

ઇંગ્લેન્ડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

બ્રે, મરચંટ અને મહેતા

& M^o

સાથે મોકલવામાં આવેલ

પૃષ્ઠ ૧૨૩૪

ક્રમ ૨૨૬૨૬ તારીખ ૨.૮.૦૧

ડિપોઝીટ એકાઉન્ટ
કેસીઆર

જાતિ/રે. નં. લેખક બંધ

ઇંગ્લેન્ડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

(ઈ. સ. પૂ. ૫૫ થી ઈ. સ. ૧૮૩૮)

ਆਦਲਾਫ਼ ਭਈ ਜਯੋਂ

Photo—Dorothy Wilding

ઇંગ્લંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

(ઈ. સ. પૂ. ૫૫ થી ઈ. સ. ૧૯૩૮)

કર્તા

પરશુરામ હરિ બે., એમ. એ., બી. ડી.,
યુરોપનો અર્વાચીન ઇતિહાસ, જર્મન કારસ્થાનનું ઉચ્ચાટન,
અધ્યાપત, જર્મન રસ્કિન યુનિવર્સિટી કર્તા.

ભાષાન્તરકર્તા

ભગવાનદાસ નાનાભાઈ મરચંડ, બી.એ.,
પ્રીન્સીપાલ, ગોકળદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ.

નંદમુખરામ હરિભરામ મહેતા,
મદદનીશ શિક્ષક, ગોકળદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ.

મૅકમિલન અને કંપની લિમિટેડ,

હાર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

સર્વ હક્ક સ્વાધીન]

૧૯૩૮

[કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

મર. ૮૪૬ : ૮૩ : ૧. ૫૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૧૬૨૪

First Edition 1927

Reprinted 1928

Revised 1935

Revised 1939

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press, Chir:
Bazar, Bombay 2 and Published by F. E. Francia, Manager,
Messrs. Macmillan & Co., Ltd., Fort, Bombay.

પ્રસ્તાવના

પ્રગ્નશિક્ષણના કામમાં ઇતિહાસનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે હવે કોઈને કહેવાની જરૂર નથી. જેમ આપણા રાજના વ્યવહારમાં પૂર્વે મળેલો અનુભવ આપણને ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમ એક સુશિક્ષિત પ્રજાને પોતાનો કે પારકાનો ઇતિહાસ બોધદાયક કે માર્ગદર્શક હોય છે એ વિષે કાંઈ શંકા નથી. તેથી જ શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં ઇતિહાસને શિક્ષણક્રમમાં અવશ્યસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને તે સર્વથા યોગ્ય જ છે.

દુનિયામાં આજ જે મહત્ત્વવાળાં અને શ્રેષ્ઠ પંક્તિનાં રાજ્યો છે તેમાં ઇંગ્લંડની ગણના મુખ્ય થાય છે. પ્રદેશવિસ્તાર, લોકસંખ્યા, વેપાર, ઉદ્યોગધંધા, સમૃદ્ધ ઉપર સત્તા અને સામર્થ્ય—આ સર્વ બાબતમાં ઇંગ્લંડે (બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે) જગતમાં અગ્રસ્થાન મેળવેલું છે, અને તેપણ છેલ્લાં ત્રણ ચાર સૈકામાં જ મેળવેલું છે. આ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરતાં ઇંગ્લંડને જુદે જુદે વખતે અનેક રાજ્યો સામે ટક્કર ઝીલવી પડી છે. ૧૬ મા સૈકામાં સ્પેન, ૧૭ મા સૈકામાં હોલંડ, ૧૮ મા સૈકામાં ફ્રાન્સ, ૧૯ મા સૈકામાં રશિયા અને ૨૦ મા સૈકામાં જર્મની—આ રાજ્યો સાથે ઇંગ્લંડને યુદ્ધ કરવું પડ્યું; અને ઇંગ્રેજોનાં શૌર્ય, ચિત્તવટપણું, સ્વદેશપ્રીતિ, આત્મવિશ્વાસ, સંઘશક્તી, અને કામ કરવાની બુદ્ધિ—આ ગુણોને લીધે ઇંગ્લંડને જય મળતો ગયો. અમેરિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનો સાથે થયેલાં યુદ્ધ સિવાય ઇંગ્લંડે કોઈપણ મોટાં યુદ્ધમાં હાર ખાધી નથી. પણ આ અનુભવને પરિણામે ઇંગ્લંડે પોતાનાં સંસ્થાનોની સાથેના સંબંધના ધોરણમાં ફેરફાર કર્યો, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના સંસ્થાનો અને દેશોને સ્વરાજ્યનો (Self-government) હક આપવાની અને સામ્રાજ્યને

લગતા પ્રશ્નો બાબત તેઓની સલાહ લેવાની શરૂઆત કરી છે. આથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોનો પરસ્પર સંબંધ વધ્યો છે અને સામ્રાજ્યનું બળ પણ અધિક થયું છે. ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના જગતમાં ઘણા દેશોને માર્ગદર્શક થઈ છે, અને તેજ પ્રમાણે બીજા દેશોની રાજ્યઘટના પોતાની સ્થિતિને અનુરૂપ થોડા ઘણા ફેરફાર કરી ઇંગ્લંડમાં સ્થાપન કરવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદુસ્તાન એક મહત્વનો દેશ હોવાથી અહીંના લોકોને ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા, નાગપુર યુનિવર્સિટીની હાઈસ્કૂલની, આગ્રા અને અજમેરની શાળાઓની છેવટની અને શ્રી. નાથીબાઈ ઠાકરસી સ્ત્રિયોની યુનિવર્સિટીની પ્રાવેશિક પરીક્ષાનાં અભ્યાસક્રમ ધ્યાનમાં લઈ અભ્યાસ પુસ્તક (Text Book) તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે એવી રીતે આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાની ઉત્ક્રાંતિ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વધારો, ઇંગ્લંડમાં જુદા જુદા વખતની સામાજિક સ્થિતિ, ઉદ્યોગ અને વેપારની બાબતમાં ઇંગ્લંડે કરેલી પ્રગતિ અને રાષ્ટ્રસંઘ આ સર્વે બાબતો સંબંધી હકીકત આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં ઇંગ્લંડના ઇતિહાસ ઉપર ઘણાં ઉત્તમ ગ્રંથો લખાયા છે, તે પૈકી વિશેષ કરીને ટાઉટ, મેરિયટ, ઓમન, મેક્લી, જોન, હેસલ, વર્નન અને માર્ટિન, ટંસવેલ, લૅંગમેડ, ગ્રીન, ઇગર્ટન, કીથ વિગેરે વિદ્વાન લેખકોના ગ્રંથોનો આ પુસ્તક લખવામાં મેં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે તે બદલ હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. આ પુસ્તકમાં આવેલાં ઇંગ્લિશ, જર્મન, ફ્રેંચ વિગેરે યુરોપી ભાષાના વિશેષ નામોના ઉચ્ચાર વેબસ્ટરના શબ્દકોષમાં આપેલા ઉચ્ચાર પ્રમાણે આપેલા છે.

અંગ્રેજી ૪ થા ધોરણથી અભ્યાસ પુસ્તક (Text Book) તરીકે આ પુસ્તક ચાલી શકે એટલા માટે આવૃત્તિમાં છૂટ્ટર વંશ પૂર્વેની હકીકત અધિક વિસ્તારથી આપી છે. ઇંગ્લંડની સામાજિક સ્થિતિ, ઉદ્યોગ અને વેપારની પ્રગતિ અને હાલની રાજ્યઘટના બાબત માહિતી આપી છે. ઉપયોગિતા વધારવા સાથે દરેક પ્રકરણને

છેડે ‘સારાંશ’ આપ્યો છે. તેથી આ સુધારેલી આવૃત્તિ વિદ્યાર્થી તેમજ સામાન્ય વાચકવૃન્દને પસંદ પડશે એવી માન્યતા છે.

આ પુસ્તક રચવામાં મારા મિત્ર ક્યુર્યુસન કૉલેજના ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર રા. રા. ડી. જી. કવે, એમ. એ., મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રો. વી. પી. બોકિલ, એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી., પ્રો. એ. એમ. મોદી, એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી., રા. રા. વી. બી. જોગલેકર, બી. એ., રા. રા. જી. બી. ગાનૂ, બી. એ., એઓએ જે ઉપયોગી સૂચનાઓ મને કરી છે તે માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું.

પુનાના બાલોદ્ધાન પ્રેસના માલિક રા. રા. સહસ્ત્રબુદ્ધેએ આ પુસ્તક સાડ જે ઐતિહાસિક નકશા તૈયાર કર્યા છે તે સાડ, અને મેક્મિલન કંપનીના મેનેજરે સ્ત્રીપુરુષોના બ્લોકો મેળવી આપ્યા છે તે સાડ એ બન્નેનો હું આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ૧ લા ભાગમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૫ થી ૧૬૦૩ ની હકીકત (જ્યૂડર કાળ પૂર્વેની અને જ્યૂડર કાળની) અને ૨ ના ભાગમાં ૧૬૦૩ થી ૧૯૩૭ સુધીની (ઇંગ્લંડના સ્ટુઅર્ટ, હંનોવર અને વિંડસરનો ઇતિહાસ અને ઇંગ્લંડનું રાજ્યધારણ) હકીકત છે.

પરશુરામ હરિ બર્વે

પાનું

પ્રકરણ ૧ હું—પ્રાચીન અને મધ્યયુગનું ઇંગ્લંડ	૧
(૧) પ્રાચીન યુગ, મધ્ય યુગ, અને અર્વાચીન યુગ	૨
(૨) ઇંગ્લંડનાં પ્રાચીન રહેવાસી	૪
(૩) રોમન લોકોનો અમલ ...	૬
(૪) અંગલ્સ, સેક્સન અને ડેન્સ લોકોનો અમલ	૮
(૫) નોર્મન વંશ	૧૭
(૬) અન્જૂ, લૅંકેસ્ટર અને યૉર્ક વંશ ...	૨૪
(૭) સામાજિક સ્થિતિ	૩૯
(૮) ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના અને ઇંગ્લંડમાં ધાર્મિક વ્યવસ્થા	૪૫
,, ૨ જી—સાતમો હેન્રી	૬૦
,, ૩ જી—આઠમો હેન્રી	૭૭
,, ૪ થું—છટો એડવર્ડ	૧૦૯
,, ૫ મું—મેરી	૧૧૭
,, ૬ ટું—ઈલિઝાબેથ	૧૨૨
,, ૭ મું—ટ્યૂડર વંશના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડ પરિશિષ્ટ—૧ ટ્યૂડર કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષ ...	૧૪૯
,, —૨ તે સમયના પત્રકોમાંથી ઉતારા ...	૧૫૭
,, —૩ ટ્યૂડર વંશની કારકિર્દી દરમ્યાન મહત્વના પ્રશ્નો	૧૬૦
,, ૮ મું—પહેલો જેમ્સ	૧૬૩
,, ૯ મું—પહેલો ચાર્લ્સ	૧૬૬
,, ૧૦ મું—ઇંગ્લંડમાં લોકસત્તાક રાજ્ય અને કૉમવેલ ...	૧૮૧
,, ૧૧ મું—બીજો ચાર્લ્સ	૨૦૨
,, ૧૨ મું—ક્રોમવેલ	૨૧૩

	પાનું
પ્રકરણ ૧૨ મું—બીજો જોગસ	૨૩૨
„ ૧૩ મું—ત્રીજો વિલિઅમ અને મેરી	૨૪૩
„ ૧૪ મું—ઝેન	૨૬૧
„ ૧૫ મું—લ્યૂડર અને સ્ટુઅર્ટ કાળનું આયર્લેન્ડ	૨૭૨
„ ૧૬ મું—સ્ટુઅર્ટ કાળમાં ઇંગ્લેન્ડના વેપાર, સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકો	૨૭૮
„ ૧૭ મું—સ્ટુઅર્ટ કાળની સામાજિક સ્થિતિ	૨૮૭
પરિશિષ્ટ—૧ સ્ટુઅર્ટ કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષો	૨૯૫
„ —૨ સ્ટુઅર્ટ કાળના મહત્વના પ્રશ્નો...	૩૦૦
„ ૧૮ મું—પહેલો જ્યોર્જ	૩૦૩
„ ૧૯ મું—બીજો જ્યોર્જ	૩૧૬
„ ૨૦ મું—ત્રીજો જ્યોર્જ	૩૩૭
„ ૨૧ મું—અઢારમા સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૩૯૪
પરિશિષ્ટ—૧ અઢારમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ પુરુષો	૪૦૭
„ —૨ અઢારમા સૈકાના મહત્વના પ્રશ્નો	૪૧૪
„ ૨૨ મું—ચોથો જ્યોર્જ	૪૧૭
„ ૨૩ મું—ચોથો વિલિઅમ	૪૨૭
„ ૨૪ મું—વિક્ટોરિયા	૪૩૫
(૧) અંતસ્થ બાબત	૪૩૯
(૨) આયર્લેન્ડ	૪૫૬
(૩) ઇંગ્લેન્ડનું પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ અને સામ્રાજ્યવૃદ્ધિ	૪૬૨
(૪) સંસ્થાનો	૪૮૫
(૫) નવીન શોધ અને બીજી બાબતો	૪૯૭
પરિશિષ્ટ—૧ ઓગણીસમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ પુરુષો	૫૦૬
„ —૨ ઇંગ્લેન્ડના જુદા જુદા વખતનાં રાજદારી પક્ષો	૫૧૧

પાનું

પરિશિષ્ટ—૩ આમની સભાની ચૂંટણી માટે
કયા કયા લોકોને કયારે
મતાધિકાર મળ્યો તે
બતાવનાર પત્રક ૫૧૪

પ્રકરણ ૨૫ મું—સાતમો એડવર્ડ	...	...	...	૫૧૭
„ ૨૬ મું—પાચમો જ્યોર્જ	...	...	...	૫૨૭
„ ૨૭ મું—આઠમો એડવર્ડ	...	...	...	૫૫૩
„ ૨૮ મું—છઠ્ઠો જ્યોર્જ	...	...	...	૫૬૫
„ ૨૯ મું—બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	...	...	...	૫૭૫
„ ૩૦ મું—ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ અને હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા	...	...	...	૫૯૨
„ ૩૧ મું—પ્રબ્ધસંધ	...	...	...	૬૧૭
„ ૩૨ મું—ઓગણીસ અને વીસમી સદીનું ઇંગ્લંડ	...	...	...	૬૨૩

પરિશિષ્ટ—૧ ઓગણીસમી અને વીસમી
સદીના મહત્વના પ્રશ્નો ... ૬૨૭

પરિશિષ્ટ—૨ Stuart and Hanoverian
Periods : Examination
Questions ૬૩૨

પરિશિષ્ટ—૩ પરિભાષિક શબ્દોની યાદી ... ૬૩૭

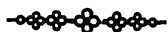
સૂચિપત્ર ૬૪૨

નકશા

—૦૦—

					પાનું
૧.	બ્રિટિશ ટાપુઓ	...	...	...	૨૬
૨.	હાલનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	...	...	...	૨૭
૩.	પશ્ચિમ યુરોપ ૧૫૪૦ ના સુમારે	...	...	...	૮૪
૪.	યુરોપના સાહસિક પ્રવાસીઓએ કરેલી દરીઆઈ સફર	...	...	...	૧૩૫
૫.	સ્પેનિશ આરમ્બેડોએ લીધેલો માર્ગ	...	...	...	૧૪૦
૬.	ઇંગ્લંડ—અંતરથ યુદ્ધ	...	...	...	૧૯૪
૭.	ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને નેધર્લેન્ડના કિનારા પરના મહત્વના ઠેકાણા	...	...	...	૨૫૨
૮.	માર્લબરોના વખતનું પશ્ચિમ યુરોપ	...	...	...	૨૬૩
૯.	ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પૂર્વ તરફ વેપાર સંબંધી પહેલો પ્રયત્ન	...	...	...	૨૮૦
૧૦.	યુરોપીયન રાજ્યોના તાબા નીચેના અમેરિકાના પ્રદેશ	...	...	...	૩૧૯
૧૧.	અમેરિકામાંના બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે યુદ્ધ	...	...	...	૩૫૦
૧૨.	નેપોલિયનના વખતમાં જમીનપર તથા સમુદ્રપર થયેલી લડાઈઓ	...	...	...	૩૬૮
૧૩.	હિંદુસ્તાન ૧૭૯૫ ના સુમારે	...	...	...	૪૦૪
૧૪.	કીમિયન યુદ્ધ	...	...	...	૪૬૯
૧૫.	આફ્રિકા—મહાયુદ્ધ પછીનું	...	...	...	૪૭૯
૧૬.	ઑસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝિલેન્ડ	...	...	...	૪૯૧
૧૭.	મહાયુદ્ધ પછીનું યુરોપ	...	...	...	૫૪૯

પત્રકો અને વંશાવળીઓ

પાનું

૧.	બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશો કયા રાજની કારકિર્દીમાં જીતી લેવામાં આવ્યા તે બતાવનારું પત્રક ... .. શરૂઆતમાં	૨૪
૨.	બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વધારો; ઇંગ્લંડનું મહત્વ, કાબુ અને શ્રેષ્ઠપણું	૩૦
૩.	નોર્મન વંશાવળી	૧૮
૪.	અંગ્લો, લૅન્કેસ્ટર અને યૉર્કની વંશાવળી	૨૩
૫.	હ્યુડર વંશાવળી	૫૯
૬.	સ્પેનના રાજા અને જર્મનીના શહેનશાહ ૫ મા આર્લ્સ અને ઇંગ્લંડની રાણી કેથરિનનું સગપણ બતાવતી વંશાવળી	૮૩
૭.	લેડી જેન ગ્રે અને સ્કૉટલંડની રાણી મેરીનું સગપણ દેખાડનાર વંશાવળી	૧૧૩
૮.	ડાન્લિનો ઇંગ્લંડની ગાદીપર થોડો ઘણો હક કેવી રીતે હતો તે બતાવનારી વંશાવળી	૧૨૭
૯.	સ્ટુઅર્ટ વંશાવળી	૧૬૬
૧૦.	હૅનોવર વંશાવળી	૩૦૪
૧૧.	ઇંગ્લંડમાં જુદા જુદા વખતના રાજકીય પક્ષ	૪૯૭
૧૨.	આમની સભાની ચૂંટણી માટે જુદે જુદે વખતે કયા કયા વર્ગને મતાધિકાર મળ્યો તે બતાવનારું પત્રક	૫૦૦
૧૩.	બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા	૫૪૮
૧૪.	ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ	૫૬૭
૧૫.	ઇંગ્લંડની હાલની રાજ્યઘટના	૫૮૪

મહત્વની યિનાઓની સાલ

—૦૦—

ઈં સં પૂર્વે ૫૫	સીઝરની ઇંગ્લંડ પર સ્વારી.
ઈં સં ૪૧૦	ઇંગ્લંડમાંથી રોમન સૈન્યો પાછાં ગયાં.
„ ૫૯૭	ઇંગ્લંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના.
„ ૧૦૬૬	ઇંગ્લંડમાં નોર્મન વંશની સ્થાપના.
„ ૧૨૧૫	મેંઆચાર્ટાપર જોનની સહી.
„ ૧૨૯૫	પહેલી નમૂનેદાર પાર્લમેન્ટ.
„ ૧૪૫૫	ગુલાબના વિગ્રહની શરૂઆત.
„ ૧૪૮૫	માર્કેટ ઓફવર્થની લડાઈ—લ્યૂડર વંશની સ્થાપના.
„ ૧૪૯૨	કોલમ્બસે અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ખેટો શોધી કાઢ્યાં.
„ ૧૪૯૪	પોઈનિંગ્ઝનો કાયદો.
„ ૧૫૩૪	એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી—સર્વોપરિપણાનો કાયદો.
„ ૧૫૪૯	સામાન્ય પ્રાર્થનાનું પહેલું પુસ્તક તૈયાર થયું.
„ ૧૫૫૯	એક્ટ ઓફ યુનિફોર્મિટી અને ૨ જો એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી.
„ ૧૫૭૦	પોપ ૫ મા પાયસે ઈલિઝાબેથને ધર્મ-બહિષ્કૃત કરી.
„ ૧૫૮૭	સ્કોટલંડની રાણી મેરીને ફાંસી દેવામાં આવી.
„ ૧૫૮૮	સ્પેનના અજન્થ કાફલાનો પરાજય.
„ ૧૬૦૦	ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની સ્થાપના.
„ ૧૬૦૨	ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીનું એકીકરણ.
„ ૧૬૨૦	પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સ અને ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાનની સ્થાપના.
„ ૧૬૨૮	પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ નામનો કાયદો થયો.
„ ૧૬૩૭	શિપમની—નૌકાકર.
„ ૧૬૩૮	જોન હંમ્પડનનો મુકદ્દમા.

- ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૦-૬૦ લૉંગ પાર્લમેન્ટ.
- „ ૧૬૪૨-૧૬૪૮ ૧ લા ચાર્લ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધ.
- „ ૧૬૫૧ નૌકાયાનનો કાયદો (Navigation Act).
- „ ૧૬૫૨-૧૬૫૪ ૧ લો ડય વિગ્રહ.
- „ ૧૬૬૦ ૨ જો નૌકાયાનનો કાયદો—ચાર્લ્સ ૨ જના વખતમાં.
- „ ૧૬૬૫-૧૬૬૭ ૨ જો ડય વિગ્રહ.
- „ ૧૬૬૭ બ્રેડની સંધિ.
- „ ૧૬૭૦ ડોવરની ગુપ્ત સંધિ.
- „ ૧૬૭૩ ટેસ્ટ એક્ટ કાયદો પસાર થયો.
- „ ૧૬૭૯ હેબીઅસ કૉર્પસ એક્ટ પસાર થયો.
- „ ૧૬૮૮ ૫ મી ન૦ ઑરેન્જનો વિલિઅમ ઇંગ્લંડ આવ્યો.
- „ ૧૬૮૮ ૨૩ મી ડી૦ ૨ જો જોમ્સ રાજપાટ છોડી ઇંગ્લંડમાંથી નાસી ગયો.
- „ ૧૬૮૮ ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ.
- „ ૧૬૮૯ બિલ ઑફ રાઇટ્સ કાયદો પસાર થયો.
- „ ૧૬૯૪ ઍક ઑફ ઇંગ્લંડની સ્થાપના.
- „ ૧૬૯૪ ટ્રાઈનિઅલ એક્ટ કાયદો પસાર થયો.
- „ ૧૭૦૦ સ્પેનનો રાજા ૨ જો ચાર્લ્સ મરણ પામ્યો.
- „ ૧૭૦૧ એક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ પસાર થયો.
- „ ૧૭૦૨-૧૭૧૩ સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ.
- „ ૧૭૦૭ ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડની સંયુક્ત પાર્લમેન્ટ.
- „ ૧૭૧૩ યુટ્રેચની સંધિ.
- „ ૧૭૧૬ સેન્ટેનિઅલ કાયદો થયો.
- „ ૧૭૨૧-૧૭૪૨ ૧ લો મુખ્ય પ્રધાન વૉલ્પોલ.
- „ ૧૭૩૯ સ્પેન સાથે યુદ્ધ.
- „ ૧૭૪૦-૧૭૪૮ ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાનો વિગ્રહ.
- „ ૧૭૫૬-૧૭૬૩ સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ.
- „ ૧૭૭૩ રેગ્યુલોટિંગ એક્ટ પસાર થયો.

- ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૫-૧૭૮૩ અમેરિકન-સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાની લડાઈ.
- „ ૧૭૮૪ પિટનું હિંદુસ્તાન વિષેનું બિલ.
- „ ૧૭૮૯ ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ.
- „ ૧૭૯૩-૧૮૦૨ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારો વચ્ચે યુદ્ધ.
- „ ૧૮૦૦ ઇંગ્લિશ અને આઈરિશ સંયુક્ત પાર્લમેન્ટ.
- „ ૧૮૦૨-૧૮૧૫ નેપોલિયન સાથે યુદ્ધ.
- „ ૧૮૦૭ બ્રિટિશ રાજ્યમાં ગુલામના વેપારની અંધી.
- „ ૧૮૧૫ વોટરલૂની લડાઈ, પૅરિસની સંધિ.
- „ ૧૮૨૯ આયર્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિકોને રાજ્યદ્વારી છૂટ.
- „ ૧૮૩૨ પાર્લમેન્ટના સુધારાનો ૧ લો કાયદો.
- „ ૧૮૩૪ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામગીરીની અંધી.
- „ ૧૮૩૮ ઈંગ્લેન્ડની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે ડરહામનો રિપોર્ટ.
- „ ૧૮૪૬ અનાજ પરનો કર રદ.
- „ ૧૮૫૦-૧૮૫૫ ઑસ્ટ્રેલિઆનાં સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું.
- „ ૧૮૫૨ ન્યૂઝીલેન્ડને સ્વરાજ્ય.
- „ ૧૮૫૪-૧૮૫૬ ક્રીમીઆની લડાઈ.
- „ ૧૮૫૬ પૅરિસની સંધિ.
- „ ૧૮૫૮ હિંદુસ્તાનનો કારભાર બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધો. વિક્ટોરિઆ રાણીનો દંદેરો.
- „ ૧૮૬૭ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના સુધારાનો ૨ નો કાયદો.
- „ ૧૮૬૭ ઈંગ્લેન્ડના સંસ્થાનોનું એકીકરણ અને ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થાનો કાયદો.
- „ ૧૮૭૦-૭૧ ફ્રેન્કો-જર્મન વિગ્રહ.
- „ ૧૮૭૮ બર્લિનનું તહનામું.
- „ ૧૮૮૪-૧૮૮૫ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના સુધારાનો ૩ નો કાયદો.
- „ ૧૮૮૫ હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાની સ્થાપના (Indian National Congress).

- ૪૦ સં ૧૮૯૯-૧૯૦૨ બ્રિટન-બેર વિગ્રહ.
- „ ૧૯૦૦ સંયુક્ત ઑસ્ટ્રેલીઆની સ્થાપના.
- „ ૧૯૦૪-૧૯૦૫ રૂસો-જાપાન વિગ્રહ.
- „ ૧૯૧૦ સંયુક્ત દક્ષિણ આફ્રિકા.
- „ ૧૯૧૧ પાર્લમેન્ટરી એક્ટ. ઉમરાવોની સલાની સત્તા મર્યાદિત થઈ. પાર્લમેન્ટ માટે પાંચ વર્ષનો કાયદો.
- „ ૧૯૧૪-૧૯૧૮ મહાયુદ્ધ.
- „ ૧૯૧૬-૧૯૨૨ લોર્ડઝ જયોર્જનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ.
- „ ૧૯૧૮ ઇંગ્લંડમાં મતાધિકારનો વિસ્તાર (Representative of People's Act).
- „ ૧૯૧૯ હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટનામાં સુધારાનો કાયદો.
- „ ૧૯૧૯ (જૂન) વર્સેલ્સની સંધિ.
- „ ૧૯૨૦ (જાને) પ્રજાસંઘની સ્થાપના.
- „ ૧૯૨૦ આયર્લેન્ડના બે વિભાગ-ઉત્તર અને દક્ષિણ.
- „ ૧૯૨૨ આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ એક્ટ કાયદો પાસ થયો.
- „ ૧૯૨૪ (જાને) રૅમ્સે મેફડોનલ્ડનું ૧ હું મજૂર પ્રધાનમંડળ.
- „ ૧૯૨૪ (નવે) બોલ્ડવિનનું કૉઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ.
- „ ૧૯૨૯ (જૂન) રૅમ્સે મેફડોનલ્ડનું મજૂર પ્રધાનમંડળ.
- „ ૧૯૩૦ (નં ૬૦) હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટનાના પ્રશ્નસંબંધી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ.
- „ ૧૯૩૧ થી રૅમ્સે મેફડોનલ્ડનું રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ.
- „ ૧૯૩૧ ૨ જી રાઉન્ડ ટેબલ પરિષદ.
- „ ૧૯૩૨ ઑટાવામાં સામ્રાજ્ય પરિષદ.
- „ ૧૯૩૫-૩૭ બોલ્ડવિનનું રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ.
- „ ૧૯૩૫ (ઑગસ્ટ) હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટનાનો કાયદો.
- „ ૧૯૩૭ (મે) ૬ ટ્વા જયોર્જનો રાજ્યારોહણસમારંભ.
- „ ૧૯૩૭ (મે) સામ્રાજ્ય પરિષદ.

દાંડની રાજમાલિકા (દ્યુડર વંશથી)

દ્યુડર વંશ

સાતમો હેન્રી	...	...	૧૪૮૫-૧૫૦૯
આઠમો હેન્રી	...	...	૧૫૦૯-૧૫૪૭
છઠો એડવર્ડ	...	...	૧૫૪૭-૧૫૫૩
મેરી	...	...	૧૫૫૩-૧૫૫૮
ઇલિઝાબેથ	...	...	૧૫૫૮-૧૬૦૩

રેડુઅર્ટ વંશ

પહેલો જેમ્સ	...	...	૧૬૦૩-૧૬૨૫
પહેલો ચાર્લ્સ	...	...	૧૬૨૫-૧૬૪૯
લોકસત્તાક રાજ્ય	...	...	૧૬૪૯-૧૬૬૦
બીજો ચાર્લ્સ	...	...	૧૬૬૦-૧૬૮૫
બીજો જેમ્સ	...	...	૧૬૮૫-૧૬૮૮
ત્રીજો વિલિઅમ	...	...	૧૬૮૯-૧૭૦૨
અને મેરી	...	...	૧૬૮૯-૧૬૯૪
એન	...	...	૧૭૦૨-૧૭૧૪

હૅનોવર વંશ

પહેલો જ્યોર્જ	...	...	૧૭૧૪-૧૭૨૭
બીજો જ્યોર્જ	...	...	૧૭૨૭-૧૭૬૦
ત્રીજો જ્યોર્જ	...	...	૧૭૬૦-૧૮૨૦
ગ્રેથા જ્યોર્જ	...	...	૧૮૨૦-૧૮૩૦
ગ્રેથા વિલિઅમ	...	...	૧૮૩૦-૧૮૩૭
વિક્ટોરીઆ	...	...	૧૮૩૭-૧૯૦૧
સાતમો એડવર્ડ	...	...	૧૯૦૧-૧૯૧૦

વિંડ્ઝર વંશ

પાંચમો જ્યોર્જ	...	...	૧૯૧૦-૧૯૩૬
આઠમો એડવર્ડ	...	૧૯૩૬	બનેવારીથી ડીસેમ્બર
છઠ્ઠો જ્યોર્જ	...	૧૯૩૬	ડીસેમ્બરથી ...

૧૭૨૧ પછીનાં પ્રધાનમંડળો

—:૦:—

૧૭૨૧-૧૭૪૨	વૉલપોલનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૪૨-૧૭૪૪	કાર્ટરેટનું	” ”
૧૭૪૪-૧૭૫૪	પેલ્લેમનું	” ”
૧૭૫૪-૧૭૫૬	ન્યૂકેસલનું	” ”
૧૭૫૬-૧૭૫૭	ડેવનશાયરનું	” ”
૧૭૫૭-૧૭૬૧	પિટ અને ન્યૂકેસલનું	” ”
૧૭૬૧-૧૭૬૩	બ્યૂટનું મિશ્ર	” (વિહગ અને ટોરી)
૧૭૬૩-૧૭૬૫	ગ્રેનવિલનું	”
૧૭૬૫-૧૭૬૬	રૉકિંગહામનું	”
૧૭૬૬-૧૭૬૮	પિટ-ચેધામનું	” (મિશ્ર)
૧૭૬૮-૧૭૭૦	ગ્રેટનનું	” ”
૧૭૭૦-૧૭૮૨	નોર્થનું	” (ટોરી)
૧૭૮૨	રૉકિંગહામનું ૨ જી	” (વિહગ)
૧૭૮૨-૧૭૮૩	શલ્પર્નનું મિશ્ર	” (વિહગ અને ટોરી)
૧૭૮૩	ફૉક્સ અને નોર્થનું મિશ્ર	” ”
૧૭૮૩-૧૮૦૧	નાના પિટનું	” (ટોરી)
૧૮૦૧-૧૮૦૪	ગ્રેટનનું	” ”
૧૮૦૪-૧૮૦૬	નાના પિટનું બીજું	” ”
૧૮૦૬-૧૮૦૭	ગ્રેનવિલનું બધા પક્ષોનું	” (મિશ્ર)
૧૮૦૭-૧૮૦૯	પોર્ટલેન્ડનું	” (ટોરી)
૧૮૦૯-૧૮૧૨	પરસીવલનું	” ”
૧૮૧૨-૧૮૨૭	લિવરપૂલનું	” ”
૧૮૨૭	કેનિંગનું	” (પ્રગમનશીલ ટોરી)
૧૮૨૭	ગોડરિચનું	” ”

૧૮૨૮-૧૮૩૦	વેલિંગટનનું	પ્રધાનમંડળ	(ટોરી)
૧૮૩૦-૧૮૩૪	ગ્રેનું	„	(વિહગ)
૧૮૩૪-૧૮૩૫	પીલનું	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૩૫-૧૮૪૧	મેલબર્નનું	„	(વિહગ)
૧૮૪૧-૧૮૪૬	પીલનું	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૪૬-૧૮૫૨	રસેલનું	„	(લિબરલ)
૧૮૫૨	ડર્બીનું	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૫૨-૧૮૫૫	એબર્ડીનનું મિશ્ર	„	(મિશ્ર)
૧૮૫૫-૧૮૫૮	પામરસ્ટનનું	„	(લિબરલ)
૧૮૫૮-૧૮૫૯	ડર્બીનું ૨ જી	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૫૯-૧૮૬૫	પામરસ્ટનનું ૨ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૬૫-૧૮૬૬	રસેલનું	„	„
૧૮૬૬-૧૮૬૮	ડર્બીનું ૩ જી	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૬૮-૧૮૭૪	ગ્લેડસ્ટનનું ૧ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૭૪-૧૮૮૦	ડિઝરાયલીનું	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૮૦-૧૮૮૫	ગ્લેડસ્ટનનું ૨ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૮૫-૧૮૮૬	સોલ્સબરીનું ૧ જી	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૮૮૬	ગ્લેડસ્ટનનું ૩ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૮૬-૧૮૯૨	સોલ્સબરીનું	„	(યુનિઅનિસ્ટ)
૧૮૯૨-૧૮૯૪	ગ્લેડસ્ટનનું ૪ થું	„	(લિબરલ)
૧૮૯૪-૧૮૯૫	રોઝબરીનું	„	„
૧૮૯૫-૧૯૦૨	સોલ્સબરીનું ૨ જી	„	(યુનિઅનિસ્ટ)
૧૯૦૨-૧૯૦૫	બાલ્ફોરનું	„	„
૧૯૦૫-૧૯૦૮	કેમ્પબેલ ઍનરમેનનું	„	(લિબરલ)
૧૯૦૮-૧૯૧૫	એસ્કિવથનું	„	„
૧૯૧૫-૧૯૧૬	એસ્કિવથનું રાષ્ટ્રીય	„	(મિશ્ર)
૧૯૧૬-૧૯૨૨	લોઈડ જર્ચોર્નનું	„	„
૧૯૨૨-૧૯૨૩	બોનર લોનું	„	(કૉઝરવેટિવ)
૧૯૨૩-૧૯૨૪	બોલ્ડવિનનું	„	„

૧૯૨૪ જાનેવારીથી

અક્ટોબર મેક્સિકોનહતું

પ્રધાનમંડળ (મજૂર)

૧૯૨૪-૧૯૨૯ ઑલડવિનતું

,, (કૉન્ઝરવેટિવ)

૧૯૨૯ જૂનથી ૧૯૩૧ મેક્સિકોનહતું

,, (મજૂર)

૧૯૩૧ થી ૧૯૩૫ મેક્સિકોનહતું

,, (રાષ્ટ્રીય)

૧૯૩૫ થી ૧૯૩૭ ઑલડવિનતું

,, (રાષ્ટ્રીય)

૧૯૩૭ મેથી નેવિલ્સ ચેંબરલેનતું

,, (રાષ્ટ્રીય)

**બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંનાં કયા કયા પ્રદેશ કયા કયા રાજ્યકર્તાઓની કારકિર્દીમાં
મેળવવામાં આવ્યા હતા તે બતાવનાર પત્રક**

રાજ્યકર્તા	સંસ્થાન વસાવી	જીતી લઈ	બીજી રીતે
ઈલિઝાબેથ (૧૫૫૮-૧૬૦૩)	X વર્જિનિયા ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડ	.....	.....
પહુલો જેમ્સ (૧૬૦૩-૧૬૨૫)	આરમેડોઝ, બમ્બુડાઝ, X ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનો	.....	.....
પહુલો ચાર્લ્સ (૧૬૨૫-૧૬૪૯)	અહામાઝ, X મેરીલેન્ડ	.....	.....
પ્રજાસત્તાક રાજ્ય (૧૬૪૯-૧૬૬૦)	.....	જમેકા	.....
બીજો ચાર્લ્સ (૧૬૬૦-૧૬૮૫)	X કેરોલિના, X પેનસિલ- વેનિયા, હાડસનના અખાત નજીકનો પ્રદેશ	X ન્યૂયૉર્ક, X ન્યૂજર્સી, સેન્ટ હેલીના	મુંબઈ

બીબ્લે બેસ્સ
(૧૬૮૫-૧૬૮૮)

.....

.....

.....

ત્રિબ્લે વિલિઅમ
(૧૬૮૮-૧૭૦૨)

.....

.....

.....

એન

(૧૭૦૨-૧૭૧૪)

.....

જિમ્મોલ્ટર, નોવાસ્કો-
શિઆ

.....

પહેલો બર્થોર્ન
(૧૭૧૪-૧૭૨૭)

.....

.....

.....

બીબ્લે બર્થોર્ન
(૧૭૨૭-૧૭૬૦)

X ન્યોર્થિંગ્યા

કેનેડા, ન્યૂઝ્વિક, કેપ
એટન એટ, પ્રિન્સ
એડવર્ડ ટાપુ, બંગાળા

.....

**અિઅિઅિ સામ્રાજ્યમાંનાં કયા કયા પ્રદેશ કયા કયા રાજ્યકર્તાઓની કારકિર્દીમાં
મેળવવામાં આવ્યા હતા તે બતાવનાર પત્રક**

રાજ્યકર્તા	સંસ્થાન વસાવી	છતી લઈ	બીજી રીતે
ત્રીજો બર્ચોર્ડ (૧૭૬૦-૧૮૨૦)	ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ, ટેસ- મેનિઆ, મેટોડોઆ	X ફ્લોરિડા, હૉલુરાસ, માલ્ટા, કેપ ગ્રિટિશ મોરિશિયસ, સીલોન, દક્ષિણ અને મધ્ય- હિંદુસ્તાન	પીનાંગ, વેલેસ્લી સીએરાલીઓન પ્રદેશ,
ચોથો બર્ચોર્ડ (૧૮૨૦-૧૮૩૦)	પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિઆ	આસામ	સિંગાપૂર, મલાક્કા
ચોથો વિલિયમ (૧૮૩૦-૧૮૩૭)	દક્ષિણ ઑસ્ટ્રેલિઆ	.....	.....

વિક્ટોરિયા

(૧૮૩૭-૧૯૦૧)

વિક્ટોરિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ
નાતાલ, બ્રિટિશ કોલોનિયા,
કવીન્સલેન્ડ

એડન, હોંગકોંગ, લેંગ્કોસ,
અશારા, પંજાબ,
અયોધ્યા, બ્રહ્મદેશ, ઝૂલૂ
પ્રદેશ, હોડોશિયા, ઓરેન્જ-
ટ્રાન્સવાલ, ક્રીસ્ટેટ

પેરિસ, પશ્ચિમ ઓફવા-
લેન્ડ, આસ્ટ્રોલેન્ડ, બેન્યુઆના
લેન્ડ, બ્રિટિશ બોર્નિઓ,
રીજી એટ, સાઈપ્રસ, વાઈ
હાઈ વાઈ.

સાતમે એડર્સ

(૧૯૦૧-૧૯૧૦)

પાંચમે બર્થોર્ડ

(૧૯૧૦-૧૯૩૬)

.....

.....

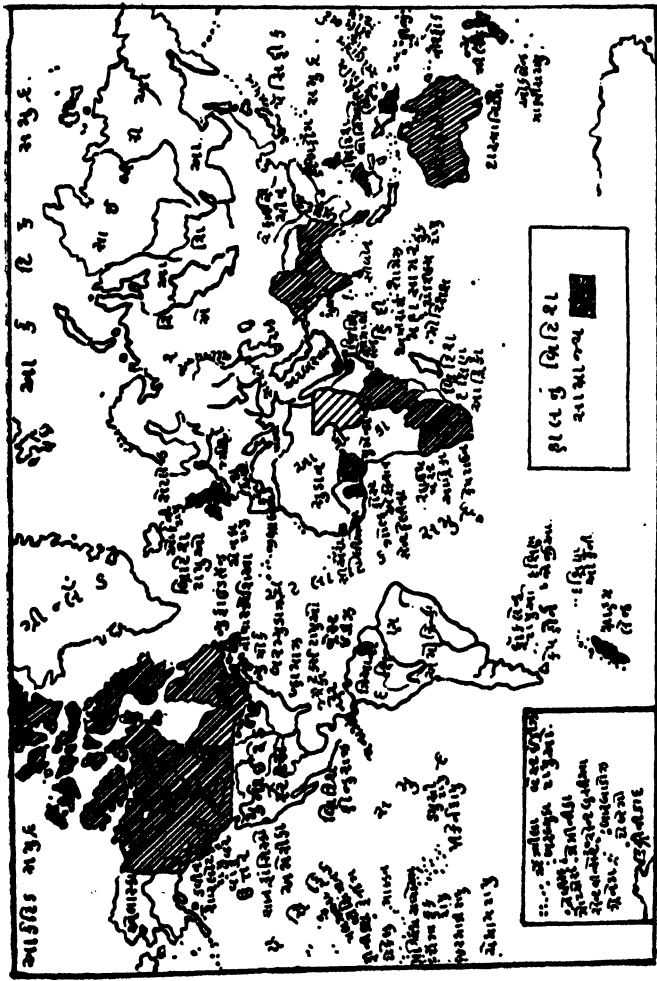
.....

.....

X આ પ્રદેશ હાલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં નથી.

ઇંગ્લંડનો અવાચીન ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧ લું

પ્રાચીન અને મધ્ય યુગનું ઇંગ્લંડ.

મહત્વની સાલો—

ઈ.	સ.	પૂ.	૫૫	સીઝરની ખ્રિસ્તનપર સ્વારી.
"	"	"	૪	ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ.
ઈસવી	સન	૪૧૦		ખ્રિસ્તનાંથી રોમન સૈન્યોની રવાનગી.
"	"	૪૪૯		ખ્રિસ્તનપર અંગલ, સંકસન અને જ્યુટ લોકોની સ્વારીની શરૂઆત.
"	"	૪૭૬		પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ.
"	"	૧૦૬૬		ઇંગ્લંડમાં નોર્મન સત્તાની સ્થાપના.
"	"	૧૨૧૫		મેગ્ના ચાર્ટર.
"	"	૧૨૯૫		પાર્લિમેન્ટની સ્થાપના.
"	"	૧૩૩૮		સો વર્ષના યુદ્ધની શરૂઆત.
"	"	૧૪૫૩		તુર્ક લોકો કોન્સ્ટાંટિનોપલ લીધું.
				પૂર્વ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ.
"	"	૧૪૫૫-૮૫		યોર્ક અને લૅન્કાસ્ટર વંશો વચ્ચે વિગ્રહ-વોર્સ ઓફ ધી રોઝીઝ.
"	"	૧૪૮૫		ટ્યુડર વંશની સ્થાપના.

૧. પ્રાચીન યુગ, મધ્ય યુગ અને અર્વાચીન યુગ.

પ્રાચીન યુગ (પ્રાચીન કાળથી ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી):—યુરોપના અને ઇગ્લંડના ઇતિહાસના પ્રાચીન યુગ, મધ્ય યુગ અને અર્વાચીન યુગ એવા ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં યુરોપમાં ગ્રીસ અને રોમનાં મહારાજ્યો હતાં. ઇસવી સન પૂર્વે ૫ માં અને ૪ થા સૈકામાં ગ્રીસમાં અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો વિદ્યા, કળા અને આચારવિચારમાં ઘણાં આગળ વધેલાં હતાં. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬ માં મહાન સિકંદરે જુદાં જુદાં ગ્રીક રાજ્યોને એકત્ર કર્યા અને ઇરાની સામ્રાજ્યનો નાશ કરી ગ્રીક લોકોનું એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૫). પણ સિકંદરના (એલેક્ઝાંડરના) મરણ પછી (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩) જે સૈકા દરમિયાન ગ્રીસ સામ્રાજ્યની પડતી થતી ગઈ અને છેવટે ઇ. સ. પૂ. ૧૪૬ માં ગ્રીસ સામ્રાજ્ય પર રોમન લોકોની સત્તા બેઠી. રોમન લોકોનું મૂળ રાજ્ય ઇટલીના પાટનગર રોમ શહેરમાં હતું. પણ ધીમે ધીમે એ રાજ્ય મોટું થતું ગયું અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા પ્રદેશોમાં પ્રસર્યું. આગળ જતાં આ રોમન રાજ્ય ઘણું વિસ્તાર પામ્યું, તેથી તેના જે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. પશ્ચિમ તરફના ભાગના રાજ્યનું પાટનગર રોમ રહ્યું અને પૂર્વ તરફના ભાગનું પાટનગર કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ થયું. આ બન્ને ભાગ પર જુદા જુદા પાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા. રોમન લોક ઘણા સુધરેલા હતા અને સંસ્કૃતિ, વિદ્યા અને કળાકૌશલ્યમાં ઘણા આગળ વધેલા હતા. પછી આ સામ્રાજ્ય પર યુરોપના ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમાં રહેનારા ગેથ, વેન્ગોલ, હૂણ અને ફ્રંક નામના રાની લોકોનાં ટોળાં હુમલા કરવાં લાગ્યાં. છેવટે, આ હુમલાઓને પરિણામે ઇ. સ. ૪૭૬ માં રોમ શહેર તે લોકોના હાથમાં ગયું અને પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ થયો. આ જંગલી લોકોએ રોમન સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રાંતો જીતી લીધા અને ત્યાં તેઓએ પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. આમ થવાથી રોમન લોકોનાં કળાકૌશલ્ય, જ્ઞાનભંડાર અને તમામ રોમન સંસ્કૃતિનો નાશ થયો. એટલે ત્યારથી પ્રાચીન યુગ સમાપ્ત થઈ મધ્ય યુગની શરૂઆત થઈ એમ માનવામાં આવે છે.

મધ્ય યુગ (ઇ. સ. ૪૭૬ થી ઇ. સ. ૧૪૫૦) :—મધ્ય યુગની શરૂઆતથી યુરોપમાં આ જંગલી લોકોનાં નિરનિરાળાં અનેક રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં. દરેક દેશનો રાજા પોતાનાં રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવા માટે આસપાસના રાજ્યો પર ચડાઇઓ લઈ જતો. તેથી તે કાળે યુરોપમાં પુષ્કળ લડાઇઓ થતી હતી. સર્વ સત્તા અમીરઉમરાવ અને સરદાર લોકોના હાથમાં હોવાથી તેમના તરફથી નીચલા વર્ગના લોકોપર બહુ જુલમ થતો હતો. જ્ઞાન, કળા અને વિદ્યાનો નાશ થવાથી સર્વત્ર અજ્ઞાન અને અંધકાર પ્રસરી રહ્યાં હતાં. પણ રક્તે રક્તે આ રાની લોકો પણ સુધરતા ગયા. રોમન લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા હતા અને પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યમાં ધાર્મિક બાબતો પર દેખરેખ રાખવાનું કામ રોમના વડા ધર્માધિકારીના હાથમાં હતું. આ વડો ધર્માધિકારી પોપ કહેવાય છે. જંગલી લોકોએ પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો હતો, પણ તેઓએ પોપની ગાદીનો નાશ કર્યો ન હતો. તેથી યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસરેલા આ રાની લોકોમાં પણ પોપના પ્રચારકાર્યથી ધીમે ધીમે વિદ્યા અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન પ્રસરવા લાગ્યું. જેમ જેમ જ્ઞાન વધતું ગયું તેમ તેમ એ લોકો સમજતા ગયા કે જોકે આપણા દેશ અને રાજ્યો નિરનિરાળાં છે, તોપણ આપણે સર્વે એક ધર્મના છીએ. તેઓ સુધારામાં જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેઓની તામસી અને કૂર પ્રકૃતિ સુધરતી ગઈ. આ રાની લોકોની ટોળીઓમાં ફ્રંક ટોળીનો એક નેતા શાર્લમેન નામનો હતો. તે ધણો પરાક્રમી હતો. તેણે ૮ મા સૈકાની આખરે જર્મની, ફ્રાન્સ, સ્પેન અને ઇટલી પર એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ વખતે રોમમાં વડો ધર્માધિકારી પોપ લીઓ નામનો હતો. તેણે ઇ. સ. ૮૦૦ માં રોમમાં એક મોટો સમારંભ કરીને શાર્લમેનનો મહાન રોમન શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેક કર્યો. પોપના આ કાર્યથી ઇ. સ. ૪૭૬ માં નાશ પામેલા પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના થઈ. ત્યારથી એ રાજ્ય પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્ય (Holy Roman Empire) કહેવાવા લાગ્યું અને શાર્લમેન રોમન શહેનશાહ કહેવાવા લાગ્યો. પછી ૧૨ મા સૈકાથી એ સામ્રાજ્ય નબળું પડતું

ગયું, અને તેમાંના જુદા જુદા દેશો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. છેવટે રોમન પાદશાહની સત્તા માત્ર જર્મનીમાંજ મર્યાદિત થઈ રહી અને તેથી તે ફક્ત જર્મન શહેનશાહ કહેવાવા લાગ્યો. આ બનાવને લીધે ઇ. સ. આસરે ૧૪૫૦ થી મધ્ય યુગનો અંત આવ્યો મનાય છે.

અર્વાચીન યુગ (ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી) :—સુમારે ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી અર્વાચીન યુગની શરૂઆત થઈ ગણાય છે. ઇ. સ. ૧૪૫૩ માં તુર્ક લોકોએ પૂર્વ રોમન સામ્રાજ્યનું પાટનગર કોન્સ્ટાંટિનોપલ જીતી લીધું અને એ સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો. ત્યારે ત્યાંના ધણા ખરા ગ્રીક અને રોમન વિદ્વાનો અને પંડિતોને તે શહેરમાંથી નાસી જવું પડ્યું. એ વિદ્વાનો પ્રાચીન કાળની ગ્રીક અને રોમન વિજ્ઞાના હસ્તલિખિત ગ્રંથો પોતાની સાથે લેતા ગયા. તેઓ ઇટલી વગેરે યુરોપના અન્ય દેશોમાં આશ્રય માટે જઈ વસ્યા. અને ત્યાંના લોકોને એ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંની વિદ્યા શીખવી તેઓ પોતાનો ઉદ્દરનિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યા. તેઓના પ્રયત્નથી મધ્ય યુગમાં વ્યાપી રહેલાં અજ્ઞાન અને અંધકારનો નાશ થવા લાગ્યો અને લોકની દષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થવા લાગી. તેઓના આચારવિચારમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો અને તેઓની ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય સમજૂતી અને કલ્પનામાં ક્રાંતિ થવા લાગી. એ કારણોથી એ અરસામાં મધ્ય યુગની સમાપ્તિ અને અર્વાચીન યુગની શરૂઆત થઈ એમ ગણવામાં આવે છે.

૨. ઇંગ્લંડના પ્રાચીન રહેવાસી

બ્રિટન લોક :—ધણા પ્રાચીન કાળમાં ઇંગ્લંડ શ્વેતદ્વીપ (Albion) કહેવાતો હતો. ઇંગ્લંડના પૂર્વ કિનારાપર આવેલી શ્વેતરંગની ટેકરીઓ ઉપરથી ઇંગ્લંડનું એ નામ પડ્યું હતું. એ કાળે ઇંગ્લંડમાં ગાઢ અરણ્યો હતાં અને તેમાં સિંહ, વર, રીંછ, હુકર, વગેરે રાની પશુઓ પુષ્કળ હતાં. ત્યાં મનુષ્યોની વસ્તી પણ હતી. એ લોકો ધણા પ્રાચીન કાળમાં યુરોપના ઇબેરિયા (સ્પેન અને પોર્ટુગલ) અને ગૌલ (ફ્રાન્સ અને દક્ષિણ જર્મની) માંથી આવી વસ્યા હતા. ગૌલમાંથી આવેલા લોક કેલ્ટ જાતના હતા. એ બધા બ્રિટન કહેવાયા. એ લોકોની

જુદી જુદી ટોળાઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જઈ વસી હતી. તેઓમાંના પશ્ચિમ ભાગમાં જઈ વસેલા લોક જંગલી સ્થિતિમાં ઘણા કાળ સુધી રહ્યા. એ લોકો કાચું માંસ ખાતા અને જનવરોનાં ચામડાં ઓઢતા. ખેતી કરવી, કપડાં વણવાં, વગેરે બાબત તેમને આવડતી નહિ. પણ દેશના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગોમાં વસેલા લોક પરદેશી વ્યાપારી અને પ્રવાસીઓના સંહવાસ અને સમાગમમાં આવ્યાથી થોડા થોડા સુધર્યા હતા. તેઓ ખેતી કરતાં અને કપડાં વણતાં શીખ્યા હતા. તેઓ ધાતુઓનો ઉપયોગ પણ કરતા થયા હતા. તેઓની ટોળાઓમાં એક મનુષ્ય નાયક હતો અને તે આગળ જતાં રાજા કહેવાયો. તેઓ માંહેમાંહે લડ્યાં કરતા. યુદ્ધમાં તેઓ ઢાલ, તરવાર, ભાલા, તીરકામઠાં વગેરે વાપરતા. ઘોડાપર કે ઘોડા જોડેલી ગામઠી દમણીમાં ખેસી તેઓ લડતા. યુરોપના વેપારીઓને આ દેશ વિષે માહિતી થવાથી તેઓ અહીં આવવા લાગ્યા. તેઓ ખ્રિસ્તનો પાસેથી સીસું, કલઈ, ચામડાં, વગેરે ચીજો લેતા અને તેના બદલામાં મીઠું, માટીના વાસણો, હથિયાર, કપડાં વગેરે તેમને વેચતા. ખ્રિસ્ત લોક ઉપરથી દેશનું નામ ખ્રિસ્ટન પડ્યું.

ધાર્મિક હુકીકત અને ભાટ લોક :—ખ્રિસ્તનો મૂર્તિપૂજક હતા. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓને દેવતા માની તેઓ તેની પૂજા કરતા. એ દેવતાઓને સંતોષવા માટે તેઓ પશુઓનાં અને મનુષ્યોનાં પણ બલિદાન આપતા. એક વૃક્ષની પણ તેઓ પૂજા કરતા. તેઓ પોતાની તમામ ધર્મક્રિયા એક વૃક્ષ નીચેજ કરતા. એઓના ધર્માધિકારીઓ ડુઈડ કહેવાતા હતા. તેઓ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ લોકોના ટંટાઓનો નિકાલ પણ કરતા અને તેમને ફળવણી પણ આપતા હતા. તેથી એ લોકો ઉપર એ ધર્માધિકારીઓનો દાબ ઠીક રહેતો હતો. આપણા દેશમાં જેવા ભાટ લોક છે તેવા ભાટ લોકો ઇંગ્લંડમાં પણ હતા. તેઓ વીર પુરુષોના પરાક્રમો વિષે ગીતો રચતા અને લોકોને ગાઈ સંભળાવી તેમનાં મન રંજન કરતા.

૩. રોમન લોકનો અમલ

(ઈ. સ. પૂ. ૫૫ થી ઈ. સ. ૪૧૦)

રોમન સામ્રાજ્ય :—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫ ના અરસામાં રોમન સત્તા ઘણી બળવાન હતી. ઇટલીનું રોમ શહેર તેની રાજધાની હતું. રોમ શહેર ઉપરથીજ ત્યાંના લોકો રોમન લોક કહેવાયા. રોમન લોકોએ પ્રથમ આખું ઇટલી તાબે કર્યું, અને પછી ધીમે ધીમે ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે આવેલા ગ્રીસ, સીરિયા, એશિયા માઇનર, આફ્રિકા ખંડનો ઉત્તર કિનારો, સ્પેન, ફ્રાન્સ વગેરે દેશો જીત્યા. એટલે એ રાજ્ય ઘણું બળવાન થયું. એ રાજ્ય તે **રોમન સામ્રાજ્ય**. અત્યાર સુધી રોમન સામ્રાજ્ય લોકસત્તાક હતું. પણ ઈ. સ. ૨૭ પછી તે રાજસત્તાક થયું. રોમન લોક ઘણા સુધરેલા હતા. તેઓની રાજ્ય-કારભારની પદ્ધતિ પણ સારી હતી. તેઓના કાયદા કાનૂન પણ ઉત્તમ હતા. તેમજ તેઓ કળાકૌશલ્યમાં પણ ઘણા આગળ વધેલા હતા. ભાતભાતની વસ્તુઓ તેઓ બનાવતા હતા. એ ઉપરાંત સામ્રાજ્યના દૂરદૂરના ભાગોમાંથી નાણાંનો, કળાકૌશલ્યના નમૂનાનો અને વિદ્વાન અને ચારિત્ર્યવાન લોકનો પ્રવાહ રોમમાં આવવો એક સરખો ચાલુ રહ્યો હતો. તેથી એ શહેરનો વૈભવ ઘણો વધી ગયો હતો. રોમન લોક દૂરદૂરના દેશોપર હકુમત ચલાવવા ગવર્નરો મોકલતા હતા અને ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપતા હતા. તેથી તેમના સહવાસમાં આવવાથી ત્યાંના જંગલી લોકો પણ ધીમે ધીમે સુધરતા ગયા.

ખ્રિસ્તનપર રોમની સત્તા :—પ્રસિદ્ધ રોમન સેનાપતિ ધીને રાજદારી જુલિઅસ સીઝરે જ્યારે ગૌલ દેશ (ફ્રાન્સ અને દક્ષિણ જર્મની) પર સ્વારી કરી જતી લીધો ત્યારે ત્યાંના લોકને ખ્રિસ્તના અર્ધ જંગલી લોકોએ મદદ કરી હતી. તેથી ખ્રિસ્ત દેશ પણ જીતી લેવાનો સીઝરે નિશ્ચય કર્યો. ઈ. સ. પૂ. ૫૫ ની સાલમાં ૮૦ વહાણો અને એક મોટું સૈન્ય લઈ તેણે ખ્રિસ્તનપર સ્વારી કરી. ખ્રિસ્ત લોક લડવાને તૈયારજ હતા. પોતાનાં શસ્ત્રો લઈ તેઓ રોમનો સામે

બહાદુરીથી લઢ્યા. પણ રોમન લોકનાં ચડિયાતાં હથિયાર અને તેમની લડવાની શક્તિ પદ્ધતિ આગળ તેમની બહાદુરીનું કશું આલ્યું નહિ. આખરે તેમનો પરાજય થયો અને પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારાપરના મુલકપર રોમન સત્તા બેઠી. પછી વિજયી રોમન સરદાર જૂલિઅસ સીઝર મોટી લૂંટ અને પુષ્કળ કેદી લઈ રોમ પાછો ગયો. જૂલિઅસ સીઝર એક મહાન લેખક પણ હતો. તેણે લખેલી હકીકત ઉપરથી ખ્રિસ્તના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસની માહિતી આપણને મળે છે.

ખ્રિસ્તના સાથે યુદ્ધો:—સીઝરની સ્વારી પછીના સો વર્ષ સુધી રોમન લોકનું લક્ષ ખ્રિસ્ત બેટ તરફ ગયું નહોતું. પણ પછી એ બેટના બીજા ભાગો પણ જીતવા માટે રોમન લોકો પાછા હલ્લા શરૂ કર્યા. આ વેળાએ પણ ખ્રિસ્તનો બહાદુરીથી રોમનોની સામે થયા. આઠ વર્ષના સતત યુદ્ધ પછી ઈ. સ. ૫૦ ની સાલમાં ખ્રિસ્ત લોકની એક ટોળીના પરાક્રમી અને શૂરા રાજા કંરેક્ટેકસને રોમન લોકોએ હરાવ્યો અને તેને બંદીવાન કરી રોમ મોકલાવી દીધો. કંરેક્ટેકસની માફક ખ્રિસ્તની એક બીજી ટોળીની રાણી બોડેશિઆએ પોતાના લોકને પ્રોત્સાહન આપી રોમનો સામે યુદ્ધ કર્યું. પણ તેને પણ યશ મળ્યો નહિ. ત્યારે રોમન શત્રુઓના હાથમાં સપડાતી બચવા માટે બોડેશિઆએ ઝેર પી આત્મહત્યા કરી. ત્યારપછી રોમનોએ ડુઇડ લોકનો નાશ કર્યો. ડુઇડોનો નાશ થવાથી ખ્રિસ્તની સંસ્કૃતિનો પણ નાશ થયો અને દેશ પૂર્ણપણે રોમનોને તાબે થયો.

સરહદનો બંદોબસ્ત:—ખ્રિસ્ત મધ્યેના રોમન રાજ્યની ઉત્તર સરહદની પેલી તરફ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં (હાલનાં સ્કોટલેન્ડમાં) પિક્ટ નામના અને આયર્લેન્ડથી આવી વસેલા સ્કોટ લોકો રહેતા હતા. તેઓ અવારનવાર રોમન મુલકપર સ્વારી લાવતા હતા. તેથી એમિકોલા નામના ખ્રિસ્તના રોમન ગવર્નરે રાજ્યની ઉત્તર સરહદનું રક્ષણ કરવા માટે એક મોટી દીવાલ બંધાવી અને ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લાઓ બંધાવ્યા. તેથી આ લોકો તરફનો ઉપદ્રવ ઘણો ઓછો થયો. એજ પ્રમાણે યુરોપ ખંડના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા સેક્સની અને ડેનમાર્કના સેક્સન લોકોએ

ચાંચિયાનો ધંધો કરતા તેઓ ખ્રિટનના પૂર્વ કિનારે આવેલા ભાગોપર ચડી આવી ધણો ઉપદ્રવ કરતા હતા. તેઓ તરફથી દેશનું રક્ષણ કરવા માટે રોમન ગવર્નરે એક અમલદારની દેખરેખ નીચે એક જખફ્ દરીઆઈ લશ્કર રાખી ખ્રિટનનું રક્ષણ કર્યું.

ખ્રિટનમાંથી રોમન સૈન્યનું ચાલી જવું (૪૧૦):—રોમનો-એ ખ્રિટન પર ૪૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી ઈ. સનના ચોથા સૈકાની છેવટે ખુદ ઇટલી અને રોમ શહેર ઉપર ઉત્તર યુરોપના રાની લોકનાં ટાંગેટાળાં તૂટી પડવાં લાગ્યાં. ત્યારે પોતાના દેશના રક્ષણાર્થે રોમન શહેનશાહ હુનારિઅસે દેશદેશાવરના રોમન સૈન્યોને પાછાં બોલાવી લીધાં. એટલે ઈ. સ. ૪૧૦ માં રોમન સૈન્યો અને રોમન અધિકારીઓ ખ્રિટન દેશ છોડી ગયા.

રોમન લોકની ખ્રિટન પર અસર:—રોમન લોક વિદ્યા, કળા અને સંસ્કૃતિમાં ધણા આગળ વધેલા હતા. તેથી તેઓના સહવાસ અને સમાગમથી ખ્રિટન લોકમાં પણ ધણો સુધારો દાખલ થયો. રોમન લોકના આચારવિચાર, તેમની લેટિન ભાષા અને તેમનો પોશાક ખ્રિટનોએ ગ્રહણ કર્યાં. તેઓએ ખ્રિસ્તિધર્મ પણ સ્વીકાર્યો. રોમનોએ દેશમાં સારી સડકો બંધાવી, ખેતીને ઉત્તેજન આપી ધણી જમીન ખેડાણ કરી, ઠેકાણે ઠેકાણે શહેરો અને ગામો વસાવ્યાં અને વેપાર અને ઉદ્યોગને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું.

૪. ઍંગલ, સૅક્સન અને ડેન લોકનો અમલ.

(૪૫૦ થી ૧૦૬૬)

પરંદેશી સ્વારીઓ:—ઈ. સ. ૪૧૦ માં રોમન સૈન્યો ઇંગ્લેન્ડમાંથી ચાલી ગયા પછી ખ્રિટનોની સ્થિતિ તદ્દન નિરાશ્રિત થઇ ગઇ. તેઓના પોતાના કોઇ રાજ્યો કે રાજાઓ હતા નહિ. તેઓ પાસે સૈન્યો કે દરીઆઈ આરમારો પણ હતાં નહિ. તેઓમાં માંહોમાંહે ટંટા ફિસાદ ઉપજા થવા લાગ્યા. આવી નિરાધાર અને નિરાશ્રિત સ્થિતિમાં આયર્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડમાંથી પિક્ટ અને સ્કોટ જાતના અર્ધ જંગલી લોકો ખ્રિટનપર ચડી આવવા લાગ્યા. તેમજ વળી યુરોપના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા ડેન્માર્ક, સૅક્સની, હોલેન્ડ વગેરે દેશોમાં વસતી ઍંગલ,

સેક્સન, જ્યુટ વગેરે જાતિના લોકો ખ્રિસ્તન પર સ્વારી લાવવાને પી રહ્યા હતા. એ લોકોનો ધંધો ચાંચિયાનો હતો. એટલે તેઓ સુદ્રમાં હાંટફાટ કરતા. રોમન લોકના અમલના ચાર સૈકાની શાંતિથી ખ્રિસ્તોને યુદ્ધ કરવાનો કોઈ પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. તેથી તેઓ યુદ્ધના તદ્દન વિસરી ગયા હતા. કેરેક્ટેકસ અને બોડેશિઆના સમયનાં યૌધ અને પરાક્રમ હવે તેમનામાં રહ્યાં ન હતાં. આવા સંજોગમાં ચારે પિક્ટ અને સ્કોટ લોકો ખ્રિસ્તન પર ચડી આવ્યા ત્યારે તેઓની ખે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે ખ્રિસ્તોને સેક્સન લોકના રાજા જોર્જ અને હોર્સાની મદદ માગવી પડી. એ રાજાઓએ ઘણી શીથી ખ્રિસ્તોને મદદ કરી અને પિક્ટ અને સ્કોટ લોકોને હરાવી ખ્રિસ્તમાંથી હાંકી કાઢ્યા (૪૪૯). પણ પછી સેક્સન લોક પાછા યાજ નહિ. તેઓ ખ્રિસ્તમાંજ રહ્યા અને તેઓએ પોતાના દેશમાંથી પોતાની જાતના બીજા લોકોને પણ અહીં વસવા બોલાવ્યા. આમ કલા સેક્સનોજ નહિ, પણ તેમની પાછળ સેક્સનીની પાસેના કંકના ઍંગલ, જ્યુટ વગેરે જાતના લોકો પણ એક પછી એક આવવા લાગ્યા અને તેઓએ ખ્રિસ્તમાં પોતપોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. લોકો શરા લડવૈયા હોવાથી ખ્રિસ્તોનું તેમની સામે કંઈ ચાલ્યું હિ. આ નવીન આવેલા લોકોની સામે થવા ખ્રિસ્તોએ મહામહેનત. પી પણ આખરે તેમને પાછા હડતું પડ્યું. ત્યારે તે લોકો પોતાનો કંક છોડી વેલ્સ, કોર્નવૉલ અને કંબરલંડ વગેરે પશ્ચિમ અને ઉત્તર રહના ભાગમાં જઈ વસ્યા. માત્ર થોડાજ લોક સેક્સનોની ભેગા રહ્યા. તે કાળાંતરે તેઓમાં લળી ગયા. કેટલાક તો ફ્રાન્સ નાસી ગયા. પી ફ્રાન્સના જે પ્રાંતમાં એ લોકો જઈ વસ્યા તે પ્રાંત ખ્રિસ્તની ક્વાયો. આ સમયમાં ખ્રિસ્ત લોકના કેટલાક સારા રાજા થઈ ગયા. પૈકી આર્થર નામના એક રાજા વિશે ઘણી વાતો કહેવામાં આવે છે.

ઍંગલ અને સેક્સન લોકોનાં રાજ્યો:—ઍંગલ, સેક્સન ને જ્યુટ લોકોનાં ખ્રિસ્તમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનું કામ ૨૦૦ વર્ષ ૪૫૦ થી ૬૫૦) સુધી ચાલુ રહ્યું. એ લોકોનાં ટોળાં ખ્રિસ્તમાં

જુદે જુદે વખતે આવ્યાં હતાં અને જુદે જુદે સ્થળે વસ્યાં હતાં. ઐંગલ અને સેક્સન લોકોનું એકજ રાજ્ય સ્થપાયું નહોતું. પણ નાનાં મોટાં અનેક રાજ્યો થયાં હતાં. ખ્રિસ્તનમાં આવી વસેલા પરદેશીઓમાં ઐંગલ અને સેક્સન લોકોની સંખ્યા વધારે હોવાથી આગળ જતાં એ દેશનું નામ ઐંગલ-લૅન્ડ કે ઇંગ્લૅન્ડ પડ્યું.

સાતમા સૈકાની આખરે ઇંગ્લૅન્ડમાં ઐંગલ અને સેક્સન લોકોનાં સાત રાજ્યો હતાં. તે નીચે પ્રમાણે:—નોર્થધ્રિઆ, ઈસ્ટ ઐંગ્લિઆ, કેન્ટ, મર્સિઆ, ઇસેક્સ, સસેક્સ, અને વેસેક્સ, એ સાત રાજ્યોમાં સાર્વભૌમ પાછું મેળવવા માટે ધણીજ ચરસાચરશી ચાલતી હતી. છેવટે ઇંગ્લૅન્ડની દક્ષિણમાં આવેલા વેસેક્સના રાજા એગબર્ટ ઈ. સ. ૮૩૦ માં બધાં રાજ્યો પાસે પોતાનું ઉપરીપાછું સ્વીકારાવ્યું. ઐંગ્લો સેક્સન લોકના રાજ્યમાં રાજ્યકારભારની બાબતમાં રાજાઓ એક શિષ્ટ સભાની સલાહ લેતા. પછી જ્યારે બધાં રાજ્યો એકત્ર થઈ એક રાજ્ય બન્યું ત્યારે રાજાને રાજ્યકારભારમાં મદદ કરવા માટે રીતસરનું એક શિષ્ટમંડળ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું. એ મંડળમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય સરદારો, ધર્માધિકારીઓ અને રાજકુટુંબના પુરુષો સભ્યો થતા. એ રાજમંડળીનું નામ વિટેનગેમોટ એટલે “શાણા પુરુષોની સભા” પડ્યું. રાજાની પસંદગી, યુદ્ધ, સલાહ વગેરે કામો આ મંડળની સલાહથી થતાં.

ઇંગ્લૅન્ડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની પુનઃ સ્થાપના:—ઐંગલ અને સેક્સન લોકો મૂર્તિપૂજક હતા. થોર અને વોડન એમના મુખ્ય દેવા હતા. રોમન લોકના અમલ દરમ્યાન ખ્રિસ્તનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો. પણ ઐંગલ અને સેક્સન લોકોનાં આવ્યા પછી ખ્રિસ્તનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો નાશ થયો હતો.

૬ દ્વા સૈકાને છેવટે કેન્ટમાં એથલબર્ટ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી બર્થા ફ્રાન્સની રાજકન્યા હતી અને તે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતી હતી. તેની પ્રેરણાથી એથલબર્ટનું મન ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળ્યું. આ વખતે રોમ ખ્રિસ્તી ધર્મનું મુખ્ય ધામ (ધર્મપીઠ) હતું.

ત્યાંના વડે ધર્માધિકારી ગ્રેગરી પોપ કહેવાતો હતો. કેટના રાજા એથલબર્ટ ઇંગ્લંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે એકાદ ધર્માધિકારી મોકલવાનું પોપને સૂચવ્યું. ત્યારે પોપે ઈ. સ. ૫૯૭ ની સાલમાં ઓગસ્ટાઈન નામના એક પાદરીને કેટલાક ધર્મપ્રદેશકો સાથે ઇંગ્લંડ મોકલ્યો. તેણે એથલબર્ટને અને બીજા કેટલાક લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી. ત્યારપછી કેંટરબરીમાં એક દેવળ બાંધવામાં આવ્યું. એમ ધીમે ધીમે વધારે અને વધારે લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ અપ્તપ્રાર કરતા ગયા. એટલે આખરે આખો ઇંગ્લંડ દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મનો થઈ ગયો.

ડેન લોકોની સ્વારી:—યુરોપના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા સ્વીડન, નોર્વે અને ડેનમાર્કના કિનારાના રહેવાસી ડેન લોક કહેવાય છે. એ લોકોને નોર્થમેન એટલે ‘હિતર તરફના લોક’ પણ કહે છે. એ લોકો શરા, લડવૈયા અને દરીઆઈ સફરી લોક હતા. તેઓ ફરશી, લાલા, તરવાર અને તીરકામંથી લડતા. તેઓ લૂંટફાટ કરતા, ગામે અને શહેરો બાળતા અને પોતાનાં નાનાં વહાણોમાં સફર કરતા અને દરીઆમાં વેપારી વહાણોને લૂંટતા. ઇંગ્લંડમાં આવી વસેલા ઑંગલ અને સેક્સન લોક અને આ ડેન લોકો આર્ય જાતની એકજ શાખાના હતા. તેઓની શાખા ટ્યૂરોનિક કહેવાય છે. પણ ડેન લોક સુધરેલા રોમન સામ્રાજ્યથી ધણે દૂર રહેતા હોવાથી તેઓ હજી સુધી અર્ધ જંગલી હાલતમાંજ હતા. એ લોક પણ મૂર્તિપૂજક હતા અને જુદા જુદા દેવોની પૂજા કરતા. તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના રાજ્યોપર હુમલા કરતા અને ત્યાં લૂંટફાટ અને બાળઝાળ કરતા. ઈ. સ. ના ૮ મા સૈકા પછી ઇંગ્લંડમાંના રાજ્યોને આ ડેન લોકો તરફથી ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો. તે સમયે ઇંગ્લંડ પાસે જળમંડળ દરીઆઈ લશ્કર ન હોવાથી તેઓ ડેન લોકોને હરાવી શક્યા નહિ. ઈ. સ. ૮૩૬ માં વેસેક્સનો પરાક્રમી રાજા એગબર્ટ મરણ પામ્યો. ત્યારપછી ડેન લોકો ઇંગ્લંડપર બેરથી આક્રમણ કરવા લાગ્યા. તેઓના હુમલા સામે ઇંગ્લંડના લોકનું કંઈ ચાલતું નહીં. એટલે રફતે રફતે ડેન લોકોએ નોર્થપ્રિઆ, મર્સિઆ, ઈસ્ટ ઑંગ્લિઆ

વગેરે રાજ્યો જીતી લીધાં. સન ૮૭૧ ના અરસામાં માત્ર વેસેક્સનુંજ રાજ્ય જીતાયા વિનાનું હતું. એ વેળાએ ત્યાં એગબર્ટનો પૌત્ર ઓલ્ફ્રેડ રાજ્ય કરતો હતો. તે ધણી શૌર્યથી ડેન લોકોની સામે થયો.

મહાન ઓલ્ફ્રેડ:—ઓલ્ફ્રેડ બહાદુર અને પરાક્રમી હતો. ડેન લોકોના હુમલાનો પ્રતિકાર કરતાં તેને ધણીવાર પાછાં હઠવું પડ્યું હતું.

મહાન ઓલ્ફ્રેડ

કેટલાક સમય સુધી તો તેને છુપાઈ પણ રહેવું પડ્યું હતું. તોપણ તેણે ધીરજ છોડી નહિ અને ડેન લોકોની સામે બીડ્યો રહ્યો. ડેન લોકોએ વેસેક્સ પ્રાંત સિવાય બીજાં સઘળાં અંગ્લો-સેક્સન રાજ્યો હસ્તગત કરી લીધાં હતાં. તેથી ત્યાંની પ્રજા ઓલ્ફ્રેડને પોતાનો નેતા ગણવા લાગી અને તેને મદદ કરવા તત્પર થઈ. છેવટે, તેઓની મદદથી ઇ. સ. ૮૭૮ માં ઓલ્ફ્રેડે ડેન લોકોનો પરાભવ કર્યો અને તેમને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. આ સલાહ વેડમારની

સલાહ કહેવાય છે. ડેન લોકોએ જીતેલો બધો મુલક પાછો મેળવવાનું અશક્ય જોઈ આ સંધિની શરતથી ઓલ્ફ્રેડે ડેન લોકોના તાબામાંનો ખ્રિસ્તનો પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગ તેમની પાસે રહેવા દીધો.

ઓલ્ફ્રેડના સુધારા:—પરદેશી હુમલા સામે દેશનું રક્ષણ કરવા માટે સાફ દરીઆઈ લશ્કર ઇંગ્લંડ પાસે નહોતું તે જોઈ ઓલ્ફ્રેડે મોટાં અને મજબૂત વહાણોનો એક કાફલો ઉભો કર્યો.

તેમજ ભાડૂતી સૈન્ય કરતાં રાષ્ટ્રીય સૈન્ય (Militia) વધારે સારું એમ સમજી તેણે એક એવું સૈન્ય ઉભું કર્યું. ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લા કોટ આંધી તેમાં સૈન્યો રાખ્યાં. વિદ્યા અને કળા તરફ પણ તેણે લક્ષ આપ્યું. વિદ્વાન પંડિતોને તે ઘણો આશ્રય આપતો હતો અને શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માટે તેણે શાળાઓ સ્થાપી હતી. ઍંગ્લો સેક્સન લોકમાં ચાલતા કાયદાઓનો સંગ્રહ કરાવી એ કાયદાઓ પ્રમાણેજ ન્યાય આપવા તેણે ફરમાવ્યું. આ પ્રમાણે દેશની પ્રગતિ માટે તેણે સતત મહેનત કરી હતી તેથી તે મહાન ઍલ્ફ્રેડ કહેવાય છે. તે ઈ. સ. ૯૦૧ માં મરણ પામ્યો.

ઍલ્ફ્રેડ પછીના અંગ્રેજી રાજાઓ:—ઍલ્ફ્રેડ પછીના સો વર્ષમાં (૯૦૧ થી ૧૦૦૨) તેના પછીના રાજાઓએ ડેન લોકોની સત્તા નહિ જોવી કરી નાંખી. એ કાળ દરમ્યાન ઇંગ્લિશ લોક અને તેમની વચ્ચે આવી વસેલા ડેન લોક વચ્ચે લડાઈઓ થવા લાગ્યા અને તેથી ઇંગ્લંડની પ્રજાનું એકીકરણ થવા લાગ્યું હતું. એવે વખતે (૯૫૯-૯૭૫) ઇંગ્લંડમાં એડગર નામનો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો. પણ તેના પછી આવનાર રાજા એથલરેડ નબળો નીવડવાથી તેના વખતમાં ડેન લોકો પાછા ચડાઈ લાવવા લાગ્યા. તેમનો સામનો કરી તેમનો પરાજય કરવાને બદલે તે તેમને ખંડણી આપવા લાગ્યો. એ ખંડણીનાં નાણાં ઉભાં કરવા માટે તેણે પ્રજાપર ભારે કર મૂક્યો. એ કર ડેનગેલ્ડ કહેવાય છે. અને દરેક માણસની જમીન ઉપર તે આકારવામાં આવ્યો હતો. આમ ખંડણી મળવાથી સંતુષ્ટ થવાને બદલે વધુ ખંડણીના લોભથી ડેન લોકો વધારે સ્વારીઓ લાવવા લાગ્યા. આથી ખીજવાઈ જઈ ડેન લોકો ફરીથી સ્વારી કરે નહિ એવા હેતુથી એથલરેડે. સન ૧૦૦૨ માં વેસેક્સમાં વસતા બધા ડેન લોકોની કતલ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. આ કતલમાં ડેનમાર્કના રાજા સ્વેનની વેસેક્સમાં રહેતી ગનહિલ્ડા નામની બેન ધાર થઈ. તેનું વેર લેવા માટે સ્વેન રાજાએ ઇંગ્લંડપર સ્વારી કરી. ત્યારે એથલરેડ ગલરાયો અને ક્રાન્સ નાસી ગયો. આમ રાજા નાસી જવાથી વિટેનગેમોટ સભાએ લાઇલાજ થઈ સ્વેનનેજ ઇંગ્લંડનો રાજા જાહેર કર્યો. પણ પછી તરત સ્વેન મરણ પામ્યો ત્યારે રાજસભાએ

એથલરેડને ક્રાન્સથી પાછો બોલાવ્યો. એ વર્ષે રહીને એ પણ મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પરાક્રમી દીકરો એડમંડ રાજ થયો. એની કારકિર્દીમાં સ્વેનના છોકરા કૅન્ચૂટ ઇંગ્લંડ પર પાછી સ્વારી કરી. ઇંગ્લિશ અને ડેન લોકો વચ્ચે ધણી ખૂનખાર લડાઇઓ થઈ. છેવટે એવી શરતે સલાહ થઈ કે ઇંગ્લંડના દક્ષિણ ભાગ પર એડમંડ અને ઉત્તર ભાગ પર કૅન્ચૂટ રાજ્ય કરે. આ સલાહ થયા પછી થોડા દિવસમાં ૧૦૧૬ માં એડમંડનું ખૂન થયું. એટલે કૅન્ચૂટ આખા ઇંગ્લંડનો રાજ થયો.

ડેન રાજાઓ (૧૦૧૩ થી ૧૦૪૨) — કૅન્ચૂટ :— આખા ઇંગ્લંડ પર રાજ્ય કરનાર પહેલો ડેન રાજા કૅન્ચૂટ જ હતો. આ વખતે એની ઉંમર ૨૦ વર્ષની હતી. તે સ્વીડન, નોર્વે અને ડેનમાર્કનો પણ રાજા હતો. સ્કૉટલંડનો રાજા પણ એને તાબે હતો. સુરાજ્ય-કારભારની સગવડ માટે કૅન્ચૂટે ઇંગ્લંડના ચાર વિભાગ કર્યા અને દરેક પર એક સૂબેદાર (અર્લ) નીમ્યો. દક્ષિણના વેસેક્સ પ્રાંતનો સૂબેદાર ગૉડવિન નામે હતો. કૅન્ચૂટે આગણીસ વર્ષ સારી રીતે રાજ કર્યું અને ઇંગ્લિશ અને ડેન બંનેની પ્રીતિ સંપાદન કરી તેણે ધણા ઉપયોગી સુધારા કર્યા હતા અને દેવળો, મઠો વગેરે ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપવા ધણા પૈસા ખર્ચ્યા હતા. તેણે કાયમનું લશ્કર પણ રાખ્યું હતું. એ રાજા ઈ. સ. ૧૦૩૫ માં ઇંગ્લંડની તે વખતની રાજધાની વિંચેસ્ટર-માં મરણ પામ્યો.

કૅન્ચૂટના પુત્ર :— કૅન્ચૂટ પછી ૧૦૩૫-૪૨ સુધીના સાત વર્ષમાં તેના એ પુત્રો રાજ થઈ ગયા. પણ તેઓ કૅન્ચૂટ જેવા કર્તૃત્વવાન નહોતા. ત્યારપછી વેસેક્સના અર્લ ગૉડવિનની સૂચનાથી વિટેનગેમોટે ક્રાન્સની ઉત્તરમાં આવેલા નોર્મંડી પ્રાંતના એથલરેડના છોકરા એડવર્ડને બોલાવી ઇંગ્લંડનો રાજા નીમ્યો (૧૦૪૨).

ધર્માત્મા એડવર્ડ (૧૦૪૨ થી ૧૦૬૬) :— એડવર્ડ ૧૦૪૨ માં ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. એ પાપથી બીતો હતો તેથી ધર્મની બાબતમાં તેનું લક્ષ વિશેષ રહેતું હતું. તેથી એ ધર્માત્મા (Confessor) કહેવાયો છે. એ બાપનાં કુળથી ઇંગ્લિશ હતો અને મા તરફથી નોર્મેન

હતો. નાનપણથીજ તે મોસાળ નોર્મંડી

જેતા વિલિઅમ.

જઈ રહેવાથી તેની લાગણી નોર્મન લોક તરફ વિશેષ રહેતી. તે જ્યારે રાજા થઈ ઇંગ્લંડ આવ્યો ત્યારે તેના ઓળખીતા અને તેની સાથે નાતો ધરાવતા ધણા નોર્મન સરદારો ઉંચા હોદ્દાની નોકરીની લાલચે તેની સાથે ઇંગ્લંડ આવ્યા. તેઓમાંના કેટલાકને એડવર્ડ સરદાર બનાવ્યા અને કેટલાકને ધર્માધિકારી નીમ્યા. તેમાંના એકને તો તેણે કન્ટર્બરીના આર્ચબિશપ (મુખ્ય ધર્માધિકારી) નીમ્યો. મુખ્ય ઇંગ્લિશ સરદાર ગોડવિનના પ્રયાસથી તેને ઇંગ્લંડની ગાદી

મળી હતી તેથી તેની સાથેનો સંબંધ ઘાટે કરવા માટે તેણે તેની દીકરી સાથે લગ્ન કર્યું. પણ ઉંચા ઉંચા હોદ્દા અને બહુમાનની જગા નવા રાજાએ નોર્મન લોકોને આપી તે ઇંગ્લિશ લોકને પસંત પશું નહિ. આ વખતે મુદ્દ ગોડવિન પણ રાજાની વિરુદ્ધ થયો. ત્યારે રાજાએ ગોડવિન અને તેના દીકરા હેરોલ્ડ બંનેને હાથપાર કર્યા. દરબારમાં અને બીજા સર્વત્ર ઉંચી જગાએ નોર્મન લોક હોવાથી ફ્રેંચ આચારવિચાર અને ભાષાને મહત્ત્વ મળવા લાગ્યું. ૧૦૫૧ માં રાજાના મામાનો છોકરો નોર્મંડીના વિલિઅમ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. એડવર્ડને કાંઈ પુત્ર ન હોવાથી તેની પછી પોતાનેજ ગાદી મળશે એવી વિલિઅમને આશા હતી. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવા વિલિઅમે એડવર્ડને વિનંતિ કરી. એડવર્ડે એ વિનંતિ સ્વીકારી અને વિલિઅમને પોતાનો વારસ હરાવ્યો. આમ ઇંગ્લંડમાં નોર્મન લોકનું ચલણ

વધતું જતું હતું તે ઇંગ્લિશ સરદારોથી સાંખી શકાયું નહિ. તેઓએ સંપ કરી દેશપાર થએલા ગોંડવિન અને હૅરોલ્ડને પાછા ઇંગ્લંડ ખેલાવવા એવી રાજ પાસે માગણી કરી. તેમની આ માગણી કબૂલ કર્યાથી ઇંગ્લિશ લોક આપણાપર પ્રસન્ન થશે એમ લાગવાથી રાજએ તેમની માગણી મંજૂર કરી. એટલે ગોંડવિન અને હૅરોલ્ડ ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા. રાજએ રાજ્યકારભારનું તમામ સૂત્ર તેમના હાથમાં સોંપ્યું. એટલે તેમની મંત્રણાપ્રમાણે કારભાર ચાલવા લાગ્યો. ઘણા ઇંગ્લિશ સરદારોને ઉંચા હોદ્દાની જગ્યાઓ આપવામાં આવી. પછી ૧૦૫૩ માં ગોંડવિન મરણ પામ્યો. ત્યારે હૅરોલ્ડની સલાહથી રાજકારભાર ચાલવા લાગ્યો. ત્યારપછી ૧૦૬૬ માં એડવર્ડ મરણ પામ્યો. તેને કોઈ પુત્ર હતો નહિ, અને તેના પાસેના સગામાં તેના સાવકા ભાઈ એડમંડનો પૌત્ર એડગર એથલિંગ હતો. તે ગાદી વારસ હતો. પણ તે ઘણી નાની ઉંમરનો હતો તેથી વિટનગેમોટ હૅરોલ્ડ જે રાજપદને માટે લાયક હતો અને ઇંગ્લિશ હતો તેની ગાદી આપી. એડવર્ડના મરણની ખબર સાંભળી નોર્મંડીનો સરદાર વિલિઅમ એડમંડે મનેજ ગાદી વારસ ઠરાવ્યો હતો એમ દાવો કરી એક મોટું સૈન્ય અને આરમાર લઈ ઇંગ્લંડની ગાદી લેવા માટે નોર્મંડીથી નીકળી પડ્યો. આમ વિલિઅમ તરફથી સ્વારી આવશે એવો હૅરોલ્ડને ખ્યાલ પણ નહોતો. એ વખતે નોર્વેના રાજાએ ઇંગ્લંડપર સ્વારી કરી હતી, તેથી તેની સામે થવા હૅરોલ્ડ ત્વરાથી ઇંગ્લંડના ઉત્તર ભાગમાં ગયો હતો, બહુ પરાક્રમ કરી હૅરોલ્ડે નોર્વેના રાજાને હરાવ્યો. આમ વિજય કરી તે પાછો આવ્યો ત્યારે વિલિઅમ મોટું સૈન્ય લઈ ઇંગ્લંડના દક્ષિણ કિનારે ઉતર્યો છે એવી ખબર તેને મળી. વિલિઅમની સામે થવા તે દક્ષિણ તરફ ગયો. ૧૦૬૬ ના આક્રોશ્વર માસમાં દક્ષિણ કિનારે આવેલા હેરિટગ્રામ ગામ પાસે વિલિઅમના નોર્મેન અને હૅરોલ્ડના ઇંગ્લિશ સૈન્યો વચ્ચે જંગી લડાઈ થઈ. આ લડાઈમાં ઇંગ્લિશ સૈન્ય હાર્યું અને હૅરોલ્ડ માર્યો ગયો. આમ વિલિઅમનો વિજય થયો ત્યારે વિટનગેમોટ સલાએ વિલિઅમને ઇંગ્લંડની ગાદી આપી. (૧૦૬૬).

૫. નોર્મન વંશ. *

(૧૦૬૬-૧૧૫૪)

નોર્મનો ક્યાંના ? :—નોર્મન લોક અસલ ડેન્સ કે નોર્થમેન હતા. આ નોર્થમેન લોક (ઉત્તર તરફના લોક) જેમ ઇંગ્લંડના કિનારાપર તેમ ફ્રાન્સના કિનારાપર પણ સ્વામીઓ લઈ જતા. તેઓના ત્રાસથી કંટાળી ફ્રાન્સના રાજ્યએ તેમના એક નેતા રોલાને ફ્રાન્સના ઉત્તર કિનારા પર એક પ્રાંત આપી માંડગિક તરફ રહેવાની પરવાનગી આપી હતી (ઇ. સ. ૯૧૨). એ નોર્મન લોકો ઉપરથીજ તે પ્રાંતનું નામ નોર્મંડી પડ્યું છે.

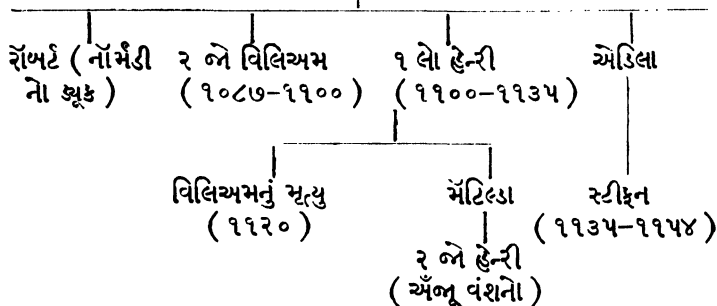
૧ હો વિલિયમ (૧૦૬૬-૧૦૮૭) :—વિલિયમ નોર્મન વંશનો પહેલો રાજા હતો. લડાઈમાં પોતે વિજયી થયો હતો તે હકથી અને વિટનગેમોટ સભાએ તેને નીમ્યો હતો એવા એ હકથી તે ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. પણ આ વખતે આખા ઇંગ્લંડપર પૂર્ણપણે તેની સત્તા બેઠી નહોતી. ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભાગમાં તેની સામા બંડો ઉભા થયા હતાં. તે શમાવી દેવા વિલિયમ પશ્ચિમ તરફ એક્સેટર અને ઉત્તરમાં યોર્ક અને ચેસ્ટર વગેરે ઠેકાણે જાતે ગયો અને ઇંગ્લિશ સરદારોનાં બંડો તેણે બેસાડી દીધાં. પણ હિઅરવર્ડ ધી સેક્સન નામના એક ઇંગ્લિશ સરદારે ઈલાઈ ના ખાઈ ક્રાંતરોવાળા રાની પ્રદેશમાં રહી વિલિયમને ઘણો ત્રાસ આપવો ચાલુ રાખ્યો. પણ ૧૦૭૧ માં તેનો પણ નાશ થયો એટલે સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ. આ બધાં બંડો શમાવી દેતાં દેશનો ઘણો ભાગ વેરાન થઈ ગયો હતો. ફરીથી બંડો થાય નહિ એ માટે વિલિયમે બંડખોર સરદારોની જાગીર જપત કરી અને તે બધી નોર્મન સરદારોમાં વહેંચી દીધી. એ ઉપરાંત દેશપર દાવ્ય રાખવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે તેણે કિલ્લા બાંધ્યા અને તેમાં નોર્મન સૈન્યો રાખ્યાં.

સરંજામી પદ્ધતિ (Feudal System) :—પોતાની કાર-કિર્દીના પહેલાં પાંચ વર્ષ ઇંગ્લિશ લોકોનાં બંડ બળવા શમાવી દેવામાં

* નોર્મન વંશ (૧૦૬૬-૧૧૫૪) પછીના પાનામાં જુઓ.

ગાળી વિલિચ્ચમ ઇંગ્લંડની તમામ જમીન જગીરનો માલિક થયો. પછી તે સમયે યુરોપમાં ચાલતા વહીવટ પ્રમાણે વિલિચ્ચમે ઇંગ્લંડમાં પણ **સરંજમી પદ્ધતિ** દાખલ કરી. તેણે જાહેર કર્યું કે ઇંગ્લંડ દેશની તમામ જમીન રાજની માલિકાની છે. આમ કહી કેટલીક જમીન પોતે રાખી બાકીની નોર્મન સરદારો અને વફાદાર ઇંગ્લિશ સરદારોમાં તેણે વહેંચી દીધી. તેઓ **સરંજમી જગીરદાર** કે **સરદાર** કહેવાયા. આ જગીર પેટે તેમને કેટલીક શરતો પાળવાની હતી. તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે હતી. સરંજમી સરદારોએ રાજ તરફ વફાદાર રહી જ્યારે જ્યારે રાજને મદદની જરૂર હોય ત્યારે તેઓએ સૈન્યસહ આવી રાજને યુદ્ધમાં મદદ કરવી; તેઓએ જમીન પર ઠરાવેલા આકાર ભરવો; રાજનો વડો પુત્ર ઉમ્મરે આવે અને તેની કેળવણી પૂરી થાય ત્યારે તેને સરદારની પદવિ (Knighthood) આપવાનો સમારંભ થાય તે વખતે અને રાજની મોટી છોકરીનું લગ્ન થાય તે વખતે સરદારોએ રાજને નજરાણાં આપવાં. એકાદ જગીરદાર મરણ પામે તો તે જગીર તેના મોટા છોકરાને મળે, પણ તે વખતે રાજને મોટું નજરાણું આપવું પડતું. તે ઉપરાંત ખીજા કંઈ કરો (Aids) આપવા પડતા. જગીરદારોથી પોતાની જગીર કાંઈને વેચાય નહિ તેમજ કાંઈને આપી

૧ લો વિલિયમ (૧૦૬૬-૧૦૮૭)

દેવાય નહિ. જે કોઈ જગીરદારનો વારસ મરી જાય તો તેની જગીર રાજ્યમાં
પાછી ફરે. જે વારસ સગીર હોય તો તે વયે આવે ત્યાંસુધી તેની

જાગીરની વ્યવસ્થા રાજા એક અધિકારી મારફત કરે. રાજાની સંમતિ વિના જાગીરદાર પોતાના મોટા છોકરાનું લગ્ન કરી શકે નહિ. ઉપર વર્ણવેલી શરતો જો કોઈ જાગીરદાર પાળે નહિ તો તેની જાગીર ખાલસા થાય.

ઉપરની શરતો પ્રમાણે જેને રાજા તરફથી જાગીર મળતી તે મુખ્ય જાગીરદાર (Tenants-in-Chief) કહેવાતા. એ મુખ્ય જાગીરદાર પોતાની જાગીરનો કેટલોક ભાગ પોતે રાખી બાકીનો ઉપલીજ શરતોએ બીજા પેટા જાગીરદારોને આપતા. વળી એ પેટા જાગીરદારો પણ એવીજ શરતે પોતાની જમીન બીજાઓમાં વહેંચતા. એ પ્રમાણે છેવટે ખેતી કરવાની શરતે જમીન ખેડૂતોને મળતી. આવા ખેડૂતને “સર્ફ” (Serf) અથવા વિલેન (Villein) કહેતા.

આ સંરંજમી પદ્ધતિના નિયમો પ્રમાણે નીચેનો જાગીરદાર પોતાના ઉપરી જાગીરદારનાજ કબ્જામાં રહેતો. તેનાપર રાજાનો સીધો હુકમ ચાલતો નહિ. એ દોષ દૂર કરવા માટે વિલિઅમે ૧૦૮૬ માં **સોલ્સબરી** નામના ગામમાં નાના મોટા સર્વ જાગીરદારોને દરબારમાં બોલાવી એવું ઠરાવ્યું કે પહેલ પ્રથમ નાના મોટા સર્વે જાગીરદારોએ રાજા તરફ રાજ્યનિષ્ઠ રહેવું અને એ પ્રમાણે તેણે સર્વે પાસે વફાદારીના સોગંદ પણ લેવડાવ્યા.

ડૂમ્સ ડે બુક (સ્થાવર જંગમ મિલકતનું પત્રક) :—રાજ્યના જાગીરદારનાં નામ, ઠામ, ઠેકાણાં, તેમની પાસેની જમીનનું ક્ષેત્રફળ, તેનો આકાર, તેની ઉત્પન્ન, જાગીરદારનાં ઘરો, તેમાં રહેનારા માણસો અને તેમનાં સગપણ, વગેરે સર્વ બાબતની માહિતી આપનાર એક પત્રક વિલિઅમે તૈયાર કરાવ્યું. એ પત્રકને **ડૂમ્સ ડે બુક** કહે છે. એ પત્રક લૅટિન ભાષામાં રાખવામાં આવતું હતું. લોકો પાસેથી કર ઉઠરાવવાની બાબતમાં એ પત્રક ધણું ઉપયોગી હતું.

કર્ફૂ ઘંટ—વિલિઅમના વખતમાં નોર્મન અને અંગ્રેજ લોક વચ્ચે ધણું વૈમનસ્ય રહેતું હતું. તેથી વારંવાર તેઓનાં હુલ્લડો થતાં અને રાત્રીને વખતે ઘરોને આગ લગાડવામાં આવતી. તે કાળનાં ઘરો લાકડાંના બાંધવામાં આવતાં હતાં. તેથી આગ ઝડપથી લાગતી અને ઘણી ફેલાઈ જતી. તેથી તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે વિલિઅમે એવો કાયદો કાઢ્યો કે

ઉનાળામાં સૂર્યાસ્તને વખતે અને શિયાળામાં રાત્રે આઠ વાગતે સર્વેએ દીવાલ્લી અને અગ્નિ હોલવી નાંખવાં. લોકોને ઠરાવેલા વખતની સૂચના આપવા માટે એક ઘંટ વગાડવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. એ ઘંટને કંકરૂં ઘંટ કહે છે. કંકરૂં એ ફ્રેન્ચ ભાષાનો શબ્દ છે અને તેનો અર્થ “અગ્નિ હોલવો” એવો થાય છે.

વિલિઅમનું ધાર્મિક ધોરણ:—રોમનો પોપ (ધર્માધિકારી) ખ્રિસ્તી ધર્મનો જગદ્ગુરુ ગણાય છે. પણ અદ્વાપિ સુધી ઇંગ્લંડ પર તેનું ચલણ નહિ જેવું હતું. હવે વિલિઅમના વખતમાં તેણે ઇંગ્લંડમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. વિલિઅમે પોપને જગદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો ખરો, પણ એવું ઠરાવ્યું કે રાજની પરવાનગી વગર પોપે ઇંગ્લંડમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફરમાન કાઢવો નહિ, યા ખ્રિસ્તો મોકલવો નહિ, કે ઇંગ્લંડના કોઈ સરદારને ધર્મબહિષ્કૃત કરવો નહિ અને રાજની રજા સિવાય ઇંગ્લંડમાં ધર્મ પરિષદ ભરવી નહિ. ત્યારપછી વિલિઅમે ઘણાં ધર્મસ્થાનમાંથી આગળના ઇંગ્લિશ ધર્માધિકારીઓને કાઢી મૂકી તેમની જગાએ નોર્મન ધર્માધિકારીને નીમ્યા. લૅન્ડ્રૅક નામના નોર્મંડીમાં રહેતા એક ઇટાલિયન ધર્મગુરુને વિલિઅમે કૅંટરબરીનો આર્ચબિશપ નીમ્યો. પણ એ ધર્માધિકારી પાસે પણ જગીરદારોની માફક વફાદારીના સોગંદ તેણે લેવડાવ્યા. વિલિઅમે એક ધર્માધિકારી ન્યાય કચેરી સ્થાપી અને એવું ઠરાવ્યું કે ધર્માધિકારીઓ અને ધર્મની બાબત સંબંધ ધરાવતા માણસો જે કંઈ ગુનો કરે તો તેમની તપાસ માત્ર આ ધર્માધિકારી કચેરીમાંજ થાય.

અમીર ઉમરાવોની સભા (The Great Council) :— અંગ્રેજો સેંકસન રાજ્યોના સમયમાં રાજને રાજકાજમાં સલાહ આપવા માટે વિટેનગેમૉટ નામની રાજસભા હતી. વિલિઅમે પૂર્વની પ્રથા ચાલુ રાખી પણ તે મંડળમાં પોતા તરફના ઉમરાવો અને ધર્માધિકારીઓનો ઉમેરો કર્યો. અને એ મંડળ હવેથી અમીર ઉમરાવ મંડળ (The Great Council) કહેવાવા લાગ્યું.

નવું અરણ્ય:—વિલિઅમને શિકારનો ઘણો શોખ હતો. તેથી ચોતાનો શોખ પૂરો પાડવા માટે તેણે ઘણા વિસ્તારનો પ્રદેશ અરણ્ય

માટે અનામત રાખ્યો. ત્યાંનાં ખેતરો વગેરેનો નાશ કરી ત્યાંનાં લોકોને પણ તેણે ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા અને આખા પ્રદેશનું જંગલ બનાવી દીધું. એ અરણ્યની સલામતીને માટે તેણે કડક કાયદાઓ કાઢ્યા અને તેને કડક રીતે અમલમાં મૂક્યા. રાજની પરવાનગી સિવાય એ જંગલમાં કોઈથી શિકાર થતો નહિ.

વિલિઅમને રૉબર્ટ, વિલિઅમ અને હેન્રી નામના ત્રણ છોકરા અને એડીલા નામની એક છોકરી હતી. ૧૦૮૭ માં વિલિઅમ કામકાજે નોર્મંડી ગયો હતો ત્યાંજ તે મરણ પામ્યો.

૨ જો વિલિઅમ (૧૦૮૭-૧૧૦૦) :—પહેલા વિલિઅમનાં મરણ પામ્યા પછી તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે ટંટા શરૂ થયા. રૉબર્ટ પાટવીકુંવર હતો પણ નાનો પુત્ર વિલિઅમ સરદારોની મદદથી ગાદીપર ચડી બેઠો. રૉબર્ટને ફક્ત નોર્મંડીની જગીર મળી. વિલિઅમનો અહિંસે રાતારંગનો હતો તે ઉપરતી તે રાતો વિલિઅમ કહેવાયો છે. એ સ્વભાવે કડક અને નિષ્ઠુર હતો. તેણે ધર્માધિકારી, સરદારો અને લોકોપર ભારે કર મૂક્યા. અને જે જે ધર્માધિકારીની જગા ખાલી પડતી તે તે પૂરતો નહિ અને તેથી બચતી રકમ પોતે લઈ લેતો.

આ વિલિઅમને પણ એના પિતાની માફક શિકારનો ઘણો શોખ હતો. એક વેળા નવા અરણ્યમાં તે શિકાર કરતો હતો, ત્યારે બાણ વાગવાથી તે મરણ પામ્યો (૧૧૦૦).

૧ લો હેન્રી (૧૧૦૦-૧૧૩૫) :—વિલિઅમના મરણ પછી મોટા રૉબર્ટ અને નાના હેન્રી વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર થઈ. હેન્રી હોશિયાર અને લુચ્ચો હતો. તે સરદારોની મદદથી ઇંગ્લંડની ગાદી પચાવી પાડ્યો. ઇંગ્લંડના લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે તેણે એવું જાહેર કર્યું કે ઇંગ્લંડના કાયદા અને રૂઢિ પ્રમાણેજ હું રાજ્ય કરીશ. એ ઉપરાંત ઇંગ્લિશ લોકોને ખુશ કરવા માટે ઇંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ રાજા ઓલ્ફ્રેડના વંશની એક રાજકન્યા સાથે તે પરણ્યો.

તેના મોટા ભાઈ રૉબર્ટ પાસે નામડીની જગીર હતી અને તે ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવવાની ખટપટ પણ કરતો હતો. તેથી સને ૧૧૦૬ માં હેન્રીએ તેના પર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો અને કેદ કર્યો અને

તેની જગીર તે પચાવી પચ્ચો. રૉબર્ટ મૃત્યુ પામતાં સુધી ૨૮ વર્ષ કેદખાના-માંજ રહ્યો.

હેન્રીનો એકનો એક દીકરો વિલિઅમ ૧૧૨૦ માં નૉર્મંડીથી ઇંગ્લંડ આવતાં ઇંગ્લેશ ખાડીમાં ફૂળી જવાથી મરણ પામ્યો. એટલે હેન્રી પછી તેની છોકરી મૅટિલ્ડા અને લાલેજ સ્ટીફન ગાદીના વારસ હતા. મૅટિલ્ડાનું લગ્ન ફ્રાન્સમાં આવેલી ઍન્જૂ જગીરના જગીરદાર જૉફ્રે સાથે થયું હતું. આ જૉફ્રે પોતાના માથાના મુગુટમાં એક તોરો રાખતો હતા. તોરાને લૅટિન ભાષામાં **પ્લૅટા જેનિસ્ટા** કહે છે. તે ઉપરથી એનો વંશ **પ્લૅટાજેનેટ** કહેવાયો છે.

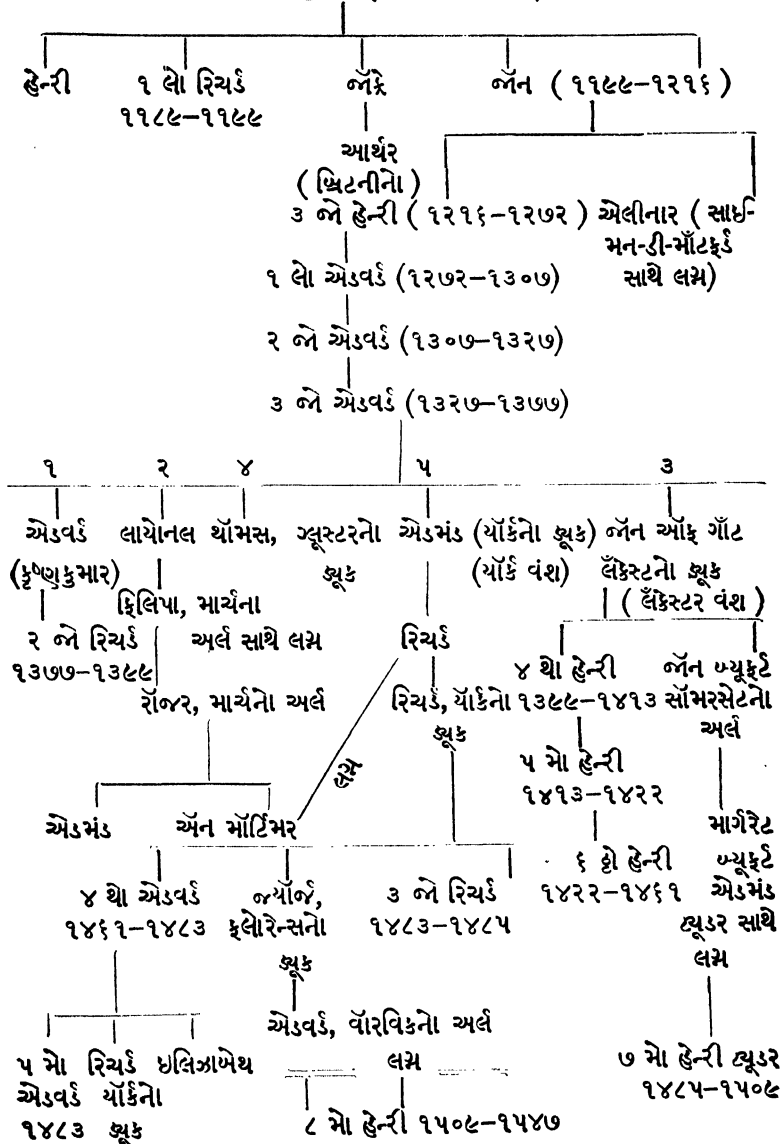
તેના મરણ પછી તેની છોકરી મૅટિલ્ડા ગાદીપર આવે એવી હેન્રીની ઇચ્છા હતી. પણ જ્યારે ૧૧૩૫ માં હેન્રી મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો લાલેજ સ્ટીફન સરદારોની મદદથી ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો.

સ્ટીફન (૧૧૩૫-૧૧૫૪):—સ્ટીફન ધણો નળખો રાજા હતો. તેથી જે સરદારોએ એને ગાદી મેળવી આપી હતી તેઓનું જોર ધણું વધી ગયું. આ વેળાએ કેટલાક સરદારોએ મૅટિલ્ડાને ગાદીપર લાવવા કોશિશ કરવા માંડી. સ્કૉટલંડના રાજા ડેવિડે તેમને મદદ પણ કરી. પણ મૅટિલ્ડાને યશ મળ્યો નહિ. તેથી તે નિરાશ થઈ ફ્રાન્સ પાછી ચાલી ગઈ. પણ પછી તેના છોકરા હેન્રી ઍન્જૂએ ગાદી માટે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. ઘણી લડાઈઓ થયા પછી છેવટે ૧૧૫૨ માં સ્ટીફન અને હેન્રી વચ્ચે સલાહ થઈ. આ સલાહમાં એવું ઠર્યું હતું કે સ્ટીફન જીવતાં સુધી રાજ્ય કરે અને તેના મરણ પછી હેન્રી ગાદીએ આવે.

સ્ટીફનની કારકિર્દીમાં રાજ્યમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. સરદારો માંહેમાંહે લડતા હતા. તેથી કેટલાક સરદારોએ રાજાની પરવાનગી સિવાય પોતાના રક્ષણને માટે કિલ્લા કોટા બાંધ્યા હતા. તેના ખરચને માટે તેઓ ખાતેદારો ઉપર ધણો જીલમ કરતા હતા. એટલામાં ૧૧૫૪ માં સ્ટીફન મરણ પામ્યો. ત્યારે ૧૬૫ હેન્રીની છોકરીનો છોકરો ફ્રાન્સના ઍન્જૂ વંશનો **હેન્રી ૨** જા હેન્રી નામે ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો.

૨ જો હેન્રી (૧૧૫૪-૧૧૮૯)

૨૩

ઐઝબૂ, લૅકેસ્ટર અને યૉર્ક વંશો. *

(૧૧૫૪-૧૪૮૫)

ઐઝબૂ વંશ :—સ્ટીફનના મરણ પછી ફ્રાન્સનો ઐઝબૂ વંશ ઇંગ્લંડ પર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ વંશે લગભગ ૨૫૦ વર્ષ સુધી ઇંગ્લંડ પર રાજ્ય કયું (૧૧૫૪-૧૩૯૯), તેમના અમલ દરમ્યાન માંહોમાંહેના કુસંપનો નાશ થયો અને ઇંગ્લંડ એક સંપીલી પ્રજાનો દેશ થયો. વેલ્સ પ્રાંત જીતી લેવામાં આવ્યો. તે પણ ઇંગ્લંડનો એક ભાગ બન્યો. તેમજ આયર્લેંડ દેશ પણ તાબામાં આવ્યો અને તે પર ઇંગ્લંડના રાજાનો પ્રતિનિધિ (લૉર્ડ ડેપ્યુટી) કારભાર કરવા લાગ્યો. સ્કૉટલેંડના રાજા પણ વખતો વખત ઇંગ્લંડના માંડળિક બનતા, પણ લાગણીએ તેઓ પાછા સ્વતંત્ર થતા હતા. ઇંગ્લંડના રાજાનો ફ્રાન્સમાં પણ ધણો મુલક હતો. ઇંગ્લંડનું રાજકુટુંબ ફ્રાન્સના રાજકુટુંબ સાથે સગપણ ધરાવતું હતું તેથી આગળ જતાં ઇંગ્લંડના રાજાઓ ફ્રાન્સની ગાદી પર પણ દાવો કરવા લાગ્યા હતા. તે માટે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે એક મોટો વિગ્રહ થયો હતો. તે સો કરતાં પણ વધારે વર્ષ ચાલ્યો હતો. આ વિગ્રહની આખરે ઇંગ્લેંડે પોતાનો ફ્રાન્સમાંનો બધો મુલક ગુમાવ્યો. માત્ર એક કુલે અંદરજ તેની પાસે રહ્યું. ઇંગ્લંડના રાજાને રાજ્યકારભારમાં સલાહ આપનાર જે ઉમરાવ મંડળ હતું તેમાં લોકના પ્રતિનિધિઓને દાખલ કરવાની પ્રથા આ વખતથી શરૂ થઈ. આ પ્રમાણે પાર્લમેન્ટમાં આમની સલાહની સ્થાપના થઈ. રોમનો પોપ ઇંગ્લંડની ધર્મવ્યવસ્થામાં હાથ ન ધાલે અને ધર્માધિકારીઓની નિમણૂકમાં માથું ન મારે તે માટે પાર્લમેન્ટે આ વખતે કાયદો ધડ્યો.

૨જો હેન્રી (૧૧૫૪-૧૧૮૯) સ્ટીફન પછી ઐઝબૂ વંશનો ૨જો હેન્રી (૧લા હેન્રીના દોહિત્ર) ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. તે ફ્રાન્સના એક ઉમરાવની છોકરી **એલીનાર** સાથે પરણ્યો હતો. એટલે તેને તેના દાદા તરફથી ઇંગ્લંડનું રાજ્ય અને ફ્રાન્સમાંની નૉર્મંડીની જાગીર

* ઐઝબૂ, યૉર્ક અને લૅકેસ્ટર વંશની વંશાવળી માટે ૨૩ મું પાનું જુવો.

અને બાપ અને સાસરાં તરફથી ક્રાન્સમાંના ઍન્જૂ, મેન, ટૂરેન, ઍકિવોટેન અને પોર્ષ્ટ્રૂ પ્રાન્તો મળ્યા હતા. આમ થવથી યુરોપમાં તેનુંજ રાજ્ય મોટું હતું. સ્વીક્રનની કારકિર્દી દરમ્યાન દેશમાં જે અંધાધુંધી વ્યાપી ગઈ હતી તે ગાદીએ આવ્યા પછી તરત રજા હેન્રીએ દૂર કરી. રાજની પરવાનગી વિના ઠેકાણે ઠેકાણે ઉમરાવોએ કિલ્લાકોટ બાંધ્યા હતા તે તેણે તોડાવી પાડ્યા. કેટલાક ઉમરાવોએ પોતાની નોકરીમાં પરદેશી ભાડૂતી સૈનિકો રાખ્યા હતા તેમને હેન્રીએ કાઢી મૂકાવ્યા.

હેન્રીના સુધારા:—હેન્રીએ રાજ્યમાં પુષ્કળ ઉપયોગી સુધારા દાખલ કર્યા. આ કામમાં ટૉમસ બેકેટ નામના એક હોશિયાર અને વિદ્વાન ગૃહસ્થે તેને ઘણી મદદ કરી. ન્યાય આપવાનું કામ યોગ્ય રીતે થાય અને સર્વને સરખો ન્યાય મળે તે માટે તેણે ન્યાયાધિશો નીમ્યા. એ ન્યાયાધિશો નિરનિરાળા શાયરોમાં (જિલ્લાઓમાં) જઈ લોકને ન્યાય આપતા તેથી તેઓ ફરતા ન્યાયાધીશ કહેવાતા હતા. આ યોજનાથી લોકોને વખત અને ખર્ચમાં ઘણો બચાવો થતો. આ ન્યાયાધીશો જ્યૂરીનો (પંચનો) મત લઈને દિવાની અને ફોજદારી તકરારોનો નિકાલ કરતા. કોરોની વસૂલાતનો હિસાબ બરાબર રાખવા માટે તેણે એક એક્સચેકર કોર્ટની સ્થાપના કરી. વળી દેશપર પરદેશી હુમલા આવે ત્યારે રાજને મદદ કરવી એ પ્રત્યેક નાગરિકનો ધર્મ છે એમ જાહેર કરી તેણે લોકોએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં એવો નિયમ કર્યો. આથી સામાન્ય વર્ગના લોકની મહત્તામાં વધારો થયો. હેન્રીએ એવું ઠરાવ્યું કે સરંજામી પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજની લશ્કરી નોકરી કરવાને બદલે જે કોઈ ઠરાવેલી રકમનો કર આપશે તે લશ્કરી સેવામાંથી મુક્ત થઈ શકશે. આ કરને સ્કુટેજ (scutage) કહે છે. આ ઠરાવનો કેટલાક સરદારોએ લાભ લેવા માંડ્યો, તેથી રાજને રોકડ પૈસા મળવા લાગ્યા. તે પૈસાથી રાજને પોતાના તાબાનું ખાસ લશ્કર રાખવા માંડ્યું. એજ પ્રમાણે ધર્મસંબંધી બાબતમાં પણ સુધારા કરવાની જરૂર હતી એ કામમાં પ્રધાન ટૉમસ બેકેટ આપણને ઘણો ઉપયોગી થશે એમ માની હેન્રીએ તેને કૉન્ટ્રબરીના

આર્યભિરાપ બનાવ્યો. પણ આર્યભિરાપ થયા પછી ધર્મનું મહત્ત્વ ઓછું કરવામાં બેકેટ સંમતિ આપી નહિ. એટલે હેન્રીને તેની સાથે અણબનાવ થયો. આ વખતે જે કોઈ ધર્માધિકારી ગુનો કરે તેની તપાસ ધર્માધિકારી કચેરીમાં ધર્માધિકારી ન્યાયાધીશોજ કરતા અને ખૂનનો ગુનો સાબિત થાય તોપણ કોઈ ધર્માધિકારી ગુનેગારને ફાંસીની શિક્ષા થતી નહિ. તેથી ધર્માધિકારી કચેરીઓ કાઢી નાંખવાનું હેન્રીએ બેકેટને સૂચવ્યું. પણ એ સૂચના નાપસંદ પડવાથી બેકેટ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. તેથી હેન્રી અને બેકેટ વચ્ચે કલહ થયો. એ કલહ ઘણા દિવસ ચાલ્યો. છેવટે ઘણો ગુસ્સો આવવાથી હેન્રીએ એવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે “આ ધર્માધિકારીના ત્રાસમાંથી મને મુક્ત કરે એવો કોઈ માણસ નથી?” હેન્રીના ચાર વફાદાર સેવકોએ એ ઉદ્ગાર સાંભળ્યો અને તેમણે નિર્દયપણે બેકેટનું ખૂન કર્યું. આ ખૂનની વાત સાંભળીને લોકો હેન્રી ઉપર ઘણા ખીજવાયા. લોકના ક્રોધની વાત હેન્રીએ જાણી ત્યારે તેમને સંતુષ્ટ કરવા માટે હેન્રીએ પોતાના એ કૃત્ય માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ધર્માધિકારીઓની ક્ષમા માગી અને બેકેટની કબર આગળ ધર્માધિકારીઓને હાથે પોતાને ફટકા મરાવ્યા.

હેન્રીની કારકિર્દીમાં ૧૧૭૨ ની સાલમાં આયર્લેન્ડ ઇંગ્લંડના રાજાના તાબામાં આવ્યું. ત્યારપછી ઘણા ઇંગ્લિશો ત્યાં જઈ વસ્યા.

હેન્રીની પત્ની એલીનાર અને તેનાં છોકરાંઓએ તેની વિરૂદ્ધ બંડ કર્યું હતું તેથી તેના છેવટના દિવસ ઘણા દુઃખમાં ગયા. સ્કોટલેન્ડના રાજા વિલિયમને તેના છોકરાંને મદદ કરી હતી તેથી હેન્રીએ તેને કેદ કર્યો. ત્યારે તે ઇંગ્લેન્ડના રાજાનો માંડળિક થયો. ૨ જા હેન્રીને હેન્રી, રિચર્ડ, જૉન અને જૉન નામના ચાર પુત્રો હતા. તેમાંના હેન્રી અને જૉન બાપ પહેલાંજ મરણ પામ્યાં હતા. ૨ જો હેન્રી ૧૧૮૯ માં મરણ પામ્યો.

૧ લો રિચર્ડ (૧૧૮૯-૧૧૯૯):—હેન્રી પછી તેનો છોકરો રિચર્ડ ગાદીએ આવ્યો. તે મોટો લડવૈયો હતો. તેણે પોતાની કારકિર્દીનાં ઘણાં ખરાં વર્ષો ઇંગ્લેન્ડની બહાર પૅલેસ્ટાઇનમાં જ્યાં ખ્રિસ્તીઓ

અને મુસલમાનો વચ્ચે ધર્મયુદ્ધો (Crusades) ચાલતાં હતાં તે યુદ્ધો લડવામાં ગાળ્યાં હતાં. આ યુદ્ધો લડવા માટે જોઈતા પૈસા તેણે લોકોપર ભારે કરો મુકી ઉભા કર્યા, તેમજ પોતાની કેટલીક જગીર વેચી નાંખીને નાણાં મેળવ્યાં હતાં. રિચર્ડ ૧૧૯૯ માં મરણ પામ્યો.

ધર્મયુદ્ધો (ક્રૂઝેડ્ઝ) :—પેલેસ્ટાઇન પ્રાંતમાં જેરુસલેમ શહેર ખ્રિસ્તી લોકનું પવિત્ર ધામ મનાય છે. આ ઠેકાણે ઇસુ ખ્રિસ્તે પોતે સ્થાપેલા નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને એ શહેરમાંજ તેની કબર હોવાથી ઘણા ભાવિક ખ્રિસ્તી લોક ત્યાં જત્રાએ જતા હતા. ઈ. સ. ૧૦૭૬ ના અરસામાં ઇસ્લામ ધર્મી તુર્ક લોકોએ એ પ્રાંત જીતી લીધો. એટલે જત્રાએ જતા ખ્રિસ્તીઓને એ તુર્કો તરફથી ઘણા ત્રાસ થવા લાગ્યો. ત્યારે એ પવિત્ર સ્થળ જીતી લેવા અને ખ્રિસ્તી યાત્રાળુઓના દુઃખ ટાળવા પીટર નામના એક સાધુએ આખા યુરોપમાં દેશદેશ રખડી હાકલ કરી. એ હાકલનો ઉત્તર આપવા ઘણા દેશના રાજા, સરદાર, સૈનિકો અને સામાન્ય લોક તૈયાર થયા. આ યુદ્ધમાં સૈનિકોએ ઇસુ ખ્રિસ્તના ખૂનની નિશાની તરીકે એક ક્રૂસ (Cross) રાખ્યો હતો. તે ઉપરથી આ ધર્મયુદ્ધો ક્રૂઝેડ્ઝ કહેવાય છે. પ્રથમ આ ધર્મયુદ્ધ ૨ જા વિલિયમની કારકીર્દીમાં ૧૦૯૬ માં શરૂ થયું હતું. ત્યારપછીનાં દોઢસો વર્ષમાં એવા સાત ધર્મયુદ્ધો થયાં હતાં. તોપણ પેલેસ્ટાઇન પ્રાંત ખ્રિસ્તી લોક જીતી લઈ શક્યા નહિ. ઇંગ્લંડના રાજકુટુંબમાંથી ૧ લા વિલિયમના છોકરા રૉબર્ટ, ૧ લા રિચર્ડ રાજાએ અને ૧ લા એડવર્ડ આ ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. આ ધર્મયુદ્ધોને પરિણામે યુરોપીઅન લોકો અરબ લોકના સંબંધમાં આવ્યા. એ અરબ લોક વિદ્વાકગ્રામાં ઘણા આગળ વધેલા હતા. તેથી તેઓના સમાગમમાં આવવાથી યુરોપીઅનોના જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો થયો. યુરોપ અને પૂર્વના દેશો વચ્ચેના વેપારને પણ આ યુદ્ધોથી ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું.

યુનિઅન જૅક :—આ ધર્મયુદ્ધો કરવા માટે જ્યારે ઇંગ્લિશ સૈનિકો પેલેસ્ટાઇન ગયા હતા ત્યારે ત્યાં એમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા

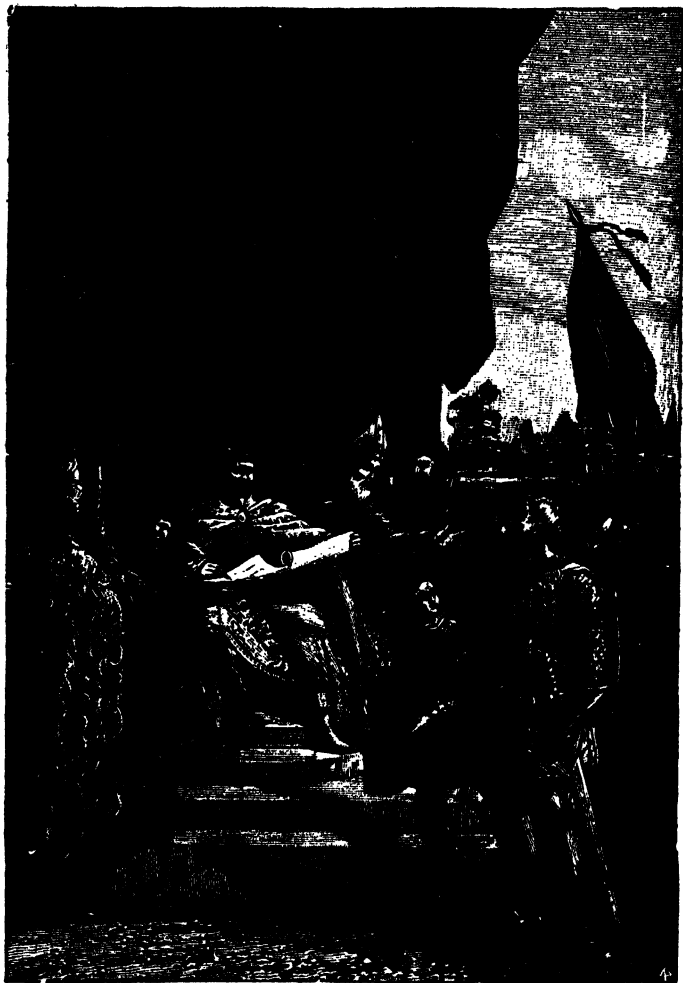
સેંટ જ્યોર્જ નામના એક સાધુની વાત તેમનાં સાંભળવામાં આવી. આ સાધુએ ઘણાં પરાક્રમે કર્યા હતાં અને ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર માટે ઘણું કામ કર્યું હતું. આ સાધુનું સ્મરણ ચિરકાળ રાખવા માટે ૧૯૯૯ રિચર્ડ રાજ્યએ ઘોળા ધ્વજ ઉપર લાલ ક્રૂસ એવો પોતાનો ધ્વજ રાખ્યો હતો. સ્કૉટલંડનો રાજ્ય જેમ્સ ૧૬૦૩ માં ઇંગ્લંડનો રાજ્ય થયા પછી સ્કૉટલંડના સેંટ એન્ડ્ર્યુજનું ચિન્હ તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યું, અને યુનિયન જંકનું તેને નામ આપવામાં આવ્યું. એને રાષ્ટ્રીય નિશાન માનવું એવું પહેલા જેમ્સે ૧૬૦૬ માં જાહેર કર્યું. આયર્લેન્ડનું એકિકરણ થયા પછી ૧૮૦૧ માં આયર્લેન્ડના સેંટ પેટ્રીકનું ચિન્હ તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યું.

૧ લો જૉન (૧૨૯૯-૧૨૧૫) :—રિચર્ડ પછી તેનો ભત્રીજો આર્થર (જેકેનો છોકરો) ગાદી વારસ હતો. તે માત્ર બાર વર્ષનો હતો. તેથી રિચર્ડનો નાનો ભાઈ જૉન કેટલાક ઉમરાવોની મદદથી ઇંગ્લંડની ગાદીપર ચડી બેઠો અને નોર્મંડી જઈ ત્યાં આર્થર હતો તેને તેણે કેદ કરી લીધો. પછી કેદખાનામાંજ તેનું ખૂન થયું. આ ખૂનમાં જૉનનો હાથ હોવો જોઈએ એમ માની ફ્રાન્સના રાજ્યએ જૉનના તાબાની નોર્મંડીની જગીર જપ્ત કરી લીધી (૧૨૦૪). જૉને યુદ્ધ કરવા માટે જોઈતા પૈસા અમીર ઉમરાવ, ધર્માધિકારી અને વ્યાપારી લોક પર ભારે કર મૂકી ઉભા કર્યા. ધર્માધિકારીની જગા જ્યારે ખાલી પડતી ત્યારે જૉન તે જગા તરત પૂરવાને બદલે ખાલી રહેવા દેતો અને તેમ કરતાં જે પૈસા બચતા તે પોતે હોઠધ્યાં કરી જતો. વળી માત્ર શંકા ઉપરથી ઘણા લોકને તે તુરંગમાં નાંખતો હતો. તેના આવાં કૃત્યોથી તેની કારકીર્દી લોકોને જુલમી લાગવા માંડી. એટલામાં વળી કંટરબરીના આર્ચબિશપની જગા ખાલી પડી. ત્યારે તે જગા કોનાથી પૂરવી તે નક્કી કરવા માટે ધર્માધિકારીઓની સભા ભરાઈ. જૉન અને ધર્માધિકારીઓ વચ્ચે મતભેદ ઉભો થયો. ધર્માધિકારીઓએ એકને પસંદ કર્યો અને જૉને બીજાને એ જગા માટે પસંદ કર્યો. આમ મતભેદ થયો ત્યારે એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા માટે પોપની સલાહ લેવામાં આવી. આ વખતે મહત્ત્વાકાંક્ષી ડોમિનિકાનું પોપની ગાદીપર હતો. તેણે બંને પક્ષ તરફથી સૂચવાયલા કોઈપણ ગૃહસ્થને નહિ નીમતાં સ્ટીફન

લૅંગટન નામના ઇટલીમાં રહેતા એક હોશિયાર અને વિદ્વાન અંગ્રેજ-ને એ જગાપર નીમ્યો. પણ જૉનને આ નિમણૂક પસંદ પડી નહિ. તેણે સ્ટીફન લૅંગટનને આર્યબિશપ તરીકે કબૂલ કર્યો નહિ અને તેને તે હોદ્દો લેવા દીધો નહિ. એટલે એ બાબતસર પોપ અને જૉન વચ્ચે કલહ ઉપજી થયો. જૉનને તેના કલ્લા પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડવા માટે પોપે ઇંગ્લંડના ધર્માધિકારીઓને દરેક જાતની ધાર્મિક-વિધિ કરવાની મના કરી. પોપના આ મનાઇ હુકમથી ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવાની વિધિ, પ્રાર્થનાની, લગ્નસંસ્કારની, પ્રેતસંસ્કારની વગેરે સર્વે પ્રકારની ધાર્મિક વિધિઓ થતી બંધ પડી. એ ઉપરાંત પોપે જૉનને ધર્મબહિષ્કૃત પણ કર્યો. આટલું છતાં પણ જૉન તાબે થતો નથી એમ જોઈ પોપે ધર્મબ્રષ્ટ થયેલા જૉન રાજાને પદબ્રષ્ટ કર્યો અને જૉન પાસેથી ઇંગ્લંડનું રાજ્ય લઈ લેવાની ક્રાન્સના રાજાને સૂચના આપી. એ સૂચના પ્રમાણે ક્રાન્સના રાજાએ ઇંગ્લંડ પર ચડાઈ લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એ જાણતાંજ જૉન ગભરાયા અને પોપને શરણ થયો. ઇંગ્લંડમાંના પોપના પ્રતિનિધિ પાસે તે ગયો અને પોતે **પોપનો દાસ** છે એમ તેણે જાહેર રીતે કબૂલ કર્યું (૧૨૦૮). આમ આખરે સ્ટીફન લૅંગટન કૅટરબરીનો આર્યબિશપ થયો અને એ ધાર્મિક ઝગડાનો અંત આવ્યો. ત્યારપછી જૉન ક્રાન્સ-માંનો ગુમાવેલો મુલક પાછો મેળવવા ક્રાન્સ ગયો. ત્યાં તેને ધણાં વર્ષ રહેવું પડ્યું. ત્યાંપણ લડાઈને માટે પૈસા ઉભા કરવા તેણે ધણો જુલમ કર્યો. જૉનના અન્યાયી અને જુલમી કૃત્યોથી ઇંગ્લંડના અમીર ઉમરાવ, ધર્માધિકારી અને આમ લોક એકત્ર થયા. તેઓએ **સ્ટીફન લૅંગટનના** નેતૃત્વ નીચે તેમના પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા હકોની સનદનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો અને જૉન જ્યારે ક્રાન્સથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેઓએ તે સનદપર સહી કરવાની જૉનને ફરજ પાડી (૧૨૧૫).

મૅન્ના ચાર્ટ (મોટી સનદ) ૧૨૧૫ :—આ સનદ **મૅન્ના ચાર્ટ** (મોટી સનદ) કહેવાય છે. આ સનદનું વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એમાં ઇંગ્લંડના લોકોના પરાપૂર્વના હકનો ઇંગ્લંડના રાજાએ જાહેર રીતે સ્વીકાર કર્યો છે. આ સનદ ફ્રેંચ ભાષામાં લખાયેલી છે અને

જોન રાજા મેઝા ચાર્ટા પર સહી કરે છે.

તેમાં એકંદર ૬૩ કલમો છે. તેમાં વિશેષ અગત્યની નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) રાજ્યએ અમીર ઉમરાવની સભાની (Great Council) મંજૂરીવિના ઠરાવેલા સરંજામી કર કરતાં વધારે કર લેવો નહિ.
- (૨) ન્યાયકોર્ટમાં ગુનો સાબિત થયા વિના માત્ર શકપરથી જ રાજ્યએ કોઈને તુરંગમાં નાંખવો નહિ.
- (૩) ન્યાયના કામમાં ગરીબ અને શ્રીમંતનો ભેદ રહેવો જોઈએ નહિ, અને ન્યાય પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કાયદા પ્રમાણે જ થવો જોઈએ.
- (૪) ધર્મની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી વ્યવસ્થાની રીતમાં રાજ્યએ વચ્ચે આવવું નહિ.

જોને આ મેંઆ ચાર્ટાની સનદપર સહી કરી તો ખરી, પણ તે પ્રમાણે ચાલવાની મુદ્દલ તેની ઇચ્છા નહોતી. આ સનદપર સહી કર્યાને ઘણા દિવસ થયા નહિ, એટલામાં તો તે પૂર્વ પ્રમાણે અન્યાયથી અને જુલમી રીતે વર્તવા લાગ્યો. ત્યારે તેને પદચ્યુત કરવા માટે ઇંગ્લંડના લોકોએ ક્રાન્સના રાજાની મદદ માગી. પણ ક્રાન્સનો રાજા ચડી આવે તે પહેલાં જોન મરણ પામ્યો. આમ થવાથી ફ્રેન્ચ ચડાઈનો પ્રસંગ જ ન આવ્યો.

૩ જો હેન્રી (૧૨૧૬-૧૨૭૨):—જોન પછી તેનો છોકરો ૩જો હેન્રી ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. એ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એની ઉંમર ૯ વર્ષની હતી. તેથી એના રાજ્યના પહેલાં ૧૬ વર્ષ સુધી પેમ્બ્રોકના અલે અને હ્યુર્ટ ડી બર્ગે પ્રધાન તરીકે રાજકારભાર ચલાવ્યો. એ પ્રધાનો કાર્યદક્ષ હોવાથી કારભાર સારી રીતે ચાલ્યો હતો. પણ હેન્રી ઉંમરે આવ્યો અને તેણે રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારપછી તેની મા અને પત્ની (એલીનાર) જેઓ ફ્રેન્ચ હતાં તેઓએ પોતાના ફ્રેન્ચ સગાંઓને ઇંગ્લંડમાં જાગીર અને વતનો આપવા માંડ્યાં. આ કામમાં હેન્રી કાંઈ માથું મારતો ન હતો. હેન્રીની આવી નબળાઈ જોઈને પોપ પણ ઇંગ્લંડમાં ધર્મોધિકારીની જગ્યાએ પરદેશીઓને નીમવા લાગ્યો. એ ઉપરાંત દેવળની પહેલા વર્ષની ઉપજ અને બીજા કેટલાક ધાર્મિક કરોથી ઉપજતી મોટી રકમ દર વર્ષે પોપને મળવા લાગી. આ

અરસામાં હેન્રીએ જોને ગુમાવેલો ક્રાન્સમાંનો મુલક પાછો મેળવવા માટે, અને સ્કોટલંડ અને વેલ્સ જીતવા માટે મહા પ્રયાસ કર્યા. પણ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ અને ખર્ચ ઘણો થઈ ગયો. ત્યારે એ ખર્ચના નાણાં ઉભાં કરવા માટે તેણે ભારે કર મુક્યા. હેન્રીની પરદેશીઓ તરફના પક્ષપાતની અને મેંઆ ચાર્ટાની સનદ વિરૂદ્ધ વર્તવાની રાજનીતિ અમીર ઉમરાવ અને સામાન્ય લોકોને પસંદ આવતી નહોતી. તેથી અમીર ઉમરાવની મંડળીની સંમતિ વિના રાજથી લોકો પર કર મૂકાય નહિ એ વાત લોકોએ હેન્રીને યાદ કરાવી. આ કામમાં સાઈમન ડી મૉટફર્ડ નામના સરદારે આગેવાની લીધી હતી. આ સરદાર રાણી એલીનારનો સગો હતો અને તે તેની સાથે ક્રાન્સથી જ આવ્યો હતો, અને હેન્રીની બેનને પરણ્યો હતો. તો-પણ હેન્રી મેંઆ ચાર્ટા વિરૂદ્ધ વરતતો હતો તે તેને ગમ્યું નહિ. છેવટે ઉમરાવ મંડળે હેન્રીના રાજકારભાર પર દેખરેખ રાખવા માટે પંદર માણસની એક કમિટી નીમી. તોપણ હેન્રીએ પોતાનું વર્તન સુધાર્યું નહિ. ત્યારે સાઈમન ડી મૉટફર્ડ તેની સામે થયો અને તેણે લુઈઝની લડાઈમાં રાજને હરાવ્યો અને તેને અને રાજપુત્ર એડવર્ડને કેદખાનામાં પૂર્યા. આટલું કર્યા પછી રાજકારભાર વિષે અને લોકોપર કર મુકવા વિષે વિચાર કરવા સાઈમને અમીર ઉમરાવ અને સરદારોની એક સભા (The Great Council) બોલાવી. આ સભામાં જિલ્લા અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓ પણ તેણે બોલાવ્યા. આ સભા પાર્લમેન્ટ એટલે વિચારવિનિમય કરનારી સભા કહેવાવા લાગી. આ વખતથી અમીર ઉમરાવોની સાથે જિલ્લા અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓ પણ સભામાં સમાનતાના ધોરણે બેસવા લાગ્યા અને રાજનીતિની બાબતની ચર્ચામાં સમાન ભાગ લેવા લાગ્યા. તેથી આ પાર્લમેન્ટને વિશેષ મહત્ત્વ મળ્યું છે. સાઈમન ડી મૉટફર્ડે આ પ્રથા શરૂ કરી માટે તેને પાર્લમેન્ટમાંની આમની સભાનો પિતા કહે છે. ત્યારપછી ઉમરાવોમાં ફાટકુટ થઈ. એટલે તેમાંનો એક પક્ષ રાજપુત્ર એડવર્ડ સાથે મળી ગયો અને તેને અને રાજ હેન્રીને તેઓએ કેદખાનામાંથી છૂટા કર્યા. પછી મૉટફર્ડના પક્ષના સરદારો અને એડવર્ડ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં મૉટફર્ડ

માર્થો ગયો એટલે રાજ્ય પાછું હેન્રીના હાથમાં આવ્યું. પછી રાજપુત્ર એડવર્ડ ધર્મયુદ્ધ (ફૂએડ) માં લડવા માટે પેલેસ્ટાઈન ગયો. તે જ્યારે ત્યાં હતો ત્યારે હેન્રી મરણ પામ્યો (૧૨૭૨).

૧ લો. એડવર્ડ (૧૨૭૨-૧૩૦૭) : વેલ્સની જીત :—એડવર્ડ શરવીર, પરાક્રમી અને મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેને વેલ્સ અને સ્કોટલંડ બંને દેશો જીતી લેવાની ઇચ્છા હતી. વેલ્સના રાજા લેવિલીને એડવર્ડના મૌલિક અર્થ રહેવા ના પાડી ત્યારે એડવર્ડે તેના પર ચડાઈ કરી. તેઓ વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું તેમાં લેવિલીને માર્યો ગયો. એટલે વેલ્સ પ્રાંત એડવર્ડના તાબામાં આવ્યો. આ યુદ્ધમાં એડવર્ડની સાથે તેની પત્ની પણ ગઈ હતી. તે વેલ્સમાંના કારનારવનના કિલ્લામાં રહેતી હતી. ત્યાં તેને એક પુત્ર જન્મ્યો, તેનું નામ એડવર્ડ પાડવામાં આવ્યું. એ પ્રસંગે વેલ્સના લોકોને પોતાના કરી લેવાની ઇચ્છાથી તે બોલ્યો હતો કે “જુઓ, આ તમારો રાજપુત્ર. આ રાજપુત્ર વેલ્સમાં જન્મેલો હોવાથી તેને ઇંગ્લિશ ભાષાનો એક શબ્દ પણ બોલતાં આવડતો નથી.” ત્યારપછી ઇંગ્લંડના રાજાનો મોટો છોકરો “વેલ્સનો રાજપુત્ર” એટલે ઇંગ્લિશમાં “Prince of Wales” કહેવાવા લાગ્યો.

સ્કોટલંડ સાથે વિમલ્ડ (૧૨૯૨-૧૩૩૦) :—ઈ. સ. ૧૨૮૬ ની સાલમાં સ્કોટલંડનો રાજા એલેક્ઝાંડર અપુત્ર મરણ પામ્યો ત્યારે ત્યાં ગાદીના વારસા માટે ટંટા શરૂ થયા. બધા વારસોમાં જૉન બેલિઅલ અને રૉબર્ટ બ્રૂસ વધારે બળવાન હતા. એ બેમાંથી કોનો ગાદીપર વધારે હક છે તે ઠરાવવાનું કામ સ્કોટિશ પાર્લિમેન્ટે પરેલા એડવર્ડને સોંપ્યું. સ્કોટલંડ પર ઉપરીપાછું બેસાડવાની આ ઠીક સંધિ મળી છે એમ સમજી એડવર્ડે એ કામ માથે લીધું. બધા હકદારોમાં જૉન બેલિઅલે એડવર્ડનું ઉપરીપાછું સ્વીકારવાનું કબૂલ કર્યું, માટે એડવર્ડે તેને સ્કોટલંડની ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો (૧૨૯૨). પણ રાજ્ય મળ્યા પછી બેલિઅલ સ્વતંત્રપણે વરતવા લાગ્યો. તેણે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ ફ્રાન્સ સાથે સંધિ કરી. આ વાત જ્યારે એડવર્ડે સાંભળી ત્યારે તેણે એક સૈન્ય સ્કોટલંડ મોકલી બેલિઅલને પકડી મંગાવ્યો અને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ ચડાઈમાં જે પથરપર

સ્કૉટલંડના રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક થતો હતો તે શુભસૂચક પથર એડવર્ડના હાથમાં આવ્યો. એ પથર એડવર્ડ ઇંગ્લંડ લાવ્યો અને તેણે તેને ઇંગ્લંડના રાજાના સિંહાસનમાં જડાવ્યો. પછી એડવર્ડ સ્કૉટલંડની રાજ્યવ્યવસ્થાપર દેખરેખ રાખવા એક અધિકારી નીમ્યો. પણ સ્કૉટિશ લોકોએ વિલિઅમ વૉલેસના નેતૃત્વ નીચે એડવર્ડ સામે પાછું બંડ ઉઠાવ્યું. ત્યારે એડવર્ડ ફરીથી સૈન્ય મોકલી ૧૨૯૮ માં તે બંડ શમાવી દીધું અને વૉલેસને પકડી તેને ફાંસી દીધી. તોપણ સ્કૉટલંડમાં બંડ તો ચાલુજ રહ્યું. સ્કૉટલંડના લોકોએ ૧૨૮૬ માં ગાદીને માટે દાવો કરનાર પરાક્રમી રૉબર્ટ બ્રૂસને પોતાનો રાજા જાહેર કર્યો (૧૩૦૬). પછી રૉબર્ટ બ્રૂસે ઇંગ્લિશ અધિકારીને સ્કૉટલંડમાંથી હાંકી કાઢ્યો ત્યારે સ્કૉટલંડ પર સૈન્ય લઈ એડવર્ડ પડે ચડ્યો, પણ તે રસ્તામાં જ મરણ પામ્યો (૧૩૦૭). દરમિયાન રૉબર્ટ બ્રૂસે સ્કૉટલંડમાં પોતાની સત્તા ઠીક જમાવી હતી. તે તોડવા ૨ જા એડવર્ડ (૧૩૦૭-૧૩૨૭) સ્કૉટલંડ સામેનું યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૩૧૪ માં ઇંગ્લિશ અને સ્કૉટિશ સૈન્યો વચ્ચે બેલ્ફોર્ડબર્નની ખૂનખાર લડાઈ થઈ તેમાં ઇંગ્લંડનો પૂર્ણપણે પરાજય થયો અને સ્કૉટલંડ દેશ પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર થયો. સ્કૉટલંડપર ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કરી અને તેને પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર કરી ઈ. સ. ૧૩૨૯ માં રૉબર્ટ બ્રૂસ મરણ પામ્યો. ત્યારપછી તેના નાની ઉંમરના છોકરા ડેવિડ અને વિલિઅમના પૌત્ર એડવર્ડ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર થઈ. ઇંગ્લંડના રાજા ૩જા એડવર્ડ (૧૩૨૭-૧૩૭૭) એડવર્ડ બેલિઅમને મદદ કરી એ તકરારમાં હાથ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ફ્રાન્સના રાજા ૬ઠ્ઠા ફિલિપે વિરુદ્ધ પક્ષવાળાને મદદ કરવાથી ૩ જા એડવર્ડની ઇચ્છા પાર પડી નહિ.

નમૂનેદાર પાર્લિમેન્ટ (Model Parliament) (૧૨૯૫):—

૧ લા એડવર્ડને વેલ્સ અને સ્કૉટલંડ સાથે યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં હતા. તે લડાઈઓ માટે ખર્ચ ધણો થઈ ગયો હતો. તે માટે નવીન કર ચૂકવાની બાબતમાં અને રાજકારણારની બાબતમાં ઉમરાવ મંડળપ્રમાણે સામાન્ય લોકોની પણ સંમતિ લેવા જરૂરની હતી. તેથી સાર્ધમિન-ડી-મૉટફ્રેડે બેલાવેલી પાર્લિમેન્ટ જેવી બીજી પાર્લિમેન્ટ એડવર્ડ ૧૨૯૫ માં

બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટમાં અમીરઉમરાવ અને મોટા ધર્મોપદેશી હતા, તે ઉપરાંત પ્રત્યેક જિલ્લા અને મોટાં શહેરમાંથી બે બે પ્રતિનિધિઓને પણ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આમ આ પાર્લમેન્ટમાં દેશના જુદા જુદા વર્ગના લોક આવ્યા હતા તેથી તેને નમૂનેદાર પાર્લમેન્ટ (Model Parliament) કહે છે. આ વખતે પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ નહોતા. સર્વ સભાસદો એકજ દિવાનખાનામાં બેસી ચર્ચા ચલાવતા. પછી આગળ જતાં ૧૩૩૦ ના અરસામાં ઉમરાવોની સભા અને આમની સભા એવા પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ થયા. મોટા ધર્મોધિકારીઓ અને અમીરઉમરાવો લૉડની સભામાં બેસવા લાગ્યા અને જિલ્લા અને શહેરના પ્રતિનિધિઓ કૉમન્સ સભાના સભાસદ થયા.

૩જો એડવર્ડ (૧૩૨૭-૧૩૭૭) :—પહેલા એડવર્ડ પછી તેના છોકરા બીજા એડવર્ડે ૧૩૦૭ થી ૧૩૨૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ૨ જ એડવર્ડ પછી તેના છોકરો ૩ જ એડવર્ડ ગાદીપર આવ્યો. ૩ જ એડવર્ડ જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે ૧૪ વર્ષનો હતો. તેથી તેની મા ઇસાબેલા અને સરદાર મૉર્ટિમર રાજકારભાર ચલાવતાં હતાં. પણ તેમનો કારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો ન હોવાથી પ્રજાપર ધણો જુલમ થતો હતો. તેથી ઉમરે આવતાં એડવર્ડે રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે મૉર્ટિમરને અપરાધી ઠરાવી ફાંસી દીધી અને ઇસાબેલાને કેદ કરી. એની કારકીર્દીમાં (૧) સ્કૉટલંડ પર ઉપરી-પણું સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન થયા, (૨) ફ્રાન્સ સાથે એક યુદ્ધ શરૂ થયું, જે સો કરતાં વધારે વર્ષ સુધી ચાલ્યું, (૩) ઇંગ્લંડની ધર્મ-વ્યવસ્થામાં હાથ ધાલવા પોપ કેશિશ કરતો હતો તેના વિરોધ કરવામાં આવ્યો અને (૪) રાજના મંત્રીઓપર દાબ રાખવાના પાર્લમેન્ટે પ્રયત્નો કર્યા.

સો વખતું યુદ્ધ (૧૩૩૭-૧૪૫૪) :—૩ જ એડવર્ડની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો. એ વિગ્રહ વચ્ચે વચમાં બંધ રહેતો અને પાછો ચાલુ થતો. એમ એ વિગ્રહ સો કરતાં વધારે વર્ષ ચાલ્યો હતો.

વિગ્રહના કારણે:—(૧) ફ્રાન્સ તરફથી સ્કૉટલંડને ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ મદદ મળતી હતી. (૨) ફ્લૅન્ડર્સમાંનાં (હાલનું બેલજિયમ) ઘે અને બ્રુસેલ્સ શહેરો વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં ધણાં આગળ વધ્યા હતાં તેથી તે શહેરો તરફથી ઇંગ્લંડના ઉનની સારી માગણી થતી હતી તે પ્રાંત પોતાના તાબામાં લેવાના ફ્રાન્સના રાજાના પ્રયત્નો. (૩) ફ્રાન્સમાંના ગૅસ્કની અને ગિની પ્રાંતો જે ઇંગ્લંડના તાબાના હતા નોર્મંડી પ્રાંત માફક જીતી લેવાની ફ્રાન્સના રાજાની રાજનીતિ. (૪) ફ્રાન્સનો રાજા ચાર્લ્સ ૧૩૨૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો ત્યારે તેના ભાણેજ તરીકે એડવર્ડ ફ્રાન્સની ગાદી માટે કરેલો દાવો. પણ ફ્રાન્સમાં ચાલતા સૈલિક નામના કાયદા પ્રમાણે દીકરીના વંશમાં ગાદી જ નહિ એમ હોવાથી ફ્રેન્ચ સરદારોએ એડવર્ડને ગાદી ન આપતાં ચાર્લ્સના પિત્રાઈ ભાઈ ફિલિપને ગાદી આપી. આ બધાં કારણોસર એડવર્ડ ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહ ચાલુ કર્યો.

યુદ્ધ :—૩ જાન્યુઆરીએ મોટો છોકરો એક શૂરો લડવૈયો હતો તે લડાઈને માટે ફ્રાન્સ ગયો. તે કાળા રંગનું બખતર વાપરતો હતો માટે તે ‘કૃષ્ણકુમાર’ (Black Prince) કહેવાતો હતો. ૨ યુદ્ધમાં ૧૩૪૬ માં કેસી, ૧૩૪૭ માં કૅલે અને ૧૩૫૬ માં પોર્ટ્સ્મુથ લડાઈઓ થઈ તેમાં ઇંગ્લંડની જીત થઈ અને ફ્રાન્સનો રાજા જોહન બ્રેન્જેનેના હાથમાં સપડાઈ ગયો. ત્યારે ૧૩૬૦ માં બ્રિટિશ આગ સલાહ થઈ અને વિગ્રહ બંધ પડ્યો. આ સલાહથી ઍકિવેટન આં કૅલે એડવર્ડને મળ્યાં, પણ ફ્રાન્સની ગાદીપરનો હક એડવર્ડને જો દેવો પડ્યો. ત્યારપછી પાંચમા હેન્રીની કારકિર્દીમાં (૧૪૧૩-૧૪૨૨) ફ્રાન્સ સાથે પાંચું યુદ્ધ ચાલુ થયું. ત્યારે પણ ૧૪૧૫ માં એગિન્કોર્ટની લડાઈમાં ઇંગ્લંડની જીત થઈ. ત્યારપછી ૧૪૨૦ માં ટ્રોયન સંધિ થઈ. એ સંધિમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ફ્રાન્સના રાજા ચાર્લ્સના મૃત્યુ પછી હેન્રી પાંચમો ફ્રાન્સની ગાદીપર આવે. પણ ૨ સંધિ થયા પછી બેજ વર્ષમાં પાંચમો હેન્રી મરણ પામ્યો. હેન્રી પછી તેનો નવ મહિનાનો છોકરો ૬ દિવસ હેન્રી ફ્રાન્સનો રાજા થવાનું હતો, પણ ફ્રાન્સના ઉમરાવોએ તેને બદલે ફ્રેન્ચ રાજકુટુંબ સાથે સંબંધ

ધરાવતા ઓર્લિન્સના સરદારના છોકરા ૭ મા ચાલ્સને રાજ બનાવ્યો. એટલે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે પાછું યુદ્ધ શરૂ થયું. આ વેળાએ પણ ફ્રેન્ચ લોકોનોજ પરાજય થતો હતો પણ જોન ઓફ આર્ક નામની એક ફ્રેન્ચ ખેડૂતની જીવાન છોકરીએ મને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે અને ફ્રાન્સને બચાવવા ઈશ્વરે મને નિર્માણ કરી છે એમ કહી ફ્રેન્ચ સૈન્યમાં શૂરાતન ઉપન કર્યું. તેથી આ વખતે ઇંગ્લિશોની હાર થઈ. પણ જોન ઓફ આર્ક અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. અંગ્રેજોએ તેને ડાકણ માની જીવતી બાળી મૂકી. પણ આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની પૂરેપૂરી હાર થઈ હતી અને ફ્રેન્ચ લોકો એક કુંડે બંદર સિવાય અંગ્રેજોનો ફ્રાન્સમાંનો તમામ મુલક જીતી લીધો. આ પ્રમાણે સો કરતાં વધારે વર્ષ ચાલેલા વિગ્રહમાં છેવટે ઇંગ્લંડની હાર થઈ. એ વિગ્રહમાં તેને ઘણા ખર્ચ થઈ ગયો અને પુષ્કળ મનુષ્યહાનિ પણ થઈ અને ફાયદો કાંઈપણ થયો નહિ.

મરકી:—૩ જા એડવર્ડના વખતમાં એક ભયંકર મરકી થઈ હતી. એ મરકીમાં એક તૃત્યાંશ માણસો માર્યા ગયાં અને ઇંગ્લંડમાં સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી રહ્યો.

૨ જો રિચર્ડ (૧૩૭૭-૧૩૯૯):—ત્રીજા એડવર્ડના મરણ પછી તેનો પૌત્ર (કૃષ્ણકુમારનો પુત્ર) રિચર્ડ ગાદીપર આવ્યો. એ ૧૧ વર્ષનો હતો તેથી તેનો કાકા લૅંકેસ્ટરનો ડચૂક જોન ઓફ ગૅંટ રાજકારભાર ચલાવતો હતો. પછી રિચર્ડ ઉમરે આવ્યો ત્યારે તેણે રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. એની કારકિર્દીમાં ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ ચાલુજ હતું. તેથી લડાઈના ખર્ચને માટે રિચર્ડને પ્રજાપર નાના પ્રકારના કર મૂકવા પડ્યા. તેથી સર્વત્ર અસંતોષ પ્રસરી રહ્યો અને વૉટ ટાઇલર નામના એક માણસની સરદારી નીચે લોકોએ બંડ કર્યું. વૉટ ટાઇલરને પકડી ઠાર કરવામાં આવ્યો. રિચર્ડના વખતમાં વિકિલક નામનો એક ધર્મસુધારક થઈ ગયો. તેણે ધર્માધિકારીઓના ખરાબ વર્તનપર ઘણી સખત ટીકા કરી. તે એમ કહેતો કે ધર્માધિકારીઓએ પવિત્ર સાધુની જિંદગીજ ગાળવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ધૂસી ગયેલા કેટલાક નઠારા આચારવિચારપર પણ તેણે ઘણી ટીકા કરી.

તેણે બાઈબલનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો પણ કર્યો. ધર્મસુધારાના તેના વિચાર કેટલાક લોકોને પસંદ પડ્યા અને તેઓ વિકિલક્ષના અનુયાયી થયા. પણ કેટલાક લોક તેની સામે પડ્યા અને તેઓએ તેને અને તેના અનુયાયીઓને **લોલાર્ડ્ઝ** (મિથ્યા બડબડ કરનારા) નું નામ આપ્યું. પછી આ લોકોને પાપંડી ગણી રાજ અને પ્રજાએ તેમના પર ધણું જુલમ કરવા માંજો તેથી વિકિલક્ષની ચળવળ વધારે પ્રસરી નહિ.

રિચર્ડની કારકિર્દીમાં દરબારી લોકમાં બે પક્ષ પડ્યા, અને ધણું ટંટા થવાથી સર્વેત્ર અવ્યવસ્થા થઈ રહી, તેથી આખરે પાર્લમેન્ટે તેને પદચ્યુત કર્યો અને તેના પિત્રાઈ લૅંકેસ્ટર વંશના હેન્રીને ગાદી આપી.

યૉર્ક અને લૅંકેસ્ટર વંશ : માંહોમાંહેની લડાઈ:—

૩ જા એડવર્ડને બધા મળી પાંચ પુત્રો હતા. ૨ જો રિચર્ડ તેના મોટા છોકરાનો છોકરો થતો હતો. પાર્લમેન્ટે તેને પદબ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો હતો. તે તુરંગમાંજ મરણ પામ્યો. તેને છોકરો ન હોવાથી તેના મોટા કાકા **લાયોનેલ**નો પ્રપૌત્ર *એડવર્ડ **મૉર્ટિમર** ગાદીનો ખરો વારસ હતો. તેને યૉર્કની જગીર મળ્યાથી તેનો વંશ **યૉર્ક વંશ** કહેવાય છે. એ યૉર્ક વંશનાને ગાદી આપવાને બદલે પાર્લમેન્ટે લાયોનેલના નાના ભાઈ **જૉન ઓફ ગૅંટ**ના વંશના ૪ થા હેન્રીને ગાદી આપી. આ વંશવાળા પાસે લૅંકેસ્ટરની જગીર હોવાથી તેઓ **લૅંકેસ્ટર વંશના** કહેવાય છે. યૉર્ક વંશના નબીરાઓએ ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક છોડી દીધો નહિ અને ગાદી મેળવવા માટે પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા. તેથી એ બે વંશો વચ્ચે ૧૪૫૫ થી ૧૪૮૫ સુધી ધણી લડાઈઓ થઈ. લૅંકેસ્ટર વંશવાળાઓએ પોતાના પક્ષનું ચિન્હ લાલ ગુલાબ અને યૉર્ક વંશવાળાઓએ પોતાનું ચિન્હ સફેદ ગુલાબ રાખ્યાથી એ બે વંશ વચ્ચેના વિગ્રહને વૉર્સ ઓફ ધી રોઝીઝ (Wars of the Roses) એટલે ગુલાબના વિગ્રહ કહે છે. આ વિગ્રહ દરમ્યાન ઇંગ્લંડના ઉમરાવોમાં બે પક્ષ પડ્યા. કેટલાક લૅંકેસ્ટર વંશવાળાના પક્ષમાં ગયા અને કેટલાક યૉર્ક પક્ષમાં રહી લડ્યા.

* પાના ૨૩ માં વંશાવળી જુઓ.

આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડના ઉમરાવ વર્ગના ધણાં માણસો માર્યા ગયાં અને ધણાં ઉમરાવ કુટુંબો નારાજ થઈ ગયાં. આ યુદ્ધમાં કોઈવાર એક પક્ષનો તો કોઈવાર બીજા પક્ષનો જય થતો હતો. જ્યારે ચોક્કસ પક્ષનો જય થયો ત્યારે એ પક્ષના ૪ થા એડવર્ડ (૧૪૬૧-૧૪૮૩), ૫ મા એડવર્ડ (૧૪૮૩) અને ૩ જી રિચર્ડ (૧૪૮૩-૧૪૮૫) રાજ્ય કર્યું હતું. લૅંકેસ્ટર વંશની માર્ગરેટ નામની એક રાજકન્યાએ એડમંડ ટ્યૂડર સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેમના છોકરા હેન્રી ટ્યૂડરે બોસવર્થની લડાઈમાં ચોક્કસ વંશના છેલ્લા રાજા ૩ જી રિચર્ડને હરાવ્યો. રિચર્ડ યુદ્ધમાં લડતાં માર્યો ગયો એટલે હેન્રીને ઇંગ્લંડની ગાદી મળી. એ પ્રમાણે ઇંગ્લંડની ગાદીપર ટ્યૂડર વંશની સ્થાપના થઈ.

૭. સામાજિક સ્થિતિ

ઇંગ્લંડની પ્રજા:—ઇંગ્લંડની પ્રજા ત્યાંના મૂળ ખ્રિસ્તી લોક અને પછી બહારથી આવી વસેલા ઍંગલ, સૅક્સન, ડેન અને નોર્મન લોકોની બનેલી છે. પહેલાં કેટલાક વર્ષ સુધી તો જીતનાર અને જીતાયલા લોક એવી ભાવના ઇંગ્લંડના લોકમાં ચાલુ રહી. પણ એ ત્રણ પેઢી પછી નવીન આવેલા લોક મૂળવતનીઓ સાથે ભળી જવા લાગ્યા. એ બધા લોકોની બોલી ઇંગ્લિશ હતી. પરંતુ નોર્મન અમલ સ્થાપન થયા પછી રાજા, સરદાર અને દરબારની ભાષા ફ્રેંચ થઈ. પણ પાછળથી એ લોકોપણ ઇંગ્લિશ ભાષા બોલતા થયા અને દરબારી ભાષા પણ ઇંગ્લિશ થઈ. પહેલાં નોર્મન લોકનું વલણ ફ્રાન્સ અને નોર્મંડી તરફ હતું. પણ રફતે રફતે તેઓ ઇંગ્લંડને પોતાનો દેશ ગણવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ૧૩ મા સૈકાની શરૂઆતથી બધા પોતાને ઇંગ્લિશ કહેવડાવવા લાગ્યા.

સરદાર, જમીનદાર અને ખાતેદાર:—મધ્ય યુગમાં શહેરો ઓડાં હતાં અને ધણાખરા લોક ગામડાંઓમાંજ રહેતા હતા. તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો. નોર્મન વિજય પછી ઇંગ્લંડની ઘણીખરી જમીન મોટા મોટા સરદારોને લશ્કરી નોકરી કરવાના કારણથી સરંજામી જાગીર તરીકે આપવામાં આવી હતી. એ સરંજામી

જાગીરદારોએ પોતાની જાગીરનો કેટલોક ભાગ પોતા પાસે રાખી બાકીનો ભાગ લશ્કરી નોકરીના કરારથી બીજા સરદારોને આપેલો હતો. એ નાના સરદારો પોતાની જાગીરની જમીન ખેડૂતોને ખેતી કરવા માટે ગણોતે આપતા હતા. મોટા સરદારો અને જાગીરદારો પોતાની જાગીરમાં ન્યાય આપવાનું અને ટંટા બંધેડાં બેસાડી દેવાનું કામ કરતા. સરદારો અને જમીનદારોને ખેડૂતો અને ખાતેદારો તરફથી ખેતીના ગણોત પેટે અનાજ મળતું અને ખાસ તેમની પાસે રાખી મૂકેલી જમીન પર ખાતેદારોને મફત મજૂરી કરવી પડતી. તે વખતે લેવડદેવડના કામમાં પૈસાનો ઉપયોગ કવચિતજ થતો. પણ જણસોની અદલાબદલી થતી. બજારમાં વેચાવા માટે ધાન્ય આવતું નહિ તેથી પ્રત્યેક જમીનદાર અને ખેડૂત પોતાને જોઈતું ધાન્ય પોતાના ખેતરમાંજ પકવી લેતો. તે કાળે રસ્તા પણ થોડા અને ખરાબ હતા. તેથી ધાન્ય વગેરે સામગ્રી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે મોકલવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી. તેથી જ્યારે એક ઠેકાણાની જાગીરમાં પાકતું ધાન્ય વગેરે ખપી જતું ત્યારે જમીનદાર જાગીરદારો પોતાના કુટુંબ સાથે પોતાની બીજી જાગીરમાં જઈ રહેતા. મોટા મોટા સરદારોની જાગીર ઘણી મોટી અને દૂર દૂર હોવાથી તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે અને ખેડૂતો પાસેથી મળતા ગણોતની ઉધરાણીની વસૂલાત માટે જાગીરદારો “રેન્ટઅર્ડ” કે “એલિફ” નામના અધિકારીઓ નીમતા હતા. તે કાળે ખેતરમાં કામ કરનારાની સ્થિતિ બહુ દુખી હતી. તેઓને પોતાને માટે તેમના શેઠ તરફથી કેટલીક જમીન મળતી. પણ તેના ગણોત બદલ તેમને અઠવાડિયામાં કેટલાક દિવસ શેઠના ખેતરમાં કામ કરવું પડતું. એ ઉપરાંત ગણોતના બદલામાં ધાન્ય, શાકભાજી, ઇંડાં, દૂધ, છાસ, માખણ વગેરે પણ તેમને પોતાના ઘણીને આપવું પડતું. આ પદ્ધતિને “સર્ફ-પદ્ધતિ” (Serfdom) કહેતા. એક ખેડૂત પોતાની જમીન છોડી દઈ શકતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાના એકાદ છોકરાને પાસેના શહેરમાં બીજે કોઈ ધંધા શિખવા ઘણીની પરવાનગીવિના મોકલી શકતો નહિ. તેમજ તેની એકાદ છોકરીનું લગ્ન કરવું હોય તો તેમાં પણ તેને ઘણીની રજા લેવી પડતી.

રોજ રોજનું કામ એટલું બધું રહેતું કે તેને વિશ્રાંતિ જવલ્લેજ મળતી.

પણ ધીમે ધીમે સરદાર, જમીનદાર અને ખેતીકારની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો ગયો. લશ્કરી નોકરીના કરાર પ્રમાણે રાજા બોલાવે ત્યારે સૈન્યસહિત હાજર થવાને બદલે ઠરાવેલી પૈસાની રકમ આપી લશ્કરી નોકરીના ત્રાસમાંથી મુક્ત થવું સરદારોને અને જગીરદારોને વધારે ફાવતું આવ્યું. તેમજ રાજાઓને પણ આવી રોકડ રકમ લઈ સરદારોને લશ્કરી નોકરીમાંથી મારી આપવી એ વધારે પસંદ પડ્યું. તેવી જ રીતે ધણીના ખેતરમાં અઠવાડિયાના કેટલાક દિવસ કામ કરવાને બદલે અને અનાજ, શાક-ભાજી વગેરે ગણાત પેટે આપવાને બદલે રોકડ પૈસાની રકમ આપવી એ વધારે ઠીક લાગ્યું. આવા ખાતેદારોને “ કૉપી હોલ્ડર્સ ” (Copy holders) કહેતાં. તેમજ રોજિંદા મજૂર તરીકે ખેતરમાં કામ કરવું અને તે બદલ મજૂરીની રોકડ રકમ લેવી એ ખેતરમાં મજૂરી કરનારાઓને ઓછું ત્રાસદાયક લાગ્યું. જમીનદાર અને જગીરદારોને પણ ગણાત પેટે રોકડ રકમ લેવાનું વધારે સગવડ ભરેલું લાગ્યું. એટલે ધીમે ધીમે એ પદ્ધતિ રૂઢ થતી ગઈ. પણ પછી ૧૪ મા સૈકામાં જ્યારે ઇંગ્લંડમાં એક બચકર મરકી થઈ અને તે મરકીમાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં ત્યારે મજૂરી માટે માણસોની તાણ પડવા લાગી અને અનાજના ભાવો પણ ચડી ગયા. ત્યારે પાર્લમેન્ટે એક કાયદો ધડો અને તેમાં એવું ફરમાવ્યું કે પૂર્વપ્રમાણે ખેતીના મજૂરોએ પોતાના ધણીના ખેતરમાંજ કામ કરવું અને ખેતીનું કામ છોડી દેવું નહિ. આ કાયદાથી ફાયદો કાંઈ થયો નહિ. ઊલટા ઇંગ્લેન્ડ થવા લાગ્યા. મજૂરી મોંઘી થવાથી જમીનદારોને પણ ખેતીના કરતાં ઘેટાં ઉછેરી ઉત્તરો વેપાર વધારે ફાયદાકારક લાગ્યો. તેથી તેઓ ઘેટાં પાળવા લાગ્યા. તેથી ખેડુતોને અને મજૂરોને કામઘંઘા મળતા બંધ થઈ ગયા અને ખેડારી ધણી વધી ગઈ. આમ થવાથી બિખારીઓની સંખ્યા ધણી વધી અને ટંટાફિસાદો ધણા થવા લાગ્યા.

વેપાર, ઉદ્યોગઘંઘા અને શહેરોની વૃદ્ધિ:—મધ્ય યુગની શરૂઆતમાં વેપાર અને ઉદ્યોગઘંઘા નહિ જેવા હતા. રસ્તાઓ પણ થોડા.

હતા અને તે સારા ન હોવાને લીધે મુસાફરીમાં પણ ઘણી મુશ્કેલી નડતી. રસ્તામાં ચોર લૂંટારાઓનો ઉપદ્રવ પણ ઘણો હતો. પછી ધીમે ધીમે લોકોની જરૂરિયાતો વધવા લાગી તેમ તેમ ઉદ્યોગધંધા પણ વધવા લાગ્યા અને ઘણા લોક ખેતી છોડી બીજા ધંધામાં પડવા લાગ્યા. પૂર્વે લોકો ઘણાખરા ખેતરોમાં રહેતા. પણ ધીમે ધીમે જે જગ્યાએ જે ચાર રસ્તા મળતા હોય, જગ્યાનું ધામ હોય, નદીમાં સારો પાર હોય, એવી એવી જગ્યાઓનું મહત્ત્વ વધ્યું. એવી જગ્યાએ લોકો રહેવા લાગ્યા અને ત્યાં વેપાર માટે બજાર હાટ વગેરે ભરવા લાગ્યા. ખેતરમાં કામ કરનારા કુટુંબોમાંથી કેટલાક ખેતીથી અને માલિકના ત્રાસથી કંટાળી એવી જગ્યાએ આવી રહેવા લાગ્યા. લુહાર, ચમાર, વણકર, તીરકામઠાં બનાવનારા, વીંશીવાળાઓ વગેરે નિરનિરાળા ધંધા કરનારા લોકો આવી જગ્યાએ આવી વસી પોતપોતાનો ધંધો કરવા લાગ્યા. તેથી નાનાં નાનાં ગામોની વસ્તી વધી તેઓ શહેરો બનતાં ગયા. એ શહેરો રાજની કે કોઈ જગીરદારની જગ્યામાં બંધાતાં હતાં. તેથી ત્યાં આવી વસનારા લોકો પાસે જુદા જુદા ધંધા કરવા માટે ભાડું લેવું, તેઓના કબજાઓ પતાવવા, ત્યાં થતા ટંકા બપોડાઓનો પોતાની કોર્ટમાં નિકાલ કરવો વગેરે હોકા એ સરદારોના હતા. પરંતુ હળવે હળવે એ શહેરોના લોકે સરદારોને પુષ્કળ પૈસા આપી પોતાના અધિકારી મારફત શહેરોની વ્યવસ્થા કરવાનો અને ત્યાંના લોકો પાસેથી કર, ભાડું વગેરે ઉધરાવવાની સનદ (Charter) મેળવી. તે વેળા શહેરો ઘણાં થોડાં હતાં. બીજાં શહેરો સાથે સરખાવતાં લંડન ઘણું મોટું અને વસ્તીવાળું શહેર હતું. ઍંગ્લો-સેક્સન રાજ્યો વખતે વિંચેસ્ટર પાટનગર હતું, પણ નોર્મન અમલ શરૂ થયો ત્યારે લંડન પાટનગર થયું અને તેથી તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું. લંડનના શહેરોઓએ પોતાના અધિકારીઓ મારફત શહેરની વ્યવસ્થા કરવાની સનદ (Charter) રાજ પાસેથી મેળવી હતી. એવીજ સનદ મેળવવાની ઇચ્છા દરેક શહેરને થતી. ઉદ્યોગધંધામાં આગળ વધેલાં શહેરોમાં જુદા જુદા ધંધાની ગીલ્ડ એટલે પંચો હતી. સારા માલની પેદાશ કરવી અને વધારવી, મહેત્ત્વવાળાં યુવાનો-

ને ધંધાનું શિક્ષણ આપવું, ગીલ્ડના સભાસભ્યોને અડીઓપટીની વખતે પૈસાની મદદ કરવી વગેરે કામ આ પંચો કરતી. મધ્ય યુગમાં પ્રથમ પરદેશી વેપાર ઇટાલિઅન અને જર્મન લોકોના હાથમાં હતો. પણ પાછળથી અંગ્રેજ લોક તેમાં પડવા લાગ્યા. ચહૂદી લોકો વ્યાજવડું કરતા અને તેઓનો વ્યાજનો દર ભારે હોવાથી તેઓ ઘણા અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

શિક્ષણ અને શાળા :—મધ્ય યુગમાં ધર્માધિકારીઓ, ધર્માધ્યક્ષો, મઠોના જોગીઓ, સાધુઓ અને ગામના ઉપાધ્યાયો માત્ર ભણેલા હતા. અને તેઓ સાદું અને ઉચ્ચ આચારવિચારવાળું જીવન ગાળતા હતા. તેથી તેઓને સમાજમાં સાદું માન મળતું હતું. પણ ધીમે ધીમે પાછળથી તેઓ એશઆરામી થતા ગયા. તેઓની રહેણી કરણી પણ અનીતિવાળી થતી ગઈ. તેમ તેમ લોકોના તેમના તરફના માન અને આદરભાવ ઓછાં થતાં ગયાં. ધર્મના કામમાં પડવા માગનારા લોકોને ઉપયોગી જ્ઞાન મઠોમાં આપવામાં આવતું. પછી ધીમે ધીમે બીજા વિષયોનું શિક્ષણ આપવા માટે વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપવા લાગ્યાં. પશ્ચિમ યુરોપમાં જૂનાં પ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલયો રોમ અને પેરિસમાં હતાં. એ વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ લેવા માટે ઇંગ્લંડથી પણ વિદ્યાર્થીઓ જતા. બારમા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં પણ ઓક્સફર્ડમાં એક વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવામાં આવ્યું. ત્યારપછી કેમ્બ્રિજમાં એક બીજું સ્થપાયું. એ વિદ્યાલયો પોપને અને રાજને માનતાં હતા. એ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, કાયદા અને વૈદકનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. શ્રીમંત અને ગરીબ બંને વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ તેમાં શીખવા માટે જતા. એ વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ પૂરું થયે ધર્મખાતામાં બિશપથી માંડી આર્ચબિશપ, કાર્ડિનલ અને પોપ સુદ્ધાં થવાનો અથવા રાજના મંત્રી કે પ્રધાન થવાનો રસ્તો સર્વને માટે ખુલ્લો થતો.

સરદારોના છોકરાઓને તેઓના બરનું શિક્ષણ લેવા માટે ૮-૧૦ વર્ષની નાની ઉંમરથીજ બીજા સરદારોને ત્યાં મોકલવામાં આવતા. આમ પારકે ઠેકાણે રહેવાને લીધે સમયસૂચકાત, ધીટપણું અને

સ્વાવલંબનના ગુણો તેમનામાં સહજ જ આવતા. ત્યાં તેમને સહેજ સાજ અક્ષરજ્ઞાન, યુદ્ધકળા, ઘોડેસ્વારી, શિષ્ટાચાર વગેરે બાબતનું શિક્ષણ મળતું. એ સર્વ શિક્ષણ પૂરું થયે તેમને સરદારની પદ્ધતિ (Knighthood) આપવાનો સમારંભ થતો.

વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાનું જ્ઞાન મોટાં મોટાં ગામમાંના કારી-ગરોનાં ‘ગીલ્ડ’ કે ‘સંઘ’ મારફત મળતું. પહેલાં ઉમેદવારને કામ શીખવવામાં આવે અને પછી ધંધાશિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યારે તેને સ્વતંત્ર ધંધો કરવાની પરવાનગી મળતી.

ઘરો અને ઇમારતો :—એ કાળે મોટા મોટા સરદારો કિલ્લામાં રહેતા. એ કિલ્લાઓ બાંધવામાં સુંદરતા અને લપકા કરતાં મજબૂતાઈ પર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવતું. આવા મજબૂત કિલ્લાઓની સંખ્યા કમી કરવાનું રાજાઓ ધોરણ રાખતા, તેથી તેરમા સૈકા પછી ઘણા જૂના કિલ્લાઓ તોડી પાડવામાં આવ્યા હતા. ત્યારપછી સરદાર લોક પોતાની એસ્ટેટમાંજ મહેલો બાંધી રહેવા લાગ્યા. સામાન્ય લોકનાં ઘરો લાકડાં અને માટીનાં બાંધવામાં આવતાં. ફક્ત દેવળો અને મઠોની ઇમારતો વિશાળ અને ભવ્ય બાંધવામાં આવતી. ગામોના રસ્તા સાંકડાં અને ગલીય રહેતા. તેઓને ઝાડીઝૂડી સાફ પણ રાખવામાં આવતા નહિ. કાઠિયાર જોસથી વરસાદ પડે તોજ બધી ગલીયી ધોવાઈ જાય.

મનરંજનના પ્રકાર અને ધોષાક :—રાજા અને સરદાર લોક પશુ અને પક્ષીઓનો શિકાર કરી પોતાનાં મન રંજન કરતા. રાજાઓ શિકાર માટે મોટાં મોટાં જંગલો અનામત રાખતા અને તેમાં શિકાર કરવાની નીચલા વર્ગના લોકને મના કરતા. ઉમરાવ વર્ગની મનરંજન કરવાની ખીજ રીત “ટૂર્નમેન્ટસ” —રમતગમતની હરીફાઈ હતી. મધ્ય યુગમાં યુદ્ધકળા, સાહસ, શિષ્ટાચાર અને સ્ત્રીઓ તરફ માન એ બાબતોને વધારે મહત્વની ગણવામાં આવતી હતી, તેથી આવાં ટૂર્નમેન્ટમાં નામ કાઢવું એવી ઉમરાવ કુટુંબના દરેક સાહસિક તરુણને મહત્વાકાંક્ષા રહેતી. સામાન્ય લોકના મનરંજનના પ્રકાર આખલા-

ઓની સાઠમારી, નાચ, તીરંદાજી વગેરે હતા. સરદાર લોકનો પોશાક ઉનનો કે રેશમનો હતો. તેઓ યુદ્ધમાં બખતર અને ટોપ પહેરતા. સામાન્ય વર્ગનો પોશાક જાડાં ખરબચડાં કપડાંનો હતો. ટાઢથી રક્ષણ મેળવવાને માટે તેઓ ઉનનાં કપડાંનો પણ ઉપયોગ કરતા. સામાન્ય લોક ઘુંટણ સુધીના ઝબ્લા પહેરતા.

૮. ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના અને ઇંગ્લેંડની

ધાર્મિક વ્યવસ્થા

ખ્રિસ્તી ધર્મનો સંસ્થાપક ઇસુ ખ્રિસ્ત:—ઇસુ ખ્રિસ્ત (Jesus Christ) ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્થાપનાર હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૪ થા વર્ષમાં પેલેસ્ટાઇન પ્રાંતના બેથલેહેમ ગામમાં થયો હતો. તેનાં માબાપ જયૂ (યહૂદી) હતાં અને તેમનો ધર્મ પણ યહૂદી હતો. ઇસુને નાનપણથી જ યહૂદી ધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. પણ યહૂદી ધર્માધિકારીઓનું અંધ ધર્મકર્મનિષ્ઠપણું, તેઓનું સ્વાર્થી આચરણ, ઈશ્વરને સંતોષવા માટે યહૂદી ધર્મમાં અપાતાં પણ બળિદાન વગેરે બાબત ઇસુને પસંદ પડતી નહોતી. તેણે ધર્મની બાબત પર ઘણું મનન કર્યું. છેવટે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો લાગ્યો. હું દેવદૂત છું અને ઈશ્વરે મને ખરો ધર્મ સ્થાપન કરવાની આજ્ઞા કરી છે એમ કહી લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું. “ઈશ્વર એક જ છે, તે સર્વવ્યાપક છે, તે લોકોએ કરેલાં પાપપુણ્ય પ્રમાણે તેમને ન્યાય આપનારો છે, સર્વ મનુષ્ય ઈશ્વરનાં જ બાળબચ્ચાં છે, માટે બધાએ બંધુત્વભાવ રાખવો અને એક બીજા સાથે પ્રેમથી વર્તવું, દુઃખીઓને મદદ કરવી, પોતાનું આચરણ સાફ રાખવું, આપણે હાથે થએલા ખરાબ આચરણ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો, અને તેવું આચરણ ફરીથી ન કરવા પ્રયત્ન કરવો, મૂર્તિમાં દેવ નથી,” એમ તે લોકોને ઉપદેશમાં કહેતો. પછી તે પેલેસ્ટાઇનની રાજધાની જેરુસલેમ ગયો, અને ત્યાં લોકોને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. ઘણા યહૂદી લોકો તેના શિષ્ય થયા. એ વાત યહૂદી ધર્માધિકારીઓને ગમી નહિ. તેઓએ ઇસુ ખ્રિસ્તને તેના પાખંડી

અને નાસ્તિક મત માટે શિક્ષા કરવા પેલેસ્ટાઇનના અધિકારી પાસે આગણી કરી. તે વેળા પેલેસ્ટાઇનમાં રોમન અમલ હતો. છેવટે ઇ. સ. ના ૨૯ માં વર્ષમાં રોમન ગવર્નરના હુકમથી તેને ક્રૂસ પર (Cross) ખીલા ઢોકી મારી નાંખવામાં આવ્યો. પણ લોકો તેનો ઉપદેશ ભૂલી ગયા નહિ. તેઓ ઇસુને ‘ખ્રિસ્ત’ (Christ) એટલે અવતારી પુરુષ માનવા લાગ્યા. ઇસુ ખ્રિસ્ત નામ ઉપરથી એનો ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મ (Christian) અને એ ધર્મના અનુયાયીઓ ખ્રિસ્તી લોક કહેવાવા લાગ્યા. એ ધર્મનો ઉપદેશ થવો ચાલુ રહ્યો, તેથી ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર વધવા લાગ્યો, અને આજે દુનિયામાં લગભગ ૬૫ કરોડ માણસ ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયી છે. ઇસુ ખ્રિસ્તને ક્રૂસ પર ઢોકી મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો માટે તેના સ્મારક તરીકે ક્રૉસનું ચિન્હ ખ્રિસ્તી લોકો પવિત્ર ગણે છે. તેના જન્મ દિવસથી (૨૫ ડિસેમ્બર) ક્રિસ્ટમસ (નાતાલ) ના તહેવાર શરૂ થાય છે, અને તેના જન્મ પછી ચોથા વર્ષથી જે સંવત ગણાવા લાગ્યો તેને ઇસવી સન કહે છે.

બાઇબલ:—બાઇબલ ખ્રિસ્તી લોકનું ધર્મપુસ્તક છે. તેના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગને જૂનો કરાર (Old Testament) અને બીજા ભાગને નવો કરાર (New Testament) કહે છે. જૂના કરારમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ત્યારપછીની હકીકત અને જયૂ-હિબ્રૂ (યહૂદી) લોકનો ઇતિહાસ છે. તેમાં એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે કે ભવિષ્યમાં કોઇએક અવતારી પુરુષ જન્મ લેશે, તે દુનીયાનો ઉદ્ધાર કરશે અને યહૂદી લોકને આખી દુનીયાનું સામ્રાજ્ય મેળવી આપશે. નવા કરારમાં એમ કહ્યું છે કે જગતના ઉદ્ધાર માટે જે અવતારી પુરુષના જન્મની વાત જૂના કરારમાં છે તેજ પુરુષ ઇસુ ખ્રિસ્ત છે. ઇસુ ખ્રિસ્તે વખતો વખત કરેલો ઉપદેશ, તેનાં વચનો અને તેના મતસિદ્ધાંતનો સંગ્રહ નવા કરારમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ બંને કરારમાં લખેલી હકીકતને બાઇબલ કહે છે. બાઇબલ પ્રથમ હિબ્રૂ ભાષામાં લખાયું હતું. પાછળથી ગ્રીક અને રોમન લોકો ગ્રીક અને લેટિન ભાષામાં તેનું ભાષાંતર કર્યું.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર:—ઈસુ ખ્રિસ્તના મરણ પછી તેના મુખ્ય શિષ્ય પૅલે જેસલેમ, ઍટિઆ વગેરે ઠેકાણે જઈ આ નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. જે લોકો યહૂદી ધર્મના નહિ હતા તેઓને પણ એ ધર્મના અનુયાયી કરવાની તેણે શરૂઆત કરી. એટલે એ ધર્મનો પ્રચાર રોમન સામ્રાજ્યમાં થવા લાગ્યો. પણ રોમન પાદશાહે એ ધર્મનો સ્વીકાર હજુ કર્યો ન હતો. તેથી પાખંડી અને નાસ્તિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું તહોમત મૂકી પૅલને જેસલેમમાં પકડવામાં આવ્યો અને રોમ લઈ જઈ ત્યાં મારી નાંખવામાં આવ્યો (ઈ. સ. ૬૫). તેમછતાં રોમન સામ્રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર ધીમેધીમે થતો ગયો. છેવટે કૉન્સ્ટાંટાઈન નામના રોમન પાદશાહે ઈ. સ. ૩૧૩ માં એ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને તે તેને ટેકા આપવા લાગ્યો. તેથી રોમન સામ્રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર ઝડપથી થવા લાગ્યો અને જેસલેમ, રોમ, કૉન્સ્ટાંટિનોપલ, ઍટિઆ અને એલેક્ઝાંડ્રીઆમાં ધર્મપીઠો, સ્થાપવામાં આવી. રોમ અને કૉન્સ્ટાંટિનોપલ પાટનગરો હોવાથી ત્યાંની ધર્મપીઠો વિશેષ મહત્વની હતી. પછી ઈ. સ. ૪૭૬ માં પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ થયો અને ત્યાં જંગલી જ્વોતોનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો થયાં. એ લોકોમાં રોમની ધર્મપીઠ માલુમ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર થયો. તેથી રોમના ધર્માધિકારી (પોપ)નું મહત્વ ધણું વધ્યું અને તે બધા ખ્રિસ્તીઓનો જગદ્ગુરુ ગણાવા લાગ્યો. પછી ઈ. સ. ૮૦૦ માં **લીઓ** નામના પોપે ફ્રંક લોકોના પરાક્રમી રાજા શાર્લમેનને રોમમાં રોમન શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેક કર્યો. આ પ્રસંગથી રોમના પોપનું મહત્વ ધણું વધ્યું. રાજાને રાજ્યપદ આપવાનો અને પદબ્રજ કરવાનો હક પોપને છે અને રાજસત્તા કરતાં ધાર્મિક સત્તા શ્રેષ્ઠ છે એવું ત્યારથી લોકો સમજવા લાગ્યા.

ઈંગ્લંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર:—ઈંગ્લંડમાં રોમન લોકોએ ત્યાંના આગળના ડુઈડ ધર્માધિકારીઓનો નાશ કર્યો હતો. તેથી ત્યાંપણ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર ધીમેધીમે થવા લાગ્યો. પણ પછી જ્યારે ઈ. સ. ૪૧૦ માં રોમન સૈન્યો ઇંગ્લંડમાંથી ચાલ્યાં ગયાં ત્યારપછી કેટલેક કાળે અંગલ, સેક્સન વગેરે લોકો ઇંગ્લંડમાં આવી વસ્યા. એ

લોકો મૂર્તિપૂજક હોવાથી તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના વેરી હતા. તેથી ઇંગ્લંડમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ લગભગ નાશ પામ્યો. ત્યારપછી કૈંટના રાજા એથલ્બર્ટની વિનંતિથી રોમન ધોષ ગ્રેગરીએ ઇ. સ. ૫૯૭ માં ઓગસ્ટાઈન નામના સાધુની સાથે ચાળીસ ધર્મોપદેશક ઇંગ્લંડ મોકલ્યા. આ ઉપદેશકોના પ્રયત્નથી ઇંગ્લંડમાં પાછો ખ્રિસ્તી ધર્મ ચાલુ થયો અને પછીના સો બસો વર્ષમાં આખો દેશ ખ્રિસ્તી ધર્મ થઈ ગયો.

ઇંગ્લંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની વ્યવસ્થા :—ઇંગ્લંડના ધર્મોપદેશકોમાં કૈંટરબરી અને ચોર્ડના ધર્મોપદેશકો મુખ્ય ગણાય છે. અને તેઓ આર્યબિશપ કહેવાય છે. આ બેમાં પણ કૈંટરબરીનો આર્યબિશપ પ્રમુખ ગણાય છે. રાજ્યાભિષેક કરવાનો અને રાજાની ધાર્મિક વિધિઓ કરવાનો તેનો જ હક છે. આખા ઇંગ્લંડની ધાર્મિક વ્યવસ્થા ઉપર પણ તેજ દેખરેખ રાખે છે. ઇંગ્લંડના મોટાં મોટાં શહેરોમાં અને નાનાં નાનાં ગામોમાં પુષ્કળ દેવળો (Church) છે અને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે કલર્જી (Clergy) નામના અધિકારી નીમવામાં આવે છે. દરેક કલર્જી પોતપોતાના ગામની ધાર્મિક વ્યવસ્થા ચલાવે છે. મંદિરમાં પ્રાર્થના કરવી, ધર્મોપદેશ કરવો, પુરાણ વાંચવાં, ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવી, લગ્ન અને જન્મ મરણની વિધિઓ કરવી, વગેરે ધાર્મિક કામો કલર્જીઓ કરે છે. ગામના દેવળની ઉપજનો ઠરાવેલો ભાગ આ કલર્જીઓને મળે છે અને કેટલોક ભાગ દેવળના અંગે ખરચાય છે. આ ઉપરાંત ઠેકાણે ઠેકાણે સાધુ પુરુષ જોગી અને જોગણીઓ ધર્મમંડો (Monasteries) પણ સ્થાપ્યા હતા. ધર્મના કાર્યમાં પડેલા આર્યબિશપ, બિશપ, જોગી, જોગણી વગેરેને લગ્ન કરવાની મના કરવામાં આવી હતી. તેઓને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું પડતું હતું. આ મંડોમાં ધર્મોપદેશ કરવો, શિક્ષણ આપવું બાઈબલની અને બીજાં પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર કરવી, ઔષધોપચાર કરવો, સદાવ્રતો ચલાવવાં, લૂલાં લંગડાં અને અનાથ નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપવો, વગેરે ધાર્મિક, સમાજોત્તરના, શિક્ષણના અને દયાના કામો તેઓ કરતા હતા. આ માટે આ ધર્મમંડોને ભાવિક અને ધાર્મિક ગૃહસ્થો તરફથી નાની મોટી પુષ્કળ ભેટો મળતી. અને તેમાંથીજ

ઉપલી બધી બાબતોનો ખર્ચ નીકળતો. ધર્મમંડોમાં રહેનારા સાધુઓ રોમ, પૅરિસ વગેરે ઠેકાણે વારંવાર જતા. કેમકે એ શહેરો તે વેળાએ વિદ્યા અને જ્ઞાનમાં ધણા આગળ વધેલાં હતાં. ત્યાં શીખી આવેલા ધર્મોપદેશકોના સમાગમથી ઇંગ્લંડના લોકના જ્ઞાનમાં ધણો વધારો થતો. આમ પરદેશો સાથે વહેવાર ધણો વધવાથી લોકના વિચાર અને કલ્પના વિશાળ થવા લાગ્યા.

ધર્મજગૃતિની ચળવળ :—ઇંગ્લંડમાં ધાર્મિક વ્યવસ્થા ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે હતી. ત્યાંના દેવળ અને ધર્મમંડો તરફથી સામાજિક ઉન્નતિના કામો થતાં હતાં ખરાં, તોપણ ધર્માધિકારી અને મઠમાં રહેનારા સાધુ, જોગી વગેરે બધાજ કાંઈ સદ્વર્તની નહોતાં. તેમનામાંના દુર્ગુણી લોકોને સુધારવા વારંવાર પ્રયત્નો થતા હતા. દરેક ઠેકાણાના ધર્માધિકારીઓ તરફથી અને ધર્મમંડો તરફથી રોમના પોપને ધાર્મિક કર અને ઉપજ મળતાં હતાં. એ ઉપજમાંથી પોપ ધર્મનાં સઘળાં કામો કરતો. પણ પછીથી આ પૈસાનો ઉપયોગ એનબાજી અને એશઆરામમાં થવા લાગ્યો. અને કેટલાક ધર્માધિકારી અને મહાધિકારી સાધુઓનાં આચરણ અનીતિમાન થયાં. લોકોને શિક્ષણ આપવાનું કામ પણ મંદ પડી ગયું. તેથી વાંચી લખી જાણનારા લોકની સંખ્યા પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. એ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી ધર્મનું પવિત્ર પુસ્તક બાઈબલ લૅટિન અને ગ્રીક ભાષામાં લખાયલું હોવાથી તેમાં શું લખ્યું છે તે લોકો જાતે વાંચી શકતા નહિ. ધર્માધિકારીઓ જે કહે તે પર જ લોકોને વિશ્વાસ રાખવો પડતો હતો. એવે વખતે કેટલાક વિચારવંત લોક ધર્માધિકારીઓના અનીતિમાન અને એશઆરામી વર્તન ઉપર ટીકા કરવા લાગ્યા અને નવીન પંથદ્વારા ઉચ્ચ વિચાર લોકો આગળ મૂકવા લાગ્યા. ફ્રૅન્સિસ નામનો આવો એક સાધુ ઇટલીમાં થઈ ગયો હતો. તેણે ૧૨૦૯ માં યુરોપમાં એક પંથ સ્થાપ્યો હતો. આ પંથના લોક જરૂરજોગાજ અન્નવસ્ત્રોપર રહી પોતાનું સર્વ જીવન ગરીબગુર્બા અને અનાથ અપંગોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ગાળતા હતા. ત્યાર પછી ૧૩ મા સૈકામાં ડોમિનિક નામે એક સાધુએ રોમમાં એક પંથ સ્થાપ્યો હતો. તેણે પુરાણો વાંચી સંભળાવી, ધાર્મિક પ્રવચનો અને ઉપદેશ કરી લોકોમાં ધાર્મિક વૃત્તિ જાગૃત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા.

આ પંથ યુરોપમાં સ્થપાયો હતો તેમ છતાં તેનો ફેલાવો ઈંગ્લંડમાં પણ થયો હતો. શરૂઆતમાં આ પંથદ્વારા ધણું સાફ કામ થયું હતું. પણ પછી એ પંથમાં પણ ઢોંગી અને પાખંડી લોક ધુસ્યાથી લોકોનો પ્રેમ તેનાપરથી ઉઠી ગયો અને એ પંથ નહિ જોવો થઈ રહ્યો. ઈંગ્લંડમાં પણ જૉન વિકિલફ (૧૩૨૪ થી ૧૩૮૪) નામનો એક પુરૂષ ૧૪ મા સૈકામાં થઈ ગયેલો. તેણે આધ્યાત્મમાંના ધર્મતત્ત્વ તરફ ઈંગ્લંડના ધર્માધિકારીઓનું લક્ષ ન હતું તે બાબતપર અને તેઓના આધ્યાત્મ વિરુદ્ધ આચરણપર ટીકા કરી હતી. તેણે આધ્યાત્મનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો પણ કર્યો હતો. એના અનુયાયીઓ પણ ઘણા થયા હતા. એ અનુયાયીઓની સહાયથી લોકમાં ધર્મજગૃતિ લાવવા તેણે અથાગ મહેનત કરી હતી. પણ તે જમાનાના લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર નહિ થયેલો હોવાથી તેને લોકો તરફથી જોઈએ તેટલું પીઠબળ મળ્યું નહિ. વિકિલફના મરણ પછી તેની ચળવળ ઠંડી પડી ગઈ. તેના અનુયાયીઓને તેમના શત્રુઓ લૉલાર્ડ (મિથ્યા બડબડ કરનારા) કહેવા લાગ્યા. ઘણા લૉલાર્ડોને પાખંડી અને નાસ્તિક ગણી જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા. એટલે એ ચળવળ પણ પડી ભાંગી. રોમના પોપને ઈંગ્લંડના મઠો, દેવળો, વગેરે ઠેકાણેથી ધાર્મિક કર મળતો હતો. એ ઉપરાંત કોઈએક ધર્માધિકારીની નવીન નિમણૂક થાય ત્યારે તેના તરફથી તેના દેવળની પહેલા વર્ષની ઉપજ પણ પોપને મળતી હતી. એ પ્રમાણે ઈંગ્લંડમાંથી પણ પોપને મોટી રકમની ઉપજ થતી હતી. એ સિવાય ઈંગ્લંડના દેવળોમાં ખાલી પડતી જગાપર પોપ પરદેશીઓને નીમતો હતો. તેથી ઈંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે ચૌદમા સૈકામાં એ બાબત એક કાયદો ધણો. તેથી પોપને મળતી ધાર્મિક ઉપજ ઓછી થઈ અને ઘણી બાબતમાં પોપનો અધિકાર પણ કમી થયો.

પ્રાચીન અને મધ્ય યુગનું ઈંગ્લંડ

સારાંશ

૧. પ્રાચીન યુગ, મધ્ય યુગ અને અર્વાચીન યુગ—
(અ) પ્રાચીન યુગ—અતિ પ્રાચીન કાળથી ઇ. સ. ૪૭૬

સુધી. યુરોપમાં પહેલાં ગ્રીસ અને પછી રોમનું વિદ્વા, કળા અને આચારવિચારમાં ઘણું આગળ વધ્યું. (બ) મધ્ય યુગ—ઈ. સ. ૪૭૬ થી સુમારે ૧૪૫૦ સુધી. ઈ. સ. ની ૪૭૬ ની સાલમાં જંગલી લોકોને હાથે પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ થયાથી રોમન વિદ્વા, કળા અને સંસ્કૃતિનો લોપ. (હરોમીના) બે ભાગ જેવી સ્થિતિ) સરદારો અને અમીર ઉભરાવો. ચર્ચ મારફત ઐક્ય કરવાના અને શાંતિ રાખવાના પ્રયત્ન. ફ્રેંક લોકોના રાજા શાર્લમેનનું રોમના પોપને હાથે ઈ. સ. ૮૦૦ માં રોમન શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેક થવું અને પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્યની સ્થાપના. (ક) અર્વાચીન યુગ—ઈ. સ. સુમારે ૧૪૫૦ થી શરૂ. ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં પૂર્વ રોમન સામ્રાજ્યનો તુર્ક લોકોને હાથે નાશ. પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપારની આબતમાં તુર્કોની આડખીલી. હિંદુસ્થાન આવવાના નવીન જળમાર્ગની શોધ. દરીઆઈ સફરો. નવા નવા દેશોની શોધ. ગ્રીક અને લૅટિન ભાષા અને વિદ્વામાં પારંગત વિદ્વાન પંડિતોનું કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલમાંથી યુરોપના અન્ય સ્થળોએ પલાયન, તેમના શિક્ષણથી નવીન વિચાર અને ચિકિત્સક બુદ્ધિનો વિકાસ, અંધ શ્રદ્ધાનો નાશ, ધર્મસુધારાની ચળવળ અને શાસ્ત્રોની શોધના પ્રયત્ન.

૨. ઇંગ્લંડના પ્રાચીન રહેવાસી :—ઇંગ્લંડનું પ્રાચીન નામ શ્વેત-દ્વીપ (Albion). પ્રાચીન કાળમાં સ્પેન અને ફ્રાન્સ (ગૉલ) માંથી કેલ્ટ જાતના બ્રિટન નામના લોક ઇંગ્લંડમાં આવી વસ્યા. તે ઉપરથી દેશનું બ્રિટન નામ પડેલું. બ્રિટન લોક જંગલી સ્થિતિમાં. ધર્મ અને ન્યાયની આબતમાં ડુધડ ધર્માધિકારીઓની સત્તા.

૩. રોમન અમલ :—ઈ. સ. પૂ. ૫૫ થી ઈ. સ. ૪૧૦. જૂલિઅસ સીઝરની બ્રિટનપર સ્વારી અને રોમન લોકની જીત. કૅરેક્ટેકસ અને બોડેશિઆનું રોમનોની સામે થવું અને તેમનો પરાજય, પિક્ટ, સ્કૉટ અને સૅકસનોની ઉપદ્રવો સામે ઍંગ્રિકોલાનો બંદોબસ્ત. ભાષા, પોશાક, આચારવિચાર, સંસ્કૃતિ, શહેરોની સ્થાપના, કળા,

- વિદ્યા, ખ્રિસ્તી ધર્મ વગેરે બાબતોમાં રોમન સહવાસથી ખ્રિટનો પર થએલી સુધારાની અસર. ઈ. સ. ૪૧૦ માં રોમન સૈન્યોનું ઇંગ્લંડમાંથી ચાલી જવું અને તેથી થએલી લોકની નિરાશ્રિત સ્થિતિ.
૪. **ઑંગલ, સૅક્સન અને ડેનિશ અમલ (૪૫૦-૧૦૬૬):**— પિક્ટ અને સ્કૉટ લોકના ત્રાસથી ખ્રિટનનું રક્ષણ કરવા માટે ઑંગલ અને સૅક્સનોનું ઇંગ્લંડમાં આવવું અને ત્યાંજ ઠસી પડવું. ઑંગલ શબ્દ ઉપરથી ઑંગલ-લંડ-ઇંગ્લંડ નામ પડવું. ઑંગ્લો સૅક્સનોનાં ઇંગ્લંડમાં સાત રાજ્યો. સન ૮૩૦ માં વેસેક્સના એગબર્ટને હાથે આખા દેશનું એકીકરણ. રાજાને સલાહ મસલત આપનાર વિટનગેમૉટ મંડળ. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર. પહેલો ધર્મપ્રસારક ઑગસ્ટાઈન. ડેન લોકોની સ્વારી. ૮૭૧ માં મોટી સ્વારી અને ઑલ્ફ્રેડે કરેલો સામનો. ઑલ્ફ્રેડના સુધારા—કિલ્લા, કોટ, આરમાર, શાળા, કાયદાસંગ્રહ, વિદ્યા અને કળાને ઉત્તેજન. મોટો ઑલ્ફ્રેડ. ૧૦૧૩ થી ૧૦૪૨ ડેનિશ રાજાઓ, તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ રાજા કૅન્યૂટ. ધર્મમઠ, ધર્મપ્રચાર માટે પુણ્ય ખર્ચ. ૧૦૪૨-૧૦૬૬ ઑંગ્લો સૅક્સન રાજા ધર્માર્મા એડવર્ડ. તેના મોસાળ નોર્મંડીના નોર્મન લોકો સાથે વહેવાર.
૫. **નોર્મન વંશ:**—૧૦૬૬-૧૧૫૪. નોર્મનો અસલ ડેનમાર્કના ક્રાન્સમાં એ સૈકાથી રહેતા હોવાથી ભાષા, રીતરિવાજ વગેરે બાબતમાં ફ્રેન્ચ થઈ ગયા. ૧ લો વિલિઅમ સરંજનમી પદ્ધતિ સ્થાપે છે. લશ્કરી નોકરીનો કરાર. સરદારોનું જોર તોડવાનું વિલિઅમનું ધોરણ. વિટનગેમૉટનું અમીરઉમરાવ મંડળમાં રૂપાંતર. ધર્મની બાબતમાં ઇંગ્લંડના રાજાની સંમતિવિના પોપને હાથ ન ચાલવા દેવાનું ધોરણ. ૧ લા હેન્રીએ ઇંગ્લંડના કાયદા અને રૂઢિ પ્રમાણે ચાલવાની જાહેર કરેલી કબૂલાત. સ્ટીફનની કાર-કિર્દીની અંધાધુંધી. સરદારોનું જોર.
૬. **ઑબ્જૂ, લૅંકેસ્ટર અને યૉર્ક વંશ (૧૧૫૪-૧૪૮૫):**— ઑબ્જૂ વંશ (૧૧૫૪-૧૩૯૯). રાજા હેન્રીએ ઉમરાવોની

સત્તાને તોડી ધર્માધિકારી અને સામાન્ય લોકોનો એક જ કોર્ટમાં સરખો ન્યાય. ૧ લા રિચર્ડે ઘણાં વર્ષ ધર્મયુદ્ધમાં ગાળ્યાં. નોર્મનું જીલમી અને અન્યાયી વર્તન. પ્રજા પર ભારે કરો. સરદાર, ધર્માધિકારી અને સામાન્ય લોક એકત્ર થઈ પોતાના હકના રક્ષણાર્થે મેન્ના ચાર્ટાની સનદ પર રાજાની સહી લે છે. ૩ જા હેન્રીનું નાની ઉંમરે ગાદી પર આવવું. તેની માના અને પત્નીના નોર્મન સગાઓને મળેલી ઇંગ્લિશ જાગીર. રાજકારભારના ખર્ચ માટે પ્રજા પર ભારે કર. રાજ્યમાં અસંતોષ અને અંડ. સાઈમન-ડી-મૉટફોર્ડે સરદાર, શહેરો અને જિલ્લાઓના પ્રતિનિધિઓની સભા-પાર્લમેન્ટ બોલાવી. ૧ લા એડવર્ડે ૧૨૯૫ માં પહેલી સંપૂર્ણ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના કરી. ૩ જા એડવર્ડે ક્રાન્સની ગાદી પર મારો હક છે એમ કહી શરૂ કરેલું સો વર્ષ સુધી ચાલેલું યુદ્ધ. કંલે સિવાય ઇંગ્લંડનો ક્રાન્સ-માનો તમામ મુલક ફ્રેંચોએ જીતી લીધો. સ્કૉટલંડ પર સત્તા બેસાડવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. ૨ જા રિચર્ડની કારકિર્દીમાં વિકલિફની ચળવળ. આઈબ્લનું ભાષાંતર. ધર્માધિકારીઓના એશઆરામી જીવન પર ટીકા. લૅંકેસ્ટર અને યૉર્ક વંશ (૧૩૯૯-૧૪૮૫). ઇંગ્લંડની ગાદીના વારસા માટે એ બે કુટુંબો વચ્ચે લડાઈ (૧૪૫૫-૧૪૮૫). લૅંકેસ્ટર વંશની રાજકન્યા માર્ગરેટના પુત્ર હેન્રી ટ્યૂડરનો વિજય અને ટ્યૂડર વંશની સ્થાપના (૧૪૮૫).

૭. સામાજિક સ્થિતિ—(અ) ઇંગ્લંડ દેશ—બ્રિટન, અંગલ, સ્કૉસન, જ્યુટ અને નોર્મન લોક. સર્વનું ધીમેધીમે એક થવું અને કાળાંતરે તેમની બનેલી એક ઇંગ્લિશ પ્રજા. નોર્મન લોકની ભાષા ફ્રેંચ, સામાન્ય લોકની ઇંગ્લિશ. આગળ જતાં બધાની એક જ ભાષા ઇંગ્લિશ, પણ તેમાં ફ્રેંચ શબ્દોની ભરતી. (આ) સરદાર, જમીનદાર અને ખેડુતો—સરદારો અને અમીરઉમરાવો અને રાજા વચ્ચે અને નાના જમીનદારો અને મોટા જમીનદારો વચ્ચે જમીનની બખ્શિશ માટે લશ્કરી નોકરીનો કરાર. ખેડુતો અને ખેતીના મજૂરો પાસેથી ગણાત પેટે ધાન્ય, પૈસા

કે મજૂરી. (ઇ) વેપાર, ઉદ્યોગ, ધંધા અને શહેરોની વૃદ્ધિ—વેપાર થોડો. રસ્તા ખરાબ. જાત્રાના ધામ, ચાર રસ્તા જ્યાં ભેગા થતા હોય એવે એવે સ્થળે ધીમેધીમે ધંધાની વૃદ્ધિ. સાહુકારી જૂનો લોકનાં હાથમાં. શહેરોની વૃદ્ધિ. લંડનનું મહત્ત્વ. શહેરોના વેપારીઓ. કર, જકાત વગેરે વસૂલ કરવા માટે, ન્યાયનિવેડા અને શહેરોની સામાન્ય વ્યવસ્થા માટે પોતાના અધિકારીઓ નીમવા રાજ અને સરદારો પાસેથી શહેરોએ મેળવેલી સનદ. ધંધાના શિક્ષણ માટે અને અડીઓ-પટ્ટીની વખતે મદદ કરવા વેપારી ગિલ્ડોની સ્થાપના.

(ઉ) શિક્ષણ અને શાળા—મોટે ભાગે લોક નિરક્ષર. માત્ર ધર્માધિકારીઓ, બિશપો, અને ધર્મમંડના જોગીઓજ લાણેલા. સામાન્ય લોકની તેમનાપર શ્રદ્ધા. ધર્મમંડોમાં શિક્ષણની, ઔષધો-પચારની અને અનાથોને મદદની વ્યવસ્થા. મુખ્યત્વે શિક્ષણ ધાર્મિક બાબતનું. ધીમે ધીમે વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના. યુરોપમાં રોમ અને પેરિસનાં મહત્ત્વના વિશ્વવિદ્યાલયો. ધાર્મિક બાબત ઉપરાંત વૈદક, તત્ત્વજ્ઞાન, કાયદા વગેરે બાબતોનું શિક્ષણ, ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના. શહેરોમાં ધંધાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા ગિલ્ડોના હાથમાં. સરદારોના છોકરાઓને બીજા સરદારોના કિલ્લામાં શિક્ષણ. તેમને યુદ્ધકળા, પુસ્તકનું જ્ઞાન, શિષ્ટાચાર વગેરે બાબતનું શિક્ષણ. (એ) ઘરો અને ઇમારતો—સામાન્ય લોકનાં ઘરો સાદાં અને લાકડાના. સરદારોના કિલ્લા, મજબૂતાઈ પર લક્ષ. ૧૩ માં સૈકા પછી કિલ્લાને બદલે પ્રશસ્ત ઘરો. દેવલ અને મઠની ઇમારતો મોટી અને ભવ્ય. રસ્તા ગલીય અને સાંકડા. વરસાદમાં ધોવાઈ જાય એવા. (ઐ) મનરંજનના પ્રકાર અને પોશાક—રાજ અને સરદારોની રમતગમતના પ્રકાર—શિકાર, ટૂર્નમેંટસ (રમતગમતની હરીફાઈ) સામાન્ય લોકના—આખલાની ટક્કર, નાચ, તિરંદાજી. સરદારોના પોપાક ઉંચા, રંગીન ઉત્તરો. લડાઈના પોશાક બખતર, ટોપ કવચ. સામાન્ય લોકનો પોશાક જડા

સુતરાઉ અને ઉનના કાપડનો ખડબચડો. ઘૂંટણ સુધીનો લાંબો કોટ કે ઝભ્ઝો વાપરવાની પદ્ધતિ.

૮. ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના અને ઇંગ્લંડની ધાર્મિક વ્યવસ્થા :—ઈ. સ. પૂ. ૪ થા વર્ષમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ. ચહ્હી ધર્મમાં કર્મનિષ્પણ્ણ, દેવોને બળિદાન, મૂર્તિપૂજા, ધર્માધિકારીઓના સ્વાર્થી વર્તન ઉપર ફિટકાર. પોતે દેવદૂત છે એમ ઇસુનું માનવું. લોકને ઉપદેશ. જનસેવા એજ ઇશ્વરસેવા. તેની પબ્વણી અને છેવટે ૩૩ વર્ષની ઉમરે ક્રૂસપર મૃત્યુ. જ્યૂ-ચહ્હી લોકનું ધર્મપુસ્તક, જુનો કરાર. ઇસુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ, એટલે નવો કરાર. અને મળી ખ્રિસ્તી લોકનું પવિત્ર પુસ્તક બાઈબલ. બાઈબલ અસલ હિબ્રુ ભાષામાં. પછી ગ્રીક અને લૅટિન ભાષામાં તેનું ભાષાંતર. મધ્યયુગને અંતે યુરોપની જુદી જુદી ભાષામાં તેનું ભાષાંતર. (બ) ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર—ઇસુના શિષ્યો તેને ખ્રિસ્ત કે અવતારી પુરુષ ગણતા. તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ ખ્રિસ્તી ધર્મ. પૉલે ચહ્હી સિવાયના ગ્રીક રોમન વગેરે લોકને પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લીધા. અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો રોમન સામ્રાજ્યમાં પ્રસાર કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાખંડી ધર્મ ગણાવું અને પૉલને મળેલી ફાંસી. ઈ. સ. ૩૧૩ માં રોમન શહેનશાહ કૉન્સ્ટાંટાઇને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. એટલે રોમન રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતા. રોમ, કૉન્સ્ટાંટિનોપલ, જેરૂસલેમ, એલેક્ઝાંડ્રિયા, અંટિઆના ધર્માધિકારીઓનું મહત્વ અને ત્યાંની ધર્મપીઠો. પછી મધ્ય યુગમાં રોમ, અને કૉન્સ્ટાંટિનોપલના ધર્મગુરુઓ મુખ્ય ગુરુઓ ગણાવા લાગ્યા. પશ્ચિમ યુરોપમાં રોમના ધર્મગુરુના પ્રયાસે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર; તેનું વિશેષ મહત્વ અને તેનું પોપ કહેવાવું. ખ્રિસ્તી ધર્મનો જગદ્ગુરુ એટલે રોમનો પોપ. ધર્મ પ્રમાણે રાજકીય બાબતમાં પણ પોપનો વિશેષ અધિકાર. પોપ અને બીજા ધર્મીઓનું એશઆરામી જીવન અને તે વિરુદ્ધ ચળવળ. પોપ કરતાં બાઈબલનું મહત્વ. સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં ધર્મસુધારાની ચળવળ.

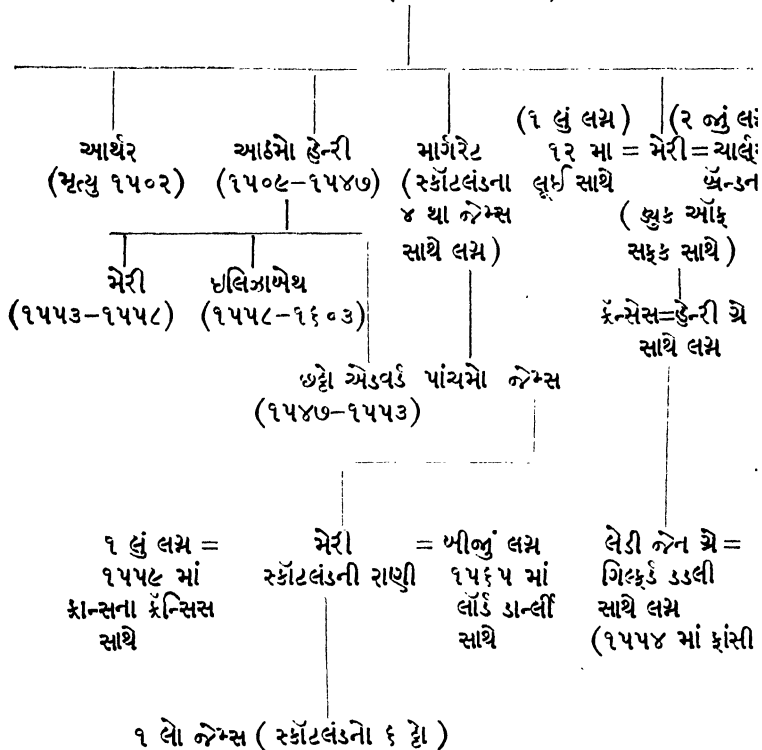
- (ક) **ઇંગ્લંડની ધાર્મિક વ્યવસ્થા :—**રોમન અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ, પણ પછી તેનો લોપ. ઐંગ્લો સેક્સન સમયમાં આગસ્ટાઇન નામના પાદરીએ ખ્રિસ્તી ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરી (૫૯૭). કૅંટરબરી અને યૉર્કના બિશપ મુખ્ય, મટે તે આર્ચબિશપ કહેવાયા. એ બેમાં કૅંટરબરીનો વધારે મોટો. રાજના ધાર્મિક કામ અને ઇંગ્લંડની ધર્મવ્યવસ્થા પર દેખરેખ એ તેનાં મુખ્ય કામ. એના હાથ નીચે શંડેરોના બિશપ અને ગામોના કલર્જી. ત્યાંની ઉપજમાં તેનો ભાગ. એ ઉપરાંત ઠેકાણેઠેકાણે ધર્મમંડો. તેમાં શિક્ષણ, બાઈબલ અને ઇતર પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર કરવાનું કામ, ઔષધોપચાર, સદાવ્રતો, અનાથ અને અપંગ નિરાશ્રિતોને ત્યાંથી મળતી મદદ. તેના ખર્ચ માટે રાજ તરફથી અને ભાવિક ગૃહસ્થો તરફથી મળતી ભેટ. પોપ, બિશપ, કલર્જી, ધર્મમંડમાં રહેનારા જોગી વગેરેનું બાઈબલ વિરુદ્ધ આચરણ. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારને છોડી દેવું. તેમના આચરણ સુધારવાના અને લોકમાં ધાર્મિક વૃત્તિ જગૃત કરવાના પ્રયત્ન. ઇંગ્લંડમાં પહેલો ધર્મસુધારક જૉન વિક્લિફ. તેના અનુયાયીનું દમન. લોક અશિક્ષિત એટલે તેની ચળવળનું મંદ થવું.
- પ્રાચીન અને મધ્ય યુગનું ઇંગ્લંડ—અગત્યના પ્રશ્નો :—**
- (૧) યુરોપના અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના પ્રાચીન યુગ, મધ્ય યુગ અને અર્વાચીન યુગ એવા ભાગ શા માટે પાડવામાં આવે છે? એ ભાગો ક્યાંથી ક્યાં સુધીના અને દરેકમાં અગત્યની બીના કઈ કઈ?
- (૨) ઇંગ્લંડનાં જુદાં જુદાં નામો ક્યાં ક્યાં? અને તે નામો ક્યારે અને શા માટે મળેલાં?
- (૩) ખ્રિસ્ત લોકને વિષે તમે શું જાણો છો? ખ્રિસ્તના બે પરાક્રમી રાજ્યકર્તાઓની હકીકત આપો.
- (૪) રોમન લોક ક્યાંના? તેમના વિષે તમે શું જાણો છો? તેમણે ઇંગ્લંડપર ક્યારે અને શા માટે સ્વારી કરી? તેમનો સેનાપતિ કોણ હતો?

- (૫) રોમન લોકે ઇંગ્લંડમાં કેવા કેવા સુધારા કર્યા ? રોમન અમલથી ઇંગ્લંડ પર શું અસર થઈ ?
- (૬) ઑલ્ડો-સેક્સન લોક ઇંગ્લંડમાં ક્યારે અને શા માટે આવ્યા ? તેમણે ઇંગ્લંડમાં કેટલાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં ?
- (૭) ઑલ્ફ્રેડ વિષે તમે શું જાણો છો ? તેને મહાન ઑલ્ફ્રેડ શા માટે કહે છે ? તેણે કેવાં કેવાં કામ કર્યા હતાં ?
- (૮) ડેન લોક ક્યાંના ? તેઓ ઇંગ્લંડમાં ક્યારે અને શા માટે આવેલા ? તેમના કેન્યૂટ નામના રાજા વિષે તમે શું જાણો છો ?
- (૯) સરંજામી પદ્ધતિ એટલે શું ? એ પદ્ધતિ ઇંગ્લંડમાં કોણે અને ક્યારે સ્થાપન કરેલી ? અમીર ઉમરાવ સંબંધે અને ધાર્મિક આવૃત્તમાં ૧ લા વિલિઅમની રાજનીતિ કેવી હતી ?
- (૧૦) ૨ જા હેન્રીએ કયા કયા સુધારા કર્યા ?
- (૧૧) મેંગના ચાર્ટા ઘણી અગત્યની સનદ શા માટે ગણાય છે ? એ સનદમાં મુખ્ય કલમો કઈ કઈ હતી ? એ સનદ કોણે અને કોની પાસેથી મેળવેલી ?
- (૧૨) પાર્લમેન્ટ સભાની સ્થાપના કોના પ્રયત્નથી થઈ ? પહેલી સંપૂર્ણ પાર્લમેન્ટ કઈ પાર્લમેન્ટને કહે છે ?
- (૧૩) ધર્મયુદ્ધો એટલે શું ? એ યુદ્ધો ક્યારે અને શા માટે શરૂ થયેલાં ? એ લડાઈઓથી શું પરિણામો નીપજ્યાં ? ઇંગ્લંડના રાજાઓમાંથી કોણે કોણે એ યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો હતો ?
- (૧૪) ફ્રાન્સ સાથે સો વર્ષનો વિગ્રહ શા માટે થયો હતો ? એ વિગ્રહનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૧૫) યૉર્ક અને લૅંકેસ્ટર કુટુંબો વચ્ચે વિગ્રહ શા કારણથી થયો હતો ? તેને વૉર્સ ઑફ ધી રોઝીઝ એટલે ગુલાબના વિગ્રહ શા માટે કહે છે ? આ લડાઈથી કેવું પરિણામ નીપજ્યું ?
- (૧૬) મધ્ય યુગમાં ઇંગ્લંડની સમાજરચના, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, ધંધા, શહેરો, ધરો અને ઇમારતો, શિક્ષણની વ્યવસ્થા, કર્તવ્યના પ્રકાર એ સંબંધે માહિતી આપો.
- (૧૭) ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના અને પ્રચાર કોણે કર્યા ? મધ્ય યુગમાં

ઇંગ્લંડમાં ધાર્મિક વ્યવસ્થા કેવી હતી? ધર્મમાં સુધારા કરવા કાણે પ્રયત્ન કર્યા હતા ?

- (૧૮) નીચે લખેલા સ્ત્રી પુરૂષો વિષે જે જાણતા હો તે લખો:—
જૂલિઅસ સીઝર, ઇસુ ખ્રિસ્ત, પૉલ, પેપ ગ્રેગરી, શાર્લમેન,
ઓલ્ફ્રેડ, કેન્યૂટ, કેરેફ્ટેકસ, બોડેશિઆ, હિઅરવર્ડ ધી સેંકસન,
જોન ઑફ આર્ક, વિકિલફ, સાધુ ક્રાન્સિસ અને ડૉમિનિક સાધુ.
- (૧૯) નીચે લખેલી બાબતો વિષે કેટલીક માહિતી આપો:—બાઈબલ,
કર્ફૂ બેલ, ડૂમ્સડે બુક, લૉલાઈઝ, ડેનગેલ્ડ, ડુમ્ડિ લોક, પવિત્ર
રોમન સામ્રાજ્ય, અમીરઉમરાવ મંડળ, યુનિઅન જેક.
- (૨૦) જૂલિઅસ સીઝરના સૈન્યના એક સૈનિક તમે છો એમ સમજી
ખ્રિસ્ત દેશ અને ત્યાંના લોક વિષે માહિતી આપો.
- (૨૧) ઑગ્લો-સેંકસન સમયમાં તમે ઇંગ્લંડના એક ખેડૂત છો એમ
સમજી તરતના સ્થપાયલા નોર્મન અમલ વિષે તમારા વિચાર તમારા
મિત્રને એક પત્ર લખી જણાવો.

ટ્યુડર વંશ. વંશાવળી.
સાતમો હેન્રી (૧૪૮૫-૧૫૦૯)

પ્રકરણ ૨ જી

સાતમે હેન્રી.

જન્મ ૧૪૫૬; રાજ્યારોહણ (૨૯ મે વર્ષે) ૧૪૮૫; મૃત્યુ ૧૫૦૯-
(૧૪૮૫-૧૫૦૯)

તે વખતના રાજ્યકર્તાઓ

સ્કૉટલૅન્ડ	ફ્રાન્સ	સ્પેન
૩જો જેમ્સ ૧૪૮૮ સુધી	૮ મો ચાર્લ્સ ૧૪૯૮ સુધી	ઇસાબેલા અને ફર્ડિનૅન્ડ
૪ થો જેમ્સ	૧૨ મો લૂઈ	

અગત્યની સાલો—

૧૪૫૩ તુર્કીએ કૉન્સ્ટાંટિનોપલ જીત્યું.

૧૪૮૭ સ્ટાર ચેપર ક્રાઉની સ્થાપના.

૧૪૯૨ કોલંબસે અમેરિકા શોધ્યો.

૧૪૯૮ વાર્કોનાડી-ગામાએ હિંદુસ્થાન આવવાનો નવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો.

૧૫૦૨ રાજકુંવર હેન્રી અને કૅથેરાઇનનો વિવાહ.

૧૫૦૨ માર્ગરેટનું સ્કૉટલૅન્ડના રાજા ૪ થા જેમ્સ સાથે લગ્ન.

સાતમે હેન્રી :—ઈ. સ. ૧૪૫૫-૧૪૮૦ સુધીના ત્રીસ વર્ષમાં ઇંગ્લૅન્ડમાં ગાદીના વારસા માટે ચૉર્કે અને લૅંકેસ્ટર વંશ વચ્ચે વૉર્સ ઓફ ધી રોઝીઝ*—ગુલાબના વિગ્રહ નામનું યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. આ વિગ્રહોને પરિણામે સર્વત્ર અંધાધૂંધી ફેલાઈ રહી હતી. પરંતુ લૅંકેસ્ટર વંશની મૉર્ગરેટ નામની રાજકન્યાના પુત્ર હેન્રી ટ્યૂડરે ઓસ્વર્થની લડાઈમાં (૧૪૮૫) જીત કર્યાથી એ વિગ્રહોનો અંત આવ્યો. ત્યારે હેન્રીએ વિજયનો અને વંશપરંપરાનો એમ બે હકથી ઇંગ્લૅન્ડની ગાદીપર

* લૅંકેસ્ટર વંશનું ચિન્હ લાલ ગુલાબનું ફુલ અને ચૉર્કે વંશનું ચિન્હ સફેદ ગુલાબનું ફુલ હતું તેથી એ વિગ્રહને વૉર્સ ઓફ ધી રોઝીઝ કહે છે.

દાવો કર્યો. એ દાવા માટે તેણે પાર્લમેન્ટની સંમતિ મેળવી અને પોતે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. આમ ગાદીએ બેઠા પછી ચૉર્ક પક્ષવાળાઓને

સાતમો હેન્રી

પોતાના પક્ષના કરી લેવાના ઈરાદાથી ચૉર્ક પક્ષની રાજકન્યા ઇલિઝાબેથ (૫ મા એડવર્ડ રાજાની બેન) સાથે તેણે લગ્ન કર્યું (ખ્રિ. ૧૪૮૬). આ વખતે ઇલિઝાબેથના કાકાનો છોકરો વૉરવિકનો અર્લ એડવર્ડ નાની ઉંમરનો ચૉર્ક વંશનો રાજપુત્ર હયાત હતો, તેની તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર લોકો બંધ ન કરે માટે હેન્રીએ તેને તુરંગમાં પૂર્યો. આમ હેન્રીએ ઘણી કાળજી રાખી તોપણ દેશમાં શાંતિ રહી નહિ. હેન્રી ગાદીનો પાસેનો વારસ ન

હોવાથી તેની સામે ગુપ્ત કાવતરાં અને ખુલાં બંડો થવા લાગ્યાં.

ટ્યૂડર વંશની સખળ અને અનિયંત્રિત રાજસત્તા :—

સાતમા હેન્રીના ગાદીએ આવ્યાથી ટ્યૂડર વંશની જે સત્તા ઇંગ્લંડમાં સ્થાપિત થઈ તે ૧૬૦૩ સુધી ટકી. છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષમાં જે માંહેમાંહેની લડાઇઓ થઈ હતી તેને પરિણામે ઇંગ્લંડના મોટા મોટા સરદારો અને અમીરઉમરાવો માર્યા ગયા હતા. તેથી મધ્ય યુગમાં ઉમરાવ વર્ગનું જે જોર હતું તે કમી થઈ ગયું. ટ્યૂડર રાજાઓની રાજ્યનીતિ પણ જે રહ્યા સહ્યા ઉમરાવો હતા તેની સત્તા અને તેનું જોર તોડવાની હતી. આ કાલે યુદ્ધોમાં દારૂગોળાનો ઉપયોગ શરૂ થવાથી ખખટર ટોપથી સળંગ થયેલા ઘોડેસ્વાર સરદારોનું મહત્વ કમી થઈ ગયું અને ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ લશ્કર વચ્ચે ઉંચનીચ દરજ્જાનો જે ભેદ હતો તે નષ્ટ થઈ ગયો. એટલે ઘોડેસ્વાર સરદારોનું આગળ જેટલું માન

રહ્યું નહિ. રાજાઓ નીચલા વર્ગના લોકથીજ સૈન્યમાં ભરતી કરવા લાગ્યા. આમ થવાથી ઉમરાવ વર્ગનો રાજસત્તાપર જે દાબ હતો તે કમી થઈ ગયો. મધ્ય યુગમાં પાર્લમેન્ટે કેટલાક કાયદા ઘડી રાજસત્તાપર નિયંત્રણા મૂકી હતી. રાજાઓથી પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના કર મૂકી શકાતા નહિ. પરંતુ ટ્યૂડર સમય દરમ્યાન રાજાઓને પાર્લમેન્ટની સંમતિની જરૂર નહોતી. તેઓ અન્ય રસ્તે નાણાં ઉધરાવતા હતા અને પાર્લમેન્ટનો ભાર બોજ પણ રાખી રાજ્યકારભાર ચલાવતા હતા. જો પાર્લમેન્ટે મંજૂર કરી આપેલા પૈસા કરતાં વધારેની તેમને જરૂર પડતી તો આયાત માલ પરની જકાત વધારી, મોનોપોલી (Monopolies) આપી, ગુન્હેગાર અમીરઉમરાવોને ભારે દંડ કરી, નજરાણાં (Beneficences) લઈ કે ન ભરવાના ધરિદારથી દેવું કરી તેઓ નાણાં ઉભાં કરતા હતા. તેમજ પાર્લમેન્ટની મંજૂરી સિવાય નવા કાયદા પણ રાજાથી ઘડી શકાતા નહિ. પણ જાહેરનામું (Proclamation) કાઢી ચાલતો આવેલો અમુક કાયદો પ્રસ્તુત સંજોગોમાં લાગુ પડતો નથી એમ કહી તાત્કાલિક જરૂરીઆત માટે નવો કાયદો પોતેજ ઘડી પાર્લમેન્ટની એ નિયંત્રણા પણ ટ્યૂડર સમયમાં રાજાઓએ દૂર કરી હતી. ઈંગ્લંડમાં પૂર્વના કાયદાથી તહોમતદારને તેનાપર મૂકાયલા તહોમત માટે ન્યાયકાર્ટ પાસે તપાસ કરાવવાનો હક હતો. પરંતુ જ્યૂરીના માણસોને ધાકધમકી આપી, રાજ્યદ્રોહનો કાયદો વધારે કડક કરી અને નવી ન્યાયકચેરીઓ સ્થાપી પાર્લમેન્ટની એ નિયંત્રણા પણ તેઓએ દૂર કરી હતી. ટ્યૂડર રાજકર્તાઓની એવી રાજનીતિને લીધે તેઓની સત્તા ઘણી પ્રમળ અને અનિયંત્રિત થઈ. તેમ છતાં પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડેલા માણસોનેજ તેઓ શિક્ષા કરતા હોવાથી એ બાબતમાં તેમને પ્રજાનો ટેકો હતો, અને એમની અનિયંત્રિત સત્તા પણ લોકપ્રિય થઈ પડી હતી.

લૅમ્બર્ટ સિમનેલનું બંડ (૧૪૮૬-૧૪૮૭):—લૅમ્બર્ટ સિમનેલ નામના એક ૧૪ વર્ષના છોકરાને ઊભો કરી હેન્રીના શત્રુઓએ આયર્લેન્ડમાં બંડ ઉઠાવ્યું. તેમણે એમ જાહેર કર્યું કે ચોર્ડ વંશનો રાજપુત વૉરવિકનો અલ્ફ એડવર્ડ તે આજ છે અને તે લંડનના તુરંગમાંથી નાસી

છૂટેલા છે. ઘણા માણસોએ તેમનું કહેવું માન્યું. ચૉર્ક વંશના પક્ષવાળાઓ હેન્રી સામે બંડ ઉઠાડવાનો આ લાગ ઠીક છે એમ જાણી તેમાં સામેલ થયા. તેમણે આયર્લેન્ડમાં લૅબર્ટ સિમ્નેલનો રાજ્યાભિષેક પણ કર્યો. ત્યારપછી પોતાના અનુયાયીઓને લઈ સિમ્નેલ લૅકેશાયર પરગણાંમાં ઉતર્યો. ત્યાં ઘણા ચૉર્ક પક્ષવાળા તેને આવી મળ્યા. એ બધાની સાથે તે લંડન જવા ઉપજો, પણ રસ્તામાં જ સ્ટોક (નૉર્થિંગહૅમશાયર) આગળ તેના અને હેન્રીના લશ્કરનો ભેટો થયો (૧૪૮૭). એ ઠેકાણે લડાઈ થઈ તેમાં સિમ્નેલના સૈન્યની હાર થઈ અને તે હેન્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયો. હેન્રીએ તેને ઠાર ન કરતાં કેદખાને નાંખ્યો.

હેન્રીની ખ્રિટની સંસ્થાનને મદદ :—ત્યારપછી હેન્રીએ ફ્રાન્સના રાજપ્રકરણમાં હાથ ધાલી ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફ્રાન્સના રાજા ૮ મા ચાર્લ્સે ફ્રાન્સમાં આવેલું સ્વતંત્ર નાનું સંસ્થાન ખ્રિટની જીતી લેવા માટે એક સૈન્ય મોકલ્યું. એ સંસ્થાન ડ્યુસેસ ઍન નામની એક સ્ત્રીના તાબામાં હતું. ડ્યુસેસ ઍને હેન્રીની મદદ માગી. ફ્રાન્સના રાજપ્રકરણમાં હાથ ધાલવાનો આ લાગ ઠીક છે એમ સમજી હેન્રીએ ખ્રિટનીની રાણીને મદદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ચડાઇને માટે પાર્લમેન્ટ તરફથી પૈસાની મદદ મળતાં હેન્રીએ ફ્રાન્સમાં એક લશ્કર મોકલ્યું. પણ એ સૈન્ય ફ્રાન્સ પહોંચે તે પહેલાં જ ઍન રાણી ચાર્લ્સને શરણે ગઈ અને તેણે તેની સાથે લગ્ન પણ કર્યું (૧૪૮૧). પછી ફ્રાન્સના રાજા ચાર્લ્સના મનમાં ઇટલી પર સ્વારી કરવાનો ઘાટ ધડાતો હોવાથી તેણે હેન્રીને દોઢ લાખ પાઉન્ડની રકમ આપી તેની સાથે સલાહ કરી (૧૪૮૨), ત્યારે ઇંગ્લિશ સૈન્ય ઇંગ્લંડ પાછું ગયું. ઉપર પ્રમાણે આ નાનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન ખ્રિટની ફ્રાન્સના રાજાને મળવાથી ફ્રાન્સ એક સંઘટિત રાજ્ય બન્યું.

પરકિન વૉરબેકનું બંડ (૧૪૮૨-૮૭) :—આ વખતે પરકિન વૉરબેક નામના એક સાહસિક તરુણ ગૃહસ્થે આયર્લેન્ડમાં બંડ ઉઠાવ્યું. ૯ વર્ષ ઉપર જે રિચર્ડ ષૂક ઑફ ચૉર્ક (ત્રીજા રિચર્ડનો ભત્રિજો) નું તુરંગમાં ખૂન થવાની વાત બહાર પડી હતી તે રિચર્ડ હું પોતે છું એમ તેણે જાહેર કર્યું. આયરિશ લોકોને આ ઢોંગીનું

કહેવું ખરૂં લાગવાથી તેઓ તેને મદદ કરવા તૈયાર થયા. આ બંડની આતમી હેન્રીને મળતાં જ તેણે તેને પકડવાનો હુકમ જોયો. ત્યારે અર્ગંડીની (ક્રાન્સની પૂર્વમાં એક સંસ્થાન) રાણી માર્ગરેટ જે ચૉકેંવંશની હતી તે મને મદદ કરશે એમ ધારી પરકિન અર્ગંડી ગયો. માર્ગરેટ લૅકસ્ટર વંશ વિરુદ્ધ કાવતરૂં કરવા માગતી હતી તેથી તેણે તેને આશ્રય આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેને પોતાના ભાણેજ રાજપુત રિચર્ડ તરીકે જાહેર પણ કર્યો. માર્ગરેટની મદદથી ૨૦૦૦ માણસનું સૈન્ય ઉભું કરી પરકિન ઇંગ્લંડના કેટ પરગણાંમાં ઉતર્યો. પણ ત્યાં તેનું કંઈ વળ્યું નહી. ત્યાંથી તે પાછો આયર્લંડ ગયો (૧૪૯૫); પણ ત્યાંથી મદદ મળવાનો સંભવ તેને લાગ્યો નહિ. ૧૪૯૪ થી સર એડવર્ડ પોઇનિંગ આયર્લંડનો ગવર્નર હતો અને ત્યાં તેણે પોતાના કડક અમલથી શાંતિ જાળવી રાખી હતી. આયર્લંડમાંથી પણ પોતાને મદદ મળતી નથી એમ જોઇને પરકિન સ્કોટલંડ ગયો. ત્યાં સ્કોટલંડનો રાજા ૪ થો જેમ્સ ઇંગ્લંડ પર સ્વારી કરવાના વિચારમાં જ હતો. ઇંગ્લંડમાં બળવો જગાડવાની આ સંધિ ઠીક છે એમ જોઇ તેણે ઘણા ઉત્સાહથી પરકિનનું સ્વાગત કર્યું. સ્કોટલંડ પાસેથી મદદ મળવાથી પરકિન સ્કોટિશ સૈન્ય સાથે ઇંગ્લંડના ઉત્તર પરગણાં પર ચડી ગયો (૧૪૯૬). પણ ત્યાં તેની હાર થવાથી તેને પાછા સ્કોટલંડ નાસી જવું પડ્યું. છેલ્લા ૮-૧૦ વર્ષ થયાં દેશમાં એકસરખા બંડ બળવા ચાલુ રહ્યાથી લડાઇના ખર્ચને માટે હેન્રીને મજબૂર ભારે કરો મૂકવા પડ્યા હતા. આ ભારે કરના બોજથી કંટાળી કોર્નવૉલના લોકોએ બંડ કર્યું. ત્યારે એ બંડનો લાભ લેવા પરકિન કોર્નવૉલ ગયો. પણ હેન્રીએ સૈન્ય મોકલી એ બંડ બેસાડી દીધું અને પરકિનને પકડી લીધો (૧૪૯૭). હેન્રીએ તેની પાસે પોતે ઢોંગી છે એવું સર્વ સમક્ષ કબૂલ કરાવ્યું અને તેને ઠાર ન કરતાં લંડનની તુરંગમાં પૂર્યો. પણ અહીં એડવર્ડ અર્લ ઓફ વૉરવિક પણ કેદી હતો તેની સાથે મળી જઈ તેણે તુરંગમાંથી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. ત્યારે હેન્રીએ પરકિન અને વૉરવિક બન્નેને ફાંસી દીધી (૧૪૯૯).

હેન્રીના મંત્રી અને તેના દ્રવ્યલોભ:—હેન્રીની રાજનીતિ રાજસત્તાને પ્રબળ અને અનિયંત્રિત કરવાની હતી. એ કામમાં હેન્રીને આર્ચબિશપ મોર્ટન અને એમ્પસન અને ડડ્લી નામના મંત્રીઓએ ધણી મદદ કરી. તેણે લોકો પાસેથી નજરાણાં, ઉધાર નાણાં વગેરે લેવા માંડ્યાં. સરદારો પાસેથી અખિશશના રૂપમાં પૈસા કઢાવવાની બાબતમાં મોર્ટન બડો ઉસ્તાદ હતો. કોઈ એક સરદાર એશઆરામમાં રહેતો જાણવામાં આવતો તો તે તેને કહેતો કે “તમે એશઆરામમાં પૈસા પાણીની માફક ખરચો છો, ત્યારે થોડી મોજમજ કમી કરી અખિશશ તરીકે થોડી રકમ સંજનને આપવામાં તમને હરકત આવશે નહિ.” કોઈ ઉમરાવ કરકસરથી કે કંજૂસાઈથી રહેતો જાણવામાં આવતો તો તે તેને કહેતો કે “તમે કરકસરથી રહો છો એટલે તમારી પાસે સારી સિલક એકઠી થયેલી હોવી જોઈએ. ત્યારે એ સિલકમાંથી કાંઈક રકમ બેટ તરીકે તમારે રાજને આપવી જોઈએ.” મોર્ટનનું આ ધોરણ ‘મોર્ટનનો કોર્ક’ (Morton’s Fork) કહેવાય છે, કારણ કે પૈસાદાર સરદારની રહેણી ગમે તેવી હોય તોપણ તે ચૂસાયા વિના રહેતા નહિ. અપરાધોને માટે ભારે દંડ કરી અમીરઉમરાવોની સત્તા અને તેમનો દોર તોડવાની હેન્રી અને તેના મંત્રીઓની રાજનીતિ તરફ સામાન્ય લોકની સહાનુભૂતિ તો હતી જ. હેન્રી ઓછો ખરચાળ અને પૈસાનો ધણા લોભી હોવાથી તેણે જુદે જુદે માર્ગે ધણા પૈસા જમા કર્યા હતા. એટલે પૈસાને માટે તેને પાર્લિમેન્ટ પર આધાર રાખવો પડતો નહોતો.

સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટની સ્થાપના (૧૪૮૭):—હેન્રીએ ગાદીપર આવ્યા પછી બે જ વર્ષની અંદર અમીરઉમરાવ અને સરદાર લોકની સત્તા તોડવા માટે એક નવી કોર્ટ સ્થાપી. પ્રિવી કાઉન્સિલ (રાજને સલાહ આપનાર મંડળ) માંના રાજના વિશ્વાસના સલાસદોમાંથી સાત સલાસદ આ કોર્ટના ન્યાયાધીશ હતા. આ કચેરી જે દિવાનખાનામાં ભરવામાં આવતી હતી તેની છતપર અને ભીંતપર તારા (Stars) નાં ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં તે ઉપરથી આ કોર્ટનું નામ સ્ટાર ચેમ્બર પડ્યું હતું. કેટલાક અમીરઉમરાવ અને સરદાર પોતાની સ્થાનિક સત્તા

અને દરજ્જાના જોરથી પોતાના પરગણાંમાંની ન્યાયકોર્ટની સત્તાની દરકાર કરતા નહિ, અને ઘણુંખરું ત્યાંના ન્યાયાધીશોને દમદારી આપી પોતાને ફરિયાદો તેઓ ન્યાય કરાવતા હતા, તેથી એવા અમીરઉમરાવોને ઠેકાણે લાવવા માટે હેન્ડ્રીએ આ કોર્ટ ખાસ સ્થાપી હતી. શરૂઆતમાં તોફાની સરદારોનું જોર તોડવામાં આ કોર્ટ ઘણી ઉપયોગી થઈ હતી. પણ પછી આગળ જતાં જે માણસો રાજની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તવાની કોશિશ કરે તેને પણ દબાવી દેવા માટે રાજ્યો આ કોર્ટનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. તેથી અને બીજી ન્યાયકોર્ટના કામમાં આ કોર્ટ તરફથી હરકત થવા લાગી તેથી લૉંગ પાર્લમેન્ટે ૧૬૪૧ માં આ જુલમી કોર્ટ કાઢી નાંખી.

લિવરી અને મેટેનન્સના કાયદાનો કડક અમલ :—

સરદારોની સત્તા અને તેમનું મહત્ત્વ ઘણું વધવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે સરદાર લોક પોતાની તહેનાતમાં ઘણા હથિયારબંધ સિપાઈ રાખી તેને પોતાના કુટુંબોના ખાસ પોશાક અને પટા પહેરાવી (યુનિફોર્મ) પોતાની લડાઈઓમાં તેમની મદદ લેતા. પોતાના કુટુંબના ખાસ પોશાક પહેરાવવાની પદ્ધતિને ‘લિવરી’ એટલે પોશાક આપવો કહે છે. એજ પ્રમાણે અમીરઉમરાવો પોતાના કુટુંબી કનિયામાં અથવા પોતાની તહેનાતમાંના સિપાઈઓના કનિયામાં વચ્ચે પડતા અને ન્યાયકોર્ટમાં અને બહાર તેમને મદદ કરતા હતા. આ રિવાજને ‘મેટેનન્સ’ કહે છે. સરદારોની તહેનાતમાં આમ ઘણા હથિયારબંધ સિપાઈઓ હોવાથી તેઓને બંડ અને ટંટાફિસાદ કરવાની ઇચ્છા વારંવાર થતી. તેથી એ રિવાજ બંધ પાડી સરદારોની સત્તા અને તેમનું સ્થાનિક મહત્ત્વ કમી કરવાના ઇરાદાથી હેન્ડ્રીએ એ રિવાજ વિરુદ્ધ પૂર્વે (૧૩૯૦) પાર્લમેન્ટે ઘડેલા કાયદાનો સખત રીતે અમલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઠરાવેલી સંખ્યા કરતાં અધિક સિપાઈઓ કોઈ સરદારે રાખવા નહિ એવો હુકમ તેણે કાઢ્યો; અને આ હુકમ જે નહિ માનશે તેને ભારે દંડ કરવામાં આવશે એમ તેણે જાહેર કર્યું. એક વેળા હેન્ડ્રી ઓક્સફર્ડના ઉમરાવને ત્યાં પરાણો થઇ ગયો હતો. આ ઉમરાવ લૅકેસ્ટર પક્ષવાળો હોવાથી તેણે હેન્ડ્રીને ગાદી

ગવવાના કામમાં ધણી મદદ કરી હતી અને તેથી તેના પર હેન્રીને શ્રી પ્રેમ હતો. તેણે ભારે ભપકા સપકા અને મોટા દમામથી રીની પેરોણાચાકરી કરી, અને તેને વળાવતી વેળા એ ઉમરાવે તાના વૈભવનું પ્રદર્શન કરાવવા માટે પોતાના સિપાઈઓને બે મસામી હારમાં ઉભા રાખ્યા. પોતાના હુકમ વિરૂદ્ધ આ ઉમરાવે ટટલા બધા સિપાઈઓ રાખ્યા છે એ જોઈ હેન્રીને આશ્ચર્ય થયું ને તેણે તે સરદારને કહ્યું “કે તમે માફ આતિથ્ય કર્યું તે માટે હું મારો ધણો આભાર માનું છું; પરંતુ મારો હુકમ મારા દેખતાંજ તમે ઓ તે મારાથી ચલાવી લેવાય નહિ. મારો સેક્રેટરી એ બાબતમાં મારી મુલાકાત લેશે.” હેન્રીના સેક્રેટરીએ તેની મુલાકાત લઈ તેના પર હજાર પાઉન્ડનો દંડ ઠોક્યો.

હેન્રી અને પાર્લમેન્ટ:—હેન્રીની ૨૪ વર્ષની કારકિર્દીમાં શ્રી પાર્લમેન્ટ માત્ર સાત વાર બોલાવી હતી. જે કે આમ પાર્લમેન્ટ ડીજ વાર બોલાવી હતી તોપણ જુદે જુદે રસ્તે હેન્રી લોકો પાસેથી પ્રા ઉધરાવતો હતો. તેને લીધે પૈસા માટે તેને પાર્લમેન્ટ ઉપર આધાર ખવો પડતો નહોતો. તે વખતે રાજની સ્વતંત્ર મિલકત તરીકે શ્રી જમીન હોવાથી તેની ઉપજ સારી થતી હતી. તેમજ રાજપાસે થૂકનું સૈન્ય પણ નહોતું અને રાજકારભાર ચલાવનારા અધિકારીઓ શ્રી થોડા હતા. તેથી રાજકારભારનો ખર્ચ પણ ઘણો થોડો હતો. શ્રી કારકિર્દીની શરૂઆતની પાર્લમેન્ટ તેને ટનેજ અને પાઉન્ડોજ મની જકાત મૂકવાની પરવાનગી આપી હતી. આયાત માલ પૈકી ના એક ટન પર અને બીજી જણસોના એક પાઉન્ડ પર આ જકાત લેવામાં આવ્યાથી તેને ટનેજ અને પાઉન્ડોજ કહે છે. એ ઉપરાંત ૧૫૪ ની સાલ પછી રાજની માલિકીની જે જમીનની લેવડદેવડ હતી તે પોતાના હુકમથીજ ૨૬ ઠરાવી એવી બધી મોટી મોટી સ્ટોટા તેણે જપત કરી લીધી. તેમજ જોરજુલમથી નાણાં ઉછીનાં અને બખ્શિશો માગી તેણે ઘણા પૈસા એકઠા કર્યા હતા. ૧૪૯૨ માં તેણે જોરજુલમથી લીધેલી બખ્શિશો માટે પાર્લમેન્ટની અનુમતિ શ્રી મેળવી. ૧૪૯૫ માં પાર્લમેન્ટે એક એવો કાયદો કર્યો કે તે વખતે

આદીપર આવેલા રાજનો પક્ષ જે કોઈ લે તે માણસને તેમ કરવા માટે કોઈપણ લવિષ્યના રાજથી કોઈપણ પ્રકારની શિક્ષા થાય નહિ. ત્યારપછી તેણે ફ્રેંચર્સના (હાલનું બેદિજીઅમ અને હોલંડ) રાજ ૪ થા ફિલિપ સાથે ૧૪૯૬ માં મેંગનસ ઇટરકરસસ નામની વેપાર સંબંધી એક સંધિ કરી. આ સંધિથી ઇંગ્લંડમાંના બિન તથા બીજી વસ્તુપર ફ્રેંચર્સના જકાત ન લેતા તે ઇંગ્લંડમાંજ લેવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

વેપાર અને ઉદ્યોગ ધંધાને હેન્રીનું ઉત્તેજન :—કાપડ સાથે ઇંગ્લંડને ફ્રેંચર્સ દેશ પર આધાર રાખવો પડે નહિ તેટલા વાસ્તે ઇંગ્લંડમાંથી પરદેશ જતાં બિનપર તેણે ભારે જકાત નાંખી, અને તેને લીધે ઇંગ્લંડમાં કાપડ વણવાના ધંધાને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું.

તેણે વેપારી વહાણો બાંધવાને ઉત્તેજન આપ્યું અને જે વહાણો પર ઇંગ્લિશ ખલાસીઓ રાખ્યા હોય તેવાજ વહાણોને પરદેશો સાથે વેપાર કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું. તે વખતે જર્મનીમાંનાં “હેન્સ વેપારી” સંઘ અને ઇટલીમાંનાં વેનિસના વેપારીઓના હાથમાં ઇંગ્લંડનો મોટો વેપાર હતો. હેન્રીના ઉપલા હુકમથી અંગ્રેજ વેપારીઓના હાથમાં તે વેપાર આવ્યો.

૭ મા હેન્રીની પરદેશી રાજનીતિ :—ઇંગ્લંડમાં શાંતિ સ્થાપી રાજસત્તા પ્રબળ કરવાના હેન્રીના પ્રયાસ ચાલુ હતા. તેની સાથે સાથે પરરાજ્યોનાં રાજકાજમાં હાથ ધાલી ઇંગ્લંડનો દરજ્જો વધારવાના પ્રયત્નો પણ ચાલુ હતા. આ વેળા યુરોપમાં જર્મનીનું સામ્રાજ્ય (પવિત્ર રોમન* સામ્રાજ્યનો અવશેષ), ફ્રાન્સ અને સ્પેનનાં રાજ્યો મોટાં રાજ્યો હતાં અને તેઓ એક બીજાની ચરસાચરસી કરતાં હતા. આ રાજ્યોમાંના એકાદને ખુલ્લી રીતે સैन્યની મદદ કરવા કરતાં તેઓમાંના એક વધારે બળવાન રાજ્ય સાથે સ્નેહ કરવો અને મદદ કરવાનું વચન આપી પૈસા એકાવવા એ હેન્રીને અધિક પ્રિય હતું. આ વખતે ફ્રાન્સનો † ઇટલીમાંના મિલન અને નેપલ્સ સંસ્થાનો ગળ-

* પ્રાચીન અને મધ્ય યુગનું ઇંગ્લંડ, એ પ્રકરણનો મધ્ય યુગનો પૈરા ભુઓ.

† આ વખતે ઇટલીનું એક સંઘટિત રાજ્ય નહોતું. ત્યાં નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો હતાં. આખા ઇટલીનું એકીકરણ ૧૮૬૧માં થયું.

કાવી જવા તરફ હતું તેથી સ્પેનના રાજા ફર્ડિનંડ અને જર્મનીના શહેનશાહ, એ બંનેએ ક્રાન્સ વિરૂદ્ધ હેન્રીની મદદ માગી. આ બે રાજ્યોમાં સ્પેનનું રાજ્ય વધારે સંઘટિત અને બળવાન હતું તેથી હેન્રીએ સ્પેનના રાજા સાથે મિત્રતાનો કરાર કર્યો અને એ સ્નેહસંબંધ અધિક દૃઢ કરવા માટે હેન્રીએ પોતાના મોટા છોકરા આર્થરનું લગ્ન સ્પેનના રાજાની છોકરી કૅથરિન સાથે કર્યું, અને પહેરામણી દાખલ તેની પાસેથી મોટી રકમ લીધી (૧૫૦૧). પરંતુ કમનસીબે લગ્ન થયા પછી પાંચજ મહિનામાં આર્થર મરણ પામ્યો (૧૫૦૨). ત્યારે સ્પેન સાથે બાંધેલો સ્નેહસંબંધ તૂટે નહિ એવા ઉદ્દેશથી વિધવા બોબર્થ સાથે લગ્ન કરવાની ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મનાઈ હતી તેમ છતાં પોપની ખાસ સંમતિ લઈ હેન્રીએ પોતાના બીજા છોકરા હેન્રીનું લગ્ન કૅથરિન સાથે ઠેરવ્યું. ત્યારપછી સ્કૉટલંડ સાથે સલૂકાર્ડ રહે, અને ક્રાન્સને સ્કૉટલંડ તરફથી જે મદદ મળતી હતી તે મળે નહિ એવા ઉદ્દેશથી ૧૫૦૨ ની સાલમાં હેન્રીએ પોતાની પુત્રી માર્ગરેટને સ્કૉટલંડના રાજા ૪ થા જેમ્સ ‡ સાથે પરણાવી.

હેન્રીના સ્વભાવ અને કાર્ય :—હેન્રી થોડું બોલનારો, કડક સ્વભાવનો, લોભી અને ધોરણસર કામ કરનારો હતો. તેની કારકિર્દીની શરૂઆતથી ઇંગ્લંડમાં અવ્યવસ્થા હતી પણ હેન્રીએ તેના કડક રાજધોરણથી સરદારવર્ગનું જોર કમી કરી શાંતિ સ્થાપી હતી. હેન્રી ગાદીએ આવ્યો તે પૂર્વે પરદેશી રાજ્યો ઇંગ્લંડને કંઈ મહત્ત્વ આપતાં નહોતાં, પણ હેન્રીએ બળવાન રાજ્યો સાથે સ્નેહસંબંધ કરી યુરોપનાં દરબારોમાં ઇંગ્લંડનો મોભો વધાર્યો હતો. તેણે વેપાર અને ઉદ્યોગધંધા વધારવા માટે પણ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને દરીઆઈ સફર કરનારા સાહસિક માણસોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તે ૧૫૦૯ માં મરણ પામ્યો. તેની કારકિર્દીની શરૂઆતથીજ ઇંગ્લંડ અને યુરોપમાં મધ્ય યુગ પૂરો થઈ અર્વાચીન યુગની શરૂઆત થઈ.

---

‡ આ લગ્નસંબંધથી ૧૬૦૩ માં ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડના રાજકુટુંબ એક થઈ ગયાં.

અર્વાચીન યુગની શરૂઆત:—ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી ૧૫૫૦ સુધીના કાળને યુરોપના અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં અર્વાચીન યુગનો પ્રારંભકાળ ગણવામાં આવ્યો છે. એ કાળ દરમિયાન અજ્ઞાન અને અંધકારથી છવાયેલા યુરોપના લોકોપર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. લોકની દૃષ્ટિ વિશાળ થવા લાગી. આ પૂર્વે લોકોની વૃત્તિ જે ખાખો-ચિયાંના દેડકા જેવી હતી તે ધણી વ્યાપક થવા લાગી. અંધશ્રદ્ધા કમી થઈ દરેક બાબતની શાસ્ત્રીય પદ્ધતીથી ચિકિત્સા થવી જોઈ એ એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું. નવી નવી શાસ્ત્રીય શોધો થવા લાગી, ધર્મસુધારાની ચળવળ ચાલવા લાગી, નવા નવા પ્રદેશોની શોધ થવા લાગી, નવા વેપારી માર્ગો શોધાવા લાગ્યા, વ્યાપારની વૃદ્ધિ થવા લાગી, સમુદ્ર ઉપર સત્તા જામવા લાગી અને ઉચ્ચનીચની ભાવના કમી થઈ રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગવા માંડી. આ બધા કારણોને પરિણામે યુરોપના દેશો સુધરવા લાગ્યા. એ પરિણામ ભાવવામાં નીચેની બાબત કારણભૂત હતી.

કૉન્સ્ટાંટિનોપલનું પડતું (૧૪૫૩):—બ્રાચીન રોમન સામ્રાજ્યના પૂર્વના ભાગની રાજધાની કૉન્સ્ટાંટિનોપલ શહેર હતું. એ શહેર બ્રાચીન કાળના ગ્રીક અને રોમન લોકોની વિદ્યાકળાનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. એ શહેર જીતી લેવા ઇસ્લામ ધર્મી તુર્ક લોકો ઘણાં વર્ષથી પ્રયાસ કરતા હતા. આખરે તેઓ ફાવ્યા અને તેમણે એ શહેર જીતી લઈ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો. કૉન્સ્ટાંટિનોપલ તુર્કોના હાથમાં ગયાથી ત્યાં રહેતા વિદ્વાન પંડિતોને એ શહેર છોડવું પડ્યું. તેઓ બ્રાચીન કાળનો ગ્રીક અને રોમન સમયનો સર્વ જ્ઞાનભંડાર—હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને પોથીઓ—પોતાની સાથે લેતા ગયા. એ લોકો ઇટલી વગેરે યુરોપના અન્ય દેશોમાં જઈ રહ્યા. તુર્કોની સત્તા કૉન્સ્ટાંટિનોપલ અને ભૂમધ્યસમુદ્રના પૂર્વ કિનારા પર બેસવાને લીધે યુરોપ અને હિંદુસ્થાન વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર, સીરિઆ અને રાતા સમુદ્ર માર્ગે ઘણા બ્રાચીન કાળથી જે વેપાર ચાલતો હતો તેને હરકત થવા લાગી. પૂર્વના દેશો સાથેના વેપારથી પૈસાવાળાં થયેલાં ઇટલીનાં વેનિસ અને જિનોઆ શહેરોનો વેપાર બેસી ગયો અને હિંદુસ્થાન સાથેના વેપાર માટે કોઈ નવા રસ્તા શોધી કાઢવો જોઈએ એમ યુરોપના લોકોને લાગવા માંડ્યું.

પ્રાચીન કળાવિધાનું પુનરુજ્જીવન (Renaissance) :—

પ્રાચીન કળાનો જ્ઞાનભંડાર લઈ કૉન્સ્ટાંટિનોપલમાંથી નાઠેલા વિદ્વાનો યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં જઈ ત્યાંના લોકોને પ્રાચીન વિદ્યા શીખવી પોતાનો ઉદ્ધરનિર્વાહ કરવા લાગ્યા. તેથી લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. આજ અરસામાં જૉન ગરનથર્ગ નામના એક જર્મન ગૃહસ્થે છાપવાની કળાની શોધ કરી. ઈ. સ. ૧૪૭૭ માં વિલિઅમ કેકરેટન નામના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે છાપવાની કળા ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરી અને તેણે એક છાપખાનું કાઢ્યું. ઇંગ્લંડ પ્રમાણે બીજા દેશોમાં પણ છાપખાનાં નીકળવા લાગ્યાં. હાથે લખેલાં કરતાં છાપેલાં પુસ્તકો સહેલાઈથી વંચાય એવાં, સોંધાં અને પુષ્કળ મળતાં હોવાથી લોકમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર ઘણી ઝડપથી થવા લાગ્યો. મધ્યયુગમાં શ્રીમાન, અમીરઉમરાવ અને ધર્મોધિકારીઓનાજ કબજામાં રહેલો જ્ઞાનભંડાર સામાન્ય લોકોની જાણમાં પણ આવ્યો. તેને લીધે તેમની ધાર્મિક અને સામાજિક સમજણ અને રાજકીય કલ્પનામાં પણ ઘણી ઉત્થલપાથલ થઈ અને નવીન કલ્પના અને નવીન વિચારોનો તેમનામાં ફેલાવો થવા લાગ્યો.

બુદ્ધિનો વિકાસ :—આમ પ્રાચીન વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ થવા લાગ્યાથી અંધશ્રદ્ધા નષ્ટ થઈ અને લોક ચિકિત્સક પદ્ધતિથી વિચાર કરવા લાગ્યા. યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં વિદ્વાનો ધાર્મિક, શિક્ષણના અને રાજકાજનાં વિષયોપર ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

કોલેટ (Colet) ૧૪૬૭-૧૫૧૭ :—આ અંગ્રેજ ગૃહસ્થને તે વખતની નિરસ, વિદ્યાર્થીઓને કંટાળો આપે એવી અને ગોખણપટ્ટીપર બાર મૂકનારી શિક્ષણપદ્ધતિ ગમતી હતી નહિ. તેણે વિદ્યાર્થીનું મનરંજન કરે અને તેમને શીખવાની હોંસ થાય એવી પદ્ધતિથી શીખવવાના હેતુથી લંડનમાં સેંટ પૉલ નામની એક શાળા x (Public school) કાઢી.

x પ્રાચીન કળાવિદ્યાનું જ્ઞાન મળે તે સારું આ શાળામાં લૅટિન અને ગ્રીક ભાષાનું શિક્ષણ અપાતું.

ઇરૅસમસ (Erasmus) ૧૪૬૭-૧૫૩૭:—ઇરૅસમસ એક વિદ્વાન, ડચ ગૃહસ્થ હતો. તેણે યુરોપમાં ધણો પ્રવાસ કર્યો. તે ગ્રીક ભાષા શીખ્યો અને તેણે બાઈબલનું લૅટિન ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું. તે કાળના ધણા ધર્મોધિકારીઓના આચરણ શુદ્ધ નહોતર્ અને લૅટિનમાં લખેલા બાઈબલનો અર્થ સમજાવવા જેટલી પાત્રતા પણ તેમનામાં નહોતી. તેથી ધર્મોધિકારીઓને સુધારવા અને અજ્ઞાની ધર્મોધિકારીઓની ખરી કિંમત લોકો આંકી શકે તે માટે ઇરૅસમસે “મૂર્ખસ્તુતિ” (Praise of Folly) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું.

માર્ટિન લૂથર (૧૪૮૩-૧૫૪૬) અને જિવગલી (૧૪૮૪-૧૫૩૧) અને કેલ્વિન (૧૫૦૯-૧૫૬૪):—જર્મની અને સ્વિટ્ઝર્લંડના આ વિદ્વાન પુરૂષોએ પોપના અને બીજા ધર્મોધિકારીઓના બાઈબલની વિરુદ્ધનાં વર્તનની સામે ચળવળ ચલાવી અને ધાર્મિક બાબતમાં સુધારો કરવા માટે પોપનું ઉપરીપણું કબૂલ કર્યું નહિ. તે ઉપરથી પોપની ધાર્મિક સત્તાનો વિરોધ કરનારો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સ્થાપન થયો.

સર ટોમસ મોર (૧૪૮૦-૧૫૩૫):—એ અંગ્રેજ ગૃહસ્થે તે સમયની રાજ્યપદ્ધતિના દોષ જોઈ નમૂનેદાર રાજ્યપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે બતાવવા માટે યુટોપિયા નામનું એક પુસ્તક લખ્યું હતું.

નવીન શાસ્ત્રીય શોધો:—આ સમયમાં નવીન શાસ્ત્રીય શોધો થવાથી યુરોપના દેશોમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. હોકાયંત્ર અને દૂર્બીનમાં ઘણો સુધારો થયો હતો, તેથી નૌકાગમન શાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. લડાઈમાં બંદુકના દારૂનો ઉપયોગ થવા માંજાને લીધે બખતર ધારી ગ્રોટેસ્વારોનું અને કિલ્લાકાંટનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થયું. છાપવાની કળાની શોધ થવાથી સાક્ષરતા અને જ્ઞાનનો પ્રસાર ઘણો થવા લાગ્યા. **કોપર્નિકસ (૧૪૭૩-૧૫૪૩)** નામના પોલંડના એક જ્યોતિષ શાસ્ત્રીએ પૃથ્વી ગાળ છે અને તે પોતાની ધરીપર ફરે છે એ તે

સમયે હાસ્યાપદ લાગતો અને પોપ અને બીજા ધર્માધિકારીઓને પાખંડ જેવો લાગતો મત પ્રસિદ્ધ કર્યો.

નવા નવા દેશોની શોધ :—ભૂમધ્યસમુદ્રના પૂર્વ કિનારાના દેશોપર તુર્ક લોકની સત્તા ચાલવાથી યુરોપ અને હિંદુસ્થાન વચ્ચેના વેપારને હરકત થવા માંડી હતી. તેથી હિંદુસ્થાન તરફ જવાનો બીજો કાઠ જળમાર્ગ શોધી કાઢી પોતાના દેશનો વેપાર વધારવા ઘણા સાહસિક પુરુષો મથી રહ્યા હતા. કોલંબસ નામના જિનો-આના એક સાહસિક નાવિકે સ્પેનના રાજાની મદદથી હિંદુસ્થાન આવવાનો નવીન જળમાર્ગ શોધી કાઢવા માટે પોતાના વહાણો હંકાર્યા. પૃથ્વી ગોળ છે તેથી પશ્ચિમ તરફ વહાણો હંકારીશું તોપણ આપણને પૂર્વમાં હિંદુસ્થાન મળશે એમ તે ધારતો હતો. પણ ઘણા મહિના સફર કર્યા પછી તેને એક નવોજ ખંડ (અમેરિકા ખંડ) જણ્યો.

ક્રિસ્ટોફર કોલંબસ

ઇંગ્લંડના જૉન કુંબટે અને તેના છોકરા સેથેસ્ટિઅન કુંબટે (૧૪૯૭ માં) ન્યૂ ફાઉન્ડલંડ બેટ અને ઉત્તર અમેરિકા શોધી કાઢ્યા.

વાસ્કો-ડી-ગામા નામના એક પોર્ટુગીઝે ૧૪૯૮ માં આફ્રિકા ખંડની પ્રદક્ષિણા કરી હિંદુસ્થાનના કંલિકટ બંદરે પોતાના વહાણ લાંગર્યા અને તેમ કરી હિંદુસ્થાન આવવાનો નવો જળમાર્ગ શોધી કાઢ્યો. હિંદુસ્થાન આવવાનો આ નવીન જળમાર્ગ જગ્યાથી ભૂમધ્ય

સમુદ્રનું મહત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયું અને આટલાંટિક મહાસાગરનું મહત્વ ઘણું વધી ગયું. તેમજ પૂર્વ તરફના દેશો સાથેના વેપાર

માટે ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠાપર આવેલા દેશો વચ્ચે જે હરીફાઈ ચાલતી હતી તે બંધ પડી અને આટલાંટિક મહાસાગરના કિનારાપર આવેલા પોર્ટુગાલ, સ્પેન, ઇંગ્લંડ, હોલંડ, અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વેપાર સંબંધી સ્પર્ધા ધણી વધી ગઈ અને તે દેશો સમુદ્ર ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

સારાંશ

સાતમો હેન્રી (૧૪૮૫-૧૫૦૯)

ખાસ ધોરણ—

- (અ) રાજસત્તા પ્રબળ અને અનિયંત્રિત કરવી.
- (બ) ઇંગ્લંડનો વૈભવ અને પરદેશોમાં મોલો વધારવો.
- (અ) રાજસત્તા પ્રબળ અને અનિયંત્રિત કરવા માટે હેન્રી-એ નીચેની બાબતો કરી:—

૧. ગાદીપર મારોજ હક છે એમ કહી બંડ કરનારા બંડખોરોનો નાશ. લેમ્બર્ટ સિમ્નેલ ૧૪૮૬-૮૭;
પરકીન વૉરબેક ૧૪૯૨-૯૭.
૨. સરદારો અને ઉમરાવોની સત્તા કમી કરવા માટે,
(૧) સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટની સ્થાપના ૧૪૮૭.
(૨) લિવરી અને મેટેનન્સ સંબંધના કાયદાઓની કડક અમલ બળવણી અને તહેનાતી લશ્કરનું નિયમન.
૩. પાર્લિમેન્ટની બેઠક ન કરતાં રાજકારભાર માટે જોઈતાં નાણાં નીચેના પ્રકારથી ઉભાં કરવાની પ્રથા.
(૧) સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ મારફત માતેલા સરદારોને દંડની સજા ફોકવી.
(૨) સરંજામી પદ્ધતિ પ્રમાણે સરંજામી જાગીરદારો પાસેથી લશ્કરી નોકરીના બદલામાં પૈસા લેવા.
(૩) જોરબુલમથી બર્મિન્ગહમ, નજરાણાં અને ઉધાર નાણાં લેવાં.

(૪) રાજની ખાસ માલિકીની જમીનની પેદાશ.

(ખ) ઇંગ્લંડનો મોલો પરદેશોમાં વધારવા માટે નીચેની બાબતોનો ઉપયોગ થયો હતો :—

૧. પરદેશોના રાજપ્રકરણમાં હાથ ધાલી જખરાં રાજ્યો સાથે દોસ્તી કરવી અને તેને મદદ કરવાનું વચન આપી ઇંગ્લંડની મહત્તા વધારવી.
૨. હેન્રીના મોટા છોકરા આર્ધરનું સ્પેનની રાજકન્યા કૅથરાઈન સાથે લગ્ન (૧૫૦૧). આર્ધર ૧૫૦૨ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનાથી નાના છોકરા હેન્રી સાથે કૅથરાઈનનું લગ્ન. તે વેળાએ સ્પેનનું રાજ્ય યુરોપમાં સૌથી બળવાન ગણાતું હતું.
૩. હેન્રીની છોકરી માર્ગરેટનું સ્કૉટલંડના રાજા ૪ થા જેમ્સ સાથે લગ્ન (૧૫૦૨). આ જ લગ્નથી આગળ જતાં ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડના રાજ્યો એક થઈ ગયાં (૧૬૦૩).
૪. ફ્લૅંડર્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ‘મેંઝનસ ઇટરકરસસ’ નામનો વેપાર વિષયક કરાર. ઉનના વેપારને ઉત્તેજન અને આંચિયાગીરી અટકાવવાનું ધોરણ. *
૫. ઇંગ્લંડના જૉન કૅબેટ અને સેર્વેસ્ટિઅન કૅબેટ નામના સાહસિક નાવિકોએ ૧૪૯૭ માં ઉત્તર અમેરિકા શોધી કાઢ્યો.
૬. પોઇનિંગ્સ નામના ગવર્નરે આયર્લેંડમાં શાંતિ સ્થાપી.

સાતમો હેન્રીના વખતના પ્રસિદ્ધ પુરુષો :—

રાજના મંત્રીઓ—મોર્ટન, એમ્પસન, ડાલી.

આયર્લેંડનો ગવર્નર—સર એડવર્ડ પોઇનિંગ્સ.

સાહસિક નાવિકો—જૉન કૅબેટ અને સેર્વેસ્ટિઅન કૅબેટ.

બર્વાચીન યુગની શરૂઆત :—

૧. તુર્કોએ ૧૪૫૩ માં કૉન્સ્ટાંટિનોપલ લીધું. તેથી હિંદુસ્થાન અને યુરોપના વેપારને હરકત થવા લાગી. ગ્રીક અને

---

* ઇંગ્લંડમાં વહાણ બાંધવાના ધંધાને અને વેપારને ઉત્તેજન

શેમન લોકનાં પ્રાચીન ગ્રંથો અને પુસ્તકો લઈ વિદ્વાન પંડિતો કૉન્સ્ટાંટિનોપલ છોડી યુરોપના બીજા શહેરોમાં જઈ વસ્યા. તેમના શિક્ષણથી પ્રાચીન વિદ્યાકળાને અભ્યાસ શરૂ થયો. અને યુરોપના લોકોના આચાર-વિચારમાં જ્યારે પલટો થવા લાગ્યો.

૨ બૌદ્ધિક સુધારણા—

કૉલેટની નવીન પદ્ધતિની સેંટ પૉલની શાળા. ઇર્સમસનું “મૂર્ખસ્તુતિ” (Praise of Folly) નામનું પુસ્તક— માર્ટિન લ્યુથર, ઝિવગલી અને કેલ્વિને પોપની ધાર્મિક સત્તા માન્ય કરી નહિ. સર ટૉમસ મોરનો નમૂનેદાર રાજ્ય-પદ્ધતિ દર્શાવનાર ‘યુટોપિઆ’ નામનો ગ્રંથ.

૩ નવીન શોધો—

પૃથ્વી ગોળ છે અને તે પોતાની ધરીપર ફરે છે એવી કોપર્નિકસે શોધ કરી.

ફર્માન અને હોકાયંત્રમાં સુધારા. બંદૂકના દારૂનો યુદ્ધોમાં ઉપયોગ. ગટેનબર્ગે જાપવાની કળાની શોધ કરી. કેંકસટને ઇંગ્લંડમાં પહેલું જાપખાનું કાઢ્યું.

૪ નવા દેશોની શોધ—

ક્રોલંબસે (સ્પેન) ૧૪૯૨ માં અમેરિકા શોધી કાઢ્યો.

જૉન અને સેઝ્મિસ્ટઅન કૅબોટે (ઇંગ્લંડ) ન્યૂફાઉન્ડલંડ અને ઉત્તર અમેરિકા શોધી કાઢ્યા (૧૪૯૭).

વાસ્કો-ડી-ગામાએ (પોર્ટુગાલ) હિંદુસ્થાન આવવાનો નવો દરીઆઈ રસ્તો શોધી કાઢ્યો (૧૪૯૮).

ભૂતકાળમાં ભૂમધ્યસમુદ્ર વેપારનું કેંદ્ર હતું અને તેને કિનારે આવેલા દેશો વચ્ચે વેપારી સ્પર્ધા ઘણી ચાલતી હતી. પણ નવીન જળમાર્ગ જાણથી આટલાંટિક મહાસાગર વેપારનું કેંદ્ર થયું, અને તેને કિનારે આવેલાં પોર્ટુગાલ, સ્પેન, ઇંગ્લંડ, હૉલંડ અને ફ્રાન્સ દેશો વચ્ચે વેપાર માટે અને સમુદ્રપરના ઉપરીપણા માટે સ્પર્ધા ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૩ જું

આઠમો હેન્રી.

જન્મ ૧૪૯૧; રાજ્યારોહણ (૧૮ મે વર્ષ) ૧૫૦૯; મૃત્યુ ૧૫૪૭

(૧૫૦૯-૧૫૪૭)

એના વખતના રાજ્યકર્તાઓ

સ્કોટલૅન્ડ	ફ્રાન્સ	સ્પેન
૪ થો જેમ્સ ૧૫૧૩ સુધી	૧૨ મો લુઈ ૧૫૧૫ સુધી	ફર્ડિનૅન્ડ ૧૫૧૬ ૧ લો ચાર્લ્સ
૫ મો જેમ્સ ૧૫૪૨ સુધી	૧ લો ફ્રાન્સિસ ૧૫૪૭ સુધી	(શહેનશાહ ૫ મો ચાર્લ્સ)

સ્કોટલૅન્ડની રાણી મેરી

અગત્યની સાલો—

૧૫૦૯-૮ મા હેન્રી અને કેથરાઈનનું લગ્ન.

૧૫૨૭-કેથરાઈનની ફારગતીની ખટપટ.

૧૫૨૯-વુલ્સીનું મૃત્યુ.

૧૫૩૪-એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી.

૮ મા હેન્રીનો સ્વભાવ:—૭ મા હેન્રી પછી તેનો છોકરો ૮ મા હેન્રી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ગાદી પર આવ્યો. ગાદીએ બેઠા પછી તરત તેણે આગળ કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે પોતાની વિધવા ભોળાઈ કેથરાઈન (સ્પેનના રાજા ફર્ડિનૅન્ડની પુત્રી) સાથે લગ્ન કર્યું (૧૫૦૯).

હેન્રી દેખાવડો, * હોશિયાર, ચાલાક અને વિદ્વાવિલાસી હોવાને લીધેઃ ઇંગ્લિશ પ્રજા તેને માટે પ્રેમ અને અભિમાન ધરાવતી હતી અને તેની કારકિર્દીમાં દેશની વૃદ્ધિ થશે એમ સર્વેને લાગતું હતું.

હેન્રી વિલાસી, શોખીન અને સ્વાર્થી હતો, પણ મુસદ્દિ હતો, તેથી પોતા પર આવી પડતું સંકટ કેવી રીતે ફિટાડવું અને હાથ નીચેના લોકો પાસે કામ કેવી રીતે કરાવવું તે તેને બરાબર આવડતું હતું. પોતાના મંત્રીઓ નીમવામાં તે ઘણી ધૂર્તતા બતાવતો, અને તેઓની પાસે પોતાને ફાવતું કામ કરાવી જરૂર પડે તેનો નાશ કરતાં પણ પાછું જોતો નહિ. પોતાના મનમાં બાંધેલી મુરદ પાર પાડવામાં ગમે તેવી હરકતો આવે તે દૂર કરી તે રસ્તો કાઢતો અને પોતાનો હેતુ † સિદ્ધ કરતો. હેન્રી ઘણો મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો, તોપણ કંઈ વસ્તુ

* વેનિસના ઇંગ્લંડમાં રહેતા વકીલે ૧૫૧૯ માં પોતાને દેશ લખેલા એક પત્રમાં ૮ માં હેન્રી વિશે નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે :—

“—ઇંગ્લંડના હાલના રાજસાહેબ ૨૯ વર્ષના છે. તે ઘણા દેખાવડા છે. એના જેટલા દેખાવડા રાજપુરુષ આખા યુરોપ ખંડમાં જડશે નહિ. ફ્રાન્સના રાજા ૧ લા ફ્રાન્સિસે દાદી રાખી છે એમ સાંભળી એણે પણ દાદી વધારી છે. એ રાજા સર્વ લલિતકળામાં પારંગત છે. તેને ગાતાં પણ સાફ આવડે છે અને તે કવિતા પણ કરી જાણે છે. તે વિનોદી અને વાંગ્ચાપારમાં કુશળ છે. તેને ફ્રેંચ, લૅટિન અને સ્પેનિશ ભાષા સારી આવડે છે. આ રાજા ઘણા ધાર્મિક છે અને દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર પ્રાર્થના કરે છે. ઘોડેસ્વારીમાં તો તે ખાસ એકઠો છે.”

† ટૉમસ વુલ્સી અને સર ટૉમસ મોરને હેન્રી સાથે નિકટનો પરિચય હતો. તેમણે હેન્રીના સ્વભાવ વિશે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે—

વુલ્સી—“હેન્રી ઘણા ઉદાર અંતઃકરણનો, સાહસિક અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો પુરુષ છે. પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ એકાદ બાબત બને તે કરતાં પોતાનું અર્ધું રાજ્ય જાય તો ભલે. તે માટે પોતાનું અર્ધું રાજ્ય ગુમાવતાં તે આછપાછું જોય એવો નથી.”

શક્ય છે અને કઈ અશક્ય છે તે તે બરાબર સમજતો હતો. તેથી તે પોતાની છાપ બધાપર સારી રીતે પાડી શક્યો હતો. તેની કારકિર્દી દરમ્યાન તેના હાથે ગેરકાયદા, અન્યાય અને જુલમનાં ઘણાં કામો થયાં હતાં તોપણ તેની અસર લોકોમાં અગ્રિય થઈ પડેલાં માણસોનેજ ભોગવવી પડતી હોવાથી તે પ્રજામાં અગ્રિય થયો નહિ.

એમ્પસન અને ડડલીને શિક્ષા :—આપની કારકિર્દીમાં પ્રજાપર ભારે કર મૂકી અગ્રિય થયેલા એમ્પસન અને ડડલીને જે હું કેદમાં નાખીશ તો મારી લોકપ્રિયતા વધશે એમ ધારી હેન્રીએ તેમને તુરંતમાં પૂર્યા. ત્યારપછી તેમના પર રાજપ્રોહનો આરોપ મૂકી હેન્રીએ તેમને ફાંસી દીધી (૧૫૧૦).

ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહ (૧૫૧૩) :—ત્યારપછી તેણે તેના આપના વખતના મંત્રીઓમાં બીજો કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ; પરંતુ પરદેશોના રાજપ્રકરણમાં પ્રત્યક્ષ રીતે હાથ ન ધાલવાનું તેના આપનું ધોરણ બદલી હેન્રી યુરોપિયન રાજપ્રકરણમાં છોટોક ભાગ લેવા લાગ્યો. ૭ મો હેન્રી કરકસર કરીને તિજોરી તર મૂકી ગયો હતો તેથી ૮ મા હેન્રીને પૈસાની તંગી નહોતી. આ વખતે ફ્રાન્સના રાજાએ ઇટલીમાંનો પોપનો કેટલોક મુલક પચાવ્યો હતો. તે પોપને પાછો મેળવી આપવા માટે જર્મનીના શહેનશાહ મેક્સિમિલિઅન અને સ્પેનના રાજા ફર્ડિનાન્ડ (હેન્રીનો સસરા) પોપના નેતૃત્વ નીચે ‘હોલી લીગ’ * નામનો એક

(પાનું ૭૮ પરથી ચાલુ)

ભોર વિદ્વાન હતો તેથી હેન્રીને તેનાપર પ્રેમ હતો. એક વખતે બાગમાં ભોર અને હેન્રી વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે તેનો ભોરપર કેટલો પ્રેમ છે તે બતાવવા માટે હેન્રીએ ભોરના ગળાના સોગન ખાધા. ત્યારે ભોર બોલ્યો “એ માટે મને ખાસ અભિમાન આવતું નથી, કારણ કે મારાં ડોકાંને સાટે ફ્રાન્સમાં એકાદ કિલ્લો તમને મળવાનો સંભવ હોય તો માફ ડોકું આપતાં તમે આધુપાધું જુઓ એવા નથી.”

* પોપના નેતૃત્વ નીચે આ સંઘ સ્થાપન થયો હતો માટે તેને ‘હોલી લીગ’ કહે છે.

સંઘ સ્થાપ્યો (૧૫૧૧). તેમાં સામેલ થવા તેમણે હેન્રીને વિનંતિ કરી. એ વિનંતિ સ્વીકારી હેન્રી ૨૫૦૦૦ માણસનું સૈન્ય લઈ ફ્રાન્સ ગયો અને તેણે ૧૫૧૩ માં કેલે આગળ ગિનીગેટની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. આ લડાઈમાં ફ્રેન્ચ લશ્કર લડવાને બદલે પોતાના ઘોડાઓને એડી મારી નાસી ગયું તેથી એ લડાઈને મસ્કરીમાં 'એડીની લડાઈ, (Battle of Spurs) કહે છે. આમ હારી જવાથી ફ્રાન્સના રાજા ૧૨ માં લુઈએ હેન્રી સાથે સલાહ કરી દીધી. આ સલાહથી હેન્રીને સારી રકમ મળી અને તેની નાની બેન મેરી સાથે લગ્ન કરવાનું લુઈએ* કબૂલ કર્યું.

સ્કૉટલેન્ડ સાથે લડાઈ ૧૫૧૩:—સ્કૉટલેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે મૈત્રી હોવાથી ઇંગ્લિશ સૈન્ય ફ્રાન્સ લડવા માટે ગયું છે એમ જાણતાંજ સ્કૉટલેન્ડના રાજા ૪ થા જેમ્સે ઇંગ્લેન્ડ પર સ્વારી કરી. આ વખતે હેન્રી ઇંગ્લેન્ડમાં નહોતો તેથી રાણી કેથરીનને નૉરફોલ્કના ઉમરાવને એક મોટું સૈન્ય આપી સ્કૉટલેન્ડના સૈન્ય સાથે લડવા મોકલ્યો. ફ્લોડન ફીલ્ડ નજીક લડાઈ થઈ તેમાં સ્કૉટિશ સૈન્યની સળંગ હાર થઈ (૧૫૧૩). આ લડાઈમાં સ્કૉટલેન્ડનો રાજા ૪ થો જેમ્સ અને તેના ૯૦૦૦ સૈનિકો માર્યા ગયા. આ હારથી સ્કૉટલેન્ડની ઉત્તરતી કળા થવા લાગી.

ટોમસ વુલ્સી.—૧૫૧૫ ના અરસામાં હેન્રીને સલાહ આપનાર મુખ્ય મંત્રી ટોમસ વુલ્સી હતો. વુલ્સી કાર્યકુશળ અને હોશિયાર હતો, તેથી પછીના ૧૫ વર્ષ સુધી તેણે ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વ સ્થળે પોતાનો સિક્કો બેસાડ્યો હતો. વુલ્સીનો જન્મ (૧૪૭૧) ઇપ્સવિચમાં એક હલકા કુળમાં થયો હતો. તોપણ પોતાની અમ્મલ હોશિઆરીથી અને કાર્યકુશળતાથી તેણે મોટી પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. હેન્રીએ તેને પ્રથમ

* એ લગ્ન ૧૫૧૫ માં થયું હતું. પરંતુ લગ્ન થયા પછી ત્રણજ મહિનામાં ૧૨ મો લુઈ મરણ પામ્યો, ત્યારે મેરીએ ચાર્લ્સ ઍડન (સફકનો જૂક) સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું.

તુલસી અને ૮ મો હેન્રી—ચિત્રકાર એમેરિ વૉકર. સર જૉન ગિલ્પર્ટના ચિત્રને અનુસારે ગિલ્ડર્લૉલ ચિત્રાલયમાં.

હૂનેનો બિશપ, પછી ચોર્કેનો અને કૅટરબરીનો આર્યબિશપ અને છેવટે ચેન્સેલરનાં * પદ પર નીમ્યો. ઇંગ્લંડમાં વુલ્સ્ટીનું વજન એટલું બધું વધી ગયું કે ૧૫૧૫ માં પોપે તેને કાર્ડિનલ † અને પછી ઇંગ્લંડમાંનો પોતાનો પ્રતિનિધિ (લીગેટ) પણ નીમ્યો. આ પ્રમાણે તેનો વૈભવ વધતો ગયો ‡ અને ઉત્કર્ષ ઝપાટાબંધ ઉપરાઉપરી થતો ગયો તેથી પોતે ખુદ રોમના પોપ થવું એવી ઇચ્છા તેને થવા લાગી. વુલ્સ્ટી કાર્યદક્ષ અને હોશિયાર હોવાથી અને દરેક કામ ચીવટપણે અને દૃઢ નિશ્ચયથી પાર પાડનારો હોવાથી તથા અંતસ્થ રાજકારભાર અને પરરાજ્યનીતિ, એ બંનેમાં પૂર્ણપણે પ્રવીણ હોવાથી હેન્રીએ તેને રાજકારભારમાં બેખમ-દારીનું કામ સોંપ્યું.

હેન્રીનું પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ :—આ સમયે ફ્રાન્સનો રાજા ૧૨ મો લુઈ ૧૫૧૫ માં, સ્પેનનો રાજા ફર્ડિનંડ ૧૫૧૬ માં અને જર્મનીનો શહેનશાહ મેક્સિમિલિઅન ૧૫૧૯ માં, એમ એક પછી એક યુરોપના એ મહાન રાજાઓ મરણ પામ્યા. પછી ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્સિસ રાજ થયો, અને સ્પેનનું રાજ્ય ફર્ડિનંડના પૌત્ર ચાર્લ્સને § મળ્યું. ત્યારપછી

* આ પદની પરનો માણસ પ્રિવી કાઉન્સિલનો સભ્ય હોય છે અને ઉમરાવની સલાનો અધ્યક્ષ હોય છે.

† આ અધિકારીને રોમના પોપની ચુંટણીમાં મત આપવાનો હક હોય છે.

‡ તે સ્વારીએ નીકળતો ત્યારે પૂર લપકાથી નીકળતો. તેની આગળ ત્રણત્રણની હારમાં લપકાદાર જરીના પોશાકવાળા એક હજાર માણસો ચાલતા.

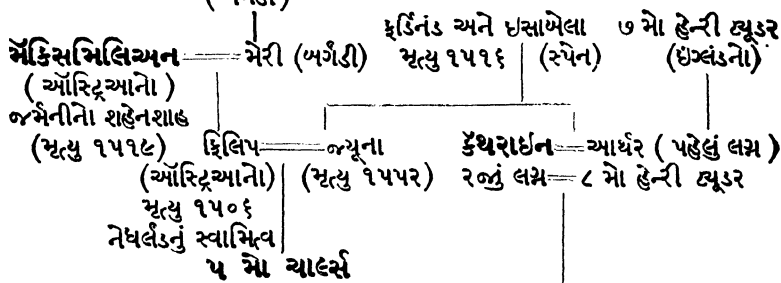
ચેન્સેલરના હોદ્દાથી રાજ્યના પ્રમુખનું માન તેને મળતું, અને પોપના પ્રતિનિધિ (લીગેટ) તરીકે દેશમાં સર્વ ધાર્મિક બાબતમાં તેને મુખ્ય અધિકાર મળ્યો.

§ સ્પેનના રાજા અને જર્મનીના મહારાજા ૫ મા ચાર્લ્સ અને ઇંગ્લંડની રાણી કેથરીનનું સગપણ બતાવતું વંશવૃક્ષ—

ચાર્લ્સ ૧૫૧૯ માં જર્મન સામ્રાજ્યનો શહેનશાહ (પવિત્ર * રોમન સામ્રાજ્યનો) પણ થયો.

ત્યારે ફ્રાન્સના રાજા ફ્રાન્સિસ અને સ્પેનના રાજા અને જર્મન સામ્રાજ્યના શહેનશાહ ચાર્લ્સ વચ્ચે યુરોપમાં ઉપરીપણાં માટે સ્પર્ધા ચાલી અને તે બંને રાજ્યો હેન્રીની મદદ માગી. ત્યારે એ બેમાંથી કોનો પક્ષ લેવો એ પ્રશ્ન હેન્રી સમક્ષ આવી ઉભો. સ્પેનનો રાજા ચાર્લ્સ જર્મન શહેનશાહ પણ થવાથી તેના સામ્રાજ્યમાં નેધર્લેન્ડ્સ, ઑસ્ટ્રિયા વગેરે ઘણા દેશોનો સમાવેશ થતો હતો. તેથી યુરોપના રાજપ્રકરણમાં તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું હતું. ત્યારે સત્તાનું સમતોલપણું † (Balance of Power) બળવી રાખવા માટે કોઈ એક રાજ્યને વધારે બળવાન ન થવા દેવાનું ધોરણ રાખવા હેન્રીએ ઠરાવ્યું. ૧૫૨૦ માં ફ્રાન્સિસે હેન્રીને ફ્રાન્સમાં મુલાકાતે

ચાર્લ્સ ધી બોલ્ડ
(બર્ગડી)

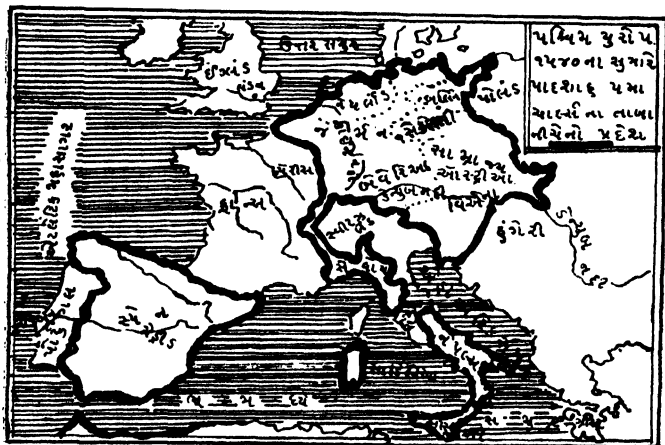

સ્પેનનો રાજા ૧૫૧૬ — ઇસાબેલ (પછી) — મેરી છૂડર
જર્મનીનો શહેનશાહ (પાર્ટુગાલની)
૧૫૧૯ નેધર્લેન્ડ્સ ૨ જો ફિલિપ (સ્પેનનો રાજા ૧૫૫૮-૧૫૯૮)
સ્વામિત્વ મૃત્યુ ૧૫૫૮

* પ્રાચીન અને મધ્યયુગનું ઇંગ્લંડ, એમાં 'મધ્યયુગ' નો પેરા ભુઓ.

† Balance of Power કોઈ એક રાજ્યને વિશેષ બળવાન ન થવા દેવાનું ધોરણ.

ખોલાવ્યો. ત્યારે હેન્રી તેના દરબારી પુરુષો સાથે ફ્રાન્સ ગયો. ફેલે નજીક એક ભવ્ય મંડપમાં આ બે રાજાની મુલાકાતનો સમારંભ ભારે ઠાઠમાઠ અને દબદબાથી કરવામાં આવ્યો. આ મુલાકાત માટે બંને રાજાઓએ પૈસા પાણીની માફક ખર્ચ્યા હતા તેથી જે ઠેકાણે એ મુલાકાત થઈ હતી તે ‘**મુવર્ણ વસ્ત્ર ભૂમિ**’ (Field of the Cloth of Gold) કહેવાય છે. તો પણ આ મુલાકાતથી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે મૈત્રી થઈ નહિ. આ મુલાકાતને એક મહીનો થયો નહિ એટલામાં હેન્રીએ ફ્રાન્સિસના પ્રતિસ્પર્ધી ચાર્લ્સ સાથે મળી જઈ એક ગુપ્ત સંધિ કરી. ત્યારપછી ૧૫૨૧ માં ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ, તેમાં હેન્રીએ સ્પેનનેજ મદદ કરી અને ફ્રાન્સ સામે લડવા એક સૈન્ય મોકલ્યું (૧૫૨૨-૨૩). આ લડાઈમાં ફ્રાન્સની હાર થઈ. પણ આ લડાઈથી હેન્રીને કાંઈ ફાયદો થયો નહિ. માત્ર ચાર્લ્સની સત્તામાં ઘણો વધારો થયો.

આમ પરરાજ્યપ્રકરણમાં હાથ ધાલવાથી હેન્રીને ઉપરાઉપરી લડાઈમાં લાગ લેવો પડતો હતો. એ લડાઈઓને માટે તેને વારે વારે

પૈસાની જરૂર પડતી. તેમાં તેનાં બાપે સંચિત કરી રાખેલો ખજાનો બધો ખરચાઈ જવાથી તેણે લોકોપર ભારે કર નાંખ્યા. કર પ્રમાણે જ લોકો પાસેથી જોરજુલમથી નજરાણાં લઈ તેણે મોટી રકમ ઉભી કરી હતી. આવી રીતે ભારે કર અને સખતીથી નજરાણાં રૂપે પૈસા કઢાવવાની રીતથી લોકોમાં અસંતોષ થવા લાગ્યો.

ધર્મસુધારાની ચળવળ :—ઈ. સ. ૧૫૧૭ માં જર્મનીમાં ધર્મસુધારાની ચળવળ શરૂ થઈ ને ધીમે ધીમે યુરોપનાં બધા દેશોમાં પ્રસરવા લાગી. એ ચળવળ શરૂ થવાનાં શું શું કારણો હતાં અને તે કેવી રીતે શરૂ થઈ તે આપણે જોવું જોઈએ.

રોમના પોપ :—રોમ શહેર રોમન સામ્રાજ્યનું રાજધાનીનું શહેર હોવાથી ત્યાંના બિશપ (ધર્માધિકારી) ને મધ્યયુગમાં ઘણું મહત્ત્વ* મળ્યું હતું. યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર રોમના બિશપ તરફથી જ થયો હતો. તેથી યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ધર્માધિકારી નીમવા, ધાર્મિક બાબતો પર દેખરેખ રાખવી, ધાર્મિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું, વગેરે ધર્મનાં કામ તેને જ હાથે થતાં હતાં. તેથી તેની સત્તા ઘણી વધી ગઈ હતી. તે ખ્રિસ્તી લોકોને જગદ્ગુરુ છે એમ લોકો સમજતા હતા. આગળ જતાં તે પોપ કહેવાવા લાગ્યો. હળવે હળવે ધાર્મિક બાબતો પ્રમાણે રાજકીય બાબતોમાં પણ પોપ સર્વનો ઉપરી છે એમ લોકો સમજવા લાગ્યા.

ધર્મસુધારાની આવશ્યકતા :—શરૂઆતમાં પોપની ગાદીપર આવનારા બિશપો અને જુદા જુદા દેશોના બિશપો, ગામડાંઓના ઉપાધ્યાયો અને જોગીઓ વિદ્વાન, સદાચરણી અને ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. તેમના સારાં આચરણને લીધે લોકોમાં તેઓનું વજન ઘણું પડતું હતું. તે કાળે સામાન્ય લોક અનાડી અને અભણ હતા અને ખજાનોમાં ભણેલા અને લખી-વ્યાંચી જાણનારા માત્ર ધર્માધિકારીઓ જ હતા. તેથી એ લોકો જે કહેતા તે પર લોકોને વિશ્વાસ બેસતો. ભાવિક અને ધાર્મિક વૃત્તિના

---

* પ્રાચીન અને મધ્યયુગનું ઇંગ્લેંડ, એ પ્રકરણમાં “ ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના અને પ્રસાર ” જુઓ.

માણસો તેમને માટે પૂજ્યભાવ રાખતા. ભાવિક લોકો તેમને જમીન, ભેટ અને ગામની ઉપજમાંથી કંઈક હિસ્સો આપતા હતા. રોમના પોપને જુદા જુદા દેશોમાંથી ઘણી ભેટ અને ઉપજ મળતી હતી. તેથી પોપનું ઐશ્વર્ય અને તેનો વૈભવ ઘણાં વધ્યાં અને તેણે પોતાનું એક જુદું સંસ્થાન જ સ્થાપ્યું. પણ પછી ઐશ્વર્ય અને સંપત્તિને લીધે પોપ અને બીજા ધર્માધિકારીઓ આગસુ અને વ્યસની બનતા ગયા અને ધાર્મિક બાબત કરતાં સંસારી બાબતોપર વધારે લક્ષ આપવા લાગ્યા. ધર્માધિકારીઓ તો એમ જ માનવા લાગ્યા કે આપણો ધંધો એટલે મોજમજ! આવી સમજ થવાથી ઘણા નાલાયક, દુરાચારી અને નિરક્ષર માણસો એ ધંધામાં ઘૂસવા લાગ્યા. તેમનામાંના કેટલાકને તો લૅટિન ભાષામાં લખાયેલા બાઇબલમાં કહેલી બાબતોનો અર્થ સુદ્ધાં આવડતો નહિ. તેમનાં અજ્ઞાનની લોકોને ખબર ન પડે તે માટે તેઓ લોકોને એમ સમજાવતા કે બાઇબલનો અંગ્રેજી, જર્મન, ફ્રેંચ વગેરે ભાષામાં તરજૂમો કરવો એ પાપ છે. જે બાબતમાં બાઇબલની સંમતિ ન હોય એવી ઘણી બાબતો પોપ અને બીજા ધર્માધિકારીઓને હાથે ધર્મને નામે ચાલતી હતી. આવી સ્વાર્થી અને બાઇબલધર્મ-વિરુદ્ધની સ્થિતિ જોઈ તેમાં સુધારો કરવા કેટલાક માણસો તરફથી પ્રયત્નો થવા માંડ્યા. ૧૩ મા સૈકામાં ઇટલીમાં ફ્રાન્સિસ નામના સાધુએ અને સ્પેનમાં ડૉમિનિક નામના સાધુએ બે પંથ કાઢી એવો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો કે ધર્મના કામમાં પડનારા માણસોનું જીવન સાદું અને ધ્યેય ઉચ્ચ હોવાં જોઈએ. ૧૪ મા સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં વિક્લિફ અને તેના અનુયાયી લૉલાડોએ ધર્મસુધારણાના કામમાં ઘણું મથન કર્યું હતું. પણ તે કાળે સામાન્ય જનતા અનાડી અને અલણુ હોવાથી અને રાજ્યતરફથી વિક્લિફ અને તેના અનુયાયી ઉપર જીલમ થવાથી તેમને તેમની ચલવળમાં ફતેહ મળી નહિ.

પ્રાચીન વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ :—૧૫ મા સૈકાની આખરે પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન લોકોની વિદ્યાનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો અને જાપવાની કળાની શોધ થવાથી પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં અને સોંધાં મળવા લાગ્યાં. એટલે જ્ઞાનનો પ્રચાર ઘણો થવા લાગ્યો અને લોકો

અંધશ્રદ્ધા ન રાખતાં સ્વતંત્ર અને ચિકિત્સક પદ્ધતિથી વિચાર કરતા થયા. મધ્યયુગના પોપ, આર્યબિશપ, બિશપ વગેરે ધર્માધિકારીનાં આચરણ ઇસુ ખ્રિસ્ત અને તેના મુખ્ય શિષ્યોના ઉદાત્ત અને પવિત્ર આચરણથી વિરુદ્ધ હતાં. તેથી લોક તે બંનેની તુલના કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇસુ ખ્રિસ્તના શિક્ષણથી ધર્માધિકારીઓનાં આચરણ કેટલાં વિરુદ્ધ છે તે તેમને સમજાયું. તે કાળના ધર્માધિકારીઓ લોકોના અજ્ઞાનને લાલ લઈ ધર્મને નામે બાઈબલની જેમાં સંમતિ ન હોય એવી ઘણી બાબતો કેવી રીતે કરે છે તે વિચારવંત લોકના બાણવામાં આવ્યું. ઈર્સસમસ નામના એક ડચ વિદ્વાને ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરી તે ભાષામાં લખાયેલા બાઈબલનો લેટિન ભાષામાં તરજૂમો કર્યો. તેણે તે સમયના આળસુ, નિરુદ્ધોગી દુરાચારી અને અહંકારી ધર્મગુરુ અને યોગીઓનું ખરૂં સ્વરૂપ ઉઘાડું પાડવા માટે “મૂર્ખસ્તુતિ” (Praise of Folly) નામનું એક પુસ્તક રચ્યું. તે વખતે સામાન્ય લોકોમાં પણ વિદ્વાનો પ્રચાર થવાથી લોકો અંધશ્રદ્ધા ન રાખતાં સ્વતંત્રપણે વિચાર કરતા થયા હતા.

પાપમાંથી મુક્ત કરનારાં માફીપત્રો અને માર્ટિન લ્યૂથર:— ૧૫૧૭ માં જૉન ટેટસેલ નામનો એક ધર્મગુરુ રોમના પોપ પાસેથી પાપમાંથી મુક્ત કરનારાં માફીપત્રો (Indulgences) જર્મનીમાં વેચવા માટે લઈ ગયો. એ પત્રોમાં બાઈબલમાંના કેટલાંક વાક્યો લખેલાં હતાં અને ઇસુ ખ્રિસ્ત અને પોપના આશીર્વાદથી એ પત્રો વેચાતાં લેનારના સર્વ પાપો ધોવાઈ જશે અને તેને માટે સ્વર્ગના દ્વાર ખુલ્લાં રહેશે એવું તેમાં લખેલું હતું. આ માફીપત્રોના વેચાણની ઉપજ તે વખતે રોમમાં સેંટ પીટરના નામનું દેવળ બાંધવાના ખર્ચમાં વાપરવાની હતી. પણ તેમ થવાને બદલે ઘણી વખત થતું હતું તે પ્રમાણે એ ઉપજ પોપને માટે એશઆરામની ચીજો ખરીદવા પાછળ અને મોટા મોટા મહેલો બાંધવા પાછળ ખરચાઈ હતી. જ્યારે આ માફીપત્રો લઈને જૉન ટેટસેલ જર્મનીમાં ગયો ત્યારે માર્ટિન લ્યૂથરે જોસથી તેનો ઇવિરોધ કર્યો. માર્ટિન લ્યૂથરનો જન્મ જર્મનીના ટ્યુરિંગિયા પ્રાંતમાં એક ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો. તેના બાપ બાણમાં કામ કરનાર

એક મજૂર હતા. તેઓ પોતાના છોકરાને વકીલ બનાવવાની ઇચ્છાથી ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે તેણે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં મોકલ્યો. પરંતુ માર્ટિનને વકીલનો ધંધો બિલકુલ ગમતો નહોતો. તેથી તે ૧૫૧૦ માં ધાર્મિક બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માટે રોમ ગયો. ત્યાં પોપનું વિહારી જીવન પ્રત્યક્ષ તેના જોવામાં આવ્યું. રોમથી પાછા આવ્યા પછી તે વિટેનબર્ગ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રોફેસર થયો, એ વખતે જોન ટેટસેલ વિટેનબર્ગ શહેરમાં આવ્યો અને “પાપમાંથી મુક્ત કરનારાં માણીપત્રો વેચાતાં લઈ સ્વર્ગના દરવાજા ખુલ્લા કરો” એમ પ્રવચન કરવા લાગ્યો. તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર માર્ટિન લ્યૂથરથી આ સાંભળી શાંત બેસી રહેવાયું નહિ. “આવાં પત્રો વેચાતાં લેવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે એવું બાઈબલમાં કોઈ સ્થળે કહ્યું નથી, અને લોકોનાં અજ્ઞાન અને ભાવિકપણાનો ગેરલાભ લઈ બાઈબલની સંમતિ-વિરુદ્ધની ઘણી બાબતો પોપ કરે છે” એમ કહી ૯૬ મુદ્દાવાળા એક મુસદ્દો વિટેનબર્ગના દેવળના દરવાજા ઉપર તેણે જાહેર રીતે ચોટ્યો અને તેના સમર્થનમાં વાદવિવાદ કરવા માટે ટેટસેલને આવાહન કર્યું. લ્યૂથરના આ કામે ઘણા લોકોનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચ્યું અને તેણે જાહેર કરેલા મુદ્દાઓનો જર્મનીમાં પ્રચાર થવા લાગ્યો. તે વખતે પોપનાં કૃત્યોનું સમર્થન કરનારા લોકોની પણ જર્મનીમાં કંઈ ખોટ નહોતી, એટલે આ ધાર્મિક બાબતપર જર્મનીમાં ઝનુની વાદવિવાદ શરૂ થયો.

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના:—“પાપમાંથી મુક્ત કરનારાં માણીપત્રો” વિરુદ્ધ લ્યૂથરે ૯૬ મુદ્દા પ્રસિદ્ધ કર્યા તે વખતે નવીન ધર્મપંથ સ્થાપવાનો લ્યૂથરનો મુદ્દલ વિચાર નહોતો, પણ પોપનાં કૃત્યોનો બચાવ કરનારા લોકોએ જ્યારે તેના વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી ત્યારે ધાર્મિક બાબતોનો સર્વ બાબૂથી શાંતપણે વિચાર કરવા માટે તેણે ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. તે વાંચવાથી તેને માલમ પડ્યું કે પોપને ખ્રિસ્ત ધર્મના જગદ્ગુરુ તરીકે કોઈએ અધિકાર આપ્યો નથી, પણ એ અધિકાર એણે પોતેજ પચાવી પાડ્યો છે. એ ઉપરાંત જે આચારોને અને બાબતોને બાઈબલનો મુદ્દલ આધાર ન હોતો એવા ઘણા આચારો

ને એવી ઘણી બાબતો રોમના પોપે પોતાનાજ અધિકારથી ખ્રિસ્તી પ્રેમાં છુસાડી દીધી હતી. આમ પોપનું વર્તન જ ધર્મવિરુદ્ધ હતું. ત્યારે પનું કહેવું માન્ય ન કરતાં બાઈબલનેજ પ્રમાણભૂત માની તેમાં શું પું છે તે લોકોએ જાણવું જોઈએ એમ તે કહેવા લાગ્યો. પોતાનો મત કો સમક્ષ રજૂ કરવા માટે માર્ટિન લ્યૂથરે ૧૫૨૦ માં એક પુસ્તક સેદ્ધ કર્યું. આટલી હદે વાત આવી ત્યારે પોપ ૧૦ મા લીઓએ માર્ટિન લ્યૂથરને પાખંડી મતનો પ્રચાર કરવા માટે ધર્મબહિષ્કૃત કર્યાનું માન કાઢ્યું. પણ લ્યૂથરે તો એ ફરમાનને બાળી નાંખ્યું અને પની સત્તા મને માન્ય નથી એવું જાહેર કર્યું. લ્યૂથરનું કહેવું ખરૂં એમ જોઈ ઘણા માણસ તેના અનુયાયી થયા અને આ ધર્મસુધારાની ગવળ જર્મનીમાંજ અટકી ન રહેતાં યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ફરવા લાગી. આ ચળવળ પોપની ધાર્મિક સત્તા અને તેનાં ઉપરી-ગાંતો વિરોધ કરનારી હોવાથી માર્ટિન લ્યૂથર અને તેના અનુયાયી ટલે માર્ટિન લ્યૂથર પ્રમાણે જેમને પોપની ધાર્મિક સત્તા કબૂલ નહોતી ત્યા સર્વ લોકો ‘પ્રોટેસ્ટન્ટ’ એટલે વિરોધ કરનારા કહેવાયા તે તેમનો પંથ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ કહેવાવા લાગ્યો. તેજ પ્રમાણે મના પોપની ધાર્મિક સત્તા જેઓને કબૂલ હતી તેવા લોકો રોમન કૅથોલિક કે પેપિસ્ટ કહેવાયા અને તેઓના પંથનું રોમન કૅથોલિક નામ પડ્યું.

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઉપપંથો:—માર્ટિન લ્યૂથર પ્રમાણે સ્વિટ્ઝર્લંડમાં વગલી (૧૪૮૪-૧૫૩૧) અને કેલ્વિન (૧૫૦૯-૧૫૬૪) અને ટિલ્ડમાં જૉન નૉકસ (૧૫૦૫-૧૫૭૨) નામના વિદ્વાન અને પારવંત ગૃહસ્થોએ ધર્મસંબંધી બાબતોપર ઘણા વિચાર કરી પોતાના દેશમાં ધાર્મિક સુધારાની ચળવળ શરૂ કરી. એ બધા રથો પોપની ધાર્મિક સત્તાનો વિરોધ કરતા હતા માટે તેમને પણ ટેસ્ટન્ટ કહેવામાં આવ્યા. પણ તેઓના અને લ્યૂથરના મતમાં કો ફરક હતો માટે તેમના પંથ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઉપપંથ કહેવાયા. માર્ટિન લ્યૂથરને પોપની ધાર્મિક સત્તા માન્ય નહોતી. બાઈબલનેજ પ્રમાણે માની પ્રત્યેક દેશે પોતાના રાજ્યકર્તા મારફત ધાર્મિક

આખતોની વ્યવસ્થા કરાવવી એવો તેનો મત હતો. જર્મનીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટના ઉપપંથનો વિશેષ પ્રસાર થયો. ઝિવગલીએ ‘પાપમાંથી મુક્તિ આપનારાં માશીપત્રો પર’ કડક ટીકા કરી. તે પણ પોપની ધાર્મિક સત્તાને માનતો નહોતો. ધાર્મિક આખતોમાં આધ્યાત્મિક જ પ્રમાણગ્રંથ છે એવો તેનો પણ મત હતો. તેના મતનો પ્રચાર સ્વિઝર્લંડમાં વિશેષ થયો. એજ પ્રમાણે કેલ્વિનને પણ પોપની ધાર્મિક સત્તા કબૂલ નહોતી અને ધર્મની આખતમાં આધ્યાત્મિક આધારગ્રંથ છે એવો મત તેનો પણ હતો. આર્થના વખતે પવિત્રતા અને સાદાઈ હોવી જોઈએ, ચર્ચમાં ચિત્રો અને છબીઓ રાખવી જોઈએ નહિ, કારણ કે તે લોકોને મૂર્તિપૂજા તરફ પ્રવૃત્ત કરે છે એવો તેનો મત હતો. લગ્ન વખતે વર-વહુએ વીંટીની અદલાબદલી કરવી એ રિવાજ તેને પસંદ નહોતો. તેમજ ધર્મના કામ માટે બિશપ, આમોપાધ્યાય વગેરે ધર્માધિકારીની જરૂર નથી, અને કોઈપણ માણસ તેમની દરમ્યાનગીરી વિના ધાર્મિક વિધિ કરી શકે એમ તે માનતો હતો. સ્વિઝર્લંડ, હોલંડ, ફ્રાન્સના કેટલાક ભાગ અને સ્કોટલંડમાં તેના પંથનો વિશેષ પ્રસાર થયો. તેના અનુયાયીઓ કેલ્વિનિસ્ટ, પ્યુરિટન્સ, અને પ્રેસ્બિટેરિયન્સ (Calvinists, Puritans, Presbyterians) કહેવાય છે. જૈન નોંકસ એક સ્કોટિશ ગૃહસ્થ હતો. તે કેલ્વિનનો અનુયાયી હતો અને તેણેજ સ્કોટલંડમાં કેલ્વિનના મતનો પ્રચાર કર્યો હતો. સ્કોટલંડના લોક ધાર્મિક વિધિ અને આર્થનાને માટે બિશપ, ઉપાધ્યાય વગેરે ધર્માધિકારી ન નીમતાં પોતાનામાંથીજ પુખ્ત ઉંમરના અને શિષ્ટ માણસો નીમી લે છે માટે એ પંથનું ‘પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ’ (પ્રેસ્બિટર એટલે પુખ્ત ઉંમરનો) નામ પડ્યું છે. ફ્રાન્સમાંના કેલ્વિનના અનુયાયીઓ હુગેનોટ્સ કહેવાય છે.

આડમે હેન્રી અને ધર્મસુધારાની ચળવળ:—જર્મનીમાં જન્મ પામેલા આ ધર્મસુધારાનું મોજું ઇંગ્લંડમાં પણ પ્રસર્યું હતું. પરંતુ શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડમાં આ ધાર્મિક સુધારાની ચળવળનું પરિણામ ઝાઝું થયું નહિ. કારણ કે ઇંગ્લંડના ધર્માધિકારીઓ યુરોપના ધર્માધિકારીઓ જેટલા વિલાસી કે વિષયી ન હોવાથી ઇંગ્લંડના સામાન્ય

પ્રજાવર્ગને તેમના ઉપર તિરસ્કાર નહોતો. જર્મનીમાં લ્યૂથરે શરૂ કરેલી ધર્મસુધારાની ચળવળ વિરૂદ્ધ ઇંગ્લંડના રાજા ૮ મા હેન્રીએ એક પુસ્તક લખી પોપનો બચાવ કર્યો હતો. અને એ પુસ્તક લખી બચાવ કરવા માટે પોપ ૧૦ મા લીઓએ હેન્રીને ‘ધર્મરક્ષક’ નો ખિતાબ (Defender of the Faith) બક્ષ્યો હતો. આ પ્રમાણે લ્યૂથરની સુધારાની ચળવળ માટે ઇંગ્લંડના રાજા અને પ્રજા બંનેની પ્રહતભૂતિ નહોતી. પરંતુ આ વખતે કેટલાંક ખાનગી કારણોસર હેન્રીને પોપ સાથે ટોટો થયો અને તેથી પોપે ઇંગ્લંડના રાજાનો કો ગુમાવ્યો અને ત્યારપછી ઇંગ્લંડના લોકોએ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો વીકાર કર્યો.

૮ મા હેન્રી અને લાન્કાસ્ટરગતીનું પ્રકરણ:— ૭ મા હેન્રીએ પોતાના મોટા છોકરા આર્થરનું લગ્ન સ્પેનના રાજાની છોકરી થરાઈન સાથે કર્યું હતું (૧૫૦૧). પણ લગ્ન થયા પછી થોડાજ દિવસમાં આર્થરનું મરણ થયું હતું. અને પોતે બાંધેલા સ્પેન સાથેનો નવો બંધ આ મરણથી તૂટે નહિ, એ ઉદ્દેશથી હેન્રીએ કંથરાઈનનું લગ્ન પોતાના બીજા છોકરા હેન્રી સાથે કરવા માટે પોપની સંમતિ માંગી હતી. પણ એ લગ્ન તે વેળા તરતજ થયું નહિ પણ ૮ મા હેન્રી ગાદીપર આવ્યા પછી થયું (૧૫૦૯). પોતાના મોટા ભાઈની ધિવા સાથે લગ્ન કરવાની ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મનાઈ છે, તેથી પોપની સલાહગી મેળવીને હેન્રીએ આ લગ્ન કયુ હતુ. પણ આ લગ્નથી કંઈ સુખી થયાં નહિ. હેન્રીનો સ્વભાવ મોજાલો અને વિલાસી હતો, અને કંથરાઈનનો એથી તદ્દન ઉલટો એટલે ધાર્મિક હતો અને તે હેલજબીલાપણું મુદ્દલ ગમતું નહિ. તેથી હેન્રીને તેનાપર પ્રેમ મુદ્દલ તો નહિ. તેને પેટે થયેલાં બધાં સંતાન મરણ પામ્યાં હતાં. માત્ર એક મેરી નામની છોકરી જીવતી રહી હતી. હવે તેને પેટે હેન્રીને કારો થવાની બિલકુલ આશા હતી નહિ તેથી હેન્રી તેને ફારગતી માપવાની સંધિની રાહ જોયાં કરતો હતો. કંથરાઈનને ફારગતી માપવાનો વિચાર ચાલતો હતો તેવામાં કંથરાઈનની એન પુલીન નામની એક સુંદર દાસી પર હેન્રી મોહી પડ્યો, અને તેની સાથે

લમ કરવાની ઇચ્છા હેન્રીને થઈ. પણ એ લમની *વચ્ચે કંથરાઈનની આડખીલી હતી તેથી કંથરાઈનને છૂટાછેડા આપવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પરંતુ તે માટે પોપની સંમતિની જરૂર હતી તે સંમતિ મેળવવાનું કામ હેન્રીએ વુલ્સીને સોંપ્યું.

પોપની કફોડી સ્થિતિ:—આ વખતે સાતમો કલેમંટ પોપની ગાદીપર હતો. તેની સ્થિતિ આ ફારગતીની આખતમાં ઘણી કફોડી થઈ પડી. કંથરાઈન સ્પેનના રાજા અને જર્મનીના શહેનશાહ પ મા આર્લ્સની માસી† થતી હતી, તેથી કંથરાઈનને ફારગતી આપવાની હેન્રીને પરવાનગી આપવાથી આર્લ્સને માફ લાગશે અને હેન્રીને ફારગતીની પરવાનગી ન આપવાથી તે અસંતુષ્ટ થશે ને પછી તેના તરફથી કોઈપણ આખતમાં પોતાને મદદ નહિ મળે એમ કલેમંટને લાગ્યું. આ જ અરસામાં પાદશાહ આર્લ્સે શેમપર સ્વારી કરી તેને પોતાના તાબામાં લીધું હતું. તેથી આર્લ્સના વિરુદ્ધની કોઈપણ યોજ કરવાની તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. આવા પ્રકારની કફોડી સ્થિતિમાં પોપ આવી પડેલો હોવાથી આ આખતમાં કંઈપણ કરવામાં ઢીલ કરવી એ ઠીક લાગવાથી એ પ્રશ્નની ચોકસી કરવા માટે કંમ્પેન્જો નામના એક ઇટલીના ધર્મગુરુને અને ઇંગ્લંડમાંના પોતાના પ્રતિનિધિ (લીગેટ) વુલ્સીને તેણે નીમ્યા. આ પ્રશ્નનો જલદીથી નિકાલ લાવવા હેન્રી અને વુલ્સી બંનેએ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ પોપના કહેવાથી કંમ્પેન્જો ખાસ ઢીલ કરતો હોવાથી આ પ્રશ્નનો તાબડોતોબ નિકાલ થયો નહિ. છેવટે પોપે તેને પાછો શેમ બોલાવી લીધો અને એ સવાલનો નિકાલ પોતેજ કરશે એમ જાહેર કરી તે કન્જિયો શેમમાં લાવવા તેણે હેન્રીને ફરમાવ્યું (૧૫૨૮.)

વુલ્સીની પડતી:—આ આખતમાં પોપ વિનાકારણ ઢીલ કરે છે, અને કદાચ તેમાં વુલ્સીનો પણ હાથ હોય એવો હેન્રીને સંશય આવવાથી તેણે વુલ્સીને ચેન્સેલરની પદવીપરથી ઉતારી પાડ્યો. આવી રીતે વુલ્સીપર હેન્રીની ગેરમહેરબાની થયાથી લોકો પણ

* ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે કોઈથી એક ઉપર બીજી સ્ત્રી થઈ શકતી નથી.

† પાને ૮૩ મે વંશાવળી જુઓ.

તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. વુલ્સીનું ઉદ્દામ વર્તન, પ્રજાપર તેણે મૂકેલા ભારે કરો, જોરજુલમથી કઢાવેલાં નાણાં અને તેની ભપકાભેર રહેવાની રીત, એ બધાંને લીધે સર્વ લોકોએ તેના વિરુદ્ધ પોકાર શરૂ કર્યો હતો. ત્યારપછી રાજની સંમતિ વિના પોપના લીગેટની (પ્રતિનિધિ) જગા સ્વીકારવાનો, પોપના ફરમાનોનો ઇંગ્લંડમાં અમલ કર્યાનો અને ઇંગ્લંડમાંના કબજિયા પોપની કોર્ટમાં લઈ જવાનો આરોપ હેન્રીએ વુલ્સીપર મૂક્યો. ૨ જા રિચર્ડની કારકિર્દીમાં સ્ટેચ્યુટ ઓફ પ્રિમ્યુનાયર નામનો એક કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદાથી ઉપલાં કૃત્યોપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદો તોજાનું તહોમત તેનાપર મૂકી વુલ્સીની સર્વ માલમિલકત હેન્રીએ જપ્ત કરી લીધી. ત્યારપછી એક વર્ષે વુલ્સીનો હજુ વધારે અધઃપાત કરવાનો ઠરાવ કરી હેન્રીએ તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો અને તે સંબંધમાં તેને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવા તેને લંડન આવવા ફરમાવ્યું. પરંતુ લંડન જતાં રસ્તામાં લીસ્ટર આગળ તે મરણ પામ્યો (૧૫૩૦). વુલ્સી મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેના હાથમાં રાજ્યકારભાર હતો ત્યારે તે ઉદ્દામપણે સખ્તાઈથી વર્ત્યો હતો તેથી તેના પર પ્રજાનો રોષ ઘણો હતો. પરંતુ પોતાના ઘણીની સેવા એકનિષ્ઠાથી બજાવવામાં તેણે કયાશ રાખી ન હોતી.* એ જોતાં હેન્રીએ તેનાપર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું તે યોગ્ય નહોતું.

હેન્રીના મંત્રીઓ અને સલાહકારો:—સર ટોમસ મોર, ટોમસ ક્રોમ્વેલ અને ક્રેન્મર—વુલ્સીને ચેન્સેલરના હોદ્દાપરથી પદબ્રજ કર્યા પછી હેન્રીએ સર ટોમસ મોર (૧૪૮૦-૧૫૩૫) નામના વિદ્વાન ગૃહસ્થને ચેન્સેલર નીમ્યો. અને ટોમસ ક્રોમ્વેલ (૧૪૮૫-૧૫૪૦) નામના એક ગૃહસ્થને પોતાનો મંત્રી બનાવ્યો.

* મરતી વખતે ટોમસ ક્રોમ્વેલપર લખેલા પત્રમાં વુલ્સીએ લખ્યું હતું કે, ક્રોમ્વેલ, જોટલી એકનિષ્ઠાથી મેં રાજની નોકરી કરી છે તેટલી એકનિષ્ઠાથી જો ઈશ્વરની કરી હોત તો તે મારી ઉત્તર અવસ્થામાં મને આમ દુઃખ સહન કરવા દેત નહિ.

કૉંગ્રેસ હલકા કુળનો હોઈ પોતાની હોશિયારીથી ઉંચે ચઢ્યો હતો. આગળ તેણે વુલ્સીના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું હતું. ત્યારપછી હેન્રીએ કૉન્ગ્રેસ (૧૪૮૯-૧૫૫૬) નામના ગૃહસ્થને કૉન્ટ્રોલરીનો આર્થબિશપ બનાવ્યો (૧૫૩૩.) કૉન્ગ્રેસનું વલણ ધર્મસુધારા તરફ હતું, પરંતુ અદ્વાપિ સુધી તેણે પોતાનો ધાર્મિક મત ગુપ્ત રાખ્યો હતો. ફારગતીની બાબતમાં પોપ પાસેથી પોતાને અનુકૂળ નિકાલ મળતો નથી, અને તે જલદી મળવાનો સંભવ પણ દેખાતો નથી ત્યારે હવે શું કરવું તેના વિચારમાં હેન્રી હતો. તેથી એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા માટે કૉન્ગ્રેસે એવું સૂચવું કે વિધવા ભોળોઈ સાથે લગ્ન કરવાની ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મનાઈ હોવાથી તે પ્રતિબંધ દૂર કરવા અને લગ્નની પરવાનગી આપવા પોપને અધિકારજ નહોતો, તેથી હેન્રીનું કંથરાઈન સાથેનું લગ્ન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હતું. કૉન્ગ્રેસની આ સલાહ હેન્રીને પસંદ પડી અને તેની સૂચના ઉપરથીજ આ પ્રશ્ન સંબંધે તેણે યુરોપના જુદા જુદા વિશ્વવિદ્યાલયોના અભિપ્રાય મંગાવ્યા. આ અભિપ્રાયો પૈકી ઘણા વિદ્યાલયોના અભિપ્રાય “એ લગ્ન તદ્દન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે” એવા આવ્યા. ત્યારે તેનો લાભ લઈ તે પ્રમાણે વર્તવાનું હેન્રીએ ઠરાવ્યું.

ત્યારપછી હેન્રીએ ઇંગ્લંડમાંના ધર્માધિકારીઓનાં અધર્મી અને ગેરકાયદેસર વર્તનપર હલ્લો કરવાની શરૂઆત કરી. તેના આ કૃત્ય તરફ પ્રજાની સહાનુભૂતિ મળશે એમ હેન્રીને લાગતું હતું. વુલ્સી પોપનો લીગેટ (પ્રતિનિધિ) છે એવું તમે કબૂલ કીધું છે, માટે ખ્રિસ્તીના-યરના કાયદા અન્વયે થતી શિક્ષાને પાત્ર તમે થયા છો એવું હેન્રીએ બિશપોને કહ્યું અને પછી દંડ તરીકે મોટી રકમ લઈ તેમને જતા કર્યા. ફારગતીની બાબતમાં પોપ હેન્રીને અનુકૂળ નિકાલ આપે એવા હેતુથી હેન્રીએ પાર્લમેન્ટ પાસે નીચેના કાયદા પસાર કરાવ્યા.

(૧) ઇંગ્લંડમાં ધર્માધિકારીની જગાપર જે કોઈની નવીન નિમણૂક થાય તેણે પહેલા વર્ષની ઉપજ પોપને મોકલવી એવો જે રિવાજ હતો તે બંધ કરવો.

(૨) ધાર્મિક બાબતોમાં ઇંગ્લંડની ન્યાયકોર્ટના ચુકાદા ઉપર પોપ પાસે અપીલ લઈ જવી નહિ.

કેથરાઈનની ફારગતી અને ઍક્ટ ઍફ સુપ્રીમસી.

૧૫૩૪:—ઉપર પ્રમાણે કાયદો કર્યો તોપણ પોપ તરફથી ફારગતીની બાબતમાં અનુકૂળ નિકાલ મળતો નથી અને પોપ વિનાકારણ ઢીલ કરે છે એ જોઈ હેન્રી ધણો ગુસ્સે થયો. ફારગતી પ્રકરણની ચોકસી પોપ પાસે ન કરાવતાં ઇંગ્લંડના ધર્માધિકારીઓની કોર્ટ પાસે કરાવવાનું તેણે ઠરાવ્યું. પરંતુ રાણી કેથરાઈને આ કોર્ટમાં સાક્ષી આપવાની સાફ ના પાડી અને તે બાબતમાં પોપને એક અરજી કરી. પણ અહીં તો કેન્મરે આ કળિયો પોતાની ધાર્મિક કચેરીમાં ચલાવી હેન્રી અને કેથરાઈનનું લગ્ન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઠરાવ્યું અને હેન્રીને બીજાં લગ્ન કરતાં કાંઈ પણ અડચણ નથી એવો ચુકાદો આપ્યો. કેન્મર પાસેથી આવો નિકાલ મળતાં જ હેન્રીએ કેથરાઈનને ફારગતી આપી તરત એન બુલીન સાથે લગ્ન કર્યું અને તેને રાણી તરીકે જાહેર કરી (૧૫૩૩). હેન્રીના આ કૃત્યોથી પોપને ધણો ગુસ્સો ચઢ્યો. તેણે હેન્રી અને એન બુલીનનું લગ્ન કાયદેસર નથી એવું જાહેર કર્યું. ત્યારપછી કેટલેક મહિને એન બુલીનને ઇલિઝાબેથ નામની છોકરી થઈ. ત્યારે હેન્રીએ પોપનો હુકમ અમાન્ય કરી ઇલિઝાબેથને પોતાની કાયદેસર વારસ જાહેર કરી. ત્યારપછી પોપની ઇંગ્લંડ ઉપરની સત્તા સંપૂર્ણપણે કાઢી નાંખવા માટે તેણે ક્રાંમવેલની સલાહથી પાર્લમેન્ટ પાસે ‘ઍક્ટ ઍફ સુપ્રીમસી’ (Act of Supremacy—શ્રેષ્ઠત્વનો કાયદો) પસાર કરાવી લીધો (૧૫૩૪). આ કાયદાથી ધાર્મિક બાબતમાં પણ ઇંગ્લંડનો રાજા મુખ્ય અધિકારી થયો. પણ હેન્રીના ચેન્સેલર સર ટોમસ મોરને હેન્રીનું ધાર્મિક શ્રેષ્ઠત્વ કબૂલ નહોતું. ઉપરના કાયદાપ્રમાણે રાજ્યના સર્વ અધિકારીઓને હેન્રીનું ધાર્મિક ઉપરીપણું સ્વીકારવાના સોગંદ લેવા પડતા હતા. પણ સર ટોમસ મોરે એવા સોગંદ લેવા ના પાડી ત્યારે હેન્રીએ તેને ફાંસી દીધી (૧૫૩૫). ઍક્ટ ઍફ સુપ્રીમસીના કાયદાથી હેન્રીએ પોપની સત્તા કાઢી નાંખી છે તે જોઈ પોપની ગાદીપર નવા આવેલા પોપ ૩^{જા} પોલે હેન્રીને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યો અને તેને ઇંગ્લંડની ગાદીપરથી પદબ્રજ કર્યો છે એવો હુકમ કાઢ્યો.

ઇંગ્લંડનો ધાર્મિક પંથ અને હેન્રીનું ધોરણ:—આ વખતે આખા યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કેથોલિક નામના બે તડ પડી ગયાં હતાં અને એ બે તડમાંથી નવા નવા ઉપપંથો નીકળતા હતા. આ ધાર્મિક ચળવળની અસર ઇંગ્લંડમાં થઈ હતી અને ત્યાં પણ જુદા જુદા પંથો નીકળ્યા હતા:—

(૧) **રોમન કેથોલિક કે પેપિસ્ટ:**—પોપ જ ખ્રિસ્તી ધર્મનો મુખ્ય અધિકારી છે, તેથી ઇંગ્લંડ પર પોપની સત્તા પાછી સ્થાપન થવી જોઈએ એવો આ પક્ષનો મત હતો.

ઇંગ્લંડમાં ધર્મમંડોમાં રહેનારા જોગી, જોગણ, ભિક્ષુ વગેરેની પરંપરા ચાલુ રાખવા તરફ અને પોપનું ધાર્મિક ઉપરીપણું કબૂલ કરવા તરફ વલણ હોવાથી ઘણાં ઠેકાણાંના ધર્માધિકારીઓનું વલણ રોમન કેથોલિક પંથ તરફ જ હતું.

(૨) **જેઝુઈટ પંથ:**—પોપની ધાર્મિક સત્તા માન્ય કરી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સુધારા કરાવવા, લોકોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવા અને પરધર્મી દેશોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવાના હેતુથી ઇન્નેશિઅસ લોયોલા નામના એક સ્પેનિશ ગૃહસ્થે ૧૫૨૧ ના અરસામાં રોમન કેથોલિક પંથમાંથી એક પેટા પંથ કાઢ્યો હતો. એ પંથ જેઝુઈટ પંથ કહેવાય છે. આ પંથના પણ કેટલાક અનુયાયીઓ ઇંગ્લંડમાં હતા.

(૩) **અંગ્લિકન પંથ:**—ધાર્મિક આગતમાં ઇંગ્લંડનું રાષ્ટ્રીયત્વ ન છોડી પૂર્વપરંપરા કાયમ રાખનારો આ એક પંથ હતો. એ પંથ અંગ્લિકન (ઇંગ્લંડનો) કહેવાય છે. આ પંથના લોકોને હેન્રીનું ધાર્મિક ઉપરીપણું માન્ય હતું. પણ પૂર્વની પરંપરા અને ધાર્મિક આચાર બદલી ધાર્મિક સુધારો કરવો એવો આ પંથનો મત ન હતો.

(૪) **અપિસ્કોપેલિયન પંથ:**—આ પંથ મધ્યમ ધર્મસુધારાનો હતો. એ પોપનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો નહોતો. પણ ધાર્મિક આગતમાં જરૂર જેટલાજ સુધારા કરવા, બિશપ અને ધર્માધિકારી મારફતજ પ્રાર્થના કરવી, આઈબિલનો અંગ્રેજી ભાષામાં તરજૂમો કરવો અને દેવળમાં પ્રાર્થના અંગ્રેજીમાંજ કરવી એવો આ પંથના લોકોનો

મત હતો. આ પંથ એપિસ્કોપેલિયન પંથ (Episcopalian) —
—જેમાં બિશપનું ઉપરીપણું હોય એવો પંથ) કહેવાય છે.

(૫) પ્યુરિટન પંથ :—આ પક્ષ ઉપર ધર્મસુધારકોનો હતો. સ્વિડઝર્લૅન્ડના કેલ્વિનના મત અને સિદ્ધાંતની આ લોકોપર વિશેષ અસર થઈ હતી અને તેથી એમાંના ઘણા લોક કેલ્વિનના અનુયાયી હતા. આ પંથવાળાઓનો મત જૂના રિવાજ અને આચારનો ત્યાગ કરી નવીન સુધારા દાખલ કરવાનો હતો. દેવળમાં ચિત્રો કે છબીઓ ન રાખવી અને બિશપ અને બીજા ધર્માધિકારીની દરમ્યાનગીરી વિના દેવળમાં પ્રાર્થના કરવી એમ તેમનું કહેવું હતું. આ પંથના લોક ધર્મનું શુદ્ધ અને સાવિક સ્વરૂપ રાખવા માગતા હતા માટે એ પંથ આગળ જતાં પ્યુરિટન (Puritan—પવિત્ર આચરણવાળો) કહેવાયો.

ઉપરપ્રમાણે ઇંગ્લંડમાં પાંચ ધાર્મિક પંથો સ્થપાયા હતા. પોતાનાજ પંથના મત પ્રમાણે સર્વ ધાર્મિક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ એવો એ દરેક પંથનો મત હતો. હેન્રીએ આ બધા જુદા જુદા પંથમાંના કોઈ એકને ન ચીટકી રહેતાં ધાર્મિક બાબતમાં સર્વને માન્ય થાય એવું ધોરણ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ તેના મુખ્ય મંત્રી કૉમ્બેલ અને કૅટરબરીના આર્યબિશપ કૉન્ટ્રેનું વલણ એપિસ્કોપેલિયન પંથ તરફ હતું. પણ એ પંથ પ્રમાણે ધર્મસુધારો કરવાની હેન્રીને સલાહ આપવાની તેમની હિમત ચાલતી નહોતી. ત્યારે પોપની ધાર્મિક સત્તાને જોનો વિશેષ ટેકો હતો એવા ધર્મમંડમાં રહેનારા જોગી, જોગણ, લિશ્તુ અને સાધુઓનું જોર અને મહત્ત્વ કમી કરવા માટે ધર્મમંડો જ જમ કરવાની સલાહ કૉમ્બેલે હેન્રીને આપી. એ મંડોના તાબામાં ઘણી ફજાફસ જમીન અને સારી સારી ધમારતો હતી. તેથી જો એ મંડો બંધ કરવામાં આવે અને તેમની સઘળી માલમિલકત જમ કરવામાં આવે તો પોતાને પુષ્કળ પૈસો મળે અને પોપની સત્તાને ટેકો આપનારા લોકોનું જોર પણ ઓછું થાય એવું વિચારી હેન્રીએ મંડોનો નાશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

ધર્મમંડોના નાશ (૧૫૩૬-૧૫૩૯) :—હેન્રીના વખતમાં ઇંગ્લંડમાં મંડોની સંખ્યા લગભગ ૬૦૦ હતી. આ મંડોને ધાર્મિક અને

ભાવિક લોકોએ વખતો વખત પુષ્કળ ભેટો આપી હતી તેથી એ મઠોના તાબામાં ઘણી કિંમતની સ્થાવર જંગમ મિલકત હતી. મધ્યયુગમાં લોકોમાં ધાર્મિક વૃત્તિ જાગૃત રાખવી, અનાથ અપંગ અને ગરીબ લોકોને અન્નવસ્ત્ર અને આશ્રય આપવાં, આજ્ઞરીઓને ઔષધોપચાર કરવો, લોકોને શિક્ષણ આપવું વગેરે કામો આ ધર્મમઠો દ્વારા થતાં હતાં. હેન્રીના વખતમાં પણ ઘણા માણસોને તેના તરફથી આશ્રય મળતો હતો. આગલા વખતમાં આ મઠોમાં રહેનારા જોગી અને જોગણોનાં આચરણ સારાં હતાં. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર તેમનાં ધ્યેય હતાં. પરંતુ ધીમે ધીમે આ ધર્મમઠોમાં રહેનારા જોગીજોગણોનાં આચરણ બગડતાં ગયાં અને તેઓ એશઆરામ અને મોજમજામાં દિવસ ગાળતા થયા. આ વખતે લોકોમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર થયો હોવાથી મઠોના સાધુઓના ખરાબ આચરણને લીધે તેઓ તરફ લોકોને અગાઉ જેવું માન હતું નહિ. ત્યારે આ મઠોની હાલની સ્થિતિ કેવી છે તેની તપાસ કરવા માટે હેન્રીએ એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશન તરફથી ધર્મ-મઠોની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આવ્યો. ત્યારે એ મઠોનો નાશ કરવા માટે હેન્રીએ પાર્લમેન્ટ પાસે કાયદો કરાવ્યો (૧૫૩૬). આ કાયદો પસાર થયા પછી મઠોના નાના મોટા એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. પહેલ પ્રથમ **નાના મઠોનો** નાશ કરવામાં આવ્યો (૧૫૩૬). તેમાં રહેનારા સાધુઓ પૈકી કેટલાકને પેન્શન આપી તે મઠોની માલ-મિલકત જમ કરવામાં આવી. આ મઠો બંધ થવાથી તેના પર આધાર રાખનારા ઘણા લોકોએ પ્રજામાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કર્યો, તેથી પ્રજાએ બંડ કર્યું. પણ હેન્રીએ કડક ઉપાય લઈ એ બંડ બેસાડી દીધું (૧૫૩૭). ત્યારપછી હેન્રીએ મોટા મોટા મઠો પણ બંધ કર્યાં (૧૫૩૯). આ બધા મઠોની માલમત્તા જમ થવાથી હેન્રીના હાથમાં ઘણી મિલકત આવી. પણ આમ થવાથી લોકોમાં અસંતોષ વધે નહિ અને બંડો થાય નહિ એટલા માટે તેણે આ મિલકતમાંનો કેટલોક ભાગ ઉપયોગી સાર્વજનિક કામમાં વાપર્યો. એ પૈસામાંથી તેણે ઘણાં નવાં દેવળો બાંધ્યાં, દવાખાનાં કાઢ્યાં અને શાળાઓ ઉઘાડી. એમાંની કેટલીક રકમ હેન્રીએ બંદરોના રક્ષણના સમારકામ પાછળ અને નવાં લડાઈના વહાણો બાંધવા પાછળ ખર્ચી.

એ સિવાય જન્મ કરેલી મિલકતમાંથી કેટલીક હેન્રીએ તેના માનીતા અમીરઉમરાવાને અને સરદારોને આપી કિંમતે વેચી ઘણા પૈસા મેળવ્યા.

ધર્મમંડોના નાશથી થયેલાં રમખાણો (૧૫૩૭):—મંડો અંધ થઇ જવાથી તેના પર અવલંબી રહેનારા સાધુ, બેગી, બેગણો, ગરીબ અને અનાથ લોક, તેમજ આગસુ, નિરુદ્ધોગી અને ઉડેલટપ્પુ લોક, એ બધાનો આધાર જતો રહ્યો. જે જમીન માલિકોએ મઠના તાબાની જમીન સસ્તે વેચાતી લીધી હતી તેમણે તેમના ખાતેદારો પાસેથી વધારે ગણોત લેવા માંડ્યું. કેટલેક ઠેકાણે તો ખાતેદારોને જાસ્તી વેદનો ત્રાસ પણ થવા લાગ્યો, કેટલાક ખાતેદારો પાસેથી જમીન ખૂંચવી લેવામાં આવી. આમ થવાથી મંડોમાંથી કાઠી મૂકવામાં આવેલા સાધુ, ખેતીમાંથી કાઠી મૂકવામાં આવેલા ખાતેદારો અને મંડોમાંથી જેને અન્નવસ્ત્ર દાન મળતાં હતાં એવા આગસુ અને નિરુદ્ધમી લોક દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભ્રમવા લાગ્યા, અને “મંડો અંધ કરવા એટલે ધર્મપર પ્રહાર કરવા અને નાસ્તિકવાદને ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે” એમ સમજાવી લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. એટલે લોકોમાં અસંતોષ પ્રસરવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડના ઉત્તર તરફના પરગણાંના લોક વધારે પજાત હતા. તેથી તે લોકોમાં અસંતોષ વધારે પ્રસરી. ચૉર્કશાયરમાં મંડો અને મઠના સાધુઓ વગેરે તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા ઘણા લોક હતા. ત્યાં સાધુઓનો પક્ષ લઈ ૩૦૦૦૦ માણસ જમાં થયા. **લૉર્ડ ઑફસ** તેમનો નેતા હતો. ‘ધર્મમંડોની પુનઃ સ્થાપના કરાવવી, પોપ સાથે સલાહ કરી ઇંગ્લંડ પર પોપનું ઉપરીપણું પાછું સ્થપાવવું, ક્રામ્બેલને મંત્રિપદેથી કાઢી મૂકવાવેલો અને પાપંડી મતને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવો’ એ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો. તેઓએ આ બંડ ધર્મમાટે ઉઠાવ્યું હતું તેથી તેઓના પ્રવાસને તેઓ **ધાર્મિક યાત્રા (Pilgrimage of Grace)** કહેતા હતા. એ લોક પોતાની ધ્વજ ઉપર બાઈબલમાંથી કેટલાંક વાક્યો લખ્યાં હતાં અને ક્રૂસના પવિત્ર ચિહ્નની નિશાની ચીતરી હતી. એ સંઘ લંડન તરફ ચાલવા લાગ્યો. આ બંડની ખબર પડતાં જ હેન્રીએ તે બેસાડી દેવા માટે સૈન્ય મોકલ્યું. બંડખોરોની સંખ્યા મોટી હતી, પણ તે લડાયક સૈનિકોનું સૈન્ય નહિ હતું. તેથી

હેન્રી એ બંડને સહેલાઈથી દાખી દઇ શક્યો. એ સૈન્યના આગેવાન લૉર્ડ ઓક્સને અને બીજા કેટલાકને ફાંસી દીધી એટલે બંડખોરો દબાઈ ગયા (૧૫૩૭).

ધર્મસંબંધી બાબત વિષે ફરમાન:—ત્યારપછી હેન્રીએ ધર્મ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે હુકમ કાઢ્યા—

(અ) બાઈબલનું ભાષાંતર:—લૅટિન ભાષામાં લખાયેલા બાઈબલનું ઇંગ્લિશમાં ભાષાંતર કલેપરડે કયું હતું અને આર્યબિશપ ક્રૅમરે તેને માન્ય કયું હતું. તેથી ક્રૅમરેલની સલાહથી હેન્રીએ ઇંગ્લિશ ભાષામાં લખાયેલા આ બાઈબલની એક પ્રત પ્રત્યેક દેવળમાં રાખવી એવો હુકમ કાઢ્યો (૧૫૩૮).

(બ) ૬ કલમવાળું બિલ (૧૫૩૯):—પહેલેથીજ હેન્રીનું વલણ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ નહોતું. તેથી જૂના આચાર કાયમ કરવા માટે તેણે પાર્લિમેન્ટ પાસે ‘૬ કલમનો કાયદો’ (Statute of Six Articles) એ નામનો એક કાયદો ઘડાવ્યો, અને એ કાયદો અન્વયે એવું ઠરાવ્યું કે આગળ લખેલી બાબતો બધાએ માનવી જોઈએ. (૧) ટ્રૅન્સપ્રસ્ટનસિએશનના સિદ્ધાંતપર વિશ્વાસ. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઇસુ ખ્રિસ્તની મરણતિથિએ એક સમારંભ કરવામાં આવે છે. અને તે સભામાં શેટલી અને દાર્ડનો પ્રસાદ વહેંચવામાં આવે છે. આ પ્રસાદનું ઇસુ ખ્રિસ્તનાં રક્ત અને માંસમાં રૂપાંતર થાય છે એ સમજૂતીપર વિશ્વાસ. (૨) ધર્માધિકારીઓને લગ્નની બંધી. (૩) ધર્માધિકારીઓએ પવિત્રપણે રહેવું એવી તેમની સખ્ત ફરજ. (૪) ધર્માધિકારીઓ મારફતેજ સર્વ ધાર્મિક વિધિ થવી જોઈએ. (૫) દેહ છોડી ગયેલા આત્માની સદ્ગતિ માટે ગમે તેની પાસે ખાનગી પ્રાર્થના કરાવવાની પરવાનગી. (૬) જિંદગીમાં કરેલાં પાપ મરણસમયે ધર્માધિકારીના કાનમાં પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કબૂલ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એ માન્યતામાં વિશ્વાસ. આ ૬ કલમવાળો કાયદો કયાંથી ધાર્મિક બાબતમાં સર્વમાન્ય ધોરણે મેં અખત્યાર કર્યું છે એમ હેન્રી ધારતો હતો. પણ એથી તો રોમન કેથોલિક અને

પ્રોટેસ્ટ યને પથોના લોકો હેન્રીપર નાખુશ થયા. રોમન કથોલિક પંથવાળાઓને હેન્રીનું ધાર્મિક શ્રેષ્ઠત્વ કબૂલ નહોતું અને પ્રોટેસ્ટ પંથીઓને તેના ૬ કલમવાળા કાયદાપર વિશ્વાસ નહોતો. આમ હોવાથી એ ધાર્મિક કાયદો તોડવા માટે યને પંથવાળાઓને શિક્ષા થવા લાગી.

(ક) ૧૫૪૪ માં પાર્લમેન્ટે એક કાયદો કરી પ્રાર્થનાનાં પુસ્તકનો અંગ્રેજી ભાષામાં તરજૂમો કરાવ્યો અને એમ જાહેર કર્યું કે દેવળમાં સાર્વજનિક પ્રાર્થના આ પુસ્તકપ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષામાં થવી જોઈએ.

એન બુલીનને ફાંસી:—હેન્રીએ એન બુલીન સાથે લગ્ન કર્યા પછી તેને એન બુલીનથી ઇલિઝાબેથ નામની એક છોકરી થઈ હતી. પણ તેને પેટે પોતાને છોકરો થવાની હેન્રીને પૂર્ણપણે નિરાશા થઈ હતી અને તેથી ધીમે ધીમે એન બુલીન તેના મનથી ઉતરવા લાગી હતી. તેમજ એન બુલીનની હંમેશની એશઆરામી રહેણી અને દરબારમાંના બીજા માણસો સાથે વિશેષ પરિચયવાળાં વર્તન ઉપરથી હેન્રીને તેની વર્તણૂકબાબત શંકા થવા માંડી હતી. સ્થિતિ આવા પ્રકારની હતી તેવામાં એન બુલીનની તહેનાતમાં રહેતી જેન સીમોર નામની એક દાસી પર હેન્રીનું મન ચોંટ્યું અને તેણે તેની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ લગ્ન કરવાના માર્ગમાં એન બુલીનની જ આડખીલી હતી તેથી તે તેનાપર ક્રોધ તરહનો આરોપ મૂકવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. છેવટે ૧૫૩૬ ના મે મહિનામાં તેણે એન બુલીનપર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યો. આ આરોપની તપાસ ચલાવવામાં આવી અને તેમાં તે અપરાધી ઠરી. પછી તેને ફાંસી દેવામાં આવી. આવી રીતે એન બુલીનની આડખીલી દૂર થઈ કે લાગલું જ જેન સીમોર સાથે તેણે લગ્ન કર્યું (૧૫૩૬).

હેન્રીની અનિયંત્રિત સત્તા:—આર્યબિશપ, બિશપ, અંબટ વગેરે મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ અસલથી પાર્લમેન્ટની ઉમરાવોની સભાના સભાસદો હતા અને એ સભામાં તેઓનું મતાધિક્ય હતું.

પરંતુ હવે મોકોનો નાશ થવાથી ઉમરાવોની સલામાં તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. અને તેમની ખાલી પડેલી જગાએ હેન્રીએ પોતાની પસંદગીના ઘણા ગૃહસ્થોને ઉમરાવ બનાવી ઉમરાવની સલાના સલાસદ બનાવ્યા. આ વખતે આમની સલામાંના સલાસદો પણ હેન્રીથી ખીતા હતા અને તેઓ તેની વિરુદ્ધ જવાની હિંમત કરી શકે એમ નહોતું. ૧૫૩૯ માં પાર્લમેન્ટે એક કાયદો ધડ્યો. આ કાયદામાં એવું દરાવવામાં આવ્યું હતું કે રાજના કોઈ એક જાહેરનામાને (Proclamation) પાર્લમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે જ માન મળવું જોઈએ. આ કાયદાથી હેન્રીને પોતાની નજરમાં આવે તેવા કાયદા કરવાનો અધિકાર મળ્યો અને તેથી તેની સત્તા અનિયંત્રિત થઈ.

ક્રોમ્વેલની પડતી (૧૫૪૦):—૧૫૩૭ માં હેન્રીને જેન સીમોરથી એડવર્ડ નામનો એક પુત્ર થયો. પણ પુત્રનો જન્મ થતાંજ જેન મરણ પામી. ત્યારપછી બે વર્ષ હેન્રીએ લગ્ન કર્યું નહિ. બે વર્ષ પછી પાછું લગ્ન કરવાનું હેન્રીને મન થયું. ત્યારે હેન્રીના મુખ્ય પ્રધાન ક્રોમ્વેલે હેન્રીની સંમતિથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની એક જર્મન રાજકન્યા એન ઑફ કલીવ્ઝ સાથે હેન્રીનું લગ્ન ફેરવ્યું. આ લગ્નસંબંધથી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યકર્તાઓ સાથે આપણને અનુકૂળ એવી સંધિ કરી શકાશે અને તે યોગે ઇંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રસાર કરવામાં મદદ થશે એવી આશા ક્રોમ્વેલને લાગતી હતી. ક્રોમ્વેલની સલાહ પ્રમાણે હેન્રીએ એન ઑફ કલીવ્ઝ સાથે લગ્ન કર્યું. પણ લગ્ન થયા પછી હેન્રીને ખબર પડી કે એન મૂર્ખ અને ગાંડા જેવી છે! તેથી પૂર્ણપણે તપાસ કર્યા વગર ક્રોમ્વેલે આ સંબંધ યોજી તેને ફસાવ્યો માટે ક્રોમ્વેલને શિક્ષા કરવા હેન્રીએ નિશ્ચય કર્યો. તેણે એનને ફારગતી આપી ને પેનશન આપી દૂર રવાના કરી દીધી, અને ક્રોમ્વેલપર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂકી તેને તુરંગમાં નાંખ્યો અને પછી તેને ફાંસી દીધી. હવે ક્રોમ્વેલ મરણ પામવાથી તેમના વિરુદ્ધના કાયદા રદ થશે એવી આશા રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને આવવા માંડી. આ પછી હેન્રીએ કેથરાર્ડન હાવર્ડ નામની એક રોમન કેથોલિક પંથની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાથી રોમન કેથોલિક

પંથના લોકોને ધણો આનંદ થયો. કંથરાઈન ખુબસુરત હતી, પણ તેની વર્તણૂક સારી નહોતી તે તે વખતે હેન્રીના લક્ષમાં આવ્યું નહિ. પણ લમ થયાને બે વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં કંથરાઈનની વર્તણૂક સારી નથી એમ જાણતાં હેન્રીએ તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો (૧૫૪૨). આવી રીતે તેનાં આ પાંચમાં લમનું પણ આવું દુઃખદાયક છેવટ આવ્યા પછી હેન્રીએ કંથરાઈન પાર નામની સ્ત્રી સાથે લમ કર્યું (૧૫૪૩). *

સ્કોટલંડ અને ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ :—હેન્રીના ધાર્મિક ધોરણને લીધે રોમન કથાલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંને પંથના લોક તેનાપર નારાજ થયા હતા. હેન્રી વિરુદ્ધ તેમનાં ખાનગી કાવતરાં ચાલુ હતાં તેવામાં સ્કોટિશ અને ફ્રેંચ લોકો તરફ લક્ષ આપવાની તેને ફરજ પડી. ઇંગ્લંડની ઉત્તર સરહદ પર શાંતિ નહોતી અને સ્કોટિશ લોકોની ઉશ્કેરણીથી ત્યાં પાછાં નાનાં નાનાં બંડો શરૂ થયાં (૧૫૪૦). ત્યારે હેન્રીએ સ્કોટલંડ પર હુમલો કરવા માટે એક સૈન્ય મોકલ્યું. આ સૈન્યે સ્કોટલેન્ડ સાથે આગળ સ્કોટિશ સૈન્યનો પરાલવ કર્યો (૧૫૪૨). ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં સ્કોટલંડનો રાજા ૫ મો જેમ્સ મરણ પામ્યો. જેમ્સને પુત્ર ન હોવાથી તેની છોકરી મેરી ગાદી પર આવી. મેરી બાળક હોવાથી તેની કારકિર્દીની શરૂઆતથીજ સ્કોટલંડમાં મોટા મોટા સરદારોમાં ઢંગા પાછા શરૂ થયા. ત્યારે આ બંડો બેસાડી દઈ સ્કોટલંડમાં પાછી શાંતિ સ્થાપવા માટે અને પોતાના છોકરા એડવર્ડને મેરી

* ૮ મા હેન્રીના લમસંબંધ :—

(૧) ૧૫૦૯ કંથરાઈન સાથે લમ; ૧૫૩૩ માં તેને ફારગતી; એનાથી છોકરી મેરી. (૨) ૧૫૩૩ એન બુલીન સાથે લમ; ૧૫૩૬ માં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો; એને પેટે છોકરી ઇલિઝાબેથ. (૩) ૧૫૩૬ જેન સીમોર; એ ૧૫૩૭ માં મરણ પામી; એનો છોકરો એડવર્ડ. (૪) ૧૫૪૦ કલીઝની એન; ૧૫૪૦ માં એને પણ ફારગતી આપી. (૫) ૧૫૪૦ કંથરાઈન હાવર્ડ; ૧૫૪૨ માં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. (૬) કંથરાઈન પાર.

સાથે પરણાવી રકૉટલંડને ઇંગ્લંડ સાથે જોડી દેવાના હેતુથી હેન્રીએ હર્ટફોર્ડના અર્લને લશ્કર આપી ત્યાં મોકલ્યો. પણ આ કામમાં હર્ટફોર્ડને યશ મળ્યો નહિ.

બીજી તરફ ફ્રાન્સના રાજા ફ્રાન્સિસે ઇંગ્લંડપર સ્વારી કરવા માટે એક મોટું દરિયાઈ લશ્કર તૈયાર કર્યું હતું. ત્યારે ફ્રાન્સ તરફથી આવનાર આ હુમલાને જવાબ આપવા માટે હેન્રીએ સૈન્ય એકઠું કર્યું અને દરિયાઈ સૈન્ય સજ્જ કર્યું (૧૫૪૫). ફ્રેંચ સૈન્યે આઈલ ઓફ વાઈટ ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો અને કેટલાંક ઇંગ્લિશ વહાણો બાળી નાંખ્યાં. પણ એ સિવાય બીજું કંઈ તેમનાથી બની શક્યું નહિ. બીજી તરફ હેન્રીએ ૧૫૪૪ માં ફ્રાન્સનું બુલોન બંદર જીતી લીધું હતું. તે ૧૫૪૬ માં થયેલી સંધીથી હેન્રીએ મોટી રકમ લઈ ફ્રાન્સને પાછું આવ્યું.

પરચુરણ બાબતો :—રકૉટલંડ અને ફ્રાન્સ સાથે થયેલી લડાઈઓ માટે અને ઇંગ્લંડમાં થતાં બંડો અને દંડાઓ દાખી દેવા માટે હેન્રીને સૈન્ય રાખવાની ફરજ પડી હતી. તે કામ માટે તેને ઘણા ખર્ચ થયો. ઇંગ્લંડમાં ધર્મમંડો બંધ કર્યા પછી તેમની કેટલીક જમીનો વેચી હેન્રીએ સારા પૈસા પેદા કર્યો હતો. પણ તે બધા પૈસા ખરચાઈ ગયાથી પૈસા જમા કરવાના બીજા રસ્તા તેને લેવા પડ્યા હતા. તેણે સિદ્ધાંતની ખરી કિંમત કમી કરી. નકલી સિકકા દેશમાં પ્રચારમાં આણ્યા. હેન્રીએ પોર્ટરમાઉથ, બુલિવિચ અને ડેપોર્ટમાં ગોદીઓ બંધાવી અને નવા લડાયક વહાણો બંધાવ્યાં.

હેન્રીની કારકિર્દીને છોડે દેશની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય થઈ હતી. તેણે નાના મોટા બધા મંડોનો નાશ કર્યો હોવાથી મંડોમાં રહેનારા ધર્માધિકારીઓ, ભિક્ષુકો અને મઠમાંથી મળતી ભિક્ષાપર અવલંબી રહેનારા ભિખારી અને પાંગળા લોકોનો આશ્રય તૂટ્યાથી તેઓને બીજા માગ્યા સિવાય બીજો કંઈ ઉલોગ રહ્યો નહોતો. એટલે ઇંગ્લંડમાં ભિખારીઓની સંખ્યા ઘણી વધી.

પાર્લમેન્ટે હેન્રીએ વસીઅતનામું (વિલ) કરવાનો અધિકાર આપ્યો હતો તે અનુસાર હેન્રીએ એવી વ્યવસ્થા કરી કે મારા પછી

એડવર્ડ ગાદીએ આવે, અને જો તે અપુત્ર મરણ પામે તો મેરી અને મેરી પછી ઇલિઝાબેથ ગાદીએ આવે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી ૧૫૪૭ ના જાનેવારી મહિનામાં હેન્રી મરણ પામ્યો.

સારાંશ

આહમો હેન્રી (૧૫૦૯-૧૫૪૭)

આહમો હેન્રી : મુખ્ય ધોરણ

(અ) પરરાજ્ય પ્રકરણમાં હાથ ધાલી ઇંગ્લંડનો મોલો વધારવો અને યુરોપમાં સત્તાનું સમતોલપણું રાખવું.

(બ) ઇંગ્લંડપરની પોપની ધાર્મિક સત્તા કાઢી નાંખવી અને ઇંગ્લંડના ધર્મને રાષ્ટ્રીય કરવો.

એની કારકિર્દીના સાધારણ રીતે બે ભાગ પડે છે.

૧૫૦૯ થી ૧૫૨૮ પહેલો વિભાગ. એમાં પહેલો ધ્યેય સાધવાનો પ્રયત્ન.

૧૫૨૮ થી ૧૫૪૭ બીજો વિભાગ. એમાં બીજો ધ્યેય સાધવાનો પ્રયત્ન.

(અ) પરરાજ્ય પ્રકરણમાં હાથ ધાલી ઇંગ્લંડનો મોલો વધારવો અને યુરોપમાં સત્તાનું સમતોલપણું રાખવા માટે :—

૧૫૧૩ સ્પેન સાથે સલાહ અને ક્રાન્સ સાથે લડાઈ અને ગિનીગેટની લડાઈમાં ક્રાન્સની હાર.

૧૫૧૩ ફ્લોડન શીલ્ડની લડાઈમાં સ્કોટિશ લોકોની હાર.

સ્પેનના રાજા અને જર્મનીનો શહેનશાહ ચાર્લ્સ અને ક્રાન્સના રાજા ક્રાન્સિસ વચ્ચે યુરોપમાં ઉપરીપણા માટે ચરસાચરસી.

૧૫૨૧ માં સ્પેન સાથે સલાહ અને ક્રાન્સ સાથે વિગ્રહ.

૧૫૪૨ સ્કોટ લોકો સાથે યુદ્ધ અને સૉલ્વેમોસની લડાઈમાં તેમની હાર.

૧૫૪૪-૪૬ ક્રાન્સ સાથે યુદ્ધ.

(બ) ઇંગ્લંડપરની પોપની ધાર્મિક સત્તા કાઢી નાંખવી અને ઇંગ્લંડના ધર્મને રાષ્ટ્રીય કરવો :—

૧૫૨૧ હેન્રીએ પોપના મતના સમર્થનાથે લ્યૂથર વિરુદ્ધ એક પુસ્તક લખ્યું; અને તે બદલ પોપ હેન્રીને ‘ધર્મરક્ષક’ નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

૧૫૨૭ કંથરાઇનના છૂટા છોડા કરવાનો પ્રશ્ન. આ પ્રશ્નને લીધે જ હેન્રીએ પોપની સત્તા કાઢી નાંખી.

૧૫૨૯ ફારગતીની બાબતનો નિકાલ કરવા માટે પોપે કંમ્પેન્ને અને વુલ્સીને લવાઈ નીમ્યા પછી એ પ્રશ્નનો નિકાલ શેમમાં પોતે જ કરવાનું ઠરાવ્યું. વુલ્સીનો અધઃપાત અને તેનું મૃત્યુ (૧૫૩૦).

૧૫૨૯-૧૫૩૬ પાર્લમેન્ટે પોપવિરુદ્ધ પસાર કરેલા કાયદા.

૧૫૩૨ ઇંગ્લંડના ધર્માધિકારીઓ તરફથી પોપને મળતી પહેલા વર્ષની આવક બંધ થઈ. ધાર્મિક બાબતની અપીલ પોપ પાસે લઈ જવાની બંધી.

૧૫૩૩ કેન્મરની કૅટરબરીના આર્યેપિશપ તરીકે નિમણૂક. કંથરાઇનને ફારગતી આપવાની પરવાનગી. એન બુલીન સાથે લગ્ન.

૧૫૩૪ એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી—પોપનું ધાર્મિક ઉપરીપણું ઇંગ્લંડમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યું. ઇંગ્લંડનો રાજા જ ધાર્મિક બાબતમાં પણ ઉપરી.

૧૫૩૬ નાના નાના મઠો બંધ કરવામાં આવ્યા.

૧૫૩૮ કલોવરડેલે કરેલું બાઈબલનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ઇંગ્લંડના દેવળોમાં મૂકવામાં આવ્યું.

૧૫૩૯ ‘હ કલમોવાળું’ બિલ. ધર્મના જૂના આચાર ન છોડવાનું હેન્રીનું ઘોરણ.

૧૫૩૯ મોટા મોટા મઠો બંધ કરવામાં આવ્યા.

૧૫૩૯ પાર્લમેન્ટે હેન્રીને અનિયંત્રિત સત્તા આપી, હેન્રીના જાહેરનામાને કાયદા જેટલું મહત્ત્વ.

આહમો હેન્રીના સમયના પ્રસિદ્ધ પુરુષો :—

ટોમસ વુલ્સી (૧૪૭૧-૧૫૩૦) :—ચેન્સેલર અને હેન્રીનો મુખ્ય મંત્રી (૧૫૧૪-૧૫૨૬), ફારગતીની બાબતપર એણે ઢીલ કરી તે માટે હેન્રીએ એને બરતરફ કર્યો. તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ, દુઃખ અને શોકથી મરણ.

સર ટોમસ મોર (૧૪૮૦-૧૫૩૫) :—ચેન્સેલર (૧૫૩૦-૩૫). વિદ્વાન ગૃહસ્થ, વાક્યમયલક્ષ, મુત્સદ્દી, ઍક્ટ ઍફ સુપ્રીમસીના કાયદા પ્રમાણે હેન્રીને ધર્મનો ઉપરી કબૂલ ન કરવા માટે તેને ફાંસી આપવામાં આવી.

ટોમસ ક્રોમ્વેલ (૧૪૮૬-૧૫૫૬) :—કૅંટરબરીનો આર્યબિશપ. ધાર્મિક સુધારાની ચળવળને પ્રોત્સાહન આપનાર (૧૫૩૩-૧૫૪૭). કંથરાઇનને ફારગતી આપવાની બાબતમાં હેન્રીને તેણે સલાહ આપી હતી.

ધર્મસુધારાની ચળવળ :—

પોપ અને બીજા ધર્માધિકારીઓનું બાઇબલવિરુદ્ધ આચરણ. તે માટે લોકોનો અનાદર. ધર્મની બાબતમાં પોપના બોલને બદલે બાઇબલ એ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રમાણ ગ્રંથ. ટૅટસેલ જર્મનીમાં અને બીજા દેશોમાં પાપમાંથી મુક્ત કરનારાં માણીપત્રો વેચવા લઈ ગયો (૧૫૧૭). આ માણીપત્રો બાબતમાં માર્ટિન લ્યૂથરનો (૧૪૮૪-૧૫૪૩) વિરોધ અને પોપની ધાર્મિક સત્તાનો વિરોધ. સ્વિઝર્લૅંડમાં ઝિંગલી (૧૪૮૪-૧૫૩૧) અને કૅલ્વિન (૧૫૦૯-૧૫૩૪) અને સ્કૅટલૅંડમાં કૅલ્વિનના અનુયાયી જૅન નૅકસ એ બધાનો માણીપત્રો સામે વિરોધ અને તેમને પોપની ધાર્મિક સત્તા અમાન્ય. ધર્મસુધારાને પ્રોત્સાહન. ઉપર કહેલા ધર્મસુધારકોને અને તેમના અનુયાયીઓને પોપની ધાર્મિક સત્તા માન્ય નહોતી માટે તેઓ પ્રૅટેસ્ટન્ટ (પોપની વિરોધ કરનારા) કહેવાયા.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પંથો—

(૧) પોપની ધાર્મિક સત્તા જેને માન્ય છે એવા લોકો રોમન કેથોલિક, કેથોલિક, પેપિસ્ટ કે રોમૅનિસ્ટ કહેવાયા. એમાંથી જેશુઈટ નામનો એક ઉપપંથ નીકળ્યો. (૨) પોપની ધાર્મિક સત્તા કબૂલ નહિ કરનારાઓ પ્રોટેસ્ટંટ કહેવાયા. પ્રોટેસ્ટંટ પંથના ઉપપંથો. માર્ટિન લ્યૂથર મધ્યમ ધર્મસુધારક. કલ્વિન અને ઝિવગલી ઝહાલ ધર્મસુધારક. એમના અનુયાયીઓ કલ્વિનિસ્ટ, સ્કૉટલંડમાંના અનુયાયીઓ પ્રેસ્બિટેરિયન, ફ્રાન્સ અને હોલંડના અનુયાયીઓ હુગેનોટ્સ અને ઇંગ્લંડમાંના અનુયાયીઓ પ્યુરિટન કહેવાયા. ઇંગ્લંડમાં રાજ્ય ધાર્મિક બાબતમાં પણ સર્વોપરી અને બધી ધાર્મિક વ્યવસ્થા બિશપ નામના ધર્માધિકારીઓ મારફત થાય છે માટે તે પંથને ‘એપિસ્કોપેલિયન’ નામ મળ્યું છે.

પ્રકરણ ૪ થું

છઠ્ઠો એડવર્ડ

જન્મ ૧૫૩૭; રાજ્યારોહણ (૧૦ મે વર્ષે) ૧૫૪૭; મૃત્યુ ૧૫૫૩
(૧૫૪૭-૧૫૫૩)

એક વખતના રાજ્યકર્તાઓ

સ્કોટલેન્ડ

ફ્રાન્સ

સ્પેન અને જર્મની

મેરી ૧૫૪૨ થી

બીજો હેન્રી ૧૫૪૭ થી

૫ મો ચાર્લ્સ

અગત્યની સાલો—

૧૫૪૭-૪૯ સમરસેટનું ચલણ.

૧૫૪૯ પ્રાર્થનાનાં પહેલાં પુસ્તકની ચર્ચમાં શરૂઆત.

૧૫૫૨ પ્રાર્થનાનાં બીજાં પુસ્તકની શરૂઆત.

છઠ્ઠો એડવર્ડ :—હેન્રી મરણ પામ્યા પછી તેનો છોકરો એડવર્ડ દશ વર્ષની ઉંમરે ગાદીપર આવ્યો. હેન્રીને વિલ કરવાનો અધિકાર પાર્લમેન્ટે આપ્યો હતો અને તે પ્રમાણે હેન્રીએ મરણસમયે વિલ—વસીઅતનામું કરી પોતાની પાછળ એડવર્ડ ગાદીપર આવે, અને એડવર્ડ અપુત્ર મરણ પામે તો તેની પછી મેરીને ગાદી મળે, અને મેરી પણ જો નિર્વંશ મરી જાય તો તેના પછી ઇલિઝાબેથને ગાદી મળે એવી વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. તેનો પુત્ર એડવર્ડ બાલ્યાવસ્થામાં ગાદીપર આવવાનો હોવાથી તેને સલાહ મસલત આપવા માટે હેન્રીએ એક મંડળ નીમ્યું હતું. આ મંડળમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કૅથોલિક એ બંને પંથોના સલાહકારો હોવાને લીધે ધાર્મિક બાબતમાં પોતે કરેલા સુધારાનું ધોરણ આગળ લઈ જવામાં આવશે નહિ એવું હેન્રીને લાગેલું. પરંતુ તેનો એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો નહિ. આ સલાહકારી મંડળમાં એડવર્ડનો મામો એડવર્ડ સીમોર (સમરસેટનો ડ્યૂક) સલાહકાર હતો. તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હતો અને આળસજી એડવર્ડ તેનીજ સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. સીમોરે હળવે

હજવે મંડળના બીજા સભાસદોનાં મન મેળવી લઈ સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. અને પોતે રાજપાલક અને રાષ્ટ્રરક્ષકને (Regent and Lord Protector of the Realm) ખિતાબ ધારણ કર્યો.

ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ:—આ વખતે ઇંગ્લિશ પ્રજામાં ધર્મસંબંધી બાબતમાં બે તડ પડી ગયાં હતાં અને તેઓમાં મતભેદ વધારે અને વધારે તીવ્ર બનતો જતો હતો. જહાલ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને હેન્રીએ કરેલો સુધારો ધણો અપૂર્ણ લાગતો હતો, તેથી તેઓ તેમાં ધણા આગળ વધવા માગતા હતા. ત્યારે રોમન કેથોલિક લોકોને હેન્રીએ કરેલો સુધારો ધણો લાગતો હતો અને તેથી તેને કમી કેમ કરાવવો તેના વિચારમાં તેઓ પડ્યા હતા. ઇંગ્લંડના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં રહેનારા લોકો પૂર્વની પરંપરાને વળગી રહેનારા હોવાથી રોમન કેથોલિક પંથના જૂના કાળથી ચાલતા આવેલા આચારવિચાર માટે તેમને અભિમાન હતું, ત્યારે પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગમાં રહેનારા લોકોનું વલણ ધર્મસુધારા તરફ હતું. સોળમાં સૈકામાં ઇંગ્લંડમાં અને પરદેશમાંથી ઇંગ્લંડના ઉનની સારી માગણીને લીધે તેની કિંમત સારી આવતી, અને તેના પ્રમાણમાં અનાજની કિંમત આવતી ન હતી. તેથી ખેતીને બદલે મેંદાના ટોળાં પાળીને ઉનની પેદાશ કરવી વધારે ફાયદાકારક હોવાથી નાના મોટા જમીનદારે તે તરફ લક્ષ આપવા લાગ્યા. કેટલાકોએ ખેતી કરનાર ખેડુતોને કાઢી મુક્યા, અને તે જમીન મેંદા ચરાવવા રાખી મુકી. ગામડાઓમાં કેટલીક જમીન પડતર અને કેટલીક વેરાન હતી તે બધી સાર્વજનિક ગણાતી. ગરીબ ખેડુતો તેમાંનું લાકડું બળતણ માટે લેતા અને ત્યાં જનાવરોને ચરાવવા લઈ જતા. પણ મોટા જમીનદારે તે જમીન મેંદા ચરાવવા સાડ પોતાના તાબામાં લઈ તેની આસપાસ વાડ બાંધવા લાગ્યા. જમીનદારોના આ ધોરણને લીધે ખેડુતોની સ્થિતિ નિરાશ્રિત થઈ અને તેઓ બેકાર થયા અને તેને લીધે બિખારીઓની સંખ્યા વધવા લાગી. પૂર્વે ધર્મમંડે પાસેથી ગરીબ અને નિરાશ્રિત લોકોને મદદ મળતી, પણ તે મંડે જમ થયેલા હોવાથી તે મદદ પણ બંધ થઈ હતી. આ પ્રમાણે આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ વિકટ થઈ હતી.

સ્કૉટલંડ સાથે વિગ્રહ:—સ્કૉટલંડ સાથે એક કરાર થયો હતો તેમાં સ્કૉટલંડની રાજકન્યા મેરીનો * વિવાહ એડવર્ડ સાથે કરવાનું ક્યું હતું. પણ એ વિવાહ હજી સુધી થયો નહોતો, તેથી હવે એ વિવાહ કરી નાંખી ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડ બંને દેશોને એકત્ર કરવા એવો સમરસેટનો વિચાર હતો. આ વખતે સ્કૉટલંડમાં કથૉલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એવા એ પક્ષ હતા. તેમાં કથૉલિક પક્ષ વધારે પ્રબળ હતો. કથૉલિક પક્ષનું વલણ ફ્રાન્સ તરફ હતું તેથી મેરીનું લગ્ન ઇંગ્લંડના રાજા એડવર્ડ સાથે થાય એ તેમને ઇષ્ટ લાગતું નહોતું. ત્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓનું વલણ ઇંગ્લંડ તરફ હતું તેથી મેરીનું લગ્ન એડવર્ડ સાથે થાય તો ઠીક એમ તેમને લાગતું હતું. સ્કૉટલંડમાં આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે સમરસેટે પોતાને અનુકૂળ એવી પરિસ્થિતિ થાય ત્યાં સુધી શાંતપણે વાટ ન જોતાં, એ લગ્ન કરવા સ્કૉટિશ લોક એકદમ તૈયાર થતા નથી એ જોઈને પોતે જાતે મોટું સૈન્ય લઈ સ્કૉટલંડ પર ચઢી ગયો અને પિકીની લડાઈમાં (એડિનબરોની નજીક) સ્કૉટિશ સૈન્યને હરાવ્યું (૧૫૪૭). આ યુદ્ધમાં સમરસેટને વિજય મળ્યો તો ખરો, પણ તે પોતાનો હેતુ પાર પાડી શક્યો નહિ. કારણ કે એડવર્ડ અને મેરીનું લગ્ન કરવા માટે સમરસેટે સ્વારી કરી હતી એ જાણીને સ્કૉટલંડના કથૉલિક પંથવાળાઓએ મેરીને ફ્રાન્સ મોકલી દીધી, અને ત્યાં ફ્રાન્સના રાજપુત ફ્રાન્સિસ સાથે તેનું લગ્ન કરાવી દીધું. આવી રીતે ઉતાવળાપણાથી સમરસેટનો હેતુ સાધ્ય થયો નહિ.

સમરસેટનું ધાર્મિક ધોરણ:—ધર્મસંબંધી બાબતોમાં પણ સમરસેટનું વર્તન ઉતાવળાઈજ હતું. ઇંગ્લંડનો પ્રજામત ધાર્મિક સુધારાને અનુકૂળ છે એવું જોઈ તેણે ૧૫૩૯ માં પસાર કરવામાં આવેલો ૬ કલમનો કાયદો રદ કર્યો અને દેવળમાં લેટિન ભાષામાં પ્રાર્થના કરવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. ત્યાર પછી તેણે ૪૨ કલમોનું નવું પ્રાર્થનાપુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું અને તે જ દરેક દેવળામાં વાપરવું એવો કાયદો કરાવ્યો (૧૫૪૯). આ કાયદો ‘એકદ એક યુનિક્સર્મિટી

* સાતમા હેન્રીની છોકરી માર્ગરેટની પૌત્રી

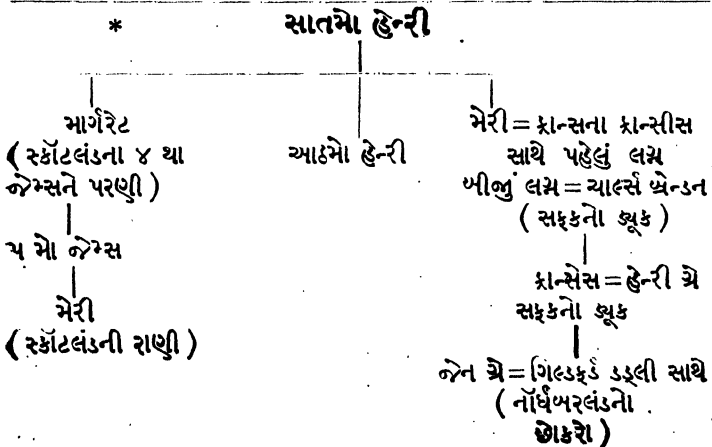
(Act of Uniformity—એકસરખાપણાનો કાયદો) કહેવાય છે. તે વખતે દેવળામાં સાધુસંતોની મૂર્તિ અને બાઈબલના કથાભાગનાં ચિત્રો રાખવામાં આવતાં હતાં. તેને પણ ત્યાંથી કાઢી નાંખવાનો હુકમ સમરસેટે કાઢ્યો. પણ આ મૂર્તિઓ અને ચિત્રો શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના અત્યંત નમૂના હોવાથી તેને દેવળામાંથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યા તે લોકોને ગમ્યું નહિ. સમરસેટ સ્વાર્થી અને લોબી હતો. તેણે દેવળાની કેટલીક માલમત્તા જપ્ત કરી પોતાને રહેવા માટે લંડનમાં એક મોટો મહેલ પણ બંધાવ્યો હતો. તેનાં આવાં કામોને લીધે લોકો તેને ધિક્કારવા લાગ્યા. તેમજ બેકારી ઘણી વધી પડવાથી લોકો ઘણા ચીઠવાયલા હતા. એટલે દેશમાં તરકટો અને હુલ્લડો થવા લાગ્યાં.

તરકટો અને હુલ્લડો:—સમરસેટના બાર્થ લૉર્ડ ટૉમસ સીમારે ૮ મા હેન્રીની વિધવા કેથરાઈન પાર સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેણે પોતાના હાથમાં સર્વ સત્તા લેવા માટે બંડ ઉઠાવ્યું અને દ્વંદ્વગોળો એકઠો કરી પોતાના કિલ્લાઓની બંદીસ્તિ કરી. આમ બંડ ઉઠાવવા માટે સમરસેટે તેને પકડીને ફ્રાંસી દીધી. પણ એટલાથીજ બંડ બેસી ગયું નહિ. ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ ભાગના ડેવોન અને કૉર્નવૉલ પરગણાના લોકોએ બંડ કર્યું. ત્યાંના લોક કેથૉલિક પંથના હતા તેથી ૧૫૪૯ માં શરૂ કરવામાં આવેલા પ્રાર્થનાના પુસ્તક તરફ તેમને સખત નાપસંદગી હતી. ઇંગ્લંડના પૂર્વ તરફના નૉર્ફિક પરગણાના બેકારોએ અને ખેતીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલા ખેડૂતોએ પણ બંડો ઉઠાવ્યાં. ત્યારે એ બંડ બેસાડી દેવા સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે દેશમાં સર્વત્ર અંધાધુંધી અને બંડો થવાને લીધે સમરસેટની કારભાર માટે અપાત્રતા સિદ્ધ થઈ. કારભારી મંડળના ઘણાખરા સલાહદોને સમરસેટનું ઉપરીપણું પસંદ નહોતું તેથી તેના હાથમાંથી સત્તા ખૂંચવી લેવાનો આ લાગ સારો છે એમ જોઈ તેમણે તેની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ વિરોધીઓમાં ડૉલ્લી (વૉરવિકનો અર્લ) મુખ્ય હતો. ડૉલ્લી પોતાના યત્નમાં ફાવ્યો અને તેણે સમરસેટને રાજ્યપાલકના અધિકાર ઉપરથી ઉતારી પાડ્યો (૧૫૪૯).

ત્યાર પછી તેનાપર રાજદ્રોહ કરવાનો અત્રે રાજની સત્તા પચાવી આડવાના પ્રયત્ન કરવાનો આરોપ મૂકી તેને ફાંસી દેવામાં આવી (૧૫૫૨).

નોર્થઅરલંડનો કારભાર (૧૫૫૦-૧૫૫૩):—સમરસેટ પછી જેન ડાહલી અર્લ ઓફ વૉરવિકના હાથમાં સર્વ સત્તા ગઈ. તેણે પોતે જ્યુક ઓફ નોર્થઅરલંડનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. ડાહલી આપમતલખી, પાખંડી અને સ્વાર્થસાધુ હતો, તેથી દેશહિત કરતાં પોતાનાં હિતપર વધારે લક્ષ આપતો હતો. ધાર્મિક બાબતમાં તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હતો. પોતાના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી તેણે રોમન કેથોલીક પંથના બિશપોને કાઢી મૂકી તેમની જગ્યાએ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના બિશપો નીમ્યા. તેમાં લેટિમર અને રિડલી મુખ્ય હતા. ત્યાર પછી તેણે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને પસંદ પડે એવું **પ્રાર્થનાનું બીબું પુસ્તક** પ્રસિદ્ધ કરી તે બધા દેવળોમાં વાપરવાનો હુકમ કાઢ્યો (૧૫૫૨). પછી તેણે પોતાના છોકરા ગિલ્ડફર્ડ ડાહલીને લેડી જેન એ* નામની એક રાજકન્યા સાથે પરણાવ્યો. જેન એ ૮ મા હેન્રીની એન મેરીની પૌત્રી થતી હતી. તેથી તેને ઇંગ્લંડની ગાદી મળે એવી પેરવી

તેણે કરવા માંડી. ૮ મા હેન્રીના વસીઅતનામા પ્રમાણે એડવર્ડ જો અપુત્ર મરણ પામે તો મેરી અને ઇલિઝાબેથ અનુક્રમે ગાદીપર આવનાર હતાં. તેઓનો ગાદી માટેનો હક બાજુએ મૂકવાના ઇરાદાથી “મારા પછી લેડી જેન એ ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવે” એવી મતલબનું વિલ ફદ્દા એડવર્ડ પાસે કરાવવાની ખટપટ તેણે શરૂ કરી. મારા પછી જો મેરી ગાદીપર આવે તો તેની કારકિર્દીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો નાશ થઈ ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથ ચાલુ થશે એવી બીક ફદ્દા એડવર્ડને હતી તેથી તેણે નોર્થઅરલંડની સૂચના પ્રમાણે ઉપલો આશય પાર પાડવા વિલ કર્યું.

ફદ્દા એડવર્ડનું મૃત્યુ :—ફદ્દા એડવર્ડ માંદલો અને નબળો હતો. તેને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો અને તે રોગથી ૧૫૫૩ માં તે મરણ પામ્યો. એડવર્ડના મરણ પછી તરત નોર્થઅરલંડે પોતાની પુત્રવધુ લેડી જેન એને ફદ્દા એડવર્ડના વિલ પ્રમાણે ઇંગ્લંડની રાણી તરીકે જાહેર કરી. લેડી જેન એના સાક્ષ અને મીઠા સ્વભાવ માટે સર્વને માન હતું. પરંતુ મેરી અને ઇલિઝાબેથ એ બંને રાજકન્યાના હક દુબાવી તે રાણી થાય એ કોઇને પસંદ પડ્યું નહિ. નોર્થઅરલંડે જેન એને રાણી જાહેર કર્યા પછી મેરીને પકડવાને પોતાના છોકરાને મોકલ્યો. પરંતુ આ વાતની ખબર મેરીને પડતાં જ તે ઇંગ્લંડના પૂર્વભાગ તરફ ગઈ. ત્યાંના લોક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હતા તો પણ ઇંગ્લંડની ગાદીપર મેરીનો ખરો હક હોવાને લીધે નોર્થઅરલંડ સામે શસ્ત્ર ઉપાડી તેમણે મેરીને મદદ કરી. વળી નોર્થઅરલંડના સૈન્યે પણ તેની સામે બંડ ઉઠાવ્યું. નૌકાસૈન્યે પણ મેરીનો જ પક્ષ લીધો અને મંત્રીમંડળમાં ઘણાખરા સભ્યોએ પણ મેરીનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. લીધે નોર્થઅરલંડની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ પડી. આ પ્રમાણે પોતાને કોઇનો પણ ટેકા મળતો નથી તે જોઈ છેવટના ઉપાય તરીકે પોતાનું જે થોડું ધણું સૈન્ય હતું તે લઈ તે કેમ્બ્રિજ સુધી ગયો. પરંતુ આ કામમાં તેને ફત્તેહ ન મળવાથી મેરીની બાજુએથી લડનારા અલ્બર્ટ ઓફ ઍરંડેલ નામના સરદારને શરણે તેને જવું પડ્યું. ત્યાર પછી તેને લંડનમાં લાવવામાં આવ્યો. ત્યાં તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ

સાબિત થયો અને તેને ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી. ત્યારે પોતાને જીવિતદાન મળે એવા હેતુથી પોતે કેથોલિક પંથનો અનુયાયી છે એવું તેણે જાહેર કર્યું અને કેથોલિક પંથના સર્વ આચાર પાળવા હું તૈયાર છું એમ તેણે કહ્યું. પણ તેના આ કામથી તો તેનું અપ્રમાણિકપણું વધારે સ્પષ્ટ થયું અને તેને ૧૫૫૩ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં ફાંસી દેવામાં આવી અને લેડી જેન એ અને તેના વર ગિલ્ડફર્ડ ડડ્લીને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યા.

સારાંશ

છઠ્ઠો એડવર્ડ (૧૫૪૭-૧૫૫૩)

છઠ્ઠો એડવર્ડ :—

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો ઇંગ્લંડમાં પ્રચાર થયો. એડવર્ડ સગીર વયને હોવાને લીધે ૧૬ ગૃહસ્થના મંત્રીમંડળદ્વારા રાજ્યકારભાર. આ મંત્રીમંડળમાંના એડવર્ડના મામા એડવર્ડ સીમૂર (સમરસેટના અર્લ) ને રાજપાલક અને દેશરક્ષક નીમવામાં આવ્યો હતો. એટલે તેના હાથમાં સર્વ સત્તા.

સમરસેટ (એડવર્ડ સીમૂર) નું ઉપરીપણું (૧૫૪૭-૧૫૪૯) :—

સ્કૉટલંડની રાણી મેરી અને ઇંગ્લંડના રાજા એડવર્ડના લગ્નસંબંધ બાંધવા માટે સ્કૉટલંડ સાથે વિગ્રહ. પિંઠીની લડાઈ ૧૫૪૭. મેરીની ફ્રાન્સ રવાનગી અને તેનું ફ્રેંચ રાજપુત્ર સાથે લગ્ન.

૧૫૪૭—૬ કલમવાળો કાયદો રદ.

૧૫૪૯—૪૨ કલમોવાળું નવું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક અને તેને બધા દેવળોમાં વાપરવા સંબંધે કાયદો. દેવળોમાંથી મૂર્તિઓ અને ચિત્રો કાઢી નાંખવામાં આવ્યાં. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રસાર. સમરસેટ માટે પ્રબલ અસંતોષ. વાડ કરવાની પદ્ધતિ. જમીનદારોએ ખેડૂતોને કાઢી મૂક્યાથી ખેડારી અને ભિકારીઓનો વધારો. તેને લીધે થયેલાં બંડ અને હુલ્લડો. સખ્તાઈથી હુલ્લડો શમાવી દેવામાં આવ્યાં. મંત્રીમંડળના સલાસદો પણ સમરસેટની વિરુદ્ધ. અતે વૉરવિકના અર્લ ડડ્લીના હાથમાં સત્તા ગઈ. સમરસેટને કેદ પછી ફાંસી (૧૫૫૨).

વૉરવિકના અર્લ ડુક્લીએ પોતે જૂક ઑફ નૉર્થઅરલંડનો ખિતાબ
ધારણ કર્યો.

નોર્થઅરલંડનું ચલાણ (૧૫૪૯-૧૫૫૩).

પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથને પ્રોત્સાહન. ૨ જીનું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક (૧૫૫૨).
૧૫૫૨ સમરસેટને ફ્રાંસી.

૧૫૫૩ લેડી જેન એનું નૉર્થઅરલંડના છોકરા ગિલ્ડફર્ડ ડુક્લી
સાથે લગ્ન. લેડી જેન એ મારા પછી ગાદીએ આવે એવું
એડવર્ડનું વિલ. મેરીને લોકાનો ટેકા. નૉર્થઅરલંડને ફ્રાંસી.

પ્રકરણ ૫ મું

મેરી

જન્મ ૧૫૧૬; રાજ્યારોહણ (૩૭ મે વર્ષે) ૧૫૫૩; મૃત્યુ ૧૫૫૮

એના વખતના રાજ્યકર્તાઓ

સ્કોટલેન્ડ

ફ્રાન્સ

સ્પેન

મેરી

૨ જો હેન્રી

૫ મો ચાર્લ્સ ૧૫૫૬ સુધી

૨ જો ફિલીપ

અગત્યની સાલો—

૧૫૧૪ વ્યાટનું બંડ.

૧૫૫૪ મેરી અને સ્પેનના રાજા

૧૫૫૪ લેડી જેન ગ્રેને ફ્રાંસી.

૨ જો ફિલિપનું લગ્ન.

૧૫૫૮ કૅલે બંદર અંગ્રેજોના તાબામાંથી ગયું.

મેરી:—જ્યારે એડવર્ડ પછી તેની સાવકી બેન **મેરી** (કંથરાઈનની છોકરી) ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવી. ત્યારે તેની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. અદ્વાપિ સુધી તેના બધાં વર્ષ હાડમારીમાં ગયાં હતાં. તેની માની માફક તે પણ ચુસ્ત રોમન કૅથોલિક પંથની હતી. આઠમા હેન્રીએ તેની બિલકુલ કાળજી લીધી નહોતી અને એડવર્ડની કારકિર્દીમાં રજવાડામાંથી તે હડેધુત્ત થઈ હતી. આવી રીતે છેલ્લાં વીસ વર્ષ હાડમારીમાં ગયેલાં હોવાથી તેનો સ્વભાવ ચીડીયો થઈ ગયો હતો અને તેની વિરુદ્ધના માણસોપર વેર લેવાને તે તૈયાર થઈ. નાનપણથીજ કૅથોલિક પંથપર તેને અઢળક પ્રેમ હતો. એ પ્રેમ એટલો પ્રબળ હતો કે જો ધાર્મિક આબતમાં તેની વિરુદ્ધ જવાની કોઈ હિંમત દેખાડે તો તેનો નાશ કરવા માટે સારા નરસા ગમે તેવા ઉપાય યોજતાં તે આગળ પાછળ જોતી નહિ. આટલા દિવસ કૅથોલિક પંથવાળાઓને બીજા પંથવાળાઓ તરફથી જે ત્રાસ અને દુઃખ સોસવાં પડ્યાં હતાં તેનું વેર લેવા માટે ઈશ્વરે મને જન્મ આપ્યો છે એવું તેને લાગતું હતું. ઇંગ્લેન્ડ અને પોપ

વચ્ચે જે તૂટ પડી હતી તે સાંધી દઈ બંને વચ્ચે પાછી સલાહ કરાવવી અને ઇંગ્લંડમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું નિકંદન કરવું એવું તેના મનમાં હતું. મેરીએ ગાદીપર આવ્યા પછી રોમન કેથોલિક પંથ તરફ એકલી સહાનુભૂતિ જ ન બતાવતાં તે પંથનો અધિક પ્રસાર થાય અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો તદ્દન ઉચ્છેદ થાય એ હેતુથી કેથોલિક પંથના જે બિશપો તુરંગમાં હતા તેમને

તુરંગમાંથી મુક્ત કર્યા. ત્યારપછી છેલ્લા રાજાની કારકિર્દીમાં રોમન કેથોલિક પંથ પર જીલમ કરવામાં જેઓએ અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો એવા કુંભર, લેટિમર, રિડલી વગેરે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ધર્માધ્યક્ષોને ત્રાસ આપવાનું તેણે શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી તેણે રોમન કેથોલિક પંથના આચારવિચાર ઇંગ્લંડમાં પાછા ચાલુ કરવા માંડ્યા અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના પ્રસારને અર્થે છેલ્લા રાજાના વખતમાં જે કાયદા પસાર

મેરી રાણી (સૂર)

થયા હતા તે બધા તેણે રદ કર્યા. ૧૫૫૫ માં પાર્લમેન્ટ (ધર્મ ન પાળનારા) લોકોને શિક્ષા કરવા માટે તેણે એક કાયદો બંધો.

મેરીનું લગ્ન :—સ્પેનનો શહેનશાહ ચાર્લ્સ મેરીનો મસીઆઈ-ભાઈ થતો હતો. તે પોતાના છેકરા ફિલિપને મેરી સાથે પરણાવવા માગતો હતો. એ બાબત તેણે મેરીને સૂચના કરી. મેરીને પોતાના મોસાળ પક્ષ માટે પ્રેમ હતો અને ચાર્લ્સ અને રાજકુવર ફિલિપ ચુસ્ત રોમન કેથોલિક હતા. તેથી મેરીએ લગ્ન માટે સંમતિ આપી અને ૧૫૫૪ માં એ લગ્ન થયાં. પણ આ લગ્ન અંગ્રેજ પ્રજાને ગમ્યું

નહિ. આ લમથી ઇંગ્લંડ પર સ્પેનની સત્તાની શરૂઆત થશે, સ્પેનના શત્રુઓ સાથેની લડાઈમાં ઇંગ્લંડને લાગ લેવો પડશે અને ઇંગ્લંડ પર પોપનું ઉપરીપણું પાછું સ્થપાશે એવી બીક તેમને લાગતી હતી. પ્રજાના મનની સ્થિતિ આવી હોવાથી મેરીને પદબ્રજ કરી ઇલિઝાબેથને ગાદીએ બેસાડવા માટે કેટલાંક તરકટ રચવામાં આવ્યાં.

વ્યાટનું બંડ (૧૫૫૪):—એવાં એક કાવતરાંમાં સર ટોમસ વ્યાટ, લેડી જેન ગ્રેનો બાપ જૂક ઑફ સફક, કોર્ટને વગેરે ગૃહસ્થો હતા. આ કાવતરું કેટ પરગણામાં કરવામાં આવ્યું હતું. પણ કાવતરાં માટેની તૈયારી પૂર્ણ થઈ રહ્યા પહેલાં કોર્ટનેની મૂર્ખાઈને લીધે એ તરકટની વાત બહાર પડી ગઈ ત્યારે લાઈલાજે કાવતરાંખોરોએ શસ્ત્ર ઉંચક્યાં. કેટ સિવાય બધે કાવતરાંખોરોની હાર થઈ. વ્યાટે આ પરગણામાંથી ૧૦,૦૦૦ સૈનિકો એકઠા કરી ખુદ લંડન પર સ્વારી કરી. આ વખતે લંડન શહેર હસ્તગત થઈ ખુદ રાણી મેરીને પકડાઈ જવાનો સંભવ હતો. પણ વિનાકારણ વખત વહી જવાથી એમ થઈ શક્યું નહિ. આ વેળા મેરીએ ધૈર્ય અને દૃઢતા દેખાડી વ્યાટના સૈન્યને હરાવ્યું અને વ્યાટને પકડી કેદ કર્યો (૧૫૫૪).

આવી રીતે આ બંડ શમાવી દીધા પછી તેમાં સામેલ થયેલામાંના ઘણા માણસોને મેરીએ ઘણી ફૂર શિક્ષા કરી. વ્યાટના હાલહવાલ કરી તેને ઠાર કર્યો. જૂક ઑફ સફક અને તેના છોકરાનાં ડોકાં ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં અને લેડી જેન ગ્રે અને તેના વર ગિલ્ડફર્ડ ડડ્લીને પણ ફાંસી દેવામાં આવી (૧૫૫૪).

મેરીનાં જીલમી કૃત્યો:—૧૫૫૪ માં પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થઈ. એ નવી પાર્લમેન્ટે પોપ સાથે સલૂકાઈ કરી ઇંગ્લંડ પર પોપનું ઉપરીપણું કબૂલ કર્યું. ત્યાર પછી ઇંગ્લંડમાંથી દેશનિકાલ થયેલો પોપના નામનો એક ધર્માધ્યક્ષ પોપનો પ્રતિનિધિ થઈ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. આગળ પોપે ઇંગ્લંડને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યો હતો તે પાછો પોપની સત્તા નીચે લાવવાનો સમારંભ આ પ્રતિનિધિને હાથે મોટા ઠાઠમાઈથી કરવામાં આવ્યો. ઇંગ્લંડમાં આમ રોમન કેથોલિક પંથની પુનઃ સ્થાપના કર્યા પછી કેથોલિક પંથ માન્ય ન કરનારા લોકો

વિરુદ્ધ કડક કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી મેરીના જીલમી કૃત્યોની શરૂઆત થઈ.

બિશપ હૂપર, રૉબર્ટ્સ, રિડલી, લૅટિમર, કુંમર વગેરે ૩૦૦ ધર્માધિકારીઓએ રોમન કેથોલિક પંથ માન્ય કર્યો નહિ માટે તેમને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. મેરીના આ જીલમી કૃત્યને લીધે પુષ્કળ માણસોએ દેશત્યાગ પણ કર્યો. દેશમાં બધે અસંતોષ પ્રસરવા લાગ્યો અને કાવતરાં થવા લાગ્યાં. આમાંનાં એકાદ કાવતરાંમાં દલિઝાબેથનો સંબંધ છે એવો વહેમ જતાં જ મેરીએ તેને પણ તુરંગમાં બેસાડી.

કૅલે ગયું:—મેરીના લગ્નને લીધે ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે સલાહ હતી. આ અરસામાં ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે લડાઈ ઉપસ્થિત થઈ તેમાં ઇંગ્લંડે સ્પેનનો પક્ષ લીધો. આ યુદ્ધમાં ફ્રાન્સના કિનારા પર આવેલું મહત્વનું કૅલે બંદર—જે ઇંગ્લંડના તાબામાં હતું તે—ફ્રેંચોએ જીતી લીધું (૧૫૫૮). ૧૩૪૬ ની સાલમાં ૩ જા એડવર્ડના રાજમાં કૅલે ઇંગ્લંડના હાથમાં આવ્યું હતું. કૅલે બંદર આપણા હાથમાંથી ગયું છે એમ સાંભળી મેરીને ધણું દુઃખ લાગ્યું. કૅલેનો ધા તેના અંતઃકરણમાં ખૂંચ્યાં કરતો હતો અને છેવટે એ ધાર્થી ૧૫૫૮ ના નવેમ્બર મહિનામાં તે મરણ પામી.

સારાંશ

મેરી (૧૫૫૩-૧૫૫૮)

મુખ્ય ધોરણુ :—

ઇંગ્લંડમાં કેથોલિક પંથની પુનઃ સ્થાપના કરવી.

મેરીની સામે કાવતરાં :—

૧ નોર્થઅરલેંડે જેન ગ્રેને (છોકરાની વહુને) ગાદી મળે માટે બંડ કર્યું. બંડને બેસાડી દેવું; નોર્થઅરલેંડને ફ્રાંસી દેવામાં આવી (૧૫૫૩).

૨ મેરીનો ફિલિપ સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર. એ લગ્ન થવાથી ઇંગ્લંડને સ્પેનની મરજી પ્રમાણે ચાલવું પડશે અને ઇંગ્લંડમાં

કૅથૉલિક પંથની પાછી સ્થાપના થશે એમ લાગવાથી વ્યાટે બંડ કર્યું. બંડને બેસાડી દેવું. જેન એ, ડહ્લી અને સફકના ક્લુકનો આ બંડમાં ભાગ હતો માટે વ્યાટની સાથે તેમને પણ ફાંસી દેવામાં આવી.

મેરીનું ધાર્મિક ધોરણ :—

૧૫૫૩ પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રસાર કરવા માટે ૬ ટા એડવર્ડની કારકિર્દીમાં પ્રસાર કરવામાં આવેલા કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા. પ્રાર્થનાનું પુસ્તક રદ. પ્રાર્થના લૅટિનમાં.

૧૫૫૪ પોપનો પ્રતિનિધિ કાર્ડિનલ પોલ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો. ઇંગ્લંડ પાછું પોપની સત્તા નીચે ગયું, માત્ર કૅથૉલિક પંથ-વાળાઓને જ બિશપ બનાવવા.

પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓ ઉપર જુલમ :—

કૅન્બર, હૂપર, રિડલી, લૅટિમર વગેરે ૩૦૦ પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથ-વાળાને જીવતાં બાળી મૂકવામાં આવ્યા.

૧૫૫૫ પાખંડી પંથવાળાને શિક્ષા કરવાનો કાયદો.

મેરીની કારકિર્દીની બીજી બાબતો :—

૧૫૫૪ સ્પેનના રાગ્ન રાગ્ન ફિલિપ્ સાથે મેરીનું લગ્ન. લોકમત તેને અનુકૂળ નહોતો.

૧૫૫૮ ફ્રાન્સના કૅલે બંદરનું ઇંગ્લંડના હાથમાંથી જવું.

—

પ્રકરણ ૬

ઇલિઝાબેથ

જન્મ ૧૫૩૩; રાજ્યારોહણ (૨૫ મા વર્ષે) ૧૫૫૮; મૃત્યુ ૧૬૦૩
(૧૫૫૮-૧૬૦૩)

એના વખતના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ	સ્કૉટલેન્ડ	સ્પેન
૨ જો ફ્રેન્સિસ ૧૫૬૦ સુધી	મેરી ૧૫૬૭ સુધી	૨ જો ફિલિપ ૧૫૯૮ સુધી
૯ મો ચાર્લ્સ ૧૫૭૪ „	૬ જો જેમ્સ	૩ જો ફિલિપ ૧૬૨૧ „
૩ જો હેન્રી ૧૫૮૯ „		
૪ થો હેન્રી ૧૬૧૦ „		

અગત્યની સાલો—

૧૫૫૯ ઍક્ટ ઑફ સુપ્રીમસી	૧૫૮૭ સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરીને ફ્રાંસી દીધી.
અને ઍક્ટ ઑફ યુનિફોર્મિટી.	૧૫૮૮ સ્પેનની અરમારની હાર.
૧૫૬૮ સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરી ઇંગ્લેન્ડ આવી.	૧૬૦૦ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.
૧૫૭૦ પોપ ૫ મા પાયસે ઇલિઝાબેથને ધર્મ-અહિંસુત અને ગાદીપરથી પદઞ્ચ કરી.	

ઇલિઝાબેથ :—૧૫૫૮ ના નવેમ્બર મહિનામાં મેરી મરણ પામ્યા પછી ઍન બુલીનની છોકરી ઇલિઝાબેથ ઇંગ્લેન્ડની રાણી થઈ. એ વખત ઇલિઝાબેથની ઉંમર માત્ર ૨૫ વર્ષની હતી, તો પણ તે વખતની મુશ્કેલીભરેલી પરિસ્થિતિમાં પણ ઘણી કુનેહ અને હોશિયારીથી

રાજકારભાર ચલાવી તેણે પ્રજાનું મન રાજ રાખ્યું અને પરરાજ્ય તરફના ભયમાંથી ઇંગ્લંડનું રક્ષણ કર્યું.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ અને ઇલિઝાબેથનું ધોરણ :—

ઇલિઝાબેથ ગાદીપર આવી તે વખતે ધર્મસંબંધી બાબતમાં પોતે કેતું ધોરણ રાખવું એ પ્રશ્ન તેની આગળ હતો. મેરી રોમન કેથોલિક પંથની ચુસ્ત અનુયાયી હોવાથી તેની કારકિર્દીમાં ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથનું પ્રાબલ્ય ઘણું વધી ગયું હતું અને રાજ્યમાં મોટી મોટી નોકરી તે પંથના લોક પચાવી પાડ્યા હતા. મેરીના ધાર્મિક જીલમને લીધે હજારો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોએ દેશત્યાગ કર્યો હતો. ઇલિઝાબેથ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની હતી, પણ ઉગ્ર પ્રોટેસ્ટન્ટોના મત પ્રમાણે ચાલવા તે રાજ નહોતી. તેનું ધોરણ એવું હતું કે રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પંથવાળાઓને સામાન્યપણે માન્ય હોય એવાં તત્ત્વોને અનુસરી ઇંગ્લંડમાં એક મધ્યસ્થ ધર્મ સ્થાપવો. આ પ્રમાણે કોઈપણ એક પંથને દુલ્બળ વગર રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો તેનો નિશ્ચય હતો, પણ રોમન કેથોલિક પંથના લોકની હઠને લીધે આખરે તેને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ વધારે વલણ કરવું પડ્યું. મેરીના વખતમાં કેથોલિક પંથના બિશપો ધર્માધિકારીઓની જગાપર હતા. ૮ મા હેન્રીનું અંત જીવીન સાથે થયેલું લગ્ન પોપે કાયદેસર ગણ્યું ન હોવાને લીધે તેમણે ઇલિઝાબેથનો ગાદીપરનો હક સ્વીકારવા ના પાડી. ત્યારે મેરીની કારકિર્દી વખતે જ પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી બિશપોને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો હતો તેમને ઇલિઝાબેથે પાછા બોલાવ્યા અને તેમને જુદા જુદા ઠેકાણાના ધર્માધ્યક્ષની જગા આપી.

એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી અને એક્ટ ઓફ યુનિફોર્મિટી નામના કાયદા (૧૫૫૮):—ઇલિઝાબેથને વિલિયમ સેમ્સલ (બર્લે) નામના નિઃસ્વાર્થી અને એકનિષ્ઠાથી કામ કરનારા પ્રધાનની મદદ મળવાથી તેનો રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલી શક્યો. તે ગાદીએ આવ્યા પછી ભરાયેલી પાર્લમેન્ટે ધાર્મિક વિષયનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી નામનો એક કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાએ ઇંગ્લંડપરની પોપની

રાણી ઇલિઝાબેથ

ધાર્મિક સત્તા કાઢી નાખી ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને જ ધાર્મિક બાબતમાં સઘળો અધિકાર આપ્યો (૧૫૫૯). એ જ પ્રમાણે ઍક્ટ ઍફ યુનિફોર્મિટી (Uniformity—એકસરખાપણાનો) નામનો કાયદો કરવામાં આવ્યો (૧૫૫૯). આ કાયદા અન્વયે ૬ ફા. એડવર્ડની કારકિર્દીમાં તૈયાર કરવામાં આવેલાં પુસ્તકમાં જ થોડાઘણા આમતેમ ફેરફાર કરી નવું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને બધા દેવળોમાં પ્રાર્થના માટે એ જ વાપરવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. એ કાયદામાં વળી એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાર્થના વખતે જે કોઈ દેવળમાં હાજર ન રહેશે તેને એક શિલિંગનો દંડ કરવામાં આવશે.

પ્યુરિટન પંથના લોક:—પણ ઇલિઝાબેથનું આ સામાન્ય ધાર્મિક ધોરણ ઉપર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને પસંદ ન પડ્યું. ઇલિઝાબેથે કરેલી ધાર્મિક સુધારણા તેમને ઘણી અપૂર્ણ લાગતી હતી. એ લોકોએ મેરીની કારકિર્દીમાં દેશત્યાગ કર્યો હતો. તેમનામાંના કેટલાગ જીનીવા જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં તેઓ પ્રસિદ્ધ ધર્મ-સુધારક કૅલ્વિનના સમાગમમાં આવ્યાથી તેના સિદ્ધાંતોની તેમનાપર ઘણી અસર થઈ હતી. ધાર્મિક બાબતમાં કલર્જ, બિશપ, આર્ચબિશપ, વગેરે અધિકારીઓની મુદ્દલ જરૂર નથી, દરેક ઠેકાણાના અનુભવી અને પુખ્ત ઉંમરના (પ્રેસ્બિટર્સ) સદ્ગૃહસ્થાના મંડળ પાસે જ ધાર્મિક બાબતની વ્યવસ્થા રાખવી, બધાએ સાદાર્થી અને પવિત્રતાથી રહેવું, ભપકા અને ઠાઠમાઠ રાખ્યાવિના પ્રાર્થના કરવી, એવો કૅલ્વિનનો મત હતો. **જૉન નૉક્સ** નામનો સ્કૉટિશ ગૃહસ્થ કૅલ્વિનનો અનુયાયી થયો અને તેણે સ્કૉટલંડમાં ધર્મસુધારાની ચળવળ ચલાવવા માંડી. સ્કૉટલંડના ધર્મપંથનું **પ્રેસ્બિટેરિયન** નામ પડ્યું. કૅલ્વિનના ફ્રાન્સ અને હૉલંડના અનુયાયીઓ **હુગેનોટ્સ** અને ઇંગ્લંડમાંના અનુયાયીઓ **પ્યુરિટન** કહેવાયા. પ્યુરિટન લોકોની રહેણી સાદી હતી અને વિચાર ઉચ્ચ હતા. તેમને હલકા પ્રકારની રમતગમત ગમતી નહિ. ઍક્ટ ઍફ યુનિફોર્મિટી કાયદાએ ઠરાવેલાં પ્રાર્થનાના પુસ્તક પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા, દેવળમાં હાજર ન રહેવા માટે કૅથૉલિક લોકોની માફક એ લોકોને પણ દંડ ભરવો પડતો હતો.

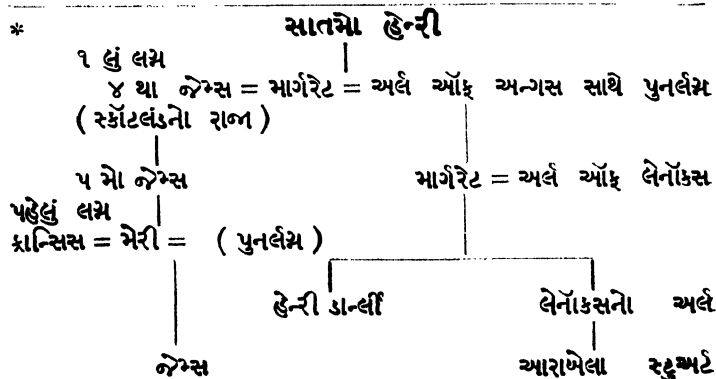

ફ્રાન્સ અને સ્કૉટલંડમાં પરિસ્થિતિ:—ઇંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સ્થાપવા ઇલિઝાબેથે ચલાવેલો પ્રયત્ન જોઈ રોમન કેથૉલિક પંથના ફ્રાન્સ અને સ્પેન તરફથી ઇંગ્લંડ પર સ્વારી કર્યારે આવશે તેની કંઈજ ખાતરી નહોતી. ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં ફ્રાન્સિસ ફ્રાન્સનો રાજા થયો અને તેની પત્ની સ્કૉટલંડની રાણી મેરી ફ્રાન્સની રાણી થઈ. એ રાણી કેથૉલિક પંથની હતી. ‘૮ મા હેન્રીએ ઍન બુલીન સાથે કરેલું લગ્ન પોપના મત પ્રમાણે કાયદેસર ન હોવાને કારણે ઇંગ્લંડની ગાદી પર ઇલિઝાબેથનો કંઈજ હક નથી, પણ સાતમા હેન્રીની છોકરી માર્ગરેટની પૌત્રી તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદી પર મારો જ હક છે,’ એવું તેણે જાહેર કર્યું. આ વેળાએ સ્કૉટલંડમાં પણ કેથૉલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એવા બે પક્ષ હતા. કેથૉલિક પક્ષનું નેતૃત્વ મેરીની મા ગાઇસની મેરી પાસે હતું. તે ફ્રાન્સની રાજકન્યા હોવાથી તેનું વલણ ફ્રાન્સ તરફ હતું. જૉન નૉક્સ પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષનો નેતા હતો. કેથૉલિક પંથના પક્ષવાળાઓને ફ્રાન્સનો ટેકો હતો તેથી જો એ પક્ષ ફતેહ પામે તો ઇંગ્લંડમાં ઇલિઝાબેથને ઘોંકા પહોંચવાનો સંભવ હતો, તેથી સ્કૉટલંડના જૉન નૉક્સના નેતૃત્વવાળા પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષને મદદ કરવાનું ઇલિઝાબેથે નક્કી કર્યું. ઇંગ્લંડ તરફથી મદદ મળવાથી જૉન નૉક્સનો વિજય થયો અને તેણે લીથનો કબ્જો લીધો. ત્યારે સ્કૉટલંડમાં જે ફ્રેંચો હતા તેમણે એડિનબરો આગળ સલાહ કરી (૧૫૬૦). આ સલાહની શરતમાં ફ્રેંચોએ સ્કૉટલંડમાંથી ચાલી જવું એવું ઠર્યું હતું, એટલે ઇલિઝાબેથને શાંતિ મળી.

ઇલિઝાબેથ અને સ્કૉટલંડની રાણી મેરી:—આમ સ્કૉટલંડની પરિસ્થિતિ ઇલિઝાબેથને અનુકૂળ થતી હતી, એટલામાં ફ્રાન્સનો રાજા ૨ જો ફ્રાન્સિસ એકએક મરણ પામ્યો (૧૫૬૧). તેથી તેની પત્ની સ્કૉટલંડની રાણી મેરીને સ્કૉટલંડ પાછા જવાની ફરજ પડી. તેણે ૧૫૬૦ માં એડિનબરો આગળ થએલી સંધિ મને માન્ય નથી એમ જાહેર કર્યું. ત્યારે બીજી તરફ ઇલિઝાબેથે મેરીનો ઇંગ્લંડની ગાદી પર મુદ્દલ હક નથી એમ જાહેર કર્યું, ત્યાર પછી સ્કૉટલંડની રાણી મેરી અને ઇંગ્લંડની રાણી ઇલિઝાબેથ, એ બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે

લગભગ ૨૭ વર્ષ સુધી શત્રુતા ચાલુ રહી અને તેટલા વખતમાં અનેક કારસ્થાનો રચવામાં આવ્યાં હતાં. ઇલિઝાબેથ ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ હોવાથી તેનો હેતુ રાષ્ટ્રીય હતો. ત્યારે મેરી ચુસ્ત કેથોલિક હતી, તેથી ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલંડ બંને દેશોમાં પોપની સત્તા પાછી સ્થાપવાનો તેનો વિચાર હતો.

ફ્રાન્સ અને સ્કોટલંડમાં આંતર ખળભળ:—આ વેળા ફ્રાન્સ અને સ્કોટલંડ, એ બંને દેશોમાં ધાર્મિક બાબત માટે અંતર-કલહ ચાલતો હતો; તેમાં તે દેશોના ધર્મસુધારકોને મદદ કરી પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સાધ્ય કરી લેવાનો ઇલિઝાબેથે ઠરાવ કર્યો. ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટન્ટ **હુગેનોટ્સ** કહેવાય છે. તેમને ઇલિઝાબેથે મદદ મોકલી પણ તેમાં તેને ફતેહ મળી નહિ અને ૧૫૬૪ માં ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરવાની તેને ફરજ પડી. ફ્રાન્સપ્રમાણે સ્કોટલંડમાં પણ આંતર ખળભળ ચાલતી હતી. ૧૫૬૫ માં મેરીએ તેના સગા **હેન્રી ડાન્લી*** સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. ડાન્લી ચુસ્ત રોમન કેથોલિક હતો અને ઇંગ્લંડની ગાદી માટે પણ થોડો થોડો તેનો હક પહોંચતો હતો. તેથી તેનું અને મેરીનું લગ્ન ઇલિઝાબેથના લાભમાં નહોતું. તેથી ઇલિઝાબેથે સ્કોટલંડના **મરેના અર્લ** નામના સરદારને ઉશ્કેર્યો, એટલે તેણે મેરી વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉંચક્યાં પણ તેમાં મરેનો પરાજય થયો અને તેને આશ્રય માટે

ઇંગ્લંડ નાસી જવું પડ્યું. મેરી અને ડાન્લીના લગ્નથી જેમ્સ નામનો પુત્ર જન્મ્યો (૧૫૬૬). ડાન્લી નબળો અને ગાંડા જેવો હતો. તેણે મેરીના માનીતા રિઝિઓ નામના એક ઇટાલિયન ગૃહસ્થનું ખૂન કર્યું તે માટે મેરીને તેને માટે ઘણો તિરસ્કાર ઉપજ્યો. ત્યાર-પછી બાઈબેલના અર્લ જેમ્સ હુમખર્ને કાવતરું રચી ડાન્લીનું ખૂન કર્યું (૧૫૬૭). ડાન્લીના ખૂન પછી ૧૫૬૭ માં મેરીએ બાઈબેલ સાથે લગ્ન કર્યું. ત્યારે ડાન્લીના ખૂનના કાવતરાંમાં તેનો પણ હાથ હશે એમ સર્વને સહજ જ લાગતું હતું.

મેરીનાં આવાં દુષ્કૃત્યો જોઈ સ્કોટિશ પ્રજા તેની વિરુદ્ધ ખળભળી ઉઠી. મેરી રોમન કેથોલિક પંથની હતી ત્યારે સ્કોટિશ પ્રજાનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હતો. સ્કોટલંડનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ કહેવાય છે. એ લોકોએ મેરીને પદભ્રષ્ટ કરી કેદ કરી (૧૫૬૭) અને તેના એક વર્ષના છોકરા જેમ્સને સ્કોટલંડનો રાજા બનાવ્યો. મરેનો અર્લ રાજપાલક નીભાયો. ૧૫૬૮ માં રોમન કેથોલિક પંથના અનુયાયીઓની મદદથી મેરી કેદખાનામાંથી નાસી છૂટી અને પોતાના શત્રુઓને દાખી દેવા તેણે પાછો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમાં પણ તેનો પરાજય થયો અને તે ઇંગ્લંડ ચાલી ગઈ. ત્યાં ઇલિઝાબેથ મેરીને કારલાઈલના કિલ્લા (ઇંગ્લંડની ઉત્તર સરહદપરના કિલ્લા) માં કેદી તરીકે રાખી.

ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ તરકટ :—પણ મેરીને તુરંગમાં રાખવી એ જોખમકારક હતું; કારણ કે મેરી રોમન કેથોલિક પંથની હતી, અને ઇલિઝાબેથ પછી ઇંગ્લંડની ગાદીપર તેનોજ હક પહોંચતો હતો. તેથી કેથોલિક પંથના અનુયાયીઓ ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ તરકટો રચવા લાગ્યા. ૧૫૬૯ માં ઉત્તરમાં કેટલાક કેથોલિક સરદારોએ મેરીને છોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ઇલિઝાબેથે એ બંડ તરત બેસાડી દીધું. પછી ૧૫૭૦ માં સ્કોટલંડમાં ઇલિઝાબેથ વતી ચળવળ કરનારા અર્લ મરેનું એક કેથોલિક પંથના માણસે ખૂન કર્યું. તેજ વર્ષે પોપ ૫ મા પાયસે ઇલિઝાબેથને ધર્મબહિષ્કૃત કરી ગાદીપરથી પદભ્રષ્ટ કર્યાનું ફરમાન. કાઢ્યું અને તેની સર્વ પ્રજાને તેની સત્તા તોડી નાંખવાની

રખ આપી. આ વેળા ઇંગ્લંડને સારે નસીએ ક્રાન્સ અને સ્પેન, એ એ રોમન કેથોલિક પંથના રાજ્યોને પોતાના આંતરમુલ્કી રાજ્યકારભારમાં લક્ષ આપવાની જરૂર હોવાથી તેઓ ઇંગ્લંડ પર સ્વારી લાવે એ શક્ય નહોતું. પણ ઇંગ્લંડમાં જ ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ કાવતરાં થવાં લાગ્યાં. ૧૫૭૧ ના અરસામાં **નોર્ફકના સરદારે** એક કાવતરું રચ્યું. આ કાવતરાની મસલત પ્રમાણે ૬૦૦૦ નું એક સ્પેનિઆર્ડ સૈન્ય નેધર્લંડથી ઇંગ્લંડમાં આવવાનું હતું, અને એ સૈન્ય આવતાં જ ઇંગ્લંડમાંના સર્વ રોમન કેથોલિક પંથના લોકોએ બંડ બંદર કરી, ઇલિઝાબેથને ગાદી-પરથી પદબ્રજ કરી, મેરીને તુરંગમાંથી છૂટી કરી તેને ગાદીએ બેસાડી ઝૂક ઓફ નોર્ફક સાથે પરણાવવાનું ઠેરવેલું હતું. પણ ઇલિઝાબેથના મુખ્ય મંત્રી **વિલિયમ સેસિલના** સાવધપણાને લીધે આ તરકટની ખબર પડી જવાથી નોર્ફકને ફાંસી દેવામાં આવી (૧૫૭૨). એજપ્રમાણે **રિડોલ્ફી** નામના એક ઇટલીના વેપારીએ (૧૫૭૧), **થ્રોક માર્ટને** (૧૫૮૪) અને **બેબિંગટને** (૧૫૮૪) ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ રચેલાં કાવતરાંઓ પણ પકડાઈ ગયાં. આમાંના બેબિંગટનના કાવતરાંમાં મેરીને હાથ હતો માટે તેને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. આવી રીતે ૧૯ વર્ષે તુરંગમાં રાખી ૧૫૮૭ માં **સ્કોટલંડની રાણી મેરીને ફાંસી** દેવામાં આવી.

મેરીના મરણ પછી ઇંગ્લંડની ગાદીપરનો હક તેના છોકરા સ્કોટલંડના રાજા **જેમ્સ**નો થયો. જેમ્સ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હતો તેથી ઇલિઝાબેથને બદલે તે રાજા થાય તેમાં રોમન કેથોલિક પંથને કંઈજ ફાયદો ન હોતો, માટે હવે પછી તેઓએ ઇલિઝાબેથ સામે કાવતરાં કરવાનું તજ દીધું.

ઇંગ્લંડ અને સ્પેન :—યુરોપના કોઈપણ રાજ્ય તરફથી ઇંગ્લંડને ઘોઠા પહોંચવાના સંભવ જો હોય તો તે સ્પેન તરફથી જ હતો. સ્પેનનું રાજ્ય બળવાન હતું અને ત્યાંના રાજા ૨ જો ફિલિપ કાર્પેલ્સ અને ચુસ્ત રોમન કેથોલિક હતો. તેથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઇંગ્લંડનો નાશ કરવા તેના પ્રયત્નો ચાલુ હતા. પણ આટલા દિવસ તેના સામ્રાજ્યમાંના નેધર્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ડચ લોકોએ તેની વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવ્યો

હતો, તેથી અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડ તરફ લક્ષ આપવાનો અવસર તેને મળ્યો નહોતો. પણ પાછળથી ઇલિઝાબેથ તરફથી જ ડચ લોકોને કુમક મળવા લાગ્યાથી તેણે ઇંગ્લંડ સામે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. સ્પેન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ધાર્મિક બાબતમાં અણબનાવ હોવાથી અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ બેટા જે સ્પેનને નવા મળ્યા હતા તે પ્રદેશો સંબંધમાં અને ત્યાંના વેપાર સંબંધમાં એ બે દેશો વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપજ્યું હતું.

ચેન્સેલર, ક્રોમ્વિશર અને ડેવિસની સફરો:—સ્પેન અને પોર્ટુગલના કોલંબસ અને વાર્કો-ડી-ગામા નામના સાહસિક માણસોએ અમેરિકા (૧૪૯૨) અને હિંદુસ્થાન (૧૪૯૮) શોધી કાઢ્યા હતા; અને મેગેલિન નામના પોર્ટુગીઝે અનેક સંકટો વેડી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી. તે ઉપરથી સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ લોકોને એમ લાગતું હતું કે દૂરદૂરના દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો અને તે દેશો સાથે વેપાર કરવાનો હક અમારા એકલાનો જ છે. તેઓના એ દાવાને કાયદેસર રૂપ આપવા માટે પોર્ટુગલ અને સ્પેનના રાજાઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ પોપ પાસેથી પરવાનો મેળવ્યો. એ પરવાનામાં એમ ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે નવા શોધી કાઢેલા પ્રદેશો અને ત્યાં જવાના જળમાર્ગો એ બે દેશો વચ્ચે વહેંચી આપેલા હોવાથી બીજા કોઈપણ દેશે સ્પેન અને પોર્ટુગલની રાજ સિવાય એ રસ્તાઓ વાપરવા નહિ. ત્યારે પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર કરવા જવા માટે બીજા જળમાર્ગો શોધી કાઢવા યુરોપના બીજા દેશોના સાહસિક માણસોએ પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. ઇંગ્લંડના ચેન્સેલર નામના એક સાહસિક વહાણવટીએ ૧૫૫૩ માં ઇશાન ખૂણેથી એશિયા તરફ જવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢવા પોતાનું વહાણ તે દિશા તરફ હંકાર્યું હતું. પણ ઉત્તર મહાસાગર હમેશા ઠરી જઈ બરફથી ઢંકાઈ રહેતો હોવાથી ચેન્સેલર રશિયાની ઉત્તરે આકેન્જલ બંદરથી આગળ જઈ શક્યો નહિ. તેથી તેને એ રસ્તેથી એશિયા આવવાનો ઇરાદો છોડવો પડ્યો. તે ઉપરથી એ રસ્તે એશિયામાં આવવું અશક્ય છે એ સિદ્ધ થયું. ત્યારપછી ઘણાં વર્ષો સુધી એ બાબતમાં કોશિશ થઈ નહિ. પણ પછી ૧૫૭૬-૭૮ દરમિયાન માર્ટિન ક્રોમ્વિશરે અને

૧૫૮૫-૮૭ દરમ્યાન જોન ડેવિસે વાયવ્ય દિશા તરફથી પૂર્વના પ્રદેશો તરફ જવાનો જળમાર્ગ જડે છે કે નહિ તે જોવાના હેતુથી સફર કરી. પણ ૧૪૯૭ માં કુંબર નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થે ઉત્તર અમેરિકાનો જે ભાગ શોધી કાઢ્યો હતો તે કરતાં વધારે દૂર ક્રોમ્બિશર જઈ શક્યો નહિ અને ઉત્તર અમેરિકાની સરહદ નજીકથી જ તેને પાછા ફરવું પડ્યું. ક્રોમ્બિશર પ્રમાણે ડેવિસ નામના નાવિકે પણ સફર કરી, પણ ગ્રીનલંડના ખેટના પ્રદેશની શોધ કરી તેને પણ એ ધરાદો છોડવો પડ્યો. ચેન્સેલર, ક્રોમ્બિશર અને ડેવિસ ઉપરાંત બીજા ઘણા સાહસિક નાવિકોએ પણ એ દિશામાં પ્રયત્નો કર્યા. જોકે ઇશાન અને વાયવ્ય દિશા તરફથી પૂર્વના દેશોમાં જવાનો દરીઆઈ માર્ગ શોધી કાઢવામાં આ સાહસિક નાવિકોને ફત્તેહ મળી નહિ, તોપણ તેમના પ્રયાસથી મોટા ફાયદો એ થયો કે તોફાની સમુદ્રમાંની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિની સામે થઈ બહાદુરીથી સફર કરવાનો અનુભવ ઇંગ્લિશ નાવિકોને સારો મળતો ગયો, અને તેને લીધે એ અનુભવ આગળ જતાં સ્પેન જેવા બળવાન રાજ્યની સામે ટક્કર લઈ દરીઆપર ઇંગ્લંડની સત્તા સ્થાપવામાં ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

દરીઆમાં ચાંચિયાગીરી:—પૂર્વ તરફ આવવાના જળ-માર્ગો શોધી કાઢવાના પ્રયત્નો ચાલુ હતા તેની સાથે સાથે સ્પેન અને સ્પેનના સંસ્થાનો વચ્ચે ચાલુ થયેલા વેપારપર હુમલો કરી સોના-રૂપાથી ભરેલાં સ્પેનના વહાણો દરીઆપર લૂંટવાનો ધંધો પણ આ સાહસિક અંગ્રેજ નાવિકો ચલાવતા હતા. આ પ્રમાણે દરીઆપર લૂંટ ચલાવવાના ધંધાને ચાંચિયાગીરી કહે છે. આ ધંધામાં ઇંગ્લંડ અને હોલંડના બહાદુર અને સાહસિક નાવિકો અને ફ્રાન્સના ઓટ્ટેસ્ટન્ટ લ્યુગેનોટ લોકોએ ભાગ લીધો હતો. આ ચાંચિયાગીરીના ધંધામાં ઘણા સંભાવિત અને આબરૂદાર ખલાસી અને નાવિક હતા. તેમજ લુચ્ચા અને અદ્ભુત ઉડેલટપુઓ પણ હતા. એ સાહસિકો ‘સી ડોગ્સ’ (Sea dogs-સમુદ્ર ઉપરના કુતરા) કહેવાતા હતા. સ્પેન જેવા બળવાન રાજ્ય સામે સમુદ્રપર ટક્કર ઝીલવા પોતે કેટલે અંશે શક્તિવાન છે તે વિષે ઇંગ્લંડને શંકા હતી. ત્યારે સ્પેનના વેપાર અને

સ્પેનના સંસ્થાનો ઉપર હુમલો કરી તેની સમુદ્રપરની સત્તા કમી કરવાના જે પ્રયત્નો આ બહાદુર નાવિકો તરફથી થતા હતા તે માટે ઇંગ્લંડની સહાનુભૂતિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

હોલ્કિન્સ, ડ્રેક અને સર વૉલ્ટર રૅલેની સફરો :—ઇંગ્લંડના સાહસિક નાવિકોમાં જૉન હોલ્કિન્સ, ફ્રાન્સિસ ડ્રેક અને સર વૉલ્ટર રૅલે મુખ્ય હતા. આ વખતે આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારેથી હબસી લોકોને પકડી ગુલામ તરીકે સ્પેનના અમેરિકામાંના સંસ્થાનોમાં વેચવાનો જાણે તેમનો અંકલાનો જ ઇજ્જત હોય એમ પોર્ટુગીઝો માનતા હતા. તે કાળે ગુલામનો વ્યાપાર કરવાનો ધંધો અયોગ્ય ગણાતો નહોતો. ત્યારે એ વેપાર આપણે પણ કરવો એમ ધારી ૧૫૬૨ અને ૧૫૬૪ માં હોલ્કિન્સે એ સફર કરી. પણ તેને એ બાબતમાં સ્પૅનિશ અને પોર્ટુગીઝ વેપારીઓએ અતિશય ત્રાસ આપ્યો. ત્યાર પછી ૧૫૬૭-૬૮ દરમ્યાન હોલ્કિન્સે ગુલામના વેપાર માટે ત્રીજી સફર કરી. આ સફરમાં તેના હાથ નીચે ફ્રાન્સિસ ડ્રેક નામનો બહાદુર ગૃહસ્થ એક વહાણનો કમાન હતો. એક વખત અમેરિકામાંના સ્પેનના એક સંસ્થાનનજીક હોલ્કિન્સના વહાણો બેસાવધ હતાં. ત્યારે સ્પૅનિશ આરમારના અધિકારીઓએ સંધિના કોલકરારનો ભંગ કરીને તેનાપર હુમલો કર્યો, તેમાં હોલ્કિન્સને ઘણું નુકસાન થયું તેથી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. સ્પેનના આ કામ માટે હોલ્કિન્સ અને ડ્રેકને ઘણો ગુસ્સો ઉપજ્યો. અને તેઓ સ્પેનની દરીઆઇ સત્તા રસાતળ કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. ૧૫૭૨ માં ડ્રેકે પોતાનીજ જોખમદારીથી સ્પેનના અમેરિકામાંના સંસ્થાનો ઉપર હલ્લો કરી પુષ્કળ લૂંટ મેળવી. ૧૫૭૭ માં તે બીજી સફરે નીકળ્યો. આ વખતે તે અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારા તરફ ગયો અને ત્યાંથી તેણે પોતાના વહાણો અન્નપ્રયા પૅસિફિક મહાસાગરમાં વાળ્યાં. ત્યાર પછી નાનાપ્રકારનાં સંકટો વેડી ત્રણ વર્ષે ૧૫૮૦ માં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી તે ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો. ડ્રેકની આ સફર માટે તેનો જયજયકાર થઈ રહ્યો અને ઇલિઝાબેથ રાણીએ તેના ગોલ્ડન હિંદ નામના જહાજ ઉપર જઈ તેને નાઇટ એટલે ‘સરદાર’ નો બહુ માનવંતો ખિતાબ બદ્યો. સર વૉલ્ટર રૅલે

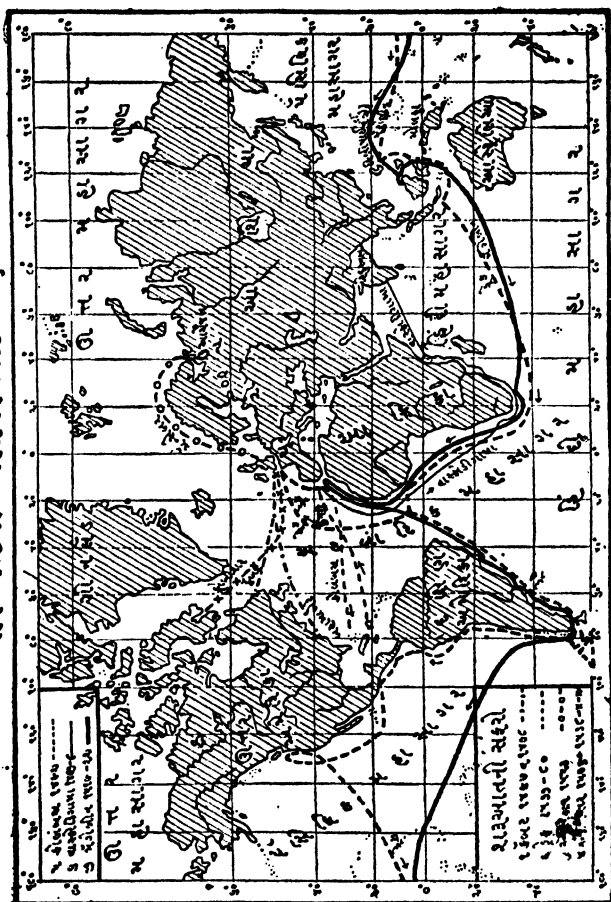

પણ ફ્રેંચ જેવો જ એક સાહસિક નાવિક હતો. તેણે ઉત્તર અમેરિકામાં ઇલિઝાબેથના નામે વર્જિનિયા નામનું એક સંસ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો (૧૫૮૪) પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ.

જેસૂઈટોની ચળવળ:—આ અરસામાં ખુદ ઇંગ્લંડમાં નવા સ્થપાયેલા જેસૂઈટ પંથ તરફથી ઇલિઝાબેથને હરકત આવવાનો સંભવ હતો. ઇંગ્લંડમાં ધર્મસુધારણા થઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ જ્યારે સ્થાપિત થયો ત્યારે ધણા રોમન કેથોલિક લોકોએ દેશત્યાગ કરી જે જે ઠેકાણે કેથોલિક પંથ માટે માન હતું ત્યાં જઈ ધર્માધિકારીઓની નોકરી લીધી. પરદેશમાં આ લોકોએ ઇર્નેશિયસ લાંચોલા નામના એક સ્પેનિશ ગૃહસ્થે સ્થાપેલા જેસૂઈટ પંથનો સ્વીકાર કર્યો. નાસ્તિક અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ન હોય એવા લોકો વચ્ચે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવો એ આ પંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ લોકોનો પોપપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેની દરેક આજ્ઞા પાળવાનું વચન તેઓએ આપ્યું હતું. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર આ પંથનું ધ્યેય હતું. પરદેશમાં કેટલોક વખત રહ્યા પછી તેઓમાંના કેટલાક કેથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવા ઇંગ્લંડ પાછા આવ્યા. આ પ્રમાણે આ જેસૂઈટ પંથના કેથોલિક લોકોની ભરતી ઇંગ્લંડમાં ઘણી થવા લાગી. આવી પરિસ્થિતિમાં ૧૫૭૦ માં પોપે એક ફરમાન કાઢી ઇલિઝાબેથને ધર્મબહિષ્કૃત કરી ઇંગ્લંડની ગાદીપરથી પદભ્રષ્ટ કર્યાનું જાહેર કર્યું ત્યારે ઇંગ્લંડમાંના પોપના અનુયાયીઓની સ્થિતિ ઘણી કઠોડી થઈ. પોપના અનુયાયી રહીને ઇલિઝાબેથની સત્તા માન્ય કરવી એ તે લોકો માટે અશક્ય જ હતું. આવી સ્થિતિમાં જો જેસૂઈટ પંથવાળાની ચળવળ ચલાવવા દીધી અને કોઈ રોમન કેથોલિક રાજ્ય તરફથી ધર્મને નામે ઇંગ્લંડપર હુમલો કરવામાં આવે તો ઇંગ્લંડમાં એ લોકો ખંડ કર્યા વિના રહે નહિ એવી બીક ઇલિઝાબેથને લાગવા માંડી. તેથી જેસૂઈટ પંથવાળાઓની ચળવળ તરફ લક્ષ આપવાની તેને ફરજ પડી. એ ચળવળને તોડી પાડવા માટે જેસૂઈટ પંથના કેટલાક નેતાઓને પકડી ધાર્મિક બાબતને બદલે રાજદ્રોહ કરવાનો આરોપ મૂકી તેઓમાંના કેટલાકને ફાંસી દેવામાં આવી. ૧૫૮૧ માં પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લંડના

શ્રીરૂઆતની સદરે (૧૪૯૦-૧૬૦૦)

એપિસ્કોપેલિયન* પંથ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા જેઓ તૈયાર નહોતા તેમના વિરુદ્ધ કડક કાયદા પસાર કર્યા. એ ધર્મ બાબતના કાયદાને તોડનારાને શિક્ષા કરવા માટે તેણે હાઈ કમિશન કોર્ટ સ્થાપી (૧૫૮૩).

હાઈ કમિશન કોર્ટ :—હાઈ કમિશન કોર્ટ તરફથી કેથોલિક પંથના લોકોને શિક્ષા થતી હતી. તે જ પ્રમાણે ધાર્મિક બાબતમાં વધારે સુધારા થવા જોઈએ એવું માનનારા પ્યુરિટન, ડિસેન્ટર (ઇંગ્લંડના ધર્મપંથમાંથી નીકળી જનાર), નોન કન્ફર્મિસ્ટ (ઇંગ્લંડના ધર્મપંથને ન માનનાર) પંથના લોકોને પણ શિક્ષા થવા લાગી. તો પણ પ્યુરિટન પંથ દ્વારા ન જતાં ધીમે ધીમે એ પંથના વિચારનો પ્રસાર વધારે થવા લાગ્યો.

ઇલિઝાબેથની ડચ લોકોને મદદ :—આ વેળાએ નેધર્લંડ સ્પેનના સામ્રાજ્યનો એક દેશ હતો. એ દેશમાં ૧૭ સંસ્થાનો હતાં. તે પૈકી દક્ષિણ તરફનાં ૧૦ સંસ્થાનો રોમન કેથોલિક પંથનાં હતાં. પણ ઉત્તરના માત્ર ૭ સંસ્થાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનાં હતાં. એ સંસ્થાનોમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને ઉપેડી નાંખવા માટે સ્પેનના રાજા ૨ જ ક્વિલિપે ક્યૂક ઓફ પાર્માને નેધર્લંડનો ગવર્નર બનાવી મોકલ્યો. નેધર્લંડના લોકોને સ્પેનની રાજસત્તા તો ખૂંચતી જ હતી, તેમાં હવે ધર્મની બાબતમાં પણ તેમના પર જીલમ થશે એ જોઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના સંસ્થાનોએ (૧૫૭૯) સંપ કરી ઓરેંજના વિલિયમની સરદારી નીચે સ્પેનવિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. એમાં હોલંડનું સંસ્થાન પ્રમુખ હતું. તેથી નેધર્લંડના સંયુક્ત સંસ્થાનનું નામ હોલંડ પશ્ચિમ અને ત્યાંના લોકો ડચ કહેવાવા લાગ્યા. એ ડચ લોકોએ સ્પેનની સામે થવા માટે ઇંગ્લંડની રાણી ઇલિઝાબેથની મદદ માગી. ત્યારે ડચ લોકોને મદદ કરવાથી જેસૂઈટ અને રોમન કેથોલિક લોકોની મદદથી ઇંગ્લંડ પર સ્વારી લાવવાની સ્પેનની બાજુ નિષ્ફળ

* એપિસ્કોપેલિયન—ઇંગ્લંડમાં ધર્મસુધારો થઈ ત્યાં સ્થાપન થયેલા પંથને ‘એપિસ્કોપેલિયન પંથ’ કહે છે. એ પંથપ્રમાણે ચર્ચની સર્વ વ્યવસ્થા બિશપ નામના ધર્માધિકારીઓ મારફત થાય છે.

કરી શકાશે એમ વિચારી ઇલિઝાબેથે ડચ લોકોને લશ્કરી મદદ મોકલી (૧૫૮૬). આ સૈન્યનો સેનાપતિ ડચ્લી, અર્લ ઓફ લિસ્ટર હતો, પરંતુ લિસ્ટરે ડચ લોકોના લાલમાં કંઈપણ કામ બળવ્યું નહિ. પણ તે વખતે સર ફિલિપ સિડની* વગેરે ઘણા અંગ્રેજ લોકોએ ઉદારપણે ડચ † લોકોને મદદ કરી. તેજ પ્રમાણે સ્પેનની સમુદ્રપરની સત્તા કમી કરવા માટે તેણે ડ્રેક નામના પ્રખ્યાત અને સાહસિક પુરુષના હાથ નીચે એક અરમાર સ્પેનના મધ્ય અમેરિકાને લગતા ‘વેસ્ટ ઇન્ડીઝ’ ટાપુપર હુમલો કરવા મોકલી. આવી રીતે ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે વેપાર, સંસ્થાનો, સમુદ્રપર સત્તા અને ધર્મની બાબતમાં વૈમનસ્ય વધારે અને વધારે તીવ્ર બનતું ગયું. ત્યારે એ પ્રશ્નોનો કાયમનો નિકાલ લાવવા એ દેશો એક બીજાની સામે ખુલ્લી રીતે શસ્ત્ર ઉપાડશે એવું સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

ઇંગ્લંડપર સ્વારી કરવાની ફિલિપની બાબત :—૧૫૮૭ માં સ્કોટલેન્ડની રાણી મેરીને ફ્રાંસી દેવામાં આવી હતી. તે ઇંગ્લંડની ગાદી

* સર ફિલિપ સિડની યોદ્ધા, લેખક અને પરોપકારી માણસ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તે ૧૫૮૬ માં ઝટકેનની લડાઈમાં મરણ પામ્યો. મરતી વખતે પણ તેના ઔદાર્ય અને સ્વાર્થત્યાગની નીચેની હકીકત એ લડાઈમાં બની હતી :—

લડાઈમાં સખત જખમી થઈ સિડનીને બીજી તરફ લઈ જતા હતા ત્યારે તેને ઘણી તરસ લાગી અને તેણે પાણી માગ્યું. પાણીનું પ્યાલું હોઈ અડકાડતો હતો એટલામાં તેનું લક્ષ પાસે જખમી થઈ પડેલા એક સિપાઈ તરફ ગયું અને તે સિપાઈ ઘણો તરસ્યો થયો હોવાથી પાણીના પ્યાલા તરફ ઘણી આતુરતાથી બેસી હતો. તે તેના બેવામાં આવ્યું. ત્યારે તરત જ તે પ્યાલું પેલા સિપાઈને આપવાનું કહી સિડની બોલ્યો ‘તારી હાજત મારા કરતાં વધારે છે, માટે તું જ એ પાણી પી.’

† આગળ જતાં ૧૫૮૭માં ડચ લોકોએ સ્પેનિશ લોકોને હરાવ્યા અને ૧૬૦૯ માં સ્પેને તેમની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી.

માટે મને જ વારસ ઠેરવતી ગઈ છે એમ સ્પેનનો રાજા ૨ જો ફિલિપ કહેવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે સમુદ્રપરની સત્તા, સંસ્થાનો અને ધાર્મિક પ્રશ્ન વગેરે બાબતો માટે અણબનાવ તો હતો જ, ત્યારે એ બધી બાબતોનો પૂર્ણપણે નિકાલ લાવવા અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને સમૂળગો ઉખેડી નાંખવા માટે ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સ્વારી લઈ જવાની ફિલિપે યોજના કરી. તેણે માર્કિવસ સૈંટાક્રૂઝ નામના એક બહાદુર અને હોશિયાર ગૃહસ્થને આરમારનો સેનાપતિ (એડમિરલ) નીમ્યો અને તેની દેખરેખ નીચે આ સ્વારી માટે સર્વ તયારી કરવા માંડી. જુદે જુદે ઠેકાણે રાખવામાં આવેલાં સ્પેનિશ વહાણો આ સ્વારી માટે કેડિઝ અને લિસ્બોન બંદરમાં બોલાવવામાં આવ્યાં. સૈંટાક્રૂઝનો ધરાદો એવો હતો કે સ્પેનિશ કાફલાને સ્પેન નજીક એકત્ર કરી ઇંગ્લિશ ખાડી તાબામાં રાખી નેધર્લંડમાં રાખવામાં આવેલા સ્પેનિશ લશ્કરને ઇંગ્લંડના કિનારે ઉતારવું અને પછી જમીનપર ઇંગ્લિશ સૈન્ય સાથે લડાઈ કરવી.

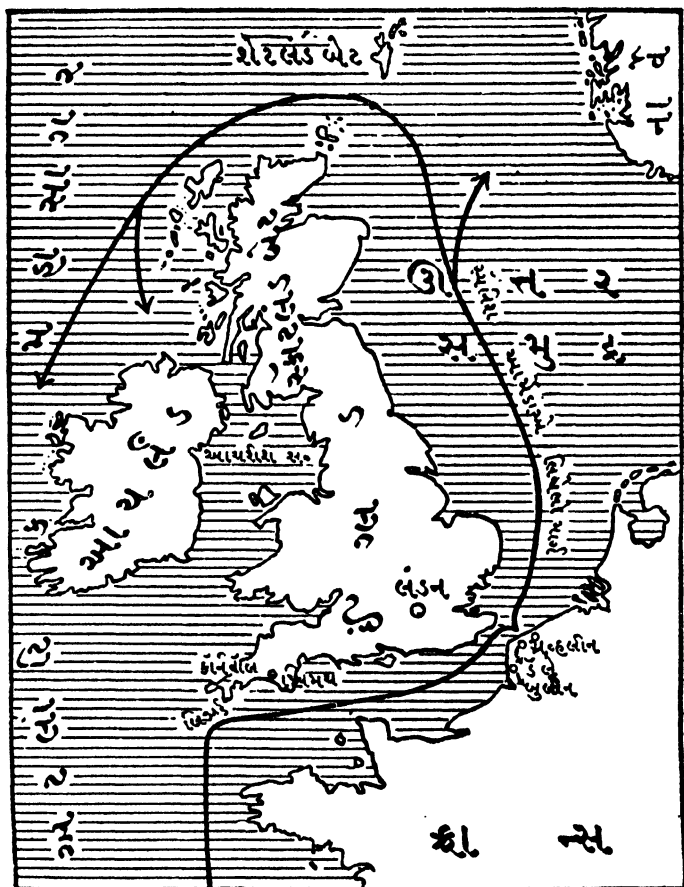
સ્પેન તરફથી દરીઆઈ ચડાઈ આવવાની છે તે વાતની ખબર ઇંગ્લંડ પહોંચતા જ એ હુમલાને મારી છાંવવા માટે ઇંગ્લંડમાં જોસબેર તૈયારી થવા માંડી. શત્રુનો પ્રયંત્ર કાફલો ઇંગ્લંડ પર હુમલો કરે તે પહેલાં જ તેના જુથમાં ઘૂસી જવું અને તેનો નાશ કરવો એવી અનુભવી અને સાહસિક નાવિક ડ્રેક અને બીજા સાહસિક ગૃહસ્થોએ બાજી રચી. તેમણે ત્રીસ વહાણોનો એક નાનો કાફલો લઈ કેડિઝ બંદર નજીક એકઠા થયેલા સ્પેનિશ લડાયક અને વેપારી વહાણો પર હલ્લો કર્યો અને તેમના ઘણાં વહાણોનો નાશ કર્યો (એપ્રિલ ૧૫૮૭). પછી પાછાં ફરતાં પોર્ટુગલના કિનારા પાસે અમેરિકાથી સોનું, રૂપું, રત્નો અને રેશમ વગેરે ઉંચી જતનો માલ ભરીને આવતા એક સ્પેનિશ વેપારી વહાણ પર તેમણે હુમલો કર્યો અને તેમાંથી ઘણી કિંમતી લૂંટ મેળવી.

સ્પેનનો ‘અજય્ય’ મનાતો કાફલો :—અત્રે સ્પેનના કાફલાનો જમાવ પૂર્ણ થયાં પૂર્વેજ પ્રસિદ્ધ નૌકાપતિ (એડમિરલ) સૈંટાક્રૂઝ મરણ પામ્યો. ત્યારે ફિલિપે ડ્યૂક મેડિના સિડોનિયા નામના ઉમરાવને નૌકાપતિ નીમ્યો. મેડિના સિડોનિયા સ્પેનનો એક મોટો

ઉભરાવ હતો, પણ તેને નૌકાયુદ્ધ વિષે કંઈજ માહિતી નહોતી. ૧૫૫૮ ના જુલાઈ મહિનામાં આ કાફલો ઇંગ્લંડ પર સ્વારી કરવા માટે નીકળ્યો. આ કાફલાના જોરથી ઇંગ્લંડ દેશ સહેલાઈથી જીતી લેવાશે એમ દિલિપને લાગતું હતું, તેથી એ અરમારને સ્પેનિશ લોકો ‘અન્જ્ય અરમાર’ કહેતા હતા. આ કાફલામાં ૧૩૦ વહાણો હતાં; અને તેપર ૮૦૦૦ ખલાસી અને ૧૯૦૦૦ સૈનિકો મળી ૨૭૦૦૦ માણસો હતાં. નેધર્લંડમાં સેનાપતિ જ્યૂક ઑફ પાર્માના હાથ નીચેનું ૩૦૦૦૦ નું સૈન્ય આ અરમાર પર આવવાનું હતું. એટલે એ અરમારના રક્ષણ તો એકંદર ૫૭૦૦૦ નું સૈન્ય ઇંગ્લંડના કિનારા પર ઉતારી યુદ્ધ કરવાની દિલિપની યાજી હતી.

ઇંગ્લંડની અરમાર:—સ્પેન તરફથી આવનાર આ દરીઆઈ સ્વારીની ખબર મળતાં જ તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઇંગ્લંડમાં જોસ-ભેર તૈયારી ચાલવા લાગી. કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંને પક્ષોના લોકો પોતાનો ધાર્મિક મતભેદ વીસરી જઈ દેશ પર આવતા આ હુમલા સામે દેશનું રક્ષણ કરવા સજ્જ થયા. ઠેકાણે ઠેકાણે નવાં લશ્કરો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં અને તેમને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઇંગ્લિશ સૈનિકોને ઉત્તેજન આપવા સાફ ઇલિઝાબેથ પોતે ઘોડા પર સ્વાર થઈ ટિલબરી (ટેમ્સના મુખ આગળ) ની લશ્કરી ઓવરલુમાં જઈ ત્યાં સૈનિકોને ઉત્તેજન આપવા લાખણ કરતી. પણ જમીન પર સ્પેનિશ લશ્કર પ્રબળ હોવાને લીધે જમીનને બદલે દરીઆ પર જ સ્પેન સાથે ટક્કર લડાવવી ઇષ્ટ છે એમ ધણા ઇંગ્લિશ લશ્કરી નિષ્ણાતોને લાગતું હતું, તેથી સ્પેનિશ નૌકાસૈન્ય સાથે દરીઆ પર લડવા માટે પોતાનો દરિઆઈ કાફલો તૈયાર કરી દેવા ઇંગ્લંડે અથાગ શ્રમ લીધો. લડાયક અને વેપારી વહાણો મળીને એકંદર ૧૯૭ જહાજોનો કાફલો ઇંગ્લંડે સજ્જ કર્યો. ઇંગ્લિશ વહાણો સ્પેનિશ વહાણોનાં જેવાં મોટાં અને ઊંચાં નહોતાં. એ વહાણો નાનાં હોવાને લીધે તેમની ઝડપ સ્પેનિશ વહાણો કરતાં વધારે હતી. એ નૌકાસૈન્યમાં ખલાસી અને સૈનિકો મળી કુલ ૧૫૦૦૦ માણસો હતાં પણ દરિઆઈ લડાઈમાં તેઓ સઘળા પાવરધા હતા અને તેમનામાંના કેટલાકે પૂર્વે દરિઆમાં સ્પેનિશ વેપારી

સ્પેનિશ આર્મેડાએ લીધેલો માર્ગ ૧૫૮૮

પુના લીધો વર્ષ ૧૫૮૮-૮૯માં લેખે પુષ્ટે

વહાણોપર હલ્લો કરી તેમને જેર કર્યા હતાં. લૉડ હાવર્ડ નામનો રોમન કેથૉલિક ગૃહસ્થ ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્યનો સરદાર હોતો અને ફ્રેંક, હ્યુકિન્સ, ફ્રેંચિશર વગેરે કસાયલા નાવિકો તેના સલાહકાર હતા. ઇંગ્લંડે પોતાના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય સ્થળ ઇલિઝાબેથ આગળ રાખ્યું હતું અને ૧૫૮૮ ના જુલાઈની ૧૯ મી તારીખે સ્પેનિશ અરમાર ડોવરની સામુદ્રધુની તરફ ઇંગ્લિશ ખાડીમાંથી જવા લાગ્યો ત્યારે ઇંગ્લિશ અરમારે સ્પેનના આ પ્રયંત્ર અરમારને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. જુલાઈની ૨૬ મી તારીખે સ્પેનિશ કાફલાએ કૅલે નજીક પડાવ કર્યો. ષૂક ઓફ પાર્માની સરદારી નીચેના નેધર્લંડમાંના ૩૦૦૦૦ ના કસાયલા સૈન્યને પોતાના વહાણોમાં લઈ તેમની સાથે ઇંગ્લંડના કિનારાપર ઉતરવાનો મેડિના સિડોનિયાનો ઇરાદો હતો. ઇંગ્લંડમાં સ્પેનિશ સૈન્ય લઈ ગયા પછી ત્યાંના રોમન કેથૉલિક લોક મદદ કરશે એવી આશા પણ તેમને લાગતી હતી. ત્યારે અંગ્રેજોએ નાસ-લાગની યુદ્ધપદ્ધતિથી લડી સ્પેનિશ અરમારને હરાવવા ઠરાવ કર્યો. તા. ૨૮ મી જુલાઈની રાત્રિએ જ્યારે સ્પેનિશ નૌકાસૈન્ય અસાવધ-પણે પડાવ કરી રહ્યું હતું ત્યારે લૉડ હાવર્ડે બંદૂકના દારૂથી ભરેલાં પોતાનાં આઠ વહાણો સળગાવી તેમને સ્પેનિશ કાફલાની વચ્ચે હંકારી મૂક્યાં. આ બળતાં વહાણોએ કેટલાંક સ્પેનિશ વહાણોને સળગાવી દીધાં. એટલે સ્પેનની અરમારમાં ભારે ગભરાટ મચી રહ્યો અને વહાણો અવ્યવસ્થિતપણે આમતેમ નાસવા લાગ્યાં. આવી અવ્યવ-સ્થિત સ્થિતિનો લાભ લઈ ઇંગ્લિશ વહાણોએ સ્પેનિશ વહાણો ઉપર લાગુ પડતી જગાએથી હુમલા કર્યા. ઇંગ્લિશ અને સ્પેનિશ અરમારો વચ્ચે આવી રીતે લડાઈ શરૂ થઈ તે લગભગ આઠ કલાક ચાલી. અંગ્રેજ વહાણો પર દારૂગોળા, તોપો અને બીજી યુદ્ધસામગ્રી ભરપૂર હતી તેથી ઇંગ્લિશ કાફલો સ્પેનિશ કાફલા સાથે બરાબર ટક્કર લઈ શક્યો. સ્પેનના વહાણો મોટાં હતાં અને તેપર દારૂગોળો જરૂર જોડેલો જ હતો. એ સિવાય ઇંગ્લિશ નાવિકોને ઇંગ્લિશ ખાડીની પૂર્ણ માહિતી હતી, અને સ્પેનિશ લોકોને ખાડીમાં કઈ કઈ જગા અડચણ-વાળી છે તે વિષે કંઈજ માહિતી નહોતી. વળી લડાઈ શરૂ થયા પછી

વાવાઝોડાનું જખરૂં તોફાન થયું અને તે તોફાનમાં સ્પેનિશ વહાણોને ઘણું નુકસાન થયું. ત્યારે જૂક ઑફ પાર્માની સરદારી નીચેના નેધર્લંડમાંના સૈન્યને લેવાનો વિચાર માંડી વાળી મેડિના સિડોનિયા પોતાનાં વહાણો પવનની દિશામાં ઉત્તર તરફ લઈ ગયો, પણ તોફાનનું જોર કમી થવાને બદલે વધતું જવાથી સ્પેનિશ વહાણો પવનને જોરે ઉત્તર તરફ ધસડાતાં ચાલ્યાં. ત્યાંથી સ્કોટલેન્ડને ઉત્તર કિનારે જતાં ત્યાં મોટું તોફાન થયું, તેમાં પણ સ્પેનિશ વહાણોની ઘણી દુર્દશા થઈ. આવી રીતે સ્પેનના ૧૩૦ વહાણોમાંથી માત્ર ૪૫ નુકસાન પામેલાં વહાણો સ્પેન પાછાં ગયાં.

પરિણામ :—આવી રીતે સ્પેનના બળવાન કાફલાનો નાશ થવાથી ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સ્વારી આવવાની બીક જતી રહી. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને હવે કોઈ તરેહની બીક રહી નહિ. સ્પેનની સમુદ્રપરની સત્તાની ઉતરતી કળા થવા લાગી અને ઇંગ્લંડની દરીયાપર સત્તા (Naval Power) વધવા લાગી.

ઉદ્યોગધંધા અને વેપારપર અંકુશ

(૧) ધંદા માટે ઉમેદવારીનો કાયદો (Statute of Apprentices or Artificers) :—મધ્ય યુગમાં ઉદ્યોગધંધા અને વેપારપર અંકુશ મુકવા સાડ જુદા જુદા શહેરોમાં ધંધો અને વેપાર કરનારા લોકોના સંઘ સ્થાપ્યા હતા પણ તેમણે કરેલા નિયમો એક સરખા નહતા. તેથી આ બાબતમાં એક-સરખાપણું લાવવા, યુવાનોને યોગ્ય ધંધાદારી શિક્ષણ મળે અને તે મેળવ્યા સિવાય સ્વતંત્ર ધંધો તેમનાથી શરૂ કરાય નહિ, અને માલની પેદાશ સારા પ્રકારની થાય તે સાડ ઇલિઝાબેથની સૂચનાથી પાર્લમેન્ટે ૧૬૩૨ માં “ધંધા માટે ઉમેદવારીનો કાયદો” પાસ કર્યો. આ કાયદાથી કોઈપણ ગૃહસ્થે એકાદ ધંધા અથવા કારાગિરીનું શિક્ષણ ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષ સુધી લીધાસિવાય તેને સ્વતંત્રપણે ધંધો કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી. આ કાયદાનો અમલ ૨૬૦ વર્ષ સુધી હસ્તીમાં હોઈ તે ૧૮૧૩ માં રદ કરવામાં આવ્યો. સાંવૈત્રિક શિક્ષણની સરકાર તરફથી સગવડ ન હોવાથી તે કાળમાં નાના છોકરાઓને અને યુવાનોને ધંધાના શિક્ષણમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે આ કાયદાએ મહત્વનું કામ બજાવ્યું.

ઉનના કાપડ પ્રમાણે રેરમી કાપડ વણવાનું, માટીના વાસણ તથા કાંચ, ચાકુ—કાતર વગેરે જણસો બનાવવા, ઝાપખાના કાઢવા, વહાણો બાંધવા વગેરે જુદા જુદા ધંધા ઇંગ્લંડમાં શરૂ થયા. આમાંના કેટલાક ધંધા પરદેશથી આવી ઇંગ્લંડમાં વસેલા લોકોએ દાખલ કર્યા.

(૨) મકતા પદ્ધતિ (Monopolies)—એકાદ ધંધો અને વેપાર કરવા સારૂ “પૂર્ણ મકતો” (Monopoly) આપવાનો રાજ્યને અધિકાર છે એમ મધ્ય યુગમાં માનવામાં આવતું. આવા મકતા વેચીને તેમાંથી રાજ્યને આવક મળતી. ઇલિઝાબેથના વખતનાં જુદા જુદા પ્રકારના ધંધા દેશમાં શરૂ થાય, નવીન શોધો થાય અને દૂરદૂરના નવા દેશો સાથે વેપાર શરૂ થાય તે ઉદ્દેશથી કેટલાંક વર્ષો સુધી એકાદ માણસને અથવા મંડળને (કંપનીને) એકાદ ધંધો અથવા વેપાર કરવા સારૂ “પૂર્ણ મકતો” આપવામાં આવતો. આવા મકતા જેને આપવામાં આવતા અને જેમાં મકતો લેનારના નાણા રોકાતાં અને જેમાં ખોટ જવાનો સંભવ રહેતો, તેથી એવા પ્રકારના મકતા આપવા માટે ઘણી તકરાર ન હતી. પણ લોકોની જરૂરીઆતની ચીજો માટે પોતાના માનીતા સરદારો અને લોકોને ઇલિઝાબેથે મકતા આપવા માંડ્યા ત્યારે લોકમત તેની વિરૂદ્ધ હોવાથી પાર્લિમેન્ટે તેની વિરૂદ્ધ તકરાર ઉઠાવી (૧૬૦૧) અને ઇલિઝાબેથને કંઈક મકતા રદ કરવા પડ્યા.

ગરીબ અને નિરાશ્રિત લોક સંબંધી કાયદો (Poor Law), ૧૬૦૧ :—મધ્ય યુગમાં ગરીબ લોકોને મદદ કરવાનું અને અજવસ્ત્ર આપવાનું કામ ચર્ચ, ધર્મમઠ અને ખાનગી ધાર્મિક લોકોનું છે અને તે માટે સરકાર જવાબદાર નથી એમ માનવામાં આવતું. અમીરઉમરાવની નોકરીમાંથી કમી થયેલા સિપાઇઓ, મઠો જપ્ત થયાથી નિરાશ્રિત થયેલા લોકો, ખેતીને બદલે ઉન તૈયાર કરવાનો શરૂ થયેલો ધંધો, આ બધા કારણોને લીધે બેકાર થયેલા ખેડુતો વગેરેમાંના મુંગા, આંધળા, પાંગળા અને વૃદ્ધ લોકોને ભીખ માંગવાનો વખત આવ્યો. આ બાબતમાં પાર્લિમેન્ટે ૧૬૦૧ માં ગરીબો માટેનો કાયદો (Poor Law) પાસ કર્યો. આ કાયદાથી જુદાજુદા ગામો અને શહેરોમાં સરકારે નિમેલા શાંતતારક્ષક અધિકારીઓની (Justice of the Peace)

દેખરેખ નીચે પોતપોતાની હદમાં રહેતાં લોક પાસેથી ગરીબ માટે કં (Rates) એકઠું કરી તેમાંથી તેમણે પોતાની હદમાં રહેતા ગરીબ માટે સગવડ કરવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ યોજનાથી નિરાશ્રિત થયેલા ગરીબ, આંધળા, પાંગળા, લુલા અનાથ લોકોને અન્નવસ્તુ આપવા, તેમને કામે લગાડવા અને જે લોકો કામ કરવાને ના પાં તેમને શિક્ષા કરવાની ગોઠવણ થઈ.

પ્રિવી કાઉન્સિલ અને શાંતતારક્ષક અધિકારી :—ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં રાજકારભારના સર્વ સૂત્રો તેણે નિમેલી પ્રિવી કાઉન્સિલ પાસે હતા. પાર્લિમેન્ટ પાસે મુકવાના કાયદાના કાચા ખરડા (Bills), રાણીન હુકમથી જાહેર કરવામાં આવતા જાહેરનામા આ કાઉન્સિલ પાસે મુકાતાં આ કાઉન્સિલમાંના સભાસદ સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટના સભાસદ થતા. આ પ્રિવી કાઉન્સિલ તરફથી જુદા જુદા જિલ્લામાં (Counties) ‘શાંતતા રક્ષક અધિકારીઓ (Justice of the Peace) નિમાતા, અને સ્થાનિક બાબતોમાં તેઓ આ કાઉન્સિલને જવાબદાર હતા. આ અધિકારીઓ જિલ્લાઓમાં શાંતતા જાળવવાનું, સાધારણ ગુનેગારોને શિક્ષા કરવાનું, ગરીબોન વ્યવસ્થા કરવાનું, રસ્તા અને પૂલ દુસ્તર કરવાનું, દારૂના પરવાના આપવાનું વગેરે જુદા જુદા પ્રકારની સ્થાનિક બાબતો સંબંધી કામ કરતા. આ અધિકારીઓને પગાર મળતો નહી, પણ તેમનો સમાજમાં દરજ્જા મોટો હોવાથી અને સ્થાનિક બાબતોમાં તેમને મહત્ત્વનું સ્થાન મળતું હોવાથી ઘણા સુખવાસ લોક એ કામ કરતા.

આયર્લેન્ડ :—ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં આયર્લેન્ડમ **હુઓનીલ્ અને યાર્શેનના અર્લ**ની સરદારી નીચે બડ થઈ (૧૫૯૮). તે બેસાડી દેવા ઇલિઝાબેથે તેના માનીતા ઇસેક્સન અર્લને આયર્લેન્ડ મોકલ્યો. પણ તેણે ઓનીલને શિક્ષા ન કરતાં તેને સાથે સલાહ કરી. ઇલિઝાબેથને આ સલાહ પસંદ પડી નહિ, તેથી તેણે ઇસેક્સને પાછો બોલાવી લીધો અને **લૉડ માઉન્ટમેયને** આયર્લેન્ડ મોકલ્યો. લૉડ માઉન્ટમેયને બંડ બેસાડી દીધું (૧૬૦૧) અને આયર્લેન્ડમ શાંતિ સ્થાપી.

ઇલિઝાબેથના અમલ દરમ્યાન પાર્લમેન્ટ:—ઇલિઝાબેથની કારકિર્દી દરમ્યાન પાર્લમેન્ટમાંની આમની સભાની સત્તા વધતી ગઈ. એ સભાના ઘણા ખરા સભ્યો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હતા અને તેમનામાં પ્યુરિટન મતનો પેસારો ઘણો થયો હતો. ધાર્મિક આખત પ્રમાણે જ રાજકીય આખતમાં પણ આપણને અધિક સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એમ તેમને થવા લાગ્યું. ઇલિઝાબેથ ધોરણસર કામ કરનારી, હોશિયાર અને કાર્યદક્ષ હતી. પાર્લમેન્ટ પાસેથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કામ કરાવવાની કળા તેનામાં હતી. દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો એ જ તેનું ધ્યેય હતું તેથી એના વખતમાં રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે અણખનાવ થયો નહિ.

રાષ્ટ્રીયત્વ અને રાષ્ટ્રનું મુખ્ય એટલે રાજકર્તા:—મધ્યયુગમાં ઇંગ્લંડમાંના સરદાર, ધર્માધિકારી અને જુદા જુદા ગામોના વેપારીસંઘ સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવતા, અને તેને લીધે રાજસત્તા નબળી પડી. પણ ટ્યૂડર સમયમાં ૭ મા હેન્રીએ સરદારોની સત્તાનો નાશ કરીધો, ૮ મા હેન્રીએ પોપની ધાર્મિક સત્તા ઇંગ્લંડમાંથી કાઢી નાખીને તે સત્તા રાજકર્તાએ પોતાના હાથમાં લીધી અને ઇલિઝાબેથે વેપારી સંઘો પાસેથી વેપાર તથા ઉદ્યોગ ધંધાને લગતી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી તેને લીધે રાજકીય, ધાર્મિક અને ઉદ્યોગધંધાને લગતી સર્વ સત્તા રાજકર્તાના હાથમાં આવી, અને રાષ્ટ્રનું મુખ્ય એટલે રાજકર્તા એવી ભાવના દૃઢ થઈ અને રાષ્ટ્રીયત્વની કલ્પના વિકાસ પામી.

અન્ય આખતો:—ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લંડમાં વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની ઝપાટાથી વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ૧૫૬૨ માં સર જોન હોકિન્સે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાપર ગુલામોનો વેપાર સ્થાપિત કર્યો. ૧૫૮૩ માં તુર્કસ્તાન સાથે વેપાર શરૂ થયો અને ૧૬૦૦ માં પૂર્વ તરફના બેટા અને દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સનદ આપવામાં આવી.

એના અમલમાં સ્પેન્સર, ક્રાઇડન, શેક્સપિયર, બેકન, રૅલે વગેરે વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા અને તેમણે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉત્તમોત્તમ પુષ્કળ પુસ્તકો રચ્યાં. એ વિદ્વાનોમાં જગવિખ્યાત શેક્સપિયર કવિએ તો પોતાનાં નાટકો દ્વારા ઇંગ્લંડનું નામ અજરામર કરી મૂક્યું.

આ પ્રમાણે ઇલિઝાબેથના રાજ્યમાં સર્વ દિશામાં ઇંગ્લંડની ઉન્નતિ થવાને લીધે તેનો અમલ સુવર્ણયુગ કહેવાય છે તે તદ્દન ચથાર્થ છે. આમ બધી બાબતમાં ઇંગ્લંડની આબાદિ થતી જતી હતી તેવામાં ૧૬૦૩ ના માર્ચ મહિનામાં ઇલિઝાબેથ મરણ પામી.

સારાંશ

ઇલિઝાબેથ (૧૫૫૮-૧૬૦૩)

ઇલિઝાબેથનું ધોરણ—

- (અ) ધાર્મિક :—ઇંગ્લંડમાંથી પોપનું ધાર્મિક ઉપરીપણું કાઢી નાંખવું. ઇંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના કરવી. ઇંગ્લંડનો રાજ્યકર્તા ધાર્મિક બાબતમાં પણ ઇંગ્લંડનો મુખ્ય અધિકારી.
- (બ) રાજકીય :—ઇંગ્લંડમાંના આંતર કલહનો નાશ કરવો. તરકટો અને કારસ્થાનો તોડી ફેડી બેસાડી દેવાં. ઇંગ્લંડના દોરદમામ અને મોભો સર્વત્ર વધારવા.
- (ક) બીજી બાબત :—વેપાર, વાઝમય અને કળાની બાબતમાં જનતાને પ્રોત્સાહન આપવું.
- (અ) ધાર્મિક ધોરણ :—ધાર્મિક બાબતમાં મધ્યમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું ધોરણ. એપિસ્કોપેલિયન પંથની સ્થાપના. એ માટે તેણે નીચેની બાબતો કરી :—એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી અને એક્ટ ઓફ યુનિફોર્મિટી (૧૫૫૮). ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિયન પંથ પ્રમાણે ન ચાલનારા રોમન કેથોલિક, જેસૂઈટ અને પ્યુરિટન પંથના લોકોને શિક્ષા કરવા માટે હાર્થ કમિશન કોર્ટની સ્થાપના (૧૫૮૩). ઇલિઝાબેથના કૃત્યો માટે તેને શિક્ષા કરવા સાડ પોપે નીચેના ઉપાયો યોજ્યા હતા :
  - (૧) એન બુલીન સાથે થયેલું ૮ મા હેન્ડ્રીનું લગ્ન કાયદેસર નહોતું, માટે ઇલિઝાબેથનો ઇંગ્લંડની ગાદીપર હક નથી એમ જાહેર કરવું અને સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરીનો ઇંગ્લંડની ગાદીપર હક સ્વીકારવો.

(૨) ઇલિઝાબેથને ધર્મબલિષ્ઠત અને પદબ્રષ્ટ કર્યાનું ફરમાન કાઢવું (૧૫૭૦).

(બ) રાજકીય ધોરણુ:—ઇંગ્લંડમાં માંહોમાંહનો કલહ દૂર કરવા અને ઇંગ્લંડના દોરદમામ અને મોભો સર્વત્ર વધારવા માટે તેણે નીચેના ઉપાયો યોજ્યા હતા:—

(૧) જ્યાંસુધી ઇંગ્લંડમાં પોતાના વિરુદ્ધ બંડો થાય ત્યાંસુધી રાજ્યગાદી સ્થિર નથી એમ સમજી કાવતરાંનો નાશ:—
(અ) નોર્ફકનું કાવતરું (૧૫૭૧), (બ) રિડોલ્ફીનું તરકટ (૧૫૭૧), (ક) ટ્રોકમાર્ટનનું તરકટ (૧૫૮૪), (ડ) બેલિંગટનનું તરકટ (૧૫૮૬).

(૨) સ્કૉટલંડની રાણી મેરી ઇંગ્લંડની ગાદીપર મારો હક છે એમ કહેતી હતી માટે તેને કેદખાને નાંખવામાં આવી (૧૫૬૯-૧૫૮૭). તેને ઇંગ્લંડની ગાદી અપાવવા માટે કાવતરું. બેલિંગટનના તરકટમાં તેનો હાથ છે એવા શક ઉપરથી તેને ફાંસી દેવામાં આવી (૧૫૮૭).

(૩) ફ્રાન્સ અને સ્પેન, એ રોમન કેથોલિક પંથનાં રાજ્યો ઇલિઝાબેથની સામે શસ્ત્ર ઉપાડે નહિ માટે તે દેશોમાં શરૂ થયેલી ચળવળોને મદદ કરવી.

(૪) ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળા હ્યુગેનોટોને મદદ અને સ્પેનના સામ્રાજ્યમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના નેધર્લંડના ડચ લોકોને મદદ.

(૫) સાહસિક નાવિકોને ઉત્તેજન.

(અ) હિંદુસ્થાન આવવાના નવીન જળમાર્ગ શોધવા માટે સફર—

(૧) ચેન્સેલરની ઇશાન દિશામાં સફર (૧૫૫૩).

(૨) માર્ટિન ફ્રોબિશરની વાયવ્ય દિશામાં સફર (૧૫૭૫-૭૮).

(૩) જોન ડેવિસની વાયવ્ય દિશામાં સફર (૧૫૮૫-૮૭).

(બ) લૉકિન્સ, ડ્રેક અને રૅલેનો સ્પેનના વેપારી વહાણો-
પર હુમલા, ડ્રેકની પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા (૧૫૭૭-૮૦),
આ બહાદુર નાવિકોને નાઇટ—સરદારનો ખિતાબ
આપી દરીઆઈ મુસાફરીને ઉત્તેજન.

(૬) સ્પેનના બળવાન નૌકાસૈન્યનો પરાજય (૧૫૮૮) અને
તેથી થયેલું પરિણામ :—ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સ્વારી આવ-
વાની ખીકનો નાશ થયો. સ્પેનની સમુદ્રપરની સત્તાની
પડતી. ઇંગ્લંડની દરીઆઈ સત્તા વધવા લાગી. ઇંગ્લંડના
વેપારની વૃદ્ધિ.

(ક) બીજી બાબતો વિષે ધોરણ :—વેપાર, સાહિત્ય, કળાને
પ્રોત્સાહન.

૧ વેપારી કંપનીને ઉત્તેજન—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના
(૧૬૦૦).

૨ ધંધામાં ઉમેદવારીસંબંધી કાયદો.

૩ ગરીબોનો કાયદો ૧૬૦૧.

૪ સાહિત્યની બાબતમાં પ્રગતિ :—શેક્સપિયર (૧૫૬૪-
૧૬૧૬), સ્પેન્સર, બેકન, રૅલે, ગ્રાઇડન વગેરે સાહિત્ય-
લકતો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

ઇલિઝાબેથના મંત્રી :—

વિલિયમ સેસિલ (લૉર્ડ બર્લે) (૧૫૨૦-૧૫૯૮) :—એ
ઇલિઝાબેથનો મુખ્ય અને વિશ્વાસુ પ્રધાન હતો. ૧૫૭૨ માં તેને
મુખ્ય ખજાનચી નીમવામાં આવ્યો. ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં
એ વિશેષ પ્રતિષ્ઠાવાળો માણસ હતો માટે ઇલિઝાબેથ એનીજ
સલાહ પ્રમાણે ચાલતી. રૉબર્ટ સેસિલ (સૉલ્સબરીનો અર્લ)
એ વિલિયમ સેસિલનો છોકરો. બાપના મરણ પછી એ
ઇલિઝાબેથનો મુખ્ય મંત્રી થયો (૧૫૯૮) અને એણે
ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં અને તેના પછી જોયસના મુખ્ય મંત્રી
તરીકે કામ કર્યું.

પ્રકરણ ૬ મું

ટ્યૂડર વંશના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લંડ

ઇલિઝાબેથના મરણથી લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી (૧૪૮૫-૧૬૦૩) રાજ્ય કરનારા ટ્યૂડર વંશની કારકિર્દીની સમાપ્તિ થઇ. એ સમય દરમ્યાન ઇંગ્લંડની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી તે આ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

રાજકીય સ્થિતિ:—ટ્યૂડર વંશના અમલમાં રાજસત્તા પ્રબળ અને અનિયંત્રિત થઇ. ‘વૉર ઑફ ધી રોઝીઝ’ નામના વિગ્રહમાં ઘણા ખરાં ઉમરાવ કુટુંબોનો નાશ થવાથી રાજસત્તા ઉપર તેમનો અંકુશ કમી થયો. ટ્યૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓનું ધોરણ પણ બાકી રહેલા ઉમરાવ કુટુંબોનાં જોર અને મહત્તા કમી કરવા તરફ જ હતું. તેમણે તહેનાતી સિપાઈઓની સંખ્યા ઓછી કરવાની અમીર ઉમરાવોને ફરજ પાડી, તેમના કિલ્લાઓનો નાશ કર્યો અને માતેલા સરદારો પર સ્ટાર એમ્પરની કચેરી પાસે ભારે રકમના દંડ ઠોકાવ્યા. બંદૂકના દારૂની શોધ થવાથી યુદ્ધોમાં બંદૂક અને તોપનો ઉપયોગ થવાથી મોટા અને મજબૂત કિલ્લાઓનું અને બખ્તરવાળા ઘોડેસ્વારોનું મહત્ત્વ ઓછું થયું. ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યની પુનર્રચના પણ આ જ કાળમાં થઇ અને નવાં વહાણો પણ બાંધવામાં આવ્યા. સ્પેનના કાફલાનો નાશ થયા પછી ઇંગ્લંડની નાવિક સત્તા વધવા લાગી અને સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું સ્થપાવા લાગ્યું. પાર્લમેન્ટની ઉમરાવની સભામાં આર્યબિશપ, બિશપ, મહાધિપતિ વગેરે ધર્માધિકારીઓનું મતાધિક્ય હતું, પણ ધર્મમંડો બંધ કરવામાં આવ્યાને લીધે આ ધર્માધિકારીઓની સંખ્યા ઘણી કમી થઈ ગઈ. ધાર્મિક સુધારાને પરિણામે નવા નીમેલા બિશપ અને આર્યબિશપોનો ટેકો રાજ્યોને મળવા લાગ્યો. રાજ્યના માનીતા ગૃહસ્થોને નવા ઉમરાવ નીમવામાં આવ્યા તેથી તેઓ પણ રાજસત્તાને ટેકો આપવા લાગ્યા અને ઉમરાવની સભામાં રાજકર્તાના પક્ષના બન્યા. ઉમરાવોની સભાની મદદ વગર

રાજસત્તાનો વિરોધ કરવા જેટલું સામર્થ્ય અને આત્મવિશ્વાસ તે વખતે આમની સલામાં નહોતા. રાજ્યકર્તા આ પાર્લમેન્ટ મારફત પોતાને જરૂર જોગી બાબત અને કાયદા કરી લેતા. ટ્યૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓ કુનેહબાજ અને રાજનીતિજ્ઞ હતા અને મોટા મોટા ઉમરાવ વંશના માણસોને પોતાના મંત્રી બનાવવાને બદલે મધ્યમ સ્થિતિના જ હોશિયાર અને કાર્યદક્ષ ગૃહસ્થોને પોતાના મંત્રી નીમતા અને તેમની મારફત પોતાનાં કામ કાઢી લેતા. એમ્પસન, મોર્ટન, વુલ્સી, કોંબેલ, મોર વગેરે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગના જ હતા. ટ્યૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓની રાજનીતિ ઉમરાવ વર્ગનું મહત્ત્વ કમી કરવાની, ઇંગ્લંડનો દોર વધારવાની, દરીઆઈ સત્તા વધારવાની, કળાકૌશલ્ય, ઉદ્યોગધંધા, વેપાર, દરીઆઈ સફર, સંસ્થાનો, સાહિત્ય વગેરે બાબતોને ઉત્તેજન આપવાની હોવાને લીધે તેમની પ્રયત્ન અને અનિયત્રિત સત્તા પણ લોકપ્રિય જ હતી.

સામાજિક સ્થિતિ:—પૂર્વે અમીર ઉમરાવ અને ધર્માધિકારી વર્ગ જ શ્રીમાન્ અને વિદ્વાન્ હતા. પણ હવે મધ્યમ વર્ગના લોક પણ વિદ્વા, કળા અને સંપત્તિમાં આગળ આવવા લાગ્યા. દરિઆઈ સફર, નાવિક સત્તા, સંસ્થાનો, વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં પણ મધ્યમ વર્ગના લોકો આગળ આવવા લાગ્યા. ખેતીની બાબતમાં ખાતેદારોથી નીચેના વર્ગની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ. ઉનનું કાપડ બનાવવાના ધંધાને ઉત્તેજન મળવાને લીધે ખેતીને બદલે ઘેટાં પાળી ઉન ઉત્પન્ન કરવા તરફ જમીનદારોનું લક્ષ લાગવા માંજું અને ઘણા ખેડૂતોને ખેતીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. આઠમા હેન્ડની કારકીર્દીમાં ધર્મમંડો જન્મ થવાથી તેના ઉપર અવલંબી રહેલા ધર્માધિકારી, ખાતેદારો, અનાથ અને અપંગ લોક, તેમજ લડિંગા ઉડેલટપ્પુ લોક, એ બધાને કામધંધો અને આશ્રય મળતો બંધ થવાથી તેમની સ્થિતિ ઘણી દુઃખી થઈ ગઈ અને ખેડારી વધી લોકોમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. તેને લીધે ચોરી, દરોડા, મારકાડ અને હુલ્લડો વધવા લાગ્યાં. ત્યારે એ સ્થિતિ ટાળવા માટે ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં ગરીબ લોકોને કામધંધો અને અન્નવસ્ત્ર મળે એ ઉદ્દેશથી ‘ગરીબ લોકોનો કાયદો’ (Poor Law) ઘડવામાં આવ્યો. આજ કાળમાં નવા ધંધા, વેપાર, સંસ્થાનો, દરીઆઈ

સફર વગેરે બાબતો તરફ પણ લોકોનું લક્ષ ખેંચાયતે લીધે પુષ્કળ માણસોને કામધંધા મળવા લાગ્યા અને તેથી બેકારીનું પ્રમાણ ઓછું થવા લાગ્યું.

આર્થિક સ્થિતિ :—નવા નવા પ્રદેશો શોધી કાઢી દૂરદૂરને ઠેકાણે લોકો સંસ્થાનો સ્થાપવા લાગ્યા. સ્પેનના રામ્પનો ધર્મસંબંધે જીલમ હોવાને લીધે તેધર્મીઓમાંના ઘણા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના વણકરો ઇંગ્લંડમાં આવી રહેવા લાગ્યા. એ વણકરોને ઇંગ્લંડમાં આશ્રય આપતી વખતે તેમની સાથે એવો દરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે એ વણકરોનાં દરેક કુટુંબમાં એક અંગ્રેજને ઉત્તનું વણાટ, રંગાટ વગેરે કામ શીખવવા માટે રાખવો. આથી ઇંગ્લંડમાં કાપડ વણવાનો ધંધો સ્થાપન થયો અને અંગ્રેજ લોક પણ તેમાં વાકિફ થવા લાગ્યા. તે કાળે એ કાપડ હાથની શાળપર વણાતું હતું. તેજ પ્રમાણે કાગળ તૈયાર કરવા, છાપખાનાં કાઢવાં વગેરે ધંધા પણ ચાલુ થવા લાગ્યા. ઉદ્યોગધંધા પ્રમાણે ઇંગ્લંડનો વેપાર પણ વધવા લાગ્યો અને ઇંગ્લિશ જહાજો વેપાર માટે દૂરદૂરના દેશોમાં જવા લાગ્યાં. વેપાર વધવાથી લંડન, ગ્વિસ્ટલ, સાઉથમ્પટન વગેરે શહેરોનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું અને તેઓ આબાદ થતાં ચાલ્યાં. મેરીની કારકિર્દીમાં ઇંગ્લંડ અને રશિયા વચ્ચે વેપારી કાલકરાર થયા હતા. ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપવામાં આવી. વેપાર વધવાને લીધે પૈસાની લેવડ દેવડ, હુડી વગેરે બાબતની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે **શારૂકક્ષાની** (Royal Exchange) સ્થાપના કરવામાં આવી. દરીઆઈ સફરો, નવા નવા દેશોની શોધ અને નૌકા-બળને લીધે દૂરદૂરના દેશોમાં જઈ ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપવાના પણ પ્રયત્ન થવા લાગ્યા. એમ દૂર દેશાવરો સાથે સંબંધ થવાથી ત્યાંના નવા નવા પોકોની ખેતી ઇંગ્લંડમાં દાખલ કરવામાં આવી. સર ટૉમસ રૅલેએ તંબાકુ અને પટાટા ઇંગ્લંડમાં આણ્યા. જમીનની ખેતી કરવાની પદ્ધતિમાં પણ સુધારા થયા.

લોકસંખ્યા :—ઇંગ્લંડમાં પહેલી વસ્તી ગણતરી ૧૮૦૧ માં કરવામાં આવી હતી. તે પહેલાં ઇંગ્લંડની લોકસંખ્યા કેટલી હતી તે કહી શકાય નહીં.

પણ જન્મ, મરણ વગેરે આપતોની જે નોંધ મળી છે તે પરથી જુદા જુદા વખતે ઇંગ્લંડની લોકસંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ તેના અંદાજ આંકડા કાઢવામાં આવ્યા છે. તે પરથી એમ દેખાય છે કે ઇંગ્લંડમાં જુદા જુદા સમયે લોકસંખ્યા નીચે પ્રમાણે હતી.

ઈ. સ. ૧૦૬૬ ને સુમારે ૧૫ લાખ

„ ૧૩૪૦ „ ૪૦ લાખ

„ ૧૪૦૦ „ ૨૫ લાખ (પ્લેગને લીધે લોકસંખ્યા
ઓછી થઈ)

„ ૧૫૦૦ „ ૩૫ લાખ

„ ૧૬૦૦ „ ૪૫ લાખ

શિક્ષણ, શાળા અને સાહિત્ય:—આ સમયે ઘણી પ્રાથમિક શાળા (Grammar Schools, Primary Schools) અને કેટલીક માધ્યમિક શાળાઓ (Secondary Schools) સ્થાપવામાં આવી. જેસુઈટ પંથના લોકોએ શિક્ષણના પ્રચારને માટે ઘણું કામ કર્યું. આગળની નિરસ, કેટાણો ઉપજવે એવી અને ગોખણપટ્ટીની શિક્ષણપદ્ધતિને બદલે વિદ્યાર્થીઓનાં મન રંજન કરી તેમનામાં શિક્ષણ માટે શોખ ઉત્પન્ન કરે એવી નવી તરેહની પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવા માટે ડૉલેટે ‘સેન્ટ પૉલ’ નામની શાળા કાઢી. પૂર્વે વિદ્વાનો પ્રસાર માત્ર હિંચ વર્ગોમાં જ હતો. ત્યારે હવે તે મધ્યમ વર્ગમાં પણ થવા લાગ્યો. ટ્યૂડર વંશના રાજા અને રાણી સુસંસ્કૃત અને વિદ્વાન હતાં અને તેઓ વિદ્વાકળાને ઉત્તેજન આપતાં હતાં. તેમના પ્રોત્સાહનથી એ કાળમાં અનેક કવિ અને ગ્રંથકાર પેદા થયા. તેમાં શેક્સપિયર, એડવર્ડ સ્પેન્સર, હૂકર, બેકન અને રૅલે મુખ્ય હતા.

ઘરો, ઈમારતો અને સામનસુમન વગેરે:—મધ્યયુગમાં અમીર ઉમરાવ અને સરદાર લોક રક્ષણ આપે એવા મજબૂત કિલ્લામાં રહેતા હતા. તે કાળે થતાં બંડો અને હુલ્લડોને લીધે જન-માલની સલામતી નહોતી. તેથી એ કિલ્લાઓ ભપકાવાળા સુશોભિત કરવાને બદલે મજબૂતાઈ અને રક્ષણ આપે એવા બાંધવા તરફ ખાસ

લક્ષ આપવામાં આવતું હતું. પણ લ્યૂડર સમયમાં આંતર બંડો ખેસાડી દર્ધ શાંતિ સ્થાપવામાં આવેલી હોવાને લીધે અમીર ઉમરાવો પોતપોતાની ખેતીની જમીનમાં સુંદર અને વિશાળ મહેલાતો બાંધી રહેવા લાગ્યા; અને ચારે બાજુ સુંદર બાગબગિચા બનાવવા લાગ્યા. મધ્યયુગમાં સામાન્ય લોકનાં ઘરો માટી લાકડાંનાં બાંધવામાં આવતાં હતાં, પણ હવે તે પથ્થર અને ઇંટના બંધાવા લાગ્યાં. તે વખતે ઘરમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળી જવા માટે છાપરાંમાં એકાદ બાકું રાખવામાં આવતું, પણ હવે તેને બદલે ધુમાડીઆં બંધાવા લાગ્યાં. આગળ બારણાંને કાચની તક્તીઓ હોય તો તે મોજમગ્નની ચીજ ગણાતી, પણ હવે સામાન્ય માણસના ઘરોમાં પણ કાચની બારીઓ થવા લાગી. ઘરમાં જાડી ખરબચડી ચટાઇ અને આથરને બદલે શેતરંજી વપરાસમાં આવવા લાગી. લાકડાંનાં વાસણોને બદલે ધાતુનાં વાસણો અને ચમચાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ઘઉં, કોબિજ, બટાટા વગેરે મોજશોખની ચીજો ગણાતી હતી, તે હવે રોજના ખોરાક તરીકે ગણાવા લાગી. શહેરોના રસ્તા ગલીય અને સાંકડા હતા. રસ્તાની બાજુએ બાંધેલાં ઘરોના ઉપલા મજલાનો કેટલોક ભાગ રસ્તા પર જૂલતો આવે એવો બંધાતો. એક ગામથી બીજે ગામ જવાના રસ્તા પણ ખરાબ હતા, અને રસ્તે ચોરીઓ થતી અને ધાડો પણ પડતી. તેથી રાતની વેળાએ મુસાફરી કરવી એ જનખમભરેલું હતું. મુસાફરી કરવા માટે વિક્ટોરીઆ જેવી ચાર પૈડાની ગાડીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો.

રમતગમતના પ્રકાર :—શિકાર, ઘોડાની શરત, ટેનિસ વગેરે સરદાર વર્ગના લોકની રમતગમતની બાબતો હતી. ‘ટૂર્નમેંટ્સ’ (ડંગલ) માં દંડયુદ્ધનો રિવાજ ધસતો જતો હતો, આખલા અને મરવાઓની સાઠમારી, રીંછના ખેલ, નાચ, તીરકામકાંબાજ, તમાશા વગેરે મધ્યમ વર્ગના લોકની રમતગમતની બાબતો હતી. બાઇબલમાંના કથાપ્રસંગને અનુસરીને નાટકો કરવામાં આવતાં. ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં શેક્સપિયરે બીજી કથાના પ્રસંગો લઈ નાટકો લખ્યાં અને તે નાટકોના પ્રયોગ પણ થવા લાગ્યા હતા. એ નાટ્યપ્રયોગોને માટે નાટકશાળા બાંધવામાં આવી નહોતી; પણ તે

મહેશ્વરોના આંગણમાં કે વાડામાં થતા. ઇલિઝાબેથના વખતમાં નાટકશાળાઓ અંધાવા લાગી. નાટકમાં સ્ત્રીનો ભાગ પણ પુરુષો જ ભજવતા. સીનસીનરીનું તો નામ જ નહિ. સાદા પડદા આગળ જ નાટક કરવામાં આવતું. યુરિટન લોકોને આ રમતગમત બિલકુલ ગમતી નહિ. એ બધું ધર્મવિરુદ્ધ છે એમ તેઓ માનતા.

પોશાક :—મધ્યમ વર્ગ પૈસાવાળો થવાને લીધે તે વર્ગના લોકો પણ પોશાક પાછળ ઘણો ખર્ચ કરવા લાગ્યા. સરદાર અને અમીર ઉમરાવ ઉંચા ઉંચા અને રંગીન જાભા પહેરતા. ઉંચા વર્ગની સ્ત્રીઓમાં પીનનો ઉપયોગ પણ ઘણો થવા લાગ્યો હતો. નીચલા વર્ગના લોકોનો પોશાક જાડા ખરબચડા કાપડનો હતો. ઇલિઝાબેથ રાણી પોશાકની બાબતોમાં ઘણો ખર્ચ કરતી હતી અને તેના દરબારના લોક પણ તેનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરતા. ઇલિઝાબેથના મરણસમયે તેના પોતાના ૩૦૦૦ પોશાક હતા.

વહેમો :—તે વેળા જાદુ, ભૂત પલીત, કિમિયા અને જ્યોતિષ પર સામાન્ય લોકોને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. પણ આ બધી બાબતો વિષે પૂર્ણ માહિતી મેળવવાના પ્રયત્ન થવાને લીધે નવીન શોધો થવાથી મનુષ્યના જ્ઞાનમાં વધારો થયો. લોખંડનું સોનું કરવાના પ્રયત્નોને લીધે રસાયણશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ થઈ. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાંથી આકાશમાંના તારા અને ગ્રહો વિષે માહિતી મેળવવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે ભૌતિક શાસ્ત્રમાં અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ પ્રગતિ થવા લાગી.

સારાંશ

રાજકીય સ્થિતિ—રાજસત્તા પ્રબળ અને અનિયંત્રિત. ઉમરાવ કુટુંબોનો નાશ થયો. સરદારોનું મહત્ત્વ ઓછું કરવા તરફ રાજનું ધોરણ. પાર્લમેન્ટ પર રાજ્યકર્તાનો દાબ; અને રાજસત્તાને પાર્લમેન્ટનો ટેકો. વિદ્યા, કળા, દરીઆઈ સફર, વેપાર, ઉદ્યોગધંધા વગેરે બાબતોને રાજ્યકર્તાઓનું ઉત્તેજન અને તેને લીધે રાજની અનિયંત્રિત સત્તા પણ લોકપ્રિય.

સામાજિક—મધ્યમ વગના લોકો વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાને લીધે પૈસાદાર થતા હતા અને તેમનું મહત્ત્વ વધતું જતું હતું. ખેતીને બદલે ઘેટાં પાળી ઉનની પેદાશ કરવા તરફ લક્ષ આપવાને લીધે ખેડુતોને ખેતરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. ધર્મમંત્રો બંધ થવાથી તેનાપર આધારવાળા લોકો નિરાધાર થયા. તેથી વધેલી ખેડારી, ચોરી, લૂંટફાટ અને હુલ્લડો. ગરીબ લોકોને કામધંધો અને આશ્રય મળે તે માટે ‘ગરીબ લોક સંબંધે કાયદો.’

આર્થિક સ્થિતિ—વેપાર, ઉદ્યોગધંધા, પૈસાની લેવડદેવડ, વસવાટ વગેરે. નેધર્લેન્ડથી વણકરો ઇંગ્લંડમાં આવ્યા, તેથી ઇંગ્લંડમાં ઉનનું કાપડ વણવાની શરૂઆત. કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાં. જાપખાનાં. દૂરદેશાવર સાથે વેપાર. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના. નવીન પ્રદેશોની શોધ અને ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપવાના પ્રયત્નો. વહાણોનું બાંધકામ.

શિક્ષણ, શાળા અને વાડ્-મય—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાની વૃદ્ધિ. જેસૂઇટોના શિક્ષણસંબંધી પ્રયત્ન. કૉલેટની નવીન પદ્ધિતિની ‘સેન્ટ પૉલ’ શાળા. રાજ્યકર્તાઓ વિદ્યાના શોખીન અને તેમનું વિદ્યાકળાને ઉત્તજન. શેક્સપિયર, સ્પેન્સર, બેકન, હૂકર, રૅલે વગેરે કવિ અને લેખક.

ઘરો, ઇમારતો અને સામનસુમન—કિલ્લાને બદલે સરદારોનાં સુંદર અને લવ્ય મહેલો. સામાન્ય લોકોના ઘરો ઇંટ પથ્થરનાં બંધાવા લાગ્યાં. ઘરો ધુમાડીયાં અને કાચની બારીવાળાં. રસ્તા ગલીય અને સાંકડા. મુસાફરીમાં જોખમ.

રમતગમતના પ્રકાર—અમીર ઉમરાવો શિકાર, ટેનિસ અને ક્રીકેટની શરત પાછળ વખત ગાળતા. સામાન્ય લોકોના રમત-ગમતના પ્રકાર:—સાંઠની અને કુતરાની સાઠમારી, નાચ, તમાશા, વગેરે. પ્યુરિટન લોકોને આ સર્વે નાપસંદ.

પોશાક—અમીર ઉમરાવોના, ઉત્તના કિમતી અને રંગીન ઝભ્ભા સામાન્ય લોકોનો પોશાક જાડા ખરબચડા કાપડનો. સ્ત્રીઓમાં ‘પિન’ (ટાંકણી) નો ઉપયોગ. ઇઝિલાએથનું પોશાક તરફ વિશેષ ધ્યાન.

વહેમો—જાદુ, ભૂતપલીત, કિમિયો, જ્યોતિષ. પણ એ બધાં વિં પૂર્ણ માહિતી મેળવવાના પ્રયત્ન થવા માંડ્યાથી મોટી મોટી શોધો થઈ અને માણસનાં જ્ઞાનમાં વધારો થયો.

પરિશિષ્ટ-૧

દ્યુડર સમયના પ્રખ્યાત પુરુષો

ટૉમસ વુલ્સી (૧૪૭૧-૧૫૩૦):—ટૉમસ વુલ્સીનો જન્મ ઈસવિયમાં થયો હતો. એની ચાલાક બુદ્ધિને લીધે તેણે વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ ૧૪ વર્ષની ઉંમરે જ પૂર્ણ કર્યું. સાતમા હેન્રીના વખતમાં પરદેશી રાજ્યખાતામાં તેને નીમવામાં આવ્યો હતો. આઠમા હેન્રીએ તેને ચૉર્કનો આર્યબિશપ નીમ્યો અને પછી ૧૫૧૫ માં ચૅન્સેલર એટલે મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. તે ઉમરાવની સલાનો અધ્યક્ષ હતો અને આમની સલામાં પણ તેનું વજન ધણું પડતું હતું. મુખ્ય મંત્રી નીમાયા પછી ૮ મા હેન્રીનું પરરાષ્ટ્રીય કામકાજ તેની જ સલાહ પ્રમાણે ચાલતું હતું. અને તેથી પરદેશી રાજ્યો પણ હેન્રીને પોતાનો કરી લેવાના પ્રયત્નો તેની જ મારફત કરતા હતા. એનું ધોરણ યુરોપમાં સત્તાનું સમતોલપણું રાખવાનું હતું. ૧૫૧૭ માં પોપે તેને પોતાનો ઇંગ્લંડમાંના પ્રતિનિધિ (Legate) નીમ્યો. રોમના પોપ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ તેની હતી. કંથરાઈનને તલાક આપવાની બાબતમાં પોપની સંમતિ મેળવવાનું કામ હેન્રીએ વુલ્સીને જ સોંપ્યું હતું. પણ એ કામ વુલ્સીથી થઈ શક્યું નહિ ત્યારે હેન્રીએ તેને મુખ્ય મંત્રીની જગ્યા ઉપરથી કાઢી મૂક્યો (૧૫૨૯) અને તેના પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો. ૧૫૩૦ માં વુલ્સી મરણ પામ્યો.

સર ટૉમસ મોર (૧૪૮૯-૧૫૩૫):—પ્રાચીન વિદ્વાકળાનું પુનર્જીવન થવાથી જે વિચારકાંતિ થઈ હતી તેનો ટૉમસ મોર એક આધારસ્તંભ હતો. મુત્સદ્દી તથા સાહિયસેવક તરીકે પણ તેની ખ્યાતિ ધણી હતી. નમુનેદાર રાજ્યપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે બતાવનારો ‘યુટોપિયા’ (Utopia) નામનો ગ્રંથ તેણે લખ્યો હતો. હેન્રીએ વુલ્સી પછી તેને મુખ્ય મંત્રી નીમ્યો હતો. હેન્રીનો એ મિત્ર હતો. પણ એક્ટ ઑફ સુપ્રીમસીના કાયદા પ્રમાણે રાજ ધાર્મિક બાબતમાં પણ ઇંગ્લંડમાં સર્વોપરી અધિકારી થયો તે વાત

તેણે સ્વીકારી નહિ તેથી હેન્રીએ તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેને ફાંસી દીધી (૧૫૩૫).

માર્ટિન લ્યૂથર (૧૪૮૩-૧૫૪૬) :—લ્યૂથર જર્મનીમાં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ ખાણનો મજૂર હતો. લ્યૂથર હોશિયાર અને મહેનતુ હતો. તે વકીલનો ધંધો કરે એવી તેના બાપની ઇચ્છા હતી; પણ લ્યૂથરને તે ધંધો ગમતો નહોતો. તેને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઘણા ગમતા હતા. એ વિષયોનું અધ્યયન કરવા માટે તે ૧૫૧૦ માં રોમ ગયો. તે ત્યાંથી પાછો આવીને વિટેનબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરવા લાગ્યો. ૧૫૧૭ માં જ્યારે ટેટસેલ નામનો ધર્માધિકારી ‘પાપમાંથી મુક્ત કરનારા માશીપત્રો’ વેચવા વિટેનબર્ગમાં આવ્યો ત્યારે લ્યૂથરે તેનો વિરોધ કર્યો. તેના એ કૃત્ય માટે પોપે તેને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યો. પણ લ્યૂથરે પોપની ધાર્મિક સત્તા માન્ય કરી નહિ અને તેણે ધર્મસુધારાની ચળવળ શરૂ કરી. લ્યૂથર અને તેના અનુયાયીઓ અને તેમના વિચારના બીજા માણસો પ્રોટેસ્ટન્ટ (પોપનો વિરોધ કરનારા) કહેવાવા લાગ્યા. લ્યૂથર મોટા પંડિત કે વિદ્વાન નહોતો. પણ જે કોઈ વાત હાથપર લે તે પાર પાડે એવો હતો.

કૅલ્વિન (૧૫૦૮-૧૫૬૪) :—કૅલ્વિન ફ્રાન્સમાં જન્મ્યો હતો અને ત્યાંજ લણ્યો હતો. ધાર્મિક ચળવળ ચલાવવા માટે તેને ફ્રાન્સ છોડવું પડ્યું હતું. ત્યાંથી તે સ્વિત્ઝર્લૅન્ડના જીનીવા શહેરમાં જઈ રહ્યો. તેને પણ પોપની ધાર્મિક સત્તા કબૂલ નહિ હતી. તેથી તે અને તેના અનુયાયીઓ પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ (પોપનો વિરોધ કરનારા) કહેવાયા. એના મતનો પ્રચાર ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ, સ્કૉટલૅન્ડ અને થોડો ઘણો ઇંગ્લંડમાં થયો.

રૅમસ કૉમ્બેલ (૧૪૯૮-૧૫૪૦) :—વુલ્સી જ્યારે મુખ્ય મંત્રી હતો ત્યારે કૉમ્બેલ તેનો સેક્રેટરી હતો. ૮ મા હેન્રીએ વુલ્સી પછી એને મુખ્ય મંત્રી નીમ્યો. તેનું વલણ ધર્મસુધારા તરફ હતું. ધર્મમંત્રે બંધ કરી તેની માલમત્તા જપ્ત કરી લેવાની સલાહ હેન્રીને તેણે જ આપી હતી. જર્મનીની રાજકન્યા એન ઑફ કલીવ્ઝ સાથે

હેન્રીનું લગ્ન કોમ્બેલે જ ગોઠવ્યું હતું. પણ એન બેડોળ છે એમ હેન્રીને લગ્ન થયા પછી ખબર પડતાં જ તેણે રાજદ્રોહનું તહોમત મૂકી કોમ્બેલને ફાંસી દીધી.

રોમસ ક્રેન્મર (૧૪૮૯-૧૫૫૬) :—વુલ્સી પછી હેન્રીએ તેને આર્યબિશપ અને પોતાનો મંત્રી નીમ્યો હતો. એનો વિચાર પણ ધર્મ-સુધારા તરફ હતો. હેન્રીનું કંથરાધન સાથે થયેલું લગ્ન ધર્મવિરુદ્ધ હતું માટે તેની ફરગતી આપવાની સલાહ તેણે જ હેન્રીને આપી હતી. બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં તેની ઘણી મદદ હતી. ૬ ફૂ એડવર્ડની કારકિર્દીમાં પ્રાર્થનાનું નવું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં એણે ભાગ લીધો હતો. મેરીના રાજ્યમાં પાખંડી નાસ્તિક તરીકે તેને જીવતો બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો.

વિલિઅમ સેસિલ (લૉર્ડ બર્લે) ૧૫૨૦-૧૫૯૮ :—નાનપણમાં વિલિઅમ સેસિલે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૫૪૭ માં તે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો. એડવર્ડની કારકિર્દીમાં રાજ્યપાલક સમર-સેટનો તે સેક્રેટરી હતો. ઇલિઝાબેથે તેને પોતાનો મંત્રી નીમ્યો હતો. આળીસ વર્ષ સુધી તેણે મુખ્ય મંત્રીનું કામ કર્યું. ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ ઘણાં કાવતરાં કરવામાં આવ્યા હતાં, પણ સેસિલના સાવધપણાને લીધે બધાં કાવતરાં નિષ્ફળ ગયાં હતાં. ૧૫૭૧ માં ઇલિઝાબેથે તેને લૉર્ડ બર્લેનો ખિતાબ આપી ઉમરાવ બનાવ્યો.

સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક (૧૫૪૫-૧૫૯૬) :—ડ્રેક ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં પ્રસિદ્ધ સાહસિક નાવિક હતો. તેણે સ્પેનના સોના-રૂપાથી ભરેલાં વહાણોપર હુમલા કરી ઘણી લૂંટ મેળવી હતી. તે પોતાના સુવર્ણ-હિંદ (Golden Hind) નામના વહાણમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો (૧૫૭૭-૧૫૮૦) ત્યારે ઇલિઝાબેથે તેના જહાજપર જઈ તેને ઘણું માન આપ્યું અને સરદાર બનાવ્યો. પછી ઇલિઝાબેથે તેને નૌકાસૈન્યમાં બીજા નંબરનો નૌકાસેનાપતિ બનાવ્યો. તેને કંડિઝ બંદરમાં રહેલાં સ્પેનિશ વહાણોમાંના કેટલાંકનો નાશ કર્યો હતો (૧૫૮૭) અને ૧૫૮૮ માં સ્પેનના કાફલા હરાવવામાં તેણે સારો ભાગ લીધો હતો.

પરિશિષ્ટ-૨

તે સમયના પત્રકોમાંથી ઉતારા

૧. મેંદા પાળી ઉન તૈયાર કરવાનો ધંધો :—સર થોમસ મોરે (૧૪૮૦-૧૫૩૫) “યુટોપિયા” નામનો ગ્રંથ લખ્યો તેમાં “નમુનેદાર રાજ્ય” કેવું હોવું જોઈએ તે લખ્યું છે. આ ગ્રંથ લેટિન ભાષામાં લખેલો ૧૫૧૬ માં પ્રસિદ્ધ થયો. આ ગ્રંથમાં ખેતીને બદલે મેંદા પાળી ઉન તૈયાર કરવાના ધંધા બાબત નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :—

“...તમારા મેંદા પૂર્વે ઘણા ગરીબ અને હળી ગયેલા હતા અને તેમને ખોરાક પણ થોડો જોઈતો હતો. પણ તે હવે એટલા ખાધરા અને ભયંકર થયા છે કે તે માણસોને ગટ કરી જાય છે. પવિત્રપણા અને દયાના પુતળા સમાન ગણાતા ધર્મમઠના સાધુ અને ધર્માંધિકારી પોતાને મળતી વાર્ષિક આવક પર સંતોષ ન માનતા (વધારે આવકની પ્રાપ્તિ માટે) ખેતીની જમીનમાં કુંપણો નાંખી ત્યાં મેંદા પાળવા લાગ્યા છે. ઘરખાર અને ગામ ઉજ્જડ કરી ચર્ચને પણ મેંદાવાડો બનાવવાનો તેમનો વિચાર છે કે શું?”

૨. લેટિમરના મરણસમયના ઉદ્દગાર—મેરીની કારકીર્દીમાં લેટીમરને (૧૪૮૫-૧૫૫૫) ઓટ્ટેસ્ટન્ટ પંથના બિશપો રિડલે વગેરે સાથે શ્રવતા બાળી મૂક્યા તે વખતે તેનો ઉદ્દગાર :—

“મિત્ર રિડલે, હિંમત રાખ. આજે આપણે ઇંગ્લંડમાં એવી જ્યોત પેટવીશું કે ઇશ્વરકૃપાથી તે કદી ઓલાશે નહીં એવો મને ભરોસો છે.”

૩. ઇલિઝાબેથ અને પાર્લમેન્ટ—ઇલિઝાબેથના લગ્નસંબંધી અને પર-રાષ્ટ્રીય ધોરણસંબંધી પાર્લમેન્ટમાં સભાસદોએ ચર્ચા કરી તે વખતે ઇલિઝાબેથે નીચે લખેલો ઉદ્દગાર કાઢ્યો :—

“પાર્લમેન્ટ સમક્ષ વિચાર કરવા સાડ મુકેલી બાબતો સિવાય બીજી બાબતોની (એના લગ્ન અને પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ) ચર્ચા સભાસદોએ ન કરવી એ સાડ છે.”

પાર્લમેન્ટના સભાસદોની ભાષણસ્વતંત્રતાસંબંધી ઇલિઝાબેથે કાઢેલા ઉદ્દગાર :—

તમને ભાષણ સ્વતંત્રતાનો હક છે, પણ તે કયો છે તેની તમને ખબર હોવી જોઈએ. તમારા સાંભળવામાં આવી હોય અથવા તમારા મગજમાં એક વાત આવી હોય તે બાબત ચર્ચા કરવાનો આ હક નથી. તમારો ભાષણ સ્વતંત્રતાનો હક એટલે (તમારી સમક્ષ મુકેલી બાબતમાં તમારી સંમતિ “ છે ” કે “ નહિ ” એ કહેવું એટલો જ છે.

૪. ઇંગ્લંડપર ચઢાઈ કરવા સારૂ જેમૂઠિ પંથીઓનો પત્ર-વહેવાર :—ક્રાઇર પાર્સન્સ નામનો એક જેમૂઠિ ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લંડ આવ્યો હતો. તેણે ઇંગ્લંડમાંના કૅથોલિક લોકોને ઇલિઝાબેથ વિરુદ્ધ બંડ કરવાની ખટપટ શરૂ કરી. ૧૫૮૦ માં તેણે પોપને મોકલેલા પત્રમાંથી કેટલોક સાર નીચે આપ્યો છે :—

“ આપણે જે શત્રુઓ સાથે બાંધવાની છે તે ‘ પ્યુરિટન ’ નામના પાખંડી લોકો અને લીસ્ટર, હંટીંગટન વગેરે રાણી (ઇલિઝાબેથના) ના માનીતા સરદારો છે. ઇંગ્લંડ પૈસા, શસ્ત્રો, સૈન્ય અને અરમારનો ઉપયોગ કરી શકશે એ ખરી વાત છે, પણ તેમનામાંના એકને પણ લડાઈ કેવી હોય છે તેની ખબર નથી. દેશના મનાતા આગેવાનો એશઆરામ અને પ્રેમવિષયક બાબતોમાં ગુલતાન છે. યુદ્ધ શરૂ થયાની વાત સાંભળતા તેઓ ઇંગ્લંડમાંથી પલાયન કરી જશે. યુદ્ધ સમયે સેનાપતીના ઓઢાની જવાબદારી લેવા એક પણ માણસ નથી. આખા દેશમાં માત્ર બેજ કિલ્લા છે, અને તે પણ ત્રણ દિવસથી વધારે ટકાવ કરી શકે તેમ નથી. પુષ્કળ દિવસ શાંતીમાં પસાર કરવાથી ફ્રાન્સમાં જઈ આવેલા પાખંડી લોકો સિવાય બીજા લોક શસ્ત્રધારણ કરશે નહીં. તેમાંના કંઈક લોક પાર્માના જ્યુક (નેધર્લંડમાં સ્પેનનો સેનાપતિ) સાથે મળી ગયેલા છે, અને ઇલિઝાબેથવિરુદ્ધ બંડ કરવાની તેમની ઘણી ઇચ્છા છે એ ખુલ્લું છે....

૧૫ હજાર કવાયતી લશ્કર બસ છે. આ સૈન્ય ઇંગ્લંડપર ચઢાઈ કરશે એટલે અહીંના લોકો આપણી સાથે મળી જશે અને આપણને જય મળશે. શિસ્ત વગરના લોકોના ટોળાં

સામે આપણને લડાઈ કરવાની છે... માટે ઇંગ્લંડ પર ચઢાઈ કરવાનું કામ પોપ જગદ્ગુરુએ જલદી મનપર લેવી એવી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે..."

૫. ઇલિઝાબેથે ઇંગ્લિશ સૈન્ય સમક્ષ કરેલું લાપણુ :—રપેને કરેલી અરમારી ચઢાઈ વખતે સૈન્ય સમક્ષ ઇલિઝાબેથે કરેલા લાપણુમાંથી ઉતારો ૧૫૮૮ :—“પ્રિય લોકો ! મારી સંરક્ષણની કાળજી રાખનારા કેટલાક હિતચિંતકોએ સશસ્ત્ર લોકોના ટોળામાં જવાથી દગો ફટકો થાય એવો સંભવ છે અને મારા જીવને જોખમમાં નાંખવો નહિ એમ કહી માંડે મન ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અહીં આવવાનું માંડી વાળી મારા પ્રિય પ્રજા-જનમાં અવિશ્વાસ દેખાડાવી જીવતા રહેવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી.

જે જીલ્મી રાજકર્તાઓ હોય તેને ખીક હોય. હું આજ સુધી એવી રીતે વર્તી છું કે મારી પ્રિય પ્રજાના અંતઃકરણમાં મારા તરફની દૃઢ રાજનિષ્ઠા અને સદ્વિશ્વ ઈશ્વરકૃપાથી મારા મુખ્ય આધાર સ્થંભ અને સામર્થ્ય છે. કેવળ મનોરંજન માટે હું અહીં આવી નથી, પણ યુદ્ધ પ્રસંગે મારા દેશ સાથે અને દેશબાંધવો સાથે તમારી માફક લઢવા અને મારો પ્રાણ, માંડે સર્વસ્વ અને માંડે શરીર ધુળમાં અર્પણ કરવા હું આવી છું.

માંડે શરીર અખલા સ્ત્રીનું છે તે હું જાણું છું, પણ, માંડે હૃદય રાજનું—ઇંગ્લંડના રાજનું—છે. સ્પૅનિશ સેનાપતિ પારમા અથવા મારા દેશપર ચઢાઈ લાવનાર યુરોપના કોઈપણ રાજને હું તુરંચ સમજું છું. અને એવો પ્રસંગ આવે તો અપકીર્તિ થાય તે પહેલાં હું પોતે શસ્ત્રધારણ કરી તમારી સેનાપતિ થઈશ અને તમારા દરેકના સૌર્ય અને ગુણ બદલ પ્રોત્સાહન આપીશ.”

પરિશિષ્ટ-૩

ટ્યૂડર વંશની કારકિર્દીના અગત્યના પ્રશ્નો

- ૧ અર્વાચીન યુગની શરૂઆત ક્યારે થઈ? શા ઉપરથી એને અર્વાચીન યુગ કહે છે ?
- ૨ સાતમા હેન્રીએ પોતાની સત્તા પ્રબળ અને અનિયંત્રિત કરવા માટે શું શું કર્યું ? ઉમરાવોની આબતમાં અને પરરાજ્ય સંબંધમાં તેનું ધોરણ કેવું હતું ?
- ૩ સાતમા હેન્રીના વખતમાં ક્યાં ક્યાં યંડો થયાં હતાં ? તે શા માટે થયાં હતાં ?
- ૪ આઠમા હેન્રીની કારકિર્દીમાં બનેલી આબતો ઉપરથી હેન્રીનો સ્વભાવ કેવો હતો તે કહેા, અને તેનું આંતર અને પરરાષ્ટ્રીય ધોરણ કેવું હતું તે કહેા.
- ૫ ધર્મમંડો બંધ થવાથી કેવાં કેવાં રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક પરિણામો થયાં ?
- ૬ ધર્મસુધારાની ચળવળ એટલે શું ? તે ક્યારે, ક્યાં અને કોણે શરૂ કરી હતી ?
- ૭ ખ્રિસ્તી ધર્મના જુદા જુદા પંથો વિષે માહિતી આપો અને તે પંથોમાં વિશિષ્ટ આબતો કઈ છે તે કહેા.
- ૮ નીચેની આબતોપર નોંધ લખો :—સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ, હાઈ કમિશન કોર્ટ, લિવરી અને મેન્ટેનન્સ, મોર્ટનનો કાંટો, સત્તાનું સમતોલપણ, સમુદ્રના કુતરા (See Dogs), સુવર્ણવસ્ત્રભૂમિ (Field of the Cloth of Gold), ૬ કલમનો કાયદો અને એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી.
- ૯ નીચે લખેલાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો વિષે માહિતી આપો :—યુલ્સી, સ્કોટલેન્ડની રાણી મેરી, જૉન નોંક્સ, માર્ટિન લ્યૂથર, કૅલ્વિન, ડ્રેક, વિલિઅમ સેસિલ, રૅલે, કોલંબસ, ટૉમસ ક્રૉમ્વેલ, મેરી રાણી અને લેડી જોન ગ્રે.

- ૧૦ ટ્યૂડર વંશની સત્તા પ્રબળ અને અનિયંત્રિત કરવામાં કઈ કઈ આબત કારણભૂત હતી? એ સત્તા લોકપ્રિય હતી કે નહિ? જો હતી તો તેનાં કારણો કયાં?
- ૧૧ ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીના સમયને ‘સુવર્ણયુગ’ કહે છે તે શા માટે? તેના અંતસ્થ, પરરાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક ધોરણ કેવાં હતાં?
- ૧૨ ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે વેર થવાનાં કારણ શું? સ્પેનના અજ્ઞય કાફલાનો નાશ કેમ થયો અને તેનું પરિણામ કેવું આવ્યું?
- ૧૩ તમે સ્પેનના કાફલામાં એક સૈનિક હો એમ સમજી સ્પેનિશ અરમારના પરાજયની હકીકત આપો.
- ૧૪ ઇંગ્લંડમાં ધર્મસુધારાની ચળવળ ક્યારે અને શા કારણથી શરૂ થઈ? એ ચળવળ સંબંધે ટ્યૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓનાં ધોરણ કેવાં હતાં અને તે ધોરણો અમલમાં મૂકવા માટે તેમણે કયા કયા ઉપાય કામે લગાડ્યા?
- ૧૫ ટ્યૂડર સમયની સામાજિક સ્થિતિ, ઉદ્યોગધંધા, વેપાર, ધરો, ઇમારતો, રમતગમતના પ્રકાર અને વહેમો એ આપતો વિષે માહિતી આપો.

પ્રકરણ ૮ મું

પહેલો જન્મ

જન્મ ૧૫૬૬; (રાજ્યારોહણ ૩૭ મે વર્ષે) ૧૬૦૩; મૃત્યુ ૧૬૨૫
(૧૬૦૩-૧૬૨૬)

એના વખતના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ

સ્પેન

૪ થો હેન્રી (૧૫૮૯-૧૬૧૦) ૩ જો ફિલિપ (૧૫૮૮-૧૬૨૧)
૧૩ મો લુઈ (૧૬૧૦-૧૬૪૩) ૪ થો ફિલિપ (૧૬૨૧-૧૬૬૫)

અગત્યની સાલો—

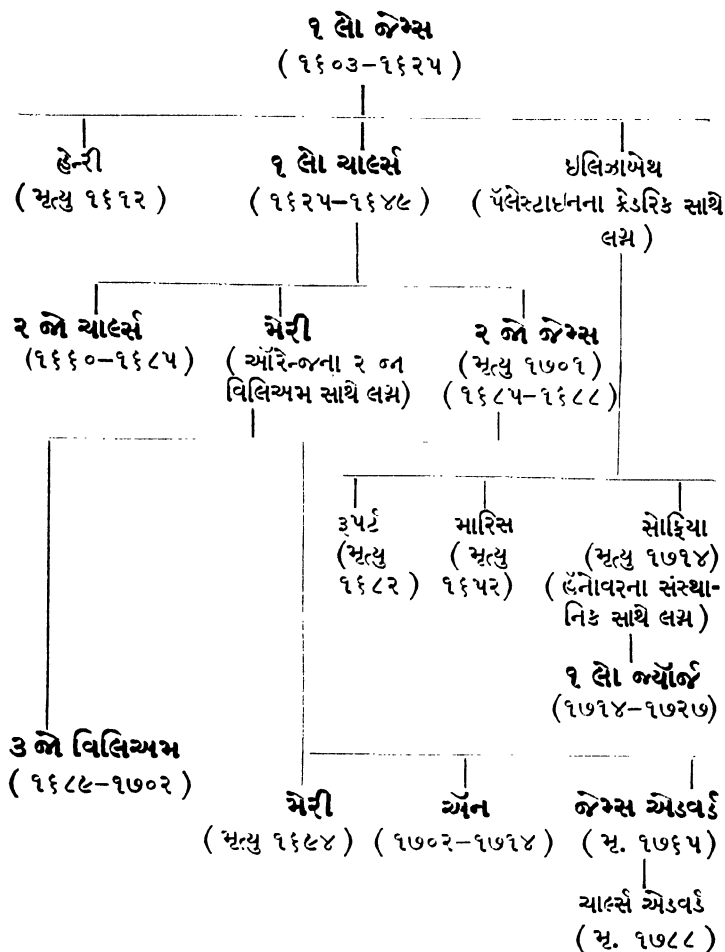
૧૬૦૪ લંડન કોર્ટની ધર્મ- સંબંધી પરિપદ.	૧૬૧૮ યુરોપમાં ધાર્મિક પ્રશ્ન સંબંધમાં ત્રીસ વર્ષ સુધી
૧૬૦૫ દારૂગોળાનું તરકટ.	આલેલાં યુદ્ધની શરૂઆત.
૧૬૦૭ અમેરિકામાં વર્જિ- નિયા નામનું સંસ્થાન સ્થપાયું.	૧૬૨૦ પ્યુરિટનપંથના લોકોએ અમેરિકામાં 'ન્યુ ઇંગ્લંડ' સંસ્થાન સ્થાપ્યું.

સ્પુઅર્ટ વંશના રાજા :—૧૬૦૩ માં ઇલિઝાબેથ મરણ પામ્યા પછી સ્કોટલંડની રાણી મેરીનો * પુત્ર જોન્સ ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. કાર્યદક્ષ અને રાજનીતિસ ઇલિઝાબેથે યુરોપના રાજ્યોમાં ઇંગ્લંડને પ્રમુખ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું હતું. પણ તેના પછી ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવનારા સ્પુઅર્ટ વંશના રાજા કર્તૃત્વવાન ન હોવાને લીધે તેમની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થયું અને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને ઇંગ્લંડના રાજ્યપ્રકરણમાં હાથ ધાલવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ. આખરે ૧૬૮૮ માં ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને ઇંગ્લંડના રાજ્ય-

* ૫૯ મે પાને વંશવૃક્ષ જુઓ.

રુઢુઅર્ટ વંશની વંશાવળી

કારભારમાં પાર્લમેન્ટનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું. ત્યાર પછી જ પરદેશી રાજપ્રકરણમાં ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ પાછું સ્થાપિત થયું.

જેમ્સનો સ્વભાવ અને મત:—જેમ્સ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. તેને ઇંગ્લંડની ગાદી મળી તે પહેલાં તે સ્કૉટલંડનો રાજા હતો. એટલે હવે તે ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ અને આયર્લંડ એ ત્રણે દેશનો રાજા થયો. એ ત્રણે દેશની પાર્લમેન્ટ જુદી જુદી હતી અને ગાદીની માફક તે જોડાઈ ગઈ નહિ. જેમ્સ સ્વભાવે બીકણુ અને નબળો હોવાથી કોઈ પણ ચીજ ચીવટપણે અને નિડરતાથી કરવાની તેને આદત નહોતી; તેના આ સ્વભાવને લીધે તેને બીજા માણસોપર આધાર રાખવો પડતો હતો. તે સ્કૉટલંડ હતો ત્યારે ઍરન અને લેનોક્સ અને ત્યાર પછી ઇંગ્લંડમાં રૉબર્ટ સેસિલ રૉચેસ્ટર અને બર્કિંગહામ તેના મુખ્ય મંત્રી હતા. જેમ્સ દેખાવે બદસૂરત અને શરીરે હજુપુજ હતો. તેનું બોલવું પણ કઠોર હતું. તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી તે પોતાની છાપ કોઈના પર પાડી શકતો નહિ. તે સ્વભાવે ગર્વિષ્ટ હતો અને પોતાની વિદ્વત્તા માટે બહુ ફાંકો રાખતો હતો. તે એક વર્ષની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે તેને સ્કૉટલંડની ગાદી મળી હતી અને વંશપરંપરાના હકથી ઇંગ્લંડની ગાદી તેને મળી હતી. ‘રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તા’ (Divine Right Theory) એ સિદ્ધાંતમાં તેને અસલથી જ માન્યતા હતી, તેથી રાજાના અધિકાર વિષે તેના વિચાર વિલક્ષણુ જ હતા. એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે રાજાને રાજ્ય કરવાનો જે અધિકાર મળે છે તે પ્રજાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ તે ઇશ્વરી યોજનાથી જ મળે છે. રાજા પોતાનાં કૃત્યો માટે પ્રજાને જવાબદાર નથી, પણ માત્ર ઇશ્વરને જ જવાબદાર છે, માટે પ્રજાએ તેનો વિરોધ કરવો નહિ, પણ તેની આજ્ઞા મૂંઝે મોઢે પાળવી. રાજાની સત્તા ઇશ્વરદત્ત હોવાને લીધે તેને કંઈ વિશેષ હક હોય છે જ, અને તે હકથી એકાદ નવો કાયદો ધડવાનો કે જૂનો કાયદો રદ કરવાનો તેને અધિકાર હોય છે અને કોઈ પણ તેને બંધનકારક હોતો નથી. ‘રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તા’ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જેમ્સની ઉપર પ્રમાણે

માન્યતા હતી, અને જ્યારે તે સ્કૉટલંડમાં હતો ત્યારે એ વિષયપર તેણે એક પુસ્તક લખ્યું હતું.

જેમ્સના ધાર્મિક ધોરણ માટે ઇંગ્લંડના લોકના વિચાર:—

જેમ્સ જ્યારે ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તેના સ્વભાવ અને તેના અભિપ્રાય વિષે કોઈને ખબર નહોતી. તેથી ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિઅન, પ્યુરિટન અને રોમન કેથૉલિક, એ ત્રણે પંથવાળાઓને એમ લાગ્યું હતું કે એના આવવાથી આપણા પંથને ફાયદો થશે. પ્યુરિટન પંથના લોકોને એવું લાગ્યું હતું કે તેની પૂર્વ જિંદગી પ્રેસ્બિટેરિઅન* પંથના સ્કૉટ લોકોના સહવાસમાં ગયેલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેને પ્યુરિટન પંથ માટે સહાનુભૂતિ હશે. રોમન કેથૉલિક પંથના લોકોને એમ લાગ્યું હતું કે સ્કૉટલંડની રાણી મેરી રોમન કેથૉલિક પંથની ચુસ્ત અનુયાયી હતી તેથી જેમ્સને પોતાની માના પંથ માટે સાહજિક જ સહાનુભૂતિ હશે. ઇંગ્લંડના લોકોનો મોટો ભાગ એપિસ્કોપેલિઅન પંથનો હતો. એ લોકોને એમ લાગતું હતું કે જો જેમ્સને કોઈ મોટા ધર્મપંથ માટે અભિમાન હશે તો ઇંગ્લંડના બહુજનસમાજની વિરુદ્ધ તેનાથી જર્ઘ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે જુદા જુદા પંથના લોકો જેમ્સ માટે આમ જુદી જુદી કલ્પના કરતા હતા.

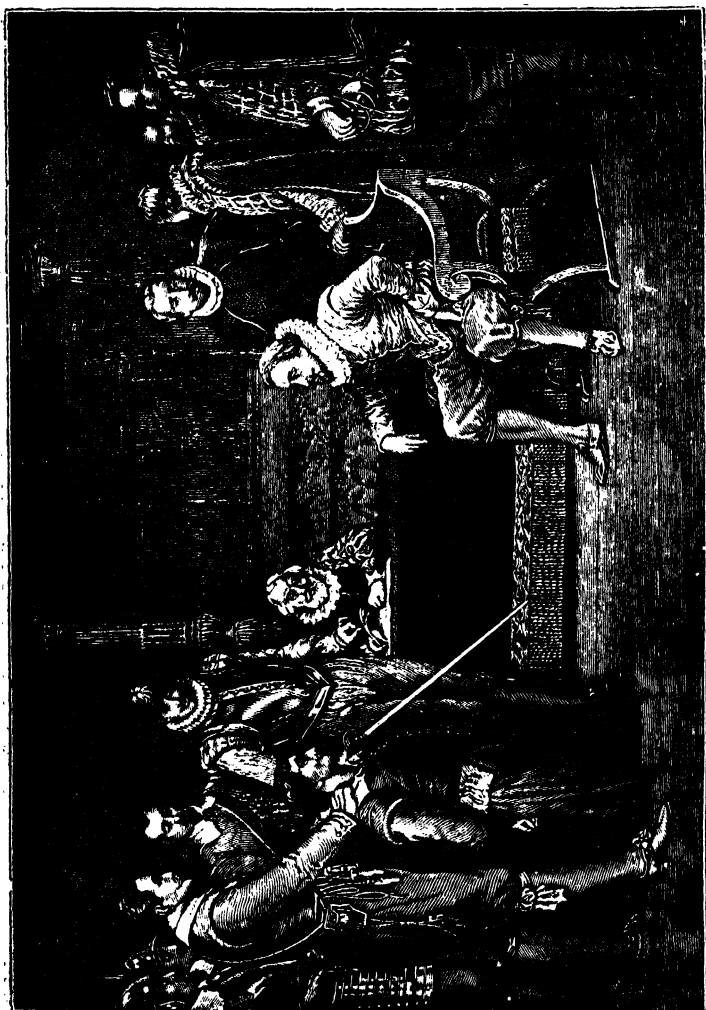
હંમ્પટન કોર્ટ પરિષદ ૧૬૦૪:—જેમ્સ ગાદી પર આવ્યા પછી જુદા જુદા પંથના લોકોએ પોતપોતાનું કહેવું તેની આગળ કહી સંભળાવ્યું. ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિઅન પંથના મત પ્રમાણે ઇંગ્લંડમાં ધાર્મિક વ્યવસ્થા આર્યબિશપ, બિશપ વગેરે અધિકારીઓ મારફત ચાલતી હતી. ધાર્મિક બાબતોમાં ઇંગ્લંડનો રાજા જ સર્વનો ઉપરી અધિકારી છે એમ એ પંથના લોકો માનતા હતા તેથી એપિસ્કોપેલિઅન પંથ તરફ એની સહાનુભૂતિ હતી. સ્કૉટલંડના પ્રેસ્બિટેરિઅન

* પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથ—સ્કૉટલંડના ધર્મપંથને પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથ કહે છે. સ્કૉટિશ લોકોએ યુરોપના કેલ્વિન વગેરે પક્ષા ધર્મસુધારકો પ્રમાણે ધર્મસુધારો કર્યો હતો. એ પંથના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ધર્મની બાબત બિશપોના હાથમાં ન હોતી, પણ ધર્મની સર્વ વ્યવસ્થા સામાન્ય લોકોના મત પ્રમાણે ચાલતી.

લોકોની માફક ઇંગ્લંડના પ્યુરિટન પંથના લોકોને ધણી બાબતમાં ધાર્મિક સુધારો જોઈતો હતો અને તેમને બિશપોનું ઉપરીપણું માન્ય નહોતું. તેથી પ્યુરિટન પંથ તરફ જેમ્સની સહાનુભૂતિ નહોતી. તે કહેતો, ‘આજે આ લોક બિશપ ન જોઈએ એમ કહે છે, કાલે રાજા પણ ન જોઈએ એમ કહેશે.’ તોપણ એ બન્ને પંથના પ્રતિનિધિઓનું કહેવું શું છે તે સાંભળવા માટે તેણે હંમ્પટન કોર્ટમાં * એક પરિષદ ભરી. જેમ્સે તેમનું કહેવું સાંભળી લઈ એપિસ્કોપેલિઅન પંથવાળાઓનું કહેવું મને પૂર્ણપણે પસંદ પડ્યું છે એવું જાહેર કર્યું. (૧૬૦૪). જેમ્સના આ ધોરણથી પ્યુરિટન અને રોમન કેથોલિક બંને પંથના અનુયાયીઓ તદ્દન નિરાશ થયા. ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં તેમની વિરુદ્ધ પાસ કરવામાં આવેલા કાયદાનો હવે કડક રીતે અમલ થવા લાગ્યો. ત્યારે પ્યુરિટન પંથવાળાઓને દેશ છોડી જવાનું મન થયું, અને રોમન કેથોલિક લોકો જેમ્સ વિરુદ્ધ તરકટ રચવા લાગ્યા. એપિસ્કોપેલિઅન પંથ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા માટે એ પંથના ધર્માધિકારીઓએ જેમ્સના ‘રાજાની ઈશ્વરદત્ત સત્તા’ ના (Divine Right Theory) સિદ્ધાંતને ટેકા આપ્યો. હંમ્પટન કોર્ટ પરિષદે બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું (૧૬૧૧). એ કામ ૪૭ ધર્માધિકારીઓને સોંપેલું હતું. તેમણે મૂળ હિબ્રુ અને ગ્રીક ભાષાના બાઈબલ પરથી એ ભાષાંતર તૈયાર કર્યું, અને તેને ૧૬૧૧ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું.

મેન પ્લોટ અને બાઈ પ્લોટ ૧૬૦૩:—જેમ્સે ગાદીપર આવ્યા પછી ઇલિઝાબેથના કાર્યદક્ષ મંત્રી રોબર્ટ સેસિલનેજ પોતાનો મુખ્ય મંત્રી નીમ્યો. જેમ્સની કારકિર્દીમાં પણ સેસિલને મુખ્ય મંત્રી થયેલો જોઈ તેના દુશ્મનો તેની ઈર્ષા કરવા લાગ્યા અને તેની સામે ખટપટ કરવા લાગ્યા. લૉર્ડ કોલહૅમ અને સર વૉલ્ટર રૅલેના નેતૃત્વ નીચે ‘મેન પ્લોટ’ નામનું તરકટ રચવામાં આવ્યું. સેસિલને

* જેમ્સ નદીના કાંઠા પર એક સાઈ ગામ. એ ઠેકાણે વુલ્સીએ એક મુંદર મહેલ બાંધ્યો હતો, તે તેણે ૮ મા હેન્રીને ભેટ કર્યો હતો.

મંત્રી પદેથી કાઢી નાંખવો અને સ્પેનની મદદથી જેમ્સને પદચ્યુત કરી તેની સગી * ઍરાબેલા સ્ટુઅર્ટને ઇંગ્લંડની ગાદીપર બેસાડવી એ આ તરકટનો ઉદ્દેશ હતો. વૉટસન નામના એક રોમન કેથોલિક ધર્માધિકારીની પ્રેરણાથી ‘બાઈ પ્લૉટ’ નામનું કાવતરું કરવામાં આવ્યું. આ કાવતરાંનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે જેમ્સ પાસેથી રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને સવળતા મળતાં સુધી તેને કેદમાં રાખવો. પરંતુ આ બંને કાવતરાં પકડાઈ ગયાં અને તેમાં સામેલ થયેલા લોકોને શિક્ષા ઠોકવામાં આવી. આ મંડળમાં સેસિલનો શત્રુ સર વૉલ્ટર રૅલે પણ સપડાયલો હોવાથી તેને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી. પણ તેને તરત ફ્રાંસી ન દેતાં લંડનની જેલમાં રાખવામાં આવ્યો.

ગનપાઉડર પ્લૉટ ૧૬૦૫ :—ત્યારપછી ૧૬૦૫ માં ગનપાઉડર પ્લૉટ નામનું કાવતરું પકડાયું. જેમ્સ તરફથી આપણને ઘણી સવળતા મળશે એવી રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને આશા હતી. પણ એ આશા ખોટી ઠરી અને ઉલટું ધાર્મિક બાબતોમાં † તેમને હેરાનગતિ થવા લાગી. ત્યારે નિરુપાયે રૉબર્ટ કેટસબી અને તેના કેટલાક રોમન કેથોલિક પંથના સાથીદારોએ એક ભયંકર તરકટ રચ્યું. તેમણે પાર્લમેન્ટના સભાગૃહની નીચેનું ભોંયડું ભાડે રાખી તેમાં બંદૂકનો દારૂ ભર્યો અને પાર્લમેન્ટની બેઠકના પહેલા જ દિવસે જ્યારે રાજા, ઉમરાવ અને આમની સલાના સભ્યો સઘળા મળ્યા હોય ત્યારે ભોંયરાંમાંનો બંદૂકનો દારૂ સળગાવી દઈ બધાનો નાશ કરવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. આ ભયંકર કૃત્ય કરવાનું ગાર્થ ક્લૅકસ નામના એક માણસને સોંપવામાં

---

* ઍરાબેલા સ્ટુઅર્ટ અને જેમ્સનું સગપણ ૧૨૬ મેં પાને વંશાવળીમાં બતાવ્યું છે.

† કેથોલિક લોકોને હેરાન કરવા માટે જેમ્સે એપિસ્કોપેલિઅન પંથના દેવળોમાં પ્રાર્થના કરવા ન જવા માટે તેમને દંડ કરવાની શરૂઆત કરી. એ દંડ વસૂલ કરવા માટે કેટલાકની જમીન જપ્ત કરવામાં આવી. આવી રીતે એક વર્ષમાં ૬૦૦૦ કેથોલિકોને દેવળમાં ન જવાના ગુના માટે કોર્ટમાં ધસડવામાં આવ્યા.

આવ્યું હતું. આ તરફટમાં સામેલ થયેલા એક ગૃહસ્થે ઉમરાવો સભામાંના લૉર્ડ મૉટેગલ નામના એક રૌમન કેથૉલિક ઉમરાવ પ્રાણુ બચાવવા માટે તેના પર એક નનામો પત્ર લખી તેને એ સૂચવ્યું કે ‘પ મી નવેંબરને દિવસે ઉધડતી પાર્લમેન્ટની બેઠક તમારે હાજર રહેવું નહિ, કારણ કે તે દિવસે મોટા અનર્થ થન છે.’ લૉર્ડ મૉટેગલ આ પત્રનો અર્થ સમજ્યો નહિ, તેથી તેણે પત્ર જેમ્સ તરફ મોકલ્યો. જેમ્સના મુખ્ય મંત્રી રૉબર્ટ સેસિલ કાવતરાંનો વહેમ આવવાથી તેણે પાર્લમેન્ટની સભા ભરવાને આગ દિવસે (૪ નવેંબર) પાર્લમેન્ટના સભાગૃહની નીચેના ભોંયરામાં જાસ અને સિપાઈને મોકલ્યા. ત્યારે સભાગૃહની નીચે ભોંયરામાં બંદૂકનો દ ભરેલો માલમ પડ્યો. તેમ જ આગ લગાડવાને તૈયાર રહેલો ગા ફ્રૉંકસ પણ પકડાઈ ગયો. પછી ગાઈ ફ્રૉંકસને અને તેના સાથીદારો ફ્રાંસી દેવામાં આવી. આ પ્રકારે આ કાવતરાંમાં રૌમન કેથૉલિક પંથવાળાઓનો સંબંધ ઉધાડો પડવાથી સર્વત્ર તેમનો તિરસ્કાર અ ફિટકાર થવા લાગ્યો. ત્યારપછી તેમના વિરુદ્ધ કાયદો * કરવામાં આવે અને તેને સખ્તાઈથી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો.

જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટ:—રાજની સત્તા અને તેનો અધિક ઇશ્વરદત્ત છે, માટે કોઈએ પણ તેનો વિરોધ કરવો નહિ, એવો જેમ્સ મત હતો. તેથી જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે એક બીજાના અધિક માટે અણુબનાવ થશે એવું જણાવા લાગ્યું. રાણી ઇલિઝાબેથના વખતે સ્પેન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે હાડવેર હોવાથી સ્પેન સાથે મિત્રતા ન હો એ જાણે નક્કી ઠરેલી વાત જ હોય તેમ સ્પેન સાથે મિત્રતા કરવા જેમ્સની રાજનીતિ પાર્લમેન્ટને પસંદ પડી નહિ. જેમ્સની પહેલ પાર્લમેન્ટ ૧૬૦૪ થી ૧૬૧૧ સુધી બેઠી હતી. એ પાર્લમેન્ટે તે તેની હયાતિ સુધી ટનેજ અને પાઉંડેજ નામની આયાત અ

---

* રૌમન કેથૉલિકોને લંડનમાં રહેવાની બંધી કરવામાં આવે તેમને વકીલ કે દાકતરનો ધંધો કરવાની પણ કાયદાથી બંધ કરવામાં આવી.

નિકાસ માલ પર જકાત વસૂલ કરવાની મંજૂરી આપી. દારૂના દર ટન ઉપર અને બીજા માલના દર પાઉંડ ઉપર એ જકાત આકારવામાં આવી હતી માટે તેને ટનેજ અને પાઉંડેજ કહે છે. એ જકાતની ઉત્પન્ન સિવાય રાજની માલિકીની જમીન અને સરંજામી ભેટમાંથી પણ તેને ઉપજ મળતી હતી. પણ અમેરિકામાંથી યુરોપ અને ઇંગ્લંડમાં ૧૬ માં સૈકામાં સોના તથા રૂપાની સારી આયાત થવાથી જાણસોના લાવ ઘણા વધ્યા, અને રાજની ઠરાવેલી ઉપજ રાજકારભારના ખર્ચ માટે ઓછી પડવા લાગી ત્યારે તેણે પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના પોતાના જ અધિકારથી ૧૬૦૮ માં આયાત માલ પર જકાત (ટનેજ અને પાઉંડેજ) વધારી. * આ વધારેલી જકાત આપવાની કોઈ ના પાડતો તો તેને શિક્ષા પણ થતી. ત્યારે પાર્લમેન્ટે એ બાબત તકરાર ઉઠાવી અને કર મૂકવાનો અધિકાર પાર્લમેન્ટનો છે, રાજનો નથી, એવું જાહેર કર્યું. પાર્લમેન્ટના આ કૃત્યથી જેમ્સ ગુસ્સે થયો અને તેણે તે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી (૧૬૧૧). ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષસુધી જેમ્સે પાર્લમેન્ટ બોલાવી નહિ અને પોતાના અધિકારથી જ કર મૂકવાની પ્રથા શરૂ કરી. પણ એમ કરવાથી એને જોઈતા પૂરા પૈસા મળતા નહિ, તેથી તેણે ૧૬૧૪ માં પાર્લમેન્ટ પાછી બોલાવી. પણ આ પાર્લમેન્ટે પણ રાજની વર્તણુક પર ટીકા કરી અને પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના રાજથી કર મૂકાય નહિ એવું જાહેર કર્યું. ત્યારે જેમ્સે એ પાર્લમેન્ટ પણ બરખાસ્ત કરી (૧૬૧૪). આ પાર્લમેન્ટમાં આગળ જતાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનારા જૉન પિમ અને સર જૉન ઇલિઅટ સભાસદ હતા. આ પછી સાત વર્ષસુધી તેણે બીજી

---

* ટનેજ અને પાઉંડેજ નામની આયાત અને નિકાસ માલપર જકાત જિંદગી પર્યંત વસૂલ કરવાની મંજૂરી પાર્લમેન્ટે જેમ્સને આપી હતી, અને ક્યા માલપર કેટલો કર લેવો તેનું એક કોષ્ટક ઠરાવ્યું હતું. પણ જેમ્સે પોતાના જ અધિકારથી એ ઠરાવેલા કોષ્ટકનો દર વધાર્યો. આ વધારાને ‘ન્યૂ ઇમ્પોઝીશન્સ’ (New Impositions) કહે છે.

પાર્લમેન્ટ બોલાવી જ નહિ, અને રાજ્યકારભારના, દરબારનાં અને બીજા ખર્ચને માટે તેણે પોતાના જ અધિકારથી આયાત અને નિકાસ માલપર જકાત વધારી; એકાદ જણસનો વેપાર કરવાનો ‘મોનોપોલી’ (Monopoly) વેચાતો આપવાની પદ્ધતિ જે ઇલિઝાબેથના વખતમાં અંધ કરવામાં આવી હતી તે તેણે પાછી ચાલુ કરી. મોટી મોટી પદ્ધતિઓ અને ખિતાબો જેમ્સ વેચવા લાગ્યો અને નજરાણાં લેવાનો રિવાજ તેણે પાછો ચાલુ કર્યો.

જેમ્સના મંત્રી રૉબર્ટ સેસિલ, સમરસેટ અને બર્કિંગહામ :—જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હોવાથી તેના મંત્રીઓમાં પણ ફેરફાર થયાં કરતો હતો. ૧૬૦૩ થી ૧૬૧૨ સુધી રૉબર્ટ સેસિલ તેનો મુખ્ય મંત્રી હતો. જેમ્સે તેને ૧૬૦૫ માં સૉલ્સબરીનો અર્લ બનાવ્યો. સેસિલ બાહોશ મુત્સદ્દી અને કર્તૃત્વવાન હોવાથી રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલ્યો હતો. પણ તે ૧૬૧૨ માં મરણ પામ્યો. ત્યારે જેમ્સે સ્કૉટલંડથી આવેલા રૉબર્ટ કર નામના ગૃહસ્થને સમરસેટનો અર્લ બનાવી તેને મુખ્ય મંત્રી નીમ્યો. મોહક ચહેરો અને નાટકીપણાં સિવાય તેનામાં કોઈપણ ગુણ નહોતો. તે સ્વાર્થી અને નાલાયક હતો. ૧૬૧૬ સુધી જેમ્સ આગળ સમરસેટનું વજન રહ્યું. પણ છેવટે તેની વર્તણૂક માટે જેમ્સને પણ તિરસ્કાર આવ્યો ત્યારે તેણે તેને કેદમાં નાંખ્યો. ત્યારપછી જેમ્સે જ્યોર્જ વિલિઅમ્સ નામના ગૃહસ્થને ‘બર્કિંગહામનો ક્યૂક’ બનાવી પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. બર્કિંગહામ પહેાંચેલો હોવાને લીધે તેણે જેમ્સ અને તેના છોકરા ચાર્લ્સ બંને પર પોતાની છાપ ઠીક પાડી હતી.

સર વૉલ્ટર રૅલે :—ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં દરીઆઈ સફરો માટે અને ઉત્તમ સરદાર તરીકે સર વૉલ્ટર રૅલે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. ૧૬૦૩ માં ‘મેન પ્લૉટ’ નામના કાવતરાંમાં સંડોવાયેલો માલમ પડવાથી જેમ્સે તેને તુરંગમાં નાંખ્યો હતો. અગાઉ સર વૉલ્ટર રૅલેએ અમેરિકા તરફ સફર કરી હતી અને તેથી તેને એ પ્રદેશ વિષે સારી માહિતી હતી. તેણે જેમ્સને તુરંગમાંથી કહેવડાવ્યું કે જે મને છૂટા કરવામાં આવે તો દક્ષિણ અમેરિકામાંની સોનાની ખાણોની શોધ હું તમને કરી

આપું. સોનાની ખાણોની શોધ હાથ લાગવાથી આપણને ઘણું દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થશે એમ લાગવાથી જેમ્સે રૅલેને તુરંગમાંથી છૂટા કર્યો અને દક્ષિણ અમેરિકામાંના સ્પૅનિશ સંસ્થાનો સાથે સલૂકાઇ રાખી એ કામ પાર ઉતરવાની શરતે જેમ્સે તેને મુક્ત કર્યો અને સફરે મોકલ્યો (૧૬૧૬). પણ રૅલેના હાથ નીચેના માણસોને અમેરિકામાંના સ્પૅનિઆર્ડ લોકો સાથે ટંટો થયો અને તેમણે સ્પૅનિઆર્ડ લોકોના એક ગામનો નાશ કર્યો. રૅલેને ત્યાં કાઠી સોનાની ખાણની શોધ લાગી નહિ. તેનો છોકરો અને તેની સાથે ગયેલા માણસોમાંના ઘણાં ત્યાં માંદા પડી મરણ પામ્યા. તેથી કામ પાર પાડ્યા વિના રૅલેને પાછાં આવવું પડ્યું. સ્પેનના રાજ્યે રૅલેના વર્તન માટે જેમ્સને ફરિયાદ કરી. ત્યારે તેને ખુશ કરવા માટે ૧૪ વર્ષ ઉપર મેનાલોટમાં લાગ લેવા માટે રૅલેને જે ફાંસીની શિક્ષા થઈ હતી તે જેમ્સે અમલમાં મૂકી રૅલેને ફાંસી આપી (૧૬૧૮).

જેમ્સની પરદેશી રાજ્યનીતિ:—ઘણા કાળ સુધી રહેલા સ્પેનના શ્રેષ્ઠતા માટે જેમ્સને માન હતું, તેથી પોતાના પુત્ર ચાર્લ્સનું લગ્ન સ્પેનના રાજ્યની છોકરી સાથે કરી સ્પેન સાથે સગપણ અને મૈત્રી કરવાની જેમ્સને ઘણી ઇચ્છા હતી. પણ પાર્લમેન્ટને તેની એ રાજ્યનીતિ પસંદ નહોતી. તે વખતે ગંડામાર નામનો સ્પેનનો વકીલ ઇંગ્લંડના દરબારમાં હતો. તેણે સ્પેનનાં વૈભવ અને શ્રેષ્ઠતા વિષે જેમ્સપર સંપૂર્ણ ખાપ પાડી હતી તેથી જેમ્સની ઉપલી ઇચ્છા અધિક દૃઢ થઈ હતી. એ અરસામાં સર વૉલ્ટર રૅલેનું પ્રકરણ ઉપસ્થિત થયું, અને તેમાં માત્ર સ્પેનને ખુશ કરવા માટે જેમ્સે રૅલેનો નાશ કર્યો.

૧૬૧૮ માં જર્મનીમાં ધાર્મિક ધ્રુવનો નિકાલ લાવવા માટે રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનાં સંસ્થાનિકો વચ્ચે ત્રીસ વર્ષ સુધિ ટકેલું યુદ્ધ (૧૬૧૮-૧૬૪૮) શરૂ થયું. જર્મનીના પૅલેટાઇન સંસ્થાનનો ફ્રેડરિક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હતો. આ યુદ્ધમાં તેનો પરાજય થયો હતો અને તેનું સંસ્થાન પણ શત્રુના તાબામાં ગયું હતું. ફ્રેડરિક જેમ્સનો જમાઈ (જેમ્સની છોકરી ઇલિઝાબેથનો પતિ) થતો હતો. તેથી તેને મદદ કરવા માટે લશ્કર મોકલવું જોઈએ એમ જેમ્સને લાગ્યું. પ્રોટેસ્ટન્ટ

પંથના સંસ્થાનને મદદ કરવા માટે પાર્લમેન્ટ પૈસાની મંજૂરી આપી. એમ ધારી તેણે ૧૬૨૧ માં પાર્લમેન્ટ બોલાવી.

જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ :—૧૬૨૧

ભરાયલી પાર્લમેન્ટે જર્મનીમાં શરૂ થયેલાં યુદ્ધમાં પ્રોટેસ્ટન્ટપંથીને મદદ કરવા માટે પૈસા મંજૂર કર્યાં. પણ ત્યારપછી પાર્લમેન્ટે રાજ્યકારણ પર ધ્યાન આપવા ઠરાવ્યું. પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના આયાત અને નિકાસ માલ પર જકાત વધારવાના, નજરાણાં લેવાના, ઇંગ્લંડ વેચવા વગેરે જેમ્સના કાયદા વિરુદ્ધના કૃત્યોપર પાર્લમેન્ટે ટીકા કરી અને પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના રાજ્યથી પ્રજા પર કર મૂકાય નહિ એમ જાહેર કર્યું. ત્યારપછી મુખ્ય ન્યાયાધિશ લૉડ ચેન્સેલર બેકન પર લાંચ લેવાનો આરોપ મૂકી તે સંબંધે તપાસ * કરવામાં આવી. બેકને અપરાધ કબૂલ કર્યો તેથી તેનો અધિકાર લઈ લીધો અને તેને બારે કરવામાં આવ્યો (૧૬૨૧). સ્પેન સાથે મિત્રતા રાખવાનું જેમ્સ ધોરણે અમને પસંદ નથી એમ આ પાર્લમેન્ટે જેમ્સને કહ્યું, તેમ જ રાજપુત્ર ચાર્લ્સનો વિવાહ સ્પેનની રાજકન્યા સાથે કરવાનો જે ઘડાતો હતો તે સંબંધે પણ પાર્લમેન્ટે નાપસંદગી બતાવી, અને કેટલેક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની રાજકન્યા સાથે રાજપુત્રનો વિવાહ કરે એ જેમ્સને સૂચવ્યું. આમ તેના અધિકારમાં અને તેની ખાનગી બાબતમાં વિનાકારણ પાર્લમેન્ટ વચ્ચે પડે છે તે જોઈ જેમ્સે તે પાર્લમેન્ટ ઇખસદ આપી (૧૬૨૨) અને તેમાંના આગેવાનોને તુરંગમાં પૂર્યાં.

સ્પેનની રાજકન્યા સાથે ચાર્લ્સનો વિવાહ થાય એવી જેમ્સ ઇચ્છા હતી. પરંતુ એ વિવાહ સંબંધે સ્પેનનો રાજા તો કંઈ બોલતો નહોતો. ત્યારે એ બાબતનો નિકાલ લાવવા માટે રાજપુત્ર ચાર્લ્સ

* બેકનની તપાસ ‘ઇપીયમેન્ટ’ પદ્ધતિથી થઈ હતી. રાજ્ય મુખ્ય મંત્રીની કે બીજા કોઈ મોટા હોદ્દેદારની તપાસ આમની સહ ઉમરાવની સલાસમક્ષ કરાવે છે. એ તપાસમાં આમની સલાનું કાંઈ આરોપ સિદ્ધ કરવાનું હોય છે, અને ઉમરાવની સલાનું કાંઈ ન્યાય આપવાનું હોય છે. આવી તપાસને ‘ઇપીયમેન્ટ’ કહે છે.

અને પ્રધાન બંકિંગહામ સ્પેન ગયા. તોપણ સ્પેનના રાજ્યે એ બાબતને સંમતિ આપી નહિ (૧૬૨૨). તેથી ચાર્લ્સ સ્પેનના રાજ્ય પર ગુસ્સે થયો અને ઇંગ્લંડ પાછા આવીને ફ્રાન્સ સાથે મિત્રતા કરી સ્પેન સાથે યુદ્ધ કરવા તેણે જોમ્સને સમજાવ્યો. ત્યારપછી હેન્રીએટા મેરિઆ નામની રોમન કેથોલિક પંથની ફ્રેન્ચ રાજકન્યા સાથે ચાર્લ્સનું લગ્ન કરવાનું હતું. એ લગ્ન માટે તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ૧૬૨૫ ના માર્ચ મહીનામાં જોમ્સ મરણ પામ્યો.

વેપાર અને સંસ્થાનોની વૃદ્ધિ :—જોમ્સની કારકિર્દીમાં વેપાર અને સંસ્થાનોની બાબતમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. એના વખતમાં આયર્લેન્ડના અલ્સ્ટર પરગણામાં ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોકે જઈ એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું. તેજ પ્રમાણે અમેરિકામાં પણ ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. સર વૉલ્ટર રૅલેએ ઇલિઝાબેથના વખતમાં ઉત્તર અમેરિકામાં એક સંસ્થાન સ્થાપવા કોશિશ કરી હતી. એ સંસ્થાનને ઇલિઝાબેથ રાણીના સ્મરણાર્થે **વરજિનિઆ** (વર્જિન = કુમારિકા) નામ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ તે વખતે સંસ્થાન સ્થાપવાના કામમાં કતોલ મળી નહિ. પછી જોમ્સની કારકિર્દીમાં ૧૬૦૭ માં કેટલાક અંગ્રેજોએ એજ ઠેકાણે એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું. આજ અરસામાં વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાંના ‘બારબેડોસ’ નામનો ટાપુ અંગ્રેજોએ પોતાના તાબામાં લીધો. વરજિનિઆ અને બારબેડોસમાં ઊંણ કટિબંધમાં પાકતા તંબાકુ, કપાસ વગેરે પદાર્થોની ખેતી કરવામાં આવી અને તેમાં કામ કરવા માટે આગળ જતાં આફ્રિકામાંથી નીચો ગુલામોને લાવવામાં આવ્યા. ત્યારપછી ઇંગ્લંડના પ્યુરિટન પંથના લોકોએ ધાર્મિક જીલમથી કંટાળી ઇંગ્લંડ છોડી ઉત્તર અમેરિકામાં જઈ ત્યાં એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ઇંગ્લંડમાં આપણાથી આપણા ધાર્મિક મત પ્રમાણે રહી શકાશે નહિ એમ જાણી ‘મેફલાવર’ નામના એક નાના વહાણમાં ખેસી એ લોકોએ ઇંગ્લંડનો કિનારો છોડ્યો અને તેમણે ઉત્તર અમેરિકામાં ન્યૂ પ્લિમથ નામનું સંસ્થાન કર્યું (૧૬૨૦). એ લોકોએ ધર્મને માટે ઇંગ્લંડ છોડ્યું તેથી તેમને ‘પિલગ્રિમ ફાધર્સ’ (Pilgrim Fathers) કહેવામાં આવ્યા.

ત્યારપછી વળી વધારે પ્યુરિટન લોક ઇંગ્લંડથી અમેરિકા ગયા. અ તેમણે પહેલા આવેલા લોકની પાસે જ નેસાચ્યુસેટ્સ અ બીજા બે સંસ્થાનો સ્થાપન કર્યાં. આ ચાર સંસ્થાનો ‘ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાનો’ કહેવાયાં. જેમ્સની કારકીર્દીમાં સંસ્થાનો પ્રમાણે ઇંગ્લંડ વેપાર પણ ઘણો વધ્યો, અને ઇંગ્લિશ વેપારીઓ હિંદુસ્તાન, ચીન, આફ્રિકા, મસાલાના બેટો, વગેરે દૂરના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવા લાગ્યા. ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં પૂર્વ તરફ પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપવામાં આવી હતી. પૂર્વ તરફના દેશો સાથેના વેપારની આગતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વચ્ચે ચક્રમક ઝરવા લાગી હતી.

બીજી બાબતો :—આ સમયમાં શહેરોની બાંધણી અને રચના ગતીય પ્રકારની હોવાને લીધે વારંવાર રોગો થતા હતા. જેમ્સ કારકીર્દીને પહેલે જ વર્ષ ખુદ લંડન શહેરમાં ત્રીસ હજાર લોક પ્લેગ મરણ પામ્યા. જેમ્સના વખતથી સામાન્ય લોકો રાજ્યદારી બાબત તરફ લક્ષ આપવા લાગ્યા અને રાજકીય બાબતોની માહિતીનો લોકો પ્રસાર કરવા માટે ‘અડવાડિક સમાચાર’ નામનું પહેલું વર્તમાનપત્ર ઇંગ્લંડમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું (૧૬૨૨).

સારાંશ

પહેલો જેમ્સ (૧૬૦૩-૧૬૨૫)

જેમ્સનું ખાસ ધોરણ :—અનિયંત્રિતપણે રાજ્ય કરવું.

‘રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તા’ (Divine Right Theory).

ઉપલા સિદ્ધાંતમાં માન્યતા અનેક્રીએ પ્રમાણે વર્તન.

જેમ્સની વિરુદ્ધ કાયતરાં :—

૧૬૦૩ મેન પ્લોટ અને બાઈ પ્લોટ :—જેમ્સને ગાદીપર પદબ્રજ કરી એરાબેલા સ્ટુઅર્ટને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવત પહેલા કાયતરાંમાં સર વૉલ્ટર રૅલેનો હાથ હોવાથી તેને ૧ વર્ષ તુરંગમાં પુરાઈ રહેલું પશ્યું.

૧૬૦૫ ગન પાઉડર પ્લોટ :—ધાર્મિક જીલમથી કંટાળી રોમન કૅથોલિકોએ કરેલું તરકટ. કેટ્સપી, ગાર્ડ ફોક્સ.

જેમ્સનું ધાર્મિક ધોરણ—

૧૬૦૪ હંમ્પટન કોર્ટ પરિપદ : એપિસ્કોપેલિઅન પંથ તરફ સહાનુભૂતિ.

રોમન કૅથોલિક અને પ્યુરિટન પંથો પર જીલમ.

૧૬૧૧ બાઈબલનું નવીન ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું.

જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટ

જેમ્સની માન્યતા :—

રાજની ઈશ્વરદત્ત સત્તા (Divine Right Theory) એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પાર્લમેન્ટે અને લોકોએ મૂંગે મોંએ અમારી આજ્ઞા પાળવી, અમારો વિરોધ કરવો નહિ, પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કર ગમે તે મૂકવાનો, કાયદો કરવાનો કે હયાત કાયદાને રદ કરવાનો અધિકાર રાજને છે એવી જેમ્સની માન્યતા.

પાર્લમેન્ટની માન્યતા :—

પાર્લમેન્ટે કરેલો કાયદો પ્રજાને તેમજ રાજાને પણ બંધનકર્તા છે; તેમજ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કર મૂકવો ગેરકાયદેસર છે એવી પાર્લમેન્ટની માન્યતા હતી.

પાર્લમેન્ટને ન ગમતી એવી નીચેની બાબતો જેમ્સને હાથે થઈ :—

- ૧ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કર મૂકવો અને વધારવો.
- ૨ જોર જીલમથી નજરાણાં અને પૈસા કઢાવવા.
- ૩ ન્યાયાધીશોને દાખ આપી પોતાને ફાવતો ન્યાય કરાવવો.
- ૪ ઍરોનેટનો ઇલિકાબ અને ઇન્જરા વેચવા.
- ૫ પાર્લમેન્ટનો વિશ્વાસ નહીં ધરાવતા પ્રધાનો નીમવા; સમરસેટ, બર્કિંગહામ.
- ૬ પાર્લમેન્ટને નાપસંદ પરદેશી રાજનીતિ રાખવી—સ્પેન સાથે મિત્રતા.

જેમ્સ ઉપલી બાબતો કરે નહિ તે માટે પાર્લમેન્ટે નીચેની બાબતો કરી :—

- ૧ પાર્લમેન્ટની ફરિયાદોનો નિકાલ થયા વિના રાજકારભાર માટે રાજને પૈસાની મંજૂરી ન આપવી અને રાજના કાયદાવિરુદ્ધના વર્તનનો નિષેધ કરવો.
- ૨ બેકનપર લાંચ ખાવાનું તહેામત મૂક્યું અને તેને દંડ કરાવી બરતરફ કરાવ્યો.

૩ રાજની પરદેશી રાજનીતિપર (સ્પેન સાથે દોસ્તી) ટીકા કરી.

જેમ્સના મુખ્ય પ્રધાનો—

રૉબર્ટ સેસિલ (અર્લ ઑફ સૉલ્સબરી) ૧૬૦૩-૧૬૧૨.

રૉબર્ટ કર (સમરસેટનો અર્લ) ૧૬૧૨-૧૬૧૬.

જ્યૉર્જ વિલિઅર્સ (જૂક ઑફ બર્કિંગહામ) ૧૬૧૬-૧૬૨૫.

તે સમયના પ્રખ્યાત ગૃહસ્થો—

સર વૉલ્ટર રૅલે—સાહસિક દરીઆઈ મુસાફર અને લેખક.

જૉન પિમ—પાર્લમેન્ટમાં લોકોનો નેતા.

ફ્રાન્સિસ બેકન—લેખક, તત્ત્વવેત્તા અને વિદ્વાન ગૃહસ્થ. મુખ્ય ન્યાયાધીશ.

સંસ્થાનો અને વેપારની વૃદ્ધિ—

અમેરિકામાં વર્જિનિઆ સંસ્થાન, બાઈબેલોસ અને વર્જિનિઆમાં તંબાકુ અને રૂની ખેતી. ન્યૂ જિલમથ, મેસેચ્યુસેટ્સ વગેરે ચાર સંસ્થાનોની સ્થાપના. એ સંસ્થાનોનું ‘ન્યુ ઇંગ્લંડ’ નામ. આયર્લેન્ડમાં અલ્સ્ટર પરગણામાં સંસ્થાન. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પૂર્વ તરફના દેશો જોડે વેપાર અને ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની સાથે વેપારી સ્પર્ધા.

પ્રકરણ ૯ મું

પહેલો ચાર્સ

જન્મ ૧૬૦૦, રાજ્યારોહણ (૨૫ મે વર્ષે) ૧૬૨૫; મૃત્યુ ૧૬૪૯
(૧૬૨૫-૧૬૪૯)

એના વખતના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ

સ્પેન

૧૩ મો લુઈ ૧૬૧૦-૧૬૪૩

૪ થો ફિલિપ ૧૬૨૧-૧૬૬૫

૧૪ મો લુઈ ૧૬૪૩-૧૭૧૫

અગત્યની સાલો—

૧૬૨૮ ‘પિટિશન ઓફ રાઈટ્સ’ ૧૬૪૦ લૉંગ પાર્લમેન્ટની શરૂઆત
૧૬૪૧ સ્ટ્રીક્ટને ફ્રાંસી

૧૬૩૩ વેટવર્થ આયર્લેન્ડનો ૧૬૪૨-૪૯ ચાર્સ અને પાર્લમેન્ટ
લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ વચ્ચે લડાઈ

૧૬૩૩ લૉર્ડ કેટરબરીનો ૧૬૪૪ માર્ટેનમૂરની લડાઈ
આર્યબિશપ ૧૬૪૫ નેઝબીની લડાઈ

૧૬૩૮ જૉન હંમ્પડન પર
તહોમત

૧૬૩૮ સ્કોટિશ લોકોએ
રાષ્ટ્રીય ખરિતો
પ્રસિદ્ધ કર્યો.

ચાર્સનો સ્વભાવ અને અભિપ્રાય:—જેમ્સ પછી તેનો છોકરો ચાર્સ ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. ચાર્સનો ચહેરો દેખાવડો અને ભવ્ય હતો અને એકંદરે તેની વર્તણૂક સારી હતી. ધાર્મિક બાબતમાં ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિઅન પંથ માટે તેને અભિમાન હતું. વિદ્વાકળા તરફ પણ તેની સહાનુભૂતિ સારી હતી. ગાદીપર આવ્યા પછી તેણે હૅન્રીએટા મેરિઆ નામની ફ્રાન્સની રાજકન્યા સાથે

લગ્ન કર્યું. હેન્રીએટા મેરિઆ રોમન કેથોલિક પંથની હતી, તેથી એ લગ્ન પ્યુરિટન પંથના લોકોને પસંદ નહોતું. જેમ્સના પ્રધાન બર્કિંગહામ પર લોકોને વિશ્વાસ નહોતો અને તે લોકોને અપ્રિય હતો, તેમ જતાં ચાર્લ્સે તેને જ પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. એ વાત

૧ લો ચાર્લ્સ

પ્રજનને ગમી નહિ. ‘રાજની ઈશ્વરદત્ત સત્તા’ એ સિદ્ધાંતપર જેમ્સપ્રમાણે ચાર્લ્સની પણ પુરેપુરી માન્યતા હતી અને રાજકીય બાબતમાં તેનો અભિપ્રાય દુરાગ્રહી હતો. તેથી એની કારકિર્દીમાં પણ પાર્લમેન્ટ અને રાજ વચ્ચે અણબનાવ થશે એમ લાગતું હતું.

ચાર્લ્સની પરદેશી રાજ્યનીતિ અને પાર્લમેન્ટ :—ચાર્લ્સ ગાદીપર આવ્યો તે વેળાએ ઇંગ્લંડને રોમેન સાથે લડાઈ ચાલતી હતી. જર્મનીમાં પણ કેથોલિક અને

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળા સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. ત્યારે કેથોલિકપંથી રોમેન સાથે લડાઈ ચાલુ રાખવા અને પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી જર્મન સંસ્થાનિકોને મદદ કરવા માટે પાર્લમેન્ટ તરફથી પૈસાની મદદ મળશે એમ માની તેણે ૧૬૨૫ માં પાર્લમેન્ટ બોલાવી. ચાર્લ્સના પ્રધાન બર્કિંગહામે જેમ્સની કારકિર્દીમાં થયેલા કરજ માટે ૮ લાખ પાઉન્ડ અને રોમેન સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખવા માટે ૧૦ લાખ પાઉન્ડની રકમ આ પાર્લમેન્ટ પાસે માગી. પણ ચાર્લ્સે રોમન કેથોલિક રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું અને બર્કિંગહામને પ્રધાન નીમ્યો એ વાતો પાર્લમેન્ટને પસંદ પડી નહોતી. તેથી પાર્લમેન્ટે ‘ઇનેજ અને પાઉન્ડેજ’ ના

કરની વસૂલ થનારી દોડ લાખ પાઉન્ડની રકમ મંજૂર કરી, અને તે પણ માત્ર એક વર્ષ માટે જ, અને બર્કિંગહામને બરતરફ કરવાની માગણી કરી. બીજા રાજ્યોને ટનેજ અને પાઉન્ડેજ કરની ઉપજ નિર્દેશીપર્યંત પાર્લમેન્ટે મંજૂર કરી હતી, પણ તેને એક વર્ષ જ એ કરની ઉપજ લેવાની મંજૂરી આપી તે બ્રેઈ ચાર્લ્સને ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેણે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી. ત્યાર પછી પાર્લમેન્ટ સ્પેનનું કંડિઝ બંદર લેવા માટે સૈન્ય અને અરમાર મોકલ્યાં. પણ તેણે ફતોહ મળી નહિ અને પાછા આવવું પડ્યું. સ્પેનની સામે ફ્રાન્સની મદદ મળશે એમ ચાર્લ્સ આશા રાખતો હતો તે પણ નિષ્ફળ નીવડી. એટલે ફ્રાન્સ સાથે પણ તેને દુશ્મનાવટ થઈ. આજ અરસામાં ફ્રાન્સના રાજા અને ફ્રાન્સના હ્યુગેનોટ્સ લોકો (પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકો) વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો અને હ્યુગેનોટોના લા રૉશિલ નામનો ફ્રાન્સને કિનારે આવેલો કિલ્લો કબજે કરી લેવાની ફ્રાન્સનો રાજા કોશિસ કરતો હતો. એ બાબતમાં ઇંગ્લંડના લોકોની સહાનુભૂતિ મળશે એમ ધારી ચાર્લ્સ બર્કિંગહામની સરદારી નીચે હ્યુગેનોટ લોકોને મદદ મોકલી. પણ બર્કિંગહામને અરમારની કે યુદ્ધકળાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે એ કામમાં તેની હાર થઈ અને તેને પાછા ફરવું પડ્યું (૧૬૨૭). તો પણ લા રૉશિલને ઘેરામાંથી મુક્ત કરવા માટે ફરી એક વાર જવાનું તેને મન થયું અને તે માટે સૈન્ય એકઠું કરવામાં રોકાયો હતો તે દરમિયાન ૧૬૨૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં જૉન ફ્રેલ્ટન નામના તેના એક શત્રુએ પોર્ટસ્મથમાં તેનું ખૂન કર્યું.

ફ્રાન્સ અને સ્પેન સાથે ચાલતાં યુદ્ધ માટે અને રાજ્યકારભારના અર્થ માટે ચાર્લ્સને પૈસા જોઈતા હતા, તેથી તેણે ૧૬૨૬ માં પાર્લમેન્ટ પાછી બોલાવી. પણ આ પાર્લમેન્ટે બર્કિંગહામને મંત્રીપદ પરથી રાજા કાઢી ન મૂકે તો પૈસા આપવા ના પાડી અને રાજાને ખરાબ સલાહ આપવા માટે બર્કિંગહામપર તહોમત (ઇંપીચમેન્ટ) મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. પાર્લમેન્ટની આ વર્તણૂક માટે ચાર્લ્સને ગુસ્સો ચઢ્યો અને મારા મંત્રી વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ કોઈને બોલવા નહિ દઉં એમ તેણે સર્વને જણાવ્યું. વાસ્તવિક રીતે ગેરકાયદે

કારભાર ચલાવનારા પ્રધાનોપર તહોમત મૂકી તેમને કાઢી મૂકવા માટે રાજ્ય આગળ માગણી કરવાનો હક પાર્લમેન્ટને હતો અને ૧૪ મા અને ૧૫ મા સૈકામાં પાર્લમેન્ટે આ હકનો ઉપયોગ પણ કર્યો હતો. તોપણ ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટના એ હકનો અસ્વીકાર કર્યો અને ૧૬૨૬ ના જૂનમાં એ પાર્લમેન્ટને પણ અરખાસ્ત કરી. ત્યારપછી તેણે પોતાની જ સત્તાથી નાણાં એકઠાં કરવા માંડ્યાં. તે જોરજુલુમથી લોકો પાસેથી પૈસા કરજે લેવા લાગ્યો, આપવા ના પાડે તેને કેદખાને નાખવા લાગ્યો, લશ્કરી સિપાઈઓનો ખર્ચ આપવા લોકોને ફરજ પાડવા લાગ્યો અને લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી અમલમાં મૂકવા લાગ્યો. આવાં આવાં કાયદાવિરુદ્ધ કામ તેણે કરવા માંડ્યાં.

પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ, ૧૬૨૮ :—પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના ગેરકાયદેસર રીતે પૈસા ઉભા કરવાના ચાર્લ્સે પ્રયત્ન કર્યા તોપણ રાજ્ય-કારભારના ખર્ચ માટે અને હ્યુગેનોટ લોકોને મદદ મોકલવા માટે પૂરતા પૈસા મળ્યા નહિ ત્યારે ક્રાન્સ સામે લડવા સાથે પૈસા મળશે એમ માની તેણે ૧૬૨૮ માં પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટમાં સર ટોમસ વૅટવર્થ, સર જોન ઇલિઅટ, પિમ અને હંમ્પડન આગેવાન હતા. તેમના નેતૃત્વ નીચે આ પાર્લમેન્ટે પણ આગળની પાર્લમેન્ટનું ધોરણ સ્વીકાર્યું અને બકિંગહામને મંત્રીપદપરથી કાઢી મૂકવાની માગણી કરી. તેમ જ એ પાર્લમેન્ટે ચાર્લ્સના કાયદાવિરુદ્ધ કૃત્યોનો નિષેધ કર્યો અને એવાં કૃત્યો ફરી થાય નહિ તે માટે ‘પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ’ નામની એક અરજી રાજ્યપર મોકલી. એ અરજીમાં ઇંગ્લિશ પ્રજાના પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલા નીચેના હકોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) રાજ્યએ હવે પછી લોકો પાસેથી સખ્તીથી પૈસા કઢાવવા નહિ; (૨) લશ્કરી સિપાઈઓ વધારી તેનો ખર્ચ આપવા લોકોને ફરજ પાડવી નહિ; (૩) કોઈપણ માણસને તેનાપર મુકાયલો આરોપ સાબિત થયા વિના તુરંગમાં પૂરવો નહિ; અને (૪) શાંતિના વખતમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં મૂકવો નહિ. આ અરજી ચાર્લ્સે મંજૂર કરે નહિ તો તેને માટે પૈસા પણ મંજૂર કરવા નહિ એવો આ પાર્લમેન્ટે

રાવ કર્યો. આ પ્રકારે તેનો અધિકાર મર્યાદિત કરનારી આ અરજીને માન્ય કરવી કે નહિ એ પ્રશ્ન ચાર્સ આગળ આવી પડ્યો. પરંતુ તે આ વેળાએ પૈસાની ઘણી અડચણ હોવાથી અને બીજી કોઈ પણ તરેહથી પૈસા મેળવવા શક્ય નથી એ જાણી ચાર્સે આ અરજીને સંમતિ આપી. રાજ્યએ સંમતિ આપી એટલે એ અરજીને કાયદાનું વડપ મળ્યું. ત્યારે પાર્લમેન્ટે ઉદારપણે ૪ લાખ પાઉન્ડની રકમ મંજૂર કરી. રાજ્યએ ‘પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ’ ના કાયદાને સંમતિ આપી નહીં, પણ તે પ્રમાણે ચાલવાનો તેનો મુદ્દલ ઇરાદો ન હતો. પાર્લમેન્ટની બેઠક બરખાસ્ત થયા પછી એ કાયદાવિરુદ્ધ તેણે વર્તવા માંડ્યું. તેણે પોતાની સત્તાથી નવા કર મૂક્યા અને જોરજુલમથી કબજાવવાની શરૂઆત કરી અને તે આપવા જે કોઈ ના પાડે તેને તુરંગમાં નાંખવાનો સપાટો ચલાવ્યો. રાજ્યના આ કાયદાવિરુદ્ધના વર્તનપર પાર્લમેન્ટને સહજ જ ચીડ ચડી અને બીજે વર્ષે તેણે બેઠક મરી (૧૬૨૯), અને તેમાં ચાર્સેનો નિષેધ કર્યો. પાર્લમેન્ટનું આવું ક્રેદામ વર્તન જોઈને રાજ્યએ પાર્લમેન્ટની બેઠક બંધ કરવાનો હુકમ શ્રેણી. પણ એ હુકમ પાર્લમેન્ટને વાંચી સંભળાવાય તે પૂર્વે નેતા ઇલિઅટની પ્રેરણાથી પાર્લમેન્ટે ‘કંથોલિક પંથને જે સંમતિ આપશે, પાર્લમેન્ટની સંમતિ મેળવ્યા વિના કર મૂકવાની જે કોઈ સલાહ આપશે, અને એવા પ્રકારનો કર જે કોઈ ભરશે તે દેશનો શત્રુ ગણાશે’ એવો ઠરાવ પસાર કર્યો. ત્યારપછી રાજ્યનો હુકમ વાંચવામાં આવ્યા પછી સભા બરખાસ્ત થઈ (૧૬૨૯). પછી ચાર્સે એ પાર્લમેન્ટમાં આગેવાન ભાગ લેનારા ઇલિઅટને તુરંગમાં નાંખ્યો.

ચાર્સનો અનિયંત્રિત કારભાર અને તેના મંત્રી સ્ટ્રૅફર્ડ અને લૉડ :—ચાર્સનો મંત્રી બર્કિંગહામ ૧૬૨૮ માં મરણ પામ્યો હતો. ત્યારપછી ચાર્સે સર ટૉમસ વેંટવર્થ (સ્ટ્રૅફર્ડનો અર્લ) અને આર્ચ-બેશપ લૉડને પોતાના મંત્રી નીમ્યા. સર ટૉમસ વેંટવર્થ હુશિયાર અને કર્તૃત્વવાન ગૃહસ્થ હતો. તેને બર્કિંગહામ સાથે ખાનગી વેર હતું. તેને લીધે બર્કિંગહામને મંત્રીપદેથી કઢાવી મૂકી તેની તપાસ ચલાવવાના પ્રશ્નમાં રાજ્યને અરજી કરવાની બાબતમાં પાર્લમેન્ટની

એકક્રમાં તેણે આગેવાન ભાગ લીધો હતો. પણ બક્લિંગહામના મૃત્યુ પછી ચાલ્સે તેને સમજાવી પોતાના પક્ષનો કરી લીધો અને તેને

મુખ્ય ધર્મોપદેશક લૉડ

સ્ટ્રૅન્ડનો અર્ચ બનાવી પોતાનો મંત્રી નીમ્યો (૧૬૨૯). ચાલ્સેનો બીજો મંત્રી વિલિઅમ લૉડ હતો. તેને ચાલ્સે કૅટરબરીનો આર્યબિશપ (ઇંગ્લંડનો વડો ધર્મગુરુ) નીમ્યો (૧૬૩૩). લૉડ ચુસ્ત એપિસ્કોપેલિઅન હતો. તે વખતે ઇંગ્લંડમાં પ્યુરિટન પંથનો પ્રચાર ઘણો થતો હતો. તેથી તેને તદ્દન નાશ કરવાનો વિચાર લૉડનો હતો. ધાર્મિક બાબતમાં ચાલ્સે લૉડની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. ૧૬૨૯ માં પાર્લમેન્ટ અરખાસ્ત કર્યા પછી ૧૧ વર્ષ (૧૬૨૯-૧૬૪૦) સુધી ચાલ્સે

પાર્લમેન્ટ મુદ્દલ બોલાવી જ નહિ. સ્ટ્રૅન્ડની સલાહ લઈ પોતાની સત્તાથી તે લોકોપર કર મૂકતો હતો. એ કર ભરવાની જો કોઈ ના પાડે અથવા તેના કાયદાવિરુદ્ધના વર્તનપર ટીકા કરે તેને સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ મારફત શિક્ષા થવા લાગી. ધાર્મિક બાબતમાં પણ એપિસ્કોપેલિઅન પંથ પ્રમાણે ન ચાલનારા લોકોને શિક્ષા કરવા માટે હાઇ કમિશન કોર્ટ ઉઘાડવામાં આવી. એ કોર્ટનો અધ્યક્ષ આર્યબિશપ લૉડ હતો. ચાલ્સેના ઉપર વર્ણવેલા રાજકીય અને ધાર્મિક જુલમથી કંટાળી પ્યુરિટન પંથના ઘણા લોક ઇંગ્લંડ દેશ છોડી સંસ્થાન વસાવવા માટે અમેરિકા ગયા.

સ્ટ્રૅન્ડની આયર્લેન્ડ રવાનગી ૧૬૩૩ :—આ અરસામાં આયર્લેન્ડમાં બેંગો શરૂ થયાં હતાં તે માટે ચાલ્સે સ્ટ્રૅન્ડને ત્યાં મોકલ્યો. સ્ટ્રૅન્ડે ૧૬૩૩ થી ૧૬૪૦ સુધી આયર્લેન્ડનો કારભાર ચલાવ્યો. ત્યાં

તેણે એક સૈન્ય ઉભું કર્યું અને તેની મદદથી ખૂનામરદી ચલાવી અધાં બંડો બેસાડી દીધાં અને બંડમાં આગેવાન ભાગ લેનારાઓની જમીન જપ્ત કરી લીધી. ત્યારપછી તેણે આયર્લેન્ડમાં એપિસ્કોપેલિઅન પંથ સ્થાપવાની કોશિશ કરી. પણ ત્યાંના લોક મોટે ભાગે કૃથાલિક પંથના અને આક્રીના પ્યુરિટન અને પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથના હોવાને લીધે રફ્રક્ટ એ કામમાં ફાવ્યો નહિ. તેના કડક કારભાર માટે અને ધાર્મિક આબતમાં હાથ ધાલવા માટે સર્વ લોક તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

શિપમની કર ૧૬૩૭ :—૧૬૨૯ થી ૧૬૪૦ સુધીના વર્ષોમાં ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટની એક પણ સભા ભરી નહિ, અને પોતાના જ અધિકારથી લોકોપર કર નાંખ્યા. તેણે ટનેજ અને પાઉન્ડેજ વસૂલ કર્યો, ઇંગ્લંડ વેચ્યા અને મધ્યયુગમાં લેવાતો **શિપમની**

ગ્રૉન હંમ્પડન

(**વહાણોનો કર**) નામનો કર પાછો ચાલુ કર્યો. પૂર્વે ઍંગ્લો સ્કેસન રાજ્ય-ઓની કારકિર્દીમાં ડેન લોકો તરફથી આવતી સવારીઓ સામું ઇંગ્લેન્ડના કિનારા-ઓનું રક્ષણ કરવા સમુદ્રકિનારે આવેલાં ગામો પાસેથી આ કર લેવાતો હતો. પરંતુ આ રિવાજ પાછળથી બંધ પડ્યો. હવે ચાર્લ્સે એ કર પાછો ચાલુ કર્યો એટલુંજ નહિ પણ સમુદ્રકિનારાના ગામો ઉપરાંત દેશના સર્વ લોક પાસેથી એ કર ઉઘરાવવા લાગ્યો (૧૬૩૫). પણ ગ્રૉન હંમ્પડન નામના ગૃહસ્થે એ

કર પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના મુકાયો છે એમ કહી તે આપવાની સાફ ના પાડી. ત્યારે તેના પર કોર્ટમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું (૧૬૩૭). અને રાજ્ય આપણાપર ગુસ્સે થશે એવી બીકથી ન્યાયાધીશોએ રાજ્યને એ કર મૂકવાનો અધિકાર છે એમ ઠરાવી હંમ્પડનને ગુનેગાર ઠરાવ્યો અને તેને ભારે દંડની શિક્ષા કરી.

સ્કૉટલંડમાં એપિસ્કોપેલિઅન પંથ સ્થાપવાનો

પ્રયત્ન :—ચાર્લ્સ તેના કાયદાવિરુદ્ધના વર્તન માટે ઇંગ્લંડમાં અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પછી તેણે સ્કૉટલંડની ધાર્મિક વ્યવસ્થામાં હાથ ધાલવા માંડ્યો ત્યારે તે લોક પણ તેનાપર ચીડવાયા. ચાર્લ્સે લૉડની સૂચનાથી ઇંગ્લંડના પ્રાર્થનાના પુસ્તકના આધારપર એક નવું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું અને તે જ સ્કૉટલંડના બધા દેવળોમાં વાપરવું એવો હુકમ કાઢ્યો. આમ સ્કૉટલંડમાં એપિસ્કોપેલિઅન પંથ ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન થતો જોઈ સ્કૉટિશ લોકો બહુ ગુસ્સે થયા અને તેમણે ઠેકાણે ઠેકાણે બંદો કર્યા. ત્યારપછી પોતાના પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથનું રક્ષણ કરવા માટે સ્કૉટલંડના સરદારો, વેપારીઓ, ખેડૂતો, મજૂરો વગેરે બધા વર્ગના લોકોએ એક **રાષ્ટ્રીય સંઘ** (National Covenant) સ્થાપન કર્યો અને ચાર્લ્સની સામે થવાનું ઠરાવ્યું (૧૬૩૮).

સ્કૉટલંડ સાથે વિગ્રહ ૧૬૩૯-૧૬૪૦ :—સ્કૉટલંડમાં રાજા વિરુદ્ધ બંડ શરૂ થયું છે એમ સાંભળી ચાર્લ્સ એક સૈન્ય લઈ સ્કૉટલંડ ગયો. પણ સ્કૉટિશ સૈન્ય મોટું જોઈ ચાર્લ્સને લાગ્યું કે એક જખંડ સૈન્ય ઉભું કર્યા સિવાય આ બંડ બેસાડી દઈ શકાશે નહિ. ત્યારે સ્કૉટ લોકો સાથે સલાહ કરી દઈ તે લંડન પાછો ગયો. તેણે સ્ટ્રેન્ડને આયર્લંડમાંથી પાછો બોલાવ્યો અને સ્કૉટ લોકો સાથે લડાઈ કરવા માટે પૈસાની જરૂર હતી તે પૈસા મેળવવા માટે નિરુપાયે ૧૬૪૦ ના એપ્રિલ મહિનામાં તેને પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની ફરજ પડી. એ પાર્લમેન્ટમાં જૉન પિમ, જૉન હંપ્પડન વગેરે નેતાઓ હતા. આ પાર્લમેન્ટે છેલ્લા ૧૧ વર્ષમાં ચાર્લ્સે ચલાવેલી જુલમી અને કાયદાવિરુદ્ધની વર્તણૂકનો નિષેધ કર્યો અને તેને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દીધું કે તમારું વર્તન સુધાર્યા વિના પૈસાની મંજૂરી કદી મળનાર નથી. પાર્લમેન્ટનું આવું ઉદ્દામ વર્તન જોઈ ચાર્લ્સે એક અઠવાડિયામાં તે બરખાસ્ત કરી. આ પાર્લમેન્ટ ફક્ત થોડા જ દિવસ ટકી હતી તેથી એ **શોર્ટ પાર્લમેન્ટ** કહેવાઈ છે. જો કે ચાર્લ્સે આપણી સાથે સલાહ કરી છે, તોપણ એક મોટું સૈન્ય ઉભું કરી તે આપણા પર પાછો સવારી લાવવાના વિચારમાં છે એમ જાણી સ્કૉટ લોકોએ **એલેક્ઝાંડર લેસ્લી**ને

ક સૈન્ય આપી ઇંગ્લંડ પર સવારી કરવા મોકલ્યો. લેસ્લીના સૈન્યે ઇંગ્લંડના ૧૨ ભાગમાં ચાર્લ્સના સૈન્યને હરાવી ત્યાં પોતાનું થાણું સ્થાપ્યું. ત્યારે હર્સે ચડાઈના ખર્ચ પેટે સ્કોટ લોકોને દર આઠવાડીયાના ૫૦૦૦ પાઉન્ડ પવાનું કબૂલ કરી સ્કોટિશ સૈન્ય સાથે સલાહ કરી. પણ એ રકમ લીધા ૧૧ સ્કોટિશ સૈન્ય ઇંગ્લંડમાંથી પાછું જવા તૈયાર નહોતું. પણ ચાર્લ્સ પાસે ૧૧ નહોતા તેથી તેને પાર્લિમેન્ટ બોલાવવાની ફરજ પડી (૧૬૪૦).

લૉંગ પાર્લિમેન્ટ (૧૬૪૦-૧૬૬૦):—ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં યમી વાર તેને પાર્લિમેન્ટ બોલાવવી પડી. આ વેળા પણ આગલી જ લિમેન્ટના પિમ, હંમ્પડન વગેરે નેતાઓ હતા અને તેમણે ફરીથી હર્સે પાસે તેના અન્યાયી અને જીલમી વર્તન માટે જવાબ માગવાનો શ્રવ્ય કર્યો. આ પાર્લિમેન્ટ ૨૦ વર્ષ સુધી (૧૬૪૦-૧૬૬૦) ટકી માટે ૧ લૉંગ પાર્લિમેન્ટ કહે છે.

સ્ટ્રેફર્ડ અને લૉડને શિક્ષા:—લૉંગ પાર્લિમેન્ટ ચાર્લ્સના

અનિયંત્રિત અને કાયદા વિરુદ્ધના કારભારનો અંત લાવવા માટે નીચે પ્રમાણે પગલાં ભર્યા. રાજના મંત્રી સ્ટ્રેફર્ડ કાયદાવિરુદ્ધ, જીલમી અને જોહાડીના કૃત્યો કર્યા હતાં અને એવાં કામો કરવાની રાજને સલાહ આપી હતી તેથી તેના ઉપર રાજદ્રોહ (Treason) નો આરોપ મૂકી પાર્લિમેન્ટે તેની તપાસ (Impeachment) શરૂ કરી. ઇંગ્લીશ કાયદામાં ફક્ત રાજનો દ્રોહ કરવાને જ 'ટ્રીઝન' અટલે રાજદ્રોહ ગણી

અર્લ ઓફ સ્ટ્રેફર્ડ

તે માટે શિક્ષા ફરમાવેલી છે. પરંતુ સ્ટ્રેફર્ડે દેશની પ્રજાવિરુદ્ધ કામો કર્યા હતાં, પણ રાજની તો ઈમાનદારી અને વફાદારીથી સેવા બજાવી હતી તેથી તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ ટકી શકવાનો બિલકુલ સંભવ નહોતો. ત્યારે બીજા કોઈ પણ રસ્તે તેને શિક્ષા થવી જ જોઈએ એમ નક્કી કરી પાર્લમેન્ટે ‘સ્ટ્રેફર્ડે દેશહિત વિરુદ્ધ કામો કર્યા છે માટે તેને ફાંસી દેવી’ એવો ‘બિલ ઓફ એટ્ટેઇન્ટ’ (Attaint દોષીત ઠરાવવું) નામનો કાયદો પસાર કર્યો અને તેને ફાંસી દીધી (૧૬૪૧) અને તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી લીધી. ત્યારપછી ચાર્લ્સના બીજા મંત્રી **આર્ચબિશપ લૉડની** તપાસ (Impeachment) પણ પાર્લમેન્ટે શરૂ કરી. તે ‘સ્ટાર ચેમ્બર’ અને ‘હાઈ કમિશન કોર્ટ’ એ બંને કચેરીનો સભાસદ હોતો, અને એ બંને કેસોએ તેણે જુલમી અને કાયદાવિરુદ્ધ વર્તન ચલાવ્યું હતું. તેનો ગુનો સાબિત થયો અને પાર્લમેન્ટે તેને કેદખાને નાંખ્યો (૧૬૪૧) અને પછી ચાર વર્ષ રહીને તેને પણ ફાંસી દેવામાં આવી (૧૬૪૫).

લૉડ પાર્લમેન્ટે કરેલાં દેશહિતનાં કામો ૧૬૪૦-૧૬૪૧.

—(૧) ત્યારપછી સ્ટાર ચેમ્બર અને હાઈ કમિશન કોર્ટ—જેની મારફત કાયદાવિરુદ્ધ અને જુલમી કામો થતાં હતાં તે કોર્ટો પાર્લમેન્ટે ૧૬૪૧ માં બંધ કરી; અને એ કોર્ટોના ચુકાદાથી જેઓને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમને છાડી મૂક્યા. (૨) રાજ્યએ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના લોકોપર મુકેલા શિપમની, ટનેજ અને પાઉંડેજ નામના કરો, ‘એટેવોલન્સીઝ’ એટલે ફરજિયાત નજરાણાં અને જોરજુલમથી કદાવેલાં ઉધાર નાણાં વગેરે જુલમી કામો ગેરકાયદેસર બહાર કર્યા. (૩) રાજ્યએ ત્રણ વર્ષમાં પાર્લમેન્ટની સભા એક વાર તો બોલાવવી જ જોઈએ અને કદાચ રાજ્ય સભાની બેઠક ન ભરે તો પાર્લમેન્ટના સભાસદોને પોતાને પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે એવું ઠરાવનારો **ટ્રાઈએનિઅલ એક્ટ** પાર્લમેન્ટે પસાર કર્યો. (૪) હવે પછી રાજ્ય પોતાથી મરજી પ્રમાણે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરે નહિ એ માટે પાર્લમેન્ટની મરજી વિના રાજ્યએ સભા બરખાસ્ત કરવી નહિ એવું પાર્લમેન્ટે ઠરાવ્યું. (૫) ત્યારપછી ન્યાયાધીશોને રાજ્યના તંત્ર અને તેની મરજીપ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે એ

હેતુથી પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના રાજ્યથી તેમને કાઢી મૂકી શકાય નહિ એવો દરાવ કરવામાં આવ્યો. આપ્રમાણે ન્યાયાધીશો પર રાજ્યની જે સત્તા હતી તે આ કાયદાથી રદ કરવામાં આવી.

ધાર્મિક પ્રશ્ન-૩૮ અને ધ્રાંચબિલ ૧૬૪૧ :—આવી રીતે રાજ્યની જીલમી અને જોહાકીની સત્તાપર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે કાયદો કર્યા પછી પાર્લમેન્ટે ધાર્મિક બાબત હાથમાં લીધી. ત્યારે એ બાબતસર પાર્લમેન્ટમાં જે તડ પડ્યાં. પાર્લમેન્ટના સભાસદોના મોટા ભાગનું વલણ પ્યુરિટન પંથ તરફ હતું, તેથી તેમણે તેમના નેતા પિમ અને હુમ્બડની સંમતિથી ‘૩૮ અને ધ્રાંચ’ નામનું બિલ પાર્લમેન્ટ સમક્ષ આપ્યું (૧૬૪૧). આ બિલથી ધાર્મિક બાબતમાં બિશપોની સત્તા અને પ્રાર્થનાનું પુસ્તક રદ થાય અને ઇંગ્લંડની ધર્મ-વ્યવસ્થા પ્રેસ્બિટેરિયન પંથના મત પ્રમાણે થાય એવું થોડા મતાધિક્યથી દરાવવામાં આવ્યું. પણ લૉર્ડ ફૉકલંડ અને એડવર્ડ હાઈડના નેતૃત્વવાળો એક પક્ષ આ બિલની વિરુદ્ધ હતો તેથી પાર્લમેન્ટમાં કુસંપ વધતો ગયો.

ઐડ રીમોન્સ્ટ્રન્સ નવેમ્બર ૧૬૪૧ :—૧૬૪૧ માં પાર્લમેન્ટે પિમની સરદારી નીચે ઐડ રીમોન્સ્ટ્રન્સ નામનો એક ખલીતો તૈયાર કર્યો. તેમાં રાજ્યએ પોતાની કારકિર્દીમાં કરેલાં જીલમી અને અન્યાયા કામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો અને એવાં કામો ફરીથી થાય નહિ એ હેતુથી પાર્લમેન્ટનો જોનાપર વિશ્વાસ હોય એવા જ ગૃહસ્થોને રાજ્યએ પોતાના મંત્રી નીમવા એવું એ ખલિતામાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું. પણ રાજ્યની અનિયંત્રિત સત્તાપર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે પાર્લમેન્ટે તાજેતરમાં જ ઉપાયો યોજ્યા હતા ત્યારે આ ખલીતો પ્રસિદ્ધ કરી ગઈગુંજરી પાછી સજીવન કરવી નહિ એમ કહી હાઈડ અને ફૉકલંડના વડપણ હેઠળ પાર્લમેન્ટમાં એ ખલીતા સામે વિરોધ કરવામાં આવ્યો. તોપણ આખરે થોડા મતાધિક્યથી એ ઐડ રીમોન્સ્ટ્રન્સનો ખલીતો પાર્લમેન્ટમાં પસાર થયો અને તે આર્ટસ તરફ મોકલવામાં આવ્યો. આવી રીતે ધાર્મિક બાબત પ્રમાણે રાજકીય બાબતમાં પણ પાર્લમેન્ટમાં ફૂટ પડી.

પાંચ નેતાઓને પકડવાનો પ્રયત્ન જાન્યુઆરી ૧૬૪૨ :—આમ પાર્લમેન્ટમાં હાઈડ અને ફૉકલંડની સરદારી નીચે એક મધ્યમ

આદર્શ પાંડિત્યના પાંચ આગેવાનોને પકડવા માટે પાંડિત્ય સભાગૃહમાં આવે છે

પક્ષ ઉભો થતો હતો ત્યારે તેની સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે ચાર્લ્સ મુસદ્દાગીરીથી વર્તેલું જોઈતું હતું. પણ તેમ ન કરતાં તેની વિરુદ્ધ પડેલા પાર્લિમેન્ટના પાંચ નેતા ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂકી તેમને કેદખાને નાંખી તેમનાપર વેર લેવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. ૧૬૪૨ ના જાન્યુઆરીની ૪ થી તારીખે ચાર્લ્સ પોતે ૩૦૦-૪૦૦ સો સિપાઈઓ લઈ પિમ, હંમ્પડન, હોલ્સ, હોઝલરિંગ અને સ્ટ્રોડ નામના પાંચ નેતાઓને પકડવા માટે પાર્લિમેન્ટની સભામાં ગયો. રાજા જતે જ અમને પકડવા આવે છે એમ જાણતાંજ એ પાંચ સભાસદો સભાગૃહમાંથી પલાયન કરી ગયા અને લંડનમાં સંતાઈ રહ્યા. અહીં સભાગૃહમાં આવતાં રાજાને ખબર પડી કે એ પાંચે સભાસદો નાસી ગયા છે ત્યારે તે બહુ નાસીપાસ થઈ ગયો. ચાર્લ્સનું આ કૃત્ય જોઈ લાગ મળતાં ચાર્લ્સ પાછો જીલમી કૃત્યો કરવા ચૂકનાર નથી એવું જોઈ તેની તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારા લોકો પણ તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

આયર્લેન્ડમાં બંડ, ૧૬૪૨ :—૧૬૪૧ માં આયર્લેન્ડમાં એક મોટું બંડ થયું. સ્ટ્રૅફર્ડ આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ડેપ્યુટી હતો ત્યારે તેણે ત્યાં એક કાયમનું સૈન્ય ઉભું કર્યું હતું અને ત્યાંના રોમન કેથોલિક લોકોપર જીલમ કરી તેમની જમીન જપ્ત કરી લીધી હતી; તેથી આઇરિશ લોકો ખીજવઈ રહ્યા હતા. પણ સ્ટ્રૅફર્ડના કડક અમલને લીધે તે હતો ત્યાંસુધી તેની સામે બંડ કરવા કોઈએ હિંમત કરી નહોતી. પરંતુ સ્ટ્રૅફર્ડના ગયા પછી તેણે દેશ નિકાલ કરેલા **ઓનીલ** નામના નેતાની સરદારી નીચે આઇરિશ લોકોએ બંડ કર્યું અને અલ્સ્ટર પ્રાંતમાં રહેતા ઓટેસ્ટટ પંથના લોકોપર હુમલો કરી ઘણાને હાર કર્યા. ત્યારે એ બંડ બેસાડી દેવા માટે સૈન્ય ઉભું કરવાની જરૂર હતી. પણ એવું સૈન્ય ઉભું કરી રાજાના તાબામાં સોંપીશું તો એ જ સૈન્યની મદદથી રાજા આપણાપર જ જીલમ કરશે એમ પાર્લિમેન્ટને લાગવાથી તેણે એવો ઠરાવ કર્યો કે એ સૈન્યના અમલદારો પાર્લિમેન્ટના નીમેલા હોવા જોઈએ. પણ રાજાએ એ વાત કબૂલ કરી નહિ અને તેણે પોતે જ સૈન્ય ઉભું કરવા માંડ્યું. એટલે પાર્લિમેન્ટે પણ પોતાના અધિકારથી એક સૈન્ય ઉભું કરવા માંડ્યું. પાર્લિમેન્ટનું આ કૃત્ય જોઈ ચાર્લ્સ લંડન શહેર છોડી ગયો.

રાજા અને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધ :—લંડન છોડી ચાલ્ર્સ નોર્થિંગહામ ગયો અને ત્યાં સૈન્ય ઉભું કરી તેણે પાર્લિમેન્ટ સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧૬૪૨). રાજા અને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચેની આ લડાઈ ૧૬૪૬ સુધી ચાલી. આ યુદ્ધમાં રાજાના પક્ષમાં અમીરઉમરાવ અને સરદાર કુટુંબોના માણસો, અને 'બિશપ અને પ્રાર્થનાનું પુસ્તક હોવું જોઈએ' એવો મત ધરાવનારા એપિસ્કોપેલિઅન પંથના લોક

હતા. રાજાને ઇંગ્લંડના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગના લોકોનો ટેકો હતો. રાજાના પક્ષના સૈનિકો રૉયલિસ્ટ અથવા ક્વેલીઅર્સ (શિલેદાર) કહેવાતા હતા. તેમનો પોશાક લપકાદાર અને વાળ લાંબા હતા. ડ્યૂક ઓફ ન્યૂકંસલ રાજાના સૈન્યનો સેનાપતિ હતો અને તેના હાથ નીચે લૉર્ડ ક્રૉક્લંડ અને રાજાનો ભાણેજ પ્રિન્સ ર્પર્ટ સરદારો

હતા. પાર્લમેન્ટનું સૈન્ય વિશેષે કરી વેપારી, મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના માણસોનું બનેલું હતું. તેઓમાંના ઘણા પ્યુરિટન પંથના હતા. તેઓના વાળ કાપેલા હોવાને લીધે તેઓ ‘રાઉન્ડ હેડ’ કહેવાતા હતા. પાર્લમેન્ટને ઇંગ્લંડના પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગનો ટેકો હતો. પાર્લમેન્ટ પક્ષનો સેનાપતિ ઇસેક્સનો અર્લ હતો અને તેના હાથ નીચે ઓલિવર ક્રોમવેલ નામનો ઘોડેસ્વાર પલટણનો સરદાર હતો.

ચુક્ર :—લંડન પર હુમલો કરવા માટે ચાર્સ નોર્થિંગહામથી નીકળ્યો. ત્યારે પાર્લમેન્ટના સેનાપતિ ઇસેક્સના અર્લ તેનો સામનો કરવાનો હરાવ કર્યો. એ બંને સૈન્યો વચ્ચે એન્ગ્લિશ આગળ લડાઈ થઈ (૧૬૪૨) પણ એ લડાઈમાં કોઈ પક્ષની જીત થઈ નહિ. પછી ૧૬૪૩ ના જૂન મહિનામાં ચાલગ્રીવ શ્રીહંતી લડાઈ થઈ તેમાં પાર્લમેન્ટ પક્ષની હાર થઈ અને એ લડાઈમાં જૉન હંમ્પડન માર્યો ગયો. એ જ અરસામાં પાર્લમેન્ટનો નેતા પિમ પણ મરણ પામ્યો. ત્યારપછી ન્યૂબરીની લડાઈમાં પાર્લમેન્ટના સેનાપતિ ઇસેક્સના અર્લ રાજના લશ્કર પર હુમલો કરી તેને હરાવ્યું. આ લડાઈમાં રાજનો એક સેનાપતિ લોર્ડ ફ્રેકલંડ મરણ પામ્યો. જો કે આ લડાઈમાં પાર્લમેન્ટનો જય થયો તો ખરો, તોપણ સ્કોટિશ લોકોની મદદ લીધા વિના પાર્લમેન્ટ પક્ષને કાયમનો જય મળવાનો નથી એ સ્પષ્ટ માલમ પડી આવ્યું. ત્યારે ઇંગ્લંડમાં પ્રેસ્બિટેરિયન પંથની સ્થાપના કરવાનું વચન આપી પાર્લમેન્ટે સ્કોટિશ લોકોની મદદ મેળવી (૧૬૪૩). એટલે કરારપ્રમાણે ૨૦૦૦૦ નું સ્કોટિશ સૈન્ય સરહદ ઓગંગી ઇંગ્લંડમાં આવ્યું અને ક્રોમવેલની સરદારી નીચેનું પાર્લમેન્ટનું સન્ય તેને મળી ગયું. ઓલિવર ક્રોમવેલે પોતાના લશ્કરને લશ્કરી તાલીમ આપી બળવાન કર્યું હતું માટે તે વજ્જેહી (Ironsides) કહેવાતું હતું. આ સંયુક્ત સૈન્ય અને પ્રિન્સ રૂપર્ટની સરદારી નીચેના રાજના સૈન્ય વચ્ચે માર્સ્ટનમૂરની લડાઈ થઈ તેમાં રાજના સૈન્યની હાર થઈ (૧૬૪૪ જુલાઈ). આ લડાઈમાં ક્રોમવેલની ઘોડેસવાર પલટણે ઘણું પરાક્રમ કર્યું હતું. ઇંગ્લંડના દક્ષિણ ભાગમાં ન્યૂબરી આગળ એક લડાઈ થઈ તેમાં પણ રાજના સૈન્યની હાર થઈ.

કોમ્બેલે શિસ્ત સૈન્ય સંબંધે કરેલા સુધારા, ૧૬૪૫ :—
પાર્લમેન્ટ પક્ષનો વિજય થવા માટે લાયક લશ્કરી અમલદારો અને

ઓલિવર ક્રોમ્બેલ

કાયદા પામેલા લશ્કરની
જરૂર માલમ પડવાથી ક્રોમ્બેલે
પાર્લમેન્ટ પાસે એક કાયદો
કરાવ્યો (૧૬૪૪). તેને
અધિકારત્યાગનો કાયદો
(Self-denying Ordinance) કહે છે. આ
કાયદાથી પાર્લમેન્ટના સભા-
સદોને લશ્કરમાં હોદ્દાની
જગ્યા સ્વીકારવાની મનાઈ
કરવામાં આવી હતી. ક્રોમ્બેલ
પોતે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ
હતો, પણ તેની બાબતમાં
અપવાદ ગણી પાર્લમેન્ટ
પોતાના સૈન્યમાં સરદારની
જગ્યા સ્વીકારવાની પરવાનગી

તેને આપી. ત્યારપછી ક્રોમ્બેલે પોતાના વજ્રદેહી સૈન્યની માફક
પાર્લમેન્ટના આખા સૈન્યને કડક લશ્કરી તાલીમ આપી અને એ
પ્રમાણે ૨૦૦૦૦ ચુટી કાઢેલા સૈનિકોનું એક સૈન્ય તૈયાર કર્યું. આ
સૈન્યનો સર ટોમસ ફેરફક્સ મુખ્ય સેનાપતિ અને ક્રોમ્બેલ
થોડેસ્વાર પલટણનો મુખ્ય સેનાપતિ નીમાયા.

ચાલ્સને કેદ કરવામાં આવ્યો :—પાર્લમેન્ટની સૈન્યની
આવી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી ૧૬૪૫ માં ક્રોમ્બેલે નેઝબીની લડાઈમાં
ચાલ્સના સૈન્યનો પૂરેપૂરો પરાજય કર્યો. આ જીતથી ક્રોમ્બેલનું અને
તેના હાથ નીચેના સૈન્યનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું અને તેથી સર્વ લશ્કરી
સત્તા તેના હાથમાં આવી. આ અરસામાં સ્કોટલંડમાં **મૅટ્રોબના** અલે
ચાલ્સને મદદ કરવા માટે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં હાઇલંડર્સ લોકનું એક સૈન્ય

ઉભું કર્યું. પણ ડેવિસ લેસ્લીએ ફિલિક્સગની લડાઈમાં આ સૈન્યને હરાવ્યું (૧૬૪૫). નેઝબીની લડાઈમાં હાર થયા પછી આર્ટસ ઉત્તર તરફ ચાલી ગયો હતો અને ત્યાં જઈ તે સ્કૉટિશ સૈન્યને શરણે ગયો. પણ સ્કૉટિશ સૈન્યે ૪ લાખ પાઉન્ડ લઈ આર્ટસને પાર્લમેન્ટને સ્વાધીન કરી દીધો અને તે પાછું સ્કૉટલેન્ડ ગયું. પાર્લમેન્ટે આર્ટસને કેદ કર્યો.

ચુરિટન પંથમાં બે પક્ષ : પ્રેસ્બિટેરિયન અને ઇન્ડિપેન્ડેન્સ :—આર્ટસના કેદ થયા પછી પાર્લમેન્ટની બાબુના ચુરિટન પક્ષમાં પ્રેસ્બિટેરિયન અને ઇન્ડિપેન્ડેન્સ (સ્વતંત્ર) એવા બે પક્ષ પડી ગયા. ઇન્ડિપેન્ડેન્સ પક્ષને ધાર્મિક બાબતમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી અને તેમને પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ પ્રમાણે ચાલવાનું પસંદ નહોતું. ઇંગ્લેન્ડમાં રાજસત્તાનો નાશ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષ ઇંગ્લેન્ડમાં બિશોપોનું ઉપરીપણું કાઢી નાંખવા અને પ્રાર્થનાનું પુસ્તક રદ કરી પ્રેસ્બિટેરિયન મત પ્રમાણે સર્વ ધાર્મિક વ્યવસ્થા કરવા માગતો હતો. ઇંગ્લેન્ડમાં લોકનિયંત્રિત રાજસત્તા હોવી જોઈએ એવો તેનો મત હતો. પાર્લમેન્ટમાં પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષની સંખ્યા વધારે હતી. પણ સ્વતંત્ર પક્ષને કૉમ્વેલનો અને તેના હાથ નીચેના સૈન્યનો ટેકો હતો. તેમણે આર્ટસને પોતાના તાબામાં લીધો. એટલે રાજની જિંદગીને જોખમનો સંભવ જોઈ સ્કૉટિશ લોકોએ રાજને છોડવવા માટે **હુમ્બલેટનને** સૈન્ય આપી મોકલ્યો પણ કૉમ્વેલે તેને **પ્રેસ્ટનની** લડાઈમાં હરાવ્યો (૧૬૪૮). ત્યારપછી કૉમ્વેલે રાજપર કામ ચલાવવા માટે પાર્લમેન્ટની સભા બોલાવી. પણ પાર્લમેન્ટમાંના પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષના સભાસદો રાજસત્તાનો નાશ કરવાની બાબતમાં અનુકૂળ થશે નહિ એમ જાણી કર્નલ પ્રાઈડ નામના એક લશ્કરી અમલદારે પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષના ૯૬ સભાસદોને પાર્લમેન્ટની સભામાં હાજર થતા રોક્યા; એટલે સ્વતંત્ર (ઇન્ડિપેન્ડેન્સ) પક્ષના ૫૩ સભાસદોએ રાજપર કામ ચલાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો (૧૬૪૮) અને તપાસ ચલાવવા માટે બ્રૅડશૉ નામના ગૃહસ્થના ઉપરીપણા નીચે એક ન્યાયકોર્ટ સ્થાપી. પણ આર્ટસે એ કોર્ટને મારી તપાસ ચલાવવાની

સત્તા નથી એમ કહીને એ કોર્ટ સમક્ષ પોતાનો ખચાવ કરવાની સાફ ના પાડી. પણ આ કોર્ટે ચાર્લ્સેપર ‘જુલમી, દેશદ્રોહી અને દેશહિતની વિરુદ્ધ’ હોવાનો આરોપ મૂકી તેને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી અને તે પ્રમાણે ચાર્લ્સને ફાંસી દેવામાં આવી (૧૬૪૯). રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન રાજપુત્ર ચાર્લ્સ ઇંગ્લંડમાંથી નાસી ગયો હતો અને હવે આપ પછી ઇંગ્લંડની ગાદી ને પાછી મેળવવી હોય તો તેણે કૉમ્બેલના સૈન્ય સાથે લડી તેને હરાવવું જ નોંધએ એમ હતું.

સારાંશ

ચાર્લ્સનો દેખાવ, સ્વભાવ અને રાજનીતિ—

ઉમદા અને લબ્ય મુખમુદ્રા. વિદ્યા અને કળા તરફ સહાનુભૂતિ. એપિસ્કોપેલિઅન પંથ માટે અભિમાન. ‘રાજની ઈશ્વરદત્ત સત્તા’ (Divine Right Theory) એવી માન્યતા અને તેને લીધે અનિયંત્રિતપણે રાજ્ય કરવાનું ધોરણ. પ્રધાન બર્કિંગહામપર પૂર્ણ ભરોસો.

રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ—

૧૬૨૫ માં પહેલી પાર્લમેન્ટ. ‘રાજની ઈશ્વરદત્ત સત્તા’ એ સિદ્ધાંત પાર્લમેન્ટને નાકબૂલ. બર્કિંગહામને મંત્રીપદેથી કાઢી મૂકવાની માગણી. ટનેજ અને પાઉન્ડેજના કરની આવક માત્ર એક વર્ષ માટે જ મંજૂર. ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી. સ્પેનનું કેડિઝ બંદર લેવા માટે સવારી પણ તેમાં નિષ્ફળતા. ૧૬૨૬ માં બીજી પાર્લમેન્ટ. બર્કિંગહામપર કામ ચલાવવાનો ઠરાવ (Impeachment) પાર્લમેન્ટે કર્યો માટે તેને બરખાસ્ત કરી અને પોતાનીજ સત્તાથી કર મૂક્યા, જોર-જુલમથી નાણાં કઢાવ્યાં, વિરોધ કરનારાઓને કેદમાં પૂર્યાં, લશ્કરી સિપાઇઓનો ખર્ચ લોકો પાસેથી લીધો, વગેરે જુલમી અને કાયદાવિરુદ્ધ કૃત્યો કર્યાં. ફ્રાન્સ સાથે વેર અને બર્કિંગહામની સરદારી નીચે હ્યુગેનોટોને મદદ (૧૬૨૭).

તેમાં નિષ્ફળતા. ખીજે વર્ષે (૧૬૨૮) ત્રીજી પાર્લમેન્ટ. પિમ, હંમ્પડન અને ઈલિઅટ એ પાર્લમેન્ટના અગ્રેસરો. રાજને નાણાંની ગરજ, માટે ‘પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ’ નામની સનદ પર સહી. પૈસા મેળવ્યા પછી પાછું ગેરકાયદેસર વર્તન. પોતાનીજ સત્તાથી ટનેજ અને પાઉન્ડેજ વગેરે કરની વસૂલાત અને તે ભરવા ના પાડનારાને કેદ. રાજના આ વર્તનનો પાર્લમેન્ટે કરેલો નિષેધ. માટે એ પાર્લમેન્ટ પણ ખરખાસ્ત (૧૬૨૯).

ચાર્સનો અનિયંત્રિત, જુલમી અને ગેરકાયદેસર રાજ્ય-કારભાર ૧૬૨૯-૧૬૪૦:—

ચાર્સે વેંટવર્થને સ્ટ્રૅંફર્ડનો અર્લ બનાવી પોતાના પક્ષનો કરી લીધો. રાજકીય બાબતમાં સ્ટ્રૅંફર્ડ અને ધર્મની બાબતમાં લૉડ રાજના સલાહકાર. આયર્લેન્ડમાં બંડ બેસાડી દેવા માટે સ્ટ્રૅંફર્ડનું ત્યાં જવું. ઇંગ્લેન્ડમાં ચાર્સનો જુલમી કારભાર. પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના ટનેજ અને પાઉન્ડેજની વસૂલાત. જ્વેરજુલમથી નજરાણાં લેવાં, ઇજારા વેચવા, શિપમની કર (વહાણવેરો) (૧૬૩૫), જૉન હંમ્પડનનો તે બાબે વિરોધ, તે માટે તેને કેદ. રાજકીય બાબતમાં સ્ટાર ચેંબર કોર્ટ મારફત અને ધાર્મિક બાબતમાં હાઇકમિશન કોર્ટ મારફત શિક્ષા. રાજકીય અને ધાર્મિક જુલમને લીધે ધણા પ્યુરિટન લોક અમેરિકામાં સંસ્થાન વસાવવા ગયા. સ્કૉટલેન્ડમાં એપિસ્કોપેલિઅન પંથ સ્થાપવાની ચાર્સની કોશિશ અને તે સામે સ્કૉટિશ લોકોનો વિરોધ. ત્યાં રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની (National Covenant) સ્થાપના. સ્કૉટલેન્ડ સાથે લડાઈ, તેમાં ચાર્સની હાર, એટલે સ્કૉટિશ લોક સાથે સલાહ. સ્ટ્રૅંફર્ડને આયર્લેન્ડથી પાછો બોલાવ્યો. સ્કૉટલેન્ડ સાથે લડાઈ ચલાવવા માટે પૈસાની જરૂર માટે ચાર્સે પાર્લમેન્ટ બોલાવી (૧૬૪૦). એ પાર્લમેન્ટમાં રાજના કાયદાવિરુદ્ધના વર્તનનો નિષેધ, એટલે ત્રણ અઠવાડિયામાં પાર્લમેન્ટ

બરપાર્સ્ટ (Short Parliament). સ્કોટિશ લોકોની સવારી અને ચાર્લ્સની હાર. સ્કોટિશ લોકોએ ભારે ખંડણી લઈ સલાહ કરી. પૈસાની અડચણને લીધે ચાર્લ્સે પાછી પાર્લમેન્ટ બોલાવી (૧૬૪૦). એ પાર્લમેન્ટ ઘણાં વર્ષે ટકી. માટે તે લૉંગ પાર્લમેન્ટ કહેવાઈ.

લૉંગ પાર્લમેન્ટ ૧૬૪૦-૧૬૬૦ :—

પિમ, હંમ્પડન, સ્ટ્રોડ વગેરે આગેવાન. રાજના ગેરકાયદેસર વર્તનનો નિષેધ. સ્ટ્રૅન્ડ અને લૉડને દેશદ્રોહ માટે ફાંસી. સ્ટાર ચેમ્બર અને હાઈકમિશન કોર્ટો રદ. ટ્રાઈએનિઅલ એક્ટ. પાર્લમેન્ટમાં ધાર્મિક પ્રશ્ન માટે બે તડ. લૉર્ડ ફૉકલંડ અને એડવર્ડ હાઈડનો એપિસ્કોપેલિઅન પંથને ટેકા આપનારો પક્ષ. પિમ અને હંમ્પડનનો પ્યુરિટન પંથને ટેકા આપનારો પક્ષ, અને એ પક્ષના મતાધિક્યથી ૩૮ અને બ્રાંચ બિલનું પસાર થતું. ચાર્લ્સના જીલમી કામોનો નિષેધ કરવા માટે ગ્રંડ રીમૉન્સ્ટ્રન્સ નામનો ઠરાવ. પાર્લમેન્ટના પિમ, હંમ્પડન, હોલ્સ, હેઝલરિંગ અને સ્ટ્રોડ એ પાંચ નેતાઓને પકડવા ચાર્લ્સની નિષ્ફળ કોશિશ. આયર્લંડમાં બંડ. સૈન્યપર પોતાનો કાબૂ રાખવા પાર્લમેન્ટની કોશિશ. તેથી રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધ.

રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધ ૧૬૪૨-૧૬૪૯ :—

રાજનો પક્ષ—રાજના પક્ષનું નામ રૉયલિસ્ટ અથવા કંવેલિઅર્સ (શિલેદાર). એને એપિસ્કોપેલિઅન પંથ માટે અભિમાન. ક્યૂક ઓફ ન્યૂકંસલ મુખ્ય સેનાપતિ અને તેના હાથ નીચે લૉર્ડ ફૉકલંડ અને પ્રિન્સ રૂપર્ટ સરદારો.

પાર્લમેન્ટનો પક્ષ—પાર્લમેન્ટની બાબુના લોકોનું નામ રાઉન્ડ હેડ. તેમાંના ઘણા ખરા પ્યુરિટન પંથવાળા. ઇસેક્સનો અર્લ તેનો મુખ્ય સેનાપતિ. ઓલિવર કૉમ્વેલ તેના હાથ નીચે હયદળનો ઉપરી.

યુદ્ધ ૧૬૪૨-૧૬૪૮

૧૬૪૩ એન્જિલની લડાઈ; તેમાં કોઈની હાર નહિ, કોઈની જીત નહિ. ૧૬૪૩ ચાલગ્રીવશીલ્ડની લડાઈ; રાજની જીત. ૧૬૪૩ ન્યૂબરીની લડાઈ; પાર્લમેન્ટની જીત. ૧૬૪૩ ઇંગ્લંડમાં પ્રેસ્બિટેરિયન પંથની સ્થાપના કરવાનું વચન અને તે માટે પાર્લમેન્ટને સ્કૉટિશ લોકોની મદદ. ૧૬૪૪ માર્ટનમૂરની લડાઈ, તેમાં કૉમ્વેલે અને સ્કૉટિશ સૈન્યે આર્દ્સનો પરાજય કર્યો. કૉમ્વેલે પાર્લમેન્ટના સૈન્યને લશ્કરી તાલીમ આપી. અધિકારત્યાગનો કાયદો (Self-denying Ordinance). ૧૬૪૫ માં નેઝબીની લડાઈમાં કૉમ્વેલે આર્દ્સનો પૂરો પરાજય કર્યો. ૧૬૪૬ માં આર્દ્સ સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટને શરણે ગયો. તેણે તેને પાર્લમેન્ટને સ્વાધીન કર્યો. પાર્લમેન્ટમાં બે પક્ષ. એક ઓલિવર કૉમ્વેલના વડપણ હેઠળ ઇન્ડિપેન્ડન્ટ પક્ષ (સ્વતંત્ર); બે પક્ષનું મતાધિક્ય નહોતું પણ તેને લશ્કરનો ટેકો. પ્યુરિટન પંથના સભાસદોનો બીજો પક્ષ; તેમની સ્કૉટલંડના પ્રેસ્બિટેરિયન પંથ તરફ સહાનુભૂતિ. ઇન્ડિપેન્ડન્ટ પક્ષે આર્દ્સની તપાસ ચલાવવા માટે બેંડશૉના વડપણ હેઠળ એક કમિશન નીમ્યું અને તે દ્વારા ‘બુલમી, દેશદ્રોહી અને રાષ્ટ્રહિતનો વિરોધ કરનારા’ કૃત્ય માટે આર્દ્સને ફાંસી ૧૬૪૯

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને કૉમ્વેલ

(૧૬૪૯-૧૬૬૦)

તે સમયના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ

સ્પેન

૧૪ મો યુધ્ધ (૧૬૪૩-૧૭૧૫) ૪ થો દ્વિલિપ (૧૬૨૧-૧૬૬૫)

અગત્યની સાલો—

૧૬૪૯-૧૬૫૩ રંપ પાર્લમેન્ટ ૧૬૫૩-૫૮ રાષ્ટ્રરક્ષક કૉમ્વેલ

મેન્ટ

૧૬૫૫ સ્પેનનો જોમૈકા બેટ ઇંગ્લંડને

૧૬૪૯ આયર્લેન્ડમાં બંડ

મળ્યો

૧૬૫૦-૫૧ સ્કોટલેન્ડમાં બંડ ૧૬૬૦ કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ

૧૬૫૧ ‘નેવિગેશન’ કાયદો

૧૬૫૨-૫૪ ડચ લોકો સાથે

લડાઈ

રંપ પાર્લમેન્ટ અને કૉમ્વેલ :—પહેલા ચાર્લ્સને ફ્રાંસી દીધા પછી ઇંગ્લંડમાં બધી સત્તા રંપ પાર્લમેન્ટના હાથમાં આવી. કર્નેલ ગ્રાઇડે કૉમ્વેલના હુકમ પ્રમાણે ૧૬૪૮ માં લૉંગ પાર્લમેન્ટમાંના પ્રેસિબ્ટેરિઅન પંથના અને સન્યના વિરોધિઓને હાંકી કાઢ્યા પછી લૉંગ પાર્લમેન્ટનો જે ભાગ બાકી રહ્યો હતો તે રંપ (બાકી રહેલો) પાર્લમેન્ટ કહેવાવા લાગ્યો. એ રંપ પાર્લમેન્ટ, સૈન્ય અને કૉમ્વેલના કલ્યા પ્રમાણે જ કારભાર ચલાવતી હતી. એ રંપ પાર્લમેન્ટે હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી નીચે આપેલાં કામો કર્યા :—(૧) ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું. (૨) ઉમરાવોની સભા નિરૂપયોગી અને રાષ્ટ્રહિતની વિરુદ્ધ ગણી રદ કરી. (૩) રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે ૪૧ સભાસદોનું એક ‘કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ’ નામનું મંડળ નીમ્યું અને એડમીરલે તેનો અધ્યક્ષ નીમ્યો (રંપ પાર્લમેન્ટના ઘણા સભાસદો

કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટના સલાસદ હતા). (૪) કૉંગ્રેસને પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો સેનાપતિ નીમ્યો.

આયર્લેન્ડમાં બંડ ૧૬૪૯-૫૨:—ઈંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયા પછી આયર્લેન્ડમાં અને સ્કૉટલેન્ડમાં બંડો શરૂ થયાં. ઇલિઝાબેથના વખતથી જ આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ ચાલુ તો હતોજ. ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાઓનું ધોરણ આયર્લેન્ડના રોમન કેથોલિકો વિરુદ્ધ હતું. એ લોકોનાં ભાંયભાઈ જમ કરી લઈ તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને આપેલાં હાવાથી ત્યાં અસંતોષ ઘણો તીવ્ર થયો હતો. ઈંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થઈ સર્વ સત્તા પ્યુરિટન પંથના લોકોના હાથમાં ગઈ છે એટલે હવે ધાર્મિક બાબતમાં આપણાપર બહુ જુલમ થશે એમ લાગવાથી આઈરિશ લોકોએ ઑર્મોડ નામના ઉમરાવની સરદારી નીચે બંડ ઉભું કર્યું અને રાજપુત્ર ચાર્લ્સના નામની દુવાઈ ફેરવી (૧૬૪૯). ત્યારે કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ એ બંડ ખેસાડી દેવા કૉંગ્રેસને આયર્લેન્ડ મોકલ્યો. કૉંગ્રેસ ૧૦૦૦૦ સૈનિકોનું લશ્કર લઈ આયર્લેન્ડ ગયો અને તેણે ડ્રોધેડા અને વેકસફર્ડના કિલ્લાનો નાશ કર્યો (૧૬૪૯) અને તે કિલ્લાના રક્ષણાર્થે રહેલા સૈનિકોને અને ચાર્લ્સના પક્ષના ઘણા માણસોને કતલ કરી નાંખ્યા. આ જ અરસામાં સ્કૉટલેન્ડમાં બંડ શરૂ થયું ત્યારે કૉંગ્રેસ ત્યાં ગયો (૧૬૫૦) અને આયર્લેન્ડમાં બંદોખસ્ત અને શાંતિ રાખવાનું કામ તેના જમાઈ આયર્લેન્ડને સોંપતો ગયો. આયર્લેન્ડને પછીના બે વર્ષમાં કડક અમલથી આયર્લેન્ડનું બંડ ખેસાડી દીધું (૧૬૫૨).

સ્કૉટલેન્ડમાં બંડ ૧૬૫૦-૫૧:—એ અરસામાં સ્કૉટલેન્ડમાં પણ બંડ શરૂ થયું. પહેલા ચાર્લ્સને ફ્રાંસી દીધાનું સાંભળતાં જ સ્કૉટિશ લોકોએ રાજપુત્ર ચાર્લ્સને પોતાનો રાજા જાહેર કર્યો અને તેના નામની દુવાઈ ફેરવી અને તેને સ્કૉટલેન્ડ ખોલાવ્યો. સ્કૉટલેન્ડમાં બંડ થવાનું સાંભળી કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ કૉંગ્રેસને આયર્લેન્ડમાંથી ખોલાવી લઈ સ્કૉટલેન્ડ મોકલ્યો, એટલે કૉંગ્રેસ તાબડોતોબ લશ્કર લઈ સ્કૉટલેન્ડ ગયો (૧૬૫૦) અને સર ડેવિડ લેસ્લીની સરદારી નીચેના સ્કૉટિશ સૈન્યને ડનપારની લડાઈમાં હરાવ્યું (૧૬૫૦). પણ આ હારથી

સ્કોટિશ સૈન્યનો પૂરેપૂરો પરાજય થયો નહિ. એ અરસામાં રાજપુત્ર ચાર્લ્સ સ્કોટલંડ આવ્યો ત્યારે સ્કોટ લોકોએ ૧૬૫૧ માં તેને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી સ્કોટ લોકોએ ચાર્લ્સની સરદારી નીચે રહી ઇંગ્લંડ પર સવારી કરી. પણ ક્રોમવેલે તેની પૂઠ પકડી અને વુડ્સ્ટ્રોક આગળ તેણે તેને હરાવ્યો (૧૬૫૧). આ હારથી નિરાશ થઈ ચાર્લ્સ ફ્રાન્સ નાસી ગયો. આમ સ્કોટલંડમાં બંડ બેસાડી ઈર્ષ ત્યાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા માટે જનરલ મંકને મૂકી ક્રોમવેલ ઇંગ્લંડ પાછો ગયો.

૩૨મું લોક સાથે લડાઈ (૧૬૫૨-૧૬૫૪):—હોલંડનો અધ્યક્ષ ૨ જે વિલિયમ ૧ લા ચાર્લ્સની છોકરી મેરી સાથે પરણ્યો હતો એટલે તેને સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ સહાનુભૂતિ સ્વાભાવિક જ હોય. તેણે ચાર્લ્સના પક્ષના ઘણા માણસોને આશ્રય આપ્યો હતો અને ઇંગ્લંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. તેમ જ વળી પૂર્વ તરફના દેશો સાથેના વેપાર બાબતમાં ઇંગ્લંડ અને હોલંડ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી. જુદાજુદા દેશોનો વેપારી માલ લાવલઈજન કરવાનો વેપાર ૩૨ લોકોના હાથમાં હતો. એ વેપાર તોડી પોતાના હાથમાં લેવા અને ઇંગ્લંડના વેપારને ઉત્તેજન આપવા રંપ પાર્લમેન્ટે ૧૬૫૧ માં **નૌકાયાન (નેવિગેશન)** કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે ઇંગ્લંડ અને ઇંગ્લંડના સંસ્થાનો વચ્ચેનો વેપાર ઇંગ્લંડના વહાણો મારફતે જ થવો જોઈએ, અથવા જે દેશમાં માલ બનેલો હોય તે જ દેશના વહાણો મારફતે જ થવો જોઈએ. તેમ જ વળી ઇંગ્લંડની આડીપર ઇંગ્લંડનું જ સ્વામિત્વ છે એમ બતાવવા માટે ઇંગ્લંડના લડાયક વહાણોને ૩૨ વહાણોએ **સન્માનની સલામી** ભરવી એવું ૩૨ લોકોને કહેવામાં આવ્યું. આ કાયદાથી આપણા વેપારને નુકસાન પહોંચશે એમ જાણી ૩૨ લોકોએ ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧૬૫૨). આ યુદ્ધ બે વર્ષ ચાર્લ્સ (૧૬૫૨-૫૪). આ યુદ્ધમાં બ્લેક ઇંગ્લંડનો નૌકાસેનાધિપતિ (Admiral) હતો, અને **વૅન ટ્રોમ્પ, ડી રાઈટર** પાસે ૩૨ નૌકા-સૈન્યનું ઉપરીપણું હતું. આ દરીઆઈ લડાઈમાં પ્રથમ ૩૨ લોકોને જય મળ્યો. પણ પછી ૧૬૫૩ માં બ્લેક હોલંડના જ કિનારા નજીક ૩૨ અરમારનો પૂરો નાશ કર્યો. આ લડાઈમાં વૅન ટ્રોમ્પ માર્યો ગયો.

એટલે ૩૨ લોકોએ ઇંગ્લંડ સાથે સલાહ કરી અને નેવિગેશન કાયદાનો અને ઇંગ્લંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો (૧૬૬૪).

રંપ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ ૧૬૫૩ :—૧૬૫૩ માં પાર્લમેન્ટે રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે ૪૧ સભાસદોની એક કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ નીમી હતી અને બ્રેડશૉને તેનો અધ્યક્ષ નીમ્યો હતો, તોપણ બધા કારભાર તો સેનાપતિ કૉંગ્રેસના તંત્રપ્રમાણે જ ચાલતો હતો. ૧૬૪૯ થી રંપ પાર્લમેન્ટ અસ્તિત્વમાં હતી. પણ હવે તેને બરખાસ્ત કરી નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવાનું કૉંગ્રેસે સૂચવ્યું. પણ એ સૂચના રંપ પાર્લમેન્ટના સભાસદોની રચી નહિ. તેમના આ સ્વાર્થી વર્તનપર કૉંગ્રેસને ચીડ ચડી અને તે હથિયારબંધ ૩૦૦ સૈનિકો લઈ પાર્લમેન્ટ-સભાગૃહમાં ગયો અને તેણે બધા સભાસદોને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા અને રંપ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ છે એવું જાહેર કર્યું (૧૬૫૩).

બેરબોનની પાર્લમેન્ટ ૧૬૫૩ :—ત્યારપછી કૉંગ્રેસે બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ ૧૪૦ સભાસદોની બીજી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટના સભાસદોની ચૂંટણી લોકોએ કરી નહોતી પણ કૉંગ્રેસના લશ્કરી અમલદારોએ તેમને નીમ્યા હતા. આ પાર્લમેન્ટમાં **બેરબોન** નામે એક સભાસદ હતો, તેણે એમાં આગેવાન ભાગ લીધો હતો, માટે તેને **બેરબોનની પાર્લમેન્ટ** કહે છે. પણ આ પાર્લમેન્ટે કૉંગ્રેસને પસંદ ન પડે એવાં કામો કર્યા, તેથી તેણે એ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી (૧૬૫૩.)

રાષ્ટ્રપ્રક્ષક (Lord Protector) કૉંગ્રેસ :—ત્યારપછી કૉંગ્રેસના હાથ નીચેના લશ્કરી અમલદારોએ સૂચવેલી નવીન રાજ્ય-ઘટના (Instrument of Govt.) અમલમાં આવી. આ ઘટના-પ્રમાણે ઇંગ્લંડના ૪૦૦ અને સ્કોટલંડ અને આયર્લંડના દરેકના ૩૦ મળી ૪૬૦ સભાસદોની એક નવી **પાર્લમેન્ટ** નીમવામાં આવી. દર ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. કૉંગ્રેસને ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ અને આયર્લંડના સંયુક્ત રાજ્યનો **રાષ્ટ્રપ્રક્ષક (Lord Protector)**, એટલે **મુખ્ય અધિકારી** નીમવામાં આવ્યો (૧૬૫૩), અને રાજ્યકારભારના કામમાં તેને સલાહ આપવા માટે ૨૧ સભ્યોની એક કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ નીમવામાં આવી.

આ પ્રમાણે કૉમ્બેલ ઇંગ્લંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો મુખ્ય અધિકારી થયો અને સધળો કારભાર તેના જ તંત્ર પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો.

પાર્લમેન્ટનું ધાર્મિક ધોરણ (૧૬૪૯-૧૬૫૮) :—રંપ પાર્લમેન્ટના અને ત્યારપછી મળેલી બીજી પાર્લમેન્ટના ધણા ખરા સભાસદો પ્યુરિટન પંથના હતા. તેથી તે પાર્લમેન્ટોએ રોમન કેથોલિક અને એપિસ્કોપેલિઅન પંથના લોક વિરુદ્ધ ધણા સખ્ત કાયદા ધજ્યા હતા. એ કાયદાઓથી પ્યુરિટન પંથના ન હોય એવા લોકોને દંડની અને બીજી શિક્ષા થવા લાગી હતી. ધાર્મિક બાબતપ્રમાણે સામાજિક બાબતમાં પણ હાથ ધાલવામાં આવ્યો. બધા માણસો સાદાઈથી અને પવિત્રપણે રહે તે માટે જીગાર, મદ્યપાન, નાટક, નાચ, તમાશા, ક્રિકેટમસના તહેવારોમાં ધરને શણગાર, રવિવારે મોજમજ અને એનબાજી વગેરે બાબતો સામે કડક કાયદા કરવામાં આવ્યા અને તે તોડનારાઓને સખ્ત શિક્ષા થવા લાગી. પ્યુરિટન પંથની પાર્લમેન્ટના આવા ધોરણને લીધે સર્વત્ર ઉદારસીનતા પ્રસરવા લાગી.

કૉમ્બેલની પરદેશી રાજનીતિ (૧૬૫૩-૫૮) :—રાષ્ટ્ર-રક્ષક થયા પછી કૉમ્બેલે ઇંગ્લંડની સમુદ્રપર સત્તા અને પરદેશોમાં દરજ્જો અને મોભો વધારવાના પ્રયત્ન કર્યા અને એ કામમાં તેને ફત્તેહ મળી. આ વખતે યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. તેમાં કૉમ્બેલે ભાગ લીધો. તેણે ફ્રાન્સ સાથે દોસ્તી કરી સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રાન્સે ઇંગ્લંડની મદદથી નેધર્લંડમાં સ્પેનિઆર્ડ લોકોનો પરાજય કર્યો. આ યુદ્ધમાં નેધર્લંડમાં આવેલું ડંકર્કનું અગત્યનું બંદર ઇંગ્લંડને મળ્યું. એમ થવાથી મેરીની કારકિર્દીમાં ઇંગ્લંડે ફ્રાન્સમાંના કેલે બંદર ગુમાવ્યાથી જે નુકસાન થયું હતું તેનો બદલો મળ્યો. ત્યારપછી સ્પેનની સમુદ્રપરની સત્તાનો નાશ કરવાના હેતુથી તેણે સ્પેનના વેપારી વહાણોપર અને સંસ્થાનોપર હુલા કરવાનો ઇરાવ કર્યો. ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિ બ્લેકે અમેરિકાના સ્પેનિશ સંસ્થાનોમાંથી આવતાં સોનારૂપાંથી ભરેલા સ્પેનિશ વહાણો લૂટ્યાં અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાંનો સ્પેનના તાબાનો જેમૈકા બેટ જીતી લીધો (૧૬૫૫). તે જ પ્રમાણે બ્લેકે આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાના

બાર્બરીના ચાંચિયા લોકોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા અને તેમ કરી ઇંગ્લંડના અને યુરોપના બીજા દેશોના વેપારીઓને આ ચાંચિયા લોક તરફથી જે ત્રાસ થતો હતો તે દૂર કર્યો. આવી રીતે ફ્રીઆપર ઇંગ્લંડની સત્તા સ્થાપિત થઈ અને પરરાજ્યોમાં ઇંગ્લંડનો દરજ્જો અને મોભો વધ્યો.

કૉંગ્રેસનો રાજ્યકારભાર (૧૬૫૩-૧૬૫૮) :—૧૬૫૩ માં થયેલી રાજ્યઘટના પ્રમાણે કૉંગ્રેસ ‘રાષ્ટ્રરક્ષક’ એટલે ઇંગ્લંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો મુખ્ય અધિકારી થયો અને કાયદા ઘડવા માટે નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવામાં આવી. એ નવી પાર્લમેન્ટ ૧૬૫૪ માં ભરાઈ. પરંતુ કૉંગ્રેસને એ પાર્લમેન્ટ સાથે બન્યું નહિ, તેથી તેણે તે ૧૬૫૫ માં બરખાસ્ત કરી. ચારપછી દોઢ વર્ષ સુધી તેણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી નહિ અને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તેણે દેશના જુદા જુદા ભાગ પાડી ત્યાંના રાજ્યકારભાર માટે **મેજર જનરલ** નામના **લશ્કરી અમલદારો** નીમ્યા. રાજ્યકારભારના ખર્ચ માટે તેણે પોતાની જ સત્તાથી પ્રજા પર કરો મૂક્યા. આવી રીતે કૉંગ્રેસનો અનિયંત્રિત કારભાર શરૂ થયો. પહેલા ચાર્લ્સ માફક કૉંગ્રેસનું વર્તન પણ કાયદાવિરુદ્ધ અને જોહાકીનું જ હતું. અને તેણે લશ્કરી અમલ સ્થાપ્યો હતો તેથી તેની સામે તરકટો અને કારસ્થાનો થવા લાગ્યાં. કૉંગ્રેસે સખ્તાઈના પગલાં ભરી એ બધાં તરકટો ફેાડી નાંખ્યા. પણ પછી નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનું તેણે ઠરાવ્યું. અને તે પ્રમાણે ૧૬૫૭ માં તેણે પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટમાં કૉંગ્રેસનો વિરોધ કરનારાઓને બેસવા દેવામાં આવ્યા નહોતા. તેથી આ પાર્લમેન્ટ ‘એક નમ્ર સૂચના અને વિનંતિ’ (The Humble Petition and Advice) કૉંગ્રેસને કરી. આ અરજીમાં નીચેની સૂચના કરી હતી. (૧) લશ્કરી અમલદારોની મદદથી ચાલતો રાજ્યકારભાર અંધ કરવો; (૨) જૂની ઉમરાવોની સભા કાઢી નાંખવામાં આવી હતી તેને ઠેકાણે એક નવી ઉમરાવોની સભા નીમવી; (૩) કૉંગ્રેસે રાજપદ સ્વીકારવું; (૪) કૉંગ્રેસના જે વિરોધીઓને આ પાર્લમેન્ટમાં બેસવા દેવામાં આવ્યા નથી તેમને સભાસદ તરીકે બેસવા દેવા; (૫) પોતાની

પાછળ રાષ્ટ્રરક્ષક કોણુ થાય તે ઠરાવવું. આ વિનંતિરૂપી અરજી જણાવેલી કેટલીક સૂચના કોંગ્રેસે અમલમાં મૂકી. રાજ્ય પદ સ્વીકારવાથી તેની સામે વિરોધ થશે એમ જાણી તે પદ સ્વીકારવા તેણે ના પાડી, પણ ‘રાષ્ટ્રરક્ષક’ ની જ પદવી રાખી તેણે મોટા ઘટમાલથી રાજ્યના સિંહાસન પર જ બેસી અભિષેક કરાવ્યો. એ પ્રસંગે પોતાના પક્ષના ધણા માણસોને ‘લોર્ડ’ ની પદવી આપી નવીન ઉમરાવોના સભા સ્થાપન કરી. ૧૬૫૮ માં પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરી તેમાં ગં વર્ષે જેઓને બેસવા દેવામાં આવ્યા નહોતા તેઓમાંના ધણા સભાસભા હાજર હતા. પણ તેમણે કોંગ્રેસે પોતાના જ અધિકારથી નીમેલી નવ ઉમરાવોની સભા કબૂલ રાખી નહિ. એ પાર્લમેન્ટનું આવું ઉદ્દામ વર્તન જોઈ કોંગ્રેસે તેને બરખાસ્ત કરી, અને હવે પછી પાર્લમેન્ટની સભા બોલાવવી જ નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો. પણ પછી થોડા જ દિવસમાં ૧૬૫૮ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તે મરણ પામ્યો.

રિચર્ડ કોંગ્રેસ :—મારા પછી મારો છોકરો રિચર્ડ રાષ્ટ્રરક્ષક થાય એવી સૂચના કોંગ્રેસ કરતો ગયો હતો. તે પ્રમાણે રિચર્ડ રાષ્ટ્રરક્ષક થયો. પણ રિચર્ડ નબળો અને આળસુ હતો. સાહસ, મુત્સદ્દી પણું અને લડાયક જુસ્સો તેના સ્વભાવમાં નહોતાં. તેથી તે સમયના પરિસ્થિતિમાં રાજ્યકારભારનું જોખમભરેલું કામ માથે લેવા તે સમર્થ નહોતો. તે પોતે પોતાની નબળાઈ વિષે જાણતો હતો તેથી તેણે ૧૬૫૮ ના એપ્રિલ મહિનામાં રાષ્ટ્રરક્ષક પદનું રાજીનામું આપ્યું.

લશ્કરી અમલદારો અને રંપ પાર્લમેન્ટ :—રિચર્ડના રાજીનામા પછી લશ્કરી અધિકારીઓ લૅમ્પર્ટ અને ફ્લીટવુડના હાથમ સત્તા ગઈ, ત્યારે તેમણે ૧૬૫૩ માં કોંગ્રેસે રદ કરેલી રંપ પાર્લમેન્ટ પાછી બોલાવી (૧૬૫૮). પણ થોડા જ દિવસમાં એ લશ્કરી અધિકારીઓ અને રંપ પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ થયો. એટલે એ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

જનરલ મંક અને લૅંગ પાર્લમેન્ટ :—રંપ પાર્લમેન્ટ અંતે લશ્કરી અધિકારીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલો અણબનાવ સ્કૉટલંડમાં રાજ્યકારભાર કરનારો અધિકારી જનરલ મંક બારીકાઈથી જોય

કરતો હતો. ઇંગ્લંડમાં રાજસત્તા પાછી સ્થાપ્યાવિના દેશમાં ચાલી રહેલી અવ્યવસ્થા દૂર થઈ શકશે નહિ એમ તે સમજી ચૂક્યો હતો. તેથી તે પોતાનું સૈન્ય લઈ લંડન જવા નીકળી પડ્યો. તેને અટકાવવા લૅન્કાસ્ટર પ્રચલન કર્યો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. જનરલ મેંકે લંડનમાં આવી લૉંગ પાર્લમેન્ટ બોલાવી. ૧૬૪૦ માં ચૂંટાઈ આવેલા લૉંગ પાર્લમેન્ટના સર્વ હયાત સભાસદોને આ સભામાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આ પાર્લમેન્ટ દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે ફરીથી ચૂંટણી કરવાની જરૂર છે એમ ઠરાવી પોતે જાતે જ બરખાસ્ત થઈ (૧૬૬૦ માર્ચ). પછી તરત જ નવી ચૂંટણી થઈ અને ૧૬૬૦ ના એપ્રિલ મહિનામાં નવી પાર્લમેન્ટ ભરાઈ. ઇંગ્લંડમાં રાજસત્તા નહોતી એટલે રાજાની આજ્ઞાથી નવીન પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ નહોતી તેથી પૂર્વપરંપરાને અનુસરી આ નવીન પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી, તેથી એ પાર્લમેન્ટ કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે. આ પાર્લમેન્ટે તમામ પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યો અને ઇંગ્લંડમાં પાછી રાજસત્તા જ સ્થાપવાની જરૂર છે એવો ઠરાવ કર્યો. આ વેળા રાજપુત ચાર્લ્સ હૉલંડમાં હતો; અને ૧ લા ચાર્લ્સને ફ્રાંસી દીધા પછી ઇંગ્લંડમાંથી ચાલી ગયેલો એડવર્ડ હાઈડ (કલેરેડન) તેનો સલાહકાર હતો. જનરલ મેંકની સૂચના પ્રમાણે ‘ગયા દસ વર્ષમાં બનેલા પ્રકાર માટે હું સર્વને માફી આપું છું,’ એવું જાહેરનામું રાજપુત ચાર્લ્સે બ્રેડા શહેરમાં પ્રગટ કર્યું. રાજપુત ચાર્લ્સે આપેલું આ અભયવચન જોઈ કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટે તેને ઇંગ્લંડનું રાજપદ સ્વીકારવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. એટલે ૨૯ મી મે ૧૬૬૦ ને દિવસે ચાર્લ્સ લંડન આવ્યો અને ઇંગ્લંડમાં પાછી રાજસત્તા સ્થાપન થઈ.

સારાંશ

૨૫ પાર્લમેન્ટ અને સેનાપતિ કૉંગ્રેસ (૧૬૪૯-૧૬૫૩) :—

લૉંગ પાર્લમેન્ટના અવશેષ રંપના હાથમાં સત્તા. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, ઉમરાવોની સભા ૨૬. રાજ્યકારભાર કરવા માટે

કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટની સ્થાપના અને બ્રેડશો તેનો પ્રમુખ મુખ્ય સેનાપતિ કોમ્બેલ અને તેના તંત્ર પ્રમાણે રાજ્યકારભા આયર્લેન્ડમાં બંડ (૧૬૪૯) :—આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકો પર ધાર્મિક બાબતમાં જુલમ અને તેમની જમીન જ કરવાના ધોરણને લીધે અસંતોષ અને બંડ. તેમના ડ્રોગહે અને વેક્સફર્ડ કિલ્લાનો કોમ્બેલને હાથે નાશ. ફૂર કતલ અ બંડને બેસાડી દેવું.

સ્કોટલેન્ડમાં બંડ (૧૬૫૦-૫૧) :—રાજપુત ચાર્લ્સના નામ દુવાઈ અને બંડ. ડનબારની લડાઈમાં કોમ્બેલના હાથે સ્કોટિ સૈન્યનો પરાજય. ચાર્લ્સને રાજ્યાભિષેક અને પાછું બંડ વુસ્ટરની લડાઈમાં કોમ્બેલને હાથે સ્કોટિશ સૈન્યની પાદ હાર (૧૬૫૧). સ્કોટલેન્ડમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે જન મંકની નીમણૂક.

હોલેન્ડ સાથે લડાઈ (૧૬૫૨-૫૪) :—ઇંગ્લંડના પ્રગ્નસત રાજ્યને હોલેન્ડે સ્વીકાર્યું નહિ અને રાજના પક્ષના લોકોને આશ્ર વેપાર બાબત સ્પર્ધા. ડચ લોકોની વિરુદ્ધ નૅવિગેશન કાયં લડાઈ. ઇંગ્લંડનો નૌકાસેનાપતિ બ્લેક અને હોલેન્ડના ટ્રોમ્પ અને ડી રાઈટર. ડચ લોકોની હાર. ઇંગ્લંડનું પ્રગ્નસત રાજ્ય અને નૅવિગેશન કાયદો, એ બંને ડચ લોકોએ માન્ય કર

રાષ્ટ્રરક્ષક કોમ્બેલ (૧૬૫૩-૧૬૫૮) :—કોમ્બેલે રંપ પાર્લમેં બરખાસ્ત કરી (૧૬૫૩). નવી રાજ્યધટના. કોમ્બેલ રાજ રક્ષક. તેના રાજ્યકારભારના કામમાં સલાહ આપવા ૨ ૨૧ સભાસદોની કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ અને કાયદા કં માટે ઇંગ્લંડના ૪૦૦, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડ બંનેના ૩ એમ ૪૬૦ સભાસદોની પાર્લમેન્ટ.

પ્યુરિટન પાર્લમેન્ટનું ધાર્મિક અને સામાજિક ધોર (૧૬૪૯-૧૬૫૮) :—રંપ પાર્લમેન્ટ અને ત્યાર પછી પાર્લમેન્ટમાં પ્યુરિટન પંથના લોકોની ભરતી. પ્યુરિટન પંથ ન હોય એવા લોકો વિરુદ્ધ કાયદા અને તેમને દંડ અને બી

શિક્ષા. નાટક, નાચ, ગાયન, તમાશા, રમતગમત વગેરેની બંધી. બધાને સાદાઈથી રહેવાની ફરજ અને તેને લીધે સર્વસ્થળે ઉદાસીનતા.

કૉંગ્રેસની પરદેશ સંબંધે રાજ્યનીતિ (૧૬૫૩-

૧૬૫૮):—(૧) ડચ લોકો સાથે સંધિ અને તેમણે ઇંગ્લંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો કરેલો સ્વીકાર. (૨) ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે યુદ્ધ, તેમાં ફ્રાન્સ સાથે દોસ્તી અને સ્પેન સાથે દુશ્મનાવટનું ધોરણ. નેધર્લેન્ડમાં ફ્રાન્સે સ્પેનને હરાવ્યું. ઇંગ્લંડને ડંકર્ક બંદર મળ્યું. (૩) સ્પેનના સંસ્થાનો વેપારી માલ અને સોના રૂપાંથી લગેલાં વહાણોપર હુમલા. સ્પેનનું જોમૈકા બંદર ઇંગ્લંડે જીતી લીધું (૧૬૫૫). (૪) બાર્બરીના ચાંચિયાઓનો નાશ. તેથી ઇંગ્લંડના અને યુરોપના બીજા દેશોના વેપારને તેમના ત્રાસમાંથી મજેલી મુક્તિ. સમુદ્રપર ઇંગ્લંડની સત્તા સ્થાપન થઈ અને સર્વત્ર ઇંગ્લંડનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો.

કૉંગ્રેસનું અંતસ્થ ધોરણ (૧૬૫૩-૧૬૫૮):—(૧)

કૉંગ્રેસ અને તેની પહેલી પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ, તેથી પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત (૧૬૫૫). (૨) કૉંગ્રેસનો અનિયંત્રિત કારભાર (૧૬૫૫-૫૬). લશ્કરી અમલદારો મારફત રાજ્યકારભાર અને પોતાના જ અધિકારથી મૂકેલા કર. કૉંગ્રેસની વિરુદ્ધ કાવતરાં. કૉંગ્રેસની બીજી પાર્લમેન્ટ (૧૬૫૬-૫૭). તેમાં કૉંગ્રેસના વિરોધી સભાસદોને બેસવાની બંધી. આ પાર્લમેન્ટે તેને નબ્રતાથી કરેલી સૂચના અને વિનંતિ. એ સૂચના પ્રમાણે નવી ઉમરાવોની સભા. તે માટે આમની સભાના કૉંગ્રેસના વિરોધીઓનો વિરોધ. પાર્લમેન્ટ રદ. સર્વ સત્તા કૉંગ્રેસના હાથમાં. ૧૬૫૮ માં કૉંગ્રેસનું મૃત્યુ. રાષ્ટ્રરક્ષક. રિચર્ડ કૉંગ્રેસ (૧૬૫૮-૫૯) રાજ્યકારભારનું જોખમકારક કામ કરવા અસમર્થ. તેનું રાજીનામું (૧૬૫૯). બધી સત્તા સૈન્યના અમલદારોના હાથમાં.

લૉંગ પાર્લમેન્ટ અને જનરલ મંક :—લૉર્ડે રંપ પાર્લમેન્ટ

બોલાવી, પણ તેની સાથે અણુબનાવ થતાં તે બરખાસ્ત કરી અને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. ઇંગ્લંડમાં અંધાધુંધી જોઈ જનરલ મંક સ્કૉટલંડથી સૈન્ય સાથે લંડન ગયો અને તેણે લૉંગ પાર્લમેન્ટને બોલાવી. ચાલુ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ મળી અને તેણે રાજપુત્ર ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડનો રાજા થવા આમંત્રણ મોકલ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

૨ જો ચાલ્ર્સ

જન્મ ૧૬૩૦; રાજ્યારોહણ (૩૦ મે વર્ષ) ૧૬૬૦; મૃત્યુ ૧૬૮૫
(૧૬૬૦-૧૬૮૫)

એના વખતના રાજ્યકર્તા

ફ્રાન્સ

૧૪ મો લુઈ (૧૬૪૩-૧૭૧૫)

સ્પેન

૪ થો ફિલિપ (૧૬૨૧-૧૬૬૫)

૨ જો ચાલ્ર્સ (૧૬૬૫-૧૭૦૦)

અગત્યની સાલો—

૧૬૬૦-૬૫ પ્યુરિટન અને

રોમન કૅથોલિકો

વિરુદ્ધ કાયદા

૧૬૬૫-૬૭ બીજો ડચ

વિગ્રહ

૧૬૬૭ ડચ લોકો સાથે

બ્રેડાની સંધી

૧૬૭૦ ફ્રાન્સ સાથે ડોવરની

ગુપ્ત સંધિ

૧૬૭૨ ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલ-

જન્સ

૧૬૭૩ ટેસ્ટ ઍક્ટ

૧૬૭૭ જેમ્સની પુત્રી મેરીનું

ઓરેન્જના રાજપુત્ર વિલિ-

અમ સાથે લગ્ન

૨ જો ચાલ્ર્સ :—છેલ્લાં ૧૧ વર્ષ દરમિયાન ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ તેમાં ફતોહ મળી નહિ અને અનિયંત્રિત અને બિનજવાબદાર લશ્કરી અમલ સ્થાપન થયો હતો. તેથી ૧૬૬૦ માં કન્વેન્શન પાર્લિમેન્ટ લરવામાં આવી અને તે પાર્લિમેન્ટે ઇંગ્લંડમાં પ્રસરી રહેલી અંધાધુધી દૂર કરવા માટે રાજસત્તા પાછી સ્થાપવાની જરૂર છે એવું દરાવી રાજપુત્ર ચાલ્ર્સને ઇંગ્લંડની

ગાદી લેવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. ગયાં ૧૧ વર્ષ ચાર્લ્સને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો હતો તેથી પાર્લમેન્ટ તરફથી આવેલું આ નિમંત્રણ તેણે ધણી ખુશીથી સ્વીકાર્યું. એ ૧૧ વર્ષોમાં બનેલી બધી વિના જાણે બની જ

બીજો ચાર્લ્સ

ન હોતી એમ ગણવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું, તેથી અંગ્રેજ પ્રજાએ ઘણા આનંદથી તેને વધાવી લીધો. આવી રીતે ૧૬૬૦ ના મે મહિનાની ૨૯ મી તારીખે ચાર્લ્સ આપદાદાની ગાદીએ બેઠો. આ વેળાએ ચાર્લ્સ ૩૦ વર્ષનો હતો. એમાંનાં ઘણાં ખરાં વર્ષો તેને યુરોપમાં કાઢવાં પડ્યાં હતાં. તે કાળના ક્રાન્સના વિલાસી જીવનની તેના પર ઘણી અસર થઈ હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે સારાનરસા ગમે તેવા ઉપાય કામે લગાડતાં તેને જરા પણ

ખટકો થતો નહિ. તોપણ હવે પછી ફરીથી દેશત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે નહિ એવી રીતે વર્તવવાનો દૃઢ નિશ્ચય તેણે મનમાં કરી રાખ્યો હતો. ચાર્લ્સ દેખાવડો ન હતો, પણ તેનો સ્વભાવ અને તેની વર્તણૂક સામાનું મન જીતી લે એવી હતી, અને પોતાની મધુર વાણીથી તે બીજનાપર સહજ સારી જાપ પાડતો. પવનની દિશા તરફ પાસું ફેરવવાનું તેનું ધોરણ હતું, તેથી ક્ષવે તેવા કરાર અને ગમે તેવી કબૂલાત કરવા અને પ્રસંગ આવે ત્યારે તે તોડવા તે ચૂકતો નહિ. ગાદીપર આવ્યા પછી બે વર્ષ રહીને ચાર્લ્સ પોર્ટુગલની કન્યા **કેથરિન ઓફ બ્રેગાન્સ** સાથે પરણ્યો (૧૬૬૨). આ લગ્નની પહેરામણીમાં તેને મુંબઈ બેટ, આફ્રિકાને ઉત્તર કિનારે આવેલું ટાંજર અને મોટી રકમની રોકડ એટલું મળ્યું હતું. જ્યારે ચાર્લ્સ હોલંડમાં હતો ત્યારે

ત્યાં એડવર્ડ હાઇડ તેની સાથે રહેતો હતો. તેણે અને ઇંગ્લંડમાં જનરલ મંકે તેને ગાદી મેળવી આપવામાં ઘણી ખટપટ કરી હતી તેથી ચાર્સે એડવર્ડ હાઇડને કલેરેન્ડનનો ડ્યૂક બનાવ્યો અને તેને ચેન્સેલર નીમી પોતાનો મુખ્ય મંત્રી કર્યો અને મંકને મુખ્ય સેનાપતિ નીમ્યો. ચાર્સે પોતાના નાના ભાઈ જેમ્સને નૌકાસેનાપતિ (Lord High Admiral) બનાવ્યો.

કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ અને ચાર્સ (૧૬૬૦):—૨ જો ચાર્સે ગાદીપર આવ્યો ત્યારે કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ અસ્તિત્વમાં હતી. એ પાર્લમેન્ટે ઘણી ઉદારતાથી તેને ૧૨ લાખ પાઉન્ડની વાર્ષિક ઉપજ કરી આપી, પણ તે બદલ પૂર્વની સરંજામી પદ્ધતિઅનુસાર જે ઉત્પન્ન રાગને થતી હતી તેમાંની ઘણી ઉપજ કમી કરી. ત્યારપછી એ પાર્લમેન્ટે ૧ લા ચાર્સની સામે લડાઈમાં જે લોકોએ ભાગ લીધો હતો તે બધાને મારી આપવાનો કાયદો પસાર કર્યો. પણ ૧૬૪૯ માં ન્યાયકોર્ટના જે સભાસદોએ ૧ લા ચાર્સને ફ્રાંસીની સજા ફરમાવી હતી તેમને આ મારીના કાયદામાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યા. એ સભાસદોમાંના ૨૪ માણસો તો અત્યાર અગાઉ મરણ પામ્યા હતા અને કેટલાકે દેશત્યાગ કર્યો હતો. એ સિવાયના બાકી રહેલા માણસોને પકડી શિક્ષા કરવામાં આવી. વળી છેલ્લાં ૧૧ વર્ષે દરમિયાન ચર્ચ અને રાજની માલિકીની ઘણી જમીન જુદા જુદા માણસોને આપી દેવાઈ હતી તેથી રાજની ખાનગી માલિકીની જમીનની ઉપજ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. એ સ્થિતિ બદલી નાંખવા માટે ૧૧ વર્ષ પૂર્વે રાજકુટુંબની અને ચર્ચની જે જમીનો હતી તે બધી પાછી લઈ લેવામાં આવી. કોંગ્રેલના અમલ દરમિયાન ઉભાં કરવામાં આવેલાં સૈન્યને વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. પણ રાજના અંગરક્ષક (Body-guard) તરફ મંકની સરદારી નીચે ૫૦૦૦ સૈનિકોની એક પલટણ રાખવામાં આવી. આગળ જતાં આજ અંગરક્ષક પલટણમાંથી પાર્લમેન્ટની સંમતિથી દેશના રક્ષણ માટે કાયમનું લશ્કર રાખવાનો રિવાજ ચાલુ થયો. ઉપલાં કામો કર્યા પછી ૧૬૬૦ ના ડિસેમ્બર મહિનામાં કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

કેવેલિઅર પાર્લમેન્ટ (૧૬૬૧-૧૬૭૯):—૧૬૬૧ માં નવી ચૂંટણી થઈ અને ચાર્લ્સની કારકિર્દીની પહેલી પાર્લમેન્ટ મળી. આ પાર્લમેન્ટમાં આગળની લશ્કરી સત્તા ઉપર જેને ઘણી ચીડ હતી એવા રાજનિષ્ઠ સભાસદોનું મતાધિક્ય હતું તેથી તેને **કેવેલિઅર પાર્લમેન્ટ** * કહે છે. એ પાર્લમેન્ટ ૧૬૬૧ થી ૧૬૭૯ સુધી ટકી. કૉમ્વેલની કારકિર્દીમાં પ્યુરિટન પંથના લોકોનું જેર હતું તે તોડવા માટે અને એપિસ્કોપેલિઅન પંથ પૂર્ણપણે સ્થાપિત થાય એ ઉદ્દેશથી આ પાર્લમેન્ટ ૧૬૬૧ થી ૧૬૬૫ સુધીમાં ધાર્મિક બાબત સંબંધે કેટલાક કાયદા ઘડ્યા. ચાર્લ્સનો મુખ્ય મંત્રી કલેરેન્ડન આ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ પણ હતો અને તેની જ સૂચના ઉપરથી એ કાયદા ઘડવામાં આવ્યા હતા માટે એ કાયદાઓનું નામ કલેરેન્ડન કોડ પશું છે.

ધર્મસંબંધી બાબતના કાયદા (કલેરેન્ડન કોડ):—(૧) ૧૬૬૧ માં ‘**કૉર્પોરેશન ઍક્ટ**’ નામનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. મ્યુનિસિપલ અને સ્થાનિક સંસ્થાના મેયર, એલ્ડરમેન વગેરે અધિકારીઓ એપિસ્કોપેલિઅન પંથના જ હોવા જોઈએ અને રાજ વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉપાડવાં એ ગુનો છે એવા સોગંદ તેમણે લેવા જોઈએ એવું આ કાયદા અન્વયે ઠરાવવામાં આવ્યું. (૨) ૧૬૬૨ માં પાર્લમેન્ટે **ઍક્ટ ઑફ યુનિફોર્મિટી** નામનો કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદા અન્વયે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે ૩૯ કલમોવાળું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક ઇંગ્લંડના બધા દેવળોમાં વાપરવું. આમ થવાથી ઘણા પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથના લોકોએ એપિસ્કોપેલિઅન પંથનો સ્વીકાર કરી એ પ્રાર્થનાનું પુસ્તક વાપરવાનું કબૂલ કર્યું, પણ ૨૦૦૦ ચુસ્ત પ્યુરિટનોએ તેમ કરવા ના પાડી, ત્યારે તેમને પોતાની નોકરી છોડવી પડી. (૩) ત્યારપછી ૧૬૬૪ માં ‘**કન્વેન્ટિકલ ઍક્ટ**’ નામનો કાયદો

* કેવેલિઅર શબ્દનો મૂળ અર્થ શિલેદાર થાય છે. પહેલા ચાર્લ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે લડાઈ થઈ તે વખતે રાજના પક્ષના લોક કેવેલિઅર કહેવાતા હતા, તેથી રાજસત્તાને ટેકા આપનારી આ પાર્લમેન્ટ પણ કેવેલિઅર પાર્લમેન્ટ કહેવાઈ.

રચવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી એપિસ્કોપેલિઅન પંથના અનુયાયીઓ ન હોય એવા લોકોને પોતપોતાના પંથ પ્રમાણે સાર્વજનિક પ્રાર્થના કરવાની બંધી કરવામાં આવી. (૪) ૧૬૬૫ માં ‘ફાઇવ માઇલ્સ એક્ટ’ (પાંચ માઇલનો કાયદો) કરવામાં આવ્યો. આ કાયદામાં એવું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે એપિસ્કોપેલિઅન પંથના ન હોય એવા ધર્માધિકારીઓએ કોઇપણ શહેર કે ગામની પાંચ માઇલની હદમાં આવવું નહિ. આ ધાર્મિક કાયદાઓ જે લોકોએ માન્ય કર્યા નહિ તેઓ ડિસેન્ટર્સ (છૂલડના ધર્મપંથમાંથી નીકળી જનારા) અને નોન કન્ફર્મિસ્ટ (માન્યતા ન આપનારા) કહેવાવા લાગ્યા. એ લોકોને ઉપલા ધાર્મિક કાયદાઓ તોડવા માટે તુરંગની, દંડની કે હથ્થપારની શિક્ષા થતી. જૈન ધર્મના નામના પ્યુરિટન પંથના એક ગૃહસ્થને એ કાયદા તોડવા માટે ૧૨ વર્ષ કારાવાસ ભોગવવો પડ્યો હતો, અને તેણે કેદખાનામાંજ ‘પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ’ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો હતો.

કલેરેન્ડન :—ચાર્લ્સ ગાદીપર આવ્યા પછી તેની કારકિર્દીના પહેલા સાત વર્ષ સુધી એડવર્ડ હાઇડ, જૂક ઑફ કલેરેન્ડન તેનો મુખ્ય મંત્રી હતો અને પાર્લમેન્ટની સભામાં તેનું ચલાણ ધણું હતું. કલેરેન્ડન ચુસ્ત એપિસ્કોપેલિઅન હતો. પહેલા ચાર્લ્સના વખતમાં એ લાંગ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હતો. પણ તે પાર્લમેન્ટના ઘણા ખરા સભાસદો પ્યુરિટન પંથના હોવાથી આગળી જતાં તે રાજનના પક્ષમાં ગયો. પહેલા ચાર્લ્સના મરણ પછી તે રાજપુત્ર ચાર્લ્સ પાસે લોલંડ જઈ રહ્યો હતો. તેણે તેની છોકરી ઝૈન હાઇડને ચાર્લ્સના નાના ભાઈ જેમ્સને દીધી હતી. કલેરેન્ડન પ્રમાણિક અને સીધા રસ્તાનો માણસ હતો. રાજસત્તા અને પાર્લમેન્ટ, એ બંનેના અધિકાર મર્યાદિત રહે, અને બંને એકબેકના પર અંકુશ રાખે એવો તેનો મત હતો. પણ એ દૃઢ નિશ્ચયનો ન હોવાથી રાજ અને પાર્લમેન્ટ બંનેમાંથી કોઈને સંતોષ આપી શક્યો નહિ. પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં કલેરેન્ડન ઉપયોગી થશે નહિ એમ ચાર્લ્સ સમજી ચૂક્યો હતો. ત્યારે પાર્લમેન્ટને એવી શંકા હતી કે રાજ આગળ આપણું

કહેવું જોસભેર તે મૂકી શકશે નહિ. પરદેશી રાજ્યનીતિની આખતમાં ‘સ્પેન સાથે દુશ્મનાવટ અને ફ્રાન્સ સાથે દોસ્તી’ એ ઇલિઝાબેથનું ધોરણ તેણે રાખ્યું હતું. પણ ૧૪ મે લુઈની કારકિર્દીમાં ફ્રાન્સનું રાજ્ય ઘણું પ્રયત્ન થયું હોવાને લીધે ‘સત્તાનું સમતોલપણું’ રાખવા માટે ફ્રાન્સની વધતી જતી સત્તાને રોકવાની જરૂર હતી. ફ્રાન્સ સાથેની દોસ્તી યાત્રુ રાખવા માટે તેની જ સલાહથી ચાર્લ્સે ડંકડું બંદર ૪ લાખ પાઉન્ડ લઈ ફ્રાન્સને વેચાતું આપ્યું. આ વાત પ્રગતે પસંદ પડી નહિ. પછી ૩૨ લોકો સાથે વિગ્રહ થયો તેમાં ઇંગ્લંડની હાર થઈ. એ હારને માટે કલેરેન્ડનને જવાબદાર ગણી પાર્લમેન્ટે તેના પર કામ ચલાવવા માંડ્યું. ત્યારે કલેરેન્ડન ઇંગ્લંડમાંથી નાસ્તી ગયો (૧૬૬૭) અને પાર્લમેન્ટે તેને દેશનિકાલ થયેલો જાહેર કર્યો.

ફ્રાન્સનો રાજ ૧૪ મે લુઈ:—આ વખતે ૧૪ મે લુઈ ફ્રાન્સનો રાજ હતો. ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તે પાંચ વર્ષની નાની ઉંમરનો હતો. ૧૬૬૧ માં તેવીસ વર્ષની ઉંમરે બધી સત્તા તેણે પોતાના હાથમાં લીધી અને ૧૭૧૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. ફ્રાન્સની વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલિક પંથનો હતો અને લુઈ પણ એ જ પંથનો હતો. કોલબ્ર નામનો એક હોશિયાર ગૃહસ્થ તેનો પ્રધાન હતો. લુઈ મોટો મહત્વાકાંક્ષી, કર્તૃત્વવાન અને ખટપટી હતો. ફ્રાન્સમાં રાજસત્તા અનિયંત્રિત અને સખળ કરવી, ફ્રાન્સની ઉત્તર સરહદ હાઇન નદી સુધી લંબાવવી, વેપારધંધા વધારી દેશને આબાદ અને વૈભવસંપન્ન કરવો એ તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી. યુરોપના ઘણા ખરા રાજ્યોના દરબારમાં તેના વકીલ રહેતા હતા. તેથી એ દેશોની અંતર્ય ખટપટો વિષે તેને વખતો વખતની માહિતી મળતી રહેતી હતી. એનું સૈન્ય પણ ઉંચા પ્રકારનું હતું તેથી યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો તેનાથી બીતા રહેતા હતા. તે દેખાવે ખૂબસૂરત અને રુઆબદાર હતો અને તેની બોલવા ચાલવાની રીત સામાને પોતાનો કરી લે એવી હતી તેથી તે લોકોપર સારી છાપ પાડી શકતો હતો. તે વિદ્યા અને કળાકૌશલ્યને ઉત્તેજન આપતો હતો. તેનો દરબાર વૈભવશાળી હતો અને યુરોપના ઘણા રાજરજવાડાઓ તેનું અનુકરણ કરતા.

આર્સનો દરબાર:—આ વેળા આર્સનો દરબાર તદ્દન વિલાસી બન્યો હતો. રજવાડામાં અને રાજ્યકારભારના મોટા મોટા હોદ્દાઉપર ગમે તેવા વિલાસી અને અકકલશ્ચન્ન માણસો આર્સે નીમ્યા હતા. ખુશામતીઆ અને મશકરા લોકોથી દરબાર ઉભરાઈ જતો હતો. આ પ્રમાણે એશઆરામ વધી પકડવાથી દરબારી ખરચ વધવાને લીધે આર્સે હંમેશા પૈસાની તંગીમાં રહેતો. ત્યારે પૈસા મેળવવા માટે અપમાનભરેલી સંધિ કરવી, મહત્ત્વનાં શહેરો પરરાજ્યોને વેચી દેવાં અને ક્રાન્સના રાજા ૧૪ માં લુઈ સાથે ગુમ સંધિ કરી પૈસા લેવા, એવાં એવાં અપમાનભરેલાં કામો કરતાં તેણે આધું પાછું જોયું નહિ. કૉમ્વેલની કારકીર્દી દરમ્યાન વધી ગયેલા પ્યુરિટન લોકોના સાધુપણાનો જાણે ખોટો કાઢવાજ આ વિલાસી જીવન આમ જ્યોત્ક બહેકયું ન હોય એમ સર્વ લોકોને લાગવા માંજું હતું.

ઇંગ્લંડમાં પ્લેગ અને લંડનમાં આગ ૧૬૬૬:—૧૬૬૫ ના ચોમાસામાં ઇંગ્લંડમાં મરકી શરૂ થઈ તેમાં ઘણા માણસો મરણ પામ્યાં. લંડનમાં તો આ મરકીથી હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તેમાં એક લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. લંડન પ્લેગમાંથી મુક્ત થયું કે તરત જ બીજી આફત આવી તે લંડનમાં લાગેલી ભયંકર આગ (૧૬૬૬). શહેરના મધ્ય ભાગમાં લાગેલી નાની આગે પવનના સપાટાથી ભયંકર રૂપ પકડ્યું અને શહેરમાં ચારે દિશામાં તે ફેલાઈ ગઈ. તેમાં મધ્ય યુગની બાંધણી પ્રમાણે બાંધેલાં ૧૩ હજાર રહેવાના ઘર, ૮૯ દેવળો અને ઘણાં સાર્વજનિક મકાનો બળી ગયાં. આ આગ રોમન કેથોલિક પંથના લોકોએ જ લગાડી હતી એવી અફવા લોકોમાં જોસ-ભેર ચાલી હતી. આ આગમાં લંડનના બે તૃતીયાંશ ઘરોનો નાશ અને ઘણું નુકસાન થયું તો ખરું; પણ તેથી લંડન શહેરને બીજી રીતે એક મોટો ફાયદો થયો. મધ્ય યુગમાં હવા ઉગ્નસ વિનાનાં પાસે પાસે બંધાયેલાં રોગના મુખ્ય ધામો થઈ પડેલાં ગલીય ઘરો આ આગમાં બળી ખાખ થઈ ગયાથી લંડન જેવાં ગીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં છૂટાં છૂટાં આરોગ્યકારક નવાં ઘરો બંધાયાં એ મોટો ફાયદો જ થયો કહેવાય.

હોલંડ સાથે વિગ્રહ ૧૬૬૫-૬૭:—કલેરેન્ડનના પ્રધાનવટાં દરમ્યાન જે ખાસ અગત્યની બાબત બની હતી તે ડચ વિગ્રહ હતો. રોમન કેથોલિક પંથના ફ્રાન્સની અભર્યાદિત મહત્વાકાંક્ષા રોકવા માટે પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી હોલંડ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે મૈત્રીની અત્યંત જરૂર હતી. પણ એ બે દેશો વચ્ચે વેપાર બાબત હરીફાઈ ચાલતી હોવાથી ૧૬૬૫ માં તેમની વચ્ચે લડાઈ ઉપસ્થિત થઈ. આ વિગ્રહમાં **મિન્સ રૂપર્ટ** અને **જનરલ મંક** (જેને અલ્બેમાર્લનો ટૂક કરવામાં આવ્યો હતો) ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્યના સરદાર હતા. આ લડાઈ માટે પાર્લમેન્ટે મોટી રકમ મંજૂર કરી હતી, પણ એ બધી રકમ ચાલ્સે દરબારી ખર્ચ અને એશઆરામમાં ખર્ચી નાંખી. લડાયક વહાણોમાં સમાર કામ કરી અરમાર લડાઈ માટે તૈયાર કરવા તરફ તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. આમ નૌકાસૈન્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાને લીધે સમુદ્રઉપર હોલંડ સામે ઝઝવામાં ઇંગ્લંડ ફાવ્યું નહિ. ૧૬૬૬ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં રૂપર્ટ પોતાનાં થોડાં વહાણ સાથે ડચ લોકો સાથે લડાઈ કરી, પણ પ્રખ્યાત ડચ નૌકાપતિ **ઝેડમિરલ ડી રાયટર**ે તેને હરાવ્યો (૧૬૬૬ જાન્યુઆરી), અને ૧૬૬૭ માં તે ડચ લોકોએ ટેમ્સ નદી સુધી ધસી આવી કેટલાંક અંગ્રેજ વહાણો પણ બાળી નાંખ્યાં.

આ પ્રમાણે ડચ વિગ્રહમાં અંગ્રેજોની હાર થઈ, તેથી ૧૬૬૮ માં **બ્રેડા**ની સંધિથી આ લડાઈ અંત પડી. આ સંધિની શરતથી ફ્રાન્સેલની કારકીર્દીમાં પસાર કરવામાં આવેલા નૌકાયાનના કાયદાનો અમલ શિથિલ કરવામાં આવ્યો અને હોલંડને કેટલીક વેપારી સવળતા મળી. પણ અમેરિકામાં ઇંગ્લંડના ન્યૂ ઇંગ્લંડ અને વર્જિનીઆ, એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે આવેલું ડચ લોકોનું **ન્યૂ ઍમ્સ્ટરડમ** સંસ્થાન જે આ લડાઈમાં અંગ્રેજોએ જીતી લીધું હતું તે ઇંગ્લંડને મળ્યું. પછી ન્યૂ ઍમ્સ્ટરડમ નામ બદલી નાંખી ચાલ્સેના લાઈ **જેમ્સ**, ટૂક **ઝોંક** યોર્કના નામ ઉપરથી તેનું નામ **ન્યૂયોર્ક** રાખવામાં આવ્યું.

કેબોલ પ્રધાન મંડળ:—૧૬૬૭ માં કલેરેન્ડન દેશનિકાલ થયા પછી ચાલ્સે રાજ્યકારભારનું સૂત્ર એક મંડળને સોંપ્યું. એ મંડળનું **કેબોલ** (શુભ મંડળ) નામ પડ્યું. એ મંડળમાં કિલકર્ડ, આર્લિંગટન,

બર્કિંગહામ, ઍશલી (આગળ જતાં આ ગૃહસ્થ શંકૃતસપરી નામે પ્રસિદ્ધ થયો) અને લૉડરડેલ નામના પાંચ સભાસદો હતા. તેમના નામના અંગ્રેજી પહેલા અક્ષરો ઉપરથી કેબૉલ (Cabal) શબ્દ બન્યો છે. આ પ્રધાનમંડળના બધા સભાસદો એકજ મતના કે એકજ પંથના નહોતા. એ સમયે ૧૪ મે લુઈ ક્રાન્સનો રાજા હતો. લુઈ મોટા મહત્વાકાંક્ષી અને રાજ્યલોભી હતો, તેથી હાઈન નદી સુધી ક્રાન્સની સીમા લઈ જવી, અને વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં આગળ વધેલા હોલંડ દેશને તાબે કરવો એવો એનો વિચાર હતો. એટલે લુઈની મહત્વાકાંક્ષા ફળીભૂત થતી અટકવા માટે કેબૉલ પ્રધાન-મંડળે ક્રાન્સવિરુદ્ધ હોલંડ અને સ્વીડન સાથે સંધિ કરી ત્રિપુટી સંધ (Triple Alliance) સ્થાપ્યો.

ડાવરની ગુપ્ત સંધિ ૧૬૭૦:—પોતાની સામે ત્રિપુટી સંધ સ્થાપન થવાની ખાતમી લુઈને મળતાંજ એ સંધમાંથી ઇંગ્લંડને ફેડ-વાનો તેણે વિચાર કર્યો. આર્લ્સ સાથે લુઈને અગાઉથી મૈત્રી તો હતી જ અને તેનું વહણુ રોમન કૅથૉલિક પંથ તરફ છે તેપણુ તે જાણતો હતો. તેથી તેણે આર્લ્સનું મન મેળવી લઈ ૧૬૭૦ ના મે મહિનામાં તેની સાથે ડાવર આગળ એક ગુપ્ત કરાર કર્યો. કેબૉલ પ્રધાનમંડળમાંના એક રોમન કૅથૉલિક પંથના પ્રધાન સિવાય બીજા કોઈને આ ગુપ્ત કરારની ખબર નહોતી. આ કરારમાં (૧) ઇંગ્લંડે હોલંડવિરુદ્ધ ક્રાન્સને મદદ કરવી; (૨) લુઈએ આર્લ્સને દર વર્ષે ૨ લાખ પાઉન્ડની રકમ આપવી; (૩) રોમન કૅથૉલિક પંથવાળાઓને આર્લ્સે કેટલીક સગવડ આપવી અને તે પંથનો ઇંગ્લંડમાં પ્રચાર કરવો; (૪) યોગ્ય અવસર આવતાં આર્લ્સ પોતે રોમન કૅથૉલિક હોવાનું જાહેર કરવું; (૫) અને ઇંગ્લંડમાં કૅથૉલિક પંથની સ્થાપના વિરુદ્ધ બંડ થાય તો તે બંડ બેસાડી દેવા માટે લુઈએ ૬૦૦૦ સૈનિકોનું ફ્રેન્ચ સૈન્ય આર્લ્સની મદદે મોકલવું એમ ઠર્યું હતું.

૨ જો ડચ વિગ્રહ (૧૬૭૨-૭૪):—ડાવરની ગુપ્ત સંધિ થયા પછી ૧૪ મે લુઈની સૂચના પ્રમાણે આર્લ્સે વેપારી સ્પર્ધા અને ઇંગ્લંડની ખાડીમાં હોલંડના વહાણો ઇંગ્લિશ વહાણોને સન્માનની

સલામી આપતાં નથી એ કારણે આગળ ધરી ડચ લોકો સામે લડાઈ જાહેર કરી. આ વિગ્રહ ઇંગ્લિશ પ્રજાને પસંદ નહોતો તેથી આ યુદ્ધને માટે પાર્લમેન્ટ પાસેથી પૈસા મળવાના નથી એમ જાણી ચાલ્સે લંડનના સાહુકાર અને વેપારીઓ પાસેથી નાણાં કરથી લીધાં અને અરમાર ઉભી કરી લડવા મોકલી. લુઈપણ હોલંડવિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી એક ફ્રેન્ચ સૈન્ય નેધર્લેન્ડમાં લઈ ગયો. આ ફ્રેન્ચ સૈન્ય સામે હોલંડનો અચાવ કરવો એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું. તોપણ ડચ લોકોએ ઘણી બહાદુરીથી અને ચીવટપણે સામે થઈ ફ્રેન્ચોનો માર્ગ રોક્યો. આ વખતે વિલિઅમ ઓફ ઓરેન્જ હોલંડના સૈન્યનો સરદાર હતો. એ ચાલ્સ અને જેમ્સનો ભાણેજ થતો હતો. વિલિઅમે સમુદ્રથી હોલંડનો અચાવ કરવા માટે બાંધેલી દિવાલ તોડી પડાવી આખા પ્રદેશને જળમય કરી દીધો અને તેમ કરી ફ્રેન્ચ સૈન્યને માટે આગળ વધવું અશક્ય કરી મૂક્યું. પ્રોટેસ્ટન્ટથી હોલંડ દેશ સામેની લડાઈમાં ઇંગ્લિશ પ્રજાનો ટેકો નથી અને એ યુદ્ધ ચલાવવા માટે જોઈતા ભરપૂર પૈસા પાર્લમેન્ટ પાસેથી મળે એમ નથી અને તે વિના યુદ્ધ ચાલુ રાખવું અશક્ય છે એમ સમજી જઈ ૧૬૭૪ માં ચાલ્સે હોલંડ સાથે સલાહ કરી. આ સલાહથી ઇંગ્લંડને હોલંડ પાસેથી ૩ લાખ પાઉન્ડની રકમ મળી અને ઇંગ્લિશ ખાડીમાં હોલંડના વહાણોએ ઇંગ્લિશ વહાણોને સન્માનની સલામી આપવાનું કબૂલ કર્યું. આ લડાઈ પછી હોલંડની દરીઆઈ સત્તા અને તેના વેપારની ઉત્તરતી કળા થવા લાગી.

ટેસ્ટ એક્ટ ૧૬૭૩:—ડોવરના ગુપ્ત કરાર પ્રમાણે મારે રોમન કૅથોલિક લોકોને સવળતા કરી આપવી જોઈએ એમ ચાલ્સને લાગવા માંડ્યું. પણ એ બાબતમાં પાર્લમેન્ટની સંમતિ મળશે નહિ એમ તે જાણતો હોવાથી તેણે પોતાની જ સત્તાથી ‘ડેકલેરેશન ઓફ ઈન્ડલ-જન્સ’ નામનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું (૧૬૮૨). આ જાહેરનામાંથી ધાર્મિક કાયદા પ્રમાણે પ્યુરિટન અને રોમન કૅથોલિક પંથના લોકોને થતી શિક્ષા માફ કરવામાં આવી. પણ કાયદાવિરુદ્ધ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના આ જાહેરનામું કાઢ્યું તે લોકોને પસંદ પડ્યું નહિ. આ

વખતે ડચ લોક સાથે લડાઈ ચાલુ હતી અને તે માટે જોઈતા પૈસા મેળવવા પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની ચાલ્સને ફરજ પડી. આ પાર્લમેન્ટ ચાલ્સે કાંદેલા ડેકલેરેશન ઑફ ઇન્ડલજન્સ ફરમાનને પાછું ખેંચી લેવાડાવ્યું એટલું જ નહિ પણ ટેસ્ટ એક્ટ નામનો એક નવો કાયદો પણ ધજો (૧૬૭૩). એ કાયદામાં એવું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિઅન પંથની બહારના કોઈ પણ ગૃહસ્થને રાજ્યકારભારમાં કોઈ પણ નોકરી મળે નહિ, અને જે કોઈ નોકરીમાં હોય તેને નોકરીમાંથી કમી કરવો. આ કાયદો પસાર થવાને લીધે કેબૉલ પ્રધાન મંડળમાંના બે પ્રધાનો, કિલકર્ડ અને આલિંગટન, જેઓ રોમન કેથૉલિક પંથના હતા તેમને કાઢી મૂકવાની ચાલ્સને ફરજ પડી. આમ થવાથી કેબૉલ પ્રધાનમંડળ તૂટી ગયું. તેમજ ચાલ્સને ભાઈ જેમ્સ, જૂક ઑફ ચૉર્ક, જેણે રોમન કેથૉલિક પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેને પણ તેની લૉર્ડ હાઈ એડમિરલની જગાનું રાજનામું આપવું પડ્યું.

ચાલ્સ અને તેનો પ્રધાન ડૅન્બી (૧૬૭૩-૭૯):—કેબૉલ પ્રધાનમંડળ તૂટ્યા પછી ચાલ્સે ડૅન્બી નામના એક ગૃહસ્થને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. પાર્લમેન્ટના સભાસદોને પોતાની બાબતના કરી લેવાની કળા ડૅન્બીને બરાબર આવડતી હતી તેથી તે ચાલ્સને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો. ફ્રાન્સનો વિરોધ કરી હૉલંડ સાથે મૈત્રી કરવી એવો ડૅન્બીનો મત હતો, તેમ જ હૉલંડ સામે યુદ્ધ ચાલુ રાખવામાં પાર્લમેન્ટ અનુકૂળ નહોતી તેથી ચાલ્સે ડૅન્બીની સૂચનાથી હૉલંડ સાથે સલાહ કરી હતી. (૧૬૭૪). ત્યારપછી હૉલંડ સાથે દોસ્તી દૃઢ કરવાના હેતુથી ડૅન્બીએ ચાલ્સના ભાઈ જેમ્સની છોકરી મેરી અને હૉલંડનો રાજપુત્ર વિલિઅમ (ચાલ્સ અને જેમ્સને બાણેજ) નું લગ્ન ૧૬૭૭ માં કરાવી દીધું. આમ ઇંગ્લંડ અને હૉલંડ વચ્ચે દોસ્તી થયા પછી પાર્લમેન્ટે ફ્રાન્સ સામે લડાઈ કરવા નાણાં મંજૂર કર્યાં. ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ મા લુઈએ આ વાતની ખબર મળતાં જ પાર્લમેન્ટની બાજુ બગાડવા માટે લુઈએ ચાલ્સને સમજાવી લઈ તેની સાથે બીજી એક ગુપ્ત સંધિ કરી (૧૬૭૮). આ ગુપ્ત સંધિમાં

એવું ઠર્યું હતું કે ચાર્લ્સે હોલંડની દોસ્તી છોડી દેવી, પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરવી અને લુઈએ ચાર્લ્સને ૩ લાખ પાઉન્ડ આપવું ડેમનીને આ ગુપ્ત કરારની ખબર હતી. જોકે ડેમની ક્રાન્સવિરુદ્ધ હોતો તોપણ ચાર્લ્સની ગેરમહેરબાની થશે એમ સમજી એ ગુપ્ત કરાર તેણે ફેડી દીધો નહિ, પણ તેને પોતાની સંમતિ આપી પરંતુ પાર્લમેન્ટના કેટલાક સભાસદોને આ વાતની ખબર પડી ગઈ અને એ કરાર માટે પાર્લમેન્ટે ડેમનીને જ જવાબદાર ગણી તેના પદ કાઢી (Impeachment) ચલાવવા માંડ્યું. ત્યારે ડેમનીને અચાનક માટે ચાર્લ્સે તે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી (૧૬૭૯). પછી ૧૬૭૯ ના ચોમાસામાં નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ અને પાર્લમેન્ટ સભા બેઠક ભરાઈ. પણ આ પાર્લમેન્ટે પણ લુઈ સાથે થયેલા કરાર માં ડેમનીની તપાસ શરૂ કરી. રાજની આગાથી જ મેં ક્રાન્સ સાથે થયેલા ગુપ્ત કરાર માટે સંમતિ આપી હતી એવું ડેમનીનું કહેવું હતું પરંતુ મંત્રી તેના દરેક રાજકીય કૃત્ય માટે પાર્લમેન્ટને જવાબદાર માટે ક્રાન્સ સાથે થયેલા ગુપ્ત કરાર માટે તેજ જોખમદાર છે એમ ઠરાવી પાર્લમેન્ટે તેને તુરંગમાં નાંખ્યો.

રોમન કેથોલિકો વિરુદ્ધ યુમાટો ૧૬૭૮:—ચાર્લ્સે ૧૪ મે લુઈ સાથે કરેલા ગુપ્ત કરારની વાત ફૂટતાં જ રોમન કેથોલિક પંથના લોકો વિરુદ્ધ સર્વત્ર યુમાટો થઈ રહ્યો. ટાઈટસ ઓટ્સ નામના એક ઉપાધ્યાય ગૃહસ્થે ‘ચાર્લ્સે રાજનો વધ કરી ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથ સ્થાપવા અને ચાર્લસના ભાઈ જેમ્સને ઇંગ્લંડનો રાજા બનાવવા રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓએ એક તરફ રચ્યું છે’ એવી અફવા ચલાવી (૧૬૭૮). આ અફવા બધાએ ખરી માની અને તેથી રોમન કેથોલિકો વિરુદ્ધ લોકમત ધણો ઉશ્કેરાઈ ગયો. ધણા રોમન કેથોલિક લોકોને માત્ર શક ઉપરથી પકડવામાં આવ્યા અને નજીક અપરાધ માટે તેઓમાંના કેટલાકને સખત શિક્ષા કરવામાં આવી.

હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ (વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો કાયદો) ૧૬૭૯:—૧૬૭૯ માં ભરાયેલી પાર્લમેન્ટે હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ નામનો એક મહત્વનો કાયદો પસાર કર્યો. યોગ્ય રીતે તપાસ ચલાવી આરોપ

સામિત થયા વિના કોઈપણ માણસને તુરંગમાં મોકલવો નહિ એવું મેંમાઆર્ટની સનદમાં ઠરાવેલું હતું. પરંતુ કેટલીક વેળા માત્ર શક ઉપરથી જ માણસોને કેદખાને પૂરવામાં આવતા હતા. એવા કેદીની તપાસ ક્યારે કરવી તે વિષે કંઈ નક્કી થયું નહોતું. તેથી એવા કેદીને મહિનાના મહિના તુરંગમાં સજા કરવું પડતું હતું. પણ હવે આ કાયદાએ (હેબીઅસ કોર્પસ=માણસને રજુ કરવો) એવું ઠરાવ્યું કે જેલરે આરોપીને અમુક ઠરાવેલી મુદતમાં તપાસ માટે ન્યાયકોર્ટ સમક્ષ રજુ કરવો જ જોઈએ. તેમજ વળી એ કાયદાથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે એકાદ આરોપ માટે આરોપી બિન ગુનેગાર ઠરી છૂટી જાય તો તે જ આરોપ માટે તેને પાછો પકડી શકાય નહિ.

શંક્ટ્સૂઅરી અને એક્સકલૂશન બિલ :—ડૅબીની તપાસ ચલાવવાની બાબતમાં અને પાર્લમેન્ટ પાસે હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ પસાર કરાવવાની બાબતમાં **શંક્ટ્સૂઅરી**એ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. કેમ્બ્રિજ પ્રધાનમંડળમાં **એશલી** નામનો સભાસદ હતો તે આ જ હતો. તેને શંક્ટ્સૂઅરીનો લૉડ (સરદાર) બનાવવાં આવ્યો હતો. એ એપિસ્કોપેલિઅન પંથનો હતો. આર્ક્સને કંઈ છોકરું નહોતું, તેથી આર્ક્સ પછી તેનો નાનો ભાઈ **જેમ્સ ડૂક ઓફ ચૉર્ક** કાયદેસર ગાદીનો વારસ હતો. જેમ્સ નૌકાસૈન્યનો મુખ્ય અધિકારી હતો, પણ ટેસ્ટ એક્ટ પસાર થયા પછી તે રોમન કેથોલિક પંથનો હોવાને લીધે બીજા રોમન કેથોલિક નોકરોપ્રમાણે તેને પણ તેના લશ્કરી હોદ્દાપરથી રજા આપવામાં આવી હતી. ઇંગ્લંડનો રાજા ધર્મનો પણ ઉપરી હતો, તેને લીધે રાજા રોમન કેથોલિક પંથનો ન હોવા જોઈએ એવો શંક્ટ્સૂઅરીનો અને પાર્લમેન્ટના ધણા સભાસદોનો અભિપ્રાય હતો. તેથી જેમ્સને ગાદી ન મળે એ હેતુથી શંક્ટ્સૂઅરીએ એક્સ-કલૂશન બિલ નામનો કાયદાનો ખરડો પાર્લમેન્ટ સભા આગળ રજુ કર્યો અને તેપર ચર્ચા ચલાવી. તેના પછી તેનો ભાઈ જ ગાદીપર આવે એવો આર્ક્સનો અભિપ્રાય હતો તેથી એ બીલ પાસ ન થાય એ હેતુથી આર્ક્સે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી (૧૬૭૯). ત્યારપછી

ફરીથી ચૂંટણી થઈ બીજી પાર્લમેન્ટ મળી (૧૬૮૦). પણ આ પાર્લમેન્ટમાં પણ શંક્ટસ્પર્શીના અનુયાયીઓનું જ મતાધિક્ય હતું, તેથી આમની સભામાં એકસકલૂશન બિલ પાસ થયું. પણ ઉમરાવોની સભાએ તે ઊરાડી મૂક્યું. પછી ચાલ્સે આ પાર્લમેન્ટ પણ બરખાસ્ત કરી (૧૬૮૧). ત્યારપછી મરતાં સુધી (૧૬૮૫) ચાલ્સે પાર્લમેન્ટ બોલાવ્યા વિના જ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો.

રાજદ્વારી પક્ષો—વિહગ અને ટોરી :—પાર્લમેન્ટમાં એકસ-કલૂશન બિલની ચર્ચા ચાલતી હતી તે વેળા વિહગ અને ટોરી નામના આગળ જતાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર બે રાજદ્વારી પક્ષો પડ્યા. જેમ્સની વિરુદ્ધના પક્ષે એ બિલની ચર્ચા ચલાવવા માટે રાજ્યએ પાર્લમેન્ટની સભા ભરવી એવી અરજીદ્વારા રાજ્યને વિનંતિ કરી, માટે તે પક્ષ ‘પિટિશનર્સ’ (અરજી કરનારો) કહેવાયો. રાજ્યને આ પ્રમાણે આગ્રહ કરવો એ વિનાકારણુ તેના અધિકારમાં હાથ ધાલવા બરાબર છે એમ ગણી જેઓ પહેલા પક્ષનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા તેઓ ‘ઝેબહોર્સર્સ’ (તિરસ્કાર કરનારા) કહેવાયા. ત્યારપછી બંને પક્ષે એક બીજાની ચેષ્ટા કરવા ખાતર એક બીજાને વિહગ અને ટોરી નામ આપ્યા. આ પ્રમાણે પિટિશનર્સો વિહગ અને ઝેબહોર્સર્સો ટોરી કહેવાવા લાગ્યા. વિહગ નામ પહેલ પ્રથમ સ્કૉટલંડમાંના પ્રેસબિટેરિયન પંથના લોકોને આપવામાં આવ્યું હતું. પણ હવેથી રાજ્યનો વિરોધ કરનારા પક્ષનું એ નામ પડ્યું. ત્યારે ટોરી નામ પહેલ પ્રથમ આયર્લંડમાંના લૂટકાટ કરનારા અથવા બહારવટિયાને આપવામાં આવ્યું હતું. તે હવેથી રાજ્યના પક્ષના લોકોને આપવામાં આવ્યું. વિહગ અને ટોરી શબ્દોનો મૂળ અર્થ તો ઘણો ખરાબ હતો, પણ આગળ જતાં તે ખરાબ અર્થ નીકળી ગયો અને બંને પક્ષો પોતાનાં નામમાં અભિમાન લેતા થયા, એટલે ધીમે ધીમે એ રાજદ્વારી પક્ષોનાં ૩૯ નામો થઈ ગયાં.

રાઈ હાઉસ કાવતરું :—૧૬૮૧ માં પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કર્યા પછી પાર્લમેન્ટની સભા બોલાવ્યા વિના રાજ્યકારભાર ચાલવવાનું ચાલ્સેનું ધોરણ વિહગ પક્ષવાળાઓને પસંદ પડ્યું નહિ તેથી તેમાંના

કટલાક લોકોએ એક તરકટ રચ્યું (૧૬૮૩). આર્લ્સ શરતમાંથી પાછો ફરે ત્યારે રાઈહાઉસ ખેતર નજીક તેનું ખૂન કરી પછી તેની જગ્યાએ ઇંગ્લંડની ગાદીપર જેમ્સ, જ્યૂક ઑફ મન્મથને (આર્લ્સ રાજાનો હાસીપુત્ર) બેસાડવો એવી તરકટવાળાઓની બાજી હતી. પણ આ કાવતરું ઉઘાડું પડી ગયું અને તેમાં સામેલ થયેલા સિડની, રસેલ ગેરે વ્હિગ પક્ષના ગૃહસ્થોને ઠાર કરવામાં આવ્યા.

આર્લ્સના છેવટના વર્ષો :—રાઈ હાઉસ કાવતરું પકડાઈ ગયા પછી આર્લ્સ અનિયંત્રિતપણે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. પછી તેણે રીથી પાર્લમેન્ટ બોલાવી જ નહિ. રોમન કૅથોલિક પંથનો પ્રચાર કરવા માટે તેણે કાયમના સૈન્યમાં વધારો કર્યો. આર્લ્સ આમ પોતાની ક્રાંતિ વધારવાની કોશિશ કરતો હતો તેવામાં ૧૬૮૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં એકદમ માદો પડી ૫૫ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો. મરતી વખતે પોતે રોમન કૅથોલિક પંથનો છે એમ તેણે સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું.

બીજી બાબતો :—આર્લ્સની કારકિર્દીમાં લંડનના રસ્તામાં દીવાલવાની વ્યવસ્થા ૧૬૮૪ માં કરવામાં આવી હતી. ટપાલના કાગળો ડ્રોંગાડવાનો ઇન્નરો જેમ્સ, જ્યૂક ઑફ યોર્કને આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૬૬૨ માં ઘડવામાં આવેલા ‘લાઇસેન્સિંગ એક્ટ’ થી વર્તમાન ત્રોઉપર પ્રતિબંધ મુકાયાથી ઘણાં વર્તમાનપત્રો બંધ થઈ ગયાં. લંડન ગેઝિટ’ અને ‘ઓબ્ઝર્વર’ એ બે વર્તમાનપત્રોને ‘લાઇસેન્સ’ પરવાનગી) આપવામાં આવ્યા હતા. શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા માટે ‘રૉયલ સોસાયટી’ નામની એક સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. ૨૪ વર્ષ સુધી સર આર્થર્ ઝેક ન્યૂટન આ સોસાયટીનો અધ્યક્ષ હતો. ૧૬૬૮ ની સાલમાં આર્લ્સે મુંબઈ ખેટ વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડ લઈ સ્ટિ ઇંડિઆ કંપનીને ભાડે આપ્યો. એના વખતમાં જોન બનિયન નામના ગૃહસ્થે ‘યાત્રાળુઓનો પ્રવાસ’ (Pilgrim’s Progress) નામનું એક પુસ્તક જેલમાં જ લખ્યું હતું. તેવી જ રીતે આર્લ્સના પ્રધાન લૉરેન્ડને ‘બળવાનો ઇતિહાસ’ (History of the Great Rebellion) નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું.

સારાંશ

૨ જો આર્લ્સ (૧૬૬૦-૧૬૮૫)

૨ જો આર્લ્સનું ધોરણ—

- (૧) ઇંગ્લંડ દેશ ખાછે છોડવાનો વખત ન આવે એવી રીતે પાર્લમેન્ટ સાથે સલૂકાઇ રાખી રાજ્યકારભાર ચલાવવાનું ધોરણ રાખવું અને પાર્લમેન્ટ પર અવલંબી રહેવું ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરવી.
- (૨) રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને સવળતા કરી આપવી અને લાગ આવે ત્યારે ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવો.

૨ જો આર્લ્સ અને પાર્લમેન્ટ—

૧૬૬૦ કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ

છેલ્લા આંતર મુઠ્ઠી વિગ્રહમાં રાજાની વિરુદ્ધ લાગ લેનારાને માફી. સરંજામી પદ્ધતિના બધા કરો રદ. રાજાને દરવર્ષે ૧૨ લાખ પાઉન્ડની ઉપજ કરી આપવા માટે ટનેજ અને પાઉન્ડેજ કરોની ઉપજ લેવાની હયાતિ સુધીની પરવાનગી.

૧૬૬૧-૧૬૭૮ આર્લ્સની પહેલી પાર્લમેન્ટ (કેવેલિઅર પાર્લમેન્ટ)

૧૬૬૧-૧૬૬૫ ધર્મસંબંધે કાયદો : (કલેરેન્ડન કોડ)-કોર્પોરેશન કાયદો (૧૬૬૧), યુનિફોર્મિટી કાયદો (૧૬૬૨), કન્વેન્ટિકલ કાયદો (૧૬૬૪), ફાઇવ માઇલ્સ કાયદો (૧૬૬૫).

૧૬૬૫ ડચ લોકો સાથે યુદ્ધ ચલાવવાની શરતે ખર્ચ મંજૂર.

૧૬૭૩ ટેસ્ટ એક્ટ. ડોવરની શુભ સંધિ (૧૬૭૦) ની શરત પ્રમાણે રોમન કેથોલિક લોકોને છૂટ આપવા માટે આર્લ્સે ‘ ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ ’ નામનું ફરમાન કાઢ્યું ત્યારે પાર્લમેન્ટે ટેસ્ટ એક્ટનો કાયદો ધડો અને તેમાં રોમન કેથોલિક લોકોને નોકરી આપવી નહિ એવું ઠરાવ્યું.

૧૬૭૪ શાંતિને વખતે કાયમનું લશ્કર રાખવું નહિ.

૧૬૭૮ ડૉનખીની તપાસ. પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત ૧૬૭૯ (જાનેવારી).
૧૬૭૯ આદર્શની બીજી પાર્લમેન્ટ

ડૉનખીની તપાસ અને તેને કેદની શિક્ષા.

હુબીઅસ કૉર્પસ કાયદો (વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો કાયદો).

એક્સકક્લૂશન્ બિલની ચર્ચા. પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત.

લોકપક્ષનો નેતા શૅક્ટસ્પ્રી.

૧૬૭૯ આદર્શની ત્રીજી પાર્લમેન્ટ

એક્સકક્લૂશન્ બિલ આમની સભામાં પસાર થયું પણ ઉમરાવોની સભામાં ઉડી ગયું. લોકપક્ષનો નેતા શૅક્ટસ્પ્રી.

૧૬૮૧ એક્સકક્લૂશન્ બિલ ઉપર ચર્ચા. પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત.

૧૬૮૧-૧૬૮૫ આદર્શનો પાર્લમેન્ટ વિના અનિયંત્રિત કારભાર.

આદર્શની પરદેશી રાજનીતિ :—

૧૬૬૧-૬૫ વેપારી સ્પર્ધાને લીધે બીજો ડચ વિગ્રહ અને ઇંગ્લંડની હાર. બ્રેડાની સંધિ (૧૬૬૭), ડચ લોકોનું ન્યૂ ઍમ્સ્ટર્ડામ સંસ્થાન ઇંગ્લંડને મળ્યું અને તેનું ન્યૂયૉર્ક નામ પાડવામાં આવ્યું.

૧૬૬૮ ઇંગ્લંડ, હૉલંડ અને સ્વીડનનો ત્રિપુટી સંધ.

૧૬૭૦ ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ મા લુઇ સાથે ડોવરની ગુપ્ત સંધિ અને ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથૉલિક પંથની સ્થાપના કરવામાં લુઇની મદદ.

૧૬૭૨-૭૪ ત્રીજો ડચ વિગ્રહ. ડોવરના ગુપ્ત કરાર પ્રમાણે આદર્શે ડચ લોકો સાથે વિગ્રહ કર્યો.

૧૬૭૪-૧૬૭૮ ડચ લોકો સાથે મૈત્રી અને ફ્રાન્સ સાથે વેર, એવું પાર્લમેન્ટનું ધોરણ. ૧૬૭૭ માં હૉલંડના રાજપુત્ર વિલિઅમ સાથે જોમ્સની છોકરી મેરીનું લગ્ન.

૧૬૭૮ પાર્લમેન્ટનું ઉપલું ધોરણ જોઇ લુઇએ આદર્શ સાથે બીજી ગુપ્તસંધિ કરી. તેને ડૉનખીની સંમતિ. તે માટે તેનાપર પાર્લમેન્ટે ચલાવેલું કામ અને તેનો તુરંગ-વાસ (૧૬૭૯).

ચાર્લ્સનું ધાર્મિક ધોરણ —

- ૧૬૬૧-૬૫ કલેરેન્ડનની પ્રેરણાથી પાર્લમેન્ટે ધર્મસંબંધે કાયદા કર્યા, અને એપિસ્કોપેલિઅન પંથના ન હોય એવા લોકોને શિક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવો; અને તેમ જો ન બને તો રોમન કૅથોલિકોને કેટલીક ધાર્મિક છૂટ આપવી એવું ચાર્લ્સનું ધોરણ.
- ૧૬૭૦ ડોવરની ગુપ્ત સંધિ. તેમાં મુખ્ય શરત ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથોલિક ધર્મનો પ્રસાર કરવાની.
- ૧૬૭૨ ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ—રોમન કૅથોલિક અને પ્યુરિટન લોકોપર મુકાયેલા પ્રતિબંધ દૂર કરવામાં આવ્યા.
- ૧૬૭૩ ટેસ્ટ એક્ટ. રોમન કૅથોલિકોને કોઈપણ અધિકારની જગ્યા આપવાની બંધી. રાજના ભાષા જેમ્સને નૌકા-સેનાપતિના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું.
- ૧૬૭૮ રોમન કૅથોલિક લોકોએ રાજ અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓ વિરુદ્ધ કાયદા કર્યાની અફવા ટાઇટસ ઓટસે ઉડાવી.
- ૧૬૮૫ મરણસમયે પોતે રોમન કૅથોલિક હોવાનું ચાર્લ્સે કબૂલ કર્યું.

તે સમયના પ્રસિદ્ધ પુરુષો—

ચાર્લ્સના મંત્રી

- ૧૬૬૦-૧૬૬૭ કલેરેન્ડન—કલેરેન્ડન કોડ નામના ધર્મસંબંધે કાયદા કરનાર. તેને દેશનિકાલ. ત્યાં તેણે ‘બળવાનો ઇતિહાસ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું.
- ૧૬૬૭-૧૬૭૩ કેઓલ પ્રધાન મંત્રી—કિલ્કર્ડ, આર્લિંગટન, બર્કિંગહામ, એશલી (શંક્ટ્સપ્પરી), લોડરડેલ.
- ૧૬૭૩-૧૬૭૯ ડેન્બીનો કારભાર. ક્રાન્સ સાથે ગુપ્ત કરાર કરવામાં ભાગ લેવા માટે પાર્લમેન્ટે તેનાપર કામ ચલાવી તેને કેદમાં નાંખ્યો.

પાર્લમેન્ટના આગેવાનો

- ૧૬૭૩-૧૬૮૩ શંક્ટ્સપ્પરી (એશલી), પ્રથમ એ કેઓલ મંત્રી

મંડળમાં સભાસદ હતો. પણ પછી પાર્લિમેન્ટ પક્ષનો થયો. ટેસ્ટ ઍક્ટ, હેબીઅસ કોર્પસ ઍક્ટ એની જ પ્રેરણાથી પસાર થયા. એકસકલૂશન બિલ સંબંધી ચળવળ એણે જ કરેલી.

રસેલ અને સિડની—ચાર્લ્સ પછી જૂક ઑફ મનમથને ગાદીપર બેસાડવાની ખટખટ કરનારા પાર્લિમેન્ટના નેતા. રાઈહાઉસના કાવતરાંમાં ભાગ લેવા માટે એમને ફાંસી.

મીઝ ગૃહસ્થો

ટાઇટ્સ ઓટ્સ—રોમન કેથોલિક લોકોએ ચાર્લ્સ અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોક વિરુદ્ધ કાવતરું કર્યું છે એવી અફવા ઉઠાવનાર તોફાની માણસ.

ન્યૂટન—(૧૬૪૨-૧૭૨૭) પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી. રૉયલ સોસાયટીનો ૨૪ વર્ષ સુધી અધ્યક્ષ.

જૉન બનિયન—‘ચાત્રાળુઓનો પ્રવાસ’ નામના ગ્રંથનો લેખક. પ્યુરિટન પંથનો.

જેના સંબંધમાં કાવતરાં કરવામાં આવેલાં એવા ગૃહસ્થો

જેમ્સ, જૂક ઑફ યૉર્ક—રાજાનો ભાઈ, મુખ્ય નૌકાસેનાપતિ.

એને ટોરી અને રોમન કેથોલિકોનો ટેકો હતો.

જૂક ઑફ મનમથ—ચાર્લ્સનો દાસીપુત્ર. એને વિહગ અને પ્રોટેસ્ટન્ટોનો ટેકો હતો.

રાજદ્વારી પક્ષ—

વિહગ અને ટોરી. વિહગ પ્રજાપક્ષ તરફના. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ માટે અભિમાન અને ચાર્લ્સ પછી જેમ્સને ગાદી મળે એવા અભિપ્રાયના ટોરી રાજાના પક્ષના. એક બીજાને ખીજવવા માટે વપરાતી આ સંજ્ઞા આગળ જતાં રાજદ્વારી પક્ષોનાં ૩૬ નામ થયાં.

પ્રકરણ ૧૨ મું

—:૦:—

૨ જો જેમ્સ

૧૬૮૫-૧૬૮૮

તે સમયના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ

સ્પેન

૧૪ મો જુન (૧૬૪૩-૧૭૧૫)

૨ જો ચાર્લ્સ

અગત્યની સાલો—

૧૬૮૫ મન્મથનું બંડ.

૧૬૮૮ (૨૩ ડિસેમ્બર) જેમ્સ

૧૬૮૮ ડેકલેરેશન ઑફ
ઇન્ડિપેન્ડન્સ.

રાજગાદી છોડી ઇંગ્લંડ-
થી નાસી ગયો.

૧૬૮૮ (૧૦ જૂન) જેમ્સને
છોકરો થયો.

૧૬૮૯ (જાનેવારી) કન્વેન્શન
પાર્લિમેન્ટની બેઠક અને

૧૬૮૮ (૩૦ જૂન) સાત
બિશપ દોષમુક્ત.

‘ડિક્લેરેશન ઑફ રાઇ-
ટ્સનું’ જાહેરનામું.

૧૬૮૮ (૩૦ જૂન) ઑરે-
ન્જના વિલિઅમને
ઇંગ્લંડની ગાદી સ્વી-
કારવાનું આમંત્રણ.

૧૬૮૯ (ફેબ્રુઆરી) વિલિઅમ
અને મેરીને ઇંગ્લંડના
રાજ્યકર્તા જાહેર કર્યા.

૧૬૮૮ (૫ નવેમ્બર) વિલિ-
અમ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો.

૨ જો જેમ્સ :—૨ જા ચાર્લ્સના મરણ બાદ તેનો ભાઈ જેમ્સ
ગાદીપર આવ્યો. ૨ જો ચાર્લ્સ સાવધવૃત્તિવાળો અને પ્રસંગને અનુસરી
વખત વિચારી જઈ તે પ્રમાણે વર્તનારો હોવાથી. ધણા મુશ્કેલ
પ્રસંગો આવ્યા છતાં પણ ૨૫ વર્ષસુધી તે રાજ્ય કરી શક્યો હતા.
પણ તેના પછી ગાદીપર આવનાર જેમ્સ સરળ મનનો અને ભોળો

હતો. અંદર એક અને બહાર બીજો એવા કપડી મનનો તે નહોતો. તે ચાર્લ્સના જેવો વિલાસી નહિ હતો. તેના શબ્દપર લશ્કરો મૂકતાં કોઈને શંકા રહેતી નહિ. તેને રોમન કેથોલિક પંથ ધણો પ્રિય હતો

અને તે વાત તે કદી છુપાવતો નહિ. સ્પેન અને ફ્રાન્સ સામે લડી તેણે બહાદુર યોદ્ધા તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. જો કે તેનો સ્વભાવ ચાર્લ્સ કરતાં સારો હતો તોપણ તેનામાં કોઈ દોષ એવો હતો કે જેને લીધે તે ઇંગ્લિશ પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યો નહિ. તે હડીલો અને ગર્વિષ્ઠ હતો. પોતાની વિકૃતતા માટે તેને ધણો ઉચ્ચે અભિપ્રાય હતો અને બીજાને માટે તેને બિલકુલ માન નહોતું. દુરંદેશી-પણાના કે મુન્સદીપણાના ગુણ

૨ જો જોમ્સ

તેનામાં મુદ્દલ નહોતા. ‘રાજાની ઈશ્વરદત્ત સત્તા’ના સિદ્ધાંતમાં તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આપણી સત્તા અનિયંત્રિત હોવી જોઈએ એવો તેનો અભિપ્રાય હતો અને ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથ સ્થાપવાની તેની ઇચ્છા હતી. પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ અને તે માટે તેને ઇંગ્લંડમાંથી નાસી જવું પડ્યું.

અનુકૂળ પરિસ્થિતિ:—જોમ્સ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે અનાયાસે તેને અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેની પાસે કાયમનું લશ્કર તૈયાર હતું અને ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ મા લુઈએ તેને પૈસાની મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું હતું. રાઇહાઉસ કાવતરું પકડાઈ જવાથી બ્લિગ પક્ષની પડતી થઈ હતી અને રાજસત્તાને ટેકા આપનારા ટોરી પક્ષનું જોર વધ્યું હતું. શરૂઆતમાં ટોરી પક્ષે જોમ્સપર પૂર્ણ વિશ્વાસ

મૂકયો અને તેને ટેકા આપ્યો. પણ જ્યારે તેણે સનદશીર રાજનીતિ છોડી પ્રજાના હક ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા અને રોમન કેથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા ત્યારે તેણે ટોરી પક્ષનો ટેકો ગુમાવ્યો. તેણે ગાદીપર આવ્યા પછી બોલાવેલી પહેલી પાર્લિમેન્ટમાં ટોરી પક્ષનું જોર વિશેષ હતું, તેથી તે પાર્લિમેન્ટ જેમ્સની હયાતિ સુધી તેને મોટી વાર્ષિક રકમ મળે એવો ઠરાવ કર્યો. ચાર્લ્સના વખતના ટોરી પક્ષના મંત્રીઓને જેમ્સે પણ પોતાના મંત્રી બનાવ્યા.

મનમથનું બંડ ૧૬૮૫:—જેમ્સને ઇંગ્લંડની ગાદી મળ્યાથી **મનમથનો ડ્યૂક જેમ્સ** અને બિગ પક્ષના લોક નિરાશ થયા. રાષ્ટ્રહાઇસ કાવતરું પકડાઈ ગયા પછી મનમથ હોલંડ નાસી ગયો હતો. ત્યાં તેને સ્કૉટલંડથી દેશનિકાલ થયેલા ડ્યૂક ઓફ આર્ગાઈલ સાથે દોસ્તી થઈ. એ સિવાય ચાર્લ્સના જીવમને લીધે ઘણા લોક હોલંડ આવી રહ્યા હતા. તેઓએ ઇંગ્લંડમાં અને સ્કૉટલંડમાં જેમ્સની સામે બંડ ઉઠાવી મનમથને રાજ બનાવવાનું તરકટ રચ્યું. જેમ્સ રોમન કેથોલિક પંથનો હોવાને લીધે આ કાવતરાંખોરોને એમ લાગતું હતું કે ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડની પ્રજા આપણને મદદ કરશે. સંકેત-પ્રમાણે આર્ગાઈલ સ્કૉટલંડ ગયો અને ત્યાંના લોકોને બંડ કરવા ઉશ્કેર્યા. પણ તે પકડાઈ ગયો અને તેને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. ત્યાર પછી ૧૬૮૫ ના જૂન મહિનામાં મનમથ ડૉરસેટશાયરમાં દાખલ થયો. ત્યારે તેની પાસે સૈન્ય બહુ થોડું હતું. ‘ઇંગ્લંડના ધર્મ, કાયદા અને પ્રજાના હકનું રક્ષણ કરવા માટે હું આવ્યો છું, અને તેથી રોમન કેથોલિક પંથ વિરુદ્ધ સઘળા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓએ મને મદદ કરવી જોઈએ’ એવું તેણે જાહેર કર્યું. પણ એથી મનમથને ઘણો ફાયદો થયો નહિ. સરદાર અને જમીનદારોમાંથી કોઈ પણ તેની મદદે ગયા નહિ, પણ માત્ર ખેડૂતો અને ખાણના મજૂરોની મદદ તેને મળી. આવા ૫૦૦૦ અનુયાયીઓ સાથે તે ખ્રિસ્તલ તરફ જતો હતો ત્યારે **જૉન વર્થિલ** (આગળ જતાં ડ્યૂક ઓફ માર્લબરો તરફ પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર) ની સરદારી નીચેના રાજના સૈન્યે **સેનમૂર**

edgemoor) આગળ તેનાપર હુમલો કર્યો અને તેણે પૂરેપૂરો વ્યો (૧૬૮૫ જુલાઈ). મન્મથ પકડાઈ ગયો અને ફ્રાંસીએ ચઢ્યો.

આવી રીતે મન્મથના અંડનો ફેસલો થયા પછી તેને મદદ નારા હજારો ગામડીઆની તપાસ ચલાવવા જેફ્રીઝ નામના યાધીશને જેમ્સે મોકલ્યો. જેફ્રીઝે તપાસનો ફારસ કરી ૩૦૦ શુને ફ્રાંસીની શિક્ષા ઠોકી અને લગભગ ૮૦૦ જણાને સખત ખૂરીની સજા કરી જેમૈકા અને બારબેડોઝ ટાપુમાં ગુલામ તરીકે મફત મ કરવા મોકલાવી દીધા. ન્યાયાધીશ જેફ્રીઝના આ જુલમી કૃત્ય માટે નને ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો, પણ જેમ્સે આ કામના બદલાતરીકે **લૉર્ડ હાઈ ચેન્સેલર** નીમ્યો અને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો.

જેમ્સનો જુલમી અને અનિયંત્રિત કારભાર :—મન્મથની : થયા પછી જેમ્સને એમ લાગેલું કે હવે આપણે અનિયંત્રિત- રુ રાજ્ય કરી શકીશું અને ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથૉલિક પંથ પાછો પી શકીશું. ૧૬૭૩ માં પસાર થયેલા ‘ટેસ્ટ એક્ટ’ થી રોમન ાલિક પંથવાળાઓને ધર્મ અને રાજ્યકારભારમાં અધિકારની જગા પતી નહોતી, તેથી એ કાયદો રદ કરવો જોઈએ એમ તે ધારતો II. પણ તેમ કરવામાં પાર્લમેન્ટની સંમતિ મળનાર નથી એમ છી તેણે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી અને ટેસ્ટ એક્ટના અમલ નાણે તેના માનીતાને થતી શિક્ષા માફ કરવા માંડી. આમ શિક્ષા ફ કરવાનો તેને અધિકાર છે એમ ન્યાયકોર્ટમાં દરાવવા માટે જેમ્સે ફ્રાંસ નામના એક રોમન કેથૉલિક ગૃહસ્થને લશ્કરમાં અધિકારની ગા આપી. હેલ્સ રોમન કેથૉલિક પંથનો છે માટે એ જગા એનાથી લેકારાય નહિ એ મુદ્દાઉપર તેનાપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. યુ હેલ્સે પોતાના બચાવમાં જેમ્સે આપેલો માશીપત્ર રજુ કર્યો. ટલે જેમ્સના દબેલા ન્યાયાધીશે ‘જેમ્સને એવા માશીપત્રો આપ- નો અધિકાર (Dispensing Power) છે, અને હેલ્સને એ ફ્રાંસી સ્વીકારવામાં હરકત નથી’ એમ ફેસલો આપ્યો. ત્યાર પછી મ્સે ‘ફાધર પીટર’ નામના એક ચુસ્ત રોમન કેથૉલિકને તાનો સલાહકાર નીમ્યો અને તેના જ અભિપ્રાયપ્રમાણે પોતાનું

ધાર્મિક ધોરણે રાખ્યું. દેવજો, વિશ્વવિદ્યાલયો અને બીજાં ખાતાંઓમાં અધિકારની જગાપર પાર્લમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે રોમન કૅથોલિક પંથના લોકોને નીમી શકાય નહિ, તોપણ જેમ્સે તેમને નીમવા માંડ્યા. લૉંગ પાર્લમેન્ટે બંધ કરેલી હાઈ કમિશન કોર્ટ જેમ્સે પાછી સજીવન કરી અને જેફ્રીઝને તેનો અધ્યક્ષ નીમ્યો. ધર્મિક બાબતની તપાસ કરી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર આ કોર્ટને આપવામાં આવ્યો અને લોકોને ગલરાવવા માટે એક સૈન્ય લંડન નજીક તૈયાર રાખવામાં આવ્યું.

જેમ્સની અપ્રિયતા :—જેમ્સ તેના કાયદા વિરુદ્ધના અને જોહાકીના કૃત્યોથી ઇંગ્લિશ પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તે ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તેને ટેકા આપનાર ટોરી પક્ષના લોકો પણ તેની વિરુદ્ધ થયા હતા. વિશ્વવિદ્યાલયો અને દેવજોના અધિકારીઓ તેને પોતાનો માણસ ગણતા નહોતા. સૈન્યમાં પણ અસંતોષ પ્રસર્યો હતો અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તો તેને ધિક્કારતો હતો. ક્રાન્સના રાજ ૧૪ માં લુઇઝે ૧૫૯૮ ની સાલનું ‘એડિક્ટ ઓફ નૅન્ટસ’ નામનું જાહેરનામું ૧૬૮૫ માં રદ કરી તે જાહેરનામાંથી ક્રાન્સના લ્યુગેનોટ (પ્રોટેસ્ટન્ટ) લોકોને જે ધાર્મિક છૂટ મળી હતી તે પાછી ખેંચી લીધી હતી. તેથી ૧૪ માં લુઇઝના કહેવાથી ઇંગ્લંડમાં પણ કૅથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવાનો જેમ્સનો વિચાર છે એવી ધણાંને શંકા થવા માંડી હતી. જેમ્સ ઘરડો થયો હતો અને તેને છોકરો હતો નહિ, અને તેના પછી તેની પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની છોકરી મેરી (લૅલંડના રાજપુત્ર વિલિયમની પત્ની) ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવનાર હતી, તેથી જ ઇંગ્લંડની પ્રજા જેમ્સનો આટલો જુલમ સહન કરી શાંત બેસી રહી હતી.

ઉકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ ૧૬૮૮ :—કાયદા રદ કરવાની સત્તા (Suspending Power) મને છે એમ કહી જેમ્સે પોતાના જ અધિકારથી ‘ઉકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ’ નામનું ફરમાન કાઢ્યું અને તેને આધારે પાર્લમેન્ટે પ્રસાર કરેલા બધા ધર્મસંબંધી કાયદા રદથાતલ છે એમ જાહેર કર્યું (૧૬૮૭). આ

જાહેરનામાથી રોમન કેથોલિક પંથના લોકો પ્રમાણે પ્યુરિટન, ડિસેન્ટર, નોન કોન્ફોર્મિસ્ટ વગેરે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના જહાલ લોકોને પણ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા મળનાર હતી. પણ જેમ્સે માત્ર રોમન કેથોલિક લોકોને માટે જ આ ફરમાન કાઢ્યું છે, અને તે પણ પાર્લમેન્ટની સત્તાની

સાત ધર્મોપદેશકોનો છુટકારો. ચિત્રકાર એમેરી વૉકર.
(ઇ. એમ. વૉર્ડ, આર. એ. ના ચિત્રને અનુસારે). ઉમરાવોની
સલાની છુટી ચાલમાં

ઉપરવટ થઈ, તેથી જેમ્સનું એ કામ પ્યુરિટન પંથના લોકોને પણ પસંદ પડ્યું નહિ. ત્યાર પછી બીજેજ વર્ષે (૧૬૮૮) ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સનું ફરમાન પાછું કાઢી લાગલાગટ એ રવિવારે દરેક દેવળમાં તે વાંચી સંભળાવવું એવો હુકમ જેમ્સે કાઢ્યો (૧૬૮૮ એપ્રિલ).

સાત બિશપોપર ખટલો :—જેમ્સના આ હુકમ માટે ટોરી પક્ષના કેટલાક વફાદાર લોકોને પણ તિરસ્કાર આવ્યો. કૅન્ટરબરીના આર્ચબિશપ સૅન્ડફોર્ડ અને બીબ્બ ૬ બિશપોએ જેમ્સને એક અરજી કરી વિનંતિ કરી કે કેકેલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સનું ફરમાન વાંચવાની અમને ફરજ પાડવી નહિ. પણ જેમ્સને આ વિનંતિ માટે તેમનાપર ચીડ ચઢી અને એ વિનંતિપત્રને રાજદ્રોહી પત્રક ગણી તેમના પર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂકી કામ ચલાવ્યું. જેમ્સે નીમેલા ન્યાયાધીશો આગળ આ કેસ ચાલ્યો પણ જૂરીના સલાસદોએ તેમને નિર્દોષ જાહેર કર્યા (૩૦ જૂન ૧૬૮૮). આવી રીતે એ બિશપોને નિર્દોષ ઠરેલા જાણી લોકોએ તેમના માનમાં જ્યાં ત્યાં વાવટા તોરણો બાંધી આનંદોત્સવ કર્યો એ જોઈ જેમ્સને પગથી તે માથા સુધી ઝાંઝ ચઢી.

વિલિઅમને આમંત્રણ :—આ સાત ધર્માધિકારીઓનો છુટકો થયો તેના ૨૦ જ દિવસ અગાઉ તા. ૧૦ મી જૂન ૧૬૮૮ ને દિવસે જેમ્સને છોકરો * થયો. એ છોકરાનું નામ જેમ્સ એડવર્ડ પાડવામાં આવ્યું. જેમ્સને છોકરો થયો એટલે હવે ઇંગ્લંડની ગાદી તેની પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથની છોકરી મેરીને (હોલંડના રાજા વિલિઅમની પત્ની) નહિ મળતાં જેમ્સના છોકરાને મળશે, અને તે તેના માબાપની માફક રોમન કેથોલિક પંથનો જ થવા સંભવ હોવાથી ઇંગ્લંડમાં રોમન કેથોલિક પંથ પાછો સ્થાપન થશે એવી બીક પ્રજાને લાગવા માંડી. ત્યારે ઇંગ્લંડમાં પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથ કાયમનો કરવા માટે શું કરવું તે વિષે જિહ્વ અને ટોરી બંને પક્ષોના લોકો વિચાર કરવા લાગ્યા. હોલંડનો રાજપુત્ર વિલિઅમ જેમ્સનો ભાણેજ અને જમાઈ થતો હતો અને તે ચુસ્ત પ્રૉટેસ્ટન્ટ હતો. તે ૧૪ માં લુઇસો કદો દુશ્મન પણ હતો, માટે

* જેમ્સે કેલેરેન્ડનની છોકરી ઍન હાઇડ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ લગ્નથી તેને મેરી અને ઍન નામની બે છોકરી થઈ હતી. આ સ્ત્રી ૧૬૭૧ માં મરણ પામી. પછી ૧૬૭૩ માં જેમ્સે મેરી ડી એસ્ટ્રી મોડીના નામની કેથોલિક પંથની રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. અને તેનાથી જેમ્સને આ છોકરો થયો.

વિહગ અને ટોરી બંને પક્ષના કેટલાક ગૃહસ્થોએ ઇંગ્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે તેને સૈન્ય લઈ ઇંગ્લંડ આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. ત્યારે ‘યોગ્ય લાગ મળતાંજ બની શકશે તેટલો જલદી હું ઇંગ્લંડ આવીશ’ એવો વિલિઅમે જવાબ આપ્યો.

વિલિઅમનું ઇંગ્લંડમાં આગમન :—આમ જવાબ વાળ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં વિલિઅમ ૧૫૦૦૦ માણસનું લશ્કર લઈ ઇંગ્લંડને દક્ષિણ કિનારે ટૉર્થે બંદરે ઉતર્યો (નવેમ્બર ૧૬૮૮). એટલે તેને મદદ કરવા લોકો તૈયાર થયા. વિલિઅમનો સામનો કરવા માટે જેમ્સ પાસે ૪૦૦૦૦ ની ફોજ તૈયાર હતી, પણ એ લશ્કરપર ભરોસો મૂકવો કે નહિ તે બાબે તેને શંકા રહેતી હતી. વિલિઅમ સૈન્ય સાથે ઇંગ્લંડને કિનારે ઉતર્યો છે એ જાણતાં જ જેમ્સનો સેનાપતિ ચર્ચિલ (માર્લબરો) પોતાના હાથ નીચેના સૈન્ય સાથે વિલિઅમને જઈ મળ્યો. જેમ્સની છોકરી એન પણ પોતાના આપનો પક્ષ છોડી પોતાના બનેલી (વિલિઅમ) ના પક્ષમાં ગઈ. આ બધી વાત જાણી ત્યારે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં તેને હાથે જે જે જીતમી કૃત્યો થયાં હતાં તે લોકો ભૂલી જાય અને એનું રાજ્યપદ કાયમ રહે એવા હેતુથી જેમ્સે હાઇ કમિશન કોર્ટ રદ કરી, રોમન કેથોલિક લોકોને મોટા મોટા હોદ્દાની જગ્યાપરથી કમી કર્યા અને ઑક્સફર્ડની વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષકોને તેમની જગ્યાપર પાછા નીમવાનો હુકમ કાઢ્યો. અને હવે પછી ઇંગ્લિશ પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને તેના હક કાયમ રાખવાનું વચન તેણે આપ્યું. પણ જેમ્સના આ વચનપર કોઈને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેને મદદ કરવાને કોઈપણ તૈયાર થતું નથી એમ જોઈ જેમ્સે તેનાં બૈરાંછોકરાંને ઇંગ્લંડથી રવાના કરી દીધાં અને પછી ૧૬૮૮ ના ડિસેમ્બરમાં રાજ્યત્યાગ કરી પોતે પણ ફ્રાન્સ નાસી ગયો.

જેમ્સ અને તેનાં છોકરાં :—રાજ્યત્યાગ કર્યા પછી જેમ્સને ૧૪ મા લુઇએ આશ્રય આપ્યો. તેને ઇંગ્લંડની ગાદી પાછી મેળવી આપવા માટે ૧૪ મા લુઇએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને ફત્તેહ મળી નહિ. જેમ્સ ૧૭૦૧ માં મરણ પામ્યો. તેને એન હાઈડ રાણીથી મેરી અને એન નામની બે છોકરી થઈ હતી અને તે

અંતેએ ઇંગ્લંડ પર રાજ્ય કર્યું. **મેરી ઑફ માઉના** રાણીથી જેમ્સને ૧૬૮૮ માં જેમ્સ ઓડવર્ડ નામનો એક છોકરો થયો હતો, પણ ઇંગ્લંડની ગાદી માટે તેનો હક કોઇએ કબૂલ કર્યો નહિ. એ જેમ્સનો છોકરો છે કે કોઇ બીજાનો છોકરો રાણીએ દત્તક લીધો છે એવો શક કેટલાકને હતો તેથી લોકો તેને **દોંગી (The Pretender)** કહેવા લાગ્યા. તેણે ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવવા માટે ૧૭૧૫ માં પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. એને **ચાર્લ્સ ઓડવર્ડ સ્ટુઅર્ટ** નામે છોકરો હતો અને તેણે પણ ૧૭૪૫ માં ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તે પણ તેમાં ફાવ્યો નહોતો.

રાજ્યકાંતિ :—જેમ્સે દેશત્યાગ કર્યા પછી વિલિયમ સૈન્ય લઇ લંડનમાં આવ્યો, ત્યાં લોકોએ તેને વધાવી લીધો. પછી પાર્લમેન્ટની (કન્વેન્શન) બેઠક ભરાઇ, તેમાં જેમ્સના કાયદા વિરુદ્ધના અને જીલમી કૃત્યોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી પ્રજાની સ્વતંત્રતા પર પ્રહાર થાય નહિ તે માટે અને ઇંગ્લિશ પ્રજાના વંશપરંપરાના હકો કયા કયા છે તે ફરીથી જાહેર કરવા માટે પાર્લમેન્ટે ‘**ડેક્લેરેશન ઑફ રાઇટ્સ**’ નામનું પ્રજાના હકનું એક જાહેરનામું તૈયાર કર્યું (૧૬૮૯ જોતે.). આ દસ્તાવેજ પર વિલિયમ અને મેરીએ સહી કરી (૧૬૮૯), પછી પાર્લમેન્ટે તેમને ઇંગ્લંડનું રાજ્યપદ આપ્યું (૧૬૮૯ ફેબ્રુઆરી). જ્યારે ૨ જા જેમ્સે ગાદી ત્યાગ કરી ત્યારે વંશપરંપરાના હકથી તેના પછી તેના પુત્ર જેમ્સ ઓડવર્ડ સ્ટુઅર્ટનોજ ઇંગ્લંડની ગાદી પર હક હતો. પરંતુ તે ન સ્વીકારી પાર્લમેન્ટે વિલિયમ અને મેરીને રાજ્યપદ આપ્યું એ બિના રાજ્યકાંતિ કહેવાય છે.

સારાંશ

૨ જા જેમ્સ (૧૬૮૫-૧૬૮૮)

૨ જા જેમ્સનું ધોરણ—(૧) ‘રાજાનો ઇશ્વરદત્ત અધિકાર’ એ સિદ્ધાંતની માન્યતા અને તે પ્રમાણે અનિયંત્રિતપણે રાજ્ય

કરવાનું ધોરણ. (૨) ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથોલિક પંથ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું.

જેમ્સવિરુદ્ધ બંડ

મન્મથનું બંડ. સેજમૂરની લડાઈ ૧૬૮૫. બંડનું લાંગી પડતું. ન્યાયાધીશ જેફ્રીઝે કરેલી નિર્દય શિક્ષા.

જેમ્સનું ધાર્મિક ધોરણ—

૧૬૮૫ ટેસ્ટ એક્ટની વિરુદ્ધ લશ્કરમાં અને બીજો રોમન કૅથોલિક લોકોને હોદ્દાની જગા. તે માટે પાર્લમેન્ટનો વિરોધ. તેથી પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

૧૬૮૬ ધાર્મિક બાબત માટે હાઈ કમિશન કોર્ટની સ્થાપના. રોમન કૅથોલિક લોકોને ઑકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ઉંચી ઉંચી જગા.

૧૬૮૭ ડેકલેરેશન ઑફ ઇન્ડલજન્સ.

૧૬૮૮ બીબ્લું ડેકલેરેશન ઑફ ઇન્ડલજન્સનું ફરમાન બધાં દેવળોમાં વાંચવામાં આવે એવો હુકમ. સાત ધર્માધિકારીઓનો તે માટે વિરોધ. તે માટે તેમના પર ખટલો. તેઓ નિર્દોષ. પ્રજાનો આનંદોત્સવ.

જેમ્સ અને પાર્લમેન્ટ—

૧૬૮૫ પહેલી પાર્લમેન્ટ. પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા નહિ માનવાનું જેમ્સનું ધોરણ. પાર્લમેન્ટ તરફથી હરકત. પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત.

જેમ્સ અને પ્રજા—

જેમ્સના કાયદા વિરુદ્ધના વર્તન માટે પ્રજામાં તેની અપ્રિયતા. લશ્કરમાં અસંતોષ. ૧૪ મા લુધના કહેવાથી ઇંગ્લંડમાં રોમન કૅથોલિક પંથનો પ્રસાર કરવાનો જેમ્સનો વિચાર છે એવો લોકોને શક. વ્હિગ અને ટોરી પક્ષના નેતાઓ તરફથી વિલિઅમને આમંત્રણ. ૧૬૮૮ ના નવેમ્બરની ૫ મીને રોજ વિલિઅમ ટોર્લે બંદરે ઉતર્યો. જેમ્સનું ઇંગ્લંડમાંથી ફ્રાન્સ નાસી જતું. રાજ્યકાંતિ.

જેમ્સ અને જેમ્સનાં છોકરાં—

૨ જો જેમ્સ ક્રાન્સમાં ૧૭૦૧ માં મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર જેમ્સ એડવર્ડ ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૭૧૫ માં અને પૌત્ર ચાર્લ્સ એડવર્ડ ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૭૪૫ માં ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ.

પાર્લમેન્ટ, વિલિયમ અને મેરી—

૧૬૮૮ ડેકલેરેશન ઓફ રાઇટ્સ. વિલિયમ અને મેરીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેમને પાર્લમેન્ટના કાયદાથી રાજ્ય મળ્યું (૧૬૮૯).

પ્રકરણ ૧૩ મું

—:૦:—

ત્રીજો વિલિઅમ અને મેરી

વિલિઅમ:—જન્મ ૧૬૫૦; રાજ્યારોહણ (૩૯ મે વર્ષે) ૧૬૮૯;
મૃત્યુ ૧૭૦૨

મેરી:—જન્મ ૧૬૬૨; રાજ્યારોહણ (૨૭ મે વર્ષે) ૧૬૮૯;
મૃત્યુ ૧૬૯૪

(૧૬૮૯-૧૭૦૨)

તે સમયના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ	સ્પેન	પ્રશિઆ	રશિઆ
૧૪ મો લુઈ ૨ જો ચાર્લ્સ (૧૬૪૩-૧૭૧૫)		૧ લો ફ્રેડરિક (૧૬૮૮-૧૭૧૩)	પીટર ધી ગ્રેટ (૧૬૯૬-૧૭૨૫)

અગત્યની સાલો—

૧૬૮૯ બિલ ઓફ રાઇટ્સ.	૧૬૯૭ રિઝવિકની સંધિ.
૧૬૯૦ બોર્નની લડાઈ.	૧૬૯૮ પનામાના રકોટિશ
૧૬૯૨ સ્ટેનકર્કની લડાઈ.	સંસ્થાનની નિષ્ફળતા.
૧૬૯૨ લાહોંગની લડાઈ.	૧૭૦૧ ‘ઍક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ’
૧૬૯૩ રાષ્ટ્રીય દેવાંની યોજના.	કાયદો.
૧૬૯૪ ઍક્ટ ઓફ ઇંગ્લંડની સ્થાપના.	૧૭૦૧ ઇંગ્લંડ, હોલંડ અને ઍસ્ટિઆનો ફ્રાન્સ
૧૬૯૪ રાણી મેરીનું મૃત્યુ.	વિરુદ્ધ સંધ.
૧૬૯૫ નામૂરનો કિલ્લો સર કર્યો.	૧૭૦૨ સ્પેનની ગાદીના
૧૬૯૬ પહેલું વ્હિગ પ્રધાન મંડળ.	વારસાનું યુદ્ધ.

ત્રીજો વિલિઅમ અને મેરી:—૨ જા જાએ રાજ્યત્યાગ કર્યા પછી કન્વેન્શન પાર્લિમેન્ટે વિલિઅમ અને મેરી બંનેને ઇંગ્લંડનું

રાજ્યપદ આપ્યું. વિલિયમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો ચુસ્ત અનુયાયી હતો. અને તે ક્રાન્સના રાજ ૧૪ માં લુઇસના કદો શત્રુ હતો. રુઝર્ટ વંશ સાથે તેને સગપણ પણ હતું. તે પહેલા ચાર્લ્સનો દોહિત્ર (છોકરીનો છોકરો; પા. ૧૫૯, વંશાવળી જુઓ) અને બીજા જન્મસનો જમાઈ થતો હતો. ઇંગ્લંડની ગાદીનો બીજા બધાં કરતાં વધારે પાસેનો વારસ તે નહોતો તોપણ મેરીની સાથે વિલિયમને પણ રાજ્યપદ આપવાથી આપણે કોઈ પારકા માણસને રાજ્યપદ આપીએ છીએ એમ પાર્લમેન્ટને લાગ્યું નહિ.

મેરી રાણી

બિલ ઓફ રાઈટ્સ

૧૬૮૯—વિલિયમને રાજ્ય-

પદ આપતી વખતે પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લિશ પ્રજાના જન્મસિદ્ધ હકોનો એક દસ્તાવેજ (Declaration of Rights) તૈયાર કર્યો અને તેપર વિલિયમની સહી કરાવી. આ દસ્તાવેજને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવા માટે પાર્લમેન્ટે વિલિયમ રાજ થયા પછી બિલ ઓફ રાઈટ્સ (Bill of Rights) નામનો કાયદો પસાર કર્યો. એ કાયદામાં નીચે આપેલી મહત્વની કલમો હતી:—

- (૧) પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના આગળનો કાયદો કાયમ માટે કે થોડા વખત માટે રદ કરવાની રાજાને સત્તા નથી.
- (૨) પાર્લમેન્ટની સલાહ ભરી રાજ્યકારભારના કામમાં અને પ્રજાનાં દુઃખકર્યાદ દૂર કરવા માટે તેની સલાહ લેવી એ રાજાનું કર્તવ્ય છે.

- (૩) પાર્લમેન્ટમાં સભાસદોના ભાષણસ્વાતંત્ર્યપર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય નહિ.
- (૪) શાંતિના સમયમાં કાયમનું સૈન્ય રાખવું નહિ.
- (૫) પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજ્યે લોકોપર કોઈપણ કર મૂકવો નહિ.
- (૬) અરજદાર પોતાના દુઃખો રાજ્યને દરશાવવા પ્રજાને હક છે.
- (૭) પોતાને યોગ્ય લાગે એવા પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટના સભાસદ તરીકે ચૂંટવાનો પ્રજાને હક છે.
- (૮) લોકોને ભારે રકમના દંડની શિક્ષા કરવી નહિ.

પાર્લમેન્ટનો સૈન્યપર કાય્ઝ; મ્યુટિની એક્ટ ૧૬૮૯:—

શાંતિની વેળાએ રાજ્યે કાયમનું સૈન્ય રાખવું નહિ, એવી એક કલમ બિલ ઓફ રાઈટ્સના કાયદામાં હતી. પણ દેશમાં બંડખખેડા થાય નહિ અને પરરાજ્ય સાથે લડાઈ થાય ત્યારે કામ લાગે, એ માટે કાયમનું સૈન્ય રાખવાની જરૂર તો હતી જ. પણ રાજ્ય એ સૈન્યનો દુરુપયોગ કરે નહિ અને સૈન્યમાં યોગ્ય શિસ્ત રહે તે માટે પાર્લમેન્ટે **મ્યુટિની એક્ટ (Mutiny Act)** નામનો કાયદો પસાર કર્યો (૧૬૮૯) અને તે કાયદાની મુદત એક વર્ષ પુરતી જ ઠરાવી. એટલે હવેથી દર વર્ષે સૈન્યને પગાર મળે અને સૈન્યમાં શિસ્ત ચાલુ રહે એ માટે એ કાયદો ફરીથી પસાર કરવા માટે દર વર્ષે પાર્લમેન્ટની બેઠક રાજ્યે ભરવી જ જોઈએ.

તિજેરીપર પાર્લમેન્ટની સત્તા ૧૬૮૯:—પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજ્યે પ્રજા પર કર મૂકવો નહિ એવી એક કલમ બિલ ઓફ રાઈટ્સના કાયદામાં રાખવામાં આવી હતી. પણ પાર્લમેન્ટની સંમતિથી પૈસા મળ્યા પછી તે પૈસા કેવી રીતે અને કેવા કામ માટે ખર્ચવા તે રાજ્ય જ ઠરાવતો. પણ એ સ્થિતિ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા અને કયા કામ માટે કેટલો ખર્ચ કરવો તે પણ પાર્લમેન્ટની સંમતિથી જ થાય એ માટે ૧૬૮૯ માં પાર્લમેન્ટે એક નવી પ્રથા શરૂ કરી. રાજ્યને હાથે થનાર ખર્ચના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. (૧) રાજ્યનો અને

રાજકુટુંબનો ખાનગી ખર્ચ (Civil List) અને (૨) રાજ્યકારભાર માટે થનારો ખર્ચ. તે કાળે રાજ્યનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૨ લાખ પાઉન્ડનો

૩ જો વિલિઅમ

થતો હતો. તેપૈકી ૭ લાખ પાઉન્ડ રાજનો ખાનગી ખર્ચ અને ૫ લાખ પાઉન્ડ રાજ્યકારભારનો ખર્ચ કરવો એવું દરાવવામાં આવ્યું. તેમ જ ઉપર કહેલો ખર્ચ અને તે માટે કર મૂકી વસૂલ કરવાની રકમ આગળના રિવાજ પ્રમાણે રાજની હયાતિ સુધી એકદમ સામટાં મંજૂર ન કરતાં એક વર્ષ પૂરતાં જ મંજૂર કરવાનો નવો રિવાજ શરૂ કરવામાં આવ્યો (૧૬૮૯). આ રિવાજ પ્રમાણે રાજના ખાનગી અને રાજ્યકારભારના ખર્ચ માટે રાજને પાર્લમેન્ટની મંજૂરી

મેળવવા માટે દર વર્ષે પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની ફરજ પડવા લાગી.

રાજ્યક્રાંતિ અને ત્યાર પછી થયેલા કાયદાનાં પરિણામ:—૧૬૮૮ માં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ અને ત્યાર પછી થયેલા બિલ ઓફ રાઇટ્સ અને મ્યુટિની એક્ટ નામના કાયદાથી અને રાજ્યતિજોરીપર પાર્લમેન્ટના કાયૂથી ગયાં ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ચાલેલા ઝઘડાનો નિકાલ આવ્યો અને પાર્લમેન્ટનું ઉપરીપણું સ્થાપન થયું. ૨ જી જુલૈયે ગાદી છોડ્યા પછી વંશપરંપરાના હક પ્રમાણે ઇંગ્લંડની ગાદી તેના છોકરા જેમ્સ એડવર્ડને ન આપતાં પાર્લમેન્ટે તે પોતાના અધિકારથી મેરી અને વિલિઅમને આપી. તેથી હવેથી ઇંગ્લંડના રાજને ઇંગ્લંડની ગાદી વંશપરંપરાના હકથી મળતી નથી, પણ પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી જ મળે છે એમ

નક્કી થયું. બિલ ઓફ રાઇટ્સ અને મ્યુટિની ઍક્ટના કાયદાથી રાજ્યકારભારના કામમાં પણ પાર્લમેન્ટનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું. આમ થવાથી ‘રાજની ઈશ્વરદત્ત સત્તા’ (Divine Right Theory) નો સિદ્ધાંત નષ્ટ થયો અને રાજને પાર્લમેન્ટના તંત્ર-પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવવાની ફરજ પડવા લાગી. વિલિઅમ રાજ થયો ત્યારે તેના પ્રધાનમંડળમાં વ્હિગ અને ટોરી બંને પક્ષના સભા-સદા હતા. પણ તેમનાં ધોરણમાં મતભેદ હોવાને લીધે પ્રધાનમંડળનું એક ધોરણ રાખવું મુશ્કેલ પડ્યું. ત્યારે એ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે અને પ્રધાનમંડળ એકમતથી કામ કરે અને તેને પાર્લમેન્ટનો ટેકો મળે તે માટે પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષનું મતાધિક્ય હોય તે પક્ષના નેતા-ઓને પ્રધાનમંડળમાં વિલિઅમે નીમ્યા (૧૬૯૬). વિલિઅમના આ કામથી પાર્લમેન્ટના ટેકાવાળાં પ્રધાનમંડળ (કેબિનેટ) ની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ રૂઢ થવા લાગી.

ટોલરેશન ઍક્ટ ૧૬૮૯:—એ કાયદો પાર્લમેન્ટે ૧૬૮૯ માં પસાર કર્યો. આ કાયદાથી જે લોકો ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિઅન પંથને નહિ માનતા હતા, પણ જેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હતા એવા ડિસેન્ટરે અને નોન કોન્ફર્મિસ્ટોને ધર્મની બાબતમાં તેમના ધર્મમત પ્રમાણે વર્તવાની અને પ્રાર્થના કરવાની પરવાનગી મળી. માત્ર રોમન કેથોલિક લોકોને એવી પરવાનગી મળી નહિ. તેમને તો એપિસ્કોપેલિઅન પંથના મત પ્રમાણે ન ચાલવા માટે આગળ માફક દંડ લેરવો પડતો.

ટ્રાએનિઅલ ઍક્ટ ૧૬૯૪:—પાર્લમેન્ટે ૧૬૯૪ માં આ કાયદો ધડ્યો. પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી દર ત્રણ વર્ષે થવી જોઈએ અને એ ત્રણ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી એક વાર તો પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરાવી જ જોઈએ એવું આ કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું. આ કાયદો થવાથી જેમ પહેલા ચાલસે પાર્લમેન્ટ ન બોલાવતાં ૧૧ વર્ષ સુધી અનંકુશિતપણે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો, અથવા જેમ એક વાર ચૂંટાએલી પાર્લમેન્ટ લાંબ પાર્લમેન્ટપ્રમાણે કે ૨ જા ચાર્લ્સની કારકિર્દીની કંવેલિઅર પાર્લમેન્ટપ્રમાણે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી ચાલી હતી તેમ થવું બંધ પડ્યું અને લોકમતનો પાર્લમેન્ટ ઉપર અને અપ્રયક્ષપણે રાજપર દાબ રહેવા લાગ્યો.

છાપાની સ્વતંત્રતા :—આગળ છાપ ખાતાં પર અને છાપખાનામાં છપાતી બાબતો પર ઘણા અંકુશ હતા. પાર્લમેન્ટ દર વર્ષે લાઇસેન્સિંગ ઍક્ટ નામનો કાયદો પાસ કરતી હતી અને એ કાયદા-અન્વયે ઇંગ્લંડમાં છપાતી દરેક બાબત તપાસવામાં આવતી હતી અને તેમાંની વાંધા પડતી બાબતો પ્રસિદ્ધ કરવાની મના કરવામાં આવતી હતી. પણ પ્રજાને રાજ્યકારભાર પર યોગ્ય ટીકા કરવાની સ્વતંત્રતા મળે એ ઉદ્દેશથી પાર્લમેન્ટે દર વર્ષે પાસ કરવામાં આવતો લાઇસેન્સિંગ ઍક્ટ ૧૬૯૫ માં પાસ કીધો નહિ. એટલે છાપાની સ્વતંત્રતા ઉપરનો પ્રતિબંધ આપોઆપ નીકળી ગયો.

ઍક્ટ ઍફ સેટ્લમેન્ટ ૧૭૦૧ :—પાર્લમેન્ટે ૧૬૮૯ માં વિલિયમ અને મેરીને ઇંગ્લંડની ગાદી આપી હતી. એ નસંતાન મરણ પામે તો તેમના પછી મેરીની બેન ઍનને ઇંગ્લંડની ગાદી મળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. ૧૬૯૫ માં રાણી મેરી નસંતાન મરણ પામી અને ૧૭૦૦ માં ઍનનો છોકરો ‘જૂક ઍફ ગ્લુસેસ્ટર’ મરણ પામ્યો. એટલે ઍન પછી ઇંગ્લંડની ગાદી પર કોણ આવે તે માટે વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. ત્યારે એ બાબત વિષે ૧૭૦૧ માં પાર્લમેન્ટે ‘ઍક્ટ ઍફ સેટ્લમેન્ટ’ નામનો કાયદો ધજો. ૧ લા જાન્યુઆરી દોહિત્રી હેનોવરની રાણી સોફિયાને (૧ લા જાન્યુઆરી છોકરી ઇલિઝાબેથની છોકરી) અને તેના પછી તેના વારસને ઇંગ્લંડની ગાદી મળે એવું આ કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું. સોફિયા અને તેના વારસો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હતા. સ્કૉટ્લેન્ડ વંશના સોફિયા કરતાં વધારે પાસેના સગાં હતાં હતાં પણ તે કેથોલિક પંથના હતા, માટે પાર્લમેન્ટે તેમનો ગાદીપરનો હક કબૂલ રાખ્યો નહિ. આવી રીતે પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી વારસોને જ ઇંગ્લંડની ગાદી મળે અને તે પણ વંશપરંપરાના હકથી નહિ, પણ પાર્લમેન્ટના કાયદાથી મળે એવું આ કાયદાથી ઠરાવવામાં આવ્યું.

આ કાયદામાં બીજા એક મહત્વની કલમ ધાલવામાં આવી હતી. એ કલમથી ન્યાયાધીશોને ઘણી સ્વતંત્રતા મળી. પૂર્વે ન્યાયાધીશોને કાઢી મૂકવાની રાજાને સત્તા હતી અને એ સત્તાને લીધે ન્યાયાધીશો

રાજના દબેલા રહેતા. ઘણી વાર એ સત્તાનો દુરુપયોગ કરવાનું રાજાઓને મન થતું. ૧ લા જેમ્સે, ૧ ચાર્લ્સે અને ૨ જા જેમ્સે ન્યાયાધીશોને દબાવી હંમ્પડન, હેલ્સ વગેરે ગૃહસ્થાની બાબતમાં પોતાને ફાવતો ન્યાય કરાવ્યો હતો. માટે હવેથી એવી રીતે ફરીથી થાય નહિ એવી વ્યવસ્થા આ કાયદાથી કરવામાં આવી. ન્યાયાધીશનો હોદ્દો રાજાની મરજી પર અવલંબી ન રહે એ હેતુથી ન્યાયાધીશોની નીમણૂક જિંદગીસુધી કરવી અને પાર્લમેન્ટની બંને સભામાં ન્યાયાધીશોને કાઢી મૂકવાનો ઠરાવ પસાર થાય અને તેને રાજાની સંમતિ મળે ત્યારે જ તેને કાઢી મૂકી શકાય એવું એ કલમમાં ઠરાવવામાં આવ્યું.

વિલિયમની પરદેશી રાજ્યનીતિ :—વિલિયમ હૉલંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ હતો અને તેને ફ્રાન્સ સાથે વેર હતું. ફ્રાન્સનો રાજા ૧૪ મો લુઈ ઘણો મહત્વાકાંક્ષી હતો. ઉત્તરે હોલેન્ડ નદી સુધી ફ્રાન્સની સરહદ વધારવી અને તેમ કરવા માટે પૅલેટાઇન, લોરેન, સ્પેનિશ નેધર્લંડ અને હૉલંડનો દક્ષિણ ભાગ એ બધાં હસ્તગત કરી લેવાની તેની ઇચ્છા હતી અને એ દિશામાં તેના પ્રયત્નો ચાલુ હતા. એ પ્રાંતો જે લુઈના હાથમાં ગયા તો આખો હૉલંડ દેશ પણ લુઈના તાબામાં જતાં વાર લાગનાર નથી એમ જોઈ લુઈનો વિરોધ કરવા માટે વિલિયમે સ્પેન અને જર્મનીમાંના કેટલાંક સંસ્થાનોનો એક સંઘ ઓગ્ઝબર્ગ આગળ ઉભો કર્યો હતો (૧૬૮૮). ત્યારપછી વિલિયમ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે ૧૪ મા લુઈની વિરુદ્ધ ઓગ્ઝબર્ગના સંઘમાં ઇંગ્લંડપણ સામેલ થશે એવી આશા તેને લાગવા માંડી. ૨ જા ચાર્લ્સ અને ૨ જા જેમ્સની કારકિર્દીમાં એ રાજાઓની સહાનુભૂતિ લુઈ તરફ હતી ત્યારે પાર્લમેન્ટનું ધોરણ લુઈની વિરુદ્ધ જ હતું. તેથી પાર્લમેન્ટને લુઈની વિરુદ્ધની કરવામાં વિલિયમને મુશ્કેલી પડી નહિ. ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ વિલિયમ રાજા થયો ત્યારે લુઈએ જેમ્સને આશ્રય આપ્યો હતો અને સ્કૉટલંડ અને આયર્લંડમાં ૨ જા જેમ્સના હિતમાં જે બંડો થયાં હતાં તેમાં લુઈએ બંડખોરોને મદદ કરી હતી, તેથી ઇંગ્લંડે પણ ફ્રાન્સ સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧૬૮૯).

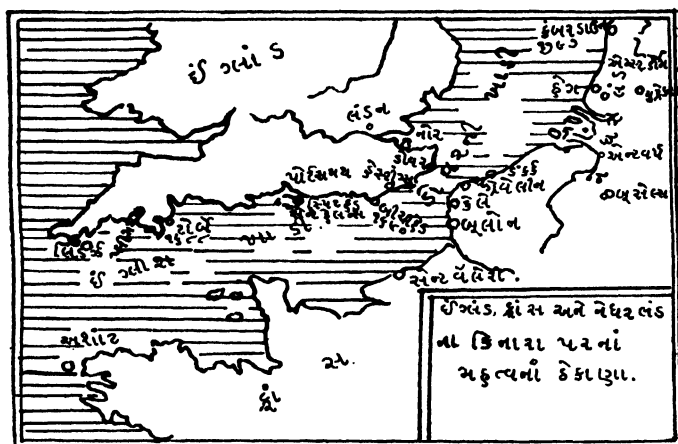
સ્કૉટલંડમાં બંડ ૧૬૮૯-૧૬૯૨ :—ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને વિલિઅમ રાજા થયો, પણ સ્કૉટલંડમાં કેટલાક હાઇલૅન્ડરોએ (પહાડી લોક) તેને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ. ૨ જાન્યુઆરીને પાછો ગાદીપર બેસાડવા માટે તેઓએ વાઇકાઉન્ટ ડંડીની સરદારી નીચે બંડ ઉઠાવ્યું. સ્કૉટલંડમાં મેકેની સરદારી નીચે રાજપક્ષીય સૈન્ય હતું, પણ ડંડીએ કિલિકુકીની લડાઈમાં તેને હરાવ્યું (૧૬૮૯) અને ડંડી એ લડાઈમાં માર્યો ગયો. ડંડી મરણ પામ્યો એટલે હાઇલૅન્ડરોનું લશ્કર નાસી ગયું. ત્યારપછી સ્કૉટલંડના બધા સરદારોએ વિલિઅમને રાજા તરીકે કબૂલ કર્યો. ત્યાર પછી સ્કૉટલંડના સર્વ સરદારોએ વિલિઅમની સત્તાને માન્ય કરી. ૧ જાન્યુઆરી ૧૬૯૨ પહેલા વિલિઅમને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવા એવો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો. આ ફરમાન પ્રમાણે બધા સરદારોએ વિલિઅમની સત્તા કબૂલ કરી પણ મેકડોનાલ્ડ કુટુંબના સરદારો દરારેલી તારીખમાં સોગંદ લેવા આવ્યા નહિ તેથી ગ્લેન્કો આગળ તેમની અને તેમના અનુયાયીઓની કતલ કરવામાં આવી. આવી રીતે સ્કૉટલંડમાંના બંડને બેસાડી દેવામાં આવ્યું.

આયર્લેન્ડમાં બંડ ૧૬૮૯-૧૬૯૨ :—આ જ અરસામાં જોમ્સના વતી આયર્લેન્ડમાં પણ બંડ ઉઠાવવામાં આવ્યું. આયર્લેન્ડના મૂળ રહેવાસી રોમન કેથોલિક પંથના હતા અને તેમની સંખ્યા ૧૦ લાખ હતી. તોપણ આયર્લેન્ડની બધી જમીનનો માત્ર $\frac{1}{4}$ ભાગ તેમની માલિકીનો હતો. પણ ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોક કેટલાક વર્ષો થયાં ત્યાં આવી વસ્યા હતા. તેમની વસ્તી માત્ર ૨ લાખ જ હતી. તેમ છતાં બાકીની $\frac{3}{4}$ જમીન તેમની માલિકીની હતી. અને એ જમીન રોમન કેથોલિક લોક પાસેથી પડાવી લઈ તેમને આપવામાં આવી હતી, તેથી ત્યાંના રોમન કેથોલિક લોકો અને એ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો વચ્ચે વેર હતું, તેથી જ્યારે ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને વિલિઅમ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકોએ ૨ જાન્યુઆરી ૧૬૯૨ વતી બંડ શરૂ કર્યું, અને ત્યાંના પ્રોટેસ્ટન્ટો પર હુમલા કરવા માંડ્યાં, એટલે તે લોકો લંડનડેરી અને એનિસ-

કિલેનના કિલ્લેબંદીવાળા દુર્ગમાં જઈ રહ્યા. તે વખતે ટિકેનિલનો સરદાર આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ડેપ્યુટી હતો અને તે રોમન કેથૉલિક પંથનો હતો. તેથી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી પાછી મેળવવામાં એ મને મદદ કરશે એમ ધારી ૨ જો જુન ૧૪ માં લુઈએ આપેલા ફ્રેંચ સૈન્ય સાથે આયર્લેન્ડ ગયો (માર્ચ ૧૬૮૯). તેણે લંડનડેરીના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તે કિલ્લો સર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અંદરના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોએ ૧૦૫ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો, અને છેવટે તેમને ઇંગ્લેન્ડથી મદદ મળી એટલે જુન ૨૭એ તે ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. એનિસકિલેન કિલ્લાને પણ રોમન કેથૉલિક પંથના લોકોએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ તે કિલ્લાની અંદરના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોએ ઘેરો ઘાલનારા લોકો પર જ હલ્લો કરી તેમને નસાડી મૂક્યા અને તેમની પૂઠ પકડી તેમને ન્યૂ ટાઉન બટલર આગળ સજ્જડ હાર આપી. પછી વિલિઅમ જાતે આયર્લેન્ડ ગયો અને તેણે બૉઈનની લડાઈમાં જુન ૧૬૮૦ નીચે (૧૬૮૦ જુલાઈ) એટલે જુન પાછો ફાન્સ નાસી ગયો. ત્યારપછી આયર્લેન્ડના લોકોએ વિલિઅમની સત્તા કબૂલ કરી અને લિમરિકની સંધિ થઈ, તેમાં આઈરિશ રોમન કેથૉલિક લોકોને ધર્મની બાબતમાં સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. પણ આયર્લેન્ડની પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની પાર્લમેન્ટ એ સંધિની શરત પ્રમાણે ચાલી નહિ. તેથી આયર્લેન્ડના રોમન કેથૉલિક લોક, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અને ઇંગ્લેન્ડના લોક વચ્ચે દુશ્મનાવટ વધતી ગઈ.

ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહ (૧૬૮૯-૧૬૮૭):—આ વિગ્રહ આઠ વર્ષ ચાલ્યો હતો. એ ‘ઇંગ્લેન્ડની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ’ કહેવાય છે, તેમ જ તેને ‘ઑગઝબર્ગના સંધ સાથેનું યુદ્ધ’ પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે આયર્લેન્ડના બળવાખોરોને મદદ કરી ઇંગ્લેન્ડના પદબ્રજ થયેલા રાજા ૨ જો જુન ૧૬૮૯માં ઇંગ્લેન્ડની ગાદી પાછી મેળવી આપવા અને પોતાની ઉત્તર સરહદ હાઈન નદી સુધી લઈ જવા અને નેધર્લેન્ડ અને હૉલેન્ડ દેશ તાબે કરવા લુઈ મથતો હતો તેને તેમ કરતો અટકાવવા માટે આ વિગ્રહ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. આયર્લેન્ડના બળવાખોરોને મદદ કરવા લુઈએ સૈન્ય મોકલ્યું હતું. તેમ જ ઇંગ્લિશ અને ડચ અરમાર સાથે લડવા માટે નૌકાસેનાપતિ ટર્વોઈલિની સરદારી નીચે ફ્રેન્ચ

નૌકાસૈન્ય તેણે તૈયાર રાખ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડના જમીનના અને દરીઆઈ લશ્કરને રોકી રાખી હોલંડ અને નેધર્લંડ દેશો જીતી લેવાની લુધની બાજી હતી. પણ લુધની આ બાજી સમજી જતાં જ આયર્લેન્ડમાં જેમ્સને ઑર્કનીની લડાઈમાં હરાવી વિલિઅમને રસેલની સરદારી નીચે ઇંગ્લિશ અને ડચ અરમારો તૈયાર રાખી ફ્રેન્ચ લશ્કર સામે લડવા માટે તે પોતે સૈન્ય લઈ નેધર્લંડ ગયો.

દરીઆપર લડાઈ:—વિલિઅમ આયર્લેન્ડમાં હતો ત્યારે જ ૩૦ જૂન ૧૬૯૦ ને રોજ નૌકાપતિ ટરવાઈલે લૉર્ડ ટોર્લિંગટનની સરદારી નીચેની ઇંગ્લિશ અને ડચ અરમારોને ઇંગ્લંડના દક્ષિણ કિનારાપર બીચીહેડ નજીક હરાવી હતી. પણ પછી ફ્રેન્ચ અરમારે કંઈ વધારે હિલચાલ કરી નહિ પણ ૧૬૯૨ માં વિલિઅમને નેધર્લંડ ગયેલો જાણી ઇંગ્લંડપર દરીઆઈ ચડાઈ કરી ૨ જા જેમ્સને ઇંગ્લંડની ગાદીપર પાછો બેસાડવાની બાજી લુધએ રચી. ઇંગ્લંડનો સેનાપતિ માર્લબરો અને બીજા કેટલાક રાજદારી પુરુષો ૨ જા જેમ્સ સાથે પત્રવહેવાર ચલાવતા હતા તેપરથી તેઓ મદદ કરશે એમ લુધ સમજતો હતો. પણ નૌકાસેનાપતિ રસેલ

ઇંગ્લિશ અરમાર સહિત તૈયાર હતો તેથી લુઈ પોતાની બાજુમાં ફાવ્યો નહિ. ૧૬૮૨ માં ફ્રાન્સના કિનારાપર આવેલા ‘લાહોગ’ આગળ ઇંગ્લિશ અરમારે ફ્રેન્ચ અરમારનો પરાજય કર્યો અને ઇંગ્લિશ ખાડી અને સમુદ્રઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપ્યું. એટલે ફ્રાન્સ તરફથી ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સવારી આવવાની ખીક જતી રહી.

નેધર્લંડમાં લડાઈ (૧૬૮૧-૮૭) :—નેધર્લંડમાં લકસેમ્બર્ગના હાથ નીચેના ફ્રેન્ચ સૈન્ય અને વિલિઅમની સરદારી તળેના ઇંગ્લિશ, ડચ, સ્પેનિશ અને ઑસ્ટ્રિઅન સંયુક્ત સન્યો વચ્ચે લડાઈ ૧૬૮૧-૧૬૮૭ સુધી ચાલી હતી. ૧૬૮૨ માં સ્ટેનકર્ક આગળ અને ૧૬૮૩ માં લાઇડન આગળ વિલિઅમની હાર થઈ, તો પણ વિલિઅમ હિંમત હાર્યો નહિ. અને ૧૬૮૫ માં એક જગ્યાએ હલ્લો કરી તેણે ‘નામૂર’નો અગ્રયનો ફિટ્લો ફ્રેન્ચો પાસેથી જીતી લીધો. ત્યારપછી એ વર્ષ સુધી આ લડાઈ ચાલી. પણ એ અરસામાં સ્પેનની ગાદીના વારસા સંબંધને સવાલ ઉભો થવાથી રિઝવિકની સંધિથી આ લડાઈ બંધ પાડવામાં આવી (૧૬૮૭). આ સલાહથી લુઈએ વિલિઅમને ઇંગ્લંડના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો.

વિલિઅમની કારકીર્દીની બીજી બાબતો :—વિલિઅમની કારકીર્દીમાં બીજી કેટલીક મહત્ત્વની બિના બની હતી. તેમાંની (૧) રાષ્ટ્રીય જ્વાની યોજના, (૨) ઍક ઍફ ઇંગ્લંડની સ્થાપના અને (૩) ડેરીઅનમાં સ્કોટિશ સંસ્થાન, એમ ત્રણ બિના હતી.

(૧) રાષ્ટ્રીય જ્વું ૧૬૮૩ :—સ્કોટલંડ અને આયર્લંડમાં થયેલા બંડમાં અને ફ્રાન્સ સાથે થયેલી લડાઈમાં થયેલા ખર્ચને રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજમાંથી પહોંચી વળવું અશક્ય હતું. એ લડાઈઓમાં ઘણો ખર્ચ થયો હતો તેથી રાજા પોતાની જવાબદારી ઉપર સાહુકારે પાસેથી કરજ નાણાં લેતો હતો. પણ તે વખતે દેશમાં ભારે અવ્યવસ્થા હોવાને લીધે એમ નાણાં મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી આવે એમ હતું. તેથી એ કર્જ રાજ્યએ એકલા પોતાની જ જવાબદારીપર ન કરતાં પાર્લિમેન્ટની સંમતિથી રાષ્ટ્ર માટે કરવું એવું ખજાનચી મોન્ટેગ્યૂએ સૂચવ્યું અને

તે પ્રમાણે ૧૬૯૩ માં ૧૦ લાખ પાઉન્ડનું દેવું કરવામાં આવ્યું. રાજ્યએ પાર્લમેન્ટની સંમતિથી રાજ્ય માટે એ દેવું કર્યું હતું અને તે દેવું વાળવા માટે આખી પ્રજા જવાબદાર હતી, માટે તે રાષ્ટ્રીય કર્જ કહેવાવા લાગ્યું. વિલિઅમની કારકિર્દીમાં તેને ફ્રાન્સ સાથે લાગલગાટ લડવું પડ્યું હતું તેથી એ રાષ્ટ્રીય દેવાની રકમ ૧ કરોડ અને ૬૦ લાખ પાઉન્ડની થઈ હતી. ત્યારપછી પણ એ દેવું વધી વધીને ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં ૭૫૦ કરોડ પાઉન્ડ જેટલું થયું હતું. આ દેવાં માટે સરકાર વ્યાજ આપે છે.

(૨) ઍંક ઑફ ઇંગ્લંડ ૧૬૯૪:—રાષ્ટ્રીય દેવાંની યોજના અમલમાં આવ્યા પછી સરકારને ઘણાં લોકો તરફથી નાણાં વ્યાજે મળવા લાગ્યાં. ૧૬૯૪ માં લંડનમાં પેટરસન અને બીજા કેટલાક વેપારીઓએ એકઠા થઈ ઍંક ઑફ ઇંગ્લંડ નામની એક પેઢી કાઢી અને સરકારને ૧૨ લાખ પાઉન્ડ વ્યાજે ધીર્યાં. ત્યારે સરકારે એ ઍંકને સ્વીકારી અને ઠરાવેલા પ્રમાણમાં ચલણી નોટા કાઢવાની તેને પરવાનગી આપી. ઍંક ઑફ ઇંગ્લંડ તે વખતે એક નાની પેઢી હતી, પણ હમણાં તે વધીવધીને દુનિયાની મોટી મોટી ઍંકામાંની એક થઈ છે. રાષ્ટ્રીય દેવાંને લીધે અને સરકારી દેખરેખ નીચેની ઍંક ઑફ ઇંગ્લંડમાં લોકો પોતાનાં નાણાં અનામત મૂકવા માંડ્યાને લીધે વિલિઅમની ઇંગ્લંડની ગાદી વધારે સ્થિર થવા લાગી, કારણ કે જો ૨ જા જેમ્સને ઇંગ્લંડની ગાદી પાછી મળે તો રાષ્ટ્રીય દેવું એટલે લડાઈને માટે વિલિઅમને ધીરેલી રકમ બધી ફૂળી જાય એવી લોકોને ખીક રહેતી હતી.

(૩) ડેરિઅન (પનામા) માં સ્કોટિશ સંસ્થાન ૧૬૯૮-૯૯:—ઍંક ઑફ ઇંગ્લંડના સ્થાપનાર સ્કોટિશ વેપારી પેટરસને ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાને જોડનારી ડેરિઅનની (પનામાની) સંયોગિભૂમિ પર સ્કોટિશ લોકોનું એક સંસ્થાન સ્થાપવાની યોજના કાઢી. આ સ્થળ મધ્યમાં આવેલું હોવાને લીધે પેસિફિક અને ઍટલાન્ટિક, એ બંને મહાસાગરોને રસ્તે આ સંસ્થાનિકો ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓ, આફ્રિકા અને હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર સહેલાઈથી કરી

શકશે અને તેથી તેઓ આબાદ થશે એમ તેને લાગતું હતું. આ યોજના પ્રમાણે ડેરિઅનમાં સંસ્થાન સ્થાપવા માટે ૧૨૦૦ બહાદુર અને સાહસિક સ્કોટિશ લોકોએ પોતાનો દેશ છોડ્યો. પણ ડેરિઅનમાં આવી વસ્યા પછી રોગવાળી ખરાબ હવાને લીધે ઘણા સંસ્થાનિકો હાલ હવાલ થઈ ગયા. આ સંસ્થાનિકોને લીધે આપણા વેપારને ઘોડા પહોંચશે એવી બીક ઇંગ્લિશ અને ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓને પણ લાગતી હતી તેથી આ સંસ્થાનની બાબતે રાજ અને પાર્લમેન્ટના સભાસદોનાં મન કિલ્લ કરી નાંખ્યાં. અમેરિકામાંના સ્પેનિશ સંસ્થાનવાસીઓ તરફથી પણ આ સ્કોટિશ સંસ્થાનને ઘણી અડચણ થવા લાગી. આમ બધી બાબુઓથી અડચણો નડવાને લીધે ડેરિઅન સંસ્થાનની યોજના પડી ભાંગી અને ઘણા સંસ્થાનિકો મરણ પામ્યા અને સ્કોટિશ લોકોની ૪ લાખ પાઉન્ડની રકમનું નુકસાન થયું (૧૬૯૯). વિલિઅમ પ્રથમથી જ આ યોજનાની વિરુદ્ધ હતો, તેથી એ યોજના પડી ભાંગવા માટે સ્કોટિશ લોકો વિલિઅમનો દોષ કાઢતા હતા.

સ્પેનની ગાદીના વારસાનો સવાલ :—આ વખતે સ્પેનનું રાજ્ય ઘણું મોટું હતું. એ સામ્રાજ્યમાં સ્પેન, નેધર્લેન્ડ, સાઈનિઆ, ઇટલીમાં આવેલું નેપલ્સ, સિસિલી, મિલન, દક્ષિણ અમેરિકાના સંસ્થાનો અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાંના કેટલાક ટાપુઓ, એટલા બધા પ્રદેશો આવેલા હતા. આ સામ્રાજ્યપર ધરડો રાજ ૨ જો ચાર્લ્સ રાજ્ય કરતો હતો. તેને કંઈ સંતાન હતું નહિ. તેની બહેનોમાંની એક ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ માં લુઈ સાથે પરણી હતી અને બીજી ઓરિટ્રાના શહેનશાહ લિઓપોલ્ડ સાથે પરણી હતી. ચાર્લ્સના મરણ પછી તેનું રાજ્ય તેની એકાદ બહેનના વંશજને મળશે એ સ્પષ્ટ હતું. પણ સ્પેનનું એ મોટું સામ્રાજ્ય ફ્રાન્સના કે ઓરિટ્રાના રાજપુત્રને મળે તો આગળ જતાં એ રાજ્યો એકત્ર થવાથી ફ્રાન્સનું કે ઓરિટ્રાનું રાજ્ય એટલું બધું બળવાન થાય કે તેને લીધે યુરોપમાં સત્તાનું સમતોલપણું (Balance of Power) જતું રહે એવી બીક યુરોપના બીજાં રાજ્યોને લાગતી હતી. ફ્રાન્સનું રાજ્ય વિશેષ બળવાન હોવાને લીધે સ્પેનની ગાદી ફ્રાન્સના રાજપુત્રને ન મળે એવી વિલિઅમની ઇચ્છા

હતી. તેથી વિલિઅમે એવી યોજના સૂચવી કે સ્પેનના સામ્રાજ્યના વિભાગ કરી સ્પેન, નેધર્લેન્ડ અને સ્પેનનાં અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો ઑસ્ટ્રિયાના રાજપુત્રને મળે અને ઇટલીમાંનો સ્પેનના તાબાનો મુલક ફ્રાન્સના રાજપુત્રને મળે. સ્પેનના સામ્રાજ્યના બંને સરખા વારસ હોવાને લીધે આખું સામ્રાજ્ય આપણને એકલાને મળે એ અશક્ય જોઈ. ૧૪ માં લુઈ અને લિઓપોલ્ડ બંનેએ એ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. પણ આવી રીતે તેને પૂછ્યા વિના બીજાં રાજ્યોને તેના રાજ્યની વહેંચણી કરતાં જોઈ ૨ જી ચાર્લ્સને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો. તેની પ્રકૃતિ પણ બગડતી ચાલી અને મોત પાસે આવ્યું જાણી તેણે એક વસિયતનામું તૈયાર કર્યું (૧૭૦૦). તેમાં ચાર્લ્સે એવી વ્યવસ્થા કરી કે મારા રાજ્યના ભાગ ન પાડતાં આખું સામ્રાજ્ય મારી મોટી બહેનના પૌત્ર ફિલિપ, ડ્યૂક ઓફ ઍન્જૂને (૧૪ માં લુઈનો નાનો પૌત્ર) આપવું, અને જો ફિલિપ એ રાજ્ય લેવા ના પાડે તો તે લિઓપોલ્ડના નાના છોકરા આર્ચડ્યૂક ચાર્લ્સને આપવું. આ વસિયતનામું કરીને ચાર્લ્સ ૧૭૦૦ ના નવેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. વસિયતનામાંમાંની ઉપલી વ્યવસ્થા વિષે જાણ્યા પછી એ બાબતમાં હવે શું કરવું એ લુઈ આગળ પ્રશ્ન જ આવી પડ્યો. આખરે લિઓપોલ્ડ અને વિલિઅમ સાથે સ્પેનના સામ્રાજ્યના વિભાગના સંબંધમાં જે યોજના થઈ હતી તે લુઈએ રદ કરી અને પોતાના નાના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનનો રાજા જાહેર કરી તેને સૈન્ય આપી સ્પેન મોકલ્યો.

ફ્રાન્સવિરુદ્ધ સંઘ:—સ્પેનનું સામ્રાજ્ય કે તેમાંનો ફેટલોક ભાગ પોતાના છોકરાને મળશે એવી લિઓપોલ્ડને આશા હતી. પણ ૧૪ માં લુઈના ઉપલાં કૃત્યથી તે આશા નષ્ટ થઈ. તેથી તે લુઈની વિરુદ્ધ થયો. લુઈના પૌત્રને સ્પેનની ગાદી મળ્યાથી આગળ જતાં એ બંને રાજ્યો એક થતાં ફ્રાન્સનું રાજ્ય બહુ બળવાન થશે એમ જાણી વિલિઅમે લિઓપોલ્ડને મદદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ જ અરસામાં (૧૭૦૧ માં) ઇંગ્લંડનો પદ્મપ્રષ્ઠ રાજા ૨ જો જેમ્સ મરણ પામ્યો. ત્યારે રિઝવિકની સંધિની શરત પ્રમાણે લુઈએ વિલિઅમને ઇંગ્લંડના રાજા તરીકે કબૂલ કર્યો હતો, છતાં તેણે હવે ૨ જી જેમ્સના પુત્ર જેમ્સ

ફ્રાન્સિસ એડવર્ડને ઇંગ્લંડના રાજા ૩ જા જેમ્સ તરીકે જાહેર કર્યો. લુઈના આ કામથી તમામ ઇંગ્લિશ પ્રજા ખળભળી ઉઠી, ત્યારે વિલિયમને લુઈ વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ, હૉલંડ, ઑસ્ટ્રિયા, જર્મનીમાંના કેટલાંક નાનાં સંસ્થાનો અને સેવાય એ રાજ્યોનો એક સંઘ (Grand Alliance) સ્થાપ્યો (૧૭૦૧). મિત્ર રાજ્યોના આ સંઘ વિરુદ્ધ ફ્રાન્સ, સ્પેન, અને બેવેરિઆનો એક સંઘ સ્થપાયો અને સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ શરૂ થયું (૧૭૦૨).

વિલિયમ માટે ઇંગ્લિશ પ્રજાનો અભિપ્રાય :— ૨ જા જેમ્સના જીલમી રાજ્યને પરિણામે વિલિયમ અને મેરીને ઇંગ્લંડની ગાદી આપવામાં આવી હતી. વિલિયમ ઓછું બોલનારો અને શાંત પ્રકૃતિનો રાજા હતો. પ્રજાને પોતાની કરી લેવાની કળા તેનામાં નહોતી, તેથી ઇંગ્લિશ પ્રજા તેને પોતાનો ગણતી નહોતી. રાણી મેરી સોફિય હતી. તેના આનંદી અને મમતાળુ સ્વભાવને લીધે બધા તેને ચાહતા અને માન આપતા. ૧૬૯૪ માં તે મરણ પામી. પછી વિલિયમ વધારે અપ્રિય થયો અને તેની વિરુદ્ધ કાવતરાં થવા લાગ્યાં. આ કાવતરાંમાં કેટલાક મોટા મોટા અમલદારો પણ સામેલ હતા, પણ એ કાવતરાં નિષ્ફળ ગયાં. કુનેહબાજ, મુત્સદ્દી અને શરા યોદ્ધા તરીકે આખા યુરોપમાં વિલિયમની ખ્યાતિ સારી હતી. તેના એ ગુણોને લીધે જ ૧૪ મા લુઈ જેવા મહત્ત્વાકાંક્ષી અને બળવાન રાજાની બધી બાજુ તે બગાડી શક્યો હતો. તે બહાદુર લડવૈયો હતો અને તેનું ચીવટપણું વખાણવા જેવું હતું. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ તે પોતાનું મન શાંત રાખતો અને તેથી તેને તેના પ્રયત્નોમાં ક્ષેત્ર મળતી હતી. તેણે ઇંગ્લંડપર ૧૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાંના ૧૧ વર્ષ તે તેણે લડાઈમાં જ ગાળ્યાં હતાં. તેની કારકિર્દીના છેવટના ભાગમાં તેણે ફ્રાન્સવિરુદ્ધ મિત્રરાજ્યોનો એક મોટો સંઘ ઉભો કર્યો હતો અને ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ કરી હતી. જે દિવસે લડાઈ શરૂ થઈ તે જ દિવસે શિકાર કરતાં ઘોડા પરથી પડી જઈ તે મરણ પામ્યો (૧૭૦૨).

સારાંશ

૩ જો વિલિઅમ (૧૬૮૯-૧૭૦૨) અને મેરી (૧૬૮૯-૧૬૯૪) વિલિઅમનું અંતસ્થ ધોરણુ:—

- (૧) પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય કરવું.
- (૨) પાર્લમેન્ટમાં વધુ મતવાળા પક્ષમાંથી પોતાનું મંત્રીમંડળ નીમવું.
૧૬૮૯ બિલ ઑફ રાઇટ્સ અને મ્યુટિની ઍક્ટ અને તે દ્વારા તિજોરી અને સૈન્ય પર પાર્લમેન્ટનો કાબૂ.
૧૬૯૩ મૅટિગ્યૂની રાષ્ટ્રીય દેવાંની યોજના.
૧૬૯૪ પેટરસનની આગેવાની નીચે ઍક ઑફ ઇંગ્લંડની સ્થાપના. દ્વાર્ધએનિઅલ ઍક્ટ (ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી).
૧૬૯૯ ડેરિઅન (પનામા) માં સંસ્થાન સ્થાપવાની સ્કૉટ લોકોની યોજના, ત્યાંની ખરાબ હવા, ઇંગ્લિશ વેપારીઓની સ્પર્ધા, રાજ અને પાર્લમેન્ટ તરફથી ઉત્તેજન નહિ, તેથી એ યોજનાની નિષ્ફળતા.
૧૭૦૧ ઍક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ. એન પછી હંનોવર વંશનાને ઇંગ્લંડની ગાદી. ન્યાયાધીશને ખરતરફ કરવા માટે રાજ અને પાર્લમેન્ટ બંનેની સંમતિ જરૂરી.

વિલિઅમની પરદેશી રાજ્યનીતિ:—

- (૧) ૧૪ મા જુલૈની મહત્વાકાંક્ષા રોકવી; (૨) હોલંડનો ખચાખ કરવો; (૩) ઇંગ્લંડ, હોલંડ, સ્પેન, અને જર્મનીના કેટલાંક સંસ્થાનોનો ક્રાન્સવિરુદ્ધ સંઘ (ઑગઝબર્ગનો સંઘ) સ્થાપવો.

૧૪ મા જુલૈની મહત્વાકાંક્ષા :—હોલંડ અને નેધર્લંડ દેશો જીતી લઈ ક્રાન્સની ઉત્તર સરહદ વધારવી અને ક્રાન્સનું રાજ્ય બળવાન કરવું. પોતાની ધન્ય પાર પાડવામાં ઇંગ્લંડ તરફથી હરકત થાય નહિ માટે સ્કૉટલંડના અને આયર્લંડના બંડખોરોને મદદ કરી ઇંગ્લંડને તેમાં ગુંછવી રાખવું. વિલિઅમનો ઇંગ્લંડની ગાદીપરનો હક સ્વીકારવો નહિ અને ઇંગ્લંડપર દરીઆઈ સવારી લઈ જવી.

સ્કૉટલેન્ડમાં બંડ — ૧૬૮૯ માં કિલિંકીની લડાઈમાં ઇંગ્લિશ લશ્કરની હાર. પણ પછી સ્કૉટ લોકની હાર. ૧૬૯૨ માં ગ્લેન્કોની કતલ.

આયર્લેન્ડમાં બંડ — બૉઈનની લડાઈમાં (૧૬૯૦) વિલિઅમને જીતેને હરાવ્યો.

જેમ્સ ફ્રાન્સ ગયો. આયર્લેન્ડના બંડનું ખેતી જવું.

ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહ (૧૬૮૯-૧૬૯૭) —

દરીઆઈ લડાઈ—બીચીહેડ નજીક ફ્રેન્ચ નૌકાસેનાપતિ ટરવાઇલે ઇંગ્લિશ અરમારને હરાવી (૧૬૯૦). પણ ત્યાર પછી ૧૬૯૨ માં લાહૉંગ નજીક ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિ રસેલે ફ્રેન્ચ અરમારને હરાવી; એટલે ઇંગ્લેન્ડ પર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાની લુઈની બાજુ બગડી.

જમીન પર લડાઈ—ફ્રેન્ચ સૈન્યે ૧૬૯૨ માં સ્ટેનકર્ક આગળ અને ૧૬૯૩ માં લાઇડન આગળ વિલિઅમને હરાવ્યો, પણ ૧૬૯૫ માં વિલિઅમે ફ્રેન્ચોને હરાવી નામૂરનો કિલ્લો જીતી લીધો. ત્યારપછી સ્પેનની ગાદીના વારસાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો તેમાં યુરોપી સૈન્યનું લક્ષ ગયાથી એ લડાઈ બંધ પાડવામાં આવી.

રિઝવિકની સંધિ ૧૬૯૭—લુઈએ વિલિઅમને ઇંગ્લેન્ડના રાજ તરીકે સ્વીકાર્યો.

સ્પેનની ગાદીના વારસાના હુકનો પ્રશ્ન—

સ્પેનના વૃદ્ધ અને નસંતાન રાજા ૨ જી ચાર્લ્સના પાસેના સગામાં ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયાના રાજકુંવરો હતા. પણ તેમાંના એકને જો સ્પેનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય મળે તો ઑસ્ટ્રિયા કે ફ્રાન્સનું રાજ્ય ઘણું બળવાન થાય એ બીક. સ્પેનના રાજ્યની એ બે વારસોમાં વહેંચણી કરવી અને સ્પેનનું મહારાજ્ય ઑસ્ટ્રિયા કે ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડાઈ ન જાય એવી વિલિઅમ અને બીજા રાજાઓની ઇચ્છા અને તેમાં લુઈની સંમતિ. પણ સ્પેનના રાજા ચાર્લ્સના વિલ પ્રમાણે સ્પેનનું આખું સામ્રાજ્ય ૧૪ માં

લુઇના પૌત્ર ફિલિપને મળવાનું હોવાને લીધે અને તે વ્યવસ્થા લુઇએ કબૂલ રાખવાને લીધે ફ્રાન્સવિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ, ઓસ્ટ્રિયા, હોલંડ અને સેવોયનો સંઘ (૧૭૦૧) અને યુદ્ધની શરૂઆત (૧૭૦૨).

તે સમયના પ્રસિદ્ધ પુરુષો :—

વિલિઅમના પ્રધાનો—લૉર્ડ ડેન્બી, જ્યૉર્જ સેવાઇલ, લૉર્ડ ગોડૉલફિન, ચાર્લ્સ મોન્ટેગ્યૂ (આર્થિક બાબતનો).

નૌકાખાતાનો—રસેલ.

લગાઈ ખાતાનો—માર્લબરો.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના—સર આઇઝૅક ન્યૂટન, અને જૉન લૉક.

પ્રકરણ ૧૪ થું

—:૦:—

ઍન

જન્મ ૧૬૬૫; રાજ્યારોહણ (૩૭ મે વર્ષે) ૧૭૦૨, મૃત્યુ ૧૭૧૪

(૧૭૦૨-૧૭૧૪)

તે સમયના રાજ્યકર્તા

ફ્રાન્સ

ઑરિફ્રા

સ્પેન

૧૪ મો જુન

લિઓપોલ્ડ

૫ મો ફિલિપ (૧૪ મા જુનનો પૌત્ર)

(૧૬૪૩-૧૭૧૫)

૧૭૧૧ સુધી

(૧૭૦૦-૧૭૪૬)

અગત્યની સાલો—

૧૭૦૪ ઍક્ટ ઑફ સિક્યુરિટી.

૧૭૦૮ ઑડનાર્ડની લડાઈ.

૧૭૦૪ બ્લેનહીમની લડાઈ;

૧૭૧૦ ટોરી પ્રધાનમંડળ, ટોરી

જિન્સાલ્ટર અંગ્રેજીએ

પક્ષે માર્લબોરોને લડાઈ-

શરૂં.

માંથી પાછો બોલાવી લીધો.

૧૭૦૬ રેમિઈની લડાઈ.

૧૭૧૩ યુટ્રેચની સંધિ.

૧૭૦૭ સ્કોટિશ અને ઇંગ્લિશ

પાર્લમેન્ટનું એકી-

કરણ.

ઍન :—મેરી અને વિલિઅમને સંતાન ન હોવાને લીધે ઍક્ટ ઑફ સેફ્થમેન્ટના કાયદા અન્વયે મેરીની નાની બ્લેન ઍના ઇંગ્લંડની રાણી થઈ. તેનું લગ્ન ડેનમાર્કના રાજપુત્ર જ્યોર્જ સાથે થયું હતું. પણ તેને રાજ્યપદ આપવામાં આવ્યું નહોતું. જ્યોર્જ ઠંડી પ્રકૃતિનો ગૃહસ્થ હતો. તે રાજ્યકારભારમાં કંઈ ભાગ લેતો નહિ. જૂક ઑફ કંબરલંડના ખિતાબથી તે ઉમરાવની સભાનો સભાસદ હતો. ઍન ધાર્મિક વૃત્તિની, હેતાળ અને સારા સ્વભાવની હતી. પણ તે બુદ્ધિશાળી અને કર્તૃત્વવાન નહોતી તેથી તે બીજાઓની સલાહથી રાજ્યકારભાર

ચલાવતી હતી. તે વેળાએ ઇંગ્લંડમાં સૌથી મોટો રાજદ્વારી પુરુષ પ્રખ્યાત સેનાપતિ માર્લબરો હતો. તે લોબી, સ્વાર્થી અને ખટપટી

એન રાણી

હતો. તે ૨ જા જેમ્સનો વિશ્વાસુ સેનાપતિ હતો, છતાં વિલિયમને જઈ મળ્યો; વિલિયમ ગાદીપર હતો ત્યારે જેમ્સ ૨ જા સાથે તે કારસ્થાન કરતો હતો. પણ એનની કારકિર્દીમાં તેણે લુઈ વિરુદ્ધનું વિલિયમનું ધોરણ ચાલુ રાખ્યું. માર્લબરોની પત્ની સેરા જેનિંગ્ઝ બડી ખટપટી અને કાવતરાંખોર સ્ત્રી હતી. તે એનની ખેનપણી હતી અને રાણી આગળ તેનો લાગવગ ધણો હતો. તેથી સેરા જેનિંગ્ઝ અને

માર્લબરોની સલાહ પ્રમાણે જ એન રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી.

સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ (૧૭૦૨-૧૭૧૩) :—

રાણી એન ગાદી પર આવી ત્યારે સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ તરતનું જ શરૂ થયું હતું. ૧૪ મા લુઈના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનની ગાદી મળે તો ફ્રાન્સ અને સ્પેનના રાજ્યો જોડાઈ જઈ બહુ બળવાન થઈ જશે એવી બીક યુરોપનાં રાજ્યોને લાગતી હતી. ત્યારે ફિલિપને સ્પેનની ગાદી ન મળે અને તે ઑસ્ટ્રિયાના રાજાના છોકરા ચાર્લ્સને મળે એમ કરવા માટે વિલિયમની કારકિર્દીમાં ફ્રાન્સવિરુદ્ધ સંઘ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. પછી જ્યારે લુઈએ ફિલિપને સ્પેનના રાજા તરીકે જાહેર કરી સ્પેન મોકલ્યો ત્યારે યુરોપમાં લડાઈ શરૂ થઈ. લડાઈ શરૂ થતાં જ વિલિયમ મરણ પામ્યો ત્યારે એને માર્લબરોની સલાહથી એ યુદ્ધમાં લાગ લીધો અને માર્લબરોને જ સેનાપતિ નીમી લડવા મોકલ્યો. આ વખતે માર્લબરોની ઉંમર ૫૦ વર્ષથી ઉપર હતી તો પણ તેણે ઉત્સાહ અને જોશથી એ યુદ્ધ ચલાવ્યું. ફ્રાન્સના પક્ષમાં સ્પેન અને બેલ્જિયમ હતાં અને મિત્ર રાજ્યોના પક્ષમાં ઇંગ્લંડ, હોલંડ, ઑસ્ટ્રિયા,

માર્ચ/એપ્રિલ ૨૦૨૦

સેવૌચ અને જર્મનીમાંનાં કેટલાંક સંસ્થાનો હતાં. મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યનો સરદાર માર્લબરો હતો, અને સેવૌચના પ્રિન્સ (રાજપુત) યુજનની તેને મદદ હતી.

જર્મની અને નેધર્લેન્ડમાં મિત્ર રાજ્યોનો વિજય:—

ફ્રાન્સની ઉત્તરે હાઈન નદી સુધીનો બધો મુલક પોતાના તાબામાં લેવાનો લુઈનો ઇરાદો હતો. તેથી તેણે તેના લશ્કરનો એક ભાગ નેધર્લેન્ડમાં મોકલ્યો અને બીજા ભાગને પૂર્વ સરહદપર મધ્ય યુરોપમાં પ્રિન્સ યુજનની સરદારી નીચેના ઑસ્ટ્રિઅન અને સેવૌચના સૈન્ય સાથે લડવા મોકલ્યો. લુઈનો ઉપલો હેતુ બાળી માર્લબરો પોતાનું સૈન્ય નેધર્લેન્ડમાં લઈ ગયો અને તેણે ડચ સૈન્ય સાથે મળી જઈ ફ્રેન્ચ સૈન્ય સાથે લડવાની યુક્તિ રચી. તેણે નેધર્લેન્ડમાંના ફ્રેન્ચના કેટલાક કિલ્લા જીતી લીધા અને ફ્રેન્ચ સૈન્યને નેધર્લેન્ડમાંથી હાંકી કાઢવાનો વિચાર કર્યો. આ અરસામાં ઑસ્ટ્રિઅના સામ્રાજ્યમાંના હંગેરીના લોકોએ બંડ કર્યું છે, અને એ સ્થિતિનો લાભ લઈ ફ્રેન્ચ અને બેવેરિઅન લશ્કર ઑસ્ટ્રિઅા પર સવારી કરવાના વિચારમાં છે એવી ખબર માર્લબરોને મળી. ત્યારે પ્રિન્સ યુજનના ઑસ્ટ્રિઅન લશ્કરને મદદ કરવા માટે માર્લબરો પોતાનું સૈન્ય નેધર્લેન્ડમાંથી મધ્ય યુરોપમાં તાબડોલ લઈ ગયો અને ફ્રેન્ચ અને બેવેરિઅન લશ્કરના બેવેરિઅામાં ડેન્યૂબ નદીને કિનારે **બ્લેનહીમ** આગળ ધ્રુવે ધ્રુવે ઉડાવી દીધા (૧૭૦૪). આ હારથી ફ્રેન્ચ સૈન્યને જર્મનીમાંથી ચાલી જવું પડ્યું. ઑસ્ટ્રિઅાનું રાજ્ય બચી ગયું. પછી સેવૌચના પ્રિન્સ યુજને ટ્યૂરિન નજીક ફ્રેન્ચોને હરાવી ઇટલીમાંથી પણ તેમને હાંકી કાઢ્યા.

બ્લેનહીમની લડાઈ પછી માર્લબરો પાછો નેધર્લેન્ડ ગયો અને તેણે **રેમિલિય** (Ramillies) ની લડાઈમાં ફ્રેન્ચ લોકોપર બીજી જીત મેળવી (૧૭૦૬). આ જીતથી ઍટવર્પ અને બ્રુસેલ્સ અને નેધર્લેન્ડનો બીજો ઘણો ભાગ તેના કબજામાં આવ્યો. ત્યારપછી માર્લબરોએ ૧૭૦૮ માં નેધર્લેન્ડમાં **ઔડનાર્ડ**ની (Oudenarde) લડાઈમાં જીત મેળવી ફ્રાન્સની સરહદ ઉપરનો **લિલી**નો અગ્રયનો અને મજબૂત કિલ્લો કબજે કરી લીધો. ત્યારપછી **માલ્પ્લાકે**ની (Malplquet)

હાથમાં માર્લબરોએ જીત મેળવી (૧૭૦૯). એટલે આખો નેધર્લંડ દેશ
ના તાબામાં આવ્યો.

સ્પેનમાં લડાઈઓ :—લુઈએ તેના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનના
ખૂન તરીકે ૧૭૦૧ માં સ્પેન મોકલ્યો હતો તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા
મેત્ર રાજ્યોએ પ્રયત્ન કર્યો. ૧૭૦૫ માં મિત્ર રાજ્યોએ બારસીલોના
(Barcelona) આગળ જીત મેળવી, એટલે પોર્ટુગલ પણ મિત્ર
રાજ્યો સાથે જોડાયું. પછી મિત્ર રાજ્યોએ સ્પેનની રાજધાની
મૅડ્રિડનાહરે પણ જીતી લીધું (૧૭૦૭). પણ પછી તરજ જ આલ્મંઝા
(Almanza) ની લડાઈમાં મિત્ર રાજ્યોની હાર થઈ (૧૭૦૭), તેથી
મને પાછાં હાથું પડ્યું.

દરીઆઈ લડાઈઓ :—જ્યારે મિત્ર રાજ્યોનું લશ્કર નેધર્લંડમાં
જીત કરતું હતું ત્યારે દરીઆપર પણ ઇંગ્લિશ અરમાર વિજય કરતી
હતી. ઇંગ્લંડના નૌકાસેનાપતિ રૂકે ૧૭૦૨ માં સ્પેનના પશ્ચિમ કિનારા
પર વિગો બંદર આગળ સ્પેનિશ અને ફ્રેન્ચ લડાયક વહાણોનો નાશ
કર્યો. પછી તેણે ૧૭૦૪ માં સ્પેનને દક્ષિણ કિનારે આવેલું જિબ્રાલ્ટરનું
પ્રગત્યનું નાકું જીતી લીધું અને ત્યાંના કિલ્લો કબજે કરી લીધો.
મ ૧૭૦૮ માં ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલો માઇનોર્કા બેટ પણ
ઇંગ્લિશ અરમારે જીતી લીધો.

યુરોપમાં આ યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ઇંગ્લંડમાં પાર્લમેન્ટની નવી
ફૂટણી થઈ અને તેમાં ટોરી પક્ષનું જોર વધુ માલમ પડ્યું (૧૭૧૦).
મે અરસામાં ઐન રાણીને તેની સખી સેરા જેનિંગઝ (માર્લબરોની
ત્તી) સાથે અણબનાવ થયો. પછી ઐને વ્હિગ પક્ષના પ્રધાનોને
દહે ટોરી પક્ષમાંથી પ્રધાનમંડળ નીમ્યું. ટોરી પક્ષની રાજ્યનીતિ
હાઈ બંધ પાડવાની હતી. તેણે માર્લબરોપર લાંચ ખાવાનું
હોમત મૂક્યું અને તેને સેનાપતિના પદપરથી કાઢી મૂકી ઓર્મોડને
નાપતિ નીમ્યો. આ વખતે યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિઆનો રાજ લિઓપોલ્ડ
૧રણ પામ્યો (૧૭૧૧) અને તેનો છોકરો ચાર્લ્સ ઑસ્ટ્રિઆનો
ખૂન થયો. ત્યારે તેને બીજી સ્પેનની ગાદી મેળવી આપવામાં મિત્ર
રાજ્યોને કંઈજ લાભ નહોતો. નેધર્લંડમાં, જર્મનીમાં અને સમુદ્રપર

ફ્રાન્સની હાર થવાથી ૧૪ મે લુઈ પણ સલાહ કરવા રાજી હતો. સ્થિતિ આવી હોવાને લીધે હોલંડમાં યુદ્ધ આગળ મિત્રરાજ્યોએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી (૧૭૧૩).

યુદ્ધની સંધિ ૧૭૧૩:—(૧) આ સંધિથી ૧૪ મે લુઈના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનની ગાદી અને સ્પેનના અમેરિકામાંના સંસ્થાનો મળ્યાં, પણ ફ્રાન્સની ગાદીપરનો તેનો હક રદ કરવામાં આવ્યો. (૨) ઑસ્ટ્રિયાના રાજા ચાર્લ્સને સ્પેનના તાબાનો નેધર્લંડ અને ઇટલીમાં મિલાન, નેપલ્સ અને સાર્ડિનિયાનો ટાપુ મળ્યાં. (૩) ડચ લોકોને નેધર્લંડની સરહદપરના કિલ્લા મળ્યા. (૪) સેવૉયના રાજપુત્ર યુજીનને સિસિલી બેટ મળ્યો. (૫) પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી વારસને જ ઇંગ્લંડની ગાદી મળે એ શરત લુઈએ સ્વીકારી અને બીજા જેમ્સના છોકરાને મદદ નહિ કરવાનું કબૂલ કર્યું. (૬) ઇંગ્લંડને ફ્રાન્સ પાસેથી અમેરિકામાંના ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડ, નોવાસ્કોશિઆ અને સ્પેન તરફથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં નિઝોલ્ટર અને માઈનોર્કાનાં અગત્યના ઠેકાણાં મળ્યાં. (૭) સ્પેનના અમેરિકાના સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવા માટે દર વર્ષે એક પહાણુ મોકલવાની ઇંગ્લંડને પરવાનગી મળી.

એ વિગ્રહનું પરિણામ:—આ વિગ્રહથી યુરોપમાં ફ્રાન્સનું લરકરી શ્રેષ્ઠત્વ નહિ જેવું થઈ ગયું, સ્પેનની દરીઆઈ સત્તાની ઉતરતી કળા થવા લાગી અને તેને બદલે ઇંગ્લંડની દરીઆઈ સત્તા સ્થાપન થઈ. ઇંગ્લંડનું રાજ્ય અને તેનો વેપાર વધવા લાગ્યાં અને તેથી એ બાબતમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સ્પર્ધા શરૂ થવાનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં.

એન અને તેના પ્રધાન:—જ્યારે એન ગાદી પર આવી ત્યારે યુરોપમાં ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ યુદ્ધ તરતજ શરૂ થયું હતું. આ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડે ભાગ લેવો એવો વિહગ પક્ષનો અભિપ્રાય હતો. પણ ટોરી પક્ષનો મત એ યુદ્ધમાં નહિ પડવા તરફ હતો. આ વખતે એનના પ્રધાનમંડળમાં વિહગ અને ટોરી બંને પક્ષના સભાસદો હતા. તેમાં ગોડોલ્ફિન અને માર્લબોરો મુખ્ય હતા, અને તેમના જ કહેવાથી એન રાણીએ એ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. યુદ્ધ તાબડોતોબ બંધ કરી

દેવા માટે હાર્લી અને હેન્રી સેન્ટ જોન (બોલિંગબ્રોક) એ બે ટોરી પ્રધાનો ખટપટ કરી રહ્યા હતા. પણ તેમનું એ ધોરણ ગોડોલ્ફિન અને માર્લબરોને પસંદ નહોતું તેથી તેમણે અંન પાસે તેમને પ્રધાનમંડળમાંથી દૂર કરાવ્યા (૧૭૦૮) અને વૉલ્થેમલ નામના ગૃહસ્થને પ્રધાનમંડળમાં લીધો. ગોડોલ્ફિનનું વિહંગ પ્રધાનમંડળ ધાર્મિક બાબતમાં ડિસેન્ટરો અને નૉન કૉનફર્મિસ્ટોને પણ ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય આપવાના મતનું હતું. પણ એ ધોરણ ટોરી પક્ષને કબૂલ નહોતું. આ અરસામાં ડા. સૅશવરેલ નામના એક ટોરી પક્ષના ધર્માધ્યક્ષે ‘ડિસેન્ટરોને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય અને સમ્બળતા આપવી ન જોઈએ, રાજની ઈશ્વરદત્ત સત્તા દરેકે માન્ય કરવી અને રાજસત્તાનો કોઈએ વિરોધ કરવો નહિ’ એવું એક પ્રવચન કર્યું અને મંત્રીમંડળની રાજ્યનીતિપર ટીકા કરી (૧૭૧૦). બિલ ઑફ રાઇટ્સ કાયદાએ કરેલી વ્યવસ્થા વિરુદ્ધ પ્રવચન કરવાનું તહોમત મૂકી પ્રધાનમંડળે ડા. સૅશવરેલઉપર કામ ચલાવ્યું. એ ખટલાનો નિકાલ ડા. સૅશવરેલની વિરુદ્ધ આવ્યો અને આરોપ જો કે રાજદ્રોહ જેટલો જ ગંભીર હતો તોપણ તેને ઘણી હલકી શિક્ષા કરવામાં આવી, તેથી એ ખટલામાં ટોરી પક્ષના ધર્માધિકારી ડા. સૅશવરેલની જ નૈતિક જીત થઈ એમ લોકોને લાગ્યું. અંન એપિસ્કોપેલિઅન પંથની હતી અને પ્રજામત જોઈ તેણે ગોડોલ્ફિનના વિહંગ પ્રધાનમંડળને રજા આપી અને હાર્લી અને હેન્રી સેન્ટ જોન (બોલિંગબ્રોક) નું ટોરી પક્ષનું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું (૧૭૧૦). જ્યારે ગોડોલ્ફિન, હાર્લી અને હેન્રી સેન્ટ જોનનું વિહંગ અને ટોરી પક્ષનું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ હતું ત્યારે ૧૭૦૭ માં ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડની પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ થયું હતું.

ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડની પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ ૧૭૦૭:—

સ્કૉટલંડનો રાજા ૬ ટ્રો જેમ્સ પહેલા જેમ્સ તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો ત્યારે એ બે દેશોની પાર્લમેન્ટોને જોડી દેવામાં આવી નહોતી. એ બંને દેશોની પાર્લમેન્ટ જુદી જુદી હતી અને તે પોતપોતાના દેશ માટે જ કાયદા ધડતી હતી. ઇંગ્લંડના નવિગેશન કાયદાથી સ્કૉટિશ વેપારીઓને ભારે જકાત આપવી પડતી હતી અને તેમના વેપારને

ધણી હરકત થતી હતી. ડેરિઅન (પનામા) માં સ્કૉટિશ સંસ્થાન સ્થાપવાની યોજના પડી ભાંગી; કારણ કે ઇંગ્લિશ વેપારીઓ તેમની સાથે હરીફાઈ કરતા હતા અને તેમના તરફ ઇંગ્લંડના રાજ અને પાર્લમેન્ટની સહાનુભૂતિ નહોતી (૧૬૯૯) એમ સ્કૉટિશ લોકોને લાગતું હતું. તેથી સ્કૉટલંડના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે ઇંગ્લંડથી છૂટા પડવાની જરૂર સ્કૉટ લોકોને લાગતી હતી. તેથી ૧૭૦૪ માં સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટે એક્ટ ઓફ સિક્યુરિટી નામનો કાયદો કર્યો. ઇંગ્લંડના વેપારીઓને જે જે સગવડો મળે છે તે બધી સ્કૉટલંડના વેપારીને મળતી નથી, ત્યારે એન પછી સ્કૉટલંડનો રાજ કોને નીમવો એ સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટે ઠરાવવું એવું આ કાયદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું. હવે જે સ્કૉટલંડ ઇંગ્લંડથી છૂટું પડી જાય તો એ બંને દેશો વચ્ચે વેરભાવ પાછો ચાલુ થશે અને આગળ માફક ફ્રાન્સ અને સ્કૉટલંડ એક બીજાને મદદ કરશે તો ઇંગ્લંડપર પાછી આક્રમક આવવા માંડશે એમ ઇંગ્લિશ લોકોને લાગ્યું. ત્યારે એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા માટે ઇંગ્લિશ અને સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટે એક કમિશન નીમ્યું અને તેમાં પોતાપોતાના પ્રતિનિધિ મોકલ્યા. એ કમિશનને બધી બાબતોનો વિચાર કરી ઇંગ્લિશ અને સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટોને જોડી દેવી એવી સૂચના કરી; અને તે સૂચના અમલમાં લાવવા માટે બંને પાર્લમેન્ટમાં એક કાયદો (Act of Union) કરવામાં આવ્યો (૧૭૦૭). એ કાયદામાં નીચેની કલમો હતી :—

- (૧) ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડ એ બંને દેશોની પાર્લમેન્ટ જોડી દેવી અને આમની સભામાં સ્કૉટલંડ તરફના ૪૫ સભ્યો અને ઉમરાવની સભામાં ૧૬ સભ્યો બેસે. સ્કૉટમાંથી આમની સભામાં આવનારા સભાસદોની સંખ્યામાં ત્યારપછી વધારો થયો. હાલ તેમની સંખ્યા ૭૪ છે.
- (૨) ન્યાય અને ધર્મની બાબતમાં સ્કૉટલંડમાં ત્યાંની પૂર્વની જ વ્યવસ્થા કાયમ રાખવી.
- (૩) બંને દેશો વચ્ચે વેપારનું છૂટાપણું રાખવું અને ઇંગ્લંડના સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાની સ્કૉટિશ લોકોને છૂટ આપવી.

ઐનનાં છેવટનાં વર્ષો:—૧૭૧૦ માં ઐને ટોરી પક્ષના બોલિંગબ્રોક (હેન્રી સેન્ટ જૉન) અને હાલીને પ્રધાન નીમ્યા હતા. એ પ્રધાનોએ પોતાના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી માર્લબરોપર લાંચ ખાવાનું તહેમત મૂકી તેને સેનાપતિના હોદ્દા પરથી બરતરફ કર્યો હતો અને વૉલ્પોલને પણ પ્રધાનમંડળમાંથી ખસેડ્યો હતો. ત્યારપછી તેમણે યુદ્ધની સંધિ કરી ફ્રાન્સ સાથેનું યુદ્ધ બંધ કર્યું. એ અરસામાં ઐન માંદી પડી. એ મંદવાડમાંથી તે પાછી ઉઠશે કે નહિ તેની શંકા લાગવા માંડી. ત્યારે તેની પછી ગાદીપર કોણ આવે એ પ્રશ્ન આવી ઉભો. ઍકટ ઍફ સેટલમેન્ટના કાયદા અન્વયે (૧૭૦૧) ઐન પછી ૧ લા જોમ્સની પૌત્રી સોફિયાનો છોકરો જ્યોર્જ ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવનાર હતો. પણ તે તદ્દન પરદેશી હોવાને લીધે ઇંગ્લંડનો રાજા તે ન થાય એવું ઘણા ટોરી લોકોનું કહેવું હતું. તેથી જો ૨ જોમ્સનો છોકરો જોમ્સ એડવર્ડ રોમન કેથોલિક પંથ છોડવા તૈયાર થાય તો ઇંગ્લંડની ગાદી તેને આપવી એવો બોલિંગબ્રોકનો મત હતો. માટે જોમ્સ એડવર્ડને રોમન કેથોલિક પંથ છોડી દેવા સમજાવવા અને ઍકટ ઍફ સેટલમેન્ટ પાર્લમેન્ટ પાસે રદ કરાવવા તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. પણ એ સંબંધે સર્વ વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ થયા પૂર્વે જ ઐન મરણ પામી (૧૭૧૪). એટલે ઍકટ ઍફ સેટલમેન્ટમાં ઠર્યા પ્રમાણે વિહગ પક્ષના નેતાઓએ જ્યોર્જને ઇંગ્લંડનો રાજા જાહેર કર્યો. બોલિંગબ્રોક પોતાની બાજુમાં ફાવ્યો નહિ એ જોઈ ઇંગ્લંડમાંથી નાસી ગયો.

સારાંશ

ઐન (૧૭૦૨-૧૭૧૪)

રાણી ઐન—

મમતાળુ, સારા સ્વભાવની, એપિસ્કોપેલિઅન પંથ માટે અભિ-માની. પ્રધાનોની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવવાનું ધોરણ. માર્લબરોની સ્ત્રી સેરાજેનિંગ્ઝ એની સખી. તેથી ૧૭૧૦ સુધી રાજ્યકારભાર તેની સલાહ પ્રમાણે.

ઐનના પ્રધાન—

ગોડોલ્ફિન અને માર્લબરોનું વ્હિગ પ્રધાનમંડળ. તેમાં કેટલાક ટોરી પ્રધાનો પણ ખરા (૧૭૦૨-૧૭૧૦).

(૧) સ્પેનની ગાદીના વારસા માટેના વિગ્રહમાં ફ્રાન્સવિરુદ્ધ ભાગ લેવો.

(૨) ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ પાર્લમેન્ટનું જોડાઈ જવું (૧૭૦૭); ઉમરાવની સભામાં સ્કોટલંડના ૧૬ અને આમની સભામાં ૪૫ પ્રતિનિધિ. હાલ ૭૪ છે. સ્કોટિશ વેપારીઓને ઇંગ્લિશ વેપારીઓ જેટલી સગવડ. ધર્મ અને કાયદા કાનૂન બાબતમાં સ્કોટલંડમાં આગળ પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા ચાલુ.

(૩) ડિસેન્ટરોને ધાર્મિક છૂટ આપવાનું પ્રધાનમંડળનું ધોરણ. એ ધોરણની વિરુદ્ધ અને ‘રાજની ઇશ્વરદત્ત સત્તા,’ એ સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં ટોરી ધર્માધિકારી ડા. સેશવરેલનું પ્રવચન. તેની ફેજદારી તપાસ. તેની તરફેણમાં પ્રજામત.

બોલિંગબ્રોકનું ટોરી પ્રધાનમંડળ (૧૭૧૦-૧૭૧૪).

(૧) માર્લબરોને સેનાપતિપદપરથી ઉતારી પાડવો.

(૨) યુદ્ધની સંધિ કરી ફ્રેન્ચ વિગ્રહ અટકાવવો.

(૩) ઐન પછી ૨ જા જેમ્સના છોકરા જેમ્સ એડવર્ડને ગાદી અપાવવા બોલિંગબ્રોકનું કાવતરું. પણ તે ફાળ્યો નહિ.

પરદેશી રાજ્યનીતિ—

ફ્રાન્સનું જોર વધે નહિ માટે ફ્રાન્સવિરુદ્ધ સ્પેનની ગાદીના વારસા માટેના યુદ્ધમાં ભાગ લેવો (૧૭૦૨-૧૭૧૩). ઑસ્ટ્રિયાના રાજપુત્ર ચાર્લ્સને સ્પેનની ગાદી મેળવી આપવા મિત્ર રાજ્યોનું ધોરણ.

મિત્રરાજ્યો—ઇંગ્લંડ, હોલંડ ઑસ્ટ્રિયા, સેવોય, જર્મનીમાંનાં કેટલાંક સંસ્થાનો અને પોર્ટુગલ. ઇંગ્લંડનો માર્લબરો અને સેવોયનો રાજપુત્ર યુજન, એ મિત્ર રાજ્યોના સેનાપતિ.

શત્રુ રાજ્યો—ફ્રાન્સ, સ્પેન અને બેવેરિયા.

વિગ્રહ—માર્લબરોએ બેવેરિયામાં બ્લેનહીમ (૧૭૦૪), નેધર્લંડમાં રેમિઈ (૧૭૦૬), ઓડેનાઈ (૧૭૦૮), અને માલપ્લાકે (૧૭૦૯)

ની લડાઈઓમાં, અને સેવૌયના રાજપુત્ર યુજીને ઇટલીની સરહદપર જ્યુરિનની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. મિત્રરાજ્યોએ સ્પેનમાં બાર્સિલોના (૧૭૦૫) આગળ જીત મેળવી મેક્સિકો લીધું. પણ આદમાંજ આગળ (૧૭૦૭) હાર થવાથી તેમને સ્પેન છોડવું પડ્યું.

નૌકાસેનાપતિ રૂકે ૧૭૦૨ માં વિગો આગળ ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ વહાણોનો નાશ કર્યો અને જિજ્ઞાસુઓનો કાલો જીતી લીધો (૧૭૦૪). ૧૭૦૮ માં ઇંગ્લિશ અરમારે માઇનોર્કા લીધું.

સલાહ માટે અનુકૂળ સંજોગ—ઇંગ્લંડમાં ૧૭૧૦ માં સલાહને અનુકૂળ બોલિંગબ્રોકનું ટોરી પ્રધાનમંડળ. લિઓપોલ્ડ મરણ પામ્યો, એટલે રાજપુત્ર ચાર્લ્સ ઓસ્ટ્રિયાનો રાજા થયો એટલે તેને સ્પેનની ગાદી મેળવી આપવામાં મિત્ર રાજ્યોનું અહિત. **યુરોપની સંધિ ૧૭૧૩**—સ્પેનના સામ્રાજ્યના ભાગલા. સ્પેનનું રાજ્ય અને સંસ્થાનો ફિલિપને. સ્પેનનું નેધર્લંડ અને ઇટલીમાંના મુલક ઓસ્ટ્રિયાના રાજા ચાર્લ્સને. ઇંગ્લંડને ન્યૂફાઉન્ડલંડ, નોવાસ્કોશિઆ, જિજ્ઞાસુઓ અને માઇનોર્કા અને સ્પેનનાં સંસ્થાનો સાથે વેપારની પરવાનગી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

—:૦:—

ટ્યુડર અને સ્ટુઅર્ટ સમયનું આયર્લેન્ડ

મધ્યયુગનું આયર્લેન્ડ :—પ્રાચીન કાળમાં આયર્લેન્ડમાં કેલ્ટ લોકોની વસ્તી હતી. તેઓ જંગલી અને ગમ્માર હતા. ઇ. સનના પાંચમા સૈકામાં સેન્ટ પૅટ્રિક નામનો એક સાધુ આયર્લેન્ડમાં ગયો અને તેણે ત્યાંના લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા. આમ આયર્લેન્ડના લોક એક ધર્મના થયા તોપણ રાજકીય બાબતમાં તેઓ એક થઈ શક્યા નહિ. ત્યાં નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો હતાં, અને તેઓ માંહોમાંહે લડાઈ કરતાં. એ લડાઈઓમાંની એકમાં **લીસ્ટર** પ્રાંતના રાજા **ડરમોટે** ઇંગ્લંડના ૨ જા હેન્રીની મદદ માગી. ત્યારે હેન્રીએ **સ્ટુઅર્ટો** નામના સરદારને મોકલ્યો અને તેણે ત્યાં શાંતિ સ્થાપી. ત્યાર પછી ત્યાંના રાજાએ હેન્રીનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું (૧૧૭૧); અને હેન્રી **આયર્લેન્ડનો અધિપતિ** (Lord of Ireland) કહેવાવા લાગ્યો. તે કાળે પૂર્વકિનારાપર ડબ્લિન, ડ્રોઘેડા અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ઇંગ્લંડના તાબામાં હતો અને તે ભાગ **પેલ** (Pale=આંગણું) એટલે ઇંગ્લંડનું આંગણું કહેવાતો હતો.

૨ જા હેન્રીની કારકીર્દીમાં અને ત્યારપછી ઘણા અંગ્રેજ સરદારો આયર્લેન્ડમાં જઈ વસ્યા. તેમાંના કેટલાક ‘પેલ’ માં અને બીજા બીજા જગાએ જઈ રહ્યા. ત્યાં ગયેલા અંગ્રેજ લોકોની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી. તેમણે આયર્લેન્ડના લોકો સાથે લડાઈમાં કયો અને આધરિશ ભાષા, રીતરિવાજ અને પોશાક સ્વીકાર્યા. કેટલેક કાળે તેઓ સંપૂર્ણપણે આધરિશ થઈ ગયા. એ આધરિશ સરદારો વખતે વખત ઇંગ્લંડના રાજાવિરુદ્ધ બંડો ઉઠાવતા. ૧૪૬૭ માં આધરિશ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના પણ થઈ.

ટ્યુડર સમયનું આયર્લેન્ડ :—આયર્લેન્ડમાં વારંવાર થતાં બંડો દાબી દેવા માટે સાતમા હેન્રીએ સર **એડવર્ડ પોંચર્નિશ** નામના ઉમરાવને આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ડેપ્યુટી (ગવર્નર) નીમીને મોકલ્યો.

પૉયનિંગ્ઝે બંડખોર કિલ્ડેરના સરદારને કેદ કર્યો અને તેને ઇંગ્લંડ મોકલી દીધો. ત્યારપછી તેણે ‘આઇરિશ પાર્લિમેન્ટે ઇંગ્લંડના રાજની સંમતિવિના કોઇપણ કાયદો ધડવો નહિ’ એવો ઠરાવ આઇરિશ પાર્લિમેન્ટમાં પસાર કરાવ્યો (૧૪૯૪). એ કાયદો **પૉઈનિંગ્ઝેના કાયદો** કહેવાય છે.

૮ મા હેન્રીના વખતમાં કિલ્ડેરના સરદારના છોકરાએ બંડ કર્યું હતું, તે પણ ૮ મા હેન્રીએ તાબડતોબ બેસાડી દીધું. એ બંડમાં ભાગ લેનારા લોકોની જમીનો જપ્ત કરી લીધી અને તે જમીનો ઇંગ્લિશ પક્ષના સરદારોને આપી. પછી હેન્રીએ **આયર્લેન્ડના રાજનો** ખિતાબ પણ ધારણ કર્યો. ૬ ફા એડવર્ડે આયર્લેન્ડમાં ધર્મસુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ કામમાં તેને ફતેહ મળી નહિ. મેરી અને ઇલિઝાબેથના વખતમાં અંગ્રેજોએ મન્સ્ટર પ્રાંતમાં એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ઇલિઝાબેથે ત્યાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સ્થાપવાની કોશિશ કરી, પણ તેમાં તે ફાવી નહિ અને આયર્લેન્ડના લોક મોટે ભાગે રોમન કૅથૉલિક જ રહ્યા. ૧૫૭૦ માં પોપે ઇલિઝાબેથને ધર્મ-બહિષ્કૃત કરી ત્યારે આઇરિશ લોકોએ પાછાં બંડ કરવા માંડ્યાં. (૧૫૮૯). ત્યારપછી ટાઇરેનના અલે (ઉમરાવ) બંડ કર્યું હતું (૧૫૯૫-૧૬૦૩). ઇલિઝાબેથે એ બંને બંડો શમાવી દીધાં અને તેમાં ભાગ લેનારા લોકોની જમીન જપ્ત કરી લઈ તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઇંગ્લિશ લોકોને આપી.

સ્ટુઅર્ટ સમયનું આયર્લેન્ડ :—જેમના વખતમાં પણ અલ્સ્ટર પ્રાંતમાં કેટલાક સરદારોએ બંડ કર્યું હતું. તે પણ સખત ઉપાયોથી દાબી દેવામાં આવ્યું અને બંડખોરોની જમીન જપ્ત કરી ઇંગ્લિશ અને સ્કૉટિશ પ્રોટેસ્ટન્ટોને આપી દીધી, એટલે અલ્સ્ટર પ્રાંતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોનું એક મોટું સંસ્થાન ઉભું થયું.

આઇરિશ કાયદા પ્રમાણે ત્યાંની જમીન લોકોની વ્યક્તિગત માલિકીની નહોતી, પણ ટોળી કે કુટુંબના માણસોની મજબૂરી માલિકીની હતી. પણ એ જમીનો બંડમાં ભાગ લેનારા માણસોની સ્વતંત્ર માલિકીની છે એમ સમજી તે જપ્ત કરવામાં આવી હતી,

તેથી ત્યાંના ધણા નિરપરાધી માણસો પણ જમીનવિનાના થઈ ગયા. તેથી ત્યાં બંડો અને અવ્યવસ્થા ચાલુ રહી. ૧ લા ચાર્લ્સે એ બંડો શમાવી દેવા માટે સ્ટ્રેફર્ડને આયર્લેન્ડ મોકલ્યો હતો (૧૬૩૩-૧૬૪૦). સ્ટ્રેફર્ડનો અમલ ધણો કડક હતો. તેણે બધા બંડો બેસાડી દીધાં અને તે પાછાં થાય નહિ તે માટે કાયમનું એક સૈન્ય ઉભું કર્યું. તેણે પણ બળવાખોરોની જમીન જપ્ત કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોકોને વેચાતી આપી. આયર્લેન્ડનો વેપાર વધારવા માટે તેણે આઇરિશ સમુદ્રમાંના ચાંચિયાઓનો નાશ કર્યો. આયર્લેન્ડના સુતરાઉ કાપડ વણવાના ઉદ્યોગને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. આમ સ્ટ્રેફર્ડે આયર્લેન્ડના હિતનાં કેટલાંક કામો કર્યાં તોપણ તેના કડક અમલને લીધે આઇરિશ લોકો તો તેને ધિક્કારતા હતા.

આયર્લેન્ડમાં પાછાં બંડ (૧૬૪૧-૧૬૫૨):—૧૬૪૦ માં સ્ટ્રેફર્ડે આયર્લેન્ડમાંથી ગયા પછી આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકો બંડ ઉઠાવ્યું. તેમણે પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ સંસ્થાનવાસીઓપર હુમલો કર્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે લૂંટફાટ અને બાળખાળ કરી અને ધણા માણસોને ઠાર કર્યાં. એ બંડ બેસાડી દેવા ત્યાંના ઇંગ્લિશ લશ્કરે ધણું મથન કર્યું, પણ તેમાં તેઓને જશ મળ્યો નહિ. આ વખતે ઇંગ્લંડમાં રાજા અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે લઘાઈ ચાલતી હતી. ત્યારે આયર્લેન્ડમાં ત્યાંના ઇંગ્લિશ પ્રોટેસ્ટન્ટોપર થતા અત્યાચાર વિષે સાંભળતાં જ પાર્લમેન્ટે કૉમ્બેલને આયર્લેન્ડ મોકલ્યો (૧૬૪૯). કૉમ્બેલે ડ્રૉઇડા અને વેક્સફર્ડના કિલ્લાનો નાશ કર્યો અને હજારો કેથોલિક પંથના સૈનિકોને કતલ કરી નાંખી બંડને બેસાડી દીધું. પછી આયરલેન્ડને ત્યાં મૂકી કૉમ્બેલ પાછો ગયો. આયર્લેન્ડમાં છેલ્લાં અગીઆર વર્ષ થયાં બંડખબોડા ચાલતા હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. તેમ જ રોગચાળો ચાલવાથી ઘણી જમીન પડતલ પડી રહી. તેથી ત્યાં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે ધણા રોમન કેથોલિક લોકો દેશત્યાગ કર્યો અને તેઓ આશ્રય માટે ફ્રાન્સ, સ્પેન અને અમેરિકા ગયા.

૨ જા ચાર્લ્સ અને ૨ જા જેમ્સનું ધોરણ:—આયર્લેન્ડના ૭ લોક રોમન કેથોલિક પંથના હોવાથી ૨ જા ચાર્લ્સે ત્યાંની ધાર્મિક

બાબતમાં હાથ ધાલ્યો નહિ. પણ ત્યાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોની બાબતમાં તેણે એવું ઠરાવ્યું કે તેઓએ એપિસ્કોપેલિઅન પંથ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. આ ઠરાવને લીધે ઘણા પ્યુરિટન અને પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથના લોક દેશ છોડી ગયા અને સંસ્થાન સ્થાપવા તેઓ અમેરિકા ગયા. ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન મળે તે માટે આયર્લેન્ડનો તૈયાર પાકો માલ ઇંગ્લંડમાં કે ઇંગ્લંડના સંસ્થાનોમાં મોકલવો નહિ એવો હુકમ ૨ જા ચાર્લ્સે કાઢ્યો. તેથી આઇરિશ ઉદ્યોગધંધાને ઘણી હાનિ પહોંચી. ૨ જો જેમ્સ રોમન કેથોલિક હતો, તેથી આઇરિશ લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે તેણે ટિકેનિલ નામમાં રોમન કેથોલિક ગૃહસ્થાને આયર્લેન્ડનો ગવર્નર નીમ્યો. તેમ જ ત્યાંના ઘણા રોમન કેથોલિક ગૃહસ્થાને તેણે લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતામાં નોકરીએ રાખ્યા.

૩ જા વિલિઅમ, મેરી અને ઍનનું ધોરણ:—ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને વિલિઅમ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે આઇરિશ લોકોએ ૨ જા જેમ્સનો પક્ષલઈ બંડ કર્યું હતું. ટિકેનિલ એ બંડમાં જોડાયો હતો અને તેણે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાના કિલ્લા છતી લેવા પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. રોમન કેથોલિક લોકોએ અલ્ટર પ્રાંતમાં આવેલા લંડનડરીના કિલ્લાને ઘેરો ધાલ્યો હતો. લંડનડરીના પ્રોટેસ્ટન્ટોએ ૧૦૫ દિવસ સુધી એ કિલ્લાનો બચાવ કર્યો હતો. છેવટે તેમને બહારથી મદદ મળી એટલે રોમન કેથોલિક લોકોને ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પડી. ૨ જો જેમ્સ ક્રાન્સના રાજાની મદદ લઈ આયર્લેન્ડમાં ગયો હતો પણ ત્રીજા વિલિઅમે પોતે આયર્લેન્ડ જઈ ૧૬૯૦ માં બોઈનની લડાઈમાં ૨ જા જેમ્સને હરાવ્યો, એટલે જેમ્સ ક્રાન્સ નાસી ગયો. ત્યારપછી આયર્લેન્ડમાં બધાં બંડો ખેસાડી દેવામાં આવ્યાં. મન્ટર પ્રાંતમાં લિમરિક આગળ આઇરિશોએ ઘણા વખત સુધી ટકાવ કર્યો, પણ આખરે તેઓ પણ હાર્યા (૧૬૯૧).

રાજ્યક્રાંતિ પછીનું આયર્લેન્ડ:—વિલિઅમ વિરુદ્ધ જેઓએ બળવામાં લાગ લીધા હતા તે બધાની જમીનો જપ્ત કરી લઈને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોકોને આપવામાં આવી હતી. ગયા ૧૦૦ વર્ષમાં ત્રણ ચાર વખત આઇરિશ રોમન કેથોલિક

લોકોની જમીન જપત થઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોને આપવામાં આવી હતી, તેથી આયર્લેન્ડમાં જે કે વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલિકોનો હતો, તે પણ દેશની ધણી ખરી જમીન પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોની માલિકીની થઈ હતી. આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકોને તે ખેતરમાં ખાતેદાર, ગણોત્તિયા, મજૂર, ભરવાડ, ગોવાળિયા વગેરે તરીકેનું કામ કરવું પડતું હતું. ત્યાંની પાર્લમેન્ટમાં પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું જોર હતું. એ પાર્લમેન્ટે આઇરિશ રોમન કેથોલિકો વિરુદ્ધ ઘણા સખત કાયદા ધજા હતા. તે કાયદા પ્રમાણે આઇરિશ રોમન કેથોલિકોને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાની, પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી માટે મત આપવાની, વહીલાત કરવાની અને ધર્માંધિકારીની અને સરકારી અધિકારીની જગ્યા સ્વીકારવાની સંપૂર્ણ બંધી કરવામાં આવી હતી. આવી રીતે આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકોની પ્રગતિને રોકવામાં આવી હતી અને તેને લીધે આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ ધણો વધી ગયો હતો.

સારાંશ

મધ્યયુગનું આયર્લેન્ડ—ત્યાંના લોક કેલ્ટ જાતના. સેન્ટ પટ્રિકે પાંચમા સૈકામાં તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી. ત્યાં જુદાં જુદાં ઘણાં રાજ્યો અને તેમની માંહેમાંહેની લડાઈ. ૨ જા હેન્રીની તેમને મદદ અને હેન્રીનું ઉપરીપણું તેમણે કબૂલ કર્યું. ત્યાં અંગ્રેજોનાં સંસ્થાનો. એક બે પેઢી પછી તેઓ તદ્દન આઇરિશ થઈ ગયા. ૧૪૬૧ માં આઇરિશ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના.

ટ્યુડર વંશ વખતનું આયર્લેન્ડ—૭ મા હેન્રીએ મોકલેલા પૌંધનિગ્ઝે બંડો બેસાડી દીધાં. પૌંધનિગ્ઝના કાયદાથી આઇરિશ પાર્લમેન્ટ ઇંગ્લંડના રાજની હકૂમત તળે. ૮ મા હેન્રીએ આઇરિશ બળવાખોરોની જમીન જપત કરી અને પોતે ‘આયર્લેન્ડના રાજાને’ નો ખિતાબ ધારણ કર્યો. મેરી અને ઇલિઝાબેથના વખતમાં મન્સ્ટર પ્રાંતમાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાન. ૬ થા એડવર્ડ અને ઇલિઝાબેથના ત્યાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સ્થાપવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો. ત્યાંની વસ્તીનો મોટો

ભાગ . રોમન કૅથોલિક જ. ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં આયર્લેન્ડમાં બંડ અને તેનું દબાઈ જવું.

સ્ટુઅર્ટ સમયમાં આયર્લેન્ડ—૧ લા જેમ્સના સમયમાં અલ્સ્ટરમાં બંડ. બંડને દાબી દેવું અને બંડખોરોની જમીનો જપત, અને તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોકોને અપાઈ. તેમાં ઘણાં નિરપરાધી માણસોની જમીનો જપત, માટે ત્યાં અસંતોષ. ૧ લા આલ્સે બળવાખોરોને દાબી દેવા સ્ટ્રેફર્ડને ત્યાં મોકલ્યો (૧૬૩૩). તેનો નિર્દય અને કડક અમલ, જમીનો જપત, કાયમનું સૈન્ય, તેથી ત્યાં શાંતિ; પણ સ્ટ્રેફર્ડ પાછો જતાં (૧૬૪૦) ત્યાં પાછાં બંડો. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોપર રોમન કૅથોલિકોનો અત્યાચાર. ક્રોમ્વેલે સખતીના ઉપાયોથી શાંતિ સ્થાપી. ત્યાં રોગ-ચાળા, પડતલ જમીન, દુકાળ, ઘણા માણસોનો દેશત્યાગ. ૨ જા આલ્સે ધાર્મિક બાબતમાં હાથ ધાલ્યો નહિ. પણ ચ્યુરિટન અને પ્રેસિઅરિઅન પંથના લોકપર સખતી. તેમને એપિસ્કોપેલિઅન પંથ પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડવી. ઉદ્દોગધંધાની વૃદ્ધિને હરકત. ૨ જા જેમ્સની કારકિર્દીમાં ટિકેનિલ રોમન કૅથોલિક ગવર્નર. ત્રીજો વિલિઅમ રાજ થયો ત્યારે તેની વિરુદ્ધ આયર્લેન્ડમાં બળવા. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકપર જુલમ. લંડનડરીના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ બળવાખોર ઘેરો ઘાલનારા સામે કરેલો ટકાવ. તેમને વિલિઅમની મદદ અને ૨ જા જેમ્સની ઑઈનની લડાઈમાં હાર (૧૬૯૦). બળવાખોરોની જમીનો જપત અને તે પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને આપી. આયર્લેન્ડની ઘણી ખરી જમીન પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોની માલિકીની. હલકાં કામો આઈરિશ રોમન કૅથોલિકો પાસે કરાવવાનાં. પાર્લમેન્ટ પ્રોટેસ્ટન્ટોની. રોમન કૅથોલિક લોક વિરુદ્ધ કાયદા. પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીમાં મત આપવાની અને અધિકારની જગા મેળવવાની રોમન કૅથોલિકોને બંધી. તેથી ત્યાં અસંતોષ.

પ્રકરણ ૧૬ મું

—:O:—

સ્ટુઅર્ટ સમયમાં ઇંગ્લંડનાં વેપાર, સંસ્થાનો

અને તાબાના મુલકો

વેપાર

સ્ટુઅર્ટ સમયનાં રાજ્યકર્તાઓનું ધોરણ :—ઇંગ્લંડના વેપાર, સંસ્થાનો અને સામ્રાજ્યનો પાયો સ્ટુઅર્ટ વંશની કારકિર્દીમાં નખાયો હતો. ૧૫૮૮ માં સ્પેનની અજીત મનાતી અરમારનો નાશ કર્યાપછી દરીઆપર ઇંગ્લંડની સત્તા વધી અને દરીઆપારના મુલકોસાથે વેપાર કરવાની અને ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાનો અને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા ઇંગ્લંડના લોકોને થવા માંડી. સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના વખતમાં રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે કલહ ચાલતો હતો, તોપણ વેપાર અને સંસ્થાનોની વૃદ્ધિ કરવાના કામમાં રાજ્ય અને રાજ્યરક્ષક કૉમ્વેલે ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

પોર્ટુગીઝ અને ડચ લોકોનો વેપાર :—પોર્ટુગીઝ નાવિક વાસ્કો ડી ગામાએ હિંદુસ્થાન આવવાનો દરીઆઈ રસ્તો શોધી કાઢ્યો (૧૪૯૮). ત્યારપછી પૂર્વના દેશોસાથે પોર્ટુગીઝ લોકોનો વેપાર શરૂ થયો. તે કાળમાં મરી, તજ, જાયફળ, જવંત્રી, ગુંદર વગેરે વેપારની મુખ્ય જાણસો હતી. મસાલાથી અને બીજાં માલથી ભરેલાં વહાણો લિસ્બન બંદરે જતાં ત્યાંથી તે માલ યુરોપનાં જુદા જુદા દેશોમાં લઈ જવાનું કામ ડચ વેપારીઓ કરતા. ૧૫૮૦ માં સ્પેનના રાજ્ય રાજા ફિલિપે પોર્ટુગલ દેશ જીતી લીધો ત્યાર પછી પૂર્વ તરફના દેશો સાથેનો પોર્ટુગીઝોનો વેપાર પડી લાંગવા લાગ્યો. પછી ૧૫૮૮ માં સ્પેનની અજીત અરમારનો નાશ થયાથી સ્પેનની દરીઆપરની સત્તાની ઉતરતી કળા થવા લાગી. તેનો લાભ લઈ ડચ લોકોએ હિંદુસ્થાન, જાવા, સુમાત્રા વગેરે મસાલાના ટાપુઓ સાથે વેપાર શરૂ કર્યો. જોતજોતામાં હોલંડનું પાટનગર એમ્સ્ટરડમ આખા યુરોપનું

મુખ્ય બજાર થઈ પડ્યું, વેપારથી ડય લોકોને આટલા આપ્પાદ થયેલા જોધને ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને બીજા દેશોના લોકોને પણ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા થઈ.

ઈંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની :—પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં કેટલાક ઇંગ્લિશ વેપારીઓએ ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની સ્થાપી. ત્યારે એ કંપની અને ડય ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની વચ્ચે વેપાર માટે હરીફાઈ ચાલી. સુમાત્રા, જાવા વગેરે મસાલાના ટાપુઓ સાથે ડય લોકોનો ઘણો વેપાર હતો. એ ટાપુઓમાં ડય લોકોનું મુખ્ય થાણું **બેંગ્લોર**માં હતું. અહીં ઇંગ્લિશ લોક તેમની સાથે હરીફાઈ કરે નહિ તે માટે ૧૬૨૩ માં એઓયના આગળ તેમણે ઘણા અંગ્રેજ લોકોની કતલ કરી અને બાકીનાને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. ત્યાર પછી ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીએ હિંદુસ્થાન તરફ લક્ષ આપવા માંડ્યું. ડય લોકોનો બધો વેપાર હસ્તગત કરવા માટે અને સમુદ્રઉપર પોતાની સત્તા વધારવા માટે ૧૬૫૧ માં અને પછી ૧૬૬૦ માં ઇંગ્લંડે **નૉવિગેશન ઍક્ટ** (નૌકાયાનનો કાયદો) પસાર કર્યો. ઇંગ્લંડ અને ઇંગ્લંડના સંસ્થાનોમાં લઈ જવાનો માલ ઇંગ્લંડનાં વહાણોમાં જ અથવા જે દેશમાં તે તૈયાર થયેલો હોય તે દેશના વહાણોમાં જ લઈ જવો એવું એ કાયદામાં ફરાવવામાં આવ્યું હતું. પૂર્વ તરફનો વેપાર અને યુરોપમાં એક દેશનો માલ બીજે દેશ લઈ જવાનો વેપાર ડય વેપારીઓના હાથમાં હતો, તે વેપારને આ કાયદાથી ઘણી હરકત થવા લાગી. પણ એ કાયદાથી ઇંગ્લંડને ઘણો ફાયદો થયો. ઇંગ્લિશ વેપારને અને વહાણ બાંધવાના ધંધાને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું. એ કાયદો ૨૬ ફરાવવા માટે ડય લોકોએ ૧૬૫૨-૧૬૫૪ અને ૧૬૬૫-૧૬૬૭ માં ઇંગ્લંડ સાથે લડાઈ કરી. પણ તેથી તેમને કંઈ ફાયદો થયો નહિ. ત્યારપછી હૉલંડને ફ્રાન્સ સાથે જમીનપર લડવું પડ્યું. એ લડાઈથી હૉલંડની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ પડી. તેથી તેઓનો ઘણો ખરો વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. પછી હૉલંડનો રાજપુત્ર વિલિઅમ ૩ જા વિલિઅમ નામે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે એ બંને પ્રૉટેસ્ટંટ રાજ્યો વચ્ચે દોસ્તી થઈ અને તેમના વચ્ચેની વેપારી સ્પર્ધા ઓછી થઈ.

વેચાતાં લેવાની પરવાનગી આપી, ત્યારે તે ગામો વેચાતાં લઈ તે ઠેકાણે કંપનીએ ફ્રાઈ વિલિઅમ નામનો એક કિલ્લો બાંધ્યો. એ કિલ્લાની આસપાસ ધીમે ધીમે કલકત્તા શહેર વસ્યું. આ પ્રમાણે મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા કંપનીના મોટાં અને અગત્યના ધામ થયાં, અને તે મારફત મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, બંગાળા અને બીજાં પ્રાંતો સાથે કંપનીનો વેપાર ચાલવા લાગ્યો.

ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની :—પોર્ટુગલ, ડચ અને ઇંગ્લિશ લોકપ્રમાણે પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ફ્રેન્ચ લોકોએ પણ ૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપી. આ કંપનીને ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ માં લુઈસી સારી મદદ હતી. ૧૬૭૪ ના અરસામાં હિંદુસ્થાનને પૂર્વ કિનારે પૉંડિચેરીમાં ફ્રેન્ચોએ પોતાનું મુખ્ય થાણું કર્યું. ત્યારપછી ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લિશ કંપનીઓ વચ્ચે વેપારની હરીફાઈ ચાલવા માંડી અને તેઓ વચ્ચે ટંટા બખેડા પણ થવા લાગ્યા.

બીજી ઇંગ્લિશ વેપારી કંપનીઓ :—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પ્રમાણે પરદેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઇંગ્લંડમાં બીજી કેટલીક કંપનીઓ ઉભી કરવામાં આવી. બૉંલિટક સમુદ્રને કિનારે આવેલા દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઇસ્ટ લૅંડ કંપની સ્થપાઈ. રશિયા સાથે વેપાર કરવા માટે મૉસ્કોવિચ કંપની નીકળી. ઇજિપ્ત, સીરિયા અને તુર્કિસ્તાન સાથે વેપાર કરવા માટે લીવૅંટ કંપની ઉભી થઈ. તેમ જ આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારેથી હબશી લોકોને પકડી વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામ તરીકે વેચવાનો વેપાર સ્પેન દેશ કરતો હતો, તે વેપાર હૉંકિન્સે શરૂ કર્યો. એ ઉપરાંત આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા સાથે હાથીદાંત, સોનું, મરી વગેરે ચીજોના વેપાર ઇંગ્લિશ લોકોએ ચાલુ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૧ માં સેંટ હેલીનના ટાપુમાં ઇંગ્લિશ લોકોએ પોતાનું થાણું કર્યું. એ જગા આગળ જતાં પૂર્વ તરફના દેશો સાથેના વેપારના જળમાર્ગમાં અગત્યનું મથક થઈ પડ્યું.

સંસ્થાનો

વર્જિનિયા :—વેપાર પ્રમાણે ઇંગ્લંડના સંસ્થાનો અને સામ્રાજ્યનો પાયો પણ રુટુઅર્થ સમયમાં જ નાંખાયો હતો. ઇલિઝાબેથની કારકિર્દીમાં

સર વૉલ્ટર રૅલેએ ઉત્તર અમેરિકામાં ૧૫૮૫ અને ૧૫૮૭ માં વર્જિનિઆ નામનું સંસ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહોતો. ત્યાર પછી ૧ લા જાન્યુઆરી વખતમાં ૧૬૦૭ માં કૅપ્ટન સ્મિથે તે જ ઠેકાણે વર્જિનિઆ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. એ સંસ્થાનની હવા સારી નહોતી અને શરૂઆતમાં સંસ્થાનિકોને ત્યાંના મૂળ રહેવાસી રેડ ઇન્ડિયનો તરફથી ઘણો ત્રાસ થતો હતો અને તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી. પણ આગળ જતાં તંબાકુની ખેતીને લીધે એ સંસ્થાન ઘણું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. ત્યાં ખેતીનું કામ કરવા માટે આગળ જતાં આફ્રિકાથી હબસી લોકોને ગુલામ તરીકે લાવવામાં આવતા હતા.

ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાન :—ઇંગ્લંડમાં ધાર્મિક અને રાજદારી જુલમથી કંટાળી કેટલાક પ્યુરિટન લોકોએ દેશત્યાગ કર્યો અને ઉત્તર અમેરિકામાં હુડસન નદીની ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં ૧૬૨૦ થી ૧૬૪૦ દરમિયાન મેસાચુસેટ્સ, ન્યૂ હૅમ્પશાયર, કૅનેકટકટ અને રહોડ આયલંડ નામના ચાર સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. એ ચારે સંસ્થાનો ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાન કહેવાય છે. એ પ્યુરિટન લોકો પૈકી પિલિગ્રમ ફાધસ પહેલા આવ્યા હતા અને તેમણે કૅંડની ભૂમિ પર ૧૬૨૦ માં ન્યૂ પ્લીમથ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. ન્યૂ પ્લીમથ વધી વધીને આગળ જતાં મેસાચુસેટ્સ સંસ્થાન કહેવાયું.

બીજાં સંસ્થાનો :—વર્જિનિઆ અને ન્યૂ ઇંગ્લંડ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રાજના વખતમાં બીજાં કેટલાંક સંસ્થાનો સ્થાપાયાં હતાં. ૧૬૩૨ માં બાલ્ટિમોર નામના એક રોમન કેથોલિક ગૃહસ્થે વર્જિનિઆની ઉત્તરે મેરીલંડ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. આ સંસ્થાનમાં ઇંગ્લંડથી ઘણા રોમન કેથોલિક લોકો આવી વસ્યા. ૧૬૬૩ માં કૅરોલિના નામનું સંસ્થાન થયું અને આગળ જતાં એના જ ઉત્તર અને દક્ષિણ કૅરોલિના એવા બે ભાગ પડ્યા. વિલિઅમ પેન નામના એક માણસે મેરીલંડની ઉત્તરે પેન્સિલવેનિઆ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ડચ લોકો સાથે થયેલા વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડે ન્યૂ ઍમ્સ્ટર્ડમ નામનું ડચ સંસ્થાન જીતી લીધું હતું અને બ્રેડાની સલાહથી (૧૬૬૭) તે ઇંગ્લિશોના તાબામાં જ રહ્યું હતું. આર્લ્સ રાજના ભાઈ જેમ્સ, ડ્યૂક ઓફ યૉર્કના નામ

ઉપરથી એ સંસ્થાનનું ન્યૂ યૉર્ક નામ પડ્યું. આ સંસ્થાનની પાસે જ ન્યૂજર્સી નામનું એક સંસ્થાન ઉભું થયું. ત્યારપછી ૧૭૧૩ માં થયેલી યુદ્ધની સંધિથી નોવાસ્કોશિઆ અને ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાનો ઇંગ્લિશોના તાબામાં આવ્યાં.

અમેરિકામાંના સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ :—રુઢ્યર્થે વંશની કારકિર્દીમાં ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર અંગ્રેજોનાં બાર સંસ્થાન સ્થપાયાં હતાં. સાધારણ રીતે એ સંસ્થાનો એ તડના હતાં. હડસન નદીની ઉત્તર તરફના સંસ્થાનો ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાનો કહેવાતાં હતાં. એ સંસ્થાનોમાં વસ્તી પ્યુરિટન લોકોની હતી. એ લોકોએ ધાર્મિક અને રાજકીય જીલમને લીધે ઇંગ્લંડ દેશ છોડ્યો હતો અને તેઓ સ્વતંત્ર ખવાસના હતા. માતૃભૂમિનો કાબૂ આપણા પર ન હોવો જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. હડસન નદીના દક્ષિણ તરફના સંસ્થાનોમાંના કેટલાંક રાજના માનીતા માણસોએ સ્થાપ્યાં હતાં. તેમાં રાજના પક્ષના અને રોમન કેથોલિક પંથના લોક આવી વસ્યા હતા. અહીં આવી વસેલા લોકો ત્યાંની જમીનમાં ખેતીનાં કામમાં લાગી ગયા હતા. તેઓ તંબાકુ, કપાસ, શેરડી વગેરે પાકો ઉગાડતા હતા. તે વખતના બધા દેશો એમ સમજતા હતા કે અમેરિકામાંના સંસ્થાનો માતૃભૂમિના કાયદા માટે જ છે. તેથી સ્પેન, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ પોતપોતાના સંસ્થાનોને બીજા દેશો સાથે વેપાર કરવા દેતા ન હોતા. કૉંગ્વેલ અને ૨ જાન આલર્સની કારકિર્દીમાં નૉવિગેશન કાયદો ઘડાયો હતો. એ કાયદાથી સ્પેનિશ અને ડચ લોકોનો ઇંગ્લિશ સંસ્થાનો સાથેનો વેપાર ઇંગ્લિશ વેપારીઓના હાથમાં આવ્યો હતો. ૧૬૬૨ માં કાઉન્સિલ ઓફ ફૉરીન પ્લેન્ટેશન નામનું મંડળ સ્થાપન થયું હતું. એ મંડળ સંસ્થાનોના કારખાનમાં હાથ ધાલતું હતું અને તેથી સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે વારંવાર ટંટા થવા લાગ્યા.

બીજા યુરોપીઅન દેશોનાં અમેરિકામાં સંસ્થાનો :— ઇંગ્લંડ પ્રમાણે સ્પેન, પોર્ટુગલ અને ફ્રાન્સ દેશોએ પણ અમેરિકામાં પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં. સ્પેન અને પોર્ટુગલના સંસ્થાનો દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકામાં હતાં. પણ ફ્રેન્ચ લોકોના સંસ્થાનો

ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોની ઉત્તરે અને દક્ષિણે આવેલાં હતાં. તેથી સંસ્થાનોની બાબતમાં એ બે દેશો વચ્ચે વારંવાર ટંટા થતા હતા.

વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ :—મધ્ય અમેરિકાની પૂર્વે આવેલા બેટા **વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ** કહેવાય છે. એ બેટાને સ્પેનિશ લોકોએ શોધી કાઢ્યા હતા. પણ એ ઠેકાણેથી સોનું અને રૂપું મળવાનું નથી એમ જાણી એ ટાપુઓ તરફ તેમણે દુર્લેક્ષ આપવા માંડ્યું. ત્યાર પછી ત્યાં ગયેલા ડચ લોકોનું મન ખેતી કરવા તરફ નહોતું પણ વેપાર કરવા તરફ હતું તેથી તે લોકોએ પણ આ બેટા તરફ ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહિ. ડચ લોક પછી ત્યાં જનારા અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકોનું ધ્યાન સંસ્થાનો અને ખેતી કરવા તરફ હતું. તેથી તે લોકોએ વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું. ૧૬૦૫ માં કેટલાક ઇંગ્લિશ ખલાસીઓ **બારબેડોઝ ટાપુઓ** તરફ પોતાના વહાણો લઈ ગયા અને થોડા વર્ષમાં ત્યાં તેમણે એક થાણું સ્થાપ્યું. ૧૬૧૨ માં અંગ્રેજોએ **બર્મૂડઝ** નામનો બેટ પોતાના તાબામાં લીધો. તેજ પ્રમાણે **સેન્ટ ક્રિસ્ટ, નેવિસ, બારબૂડ, ઍન્ટિગ્વા** વગેરે બેટોમાં પણ ઇંગ્લિશોએ પોતાનાં થાણાં બેસાડ્યાં. ૧૬૫૫ માં શેરડીની ખેતીને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલો **જેમેકા** બેટ અંગ્રેજોએ સ્પેન પાસેથી જીતી લીધો. વેસ્ટ ઇંડીઝ બેટા ઉણુકટિબંધમાં આવેલા હોવાથી તેમાં તંબાકુ, કપાસ વગેરે પાકોની ખેતી સારી થતી હતી. વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓમાં અને અમેરિકાના સંસ્થાનોનાં બગીચાઓમાં અને ખેતરોમાં કામ કરવા માટે આફ્રિકા ખંડમાંથી હબસી લોકોને ગુલામ તરીકે પકડી લાવવામાં આવતા હતા. એ સિવાય ઇંગ્લંડથી સખત મજૂરીની શિક્ષા પામેલા કેદીઓને પણ ત્યાં મોકલવામાં આવતા હતા. તેથી એ સંસ્થાનો ઘણો ફાયદો આપનારા થવા લાગ્યા હતા.

બીજાં ઠેકાણાં :—સ્ટુઅર્ટ કાળમાં આયર્લંડ પર ઇંગ્લંડનું ઉપરી-પાણું સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થયું. ૧૭૧૩ માં થયેલી યુરોપની સંધિથી યુરોપખંડનાં અગત્યનાં **નિઝાલંડર** અને **માઈનોર્કા** ઠેકાણાં અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યાં.

રટુઅર્ટ કાળમાં સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ:—આવી રીતે રટુઅર્ટ કાળમાં વેપાર, સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોની બાબતમાં ઇંગ્લંડ ઘણું ઉપરી સ્થાન પટકાવી પશ્ચું હતું. આફ્રિકા, હિંદુસ્થાન વગેરે દૂરના મુલકોમાં અંગ્રેજોએ પોતાનાં વેપારી થાણાં સ્થાપ્યાં હતાં. ઉત્તર અમેરિકામાં અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાં તેમણે પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં અને ત્યાંની ફળદ્રૂપ જમીનને ખેડાણ કરી હતી. આયર્લેન્ડ પર પૂર્ણપણે ઉપરીપણું સ્થાપ્યું હતું અને નિર્બોધર અને માઇનોર્કા જેવાં યુરોપખંડનાં નાકાં તેમણે કબજે કર્યાં હતાં. નૌયાન કાયદો કરી ઇંગ્લંડે પોતાના વેપારને અને વહાણો બાંધવાના ઉદ્યોગને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વેપાર અને સંસ્થાનોની બાબતોમાં ઘણા આગળ વધેલા પોર્ટુગલ સ્પેન અને હોલંડ દેશને ઇંગ્લંડે પોતાના ઉત્ક્રાંતિ, સામર્થ્ય, કર્તૃત્વશક્તિ અને ચીવટપણાંના ગુણોથી ઘણા પાછળ પાડી દીધા હતા, અને એ બાબતોમાં આગળ આવતા ફ્રાન્સ દેશ સાથે સ્પર્ધા કરવા માંડી હતી.

સારાંશ

પોર્ટુગીઝ અને ડચ લોકોનો વેપાર—પૂર્વતરફ જવાનો જળમાર્ગ પ્રથમ પોર્ટુગીઝોએ (વાસ્કો-ડી-ગામા) શોધ્યો. મૂર અને આરબ લોકો સાથે વેપારી સ્પર્ધા. પોર્ટુગલ પર સ્પેનનું ઉપરીપણું (૧૫૮૦-૧૬૪૦); તેથી પોર્ટુગીઝોનું વેપાર તરફ દુર્લક્ષ. એથી ડચ લોકોને લાલ. ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની સ્થાપના. જાવા, સુમાત્રા બેટા સાથે વેપાર. બેટાવિઆ તેમનું મુખ્ય ઠેકાણું. યુરોપના જુદા જુદા દેશોને વેપારી માલ પહોંચાડવાનો ધંધો ડચ લોકોના હાથમાં.

અંગ્રેજોનો વેપાર—ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની સ્થાપના (૧૬૦૦). વેપાર માટે ડચ લોકો સાથે સ્પર્ધા; ડચ લોકોનો વેપાર તોડી પાડવા માટે નૅવિગેશન કાયદા ૧૬૫૧ અને ૧૬૬૦; ડચ લોકો સાથે યુદ્ધ (૧૬૫૨-૧૬૫૪; ૧૬૬૫-૧૬૬૭). ડચ લોકોનું લક્ષ સુમાત્રા, જાવા તરફ. અંગ્રેજોનું હિંદુસ્થાન તરફ.

હિંદુસ્થાનમાં કોઠીઓ—૧૬૧૨ માં સુરત, ૧૬૩૯ મદ્રાસ, ૧૬૬૮ મુંબઈ, ૧૬૯૦ કલકત્તા.

૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના અને ઇંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે સ્પર્ધા.

બીજી ઇંગ્લિશ વેપારી કંપનીઓ—ઇસ્ટ લેંડ કંપનીનો ઑસ્ટ્રિક સમુદ્ર સાથે, મોસ્કોવિચ કંપનીનો રશિયા સાથે, લીવેન્ટ કંપનીનો સીરિયા અને તુર્કસ્થાન સાથે વેપાર.

સંસ્થાનો—ઉત્તર અમેરિકામાં

વર્જિનિયા—સર વોલ્ટર રૅલેની એ સંસ્થાન સ્થાપવાની કોશિશ (૧૫૮૪). ૧૬૦૭ માં સ્થિતિ ત્યાં સંસ્થાન કર્યું. ત્યાં તંબાકુ, કપાસની ખેતી.

ન્યૂ ઇંગ્લંડ સંસ્થાન—૧૬૨૦ માં પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સનું મેસેચ્યુસેટ્સ (ન્યૂ પ્લીમથ) સંસ્થાન. ૧૬૨૦-૧૬૪૦ સુધીમાં ન્યૂ હૅમ્પશાયર, કોનેક્ટિકટ, રહોડ આયલંડના સંસ્થાનો. ધાર્મિક અને રાજકીય કારણસર પ્યુરિટનો અહીં આવ્યા.

બીજાં સંસ્થાનો—મેરીલંડ (૧૬૩૨); કૅરોલિના (૧૬૬૩); પેન્સિલવેનિયા; ન્યૂયૉર્ક (ન્યૂ અમ્સ્ટર્ડામ) બ્રેડની સંધિથી, ન્યૂ ફ્રાઉન્ડલંડ અને નોવાસ્કોશિયા યુટ્રેચની સંધિથી. વેસ્ટ ઇન્ડીઝ બેટામાંના બર્મૂડાઝ, જેમૈકા વગેરે બેટા; અને તેમાં ઉપજી-કટિબંધમાં થતા પાકોની ખેતી. ત્યાં કામ કરવા માટે હબસી ગુલામો અને સખ્ત મજૂરીની શિક્ષાવાળા કેદીઓ.

યુરોપના બીજા દેશોનાં સંસ્થાનો—સ્પેન અને પોર્ટુગલના દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકામાં; ફ્રાન્સના ઉત્તર અમેરિકામાં કૅનેડા, લુઇસાના.

સંસ્થાનો સંબંધે ધોરણ—સંસ્થાનો માતૃભૂમિના ફાયદા માટે છે એવી યુરોપીઅન દેશોની સમજૂતી. તેને લીધે તેમનાપર રાજકીય અને વેપારી બાબતમાં નિયંત્રણ. નેવિગેશન કાયદા.

સ્ટુઅર્ટ સમયની સામાજિક સ્થિતિ

સમાજ, શહેરો, ઉદ્યોગધંધા, રસ્તા, પ્રવાસના સાધનો

સમાજ:—સ્ટુઅર્ટ કાળમાં ઇંગ્લંડની વસ્તી આસરે ૬૦ લાખની હતી. એમાંના આસરે ૧૫ લાખ લોક શહેરોમાં રહેતા હતા અને બાકીના ગામડાંમાં અને ખેતરોમાં રહેતા હતા. સ્ટુઅર્ટ સમયની શરૂઆતમાં ઘણા લોકોનો ધંધો ખેતીનો જ હતો. અમીર, ઉમરાવ, સરદાર (લૉર્ડ), ગામડાંના સુખવાસી ગૃહસ્થો, જમીનદાર, ધર્માધિકારી, શહેરોમાં રહેનારા વેપારી, પરચુરણ ધંધાધારી, કામદાર, ખેતીનું કામ કરનાર, ખેડૂત, મજૂર વગેરે ઇંગ્લિશ વસ્તીના મુખ્ય વર્ગ હતા. રાજદારી સત્તા અમીર ઉમરાવ, સરદાર, સુખવાસી લોક અને ધર્માધિકારીઓના હાથમાં હતી. પાર્લમેન્ટના સભાસદ, સૈન્ય અને અરમારના અધિકારી, ધર્માધિકારી, ન્યાયાધીશ અને બીજા મુલકી અધિકારીના મુખ્ય હોદ્દા ઉપર એ જ વર્ગના લોકોની નિમણૂક થતી હતી. ધીમે ધીમે વેપાર, ઉદ્યોગ-ધંધા વગેરેની વૃદ્ધિ થતી જતી હોવાને લીધે મધ્યમ વર્ગ પૈસાદાર થવા લાગ્યો હતો અને આગળ આવવા લાગ્યો હતો. એ વર્ગનું પાર્લમેન્ટમાં પણ વજન પડવા લાગ્યું.

શહેરો:—સ્ટુઅર્ટ સમયની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડમાં શહેરોની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી. પણ પછી તેની સંખ્યા વધવા લાગી. લંડન સૌથી મોટું શહેર હતું. લંડન રાજધાનીનું શહેર હતું, તેમજ પરદેશો સાથેના વેપાર, ઉદ્યોગ, ધંધા વગેરેને લીધે તેનું મહત્વ ઘણું વધ્યું હતું. એ વખતે લંડનની વસ્તી ૫ લાખની હતી અને એ ભરચક વસ્તીવાળા શહેરમાંથી વહેતી ટેમ્સ નદી પર તે વખતે એક જ પુલ હતો. લંડનથી બીજા નંખરના શહેરો **ગ્લિસ્ટલ** અને **નોર્વિચ** હતાં. ગ્લિસ્ટલ પશ્ચિમ કિનારે આવેલું બંદર હોવાથી તે પરદેશો સાથેના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ હતું. નોર્વિચ ઉત્તર કાપડના વણાટ કામને માટે

પ્રસિદ્ધ હતું. જો બંને શહેરોની વસ્તી સુમારે ૩૦૦૦૦ ની હતી. શહેરોના રસ્તા ગલીય અને સાંકડા હતા. તેથી વારંવાર રોગો ફાટી નીકળતા. તે કાળમાં રાત્રીને વખતે રસ્તાપર દીવા સળગાવવાનો રિવાજ નહોતો. તેથી ત્યાં ધાડચોરીઓ વારંવાર થતી.

ઉદ્યોગધંધા :—દ્યૂર સમયમાં પ્રજાના મોટા ભાગનો ધંધો ખેતીનો હતો. ત્યારપછી ઘેટાં ઉછેરી ઉન ઉત્પન્ન કરવા તરફ લોકોનું લક્ષ ગયું. પણ ઉન તૈયાર થયા પછી તેનું કાપડ વણવા તે પરદેશ મોકલવામાં આવતું હતું. તેમ જ ખેતીમાંથી ઉત્પન્ન થતો કાચો માત્ર પણ પરદેશ ચઢાવવામાં આવતો હતો. તે કાળે ઇંગ્લંડમાં ઉદ્યોગ-ધંધા ધણા થોડા હતા. પણ સ્ટુઅર્ટ કાળમાં ઇંગ્લંડમાં જ ઉદ્યોગ-ધંધા શરૂ થવા લાગ્યા અને કાચો માલ તૈયાર કરવા તરફ લોકોનું લક્ષ જવા લાગ્યું. હાથની શાળઉપર ઉન, શણ અને રૂનું કાપડ વણવાનો ધંધો ઠેકાણે ઠેકાણે શરૂ થયો. ખેતીના કામમાંથી ધૂરસદના વખતમાં સુતર કાંતવાનો અને તેનું કાપડ વણવાનો ધંધો સાથે સાથે થવા લાગ્યો, તેથી પુષ્કળ માણસોને કામ મળવા લાગ્યું. નૉર્ફિક, સેફ્રિક, અને યૉર્ક જિલ્લાઓ ઉનનું કાપડ વણવાના ધંધામાં બહાર પડવા લાગ્યા. લૅકેશાયર જિલ્લામાં સુતરાઉ કાપડના વણાટ કામનો ધંધો શરૂ થયો. કાલસા અને લોખંડની ખાણો ખણવાનો ઉદ્યોગ પણ એ કાળમાં જ શરૂ થયો. ફ્રાન્સમાં ધાર્મિક જીલમને લીધે ૧૭ મા સૈકામાં સુમારે ૭૫૦૦૦ હુગેનોટ લોકોએ (ફ્રેન્ચ પ્રૉટેસ્ટંટો) ફ્રાન્સ દેશ છોડ્યો અને તેઓ હોલંડ, ઇંગ્લંડ અને ઉત્તર અમેરિકામાં વસવાટ કરવા ગયા. રેશમી કાપડ વણવાના અને બીજા પરચુરણ ઉદ્યોગધંધામાં એ લોકો પ્રવીણ હતા તેથી તેઓના આવવાથી ઇંગ્લંડમાં રેશમી કાપડ વણવાનો ધંધો શરૂ થયો અને ટોપી, કાચનો સામાન, વાસણો, છોકરાંનાં રમકડાં વગેરે ધરગથ્થુ ધંધા ઇંગ્લંડમાં દાખલ થયા. ત્રીજા એડવર્ડના વખતમાં જ્યૂ લોકોને ઇંગ્લંડમાં વસવાટ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી, પણ ક્રૉમવેલે એ મનાઈ હુકમ રદ કર્યો. તેથી ધાર્મિક જીલમને લીધે સ્પેન અને પોર્ટુગલમાંથી ધણા જ્યૂ લોકો ઇંગ્લંડમાં આવી વસવા લાગ્યા. વેપારી પેઠી, શરાશી અને લેવડદેવડના ધંધામાં એ લોકો ધણા હોશિયાર

હતા, તેથી તેમના આવવાથી ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધા અને વેપારને નાણાંની છૂટ થઈ અને ઉદ્યોગધંધાની વૃદ્ધિ થવા લાગી.

રસ્તા અને પ્રવાસના સાધનો :—પૂર્વે ઇંગ્લંડમાં એક ગામથી બીજે ગામ જવાના રસ્તા ઘણા ખરાબ હતા. રસ્તાઓ ખાડા ટેકરાવાળા હતા, અને ચોમાસામાં કાદવ ઘણો થતો અને ગાડીઓ કાદવમાં ચોંટી જતી તેથી તેને કાદવમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવા બીજા વધારે ઘોડા જોડવા પડતા. મોટા મોટા રસ્તાની સ્થિતિપણુ એવી જ હતી. નાનાં નાનાં ગામમાં જવા માટે તો ગાડીના રસ્તા જ નહોતા. એવાં ગામો વચ્ચેનો વહેવાર તો ઘોડાપર જ થતો. મોટા મોટા ધોરી રસ્તાપર પણ ધાડલૂંટનો ઉપદ્રવ ઘણો હતો. તેથી એકલદોકલ મુસાફરી કરવી એ ઘણું જોખમભરેલું હતું. શ્રીમંત લોક પોતાની ગાડીમાં મુસાફરી કરતા, પણ ગરીબ લોક પગે ચાલી કે ઘોડા જોડેલા ચાર પૈડાના ગામડી ગાડામાં (વૅગન) પ્રવાસ કરતા. પછી આગળ જતાં થોડા વખતમાં અને થોડે ભાડે પ્રવાસ થઈ શકે તે માટે મોટા મોટા શહેરો વચ્ચે પ્રવાસની મોટી ગાડીઓ (Coaches) ઠરાવેલે વખતે નીકળવા લાગી. લાંબી મુસાફરીને માટે વચમાં વચમાં ટપ્પા રાખવામાં આવતા અને ત્યાં નવા ઘોડા જોડવામાં આવતા. એ ગાડીઓ દિવસમાં આશરે ૫૦ માઈલની મુસાફરી કરતી. એ ગાડીઓ ઘણાં વર્ષો સુધી પ્રચારમાં રહી, પણ પછી ૧૯ મા સૈકામાં આગગાડી ચાલુ થવાથી તે અંધ થઈ ૧ લા ચાર્લ્સના વખતમાં ટપાલના કાગળ મોકલવાની સગવડ કરવામાં આવી હતી.

રમતગમતના પ્રકાર, પોશાક, વહેમો, કાવાખાનાંઓ

રમતગમતના પ્રકાર :—કૉંગ્વેલની કારકિર્દીના અંત સુધી ચ્યુરિટન પંથના લોકોનું જેર હોવાથી ઇંગ્લંડમાં નાચ, રંગ, નાટક, તમાશા, ભપકાદાર પહેરવેશ વગેરે બાબતોને ત્યાજ્ય ગણવામાં આવતી હતી, અને કૉંગ્વેલના વખતની ચ્યુરિટન પાર્લમેન્ટે એ બાબતો વિરુદ્ધ સખત કાયદા ધજા હતા. પણ એ કાયદાઓને લીધે જોકે પોશાકની અને વર્તણૂકની બાબતમાં સાદાઈ જણાતી હતી, તોપણ ટોંગીપણું ઘણું જ વધી ગયું હતું. બીજા ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં નાચરંગ, નાટક, તમાશા

અને હેલછબીલાપણાને પુષ્ટિ મળી અને જાતજાતની રમતગમતો પણ પાછી દાખલ થઈ. ઉપલા વર્ગના લોક શિકાર, ઘોડાની શરત, નાટક, ટેનિસ, વગેરેમાં વખત પસાર કરતા હતા. મધ્યમ સ્થિતિના લોક કુટબોલની રમત રમતા. તે કાળે એ રમત શહદારીના રસ્તાપર જ રમાતી હતી. નીચલા વર્ગના લોક મરઘાની લડાઈ, નાચ, તમાશા વગેરે બાબતોમાં વખત ગાળતા હતા. પૂર્વે કોઈએક મોટા મકાનના આંગણામાં જ નાટકો કરવામાં આવતાં, પણ આ કાળમાં નાટકશાળાઓ બંધાવા લાગી. ટ્યૂડર કાળમાં નાટકોમાં સ્ત્રીઓનો ભાગ પુરુષો જ ભજવતા, પણ સ્ટુઅર્ટ સમયમાં સ્ત્રીઓનું કામ સ્ત્રીઓ જ કરવા લાગી.

પોશાક :—આ કાળમાં પુરુષોના પોશાકમાં પણ ઘણો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ઇલિઝાબેથના વખતનો ઘુંટણ સુધીનો ઝબ્બો પહેરવાનો રિવાજ બંધ પડવા લાગ્યો અને તેને બદલે લાંબો કોટ અને જૅકેટ પહેરવાનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો. ગળામાં ઉનનો ગળપટ્ટો વપરાવ લાગ્યો. માથા ઉપરના વાળ કાપી નાંખી તેની જગ્યાએ વાળની ટોપી પહેરવાની ફેશન દાખલ થઈ. સ્ત્રીઓના પોશાકમાં પણ વારંવાર ફેરફાર થતો હતો. સાદાં કપડાંને બદલે ઉંચી કિંમતના અને જરીના ભરેલા ઝબ્બા વપરાવા લાગ્યા. ચૂણુવાળી બાંહનાં પોલકાં વપરાસમાં આવવાં લાગ્યાં. પોશાકની ફેશનની બાબતમાં ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સનું જ અનુકરણ કરતું હતું.

વહુમે :—ભૂતપ્રેત, ઠામિયા અને જ્યોતિષપર લોકોને સારી આસ્થા હતી. એ કાળમાં જન્મ કરવાના ગુના માટે ઘણા માણસોને ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી.

કાવાખાનાંઓ :—સ્ટુઅર્ટ કાળમાં આ કોંશી પીવાનું શરૂ થયું તેથી દારૂ પીવાની બદી કમી થઈ. આ કોંશીની દુકાનો નીકળવા લાગી. ત્યાં લોકો આ કોંશી પીવા એકઠા થતા, ગપ્પાં મારતા અને નિંદા કરતા, તેમ જ ત્યાં બેસી સામાજિક અને રાજકીય બાબતોપર ચર્ચા ચલાવતા. આવા ગંભીર વિષયોપરની ચર્ચા ત્યાં એકઠા મળતા ઘણા લોકોના સાંભળવામાં અનાયાસે આવતી. એક જ મતના અને એક જ વિચારના લોક. પોતાના ઠરાવેલા કાવાખાનાંમાં મળતા, તેથી ધીમે ધીમે તેને ક્લબોનું સ્વરૂપ મળતું ગયું અને તેનું મહત્ત્વ વધતું ગયું.

વર્તમાનપત્રો :—પહેલા જોમ્સની કારકિર્દીમાં રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે કલહ શરૂ થયો તે વેળા કેટલાંક સામાજિક વર્તમાન-પત્રો નીકળવા લાગ્યાં. ૨ જી ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં સરકારની પરવા-નગી સિવાય વર્તમાનપત્ર કાઢવાની મના કરવામાં આવી હતી, પણ રાજ્યક્રાંતિ થયા પછી એ મના કાઢી નાંખવામાં આવી હતી. સરકારી ખબરો અને મહત્વની બાબતો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ૨ જી ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં સરકારે જ લાંડન ગેઝિટ નામનું સરકારી પત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું હતું. રાણી એનની કારકિર્દીમાં એડિસન અને સ્ટીલે નવીન પદ્ધતિનાં રપેક્ટર અને ટંટલર નામનાં વર્તમાનપત્રો કાઢવા માંડ્યાં. એ છાપાઓમાં લોકોની રીતભાત, રિવાજ અને તે કાળના સાહિત્યપર વિનોદી અને ચટકા ચઢે એવી ભાષામાં રીકા કરવામાં આવતી હતી.

શિક્ષણ, વાહ્યમય, શાસ્ત્ર, કળાકૌશલ્ય વગેરે

શિક્ષણ :—રુટુઅર્ટ કાળમાં નિશાળોની સંખ્યા ઘણી ઓછી હતી. ધર્મમંદો જમ થવાથી તેમાંની શાળાઓ બંધ થઈ ગઈ હતી. તેથી ગામડાંના લોકોના છોકરાંને કેળવણી મળતી બંધ થઈ હતી. કોઈકોઈ ઠેકાણે પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજમાં વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. તેમાં શિક્ષણનો ખર્ચ ઘણો થતો, તેથી પૈસાદાર વર્ગના છોકરા જ ત્યાં શિક્ષણ લેવા જતા. ત્યાં શિક્ષણ પૂરું થયે તેઓ ઘણું ખર્ચ ફ્રાન્સ, ઇટલી વગેરે દેશોમાં પ્રવાસે જતા. એ પ્રવાસથી જુદા જુદા દેશોના રીતરિવાજ તેમના જાણવામાં આવતા, અને તેમના જ્ઞાનમાં અને ચાતુર્યમાં વધારો થતો. વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ પૂરું કરી બહાર આવેલા વિદ્યાર્થીને મુલકી, લશ્કરી અને ધાર્મિક ખાતામાં જુદા જુદા હોદ્દાની જગા મળતી. કોઈને કોઈ એક ધંધામાં પડવાનો વિચાર હોય તો તેને એક ઉમેદવાર તરીકે એકાદ કારખા-નામાં કે કોઈ એક ધરગથુ ઉદ્યોગમાં પડેલા માણસને ત્યાં કામ શીખવા માટે પાંચ સાત વર્ષ રહેવું પડતું. ત્યાં કોઈ એક ધંધાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી રહ્યા પછી તે સ્વતંત્રપણે પોતે ધંધો ચલાવતો. પૂર્વે ધરગથુ કામો, જેવાં કે

પાકશાસ્ત્ર, સીવણકામ, વણાટકામ, માંદા માણસની માવજતનું કામ વગેરે બાબતોનું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને ઘરમાં જ મળતું. પરંતુ સ્ટુઅર્ટ કાળમાં ઉપલી બાબતો સિવાય, લખવું વાંચવું, ચિત્રકળા, ગાયન-વાદન, ફ્રેંચ ભાષા વગેરે વિષયો પણ સ્ત્રીઓને શીખવવામાં આવવા લાગ્યા.

કળાકૌશલ્ય :—૨ જા ચાર્લ્સની કારકિર્દી શરૂ થઈ ત્યાંસુધી પ્યુરિટન મતનું જોર ઇંગ્લંડમાં હોવાને લીધે ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, કાતરકામ, બાંધકામ વગેરે કળાઓની પ્રગતી અટકી ગઈ હતી. પણ ૧૬૬૦ પછી એ વિષયોને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. ૧૬૬૬ માં આગથી લંડન શહેરના સેંકડો ઘરો બળી ગયાં પછી જે નવાં ઘરો બાંધવામાં આવ્યાં તે લવ્ય અને સુંદર બાંધવામાં આવ્યાં. એ કાળમાં ક્રિસ્ટોફર રેન નામનો એક પ્રસિદ્ધ શિલ્પશાસ્ત્રી થઈ ગયો. તેની દેખરેખ તળે ઘણાં સુંદર દેખાવનાં નવાં ઘરો બાંધવામાં આવ્યાં. તેમાં લંડનમાંનું હૉલનું સેન્ટ પૉલ ચર્ચ મુખ્ય હતું.

લેખકો અને સાહિત્ય :—પ્રસિદ્ધ નાટકકાર અને કવિ શેક્સ-પીઅર ૧ લા જેમ્સના વખતમાં થઈ ગયો. તેમ જ બેન જૉન્સન, ફ્લેચર વગેરે નાટકકારો, અને મિલ્ટન, પૉપ અને ડ્રાઇડન જેવા કવિઓ પણ તે જ કાળમાં થઈ ગયા. એ સિવાય જૉન બનિઅનનું ‘બત્રાણુઓનો પ્રવાસ’ નામનું પુસ્તક (Pilgrim's Progress), સ્વિફ્ટ, ઍડિસન, સ્ટીલ વગેરે લેખકોના ઝમકદાર અને ચટકા ચટે એવી ભાષામાં લખાયલા લેખો પણ આ જ કાળમાં લખાયા હતા. છૂડર કાળમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષે ઇંગ્લિશમાં કોઈ પુસ્તક રચાયું નહોતું, પણ સ્ટુઅર્ટ કાળમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રપર પણ પુસ્તકો રચાવા લાગ્યાં.

એ સમયમાં ન્યૂટન નામનો પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી થઈ ગયો. તેણે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો. એ સિવાય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે ૨ જા ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં રૉયલ સોસાયટી નામની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. ઘણાં વર્ષો સુધી ન્યૂટન એ સંસ્થાનો પ્રમુખ હતા.

સારાંશ

સમાજ—સરદાર, જમીનદાર, ધર્માધિકારી, વેપારી, ખેડૂત, ખેતરમાં કામ કરનારા એ સમાજના વર્ગો. મોટા ભાગના લોકોનો ધંધો ખેતીનો. રાજ્યદારી સત્તા સરદાર અને મોટા જમીનદારો અને વેપારીઓના હાથમાં.

શહેરો—શહેરો થોડાં. સૌથી મોટું શહેર લંડન. ખ્રિસ્તલ, નોર્વિચ એ પણ મોટાં શહેરો.

ઉદ્યોગધંધા—ખેતી મુખ્ય ધંધો. ઉનનું કાપડ વણવાનો ધંધો શરૂ થયો. હુગેનોટ લોકો ઇંગ્લંડમાં આવી વસવાને લીધે એ ધંધાને ઉત્તેજન. બીજા પણ પરચુરણ ધંધાની શરૂઆત. સુતરાઉ કાપડની વણાટના ધંધાની શરૂઆત. બધા ધંધા ધરગથુ. જૂ લોકોને ઇંગ્લંડમાં વસવાની પરવાનગી મળવાથી વેપાર ધંધાને પૈસાની મદદ.

રસ્તા અને પ્રવાસના સાધનો—રસ્તા ખરાબ અને મુસાફરી જોખમભરેલી. માલ લાવ લઈ જી કરવાના ચાર પૈડાંનાં મોટાં ગાડાં. પ્રવાસની ગાડી દિવસમાં ૫૦ માઈલ ચાલતી.

રમતગમતના પ્રકાર, પોશાક, વહેમો, કાવાખાનાંઓ—
રમતગમતના પ્રકાર—ઉપલા વર્ગના લોકની રમતગમત શિકાર, થોડાની શરત, ટેનિસ, પૉલમૉલ, નાટક; નીચલા વર્ગોની ફૂટબૉલ, મરઘાંની લડાઈ, નાચ, તમાશા વગેરે.

પોશાક—ઝબ્લાને બદલે લાંબો કોટ, વાળની ટોપી (Wig).

વહેમો—ભૂત પલીત, કીમિયો, જ્યોતિષ એ વિષયોપર લોકની આસ્થા.

કાવાખાનાં—કાવાખાનાં નીકળવાને લીધે દારૂના પીકાંને ખોટ. સામાજિક અને રાજકીય બાબતોની ચર્ચા કાવાખાનાંઓમાં ચાલતી. એટલે તેમને કલબોનું સ્વરૂપ.

વર્તમાનપત્રો—સરકારી ખબરો લંડન ગૅઝિટમાં, ઍડિસન અને સ્ટીલનાં રપેક્ટેટર અને ટૅટલર એ વર્તમાનપત્રો અને તેમાં વાંચ્મય, રીતરિવાજ પર મનોરંજક ભાષામાં ટીકા.

શિક્ષણ, વાદ્યમય, કળાકૌશલ્ય વગેરે—પ્રાથમિક શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ, ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજનાં વિશ્વવિદ્યાલયો. સ્ત્રીઓને પણ વાંચવા લખવાનું, ગાયનવાદનનું અને ફ્રેન્ચ ભાષાનું શિક્ષણ. ક્રિસ્ટોફર રેને ઘણી સુંદર ઇમારતો બાંધી. શેક્સપીઅર, ડ્રાઇડન, મિલ્ટન, બનયન, ઑડિસન અને સ્ટીલ એ કવિ અને ગ્રંથકાર અને ન્યૂટન મોટો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી.

પરિશિષ્ટ-૧

રુઢુઅર્ટ કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષો

વિલિઅમ શેકસપીઅર (૧૫૬૪-૧૬૧૬):—ઈલિઝાબેથ

અને ૧ લા જેમ્સના વખતમાં શેકસપીઅર એક પ્રસિદ્ધ નાટકકાર અને કવિ થઈ ગયો. તેનો જન્મ સ્ટ્રેટફર્ડમાં થયો હતો. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તે લંડન ગયો અને ત્યાં તે નટનો ધંધો કરવા લાગ્યો. તે ત્યાં હતો ત્યારે તેણે ઐતિહાસિક, પૌરાણિક અને સામાજિક કથાના આસરે ૩૫ નાટકો લખ્યાં અને કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં. હંમેટ, ઑથેલો, વેનિસનો વેપારી વગેરે તેનાં મુખ્ય નાટકોમાં મનુષ્યસ્વભાવનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ પાડવામાં આવ્યું છે અને હાસ્ય, કરુણ, શૃંગાર, વીર વગેરે રસોનું ઘણી સરસ રીતે સિંચન થયું હોવાને લીધે દુનીઆના પ્રતિભાશાળી નાટકકારોમાં પ્રમુખસ્થાન તેનું છે. ઈલિઝાબેથ અને ૧ લા જેમ્સ તરફથી તેને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું અને તેથી તેણે તેમની ઘણી કીર્તિ ગાઈ હતી.

સર વૉલ્ટર રૅલે (૧૫૫૨-૧૬૧૮):—સર વૉલ્ટર રૅલે ઈલિઝાબેથ અને ૧ લા જેમ્સના વખતનો પ્રસિદ્ધ નાવિક અને લેખક હતો. ઈલિઝાબેથના વખતમાં તેણે ઘણી દરીઆઈ સફરો કરી હતી અને ઉત્તર અમેરિકામાં વર્જિનિઆ નામનું સંસ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો (૧૫૮૬). તે અમેરિકાથી તંબાકુ અને બટાટા ઇંગ્લંડમાં લાવ્યો. તે ઈલિઝાબેથનો માનીતો હતો, તેથી તેણે તેને ઉમરાવપદ આપ્યું હતું અને આયર્લેન્ડમાં એક જગીર આપી હતી. સ્પેનની અરમારને હરાવવામાં તેણે સારો ભાગ લીધો હતો (૧૫૮૮). જેમ્સની કારકિર્દીમાં ઍરાબેલા રુઢુઅર્ટને ગાદીપર બેસાડવા જે તરકટ રચાયું હતું (૧૬૦૪) તેમાં ભાગ લેવાના આરોપ માટે તેને ફ્રાંસીની શિક્ષા થઈ હતી, પણ તે અમલમાં ન મૂકતાં તેને તુરંગમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. તુરંગમાં બેઠાં બેઠાં તેણે ‘જગતનો ઇતિહાસ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. દક્ષિણ અમેરિકામાં ગાયનામાં સોનાની ખાણ શોધી

આપવાનું તેણે કહ્યાથી તેને તુરંગમાંથી મુક્ત કરી દક્ષિણ અમેરિકામાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. પણ સોનાની ખાણ કંઈ જડી નહિ અને નુકસાન ઘણું થયું. તે ઇંગ્લંડ પાછો આવ્યો ત્યારે આગળના અપરાધ માટે તેને ફાંસી દેવામાં આવી.

સર ફ્રાન્સિસ બેકન (૧૫૬૧-૧૬૨૬) :—ઇલિઝાબેથ અને ૧ લા જેમ્સના વખતમાં સર ફ્રાન્સિસ બેકન એક પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની, મુત્સદ્દી રાજ્યદ્રારી પુરૂષ હતો. કાયદાનો અભ્યાસ કરી તે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે બેરિસ્ટર થયો. પેરિસમાં ઇંગ્લંડના એલચી તરીકે તેણે ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું હતું, પછી તે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો હતો. ૧ લા જેમ્સે તેને ઉમરાવ પદ આપી લૉડ ચેન્સેલર નીમ્યો એટલે તે ન્યાય ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી થયો. ન્યાયાધીશ તરીકે લાંચ લેવાનું તહોમત મૂકી પાર્લમેન્ટમાં તેનાપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને તેને ન્યાયાધીશની પદવિપરથી ઉતારી પાડવામાં આવ્યો. તેણે ‘જ્ઞાનની પ્રગતિ’ (Advancement of Learning), કેટલાક નિબંધ (Essays) વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેની અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો તરીકે ગણના કરવામાં આવે છે.

જ્યૂક ઑફ બકિંગહામ (૧૫૯૨-૧૬૨૮) :—એ ૧ લા જેમ્સ અને ૧ લા ચાર્લ્સનો મંત્રી હતો. એનું નામ જ્યૉર્જ વિલિઅર્સ હતું. ૧ લા જેમ્સે તેણે ઉમરાવ પદ આપી જ્યૂક ઑફ બકિંગહામ બનાવ્યો હતો. ૧૬૧૬ માં તે જેમ્સનો મંત્રી થયો. તે સ્વાર્થી, આપમતલબી અને પતરાણખોર હતો, તેથી સર્વે તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. એ ૧ લા ચાર્લ્સનો પણ મંત્રી હતો. તેને મંત્રીપદેથી દૂર કરવાની પાર્લમેન્ટે રાજીને માગણી કરી હતી, પણ તેનાપર રાજીનો વિશ્વાસ હતો અને રાજા તેની જ સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. તેણે ફ્રાન્સના રાજાવિરુદ્ધ હ્યુગેનોટ લોકોને મદદ કરી હતી, પણ એ કામમાં તેને કંઈ જશ મળ્યો નહોતો. જૉન ફેલ્ટન નામના તેના એક વેરીએ ૧૬૨૮ માં પોર્ટસ્મથમાં તેનું ખૂન કર્યું.

રૅફ્ફર્ડ (૧૫૯૩-૧૬૪૧) :—એનું મૂળ નામ ટૉમસ વેન્ટવર્થ હતું. એ બકિંગહામનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો અને તેથી બકિંગહામને મંત્રીપદ-

પરથી ખસેડવાની પાર્લમેન્ટની માગણીમાં તેણે આગેવાન ભાગ લીધો હતો. બર્કિંગહામના મરણપછી ચાલ્સે તેને ફ્રેસલાવી પોતાના પક્ષનો કરી લીધો અને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો (૧૬૨૯) અને તેને અલ્બ આર્થ રૅફર્ફર્ડનો ખિતાબ આપ્યો. ૧૬૨૯ થી ૧૬૪૦ સુધી ચાલ્સે પાર્લમેન્ટ બોલાવી ન હોતી અને રૅફર્ફર્ડની સલાહથી અનિયંત્રિતપણે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો અને લોકોપર કર મૂક્યા હતા. ૧૬૩૩ માં ચાલ્સે રૅફર્ફર્ડને આચાર્યડોનો ગવર્નર બનાવી ત્યાં મોકલ્યો. ત્યાં જઈ રૅફર્ફર્ડે એક સૈન્ય ઉભું કરી પોતાના કડક અમલથી બધાં બંડો ખેંસાડી દીધાં. ૧૬૪૦ માં સ્કૉટલંડસાથે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે તેને આચાર્યડો પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો. એ જ સાલમાં લૉંગ પાર્લમેન્ટે તેના પર કામ ચલાવી દેશદ્રોહના ગુના માટે ૧૬૪૧ માં તેને ફાંસી દીધી.

આર્યબિશપ લૉડ (૧૫૭૪-૧૬૪૪) :—એ રૅફર્ફર્ડનો મિત્ર હતો. ૧૬૩૩ માં ચાલ્સે તેને કૅન્ટરબરીનો આર્યબિશપ નીમ્યો અને ત્યારપછી ધાર્મિક આબતમાં તે રાજનો મુખ્ય સલાહકાર થયો. તે એપિસ્કોપેલિઅન પંથનો ચુસ્ત અનુયાયી હતો. ચાલ્સે તેને હાઈ કમિશન કોર્ટનો અધ્યક્ષ નીમ્યો. એ કોર્ટના અધ્યક્ષ તરીકે પ્યુરિટન પંથના લોકોને તેણે સખત શિક્ષા કરી હતી. એની જ સલાહથી ચાલ્સે સ્કૉટલંડમાં ઇંગ્લંડનો એપિસ્કોપેલિઅન પંથ અને પ્રાર્થનાનું પુસ્તક દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેને લીધે સ્કૉટલંડમાં બંડો થયાં હતાં. લૉંગ પાર્લમેન્ટે દેશદ્રોહના આરોપ માટે તેની તપાસ ચલાવી ગુનેગાર ઠરાવી ૧૬૪૫ માં તેને ફાંસી દીધી.

જૅન હૅમ્પડન (૧૫૯૪-૧૬૪૩) :—૧ લા ચાલ્સની કારકિર્દીમાં એ પાર્લમેન્ટમાં એક આગેવાન સભ્ય હતો. જ્યારે ચાલ્સે પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના વહાણવેરો (Ship Money) મૂક્યો ત્યારે એ કર ગેર-કાયદેસર છે એમ કહી હૅમ્પડને તે આપવા ના પાડી. એમ ના પાડવા માટે તેના પર ખટલો કરવામાં આવ્યો અને ચાલ્સના પક્ષપાતી ન્યાયાધીશોએ તેને અપરાધી ઠરાવ્યો. પણ પાર્લમેન્ટની સત્તાના બચાવ માટે તેણે પ્રયત્ન કર્યો તેથી તે લોકપ્રિય થયો. રાજના કાયદાવિરુદ્ધના વર્તનનો વિરોધ કરનારા પાર્લમેન્ટના નેતામાંનો એક તે હતો. પછી રાજ અને પાર્લમેન્ટ

વચ્ચે જે વિગ્રહ થયો તેમાં પાર્લમેન્ટતરફથી લાગ લઈ ૧૬૪૩ માં આલગીવરીદ્વની લડાઈમાં તે માર્યો ગયો.

કલેરેન્ડન (૧૬૦૮-૧૬૭૪) :—એનું મૂળ નામ એડવર્ડ હાઇડ હતું. પણ પછી તેને કલેરેન્ડનનો ઝૂક બનાવવામાં આવ્યો હતો. ૧ લા ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં તે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હતો અને રાજના પક્ષનો હતો. ચાર્લ્સનો વધ થયા પછી તે હોલંડમાં ગયો હતો. રાજપુત્ર ચાર્લ્સ પણ તે વખતે હોલંડમાં જ હતો. ઇંગ્લંડમાં રાજસત્તા પાછી સ્થાપી રાજપુત્ર ચાર્લ્સને ઇંગ્લંડની ગાદી પાછી મેળવી આપવા કલેરેન્ડને ઘણો શ્રમ લીધો હતો. રાજપુત્ર ચાર્લ્સ રાજ થયો ત્યારે તેણે કલેરેન્ડનને ચેન્સેલર નીમ્યો અને પોતાનો મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો. એના જ કહેવા ઉપરથી પાર્લમેન્ટ રોમન કેથોલિક, પ્યુરિટન અને નોન કન્ફર્મિસ્ટ લોકો વિરુદ્ધ કાયદા પસાર કર્યા, તે ઉપરથી એ કાયદાઓ કલેરેન્ડન કોડ કહેવાય છે. તેની છોકરી ઍન હાઇડનું લગ્ન ચાર્લ્સ બિજના લાઈ જેમ્સ (જે એના પછી રાજ થયો) સાથે થયું. એ લગ્નસંબંધી જે બે છોકરી મેરી અને ઍન થઈ તે કલેરેન્ડનની દોહિત્રીઓ વારાફરતી જેમ્સની પછી ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવી. ૧૬૬૭ માં ડચ લોકો સાથે થયેલા યુદ્ધમાં હાર થવાથી એ યુદ્ધ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા ન કરવાનું તહોમત મૂકી પાર્લમેન્ટે તેના પર કામ ચલાવ્યું. ત્યારે તે ઇંગ્લંડમાંથી નાસી ગયો, એટલે પાર્લમેન્ટે તેને દેશનિકાલ થયેલો જાહેર કર્યો. દેશવટા દરમ્યાન તેણે ચાર્લ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ચાલેલા વિગ્રહનું “બળવાનો ઇતિહાસ” નામનું એક પુસ્તક લખ્યું.

માર્લબરો (૧૬૫૦-૧૭૨૨) :—એનું મૂળ નામ જૉન ચર્ચિલ હતું, પણ પછી તે માર્લબરોનો ઝૂક થયો. ૩ જ વિલિયમ અને ઍનની કારકિર્દીમાં તે પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ અને ખટપટી પુરુષ હતો. ૨ જ ચાર્લ્સના વખતમાં તેને સૈન્યમાં હોદ્દાની જગા મળી હતી. ૨ જ જેમ્સની કારકિર્દીમાં મન્મથનું બંડ બેસાડી દેવામાં તેણે ઘણી બહાદુરી બતાવી હતી. તે જેમ્સનો માનીતો હતો, પણ વિલિયમ ઇંગ્લંડમાં આવ્યો ત્યારે તેણે જેમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો અને તે

વિલિઅમને જઈ મળ્યો. વિલિઅમને તેને સેનાપતિ નીમ્યો, તેમ છતાં ૨ જા જાન્યુઆરી સાથે તેણે કાવતરાં ચાલુ રાખ્યાં હતાં. એની સ્ત્રી સેરા જોનિંગ્ઝ ધણી ખટપટી સ્ત્રી હતી. એન આગળ તેનું ઘણું ચલણ હતું. એનની કારકિર્દીમાં સ્પેનની ગાદીના વારસા માટેનો વિગ્રહ ચાલતો હતો તેમાં માર્લબરો મિત્રરાજ્યોના સૈન્યનો સેનાપતિ હતો. એ વિગ્રહમાં તેણે બ્લેનહીમ ૧૭૦૪, રેમિઈ, ઓડેનાર્ડ અને માલ-પ્લાકેની લડાઈઓમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા હતા, તેથી ‘યશસ્વી સેનાપતિ’ તરીકે તેની ધણી વાહવાહ થઈ હતી. પાર્લમેન્ટે તેને એક મોટા મહેલ બંધાવી આપ્યો અને તેનું નામ ‘બ્લેનહીમ હાઉસ’ પાડ્યું, ૧૭૧૦. પછી ટોરી પ્રધાનમંડળના હાથમાં સત્તા ગઈ અને સેરા જોનિંગ્ઝ અને એન રાણી વચ્ચે અણબનાવ થયો તેથી માર્લબરોને સેનાપતિ પદ-પરથી ઉતારી પાડવામાં આવ્યો (૧૭૧૦). પછી ૧ લા જાન્યુઆરી તેને પાછો મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. તે ૧૭૨૨ માં મરણ પામ્યો.

પરિશિષ્ટ-૨

રુઢઅર્થ કાળના મહત્વના પ્રશ્નો

૧. રાજાની ઈશ્વરદત્ત સત્તા (Divine Right of Kings) એટલે શું? એ સિદ્ધાંત પ્રથમ કોણે આગળ કર્યો? એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચાલવા કોણે કોણે પ્રયત્ન કર્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું.
૨. ઇંગ્લંડની ગાદીપર ૧ લા જોર્જસનો વંશપરંપરાનો હક કેવો હતો. તે વંશાવળી કાઢીને બતાવો. ઇંગ્લંડની ગાદીપર બીજા કોનો હક હતો તેપણ વંશાવળીથી બતાવો.
૩. ૧ લા ચાર્લ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે કલહ શા કારણથી થયો હતો? ચાર્લ્સે અનિયંત્રિત રાજ્યકારભારમાં કેવાં કેવાં કામો કર્યા? તેનું પરિણામ શું થયું?
૪. નીચે લખેલા પુરુષો વિષે માહિતી આપો :—
શેક્સપીયર, સર વૉલ્ટર રૅલે, બ્રાકિંગહામ, સ્ક્રૅકર્ડ, લૉડ, બેકન, હંમ્પડન.
૫. નીચે લખેલી બાબતો પર ટુંકી નોંધ લખો :—
હંમ્પટન કોર્ટ પરિષદ, દારૂનું તરકટ (ગનપાઉડર પ્લૉટ), રાઉન્ડ હેડ. અને કંવેલિઅર, શિપમની, પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ, પ્રેસ્બિટેરિઅન પંથ.
૬. સ્કૉટિશ લોકને ન ગમતી કઈ કઈ બાબતો ચાર્લ્સે કરી હતી? તેનું પરિણામ શું આવ્યું?
૭. લૉંગ પાર્લમેન્ટ એટલે શું? એ પાર્લમેન્ટે કઈ કઈ અગત્યની બાબતો કરી હતી?
૮. રંપ પાર્લમેન્ટ એટલે શું? તમે એ રંપ પાર્લમેન્ટના એક સભાસદ છો એમ સમજી ક્રૉમ્વેલના એ પાર્લમેન્ટ સાથેના વર્તન વિષે તમને શું લાગે છે તે કહો.

૯. કૉમ્બેલનો કારભાર ફતેહમંદ થયો હતો કે નહિ તે કહો. તેની અંતસ્થ અને પરદેશી ધોરણુ વિષે માહિતી આપો.
૧૦. ઇપીયમેન્ટ અને બિલ ઑફ ઍટ્ટેન્ડર વચ્ચે ફેર શું છે તે કહો. રટુઅર્ટ સમયમાં એ પદ્ધતિઓથી કોની કોની તપાસ ચલાવવામાં આવી હતી ?
૧૧. ઇંગ્લંડમાં ૧૬૬૦ માં રાજસત્તા શા માટે પાછી સ્થાપવામાં આવી ? એ સ્થાપન કરવા કોણે પ્રયત્ન કર્યો હતો ?
૧૨. ૨ જા ચાર્સનો સ્વભાવ અને ધોરણુ કેવાં હતાં અને એની કારકિર્દીમાં અગ્રયની બિના કઈ કઈ બની હતી તે કહો.
૧૩. અમેરિકામાં અંગ્રેજોના કયાં કયાં સંસ્થાનો હતાં અને તે કયારે કયારે સ્થાપન થયાં હતાં ? એ સંસ્થાનો સંબંધે ઇંગ્લંડનું ધોરણુ કેવું હતું ?
૧૪. પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર કરવા કઈ કઈ યુરોપીઅન પ્રજાએ પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યા હતા ? ઇંગ્લંડે એ બાબતમાં શું કર્યું હતું ? અને તેમાં તેને શું શું હરકત નડેલી ? હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લિશોએ કયાં અને કયારે વખારો ઉઘાડી હતી ?
૧૫. પોતાના દેશનો વેપાર વધારવા માટે ઇંગ્લંડે શું શું પગલાં ભર્યાં હતાં અને કયા કયા કાયદા ધજ્યા હતા ? તે માટે તેને કેસની સાથે લડવું પડ્યું અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
૧૬. ૨ જા જેમ્સની કારકિર્દી અપ્રિય કેમ થઈ હતી ? તેણે લોકોને ન ગમે એવી કઈ કઈ બાબતો કરી હતી ? અને તેનું પરિણામ શું થયું ?
૧૭. નીચે લખેલી બાબતોપર ટીકા કરો :—ટેસ્ટ ઍક્ટ, ડેવરની ગુપ્ત સંધિ, હેબીઅસ કૉર્પસ ઍક્ટ, કલેરેન્ડન કોડ, ડેકલેરેશન ઑફ ઇન્ડલજન્સ, એક્સકલૂઝન બિલ, કેબોલ, નૌકાયાન કાયદો, કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ.
૧૮. નીચે લખેલા પુરુષો વિષે માહિતી આપો :—કલેરેન્ડન, માર્લબરો, ૧૪ મો લુઈ, ડૉબી, રૉડ્સવરી.

૧૯. બિલ ઑફ રાઇટ્સ એટલે શું? તેની મુખ્ય કલમો શું શું હતી? એથી શું પરિણામ નીપજ્યું?
૨૦. ૩ જા વિલિઅમનો ઇંગ્લંડની ગાદીપર શું હક હતો તે વંશાવળીથી સમજાવો.
૨૧. ૧૬૮૮ માં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ તે શું? એ બિના રાજ્યક્રાંતિ શા માટે કહેવાય છે?
૨૨. વિલિઅમ ક્રાન્સવિરુદ્ધ ધોરણ શા માટે રાખ્યું હતું? તેને ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે શા માટે ટેકો આપ્યો હતો?
૨૩. સ્પેનની ગાદીના વારસા હક સંબંધમાં યુરોપના કયા કયા દેશોનું હિત સમાયલું હતું? એ સંબંધે વિગ્રહ શા માટે થયો? એ વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડે શું ભાગ ભજવ્યો? એ વિગ્રહથી ઇંગ્લંડને સીધા અને આડકતરા કેવા કેવા ફાયદા થયા?
૨૪. નીચેની બાબતોપર ટીકા લખો :—મ્યૂટિની ઍક્ટ, ઍક ઑફ ઇંગ્લંડ, રાષ્ટ્રીય દેવું, ડેરિઅનમાં (પનામા) સ્કૉટિશ લોકોનું સંસ્થાન, ઇંગ્લિશ અને સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ, ઍક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ.
૨૫. વ્હિગ અને ટોરી પક્ષો કેવી રીતે અને ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા? એ પક્ષોનાં એ નામો શાપરથી પડ્યાં?
૨૬. ટ્યૂડર અને સ્ટુઅર્ટ કાળમાં આયર્લંડમાં પરિસ્થિતિ કેવી હતી? ત્યાં અસંતોષ કયા કારણોથી વધતો ગયો?
૨૭. સ્ટુઅર્ટ સમયમાં ઇંગ્લંડની સામાજિક સ્થિતિ, ઉદ્યોગધંધા, રમતગમતના પ્રકાર, શિક્ષણ અને સાહિત્ય વિષે માહિતી આપો.
૨૮. ૩ જા વિલિઅમ અને ઍનની કારકિર્દીમાં પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષ વધુ સંખ્યામાં હોય તે પક્ષના તંત્ર પ્રમાણે રાજ્યકારભાર શા માટે ચલાવવામાં આવ્યો તે કહો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

—: ૦ :—

પહેલો જ્યોર્જ

જન્મ ૧૬૬૦; રાજ્યારોહણ (૫૪ મે વર્ષે) ૧૭૧૪; મૃત્યુ ૧૭૨૭
(૧૭૧૪-૧૭૨૭)

તેના સમયના રાજ્યકર્તાઓ

ફ્રાન્સ	સ્પેન	રશિયા	ઓસ્ટ્રિયા
૧૪ મો લુઈ ૧૬૪૩-૧૭૧૫)	૫ મો ફિલિપ	પીટર ધી ગ્રેટ (૧૬૮૨-૧૭૨૫)	૬ ટ્રો ચાર્લસ (૧૭૦૦-૧૭૪૦)
૧૫ મો લુઈ ૧૭૧૫-૧૭૭૪)			

અગત્યની સાહો—

૧૭૧૫ જૅકાબાઇટનું બંડ. ૧૭૨૦ સાઉથ સી કંપનીનું દેવાળું.

૧૭૧૬ સેપ્ટેનિઅલ કાયદો. ૧૭૨૧ વૉલ્પોલ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

૧ લો જ્યોર્જ :—રાણી એનના મરણ પછી એનનો સાવકો માઈ જેમ્સ એડવર્ડ ગાદીનો પાસેનો વારસ હતો, પણ તે રોમન કૅથોલિક પંથનો હોવાને લીધે તેને ગાદી ન મળે અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી વારસને જ ગાદી મળે એવું ૧૭૦૧ માં એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટના કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. એ કાયદો ૨૬ કરાવી જેમ્સ એડવર્ડને ગાદી આપવા માટે એનની કારકિર્દીમાં ટોરી પક્ષના પ્રધાન મોલિંગવોડ અને હેન્રી સેન્ટ જોને ખટપટ ચલાવી હતી. પણ તેમાં એમો ફાવ્યા નહોતા. એને મરતી વખતે રાજ્યકારભાર વિહગ પક્ષના પ્રધાનોને સોંપ્યો હતો. એ પ્રધાનમંડળના પ્રયત્નથી ૧ લા જેમ્સની દોહિત્રી સોફિયાનો પુત્ર જ્યોર્જ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. જ્યોર્જ જર્મનીમાંના હૅનોવર સંસ્થાનનો રાજા હતો, તેથી એનો વંશ હૅનોવર વંશ * કહેવાય છે. ઇંગ્લંડ જેવા મોટા અને અળવાન દેશનો

* હૅનોવર વંશની વંશાવળી પાને ૨૯૫ જુઓ.

હુનોવર વંશ
૧ લો ન્યોર્ઝ
(૧૭૧૪-૧૭૨૭)

૨ લો ન્યોર્ઝ
૧૭૨૭-૧૭૬૦

ફ્રેડરિક (સેકસોકાબર્ગ ગોથાની
મૃત્યુ ૧૬૫૧ ઓગસ્ટા સાથે લગ્ન)

સોફિઆ (પ્રશિઆના ફ્રેડરિક
વિલિઅમ સાથે લગ્ન)

ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ

૩ લો ન્યોર્ઝ (૧૭૬૦-૧૮૨૦)

૪ થો ન્યોર્ઝ
(૧૮૨૦-૧૮૩૦)

રાજકન્યા શાર્લોટી
મૃત્યુ ૧૮૧૭

ફ્રેડરિક,
બ્રૂક આંક્ર યોર્ક
મૃત્યુ ૧૮૨૭

૪ થો વિલિઅમ
(૧૮૩૦-૧૮૩૭)

એડવર્ડ
બ્રૂક આંક્ર કેન્ટ
મૃત્યુ ૧૮૨૦

વિક્ટોરિઆ = સેકસોકાબર્ગનો આલ્બર્ટ
(૧૮૩૭-૧૯૦૧) (મૃત્યુ ૧૮૬૧)

૭ મા એડવર્ડ
(૧૯૦૧-૧૯૧૦)

૫ મા ન્યોર્ઝ
(૧૯૧૦-૧૯૩૬)

૮ મા એડવર્ડ
૧૯૩૬ (જાન્યુવારીથી ડિસેમ્બર)

૬ થી ન્યોર્ઝ
(૧૯૩૬ ડિસેમ્બરથી)

રાજા પોતે થયો છે એમ જોડે જ્યોર્જ જાણતો હતો, તોપણ તેનું વલણ તેના હંનોવર સંસ્થાન તરફ જ હતું. તે ગાદીપર આવ્યા ત્યારે

તેની ઉંમર ૫૪ વર્ષની હતી. તે શાંત પ્રકૃતિનો હતો. તેની મુખમુદ્રા અને વર્તણૂક લોકોને પોતાના કરી લે એવી નહોતી. તેને ઇંગ્લિશ ભાષા આવડતી નહોતી, અને ઇંગ્લિશ રીતરિવાજ પણ તે જાણતો નહોતો. તેથી ઇંગ્લિશ લોકોને પણ તે પોતાનો લાગતો નહોતો અને તેઓ તેને પરદેશી જ ગણતા. પણ જો તેને ગાદી ન આપે તો રોમન કૅથોલિક પંથી જેમ્સ એડવર્ડને ગાદી મળે એમ હતું, તેથી જોડે તે પરદેશી

૧ લો જ્યોર્જ

હતો તોપણ ઇંગ્લિશ લોકે તેને ઇંગ્લંડનો રાજા બનાવ્યો.

વિહુગ પક્ષનું જોર :—ટોરી પક્ષ તેની વિરુદ્ધ હતો અને વહુગ પક્ષવાળાની મદદથી જ તેને ઇંગ્લંડની ગાદી મળી હતી તે જ્યોર્જ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી તેણે અને તેના પછી ગાદીપર આવનાર તેના પુત્ર ૨ જા જ્યોર્જ વિહુગ પક્ષના માણસોને જ પોતાના પ્રધાન નીમ્યા હતા. ઇંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ટકાવી રાખવો, હંનોવર વંશ ચાલુ રાખવો અને ઉદ્યોગધંધા અને વેપારને ઉત્તેજન આપવું એ વિહુગ પક્ષનું ધોરણ હતું, તેથી ઇંગ્લંડની પ્રજાનો તેમને ટેકા હતો અને પાર્લિમેન્ટમાં પણ તેઓની સંખ્યા વધારે હતી. એ કારણોને લીધે લગભગ અર્ધા સૈકા સુધી વિહુગ પક્ષનું જ જોર ચાલુ રહ્યું.

જ્યોર્જ અને તેના વિહુગ પ્રધાન :—જ્યોર્જ ગાદીપર આવ્યા પછી વિહુગ પક્ષના ટાઉનસેંડ, સ્ટૅનપ, સંડરલેંડ અને વૉલ્ફપોલને પોતાના પ્રધાન નીમ્યા. ટોરી પક્ષના પ્રધાન બોલિંગ-બ્રોકે અને ઓક્સફર્ડે જેમ્સ એડવર્ડને ગાદીપર લાવવાની ખટપટ કરી હતી તેથી વિહુગ પ્રધાનોએ તેમના ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત

મૂઠી પાર્લમેન્ટની સભા સમક્ષ તપાસ (Impeachment) શરૂ કરી. ત્યારે બોલિંગબ્રોક ક્રાન્સ નાસી ગયો, પણ ઑક્સફર્ડને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો. ઑક્સફર્ડ ટોરી પક્ષમાં ઘણો લોકપ્રિય હતો, તેથી જ્યારે તેને કેદખાને નાંખ્યો ત્યારે ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લડો થવા લાગ્યાં. ત્યારે એ હુલ્લડો દાબી દેવા માટે વિલિંગ પ્રધાનોની સૂચના ઉપરથી પાર્લમેન્ટે ૧૭૧૫ માં ‘હુલ્લડોનો કાયદો’ (Riot Act) પસાર કર્યો. કોઈ એક ઠેકાણે ૧૨ કરતાં વધારે માણસો એકઠા મળવાથી જાહેર સુલેહશાંતિનો ભંગ થવાનો સંભવ છે એમ જો લાગે તો તે અટકાવવા માટે આ કાયદાથી મેજિસ્ટ્રેટોને સત્તા આપવામાં આવી હતી. પછી આગળ જતાં જ્યોર્જના વિલિંગ પ્રધાનમંડળમાં ફાટફૂટ થવા લાગી અને તેમને એક બીજા સાથે બનતું નહિ. તેથી ૧૭૧૭ માં ટાઉનસેંડે અને વૉલ્પોલે રાજીનામા આપ્યાં. પણ પછી ૧૭૨૦ માં સાઉથ સી કંપનીનું ભોપાળું બહાર આવ્યું, ત્યારે સંડરલંડ અને સ્ટૅનપને પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી જતું પશું અને વૉલ્પોલ પ્રધાન થયો. ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં જ્યોર્જનું લક્ષ નહોતું, અને તેને ઇંગ્લિશ ભાષા પણ આવડતી નહોતી. તેથી તેણે બધો કારભાર પ્રધાનોને જ સોંપી દીધો અને પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં હાજર રહેવાનું પણ છોડી દીધું. ત્યારે પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં રાજનું પ્રમુખ સ્થાન વડા પ્રધાને લેવા માંજું. એટલે રાજ્યકારભાર સંબંધનાં સઘળા કામમાં ખુદલા દિલથી ચર્ચા થવા લાગી. પ્રધાનમંડળની આવી બેઠક રાજમહેલના એકાદ ખંડમાં (Cabinet) ભરાતી અને તેમાં જે ધોરણ નક્કી થાય તે પ્રધાનમંડળનું ધોરણ ગણાતું. ૧૭૨૧ માં વૉલ્પોલ વડો પ્રધાન થયો ત્યારથી એ પ્રથા રૂઢ થવા લાગી. આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડનો રાજ્યકારભાર પ્રધાનમંડળ મારફત ચાલવા લાગ્યો. એ પદ્ધતિ ‘કૅબિનેટ’ પદ્ધતિનો રાજ્યકારભાર કહેવાય છે. વૉલ્પોલ ઇંગ્લંડનો પહેલો વડો પ્રધાન (Prime Minister) થયો.

જૅકોબાઈટ લોકનું બંડ ૧૭૧૫ :—જ્યોર્જને ગાદી મળેલી જોઈ સ્ટુઅર્ટ વંશના પક્ષવાળા નિરાશ થઈ ગયા. એ લોકો જેમ્સના પક્ષવાળા હતા તેથી તેઓ જૅકોબાઈટ કહેવાય છે. તેમણે જેમ્સ એડવર્ડને

ગાદી મેળવી આપવા કાવતરાં કરવાનું શરૂ કર્યું. જેમ્સ એડવર્ડ ફ્રાન્સમાં હતો અને ફ્રાન્સનો રાજા ૧૪ મો લુઈ તેની મદદમાં હતો. ઇંગ્લંડમાંથી નાસી ગયેલો ટોરી પક્ષનો પ્રધાન બોલિંગબ્રોક પણ ફ્રાન્સમાં હતો અને તેણે જેમ્સ એડવર્ડ માટે ખટખટ શરૂ કરી. એ ખટખટને પરિણામે સ્કોટલંડના ઉત્તર ભાગમાં અર્લ ઓફ મારની સરદારી નીચે અને ઇંગ્લંડના ઉત્તરભાગમાં લૉર્ડ ડરવેટ વૉટર અને ફોર્સ્ટરની સરદારી નીચે જૅકાયાઈટ લોકે બળવો શરૂ કર્યો. જેમ્સ એડવર્ડને ફ્રાન્સના રાજા તરફથી મદદ મળશે એમ જૅકાયાઈટો ધારતા હતા, પણ ફ્રાન્સનો રાજા ૧૪ મો લુઈ આજ વેળાએ મરણ પામ્યો તેથી જેમ્સ એડવર્ડને ફ્રાન્સ તરફથી મદદ મળી નહિ. ઇંગ્લંડના ઉત્તર ભાગમાં પ્રેસ્ટન નજીક રાજાના સૈન્યે જૅકાયાઈટોને હરાવ્યા (૧૭૧૫). સ્કોટલંડમાં ડ્યુક ઓફ આર્ગાઈલના હાથ નીચેના રાજાના સૈન્ય અને અર્લ ઓફ મારની સરદારી નીચેના જૅકાયાઈટ લશ્કર વચ્ચે શેરીફ-મૂરની લડાઈ થઈ (૧૭૧૫). એ લડાઈમાં કોઈની હારજીત થઈ નહિ. પણ ત્યારપછી માર જૅકાયાઈટ સૈન્ય લઈ પર્ય ગયો, ત્યાં તેના સૈન્યમાંથી કેટલાક સૈનિકો નીકળી ગયા. પછી એક મહિને જેમ્સ એડવર્ડ ફ્રાન્સથી સ્કોટલંડ આવ્યો. તે આગસ્ટ અને ઉદાસીન હતો અને પોતાના પક્ષના લોકમાં જેમ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. તેના પક્ષવાળાઓ પાછા પડ્યા, તેથી હવે ફત્તેહ મળવાનો મુદ્દલ સંભવ નથી એમ જોઈતે અને માર ફ્રાન્સ ગયા. ત્યાર પછી એ બળવામાં આગેવાન ભાગ લેનારાઓને ફાંસી દેવામાં આવી.

સેન્ટેનિઅલ કાયદો ૧૭૧૬ :—૩ જી વિલિઅમની કારકિર્દીમાં પસાર થયેલા ટ્રાઇબેનિઅલ કાયદામાં એવું ફરિયાદ હતું કે એક વાર ચુંટાયેલી પાર્લમેન્ટ ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે વખત હયાત રહી શકે નહિ, તેથી તે કાયદો પ્રમાણે ૧૭૧૬ માં નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવાની જરૂર હતી. પણ જેમ્સ એડવર્ડને ગાદી અપાવવા માટે ઇંગ્લંડમાં તાબું જ બંડ થયું હતું તેથી બધે અસ્વસ્થતા હતી અને એવા સંજોગોમાં જો નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવામાં આવે તો કદાચ સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓ વધુ સંખ્યામાં

ચૂંટાઈ આવે અને તેથી હંનોવર વંશને ઘોઠા પહોંચે એવી ખીક બિહગ લોકોને લાગતી હતી. તેથી ૧૭૧૬ માં નવી ચૂંટણી ન કરતાં ચાલુ પાર્લમેન્ટની મુદત લંબાવવા માટે પાર્લમેન્ટે સેપ્ટેમ્બર ૨૮ (સપ્તવાર્ષિક કાયદો) પસાર કર્યો. એક વેળા ચૂંટાયેલી પાર્લમેન્ટ સાત કરતાં વધુ વર્ષ ચાલે નહિ એવું આ કાયદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું. ૧૯૧૧ માં પાર્લમેન્ટની મુદત પાંચ વર્ષની ઠરાવનારો કાયદો થયો ત્યાંસુધી સાત વર્ષની મુદતનો કાયદો ચાલુ હતો.

યુરોપમાં પરિસ્થિતિ અને ઇંગ્લંડની પરદેશી રાજ-નીતિ:—ઇંગ્લંડમાં હંનોવર વંશની સ્થાપના થવાથી જર્મનીમાંના હંનોવર સંસ્થાનના હિત માટે ઇંગ્લંડને યુરોપની રાજ્યખટપટપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની ફરજ પડવા લાગી. આ સમયે યુરોપના જુદાં જુદાં રાજ્યો પોતાના વિસ્તાર અને મહત્ત્વ વધારવાની હરી-ફાઈમાં પડ્યાં હતાં. તે માટે જુદાં જુદાં રાજ્યો પોતપોતાનાં સંગઠન કરતાં હતાં અને એક બીજાને મદદ કરવાની સંધિ પણ કરતાં હતાં. તેથી આગળ જતાં એ કારણ માટે વિગ્રહો પણ થયા. તેથી ઇંગ્લંડને પણ કેટલાંક રાજ્યો સાથે દોસ્તી કરી વિગ્રહમાં ભાગ લેવો પડ્યો. ઇંગ્લંડ સિવાય યુરોપનાં ઘણાં ખરાં રાજ્યોનું લક્ષ્ય યુરોપમાં પોતાના મુલક વધારવા તરફ હતું અને દૂરના દેશોમાં મુલક મેળવવા કે સંસ્થાનો સ્થાપવા તરફ નહોતું. યુરોપી રાજ્યનું આવું ધોરણ હોવાથી યુરોપના રાજ્યોની સીમા વધતી ઓછી થતી ગઈ, ત્યારે ઇંગ્લંડ કે જેનું લક્ષ્ય યુરોપને બદલે દૂર દેશાવર તરફ હતું તેનાં સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોની વૃદ્ધિ થતી ગઈ.

આ વખતે ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, રશિયા, ફ્રાન્સ, સ્પેન અને હોલંડ યુરોપમાં મુખ્ય દેશો હતા. આ વખતે જર્મનીનું એકીકરણ થયું નહોતું. પણ ત્યાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાંના ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા અને બેવેરિયા મુખ્ય હતાં અને જર્મનીમાં ઉપરીપણા માટે તેઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી. આ બધાંમાં ઑસ્ટ્રિયા સર્વથી મોટું હતું અને ત્યાં રાજ કરનારા હૃબ્સબર્ગ વંશના રાજકુવરો ઘણું ખર્ચ જર્મનીના શહેનશાહ તરીકે ચૂંટાતા હતા. પણ જર્મનીમાંનું

પ્રશિઆનું રાજ્ય હવે બહાર આવવા લાગ્યું હતું અને તેના રાજા ફ્રેડરિક વિલિઅમે (૧૭૧૩-૧૭૪૦) આખા જર્મની પર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિઅમ ઇંગ્લંડના રાજા ૧ લા જ્યોર્જનો જમાઈ થતો હતો (હંનોવર વંશની વંશાવળી જીઓ પાનું ૩૦૪) તેને લીધે અને હંનોવર સંસ્થાન જર્મનીમાં આવેલું હતું તેને લીધે ઇંગ્લંડને જર્મનીમાંના રાજ્યપ્રકરણમાં ધ્યાન આપવું પડતું હતું. રશિઆનું રાજ્ય પછાત સ્થિતિમાં હોવાને લીધે યુરોપના રાજ્યપ્રકરણમાં તેનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું હતું. પણ જ્યારે પીટર ધી ગ્રેટ (૧૬૮૨-૧૭૨૫) રશિઆનો શહેનશાહ થયો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઘણા સુધારા કર્યા અને તેથી યુરોપમાં રશિઆનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું. સ્પેનનું રાજ્ય હવે આગળ જોડેલું બળવાન નહોતું તોપણ હજી યુરોપમાં તેનું મહત્ત્વ ઘણું હતું. આ વખતે ૫ મો ફિલિપ (૧૪ મા લુઈનો પૌત્ર) સ્પેનનો રાજા હતો. સ્પેનની ગાદીના વારસાના યુદ્ધમાં સ્પેને જિજ્ઞોલ્ટર, માર્શનૉર્ક અને સિસિલી ગુમાવ્યાં હતાં અને સ્પેન અને ફ્રાન્સનાં રાજ્યો એક ન થાય તે માટે યુરોપની સંધિથી ફિલિપનો ફ્રાન્સની ગાદીપરનો હક રદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ પોતાના તાબામાંથી ગયેલાં ઠેકાણાં પાછાં મેળવવા અને યુરોપની સંધિથી રદ થયેલો ફ્રાન્સની ગાદીપરનો પોતાનો હક પાછો સ્થાપવા ફિલિપે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ મા લુઈની કારકિર્દીમાં (૧૬૪૩-૧૭૧૫) ફ્રાન્સ ઘણું બળવાન થયું હતું. ૧૭૧૫ માં લુઈ ૭૭ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તેના પછી ૪ વર્ષની ઉંમરનો તેનો પ્રપૌત્ર ૧૫ મા લુઈ તરિકે ગાદીપર આવ્યો (૧૭૧૫). એ સગીર વયનો હતો, તેથી તેનો કાકા ડ્યૂક ઓફ ઓર્લીન્સ રાજરક્ષક થયો અને તેના હાથમાં ફ્રાન્સનું રાજસૂત્ર ગયું. ૧૫ મો લુઈ અપુત્ર મરણ પામે તો ફ્રાન્સની ગાદી ડ્યૂક ઓફ ઓર્લીન્સને જ મળવાની હતી. તેથી યુરોપની સંધિમાં થયેલી વ્યવસ્થા કાયમ કરવા માટે તેણે સ્પેનવિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ અને હોલંડ સાથે મિત્રાચારી કરી (૧૭૧૮). સ્પેનના રાજા ફિલિપે જેમ્સ એડવર્ડને ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવી આપવા

અને ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ ચડાઈ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને ફત્તેહ મળી નહિ.

યુરોપી દેશોનાં સંસ્થાનો:—અહારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં સંસ્થાનોની બાબતમાં સ્પેન દેશ સર્વથી આગળ વધેલો હતો. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણા પ્રદેશ, વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓમાંના કેટલાક ટાપુઓ અને પૂર્વ તરફ ફિલિપાઈન બેટ સ્પેનના તાબામાં હતા. અને એ બધા પ્રદેશો સાથે સ્પેન બીજા ક્રાઈ દેશને વેપાર કરવા દેતું નહિ. યુરોપની સંધિથી ઇંગ્લંડને સ્પેનના અમેરિકામાંના સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળેલી હતી. તે વેળા પોર્ટુગલના તાબામાં દક્ષિણ અમેરિકામાંના કેટલાક પ્રદેશ અને હોલંડના તાબામાં પૂર્વતરફના મસાલાના ટાપુઓ હતા. પૂર્વતરફ જવાના જળમાર્ગમાં કેપ ઓફ ગુડ હોપનું સર્વથી મોટું અને મહત્ત્વનું ઠેકાણું હોલંડના તાબામાં હતું. હિંદુસ્થાનમાં પણ તે વખતે ઇંગ્લંડ કરતાં ફ્રાન્સનું મહત્ત્વ વધારે હતું. ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ બંનેનાં સંસ્થાનો હતાં અને તેમના વચ્ચે ઘણી સ્પર્ધા ચાલતી હતી. યુરોપની સંધિ પછીના પચાસ વર્ષમાં સંસ્થાનો અને વેપારની બાબતમાં ઇંગ્લંડે ઘણી પ્રગતિ કરી દીધી હતી અને પોતાનું મહત્ત્વ ઘણું વધાર્યું હતું. વ્હિગ પક્ષનું ધોરણ પણ ઉદ્યોગ, ધંધા અને વેપારને પ્રોત્સાહન આપવાનું જ હતું. તેને લીધે ઘણા સાહસિક માણસોએ નવી નવી કંપની સ્થાપી અને દૂર દેશોવર સાથે વેપાર ચાલુ કર્યો.

રાષ્ટ્રીય દેવું અને સાઉથ સી કંપનીનું દેવાળું (૧૭૨૦-૨૧):—૩ જાન વિલિઅમની કારકિર્દીમાં રાષ્ટ્રીય દેવાંની યોજના થઈ હતી અને તે યોજના પ્રમાણે વિલિઅમે પાર્લમેન્ટની સંમતિથી રાષ્ટ્રીય દેવું કર્યું હતું. વિલિઅમ અને ઍનની કારકિર્દીમાં થયેલી લડાઈઓને લીધે એ દેવું વધતું જ ગયું હતું, અને તેને લીધે ૧ લા ન્યૂઝેર્લંડની કારકીર્દીમાં એ દેવાંની રકમ ૫ કરોડ પાઉન્ડથી અધિક થઈ હતી. એ રકમ હાલની સ્થિતિ સાથે સરખાવતાં ઘણી નાની લાગે, પણ તે જમાનાની સ્થિતિમાં તો તે ઘણી મોટી જ હતી, અને રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજના અર્ધા ભાગ જેટલી રકમ તો (૩૦ લાખ પાઉન્ડ) વ્યાજમાં આપવી

પડતી હતી. તેથી સરકારનું કરજ અને તે માટે આપવું પડતું વ્યાજ કેમ કમી કરવું તે પ્રધાનો સમક્ષ પ્રશ્ન જ હતો. એ પ્રશ્નની બાબતમાં પ્રધાનમંડળ સમક્ષ કેટલીક સૂચનાઓ આવેલી, તેમાંની એક સૂચના સાઉથ સી કંપનીની યોજનાની હતી.

દક્ષિણ તરફ પેસિફિક અને ઍટલાંટિક મહાસાગરોમાંના પ્રદેશો અને બેટા સાથે વેપાર કરવા માટે ૧૭૧૧ માં સાઉથ સી કંપની નામની એક કંપની સ્થપાઈ હતી. એ કંપનીનો વેપાર સારી રીતે ચાલતો હતો, પણ એ કંપનીને વધુ ધીકતી કરવા અને રાષ્ટ્રીય કરજનો બોળે ઓછો કરવા એ કંપનીએ એક નવીન યોજના પ્રધાનમંડળ આગળ મૂકી. દક્ષિણ મહાસાગરમાંના દેશો સાથે વેપાર કરવાનો ઇંગ્લેન્ડે 'સાઉથ સી કંપની' ને મળે, અને તે બદલ કંપની સરકારને ૭૦ લાખ પાઉન્ડ રોકડા આપે અને રાષ્ટ્રીય દેવાં માટે સરકારને આપવી પડતી વ્યાજની રકમમાં દર વર્ષે ૮ લાખ પાઉન્ડની રકમ કંપની આપે અને ધીમે ધીમે બને તેટલા ઓછા વ્યાજે કંપની સરકારને નાણાં ધીરે એવી સૂચના એ યોજનામાં કરવામાં આવી હતી. આ યોજનાથી રાષ્ટ્રીય કરજનો અને તે પર આપવા પડતા વ્યાજનો બોળે ઘણો હલકો થશે એમ જોઈ સ્ટેનપે અને સંડરલેન્ડ પ્રધાનોએ સાઉથ સી કંપનીની યોજના કબૂલ રાખી અને દક્ષિણ મહાસાગરમાંના દેશો સાથે વેપાર કરવાનો ઇંગ્લેન્ડે એ કંપનીને આપ્યો. વૉલ્પોલ હોશિયાર અર્થશાસ્ત્રી હતો, અને આવડી મોટી રકમ સરકારને આપવા જેટલું સાઉથ સી કંપનીનું ગળું નહોતું તે તે સારી રીતે જાણતો હતો તેથી તે એ યોજનાની વિરુદ્ધ હતો. પણ તે પ્રધાનમંડળમાં નહોતો, તેથી આ બાબતમાં તેનાથી કંઈ જ થઈ શક્યું નહિ, અને તેથી ઘણા લોક એ કંપનીની જાળમાં ફસી પડ્યા. સરકારે સાઉથ સી કંપનીને ટેકો આપ્યો છે એટલે એ કંપની ધરખમ પાયાપર રચાયેલી હોવી જોઈએ, એ કંપનીની મક્કમતા વિષે સરકારની ખાતરી છે અને કંપનીનો વેપાર ઘણો ફાયદાકારક રીતે ચાલે છે એમ લોકોમાં માન્યતા ચાલવાથી નાણાંબજારમાં એ કંપનીની આંટ ઘણી વધી ગઈ. દક્ષિણ મહાસાગરના પ્રદેશોમાં એ કંપનીને સોનાની ખાણ હાથ લાગી

છે એવી ખબર પણ બહાર આવવા લાગી. એટલે એ કંપનીના શેર વેચાતા લેવાથી આપણને ઘણો ફાયદો થશે અને આપણે એકદમ શ્રીમંત થઈ જઈશું એમ લોકોને લાગવાથી હજારો લોકો પોતાની માલ મિલકત પણ વેચી એ કંપનીના શેર વેચાતા લેવા લાગ્યા. તેથી કંપનીના શેરના ભાવ એકસરખા ઉંચકાતા ચાલ્યા. એક સો પાઉન્ડના શેરની કિંમત એક હજાર પાઉન્ડ જેટલી થઈ. સરકારને નાણાં ધીરનાર લોકોમાંના ઘણાખરા લોક સરકારને ધીરવાને બદલે એ કંપનીના શેર લેવા લાગ્યા. આમ શેરની કિંમત વધવાથી કંપનીની સ્થિતિ આબાદ છે એમ બહારથી લાગતું હતું, તોપણ ખરું જોતાં કંપનીની સ્થિતિ દેખાતી હતી તેટલી આબાદ નહોતી. પણ લોકોને એ બાબતની કંઈ કલ્પના જ નહોતી. સાઉથ સી કંપનીને આટલી આબાદ થતી જોઈ ઘણી નવી નવી કંપનીઓ નીકળવા લાગી. એ કંપનીઓમાંની કેટલીક કંપનીનો ઉદ્દેશ વેપાર કરી ફાયદો મેળવવાનો હતો, ત્યારે કેટલીક કંપની માત્ર લોકોને ઠગવાને માટે જ કાઢવામાં આવી હતી. એ કંપનીઓના શેર પણ તાબડોતોબ ઉપડવા લાગ્યા. પણ થોડા જ દિવસમાં એ કંપનીઓમાંની એક કંપનીએ દેવાળું કાઢ્યું, અને ત્યારપછી બીજી કેટલીક કંપનીઓએ પણ દેવાળાં કાઢ્યાં. એમ એક પછી એક કંપનીને ફૂલતી જતી હોવાથી સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. સાઉથ સી કંપનીઓ પણ આ દોડાદોડીની અસર થવા લાગી. એ કંપનીના સોના શેરની કિંમત જે હજાર પાઉન્ડ સુધી ચઢી હતી તે થોડા જ કાળમાં ગગડતી ગગડતી ૧૩૫ પાઉન્ડ સુધી ઉતરી અને તેથી હજારો લોકો તારાજ થઈ ગયા. પછી થોડા જ કાળમાં એ કંપનીએ પણ દેવાળું કાઢ્યું (૧૭૨૧). રાષ્ટ્રીય દેવું ફિટાડવા માટે જે ૭૦ લાખની રોકડ રકમ સરકારને આપવાનું આ કંપનીએ કબૂલ કર્યું હતું તેપણ એ કંપની આપી શકી નહિ.

સાઉથ સી કંપનીના દેવાળાંથી હજારો લોકોને નુકસાન જવાથી પ્રધાનમંડળવિરુદ્ધ સર્વત્ર પોકાર ઉઠી રહ્યો. કેટલાક લોક તો એમ કહેવા લાગ્યા કે પ્રધાનોએ લાંચ લઈ કંપનીની આંટ વધારી હતી. ખુદ પાર્લમેન્ટમાં પણ પ્રધાનમંડળ ઉપર રૂશવત લેવાનું તહોમત

મૂકવામાં આવ્યું અને તે બાબતની તપાસ કરવામાં આવી. તેમાં કેટલાક પ્રધાનો ગુનેગાર સાબીત થયા. એક મંત્રીએ તો અપધાત પણ કર્યો, સ્ટેનપ મરણ પામ્યો અને કેટલાકને કેદખાને નાંખવામાં આવ્યા.

વૉલ્પોલ વડો પ્રધાન :—સાઉથ સી કંપનીના દેવાળાંથી સર્વત્ર

વૉલ્પોલ

જે હાહાકાર વ્યાપી રહ્યો હતો તેમાંથી સ્થિરતા સ્થાવરતા જે કંઈ લાવે એવો હોય તો તે વૉલ્પોલ જ છે એમ સર્વને લાગતું હતું. તે અર્થશાસ્ત્રમાં ધણો પ્રવીણ હતો. અસલથી જ તે સાઉથ સી કંપનીની વિરુદ્ધ હતો. જોકે સાઉથ સી કંપનીના દેવાળાંથી હજારો લોકને વ્યક્તિગત નુકસાન થયું હતું, તોપણ દેશની સંપત્તિ દેશ-બહાર ગઈ નહોતી તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. તેથી તેણે એમ સૂચવ્યું કે કંપનીના ડાઇરેક્ટરોની ખાનગી

માલમત્તા જપત કરવી, અને ઍક ઍક ઇંગ્લંડ, ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની અને સરકાર પાસેથી પણ કેટલીક રકમ કઢાવવી અને તે રકમમાંથી કંપનીના ભાગીદારોને નુકસાનીબદલ કંઈક રકમ આપવી. વૉલ્પોલની સૂચના પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને તેથી કંપનીના ભાગીદારોને ૧૦૦ પાઉન્ડના શેર બદલ ત્રીજા હિસ્સાની રકમ પાછી મળી. ત્યારપછી જ્યોર્જ વૉલ્પોલને પોતાનો વડો પ્રધાન નીમ્યો (૧૭૨૧). આ પૂર્વે તે પ્રધાનમંડળમાં હતો, પણ સ્ટેનપ અને સંડરલંડ સાથે તેને બન્યું નહિ, તેથી તેણે ૧૭૧૭ માં રાજીનામું આપ્યું હતું. પણ હવે નવા પ્રધાનમંડળમાં વૉલ્પોલ જ મુખ્ય પ્રધાન હતો અને તેની જ સલાહથી બધો રાજ્યકારભાર ચાલવા લાગ્યો. તેથી લોક તેને મુખ્ય પ્રધાન (Prime Minister) કહેવા લાગ્યા. વૉલ્પોલ કંઈ ખાસ બુદ્ધિશાળી મુસદ્દી નહોતો. પણ આર્થિક બાબતોમાં

તે સારો વાકેફગાર હતો અને રાજ્યકારભારનું કામ કરવામાં અને ખીજાઓ પાસે કરાવવામાં તે ખાસ હોશિયાર હતો. તેને લીધે રાજ્યપર અને પાર્લમેન્ટપર તે સારી છાપ પાડી શક્યો અને ત્યાર-પછી ૨૧ વર્ષ સુધી રાજ્યકારભારનું બધું સૂત્ર તેના હાથમાં રહ્યું. વૉલ્પોલના વખતથી જ પ્રધાનમંડળની સભામાં હાજર રહેવાનું જ્યોર્જ છોડી દીધું, તેથી મુખ્ય પ્રધાનના પ્રમુખપણા નીચે પ્રધાનમંડળ (Cabinet) મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ રૂઢ થઈ. વૉલ્પોલના હાથમાં રાજ્યકારભારનું સૂત્ર આવ્યા પછી ૭ વર્ષ પહેલો જ્યોર્જ હંનોવર ગયો અને ત્યાં જ ૧૭૨૭ માં મરણ પામ્યો.

સારાંશ

૧ લો જ્યોર્જ—બ્રિટન પક્ષની મદદથી ગાદી મળી માટે તે પક્ષના પ્રધાનની નીમણૂક. હંનોવર તરફ ધ્યાન અને ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં લક્ષ નહિ.

વૉલ્પોલ મુખ્ય પ્રધાન થયા પછી (૧૭૨૧) પ્રધાનમંડળ મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ (કેબિનેટ) રૂઢ થઈ.

જ્યોર્જના પ્રધાન—સ્ટેનપ અને સંડરલંડ (પ્રમુખ પ્રધાન) ૧૭૧૪-૧૭૨૦. વૉલ્પોલ (મુખ્ય પ્રધાન) ૧૭૨૧-૧૭૨૭.

પ્રધાનોનું ધોરણ—(૧) ટોરી પક્ષના બોલિંગબ્રોક અને હાર્લીની તપાસ હુલ્લડો અને તે દાખી દેનારો હુલ્લડો કાયદો (રાયટ ઍક્ટ) ૧૭૧૫. અર્લ ઑફ મારના નેતૃત્વ નીચે સ્કૉટલંડમાં જોકાયાઈટ લોકોનું બંડ ૧૭૧૫. રાજપક્ષનો સરદાર આર્ગાઈલ. શેરીફમૂરની લડાઈ પછી જોકાયાઈટ લોક પાછા હજ્યા. જેમ્સ એડવર્ડ સ્કૉટલંડમાં આવ્યો, પણ ત્યાં જોઈએ તેટલો ટેકા મળશે નહિ એમ જોઈ પાછો ગયો.

(૨) સેપ્ટેનિઅલ કાયદાથી (૧૭૧૬) પાર્લમેન્ટની મુદત ૭ વર્ષની.

(૩) રાષ્ટ્રીય દેવાંપર વ્યાજનો બોજો કમી કરવા માટે સાઉથ સી કંપનીની યોજના, પણ કંપનીનું દેવાણું (૧૭૨૦) અને હજારો લોકોને નુકસાન. વૉલપોલે સધળું ઠેકાણું પાછું.

યુરોપમાં પરિસ્થિતિ, પરદેશી રાજનીતિ—હંનોવર સંસ્થાન માટે જર્મની તરફ લક્ષ. જર્મનીમાં પ્રશિઆનું સંસ્થાન, તેની અને ઑસ્ટ્રિઆની વચ્ચે સ્પર્ધા. પીટર ધી ગ્રેટની કોશિશથી રશિઆના મહત્વમાં વધારો. ૧૪ મા લુધના મરણ (૧૭૧૫) પછી સ્પેનનો ફિલિપ ફ્રાન્સની ગાદી માટે દાવો કરે છે, તેથી ફ્રાન્સનો રાજપાલક જૂક ઑફ ઑર્લીન્સ સ્પેનવિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ અને હૉલંડ સાથે સંધિ કરે છે.

સંસ્થાનો—સ્પેનના તાબાનાં—દક્ષિણ અને મધ્ય અમેરિકા.

પોર્ટુગલ—દક્ષિણ અમેરિકા.

હૉલંડ—એશિઆમાં મસાલાના બેટો.

આફ્રિકામાં કેપ ઑફ ગુડ હોપ.

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ—ઉત્તર અમેરિકામાં સંસ્થાનો; હિંદુસ્થાનમાં કાહીઓ. એ બંને દેશમાં સ્પર્ધા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

—:૦:—

બીજો જ્યોર્જ

જન્મ ૧૬૮૩; રાજ્યારોહણ (૪૪ વર્ષે) ૧૭૨૭; મૃત્યુ ૧૭૬૦.
(૧૭૨૭-૧૭૬૦)

તેના સમયના રાજ્યકર્તાઓ

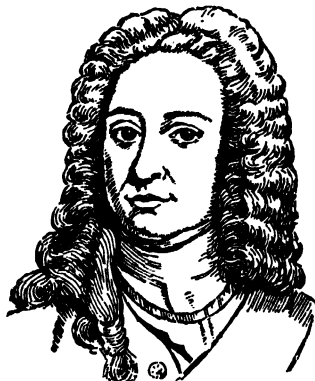
ફ્રાન્સ	ઑસ્ટ્રિયા	પ્રશિયા	સ્પેન	રશિયા
૧૫ મો લુઈ ૬ દ્વે આર્સે	ફ્રેડરિક વિલિઅમ	૫ મો ફિલિપ	૨ જો પીટર	
(૧૭૧૫-૭૪) મૃત્યુ ૧૭૪૨	મૃત્યુ ૧૭૪૦		મૃત્યુ	
	મેરિઆથેરેસા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ		૧૭૩૦	
			એન ઈવેન	

અગત્યની સાલો—

૧૭૨૭-૪૨	વૉલ્ફોલ વડો	૧૭૪૫-૪૬	જેકોબાઇટોનું બંડ
	પ્રધાન.		
૧૭૩૯-૪૨	સ્પેન સાથે	૧૭૫૨	કેલેન્ડરમાં સુધારો.
	વિગ્રહ.		
૧૭૪૦-૪૮	ઑસ્ટ્રિયાની	૧૭૫૬-૬૩	સમવાર્ષિક યુદ્ધ.
	ગાદીના વાર-		
	સાનો વિગ્રહ.		

૨ જો જ્યોર્જ:—પહેલા જ્યોર્જ પછી તેનો છોકરો ૪૪ વર્ષની ઉંમરે બીજો જ્યોર્જ નામે ગાદીપર આવ્યો. તેને ઇંગ્લિશ ભાષા આવડતી હતી અને તે ઇંગ્લંડના રાજ્યપ્રકરણમાં ધ્યાન આપતો હતો. તે તેના બાપ પછી હંનોવર સંસ્થાનનો પણ રાજા થયો. તે એક મહાન યોદ્ધો હતો અને રાજા થયા પછી પણ પોતે તેણે જાતે ઇંગ્લિશ સૈન્યનો સેનાપતિ થઈ ડેટિન્જનની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોનો પરાજય

કર્યો. તે મનનો સાંકડો અને સ્વભાવે હડીલો હતો. તેના આપ સાથે તેને બનતું નહોતું, તેથી તે વૉલ્પોલને પ્રધાનતરીકે ચાલુ રાખશે નહિ એમ લાગતું હતું. જ્યોર્જનો વિચાર પણ એવો જ હતો. પરંતુ જ્યોર્જની સ્ત્રી રાણી કેરોલાઈન હોશિયાર અને દૂરદર્શી હતી, અને જ્યોર્જ આગળ તેનું ચલણ ધણું હતું. તેથી વૉલ્પોલની હોશિયારી અને કર્તૃત્વશક્તિ જોઈ તેને જ પ્રધાન નીમવાનું તેણે જ્યોર્જને

૨ જો જ્યોર્જ

સમજાવ્યું અને તેના કહેવા પ્રમાણે જ્યોર્જ વૉલ્પોલને પ્રધાન નીમ્યો. ૧૭૪૨ સુધી વૉલ્પોલ જ વડો પ્રધાન હતો. તેના પછી જ્યોર્જની કારકિર્દીમાં બીજા કેટલાક પ્રધાનો થઈ ગયા, પણ તે બધામાં વિલિયમ પિટ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો.

વૉલ્પોલનું ધોરણ (૧૭૨૧-૧૭૪૨):—પહેલા જ્યોર્જની કારકિર્દીમાં ૧૭૨૧ થી અને બીજા જ્યોર્જની કારકિર્દીનાં પહેલાં પંદર વર્ષ લગી વૉલ્પોલ મુખ્ય પ્રધાન હતો.

વૉલ્પોલ હોશિયાર અને કર્તૃત્વવાન હતો. તે વિદગ પક્ષનો હતો. ધાર્મિક આબતમાં તેનું ધોરણ ઉદાર હતું. ટેસ્ટ અને કૉપેરેશન કાયદાઅન્વયે ડિસેન્ટર પંથવાળાઓને રાજ્યકારભારના કોઈપણ હોદ્દાની નોકરીમાંથી આતંક કરવામાં આવ્યા હતા. પણ વૉલ્પોલની સૂચનાથી પાર્લિમેન્ટે ઇન્ડેમ્નિટી એક્ટ પસાર કરી તેમને નોકરી સ્વીકારવાની બંધીમાંથી મુક્ત કર્યાં. બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રહેવી જોઈએ અને તેના હાથ નીચેના બધા માણસો તેના કહ્યા પ્રમાણે જ ચાલે એવી તેની ઇચ્છા હતી. પોતાના હાથમાં બધી સત્તા આવે તે માટે પાર્લિમેન્ટમાં અહુમત એની તરફના હોવા જોઈએ એમ તે સમજતો હતો. તેથી એ હેતુ સાધ્ય કરવા માટે પાર્લિમેન્ટના સભાસદોને કે તેમના કોઈ સગાંસંબંધીને માન, ખિતાબ કે હોદ્દા આપી તે તેમને પોતાના કરી

હેતો. આ પ્રમાણે રાજ્યકારભારમાં લાંચ રૂશવત લેવી દેવી તે તે કાળે અયોગ્ય ગણાતું નહોતું. ખીજા પ્રધાનો પણ પોતાના હાથમાં સત્તા રાખવા માટે વખતોવખત એમ જ કરતા હતા. તેથી વૉલ્પોલના આ વર્તન માટે તેનો દોષ કાઢવો એ યોગ્ય નથી. ‘પૈસાથી સૌ કોઈ મારી શકાય છે’ (Every man has his price) એમ તે વારંવાર કહેતો. પ્રધાનમંડળમાં તેનું વજન અને ઉપરીપણું ચાલુ રહે તે સારૂ પ્રધાનમંડળમાં તેના કરતાં હોશિયાર કે કર્તૃત્વવાન માણસો તે નીમતો નહિ, અને જો કોઈ માણસ તેના કરતાં કાર્યકુશળ માલમ પડતો તો તે તેને પ્રધાનમંડળમાંથી કાઢી મૂકતો. વૉલ્પોલની આવી રાજનીતિને લીધે સાધારણ યુદ્ધિના ઘણા માણસોનો તેને ટેકા હતો, પણ ઘણા હોશિયાર માણસો તેના શત્રુ થયા હતા. જુદા જુદા ખાતાઓમાં કરકસર કરીને રાજ્યકારભારનો ખર્ચ તેણે ઘણો ઓછો કરી નાંખ્યો હતો. તે એમ જાણતો હતો કે ઇંગ્લંડનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે શાંતિનું ધોરણ રાખી દેશના ઉદ્યોગધંધા અને વેપારની વૃદ્ધિની જરૂર છે. તેથી વેપારની વૃદ્ધિ કરવા માટે દેશના ઘણા આયાત નિકાસના માલપરની જકાત તેણે કમી કરી. આમ કરવાથી દેશના વેપારને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું અને તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. કિનારાપરના બંદરમાં લેવામાં આવતી જકાતની દાણચોરી કરી તંબાકુ, દારૂ વગેરે કેટલીક વેપારની જાણસો આડમાર્ગે દેશમાં આવતી હતી. તે દાણચોરી અટકાવવા માટે તેણે એક્સાઈઝ બિલ નામનો કાયદાનો ખરડો પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યો (૧૭૩૩). એ બિલની યોજના પ્રમાણે તંબાકુ અને દારૂપર બંદરમાં જકાત ન લેતાં તે જાણસો જ્યારે વેચાય ત્યારે જ જકાત લેવી અને પરવાના (લાઇસેન્સ) સિવાય એ જાણસો કોઈ વેચે નહિ એવી વ્યવસ્થા તેણે એ બિલમાં રાખી હતી. પણ આ યોજનાથી સરકારી અધિકારીઓ તરફથી વેપારી લોકના કામમાં દખલ થશે એ મુદ્દા-ઉપર પાર્લમેન્ટમાં એ બિલ સામે સખત વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ત્યારે વૉલ્પોલે એ બિલ પાછું ખેંચી લીધું. વૉલ્પોલની પરદેશી રાજ્ય-નીતિ સલાહશાંતિની હતી અને તે માટે તેણે ફ્રાન્સ સાથે દોસ્તી કરી હતી. પણ એ શાંતિનું ધોરણ વૉલ્પોલ લાંબા વખત સુધી ટકાવી

વેપારની બાબતમાં સ્પર્ધા :—તે વેળાએ અમેરિકામાંના યુરોપના ધણા દેશોનાં સંસ્થાનો થયાં હતાં. તેમાંના સ્પેનના તાબાનાં સંસ્થાનો બધાં કરતાં વધારે હતાં અને તેને વેપારમાં ધણો સારો ફાયદો થતો હતો. તે કાળે દરેક દેશના લોક એમ માનતા હતા કે અમારા તાબાનાં સંસ્થાનો અમારા જ હિતને માટે છે અને તેની સાથે વેપાર કરવાનો અમારો એકલાનો જ હક છે. તેથી તેઓ બીજા કોઈને પોતાનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવા દેતા નહિ. તેમજ માતૃ-ભૂમિ સિવાય બીજા કોઈ દેશ સાથે સીધો વેપાર કરવાની સંસ્થાનોને પણ મના કરવામાં આવતી હતી. પણ યુરોપની સંધિથી સ્પેનના દક્ષિણ અમેરિકામાંના સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવા માટે દર વર્ષે એક જ વેપારી માલથી ભરેલું વહાણ મોકલવાની પરવાનગી ઇંગ્લંડને મળી હતી. સ્પેનના સંસ્થાનો સાથે શરૂ થયેલા વેપારમાં ધણો ફાયદો થતો હોવાથી ધણા ઇંગ્લિશ વેપારીઓ યુરોપની સંધિમાં મળેલી પરવાનગી કરતાં વધારે વહાણો દક્ષિણ અમેરિકા મોકલતા હતા અને સતોરાત વહાણોપર માલ ચઢાવી ચોરીચૂપકાથી વેપાર કરતા હતા. ત્યારે એ ચોરીચૂપકાનો વેપાર અટકાવવા માટે સ્પેનિશ અધિકારીઓ અંગ્રેજોના વેપારી વહાણોની બારીકાઈથી તપાસ લેતા હતા અને સ્પેનના સંસ્થાનો સાથે એ વહાણો ચોરીચૂપકાથી વેપાર ચલાવે છે એમ માલમ પડતું તો તે વહાણોના કંપટન અને વેપારીઓને સખત શિક્ષા ઠોકવામાં આવતી. તેથી એ વેપારની બાબત માટે ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે વારંવાર ટંટા થતા હતા. એ બાબતસર વૉલ્પોલ આગળ ફર્યાદ પણ ધણી આવતી હતી, તોપણ વૉલ્પોલ સ્પેન સામે શસ્ત્ર ઉપાડતો નહિ તેથી તેની વિરુદ્ધ જાહેર ટીકા થવા લાગી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં **જેન્કિન્સ** નામનો એક વહાણનો કંપટન ઇંગ્લંડમાં આવ્યો અને સ્પેનિશ અધિકારીઓ ઇંગ્લિશ વેપારી વહાણોમાંના માણસો ઉપર જુલમ કરે છે એવી તેણે ફર્યાદ કરી. સ્પેનિશ અધિકારીઓ વેપારી વહાણો તપાસતી વખતે અમારી સાથે ધણી ખરાબ રીતે વર્ત્યા હતા અને તેમણે મારો કાન પણ કાપી નાંખ્યો એવું જેન્કિન્સે કહ્યું. જેન્કિન્સના કહેવા ઉપર બધાને વિશ્વાસ એકો અને

વૉલ્પોલના સલાહશાંતિના ધોરણ વિરુદ્ધ પાર્લમેન્ટમાં પણ ટીકા થવા લાગી. એટલે પોતાનું મુખ્ય પ્રધાનપદ ટકાવી રાખવા માટે વૉલ્પોલે સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧૭૩૯).

સ્પેન સાથે વિગ્રહ (૧૭૩૯-૧૭૪૨):—આમ સ્પેન સામે યુદ્ધ જાહેર થયું ત્યારે લોકોને અત્યાનંદ થયો. વૉલ્પોલે **નૌકાસેના-પતિ વર્નાન** અને **વેંટવર્થ**ને અરમાર આપી સ્પેનના અમેરિકામાંના સંસ્થાનો તરફ મોકલ્યા. તેમનો વિચાર મધ્ય અમેરિકાના **કાર્ટેજીના** નામનું સ્પેનિશ થાણું જીતી લેવાનો હતો. પણ તે કામ માટે વર્નાન અને વેંટવર્થ લાયક નહોતા અને તેમને એક બીજા સાથે બનતું નહોતું, તેથી તેઓ એ થાણું લઈ શક્યા નહિ અને તેઓનો પરાજય થયો અને તેમના હાથ નીચેની અરમારનો પણ નાશ થયો. ત્યારે વર્નાનને મદદ કરવા માટે **એન્સન**ને કેટલાંક વહાણો આપી મોકલવામાં આવ્યો. તેને પણ જશ મળ્યો નહિ.

વૉલ્પોલનું રાજીનામું:—સ્પેન સાથે ચાલેલા આ વિગ્રહ માટે વૉલ્પોલે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી નહિ તેથી ઇંગ્લંડની જીત થઈ નહિ એવી ટીકા સર્વત્ર થવા લાગી અને તેથી તેની લોકપ્રિયતા કમી થવા લાગી. રાણી કૅરોલાઈન ૧૭૩૭ માં મરણ પામી એટલે તે દ્વારા જ્યોર્જ આગળ વૉલ્પોલનું જે વજન પડતું હતું તે ઓછું થયું. પોતાના કરતાં વધારે હોશિયાર માણસોને પ્રધાનમંડળમાં ન નીમવા અને સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી એવું તેનું ધોરણ હોવાથી વ્હિગ પક્ષના ઘણા હોશિયાર અને કાર્યદક્ષ લોક તેની વિરુદ્ધ થવા હતા. એ પક્ષમાંના તરુણ સભાસદોનો નેતા **વિલિઅમ પિટ** હતો. તેને વૉલ્પોલનું ધોરણ અને લાંચ રૂચવતી રીત પસંદ નહોતી. ટોરી પક્ષના લોક તો તેની વિરુદ્ધ અસલથી જ હતા. તેની લોકપ્રિયતા આમ કમી થતી જતી હતી તેવામાં ૧૭૪૧ માં પાર્લમેન્ટની નવી ચૂંટણી થઈ. એ ચૂંટણીમાં તેની વિરુદ્ધના ઘણા માણસો ચૂંટાઈ આવ્યાં તે વૉલ્પોલે જોઈ લીધું. ત્યારે પાર્લમેન્ટના ટેકા વિના રાજ્યકારભાર ચલાવવો શક્ય નથી એમ જોઈ તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું (૧૭૪૨). ત્યારપછી

રાજ્યએ તેને ઑક્સફર્ડનો અર્લ બનાવ્યો, અને ત્યારપછી ત્રણ વર્ષે તે મરણ પામ્યો (૧૭૪૫).

ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ (૧૭૪૦-૧૭૪૮):—
 ઇંગ્લંડ અને સ્પેન વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસા માટે યુદ્ધ શરૂ થયું (૧૭૪૦) અને હંનોવર સંસ્થાનનો બચાવ કરવા માટે ઇંગ્લંડને એ યુદ્ધમાં ભાગ લેવો પડ્યો. ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહને માત્ર મેરિયા થેરેસા નામની એક છોકરી જ હતી અને પોતાની પાછળ તેને જ ગાદી મળે એવી તેની ઇચ્છા હતી. પણ ઑસ્ટ્રિયાના કાયદા પ્રમાણે કોઈ સ્ત્રીને ગાદી મળે નહિ. તેથી એ કાયદાની અડચણ દૂર કરવા તેણે મેરિયા થેરેસાને પોતાના તમામ રાજ્યની વારસ ઠેરવી અને ઠરાવ માટે યુરોપના ભુદાં ભુદાં રાજ્યોની સંમતિ મેળવી રાખી હતી (૧૭૨૪). આ વખતે ઑસ્ટ્રિયાનું સામ્રાજ્ય ઘણું મોટું હતું. તેમાં હંગરી, સિલીશિયા (Silesia), બોહીમિયા, ઑસ્ટ્રિયન નેધર્લંડ વગેરે દેશોનો સમાવેશ થતો હતો. ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા પછી ઑસ્ટ્રિયાનો શહેનશાહ ચાર્લ્સ મરણ પામ્યો (૧૭૪૦). ચાર્લ્સના મૃત્યુની વાત સાંભળતાં જ પ્રશિયાના રાજા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ ઑસ્ટ્રિયાના રાજ્યમાંના સિલીશિયા પ્રાંતપર હુમલો કરી તેને પોતાના તાબામાં લીધો (૧૭૪૦). બેવેરિયાના સંસ્થાને બોહીમિયા પ્રાંતપર દાવો કર્યો અને સ્પેન અને ફ્રાન્સે તેને ટોકા આપ્યો. પ્રશિયાના મહત્વાકાંક્ષી રાજા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ સામે હંનોવર સંસ્થાનનો બચાવ કરવા ઇંગ્લંડે મેરિયા થેરેસાનો પક્ષ લીધો અને તેને પૈસાની અને સૈન્યની મદદ મોકલી. ઇંગ્લંડનો રાજા ૨ જો જ્યોર્જ જતો એ લડાઈપર ગયો અને તેણે ડેનિશનની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા (૧૭૪૩). ત્યારપછી ૧૭૪૫ માં ફ્રેન્ચોએ ડ્યૂક ઑફ કુંબરલંડની સરદારી નીચેના ઇંગ્લિશ સૈન્યને બેલજિઅમમાં ફોન્ટેનોવા (Fontenoy) ની લડાઈમાં શિકસ્ત આપી. આજ અરસામાં ૨ જો જોહ્નના પૌત્ર ચાર્લ્સ એડવર્ડે સ્કોટલંડમાં જઈ જકાબાઈટ લોકની મદદથી બંડ ઉઠાવ્યું (૧૭૪૫-૪૬), પણ તેમાં તે ફાલ્યો નહિ અને તેને ફ્રાન્સ પાછા જવું પડ્યું. સમુદ્રમાં પણ

ઇંગ્લંડની અરમારના સેનાપતિ ઓન્સન અને હોકે ફ્રેન્ચ અરમારને હરાવી (૧૭૪૭). છેવટે ૧૭૪૮ માં એકરસા શાપેલ (Aix-la-Chapelle) ની સંધિથી એ યુદ્ધ બંધ પડ્યું. એ સંધિથી ફ્રેડરિક ધી ટ્રેટને સિલીશિઆ પ્રાંત મળ્યો અને મેરિઆ થેરેસાનો ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીપરનો હક સ્વીકારવામાં આવ્યો.

જોકાબાઇટોનું બંડ (૧૭૪૫-૪૬):—૨ જા જોન્સનો પુત્ર જોન્સ એડવર્ડ ફ્રાન્સમાં હતો; અને તેણે ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવવાની આશા હજી છોડી નહોતી. ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાના યુદ્ધમાં જ્યારે ઇંગ્લંડનું સૈન્ય યુરોપમાં ગુંથાયલું હતું ત્યારે ઇંગ્લંડમાં બંડ ઉઠાવવાની તક ઠીક છે એમ તેને લાગ્યું. ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલંડના જોકાબાઇટ લોકની મદદ મળવાની આશા પણ તે રાખતો હતો. પોતે આ વેળા વૃદ્ધ થયો હતો, તેથી તેનો છોકરો ચાર્લ્સ એડવર્ડ ૧૭૪૫ માં એકાએક સ્કોટલંડને પશ્ચિમ કિનારે ઉતર્યો અને ત્યાં તેણે બંડ ઉઠાવ્યું. એ તરુણ, હોશિઆર અને દેખાવડો હતો અને રાજપુત્રને યોગ્ય એની વર્તણૂક હતી, તેથી જોકાબાઇટ લોકપર તે સારી છાપ પાડી શક્યો અને તેમણે તેને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. પછી ચાર્લ્સ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે દક્ષિણ તરફ ગયો અને તેણે એડિનબરો શહેર જીતી લીધું. ચાર્લ્સ એડવર્ડે સ્કોટલંડમાં બંડ ઉઠાવ્યું તે સાંભળતાં જ રાજપક્ષના સરદાર સર જોન કોષે તેનાપર સવારી કરી, પણ પ્રેસ્ટોનપૅન આગળ તેનો પરાજય થયો. પછી ઇંગ્લંડના જોકાબાઇટોની મદદથી લંડન શહેર જીતી લઈ શકાશે એમ લાગવાથી પોતાના હાઇલેન્ડર અનુયાયીઓને સાથે લઈ ચાર્લ્સ લંડન જવા નીકળી પડ્યો. અને ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ ભાગમાં કાર્લાઇલ અને પ્રેસ્ટનને માર્ગે થઈ ડર્બી સુધી આવી પહોંચ્યો. એ માર્ગે જતાં કાર્લના તરફથી તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો નહિ. ઇંગ્લંડના જોકાબાઇટો તરફથી મદદ મળશે એમ તેને લાગતું હતું, પણ તેના ધાર્યા પ્રમાણે તેને મદદ મળી નહિ. ડર્બીથી લંડન ૧૨૫ માઇલ હતું તોપણ સ્કોટલંડથી ઘણે દૂર આવેલા હોવાથી હાઇલેન્ડરોએ આગળ જવાની ના પાડી. ત્યારે લાઇલાન્ડે ચાર્લ્સને પાછા ફરવું પડ્યું.

ચાર્લ્સ એડવર્ડ ઇંગ્લંડ પર સવારી કરી છે એમ સાંભળી તેનો વિરોધ કરવા માટે સૈન્ય તૈયાર રાખવામાં આવ્યું અને યુરોપ ગયેલા કંબરલંડને તેના સૈન્ય સાથે પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો. લંડન શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે રાજા જ્યોર્જ સસૈન્ય તૈયાર હતો, પણ ચાર્લ્સ એડવર્ડ તો પાછો સ્કોટલંડ ગયો, ત્યાંના રાજપક્ષના લશ્કરે તેના પર ફોર્લેકર્ક આગળ હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં ચાર્લ્સ એડવર્ડની જીત થઈ. પછી જ્યૂક ઓફ કંબરલંડે તેની પૂઠ પકડી ત્યારે ચાર્લ્સ એડવર્ડ સ્કોટલંડના ઉત્તર ભાગ તરફ ગયો. તેની પાછળ પાછળ કંબરલંડ પણ ગયો. છેવટે કલોડનમૂર આગળ બંને સૈન્યોનો ભેટો થયો અને ત્યાં તુમુલ યુદ્ધ થયું, તેમાં ચાર્લ્સ એડવર્ડના સૈન્યના પુરચેપુરચા ઉડી ગયા (એપ્રિલ ૧૭૪૬). ત્યારે પોતાનો જન બચાવવા ચાર્લ્સ એડવર્ડ ત્યાંથી જીવ લઈને નાઠો. ચાર્લ્સ એડવર્ડના સૈન્યના જેટલા માણસો પકડાઈ ગયા તેમને કંબરલંડે ઘણી સખત શિક્ષા કરી અને ચાર્લ્સ એડવર્ડને પકડી લાવનારને ત્રીસ હજાર પાઉન્ડનું ધનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. ત્યારે ચાર્લ્સ લપાતો છૂપાતો અને હજારો મુસીબતો વેઠતો દરીઆ કિનારે પહોંચી ક્રાન્સ પલાયન કરી ગયો.

આ પ્રમાણે બળવો નિષ્ફળ ગયા પછી સ્ટુઅર્ટ વંશના કોઈપણ માણસે ઇંગ્લંડની ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. જેમ્સ એડવર્ડ ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. ચાર્લ્સ એડવર્ડના છેલ્લા દિવસો ઘણા દુઃખમાં ગયા. તેને દારૂનું વ્યસન લાગુ પડ્યું અને તેની લતમાં તેનું શરીર ખવાઈ ગયું અને છેવટે ૧૭૮૮ માં તેની જિંદગીનો અંત આવ્યો. તેનો ભાઈ હેન્રી બેનેડિક્ટ સ્ટુઅર્ટ પણ ૧૮૦૭ માં મરણ પામ્યા પછી સ્ટુઅર્ટ વંશનો કોઈ વારસ રહ્યો નહિ.

જ્યોર્જ અને તેના પ્રધાન :—જ્યોર્જની કારકિર્દીના પહેલા પંદર વર્ષસુધી વૉલ્પોલ મુખ્ય પ્રધાન હતો. પણ ૧૭૪૨ માં વૉલ્પોલે રાજીનામું આપ્યા પછીના ૧૮ વર્ષમાં જ્યોર્જના ચાર પાંચ પ્રધાનો થઈ ગયા. તેમાં હેન્રી પેલ્કહામ (૧૭૪૪-૧૭૫૪) અને વિલિઅમ પિટ (૧૭૫૭-૧૭૬૧) મુખ્ય હતા.

હેનરી પેલ્હામ :—એ બિલ પક્ષનો હતો. તે હોશિઆર અને કાર્યકુશળ હતો અને વૉલ્પોલની કારભારની પદ્ધતિથી સંપૂર્ણપણે વાકેફ હતો. પણ પોતાના કરતાં વધારે હોશિઆર અને કાર્યદક્ષ માણસને મંત્રિમંડળમાં નહિ નીમવાનું વૉલ્પોલનું ધોરણ તેણે સ્વીકાર્યું નહિ, તેથી મરતાં સુધી પાર્લિમેન્ટમાં તે પોતાનું વજન ચાલુ રાખી શક્યો (૧૭૪૪-૧૭૫૪). આગળ જતાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર વિલિઅમ પિટ એના પ્રધાનમંડળમાં એક મંત્રી હતો. હેનરી પેલ્હામ વડો પ્રધાન હતો ત્યારે તેને ઑરિટ્રઆની ગાદીના વારસાના યુદ્ધમાં અને ચાર્લ્સ એડવર્ડના જોકાઆઇટ બંડ તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું હતું. તેમ જ તેણે પ્રજાકીય દેવાના વ્યાજની રકમ ઘણી ઓછી કરી સરકારી ખર્ચેમાં ઘણી બચત કરી અને પંચાંગમાં સુધારો કર્યો.

(૧) રાષ્ટ્રીય દેવાનું એકીકરણ (કૉન્સોલ્ડે) ૧૭૫૦—આ વખતે રાષ્ટ્રીય દેવાની રકમ સુમારે સાડા સાત કરોડ પાઉન્ડની હતી. ત્રીજા વિલિઅમની કારકિર્દી પછી જુદે જુદે વખતે અને જુદા જુદા વ્યાજના દરે દેવું કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે પર દર વર્ષે દર સેંકડે ૫ થી ૮ ટકા વ્યાજ ભરવું પડતું હતું. રાષ્ટ્રીય દેવાપરનો વ્યાજનો એ બોજો હલકો કરવા માટે તેણે જુદે જુદે પ્રસંગે કરેલું રાષ્ટ્રીય દેવું બધું એકત્ર કરી દીધું અને એ એકત્ર દેવાપર ફક્ત ત્રણ ટકા જ વ્યાજ આપવામાં આવશે એવું તેણે જાહેર કર્યું. આ વખતે સરકારની આંટ સારી હોવાને લીધે ઓછા વ્યાજના દરે પણ પોતાના નાણાં સરકારી દેવામાં રોકી રાખવા લોકો તૈયાર હતા. આમ વ્યાજનો દર ઓછો થવાથી સરકારી ખર્ચ પણ ઘણો કમી થયો. આ પ્રમાણે જુદે જુદે વખતે કરેલાં દેવાંની રકમ એકત્ર કરી દીધી તેથી તે કૉન્સોલ્ડે કહેવાય છે.

પંચાંગમાં સુધારો ૧૭૫૨ :—પૂર્વે રોમમાં એક સૌર વર્ષના ૩૬૫ દિવસ અને ૬ કલાક ગણી કાળગણના કરવામાં આવતી હતી. આ પદ્ધતિ રોમમાં જુલિઅસ સીઝરે શરૂ કરી હતી, તેથી તે જુલિઅન પદ્ધતિ કહેવાતી હતી. ઇંગ્લંડમાં પણ એજ પદ્ધતિથી

વર્ષગણના થતી હતી. પરંતુ કેટલાક સૈકા પછી વર્ષના એ પ્રમાણમાં કેટલીક મિનીટની ભૂલ આવતી હતી એમ માલમ પડ્યું. અને એ ભૂલ વધતી જતાં ૧૬ મા સૈકામાં ૧૦ દિવસ કમી થયેલા માલમ પડ્યા. ત્યારે પોપ ગ્રેગરીએ એ ભૂલ સુધારી અને એ ભૂલ પાછી થાય નહિ તે માટે દર સો વર્ષે એક દિવસ વધારે ગણવો એવું તેણે ઠરાવ્યું. આ નવીન પદ્ધતિ ગ્રેગરિઅન પદ્ધતિ કહેવાય છે. યુરોપના ઘણાખરા દેશોએ પોપ ગ્રેગરીએ સૂચવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના દેશનાં પંચાંગમાં સુધારો કર્યો હતો, પણ ઇંગ્લંડમાં જૂની પદ્ધતિ જ ચાલુ હતી. તેથી ૧૮ મા સૈકામાં ૧૧ દિવસ ઓછા આવતા હતા. ત્યારે પંચાંગમાં સુધારો કરવાનું પેલ્હામના પ્રધાન-મંડળે ઠરાવ્યું. અને તેમ કરવા માટે ૨ જ સપ્ટેમ્બર ૧૭૫૨ પછીના ૧૧ દિવસ પડતા મૂકી ૩ જ સપ્ટેમ્બરને બદલે ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ગણવી એવું તેમણે ઠરાવ્યું.

વિલિઅમ પિટ (મોટો) ૧૭૦૮-૧૭૭૮ :—હેનરી પેલ્હામ ૧૭૫૪ માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી ત્રણ વર્ષે વિલિઅમ પિટ મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૭૫૭-૧૭૬૧). પિટ ૨૭ વર્ષની ઉંમરે પાર્લિમેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો હતો (૧૭૩૫). તે વખતે વૉલ્પોલ મુખ્ય પ્રધાન હતો. પિટ વ્હિગ પક્ષનો હતો. પણ વૉલ્પોલની લાંચ રૂઝવતની રીત અને સઘળી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવાની પદ્ધતિ તેને પસંદ નહોતી. તેમ જ ઇંગ્લંડનાં હિત કરતાં હૈનોવરના હિત તરફ વધારે લક્ષ આપવાનું તેનું ધોરણ પિટને ગમતું નહોતું. એ સંબંધે તેણે વૉલ્પોલની રાજ્યનીતિપર ટીકા પણ કરી હતી. તે ઉત્તમ વક્તા હતો અને તેની દેશપ્રીતિ, નિઃસ્વૃહતા અને યોગ્ય ટીકા કરવાના ગુણ માટે લોકોને તેને માટે ઘણું માન હતું. તે કાળની ચૂંટણીની પદ્ધતિને લીધે પૈસાદાર અને જમીનદાર વર્ગના જ પ્રતિનિધિઓ પાર્લિમેન્ટની આમની સભામાં મોટે ભાગે ચૂંટાઈ આવતા; તેથી આમની સભામાં પિટના પક્ષના ઘણા મત નહોતા. પણ તેને સામાન્ય વર્ગના લોકોનો સારો ટેકો હતો તેથી તે ‘લોકનાયક’ (The Great Commoner) કહેવાતો હતો. વૉલ્પોલે રાજ-

નામું આપ્યા પછી એ વર્ષે હેન્રી પેલ્હામ મુખ્ય પ્રધાન થયો, (૧૭૪૪-૧૭૫૪). પિટની હોશિયારી, તેની કાર્યદક્ષતા અને તેના પર લોકોનો વિશ્વાસ જોઈ પેલ્હામે તેને પોતાના પ્રધાનમંડળમાં લીધો હતો. પેલ્હામનો ભાઈ જૂક ઑફ ન્યૂ કંસલ પણ એ પ્રધાનમંડળમાં એક મંત્રી હતો અને ૧૭૫૪ માં જ્યારે પેલ્હામ મરણ પામ્યો ત્યારે જૂક ઑફ ન્યૂ કંસલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ તે નાણાયક, લોભી અને નીચ વૃત્તિનો હતો. તેથી તેને અને પિટને બનતું નહિ, તેથી પિટે પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું (૧૭૫૪). ત્યાર પછી એ વર્ષે સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ શરૂ થયું (૧૭૫૬), અને તે લડાઈમાં યુરોપમાં, સમુદ્ર ઉપર અને ઉત્તર અમેરિકામાં એમ સર્વ સ્થળે ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડને હરાવતું હતું. એ સંજોગોમાં પિટ જેવો કાર્યદક્ષ અને લાયક મુખ્ય પ્રધાન થયા વિના ઇંગ્લંડની જીત થવાની જ નથી એમ સૌને લાગતું હતું. તેથી આ અડીઓપટીને વખતે મતભેદ બાબુએ મૂકી પિટ અને ન્યૂ કંસલે પ્રધાનમંડળ સ્થાપન કર્યું (૧૭૫૭-૧૭૬૧). એ પ્રધાનમંડળમાં પિટે પરદેશ ખાતું અને યુદ્ધ માટે વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં રાખ્યાં.

સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ (૧૭૫૬-૧૭૬૩) : કારણો :—૧૭૫૬ માં ‘સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ’ શરૂ થયું. આ યુદ્ધમાં યુરોપનાં ઘણા ખરાં રાજ્યો સામેલ થયાં હતાં. એ વિગ્રહના કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જર્મનીમાં ઉપરીપણા માટે ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી. એક્સલા-શાપેલની સંધિથી ઑસ્ટ્રિયાના રાજ્યનો સિલીશિયા પ્રાંત પ્રશિયાના રાજા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટને આપવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રાંત મેરિયા થેરેસા પાછો પોતાના તાબામાં લેવા માગતી હતી. ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ ઇંગ્લંડના ૨ જી જ્યોર્જનો ભાણેજ થતો હતો. તેથી આ બાબતમાં ઇંગ્લંડ તરફથી કંઈ મદદ મળશે નહિ એમ જોઈ તેણે ઇંગ્લંડના શત્રુદેશ ફ્રાન્સ સાથે સંધિ કરી. (૨) પ્રશિયાનો રાજા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ મહત્વાકાંક્ષી હતો અને યુરોપમાં પોતાનું રાજ્ય બળવાન કરવા તે મથતો હતો. હવે એ રાજ્ય જો બળવાન થાય તો તેના તરફથી આપણા દેશને ઘેરો પહોંચે એમ સમજી રશિયા

અને ફ્રાન્સે પણ પ્રશિઆ વિરુદ્ધ ઑસ્ટ્રિઆ સાથે દોસ્તી કરી. ત્યારે પ્રશિઆએ ઇંગ્લંડ સાથે દોસ્તી કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ફ્રાન્સ તરફથી હંનોવરને ઘોઠા પહોંચે નહિ એ હેતુથી ઇંગ્લંડે પ્રશિઆની દોસ્તી સ્વીકારી. (૩) ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનમાં વેપાર, સંસ્થાન અને તાબાના મુલકોની બાબતમાં સ્પર્ધા ચાલતી હતી. ઉત્તર અમેરિકામાં પશ્ચિમ તરફ ઍલિગનીઝ પર્વત અને પૂર્વ તરફ ઍટલાંટિક મહાસાગર એ બેની વચ્ચેના સાંકડા કિનારાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લંડના ૧૩ સંસ્થાનો હતાં. એ સંસ્થાનોની ઉત્તરે સેંટ લૉરેન્સ નદીની ખીણમાં ફ્રેન્ચોનું કંનેડા સંસ્થાન હતું અને તેમાં કવેબેક અને મૉંટ્રીલ મહત્વના શહેરો હતાં. તે પ્રમાણે ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોની દક્ષિણે મિસિસિપી નદીના મુખ આગળ ફ્રેન્ચોનું લુઇસિઆના નામનું સંસ્થાન આવેલું હતું. ઉત્તર અમેરિકાના ઇંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચ સંસ્થાનવાસીઓ ત્યાંના રેડ ઇન્ડિઅન લોકો સાથે વેપાર કરતા હતા એ બધો વેપાર પોતે હસ્તગત કરવા અને ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોની પશ્ચિમ તરફ વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાના હેતુથી અને તે બધો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લેવાના ઉદ્દેશથી ફ્રેન્ચ લોકોએ ઍલિગનીઝ પર્વતની પશ્ચિમે સેંટ લૉરેન્સ, ઑહિઓ અને મિસિસિપી નદીઓને કાંઠે કિલ્લાઓ બાંધ્યા. પણ ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓએ પણ ઍલિગનીઝ પર્વતની પેલી તરફનો મુલક પોતાના તાબામાં લઈ રેડ ઇન્ડિઅન લોકો સાથે વેપાર કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા હતા, તેથી ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓ વચ્ચે ચક્રમક ઝડપી શરૂ થઈ હતી. હિંદુસ્થાનમાં પણ ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લિશ વેપારી કંપનીઓ વચ્ચે ઘણી સ્પર્ધા ચાલતી હતી. ત્યાં પણ વેપારપ્રમાણે મુલકો પણ પોતાના તાબામાં લેવા અને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા પણ તેમને વિચાર આવવા માંજો હતો. તેથી હિંદુસ્થાનના દેશી રાજ્યોના યુદ્ધોમાં પણ એ કંપનીઓએ ભાગ લેવા માંજો હતો. આવી રીતે યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિઆ વચ્ચે સ્પર્ધા, અને પ્રશિઆની મહેઞ્જાને લીધે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોને રહેતી બીક અને અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લિશ લોક વચ્ચે ચરસાચરસીને લીધે ૧૭૫૬ માં વિગ્રહ શરૂ થયો.

વિગ્રહ :—૧૭૫૬ માં ફ્રેંચ અરમારે ઇંગ્લિશોના તાબાનો ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલો માઈનાર્કા બેટ જીતી લીધો; અને અંગ્રેજ નૌકા-સેનાપતિ યિંગ તે પાછો લઈ શક્યો નહિ. એ જ વર્ષમાં ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા અને ફ્રાન્સે ત્રણ બાબુએથી પ્રશિયા પર હુમલો કરી ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટનો પરાજય કર્યો. ત્યારપછી ફ્રાન્સે હંનોવર પર સવારી કરી બીજા જ્યોર્જના નાના છોકરા જૂક ઑફ કંબરલંડને હરાવ્યો અને તેને શરણે આવી કલોસ્ટર સેવેનની અપમાનકારક સંધિ કરવાની ફરજ પાડી અને હંનોવર પ્રાંત કબજે કરી લીધો (૧૭૫૭). અમેરિકામાં પણ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલુ હતો અને ત્યાં પણ ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓની હાર થઈ હતી. ૧૭૫૪ માં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓના સેનાપતિ વૉર્શિંગ્ટને ફ્રેંચોનો ડુકેનનો કિલ્લો જીતી લેવાની કાશિશ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. ત્યાર પછી ઇંગ્લંડથી આવેલા સેનાપતિ બ્રેડોકે તે કિલ્લો જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તેને પણ જીત મળી નહિ અને તે લડાઈમાં માર્યો ગયો અને ફ્રેંચ લોકે અંગ્રેજોના ઑસ્વેગો અને ફોર્ટ વિલિઅમ હેન્રી નામના કિલ્લા જીતી લીધા. ત્યારપછી અંગ્રેજોએ સેંટ લૉરેન્સ નદીના મુખ આગળ આવેલા કેપ બ્રેટન બેટમાંનો ફ્રેંચોનો લુઇસિયર્ગ નામનો કિલ્લો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં પણ તેમને યશ મળ્યો નહિ (૧૭૫૭).

પિટ યુદ્ધખાતાંનો પ્રધાન :—આ વેળાએ જૂક ઑફ ન્યૂ કંસલ મુખ્ય પ્રધાન હતો. પણ વિગ્રહની શરૂઆતથી સર્વત્ર અંગ્રેજોની હાર થતી જતી હોવાથી વિગ્રહ માટે જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી નથી એવી પ્રધાનમંડળવિરુદ્ધ ટીકા થવા લાગી. લાયક અને કાર્યદક્ષ વિલિઅમ પિટને પ્રધાનમંડળમાં લેવો અને યુદ્ધ માટેની સર્વ વ્યવસ્થા તેને સોંપવી એવો પોકાર લોકોમાં થવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડ કટોકટીની સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું, એવે વખતે માંહેમાંહેનો મતભેદ વિસરી જઈ ન્યૂ કંસલ અને પિટે મળીને કામ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને પિટ પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થયો. યુદ્ધ માટે તમામ વ્યવસ્થા કરવાનું પિટને સોંપવામાં આવ્યું. પિટે તે વખતની બારીક સ્થિતિને પહોંચી વળવા અને યુદ્ધમાં ફત્તેહ મેળવવા

માટે જર્મનો પ્રયત્ન કર્યો. સંસ્થાનોમાં અને દરિઆપરની જીત પર જ ઇંગ્લંડનું શ્રેષ્ઠત્વ અવલંબી રહ્યું છે એમ સમજી જઈ તેણે અમેરિકામાં, હિંદુસ્થાનમાં અને દરીઆપરની લડાઈઓ માટે યોગ્ય અને લાયક સેનાપતિઓ નીમ્યા અને તેમને યુદ્ધની પૂરતી સામગ્રી પૂરી પાડી. ફ્રાન્સને અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનમાંની લડાઈઓમાં લક્ષ આપવાનો અવસર મળે નહિ અને યુરોપમાંની લડાઈઓમાં જ તે ગૂંચવાઈ રહે એવા હેતુથી પિટે ફ્રેડરિક ધી એટને પુષ્કળ પૈસાની મદદ કરી અને ઇંગ્લંડનું સૈન્ય પણ ફ્રેડરિક ધી એટના મુખ્ય સેનાપતિ ફ્રેડરિક ઓક્સફોર્ડને સોંપ્યું. પિટની આ વ્યવસ્થાથી યુદ્ધનું પાસું ફર્યું અને ઇંગ્લંડની અને ફ્રેડરિકની જીત થવા લાગી.

યુરોપમાં ઇંગ્લંડ અને પ્રશિઆનો જય :—૧૭૫૯ માં જ્યુક ઓક્સફોર્ડના હાથ નીચેના ઇંગ્લિશ અને પ્રશિઆન સૈન્યોએ મિન્ડેનની લડાઈમાં ફ્રેંચોને સખત હાર આપી અને હંનોવર સંસ્થાન તેમના કબજામાંથી પાછું લઈ લીધું. આ હારથી ફ્રેંચ સૈન્યને જર્મની-માંથી પગ કાઢવો પડ્યો. ફ્રેડરિક ધી એટે પણ જીતે જીતે ઠેકાણે ઓસ્ટ્રિઆ અને રશિઆના સૈન્યોને હરાવ્યાં.

આ જ અરસામાં ઇંગ્લંડપર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાના હેતુથી ટૂલોનમાંની ફ્રેંચ અરમાર જિજ્ઞાસુની સામુદ્રધુનીમાંથી ઍટલાંટિક મહાસાગરમાં આવી હતી. પણ પોર્ટુગલને કિનારે લેંગ્ગોસ આગળ ઓસ્કવેને તેનો પરાજય કર્યો (૧૭૫૯). ત્યારપછી ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિ હોર્કિ કિવથેરોનના અખાતમાં (ફ્રાન્સ) ફ્રેંચ નૌકા-સૈન્યનો પરાજય કર્યો એટલે ફ્રાન્સ તરફથી ઇંગ્લંડપર દરીઆઈ સવારી આવવાની બીક નષ્ટ થઈ અને દરીઆપર ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું.

કેનેડા પ્રાંત જીતી લેવામાં આવ્યો ૧૭૫૮-૧૭૬૦ :— અમેરિકામાંનાં ફ્રેંચનાં સંસ્થાનો જીતી લેવા માટે પિટે ત્યાં સૈન્ય મોકલ્યું હતું. એ સૈન્યે ૧૭૫૮ માં ફ્રેંચ અને લુઇસબર્ગના અગત્યના કિલ્લા જીતી લીધા. ત્યારપછી બહાદુર સેનાપતિ વુલ્ફે કેનેડાના મહત્ત્વના

કિલ્લા કવેબેક પર હલ્લો કર્યો. ફ્રેંચ સેનાપતિ મોંટકામ ૧૦૦૦૦ સૈનિકો સાથે એ કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો. પણ વુલ્ફ કોઈને ખબર ન પડે એવી રીતે ખાતાના સૈન્યને રાતોરાત તે કિલ્લાના અભેદ

જનરલ વુલ્ફ

ગણાતા ટેકરા ઉપરથી અંદર લઈ ગયો. આ ઓચિંતા આવેલાં સૈન્યને જોઈને ફ્રેંચ સૈનિકો ગભરાટમાં પડી ગયા. પછી બંને સૈન્યો વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમાં ઇંગ્લિશોની જીત થઈ (૧૭૫૯) અને કવેબેક

અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. પણ એ લડાઈમાં વુલ્ફ અને માઉંટકામ બંને સેનાપતિ મરણ પામ્યા. પછી એક મહિનામાં **માઉંટ્રીલ** નામનું બીજું અગત્યનું ઠેકાણું ઇંગ્લિશ સૈન્યે જીતી લીધું એટલે આખો કેનેડા પ્રાંત ઇંગ્લિશોના તાબામાં આવ્યો.

વેસ્ટ ઇંડીઝ અને બીજા ટાપુઓ :—બીજી તરફ સમુદ્ર ઉપર પણ ઇંગ્લિશ અરમારે વેસ્ટ ઇંડીઝ બેટા પૈકી ફ્રેંચના તાબાના માર્ટિનિક અને સેંટ લ્યુકા બેટા (૧૭૬૨) જીતી લીધા. વળી ૧૭૬૨ માં સ્પેને પણ ઇંગ્લંડવિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી ત્યારે ઇંગ્લિશોએ સ્પેનના ક્યૂબા અને ફિલિપાઈન ટાપુઓ પણ જીતી લીધા. અહીં હિંદુસ્થાનમાં પણ અંગ્રેજો વિજયી થતા જતા હતા. ૧૭૫૭ માં ક્લાઈવે **પ્લાસીની** લડાઈમાં બંગાળના નવાબ સિરાજઉદ્દૌલાને પરાજય કર્યો અને તેથી બંગાળા પ્રાંતમાં અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું સ્થાપ્યું અને હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નંખાયો. યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે ચાલતા વિગ્રહનો લાભ લઈ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજોનું જોર તોડવા માટે ફ્રેંચ ગવર્નર ડૂપ્લે પછી આવનાર ગવર્નર લાલીએ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. પણ લાલી ડૂપ્લે જેવો કર્તૃત્વવાન અને નિપુણ નહોતો અને તેને હિંદુસ્થાનમાંની પરિસ્થિતિની ખરાબર ખબર નહોતી તેથી તેણે કરેલા પ્રયત્નમાં તેને જશ મળ્યો નહિ. તેણે ફોર્ટ સેંટ ડેવિડનો કિલ્લો જીતી લીધો હતો અને મદ્રાસના ફોર્ટ સેંટ જ્યોર્જના કિલ્લાને ઘેરો પણ ઘાલ્યો હતો, પણ એ અરસામાં યુરોપથી ઇંગ્લિશ અરમાર આવી પહોંચી તેથી લાલીને મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. ત્યારપછી ૧૭૬૦ માં થયેલી **વૉંડિવૉશની** લડાઈમાં ઇંગ્લિશ સેનાપતિ **કર્નલ કૂટે** ફ્રેંચોને હરાવ્યા અને ૧૭૬૧માં હિંદુસ્થાનને પૂર્વ કિનારે આવેલું ફ્રેંચોનું મહત્વનું ઠેકાણું પૉંડિચેરી જીતી લીધું. એટલે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેંચ સત્તાની પડતી થઈ અને પૂર્વ કિનારા-પર પણ ઇંગ્લિશોનું ઉપરીપણું થયું.

આ સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ ચાલતું હતું તે દરમિયાન ૧૭૬૦ ના અક્ટોબર મહિનામાં બીજો જ્યોર્જ મરણ પામ્યો. જ્યોર્જનો ભેટો

છોકરો ફ્રેડરિક બાપ પૂર્વે જ મરણ પામેલો હોવાથી જ્યોર્જનો પૌત્ર ત્રીજા જ્યોર્જ તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. તેને પિટ સાથે સાફ નહોતું તેથી તે તેની સલાહપ્રમાણે ચાલતો નહિ. તેથી પિટ ૧૭૬૧ માં રાજીનામું આપ્યું અને તેના પછી જૂઝ ઓફ ન્યૂ કેસલે પણ રાજીનામું આપ્યું. ત્યારે ત્રીજા જ્યોર્જ પોતાના માનીતા ખ્યૂટને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો (૧૭૬૧). ખ્યૂટના પ્રધાનવટાં દરમ્યાન પેરિસની સંધિથી સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ સમાપ્ત થયું.

પેરિસની સંધિ ૧૭૬૩:—આ સંધિથી ઇંગ્લંડને ફ્રાન્સ પાસેથી કેનેડા પ્રાંત અને બ્રેટન બેટ, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક બેટો અને ભૂમધ્યસમુદ્રમાં માઈનોર્કા બેટ મળ્યાં. પણ હિંદુસ્થાનમાંનાં પાંડિચેરી અને બીજાં ઠેકાણાં ફ્રાન્સને પાછાં મળ્યાં, ઇંગ્લંડને સ્પેન પાસેથી ફ્લોરિડા મળ્યું, પણ કયૂબા અને ફિલિપાઈન સ્પેનને પાછાં આપવા પડ્યાં.

સારાંશ

બીજો જ્યોર્જ (૧૭૨૧-૧૭૬૦)

૨ જા જ્યોર્જનું ધોરણ—(૧) પ્રધાનમંડળને રાજ્યકારભાર સોંપવાનું.
(૨) પરદેશી રાજનીતિમાં હંનોવરનું હિત સાચવવું.

જ્યોર્જના મુખ્ય પ્રધાનો—

વૉલ્પોલ (૧૭૨૭-૧૭૪૨)—વ્હિગ પક્ષના પ્રધાન. શાંતિનું ધોરણ. ઇંગ્લંડના વેપાર અને ઉદ્યોગપ્રધાને ઉત્તેજન. પોતાનું ચલાણ રહે અને બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રહે માટે પ્રધાનમંડળમાં હોશિયાર માણસોને ન નીમવા. તેથી વ્હિગ પક્ષમાં તેની વધતી અપ્રિયતા. વિલઅમ પિટ તેના વિરોધીઓમાં. સ્પેન સાથે લડાઈ ૧૭૩૯ અને તેમાં હાર. ઉપલા કારણસર નવી પાર્લમેન્ટમાં તેની વિરુદ્ધ બહુમત; તેથી વડા પ્રધાન તરીકેનું રાજીનામું (૧૭૪૨).

હેન્રી પેલ્હામ (૧૭૪૪-૧૭૫૪)—હોશિયાર અને કાર્યદક્ષ. એણે પિટને પોતાના પ્રધાનમંડળમાં લીધો. ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ. જોકોબાઈ ટોનો બળવો. પ્રગ્નકીય દેવાના વ્યાજનો દર કમી કરવો. ૧૭૬૦ અને પંચાંગમાં સુધારો.

જ્યૂક ઑફ ન્યૂ કંસલ (૧૭૫૪-૫૬)—હેન્રી પેલ્હામનો ભાઈ. નાલાયક. પિટ સાથે બન્યું નહિ. સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ શરૂ.

જ્યૂક ઑફ ન્યૂ કંસલ અને પિટ (૧૭૫૭-૧૭૬૧)—સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડની હાર થવા લાગી, ત્યારે પિટને યુદ્ધની સર્વ વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી. પિટ લોકપ્રિય, તેથી તે લોકનાયક (The Great Commoner) કહેવાયો. પિટની યુદ્ધ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા અને તેથી ઇંગ્લંડની જીત.

સ્પેન સાથે લડાઈ (૧૭૩૯-૪૨)—દક્ષિણ અમેરિકામાંના સ્પેનના સંસ્થાનો સાથે વેપાર સંબંધે ઇંગ્લિશ વેપારી અને સ્પેનિઆર્ડો વચ્ચે ટંટા અને જેન્કિન્સની આબત. તે માટે યુદ્ધ. વર્નાન અને વેંટવર્થની હાર.

ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસા માટે વિગ્રહ (૧૭૪૦-૪૮)—મેરિઆ થેરેસાને ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી મળે નહિ તે માટે પ્રશિઆ, ફ્રાન્સ, બેવેરિઆ વગેરે રાજ્યોની ખટપટ. પ્રશિઆના રાજા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ સિલીશિઆ પ્રાંત પચાવી પડ્યો. ઇંગ્લંડ ઑસ્ટ્રિઆ તરફ. ૧૭૪૩ માં ડેટિંગનની લડાઈમાં ૨ જા જ્યોર્જ ફ્રેંચોને હરાવ્યા, પણ પછી ૧૭૪૫ માં ફોન્ટેનબની લડાઈમાં ફ્રેંચોએ અંગ્રેજોને હરાવ્યા. એક્સ-લા-શાપેલની સંધિથી (૧૭૪૮) વિગ્રહ બંધ પડ્યો. મેરિઆ થેરેસાને ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી મળી. સિલીશિઆ પ્રાંત ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ પાસે રહ્યો.

જોકોબાઈટ બળવો (૧૭૪૫-૧૭૪૬)—ચાર્લ્સ એડવર્ડ (૨ જા જેમ્સનો પૌત્ર) સ્કોટલંડમાં બંડ ઉઠાવી એડિનબરો જતી લીધું અને પ્રેસ્ટોનપેનની લડાઈમાં સર જોન કોપને હરાવ્યો. પછી ઇંગ્લંડપર સવારી કરી, પણ ડર્બીથી પાછો ફર્યો. રસ્તામાં ફોલ્કર્ક આગળ જત્યો. પણ પછી સ્કોટલંડના ઉત્તર ભાગમાં

કલોડનમૂરની લડાઈમાં ઝૂક ઓફ કંઅરલંડે (જયોર્જનો નાનો ભાઈ) તેને હરાવ્યો (૧૭૪૬).

સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ (૧૭૫૬-૧૭૬૩) —

કારણો—(૧) અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનમાં સંસ્થાનો, વેપાર અને તાબાના મુલકો માટે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સ્પર્ધા. (૨) જર્મનીમાં ઉપરીપણાં માટે ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા વચ્ચે સ્પર્ધા. (૩) પ્રશિયાના રાજા ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટની વધતી જતી સત્તાને લીધે યુરોપનાં રાજ્યોમાં બીક.

મિત્ર અને શત્રુ રાજ્યો—ઇંગ્લંડ અને પ્રશિયા વિરુદ્ધ ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા, સ્પેન વગેરે દેશો.

વિગ્રહ—શરૂઆતમાં અમેરિકામાં અંગ્રેજોની હાર. યુરોપમાં માઇનોર્કા બેટ ફ્રેંચોએ જીતી લીધો (૧૭૫૬); પ્રશિયાની હાર (૧૭૫૬), અને ૧૭૫૭ માં કલોસ્ટરસેવન આગળ અંગ્રેજોની હાર. હંતોવર ફ્રેંચોના તાબામાં.

૧૭૫૭ માં પિટ લડાઈ ખાતાંનો પ્રધાન થયા પછી અંગ્રેજોએ અમેરિકામાં ફ્રાન્સના ફૂકેન અને લુઇસિઅર્ગ કિલ્લા જીત્યા (૧૭૫૮); વુલ્ફે ક્વેબેક લીધું (૧૭૫૯); ત્યાર પછી ૧૭૬૦ માં મૉન્ટ્રીલનો કિલ્લો લીધો, એટલે આખો કેનેડા પ્રાંત ઇંગ્લિશોના તાબામાં આવ્યો. તેમજ ફ્રાન્સ અને સ્પેન પાસેથી વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાંના કેટલાક બેટો અંગ્રેજોએ લીધા (૧૭૫૯-૧૭૬૨).

હિંદુસ્થાનમાં કલાઇવે પ્લાસીની લડાઈમાં (૧૭૫૭) બંગાળા પ્રાંત જીત્યો અને સર આયર ફૂટે વૉડિવોશની લડાઈમાં (૧૭૬૦) પૂર્વ કિનારાપર ઇંગ્લિશોનું ઉપરીપણું સ્થાપ્યું. યુરોપમાં લૅંગૉસ આગળ હૅકે કિવબેરોનના અખાતમાં ફ્રેંચ અરમારને હરાવી (૧૭૫૯); મિન્ડેનની લડાઈમાં ૧૭૫૯ માં બ્રિટિશની સરદારી નીચેના ઇંગ્લિશ અને પ્રશિયન લશ્કરે ફ્રેંચોને હરાવ્યા અને હંતોવર પ્રાંત પાછો લીધો.

પૅરિસની સંધિ (૧૭૬૩)—ઇંગ્લંડને કેનેડા, કેપ બ્રેટન, વેસ્ટ
ઇન્ડીઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ અને ફ્લોરિડા મહાત્તા અને
પૅસિફિક ઓસીયન અને ક્યૂબા, હવાના બેટો સ્પેનને પાછાં
આપી દેવાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું

—:૦:—

ત્રીજો જર્જોર્જ

જન્મ ૧૭૩૮; રાજ્યારોહણ (૨૨ મે વર્ષે) ૧૭૬૦; મૃત્યુ ૧૮૨૦
(૧૭૬૦-૧૮૨૦)

તે કાળના રાજ્યો

ફ્રાન્સ

૧૫ મો લુઈ ૧૭૧૫-૧૭૭૪
૧૬ મો લુઈ ૧૭૭૪-૧૭૯૩
૧૭ મો લુઈ (કેદમાં) મૃત્યુ ૧૭૯૫
૧૮ મો લુઈ રાજ્યારોહણ ૧૮૧૪

રશિયા

ઇલિઝાબેથ મૃત્યુ ૧૭૬૨
૩ જો પીટર મૃત્યુ ૧૭૬૨
૨ જી કેથરિન
પૉલ મૃત્યુ ૧૮૦૧

અંગત્યની સાલો—

૧૭૬૩ પૅરિસની સંધિ
૧૭૬૫ સ્ટૅપ ઍક્ટ.
૧૭૬૩-૧૭૭૪ વિલ્કસની
આખત.
૧૭૭૫-૧૭૮૩ અમેરિકામાં
બ્રિટિશ સંસ્થાનો
સાથે લડાઈ.
૧૭૮૩ વર્સેલ્સની સંધિ
૧૭૮૪ પિટનું ઈંડિઆ બિલ.
૧૭૮૯ ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ.
૧૮૧૫ વૉટરલૂની લડાઈ: નેપોલીઅનનો પરાજય

ઓસ્ટ્રિયા

૧ લો ફ્રાન્સિસ મૃત્યુ ૧૭૬૫
૨ જો જોસફ મૃત્યુ ૧૭૯૦
લિઓપોલ્ડ મૃત્યુ ૧૭૯૨
૨ જો ફ્રાન્સિસ

સ્પેન

૧ લો અલેક્ઝાંડર
૩ જો ચાર્લ્સ મૃત્યુ ૧૭૮૮
૪ થો ચાર્લ્સ ૧૭૮૮-૧૮૦૮
જોસફ બોનાપાર્ટ ૧૮૦૮-૧૮૧૩

૧૭૯૨ ફ્રાન્સમાં લોકસત્તાક રાજ્ય
૧૭૯૩-૧૮૦૨ } ફ્રાન્સ સાથે
૧૮૦૩-૧૮૧૫ } વિગ્રહ
૧૮૦૦ આઇરિશ અને ઈંગ્લિશ
પાર્લિમેન્ટનું એકીકરણ
૧૮૦૫ દ્રક્કાગરની લડાઈ
૧૮૦૬ બર્લિન ડિક્રી અને ઑર્ડેસ
ઈન કોન્વિસલ
૧૮૦૭ ગુલામનો વેપાર બંધ
૧૮૦૮-૧૮૧૪ પેનિનસુલર વિગ્રહ
સ્પેન અને પોર્ટુગલમાં

બીજા જ્યોર્જનો મોટા છોકરો ફ્રેડરિક ૧૭૫૧ માં મરણ પામ્યો હતો તેથી ફ્રેડરિકનો છોકરો જ્યોર્જ ત્રીજા જ્યોર્જ તરીકે ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. તે વખતે તેની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી. નાનપણથી જ તેની મા ઓગસ્ટાની દેખરેખ નીચે તેને કેળવણી આપવામાં આવી હતી. ઓગસ્ટા મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષી સ્ત્રી હતી. રાજ્યકારભાર પ્રધાનમંડળને ન સોંપતાં તેના પોતાના હાથમાં જ રાખવો એવો ઓગસ્ટાનો અભિપ્રાય હતો. “જ્યોર્જ, તું ખરેખરો રાજા થજે” એવો તે જ્યોર્જને ઉપદેશ કરતી હતી. જ્યોર્જ પણ એ ઉપદેશપ્રમાણે ચાલવાનું ઠરાવ્યું. પહેલા અને બીજા જ્યોર્જને ઇંગ્લંડ કરતાં હંનોવર માટે વધારે લાગતું હતું. ઇંગ્લંડના લોકો પણ તેમને પરદેશી ગણતા હતા. પરંતુ ત્રીજા જ્યોર્જનો જન્મ ઇંગ્લંડમાં થયો હતો અને તે માટે તેને અભિમાન હતું. તેને ઇંગ્લિશ ભાષા સારી આવડતી હતી. તેથી બધા તેનાપર પ્રેમ રાખતા અને તેને પોતાનો ગણતા હતા. જ્યોર્જ કંઈક સાંકડા મનનો અને હડીલા સ્વભાવનો હતો. અને તેની કારકિર્દીમાં ઇંગ્લિશ લોકોને પસંદ ન પડે એવી કેટલીક બાબતો તેણે કરી હતી. તોપણ તેની સરળ વર્તણૂક અને તેના મિલનસાર સ્વભાવને લીધે તેની લોકપ્રિયતા કમી થઈ નહોતી.

જ્યોર્જનું ધોરણુ:—બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી અને પ્રધાનમંડળ એના તંત્રપ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવે એવો જ્યોર્જનો મત હતો. પણ એ પ્રમાણે થવામાં કેટલીક અડચણો હતી. ગયા ૪૫ વર્ષ દરમિયાન પાર્લમેન્ટમાં બિલ પક્ષનું જોર હતું, તેથી રાજ્યકારભારનું આખું સૂત્ર તે પક્ષના પ્રધાનમંડળના હાથમાં હતું. તેથી તે પક્ષના પ્રધાનોને દૂર કરી ટોરી પક્ષના મુખ્ય માણસોને હાથમાં લીધાસિવાય પોતાની ઇચ્છા પાર પડી શકે એમ નથી એવું તે સમજી ગયો હતો. હંનોવર વંશ ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યા

ત્રીજો જ્યોર્જ

પછી ટોરી પક્ષ પાછળ પડી ગયો હતો. એ પક્ષનું વક્ષણ સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ હતું. અને દુતેમનામાંના કેટલાકે (જેકોબાઇટોએ) તો સ્ટુઅર્ટ વંશને પાછો ગાદી પર લાવવા માટે પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. તોપણ મોટે ભાગે એ પક્ષના લોક એ આગતમાં ઝાઝો રસ લેતા ન હતા. રાજના મોલા અને દરજ્જા માટે ટોરી પક્ષના લોકને માન હતું. એટલે તેનો લાભ લઈ એના કલ્પાપ્રમાણે ચાલનારા એ પક્ષના આગેવાન માણસોને પ્રધાન નીમવાનું જ્યોર્જે ઇરાદ્યું. પાર્લિમેન્ટમાં જિલ્લ પક્ષની બહુમતી હતી, તોપણ એ પક્ષમાં ફાટફૂટ ઘણી હતી અને તેમાં જુદાં જુદાં તડ પડી ગયાં હતાં. એમાંના કેટલાક તો જ્યોર્જની મરણ પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર પણ હતા. એટલે રાજને ટેકા આપનારી જિલ્લ અને ટોરી પક્ષની એક ટોળી ધીમે ધીમે પાર્લિમેન્ટમાં ઉભી થઈ અને તે ટોળીના લોક “રાજના મિત્ર” કહેવાવા લાગ્યા.

જ્યોર્જ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે જિલ્લ પક્ષનો પિટ મુખ્ય પ્રધાન હતો. તે હોશિયાર અને કાર્યકુશળ હતો અને કેવળ રાજની મરણ પ્રમાણે ચાલે એવો ન હતો. તેથી તેને પ્રધાનપદેથી દૂર કર્યા વિના સત્તા પોતાના હાથમાં આવવાની નથી એમ જ્યોર્જ સમજી ચૂક્યો હતો. તેથી તેને દૂર કરવાનો લાગ તે જોયાં કરતો હતો. તે વેળા ‘સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ’ ચાલુ હતું, અને સ્પેને ફ્રાન્સ સાથે સંધિ કરી છે એવું જ્યારે પિટે જાણ્યું ત્યારે સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરવાની સલાહ તેણે રાજને આપી. એ સલાહ જ્યોર્જને પસંદ પડી નહિ, એટલે પિટે રાજનામું આપ્યું (૧૭૬૧). ત્યારે જ્યોર્જે તેના ભરોસાના ટોરી ઉમરાવ લૉર્ડ બ્યૂટને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. પણ સ્પેને ફ્રાન્સ સાથે સંધિ કરી ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ ખુલ્લી રીતે લડાઈ જાહેર કરી, તેથી બ્યૂટને સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરવી પડી. છેવટે બ્યૂટના પ્રધાનમંડળે સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ બંધ પાડી પેરિસની સલાહ કરી (૧૭૬૩) પણ એ સલાહથી બ્યૂટે ઇંગ્લંડને કંઈ ફાયદો કરી આપ્યો નથી એવો પોકાર દેશમાં તેની સામે ઉઠ્યો અને પાર્લિમેન્ટમાં પણ મોટો ભાગ બ્યૂટની વિરુદ્ધ હતો, એટલે તેણે પોતાની જગાનું રાજનામું આપ્યું (૧૭૬૩).

આ વેળાએ પાર્લમેન્ટમાં વિહગ પક્ષની બહુમતિ હતી, પણ તેમાં ઐક્ય નહોતું અને જુદાં જુદાં તડ પડી ગયાં હતાં. એ જુદાં જુદાં તડોમાંથી જ્યોર્જ ટ્રેનવિલને (૧૭૬૩-૬૫), રૉકિંગહામને (૧૭૬૬), વિલિઅમ પિટને (એને એધામનો અર્લ બનાવવામાં આવ્યો હતો. ૧૭૬૬-૬૮), અને ઍક્ટનને એક પછી એક મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા. વિલિઅમ પિટને એધામનો અર્લ કરવામાં આવ્યો હતો અને હવે તે વૃદ્ધ થયો હતો, અને તેની પ્રકૃતિ પણ સારી રહેતી નહોતી તેથી તે રાજ્યકારભારમાં ઝાઝો ભાગ લેતો નહોતો. તે હવે ઉમરાવની સભાનો સભાસદ થયો હતો, તેથી આમની સભામાં તેનો ભાગવગ ઓછો થઈ ગયો હતો. ૧૭૬૩ થી ૧૭૭૦ ના સાત વર્ષ દરમિયાન વિહગ પક્ષના જ મુખ્ય પ્રધાનો હતા. તેમની કારકિર્દીમાં વિલ્કસનો ખટલો ઉભો થયો હતો અને અમેરિકાના સંસ્થાનવાસીઓ સાથે કલહ શરૂ થયો હતો. તેને લીધે એ પક્ષ અગ્રિય થઈ પડ્યો. તેથી છેવટે ૧૭૭૦ માં જ્યોર્જ ટોરી પક્ષના લૉર્ડ નૉર્થને વડો પ્રધાન નીમ્યો. લૉર્ડ નૉર્થ બાર વર્ષ સુધી (૧૭૭૦-૧૭૮૨) મુખ્ય પ્રધાન રહ્યો. પણ તે રાજની મરજીપ્રમાણે ચાલતો હોવાથી બધો કારભાર રાજના મતપ્રમાણે ચાલતો હતો. નૉર્થના પ્રધાનવટાં દરમિયાન ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાંના બ્રિટિશ સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ અને તેમાં ઇંગ્લંડની હાર થઈ, તેથી લોકલાગણી નૉર્થની વિરુદ્ધની થઈ. ત્યારે જ્યોર્જ તેને પ્રધાનપદેથી દૂર કર્યો અને એધામનો અર્લ વિલિઅમ (મોટો) ૧૭૮૮ માં મરણ પામેલો હોવાથી વિહગ પક્ષના નેતા રૉકિંગહામને વડો પ્રધાન નીમ્યો અને પ્રધાનમંડળમાં વિહગ પક્ષના ફ્રેંકસને અને ટોરી પક્ષના નૉર્થને પણ નીમ્યા (૧૭૮૩). પણ તેમને એક બીજા સાથે બનતું નહિ, તેથી જ્યોર્જ એ બધાને રજા આપી એધામના અર્લ વિલિઅમ પિટ (મોટો) ના નાના છોકરા વિલિઅમ પિટને (નાનો) મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો (૧૭૮૩). વિલિઅમ પિટ (નાનો) ૨૪ વર્ષનો તરુણ હતો અને તે ટોરી પક્ષનો હતો. પુત્ર પિતાના જેટલો જ હોશિયાર અને કાર્યકુશળ હતો. પાર્લમેન્ટમાં તેનો ભારબોજ સારો હતો અને તેના પર રાજનો વિશ્વાસ પણ હતો, તેથી ઘણા કાળસુધી

વડા પ્રધાન તરીકે તે રાજ્યકારભાર ચલાવી શક્યો.

વિલ્કસ પ્રકરણ (૧૭૬૩-૧૭૭૪):—ખૂટ વડો પ્રધાન હતો ત્યારે પેરિસની સંધિથી ‘સમવાર્ષિક યુદ્ધ’ બંધ પશું હતું. એ વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડને ઘણો ખર્ચ થઈ ગયો હતો અને એ વિગ્રહમાં દુશ્મનોની સંપૂર્ણ હાર થઈ હતી. તેમ છતાં જીતના પ્રમાણમાં ખૂટે સંધિથી ઇંગ્લંડને જોઈએ તેટલો ફાયદો કરી આપ્યો ન હતો, તેથી વિલ્ક પક્ષના લોકે તેની વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી હતી. પણ રાજ્યને પાર્લમેન્ટની બેઠકમાં ખોતાના ભાષણમાં ‘પેરિસની સંધિથી ઇંગ્લંડને ફાયદો થયો છે’ એવું કહ્યું. પણ એ સંધિથી ઇંગ્લંડને કંઈ ફાયદો થયો નથી એવો વિલ્ક પક્ષના ઘણા લોકોનો મત હતો. **જૉન વિલ્કસ** નામનો એક વિલ્ક પક્ષનો ગૃહસ્થ પાર્લમેન્ટનો સભ્ય હતો. તે **નોર્થ હિટન** નામના વર્તમાનપત્રનો સંપાદક હતો. તેણે તેના વર્તમાનપત્રના ૪૫ માં અંકમાં એ સંધિની આખતમાં રાજ્યને કરેલા ભાષણ પર સખત ટીકા કરી. આ વેળાએ ખૂટે રાજીનામું આપ્યું હતું અને વિલ્ક પક્ષનો **થ્રેનવિલ** મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે રાજ્યના કહેવા ઉપરથી ‘નોર્થ હિટન’ વર્તમાનપત્રના સંપાદક, મુદ્રક અને પ્રકાશકને પકડવા માટે નનામું વૉરંટ-General Warrant (એ વૉરંટમાં કોઈનું જ નામ લખેલું નહોતું) કાઢ્યું અને વિલ્કસને અને તેના મદદનીશને તુરંગમાં પૂર્યા. વિલ્કસે ખોતાના ખયાવમાં કહ્યું કે, હું પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હોવાથી મારા પર આરોપ સાબિત થાય નહિ ત્યાંસુધી મને કેદખાને નાંખી શકાય નહિ અને નનામું વૉરંટ કાઢ્યું એ ગેરકાયદેસર છે. વડા ન્યાયાધીશને આ દલીલ વાજબી લાગી અને વિલ્કસ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હતો, તેથી તેને તુરંગમાંથી મુક્ત કર્યો. પછી નામ ભર્યા વિનાનું વૉરંટ કાઢવું ગેરકાયદેસર છે એમ ઠરાવી ન્યાયાધીશે વિલ્કસને નુકસાનીની એક સારી રકમ અપાવી. પણ પછી રાજ્યની નિંદા કરવાનો આરોપ મૂકી મંત્રીમંડળે તેના પર કામ ચલાવ્યું અને પાર્લમેન્ટે પણ નોર્થ હિટન પત્રના ૪૫ મા અંકમાં ખોટો, ગેરવાજબી અને રાજ્યની નિંદા કરનારો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે એવો ઠરાવ પસાર કર્યો અને વિલ્કસને આમની સભામાંથી હાંકી કાઢ્યો. તેના પર રાજ્યની નાલેશી કરવાનું

તહેમત સાબિત થયું અને ન્યાયકોર્ટે તેને શિક્ષા ઠેકી. શિક્ષામાંથી છટકી જવા માટે વિલ્કસ ક્રાન્સ નાસી ગયો (૧૭૬૪).

પાર્લમેન્ટની સભામાં થતાં ભાષણો છાપી તેનાપર કડક ટીકા કોઈએ કરવી નહિ એવી દરેક વર્તમાનપત્રના સંપાદકને ગ્રેનવિલે તાકીદ આપી. પણ એ હુકમથી તો આપણા હકપર પ્રહાર થાય છે એવું લોકોને લાગ્યું અને તેથી અસંતોષ વધતો ગયો. એ પ્રગ્ન-હકનું રક્ષણ કરતાં વિલ્કસને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો તેથી તેની લોકપ્રિયતા ઘણી વધી ગઈ અને તેના મિત્રોએ તેને ઇંગ્લંડ પાછો બોલાવ્યો. જ્યારે વિલ્કસ પાછો આવ્યો ત્યારે ન્યાયકોર્ટમાં દોષિત થઈ તેને શિક્ષા થઈ છે એમ કહી મંત્રીમંડળે તેને તુરંગમાં પૂર્યો. પણ એમ થવાથી તેની લોકપ્રિયતા વધતી જ ગઈ. વિલ્કસની શિક્ષા પૂરી થયે તે જલમાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે મિડલસેક્સ પરગણાંએ તેને આમની સભામાટે પોતાનો પ્રતિનિધિ ચૂંટી કાઢ્યો. પણ પ્રધાનોની સૂચના ઉપરથી આમની સભાએ તેની ચૂંટણી રદ કરી કોઈ બીજા ગૃહસ્થને તેમનો પ્રતિનિધિ ચૂંટવા મિડલસેક્સ પરગણાંના મતદારોને સૂચના આપી. પણ તેમણે એ સૂચના પ્રમાણે ન ચાલતાં વિલ્કસને જ પાછો પોતાનો પ્રતિનિધિ ચૂંટ્યો. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત થયું ત્યારે પ્રધાનમંડળે વિલ્કસના પ્રતિસ્પર્ધી **કર્નલ લટ્રેલ**ને તેના મત બોજા હતા છતાં તે ચૂંટાઈ આવ્યો છે એવું જાહેર કર્યું. પણ મંત્રીમંડળના એ નિર્ણયથી સર્વત્ર અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો અને ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લો થવા લાગ્યાં. લોકોને પસંદ પડે તે ગૃહસ્થોને પાર્લમેન્ટના સભાસદ ચૂંટવાનો તેમને હક છે અને પ્રધાનમંડળના નિર્ણયથી એ હકપર પ્રહાર થાય છે એવી મતલબના લેખો ‘જૂનિઅસના પત્રો’ એ શીપક નીચે કોઈ લેખક લખી પ્રધાનમંડળપર સખત ટીકા કરી. પ્રગ્નહકના રક્ષણ કરનાર તરીકે વિલ્કસની લોકપ્રિયતા વધતી જ ગઈ અને તેને લોકોએ એડડરમૅન, શેરીફ અને ખુદ લંડન શહેરનો મેયર પણ નીમ્યો. ત્યારપછી ૧૭૭૪ માં પાર્લમેન્ટની પાછી ચૂંટણી થઈ, તેમાં પણ લોકોએ તેને જ પોતાનો પ્રતિનિધિ ચૂંટ્યો. ત્યારે આમની સભાએ આ વખતે વિલ્કસને પાર્લમેન્ટમાં બેસવા દીધો.

આવી રીતે વિલ્કસના પ્રકરણથી (૧) નનામું વૉરંટ કાઢવું ગેરકાયદેસર છે. અને (૨) પ્રજાને ગમે તે ગૃહસ્થને પાર્લમેન્ટ માટે પોતાનો પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો હક છે એ બાબતો સિદ્ધ થઈ. તેમ જ પાર્લમેન્ટમાં થતાં ભાષણો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તેપર ટીકા થવા લાગી, તેથી પાર્લમેન્ટમાં ચાલતા કામકાજની લોકોને માહિતી મળતી ગઈ અને સભા-સદ્યોપર પણ લોકમતનો દાબ રહેવા લાગ્યો.

ઉત્તર અમેરિકામાંનાં ઇંગ્લંડના સંસ્થાનો અને તેમનો માતૃભૂમિ સાથેનો સંબંધ :—ઉત્તર અમેરિકામાં સેંટ લૉરેન્સ નદીની દક્ષિણે પૂર્વ કિનારાપર ઇંગ્લંડના ૧૩ સંસ્થાનો હતાં. તેનાં નામ, વર્જિનિઆ, રહોડ આયલંડ, મેસેચુસેટ્સ, મેન, કૉનેક્ટિકટ, એકેડિઆ, કૉરોલિના, ન્યૂ યૉર્ક, ડિલાવેર, મેરીલંડ, ન્યૂ જર્સી, પેનસિલ્વેનિઆ અને જ્યોર્જિઆ. એ બધામાં વર્જિનિઆ પ્રથમ સ્થપાયું હતું (૧૬૦૭). ત્યારપછીના ૧૨૫ વર્ષમાં બીજાં સ્થાપન થયાં હતાં. એમાંના કેટલાંક ઇંગ્લંડમાં ચાલતા ધાર્મિક અને રાજકીય જુલમથી કંટાળી તેમાંથી મુક્ત થવા સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ન્યૂ યૉર્ક અને એકેડિઆ અસલ ડચ અને ફ્રેંચ સંસ્થાનો હતાં અને અંગ્રેજોએ તેમને જીતી લીધાં હતાં. એ સંસ્થાનોમાં પ્યુરિટન, રોમન કેથૉલિક, ડિસેંટર વગેરે જુદા જુદા પંથના લોક રહેતા હતા. યુરોપના બીજા દેશોમાંથી પણ ધાર્મિક અને રાજકીય જુલમોથી કંટાળી લોક આ સંસ્થાનોમાં આવી રહેતા હતા. એ સંસ્થાનોને ઇંગ્લંડના રાજ તરફતી પોતપોતાની વ્યવસ્થા કરવા માટે જુદી જુદી સનદો મળી હતી. અને ત્યાંના રાજ્યકારભાર પર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંગ્લંડના રાજ તરફતી ગવર્નરો નીમાતા હતા. સંસ્થાનો માતૃભૂમિના કાયદા માટે જ છે એવું તે કાળે યુરોપના સઘળા દેશો સમજતા હતા. એવી સમજૂતીને લીધે સંસ્થાનોના વેપાર પર ઇંગ્લંડ તરફથી પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા હતા. એ સંસ્થાનોને ઇંગ્લંડ સિવાય બીજા કોઈપણ દેશ સાથે કે તેમનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાની બંધી હતી. તેમ જ બીજા કોઈપણ દેશને ઇંગ્લંડ પોતાના સંસ્થાનો સાથે સીધો વેપાર કરવા દેતું નહોતું. સંસ્થાનોએ માત્ર કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવો અને પાકો માલ તૈયાર કરવો નહિ એવો નિયમ

રાખવામાં આવ્યો હતો. એ નિયમને લીધે સંસ્થાનોને પોતાનો કાચો માલ ઇંગ્લંડ મોકલવો પડતો હતો અને પાકા માલ માટે ઇંગ્લંડ પર જ આધાર રાખવો પડતો હતો. પોતાના વેપાર પર આવો પ્રતિબંધ સંસ્થાનવાસીઓને ગમતો નહોતો. પણ ત્યાંના ફ્રેંચ સંસ્થાનવાસીઓ સાથે તેમને નિરંતર તંટા થતા હોવાથી અને તેમના તરફથી હુમલાની ખીક તેમને રહેતી હોવાથી, ઇંગ્લંડની—માતૃભૂમિની—સામે થવાની તેમની ધત્તા ચાલતી નહોતી. ઉલટું ફ્રેંચ સંસ્થાનવાસીઓ સાથે લડવા માટે ઇંગ્લંડની મદદની તેમને જરૂર રહેતી હતી, તેમ જ પરદેશી શત્રુઓ સામે સંસ્થાનવાસીઓનું રક્ષણ કરવાની જાવાબદારી પોતા પર જ છે એમ ઇંગ્લંડ સમજતું હતું. પણ સમવાર્ષિક યુદ્ધમાં ફ્રેંચ લોકોની હાર થવાથી ફ્રેંચોના અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડના તાબામાં આવ્યા પછી (૧૭૬૩) ફ્રેંચ તરફની ખીક નષ્ટ થઈ હતી. તેથી સંસ્થાનવાસીઓ ઇંગ્લંડની સામે થવાની હિમ્મત કરવા લાગ્યા.

સંસ્થાનો પર કર :—સમવાર્ષિક યુદ્ધમાં સંસ્થાનોનું રક્ષણ કરવામાં ઇંગ્લંડને ભારે ખર્ચ થયો હતો. તે ખર્ચ સંસ્થાનો પાસેથી વસૂલ કરવા માટે ટ્રેનવિલની સૂચના ઉપરથી પાર્લમેન્ટે ૧૭૬૫ માં **સ્ટેમ્પ ઍક્ટ** નામનો કાયદો પસાર કર્યો. એ કાયદામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સંસ્થાનોમાં થનારા વેચાણખત, ગીરોખત, કરારનામા વગેરે બધા દસ્તાવેજો એ કાયદા પ્રમાણે લાગતા સ્ટેમ્પના કાગળ પર જ લખાવા જોઈએ. એ સ્ટેમ્પના કાગળો ઇંગ્લંડથી મોકલવામાં આવવાના હતા. એ વખતે અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનોનું એકીકરણ થયેલું ન હોવાને લીધે બધાં સંસ્થાનો માટે કાયદા કરનાર એક કાયદામંડળ ત્યાં નહોતું, પણ જુદાં જુદાં સંસ્થાનોનાં કાયદા કરનારી સભા જુદી જુદી હતી. હવે ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે ઘડેલો આ કાયદો તો સર્વ સંસ્થાનોને લાગુ પડવામાં આવ્યો હતો. તેથી બધા સંસ્થાનોમાં એ કાયદા વિરુદ્ધ ધણો અસંતોષ પ્રસરી રહ્યો. ‘ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટમાં આપણા પ્રતિનિધિઓ નથી, એટલે આપણી સંમતિવિના જ એ કાયદાથી આપણા ઉપર કર કોટી બેસાડવામાં આવ્યો છે’ એવો પોકાર સંસ્થાનોમાં ઉઠવા લાગ્યો, અને એ કાયદો રદ થાય નહિ

ત્યાંસુધી ઇંગ્લંડ સાથે વેપાર જ કરવો નહિ એવો સંસ્થાનવાસીઓએ દરાવ કર્યો. સંસ્થાનોની સંમતિવિના તેમના પર કર મૂકવો યોગ્ય નથી તેથી એ કાયદો રદ કરવો જોઈએ એવી મતલબના વિલિઅમ પિટ (મેટી), એડમંડ બર્ક વગેરે મુસ્લદીઓએ પાર્લમેન્ટમાં ભાષણ કર્યાં. એ ભાષણોની અસરથી ગ્રેનવિલ પછી થનારા મુખ્ય પ્રધાન રોડિંગહામ રૅપ એક્ટ રદ કર્યો (૧૭૬૬); તોપણ સંસ્થાનોપર કર મૂકવાનો ઇંગ્લંડને હક છે એવું તેણે જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી ખજાનચી ટાઉન્સેન્ડે સંસ્થાનોમાં જતા માલમાંના ચા, કાચ અને કાગળ પર કર મૂક્યો. પણ રૅપ એક્ટ પ્રમાણે જ ચા કર વિરુદ્ધ પણ સંસ્થાનોમાં તીવ્ર લાગણી ઉત્કેરાઈ; અને ‘ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટમાં અમારા પ્રતિનિધિઓ નથી, તેથી એ કર મૂકવાને ઇંગ્લંડને અધિકાર નથી’ એમ સંસ્થાનવાસીઓ પાછા કહેવા લાગ્યા. સંસ્થાનોમાં ઉભો થયેલો ખજાનગાટ જોઈને વડા પ્રધાન લોર્ડ નોર્થે ચા ઉપરના કર સિવાય બાકીની જણુસો પરના કર રદ કર્યાં, પણ સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાનો ઇંગ્લંડને હક છે એમ બતાવવા માટે જ માત્ર ચા ઉપરનો કર કાયમ રાખ્યો (૧૭૭૦); પણ એથી સંસ્થાનવાસીઓનું સમાધાન થયું નહિ અને ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લડો થવા લાગ્યાં.

આમ તેમના ઉપર કર લાદવાનો ઇંગ્લંડ તરફથી પ્રયત્ન થતો જોઈ કેટલાક સંસ્થાનવાળાઓએ સંસ્થાનોનાં બંદરોમાં ચા ઉતરવા દેવી જ નહિ એવો દરાવ કર્યો. ૧૭૭૩ માં ચાથી ભરેલું ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું એક વહાણ મેંસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનનાં બોસ્ટન બંદરમાં આવ્યું, ત્યારે કેટલાક હિંમતવાન સંસ્થાનવાસીઓ ખોતાને કોઈ ઓળખી કાઢે નહિ તે માટે રેડ ઇન્ડિઅન મજૂરોનો વેશ લઈ તે વહાણપર ગયા અને ચાથી ભરેલી પેટીઓ તેમણે દરીઆમાં ફેંકી દીધી ! મેંસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનના લોકોએ કરેલા આ અત્યાચાર જોઈ તેમને શિક્ષા કરવા માટે ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળે બોસ્ટન બંદર બંધ કર્યું અને મેંસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનની સનદ રદ કરી (૧૭૭૪) અને ત્યાં જે હુલ્લડો થાય તો તે દાખી દેવા માટે ઇંગ્લંડથી અમેરિકામાં લશ્કર મોકલ્યું.

સંસ્થાનો પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરે છે (૪ જુલાઈ ૧૭૭૬):—સંસ્થાનો અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વિરોધ થવાને લીધે સંસ્થાન-વાસીઓએ ફિલાડેલ્ફિયામાં એક કોંગ્રેસ (પરિષદ) ભરી (૧૭૭૪) અને આપણી સંમતિવગર આપણાપર કર મૂકવાનો ઇંગ્લંડને અધિકાર નથી એમ તેઓએ જાહેર કર્યું અને તે પ્રમાણે ઇંગ્લંડને જણાવી પણ દીધું અને આ ટોટા જે સમજાવટ અને વાટાઘાટથી પતે નહિ તો તેમણે ઇંગ્લંડ સામે લડવા માટે સૈન્ય તૈયાર કરવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે **બેન્જામિન ફ્રંકલિન** નામનો એક સંસ્થાનિક ગૃહસ્થ મેસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનનો ઇંગ્લંડમાં પ્રતિનિધિ હતો, તેણે સમજાવટ પતાવટથી આ ટંટાનો નિકાલ લાવવા ઘણી મહેનત કરી, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. **ચેલામના અર્લે** (વિલિઅમ પિટ મોટો) અને **એડમંડ બર્કે** સંસ્થાનવાસીઓ ઉપર તેમની સંમતિવિના કર ન મૂકવા અને આ ઉપરનો કર રદ કરી એ ટોટા સામોપચારથી પતાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા પણ રાજા જ્યોર્જ અને વડા પ્રધાન લોર્ડ નોર્થે તેમનું કંઈ સાંભળ્યું નહિ. ત્યારે એ ટોટા વધી જઈ ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ (૧૭૭૫). ત્યારે સંસ્થાનવાળાઓએ ફિલાડેલ્ફિયામાં બીજી કોંગ્રેસ ભરી અને **જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન** નામના ગૃહસ્થને તેમણે ઉભા કરેલા સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ નીમ્યો (૧૭૭૫). આમ કર મૂકવાના હક માટે માતૃભૂમિએ લડાઈ શરૂ કરી છે અને હવે સામોપચારથી એ ટંટાનો નિકાલ થાય એમ નથી એવું જોઈ સંસ્થાનવાસીઓએ ફિલાડેલ્ફિયામાં ત્રીજી કોંગ્રેસ ભરી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું (૪ જુલાઈ ૧૭૭૬).

સંસ્થાનો સાથે વિગ્રહ (૧૭૭૫-૧૭૮૩):—ઑસ્ટન બંદર બંધ કરી ત્યાં ઇંગ્લિશોએ પ્રથમ સૈન્ય મોકલ્યું તેથી ઑસ્ટન પાસે **લેફ્ટિસગટન** આગળ સંસ્થાની અને ઇંગ્લિશ સૈન્યો વચ્ચે પહેલી લડાઈ થઈ, તેમાં ઇંગ્લિશ સૈન્યની હાર થઈ (૧૭૭૫). પણ ત્યારપછી લાગલી જ **બંકરહિલ**ની બીજી લડાઈ થઈ (૧૭૭૫) અને તેમાં બ્રિટિશ સેનાપતિ જેન્ટી જીત થઈ પણ એ જીત તેને ઘણી મોંઘી પડી, કારણ કે એ લડાઈમાં એના ઘણા સૈનિકો માર્યા ગયા. ઑસ્ટન આગળ યુદ્ધ શરૂ થવાની વાત જાહેર થતાં જ બધાં સંસ્થાનોમાં લડાઈઓ શરૂ

થઈ અને ઠેકાણે ઠેકાણે સંસ્થાની અને બ્રિટિશ સૈન્યો વચ્ચે ચક્રમક ઝરવા લાગી. જ્યોર્જ વોશિંગટનને તમામ સંસ્થાની સૈન્યોનો સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો હતો. તે શાંત વૃત્તિનો, શૂરો, સાહસિક, દબનિશ્ચય-વાળો અને કર્તૃત્વવાન હતો. પૂર્વે સમવાર્ષિક યુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ સામે લડી તેણે ઘણી કીર્તિ મેળવી હતી. સંસ્થાનવાસીઓને તેને માટે ઘણું માન હતું. સૈનિકોમાં શિસ્ત રાખી તે તેમનામાં જોમ ઉપત્ત કરતો હતો. વિગ્રહ શરૂ થયા પછી સંસ્થાનવાસીઓએ કૅનેડા સંસ્થાનપર સવારી કરી ત્યાં વસતા ફ્રેન્ચ રોમન કૅથોલિક લોકોને પોતાની બાળુમાં મેળવી લેવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ ઇંગ્લંડે તેમને તેમના રોમન કૅથોલિક પંથ પ્રમાણે રહેવાની છૂટ આપી હતી. તેથી કૅનેડાના ફ્રેન્ચ લોકો અમેરિકનો સાથે જોડાઈ ગયા નહિ. તેથી સંસ્થાનવાસીઓની હાર થઈ અને તેમને પાંચ જુનું પશુ (૧૭૭૬).

ત્યારપછી સંસ્થાની સૈન્યે ઇંગ્લિશ સેનાપતિ હાઉને ઓસ્ટન આગળ હરાવ્યો, તેથી હાઉને તે ઠેકાણું છોડી દેવું પશુ (૧૭૭૬). આ લડાઈ પછી થોડા દિવસમાં સંસ્થાનવાસીઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી (૪ જુલાઈ ૧૭૭૬), એટલે યુદ્ધ જોસમર ચાલવા લાગ્યું. ઇંગ્લિશ સેનાપતિ હાઉએ **બ્રુકલિન** (ન્યૂ યૉર્કની પાસે) આગળ વોશિંગટનના સૈન્યને શિકસ્ત આપી. પછી ૧૭૭૭ ના માર્ચ એપ્રિલમાં તેણે ફિલાડેલ્ફિયા શહેર છોડી લીધું અને **આંડિવાઈન**ની લડાઈમાં વોશિંગટનને હરાવ્યો. **જનરલ અરગૉઈન** હાઉની સાથે મળી જવા માટે કૅનેડાથી દક્ષિણ તરફ જવા નીકળી પડ્યો. પણ ૧૭૭૭ ના અક્ટોબર મહિનામાં તેને **સારાટોગા** નજીક અમેરિકન સેનાપતિ **ગેટ્ટસ**ને શરણો જવું પશુ. અમેરિકાની આ છતથી યુદ્ધનું પાતું ફૂટ્યું. ઇંગ્લિશોની હાર થતી જોઈ ફ્રાન્સે બ્રિટિશ સંસ્થાનોનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકાર્યું અને તેને ઉઘાડી મદદ કરવાનું ઠરાવી ૧૭૭૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં સંસ્થાનવાસીઓ સાથે એક સંધિ કરી, અને ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી. ઉપલી સંધિથી ફ્રાન્સે ફ્રેન્ચ અરમાર તૈયાર રાખી ઇંગ્લંડથી અમેરિકામાં સૈન્યોને જે ક્રમક મોકલવામાં આવતી હતી તે જતી અટકાવવાનું સાથે લીધું હતું. એ ઉપરાંત સંસ્થાનવાસીઓને હથિઆર, દારૂગોળો

અને લશ્કરી મદદ પણ મોકલવાનું ફ્રાન્સે હસાવ્યું. પછી ૧૭૭૮ માં સ્પેને અને ૧૭૮૦ માં હોલંડે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી.

ઇંગ્લિશ સૈન્યોની અમેરિકામાં હાર થાય છે અને હવે ફ્રાન્સ પણ તેને મદદ કરે છે એ જોઇ અમેરિકાના સંસ્થાનોનું સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ કરી લડાઈ અટકાવવી એવી સૂચના પાર્લમેન્ટમાં થવા લાગી. પણ એધામ (પિટ) એ સૂચનાની વિરુદ્ધ પડ્યો. ‘સંસ્થાનોને ફાવે તેવી સવળતા આપવી, પણ તેમને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી નીકળી તો જવા ન જ દેવા’ એવી મતલબનું પાર્લમેન્ટમાં લાપણ કરતાં કરતાં તે મૂર્ચિત થઈ પડ્યો અને ત્યારપછી થોડા દિવસમાં તે મરણ પામ્યો (૧૭૭૮).

ફ્રાન્સ, સ્પેન અને હોલંડે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ સંસ્થાનવાસીઓને મદદ કરવાનું હસાવ્યું હોવાને લીધે ઇંગ્લંડ માટે ઘણી વિકટ સ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. પણ એવી પરિસ્થિતિમાં પણ ઇંગ્લિશ સેનાપતિ લોર્ડ કોર્નવોલિસે સંસ્થાનિક સેનાપતિ ગેટ્સને કપડેનની લડાઈમાં હરાવ્યો અને કેરોલિના સંસ્થાન જીતી લીધું. પણ વર્જિનિઆ સંસ્થાન જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કરતાં કોર્નવોલિસ હાર્યો અને ૧૭૮૧ ના અક્ટોબર મહિનામાં તેનાં લશ્કર કરતાં મોટાં સંસ્થાનવાસીઓનાં અને ફ્રેંચોના સંયુક્ત સૈન્યના હાથમાં તે સપડાઈ ગયો અને આખા સૈન્ય સાથે તેને તેમને શરણે જવું પડ્યું.

સમુદ્રપર લડાઈ:—આ યુદ્ધનું ક્ષેત્ર માત્ર અમેરિકામાં જ મર્યાદિત થઈ રહ્યું નહોતું. સ્પેનિશ અને ફ્રેંચ લોકે જિબ્રાલ્ટરનો કિલ્લો ઇંગ્લિશ પાસેથી લઈ લેવા મહા મહેનત કરી, પણ ઇંગ્લિશ જનરલ ઈલિઅટે સાડા ત્રણ વર્ષસુધી એ કિલ્લાનું બલાદુરીયા રક્ષણ કર્યું (૧૭૮૨-૧૭૮૫). તેમ જ વળી ૧૭૮૨ માં રૉડની નામના ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ બેટો નજીક ફ્રેંચ અરમાર પર જળ્ય મેળવ્યો. આમ સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડની જીત થતી જતી હતી, પણ ખુદ અમેરિકામાં અંગ્રેજોની હાર થવાને લીધે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરવાની ઇંગ્લંડને ફરજ પડી.

વર્સેલ્સની સંધિ ૧૭૮૩:—કેવટે ફ્રાન્સમાં વર્સેલ્સમાં સલાહ થઈ અને એ વિગ્રહ બંધ પડ્યો (૧૭૮૩). આ સંધિથી (૧)

ઇંગ્લેંડે અમેરિકન સંસ્થાનવાસીઓની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી, (૨) માઇનોર્કા અને ફ્લોરિડા સ્પેનને પાછાં આવ્યાં, અને (૩) આફ્રિકામાં સેનેગૉલ પ્રાંત અને ગારી, સેલ્યૂકા અને ટૉબેગો બેટા અને હિંદુસ્થાનમાં સાહી બંદર ક્રાન્સને મળ્યાં.

અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો અને રાજ્યની સ્થાપના :—

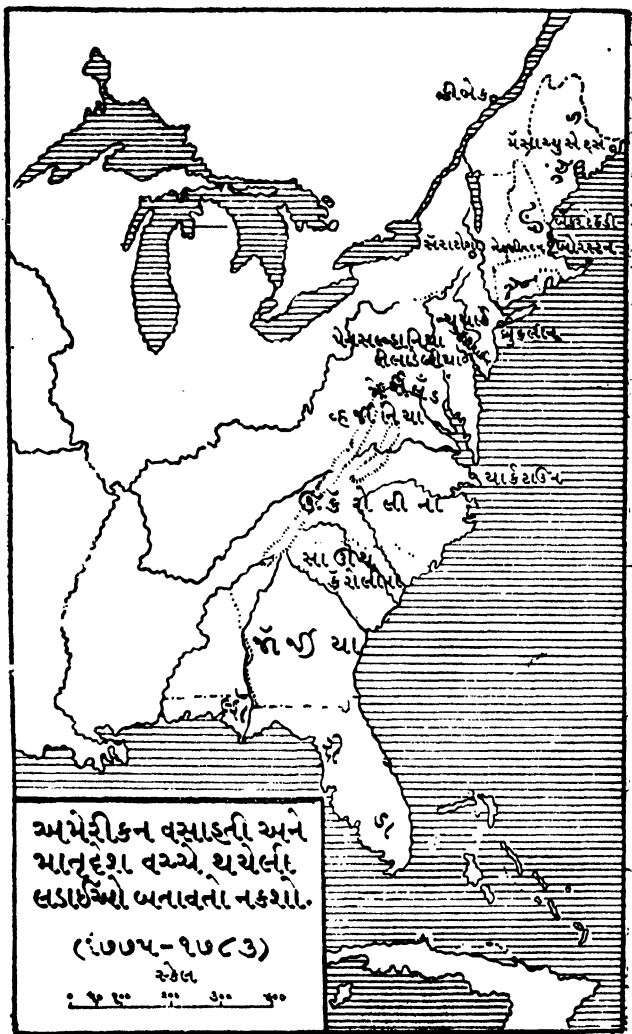
જ્યોર્જ વૉશિંગટન

આ પ્રમાણે ઇંગ્લેંડનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનો માતૃભૂમિથી સ્વતંત્ર થયાં અને તેઓએ ‘અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો’ નામનું એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. ઇંગ્લેંડ સાથે થયેલા વિગ્રહમાં જ્યોર્જ વૉશિંગટન અમેરિકાનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો અને તેને માટે સર્વને પ્રેમ અને આદર હતો અને તેના પર સર્વનો વિશ્વાસ હતો તેથી તેને જ તેમણે પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પહેલો પ્રમુખ ચૂંટી કાઢ્યો. આ

રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારે તેમાં માત્ર ૧૩ જ સંસ્થાનો હતાં. પણ આગળ જતાં ઍલિગનીઝ પર્વતની પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં ખીણ નવાં સંસ્થાનો સ્થાપન થયાં, તે પણ આ સંયુક્ત સંસ્થાનો સાથે જોડાઈ ગયાં, એટલે આજે અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં ૪૮ સંસ્થાનો છે.

સંસ્થાનોમાંના રાજનિષ્ઠ લોક :—સંસ્થાનો માતૃભૂમિથી છૂટા ન પડે એવું ઇચ્છનારા કેટલાક રાજનિષ્ઠ લોક અમેરિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હતા. જ્યારે અમેરિકાના સંસ્થાનોએ પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે એ લોકો પોતાના સંસ્થાનો છોડી ઉત્તરે ઇંગ્લેંડની સત્તા નીચેના કેનેડા સંસ્થાનમાં વસવાટ કરવા માટે ચાલી ગયા.

ગોર્ડનનું બંડ (૧૭૮૦):—૧૭૮૦ માં પાર્લમેન્ટે એક કાયદો કરી રોમન કેથોલિક લોકો વિરુદ્ધના કેટલાક કડક કાયદા રદ કર્યાં. એ કાયદા રદ થવાથી રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને જમીન ખરીદવાની, પોતાના પંથ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની વગેરે કેટલીક બાબતની મનાઈ હતી તે કાઢી નાંખવામાં આવી. પણ રોમન કેથોલિક લોકોને એવા છૂટ આપી તે વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ અને સ્કોટલંડમાં ચળવળ શરૂ થઈ ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લો થવા લાગ્યાં. ખુદ લંડનમાં જ્યોર્જ ગોર્ડન નામના પાર્લમેન્ટના સભાસદની સરદારી નીચે આસરે સાઠ હજાર લોકો જમા થયા. એ લોકોએ ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લો કર્યો. તેમણે કેથોલિક લોકોના ઘરો, દેવળો અને દુકાનોને આગ લગાડી. એ હુલ્લોખોરોએ ઇંગ્લંડની બૅંકપર પણ હુલ્લો કર્યો. ખુદ લંડનમાં આવી ધાંધલ મચી રહી તેથી એ હુલ્લોને ખેસાડી દેવા માટે સરકારને ઘણા કડક ઉપાય ચોજવા પડ્યા. હુલ્લોખોરોપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો અને ૨૦૦-૨૫૦ ગુંડાઓ માર્યા ગયા ત્યારપછી જ હુલ્લો શમ્યું. જ્યોર્જ ગોર્ડનને તુરંતમાં પૂરવામાં આવ્યો અને તેના સાથીદારોને સખત શિક્ષા ઠોકવામાં આવી.

વિલિઅમ પિટ (નાનો) મુખ્ય પ્રધાન (૧૭૮૩-૧૮૦૧):

અને ૧૮૦૪-૧૮૦૬):—વિલિઅમ પિટ (મેટો), અર્લ ઓફ ચેમ્બર્સ ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો હતો. પછી ૧૭૮૩ માં જ્યોર્જ તેના નાના છોકરા વિલિઅમ પિટને (નાનો) તેની ૨૪ વર્ષની ઉંમરે પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. એ ટોરી પક્ષનો હતો અને માત્ર બે વર્ષ થયાં જ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો હતો, તોપણ તે હોશિયાર અને કાર્ય-દક્ષ હોવાને લીધે તેણે થોડા જ સમયમાં સર્વ ઉપર પોતાની છાપ

વિલિઅમ પિટ (નાનો)

પાડી હતી. એ વખતે આમની સભામાં વિદગ પક્ષ પ્રબળ હતો અને

ફ્રેંકસ જેવો ઉત્તમ વક્તા એ પક્ષનો નેતા હતો, તેથી તે પક્ષના વિરોધની દરકાર ન કરતાં રાજ્યકારભાર ચલાવવો એ ધણું કઠણ કામ હતું. આમની સલામાં તેની બાબુમાં વધુ મત નહિ હતા. તોપણ દેશમાં પ્રજામત તેની તરફ હતો એવી પિટની ખાતરી હતી. તેથી તે પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણી કરાવવાની સૂચના તેણે જ્યોર્જને કરી. એ સૂચના પ્રમાણે ૧૭૮૪ માં નવી પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણી થઈ અને તેમાં પિટના ધાર્યા પ્રમાણે જ ટોરી પક્ષ વધુ મતમાં આવ્યો.

પિટનું ધોરણ અને તેને કરેલા સુધારા :—પિટનું ધોરણ ઉદાર મતનું હતું. ઇંગ્લંડની આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમાં સુધારા કરવા, આયર્લેન્ડ સાથે સલૂકાર્ડ રાખવી અને હિંદુસ્થાનમાં સારા રાજ્યકારભારની પદ્ધતિ દાખલ કરવી એવી તેની ઇચ્છા હતી. એ બાબતોમાં તેણે ઘણા સુધારા કર્યા અને ૧૭૮૩ પછી ફ્રાન્સસાથેના વિગ્રહમાં તેને તેનું સર્વ લક્ષણ આપવું ન પડ્યું હોત તો એથી પણ વધારે સુધારા તે કરી શક્યો હોત.

હિંદુસ્થાનસંબંધે પિટનું ધોરણ :—કલાધર્મિ અને હેરિટગ્ઝના પ્રયત્નોથી હિંદુસ્થાનમાંનો ઘણો મુલક અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો હતો. ૧૭૭૩ માં જ્યારે લૉડ નૉર્થ મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં રાજ્યકારભાર માટે રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ નામનો કાયદો પાર્લિમેન્ટે ઘડ્યો હતો. એ કાયદાથી બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર-જનરલ બનાવવામાં આવ્યો અને મુબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરોના કારભારપર દેખરેખ રાખવાનું તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ હિંદુસ્થાન સંબંધમાં કારભારની તમામ રાજનીતિ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરો જ નક્કી કરતા હતા. વૉરન હેરિટગ્ઝ જ્યારે ગવર્નર-જનરલ હતો ત્યારે હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભાર સંબંધમાં તકરારો ઉઠવા લાગી. હિંદુસ્થાન સાથેનો વેપાર પણ મોટા પ્રમાણમાં ચાલવા લાગ્યો હતો. વળી ઉત્તર અમેરિકામાંનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો ૧૭૮૩ માં સ્વતંત્ર થયા પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગ્રેટ બ્રિટનની બહાર બ્રિટનનો કોઈ મોટો મુલક હોય તો તે હિંદુસ્થાન જ હતો. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ પાર્લિમેન્ટનું લક્ષ હિંદુસ્થાન તરફ જવા લાગ્યું. અહીંના

રાજ્યકારભારપર ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળની દેખરેખ રહે એવા હેતુથી પિટની સૂચના ઉપરથી પાર્લમેન્ટે ૧૭૮૪ માં એક કાયદો ધજો તે **પિટનું હિંદુસ્થાનસંબંધનું બિલ** કહેવાય છે. આ કાયદા અન્વયે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વેપારની બાબતમાં હાથ ન ધાલતાં માત્ર કંપનીના રાજકીય કારભારપર દેખરેખ રાખવા માટે ‘**બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ**’ નામનું ૬ સભાસદોનું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું; અને સન ૧૮૫૮ સુધી એ મંડળ જ હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભાર પર દેખરેખ રાખતું હતું.

હિંદુસ્થાનનો પહેલો ગવર્નર-જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્ઝ ઇંગ્લંડ પાછો ગયો ત્યારે આમની સભાના કેટલાક સભાસદોએ હિંદુસ્થાનમાં જીલમી અને ગેરકાયદાના કૃત્યો કરવાનું તહોમત મૂકી ઉમરાવોની સભા સમક્ષ હેસ્ટિંગ્ઝપર કામ ચલાવ્યું (Impeachment). એ ખટલો નવ વર્ષ (૧૭૮૬-૯૫) ચાલ્યો, પણ છેવટે હેસ્ટિંગ્ઝ નિર્દોષ ઠરી છૂટી ગયો.

પિટનું આયર્લંડ સંબંધે ધોરણુ:—૧૬૮૯ માં આયર્લંડમાં થયેલા બંડના બેસી જવા પછી આયર્લંડની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ હતી. જે કે આયર્લંડની વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલિક પંથનો હતો તોપણ તેઓ આઇરિશ પાર્લમેન્ટના સભાસદ થઈ શકતા નહિ. એટલું જ નહિ, પણ પાર્લમેન્ટના સભાસદ ચૂંટવાનો મતાધિકાર પણ તેમને નહોતો. આ કારણને લીધે આઇરિશ પાર્લમેન્ટના બધા સભાસદો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના જ હતા અને તેમની ચૂંટણી પણ નાની સંખ્યાવાળી પ્રોટેસ્ટન્ટ કોમ જ કરતી હતી. એ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની આઇરિશ પાર્લમેન્ટે રોમન કેથોલિક પંથના આઇરિશ લોકો વિરુદ્ધ ઘણા સખત કાયદા રચ્યા હતા. રાજ્યકારભારની મોટી મોટી જગાપર પણ પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી ઇંગ્લિશ લોકો જ નીમાતા હતા. આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકની આર્થિક સ્થિતિ પણ ઘણી ખરાબ હતી. ત્યાંની ઘણી ખરી જમીનના માલિક ઇંગ્લિશ લોક થઈ પડ્યા હતા અને તેમાંના ઘણા માલિકો તો દૂર ઇંગ્લંડમાં જ રહી આઇરિશ ખેડૂતો પાસેથી ગણૂત તરીકે ભારે રકમ લેતા હતા. આયર્લંડની વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલિક પંથનો હતો, છતાં તેમને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના

દેવળોની વ્યવસ્થા કરવા માટે ‘થાઇથિ’ નામનો કર પણ આપવો પડતો હતો. ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધાની વૃદ્ધિ કરવા માટે ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે આયર્લેન્ડના વેપાર પર ઘણા પ્રતિબંધો નાંખ્યા હતા. વેપાર સંબંધે આવી સ્થિતિ તો આઇરિશ પ્રોટેસ્ટન્ટોને પણ પસંદ પડતી નહોતી. પણ સાતમા હેન્રીના વખતમાં થયેલા પૉઇનિંગ્ઝના કાયદા પ્રમાણે ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળની સંમતિવિના આઇરિશ પાર્લમેન્ટથી કોઈ પણ કાયદો ઘડી શકાય નહિ એમ હોવાથી આ બાબતમાં આઇરિશ પાર્લમેન્ટથી કંઈ બની શકે એમ હતું જ નહિ. તેથી આયર્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંને પંથના લોકમાં અસંતોષ થવા લાગ્યો હતો. આયર્લેન્ડની સ્થિતિ સુધારવા માટે હેન્રી ઍટન નામના પ્રોટેસ્ટન્ટથી એક આઇરિશ ગૃહસ્થે ચળવળ શરૂ કરી. એ જ અરસામાં ઇંગ્લંડ અને તેના અમેરિકામાંના સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ તેથી આયર્લેન્ડને શાંત રાખવા માટે ત્યાં કેટલાક સુધારા કરવામાં આવ્યા. આયર્લેન્ડના ઉદ્યોગધંધાપર મુકાયેલા પ્રતિબંધો દૂર કરવામાં આવ્યા; પૉઇનિંગ્ઝનો કાયદો રદ કરવામાં આવ્યો અને આઇરિશ પાર્લમેન્ટને આયર્લેન્ડના અંતર્ય કારભાર માટે કાયદા ઘડવાની સત્તા આપવામાં આવી (૧૭૮૨). આ સુધારાઓથી આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનું સમાધાન થયું; પણ તેથી વસ્તીના મોટા ભાગના રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓનો અસંતોષ દૂર થયો નહિ. ૧૭૮૯ માં જ્યારે ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ ત્યારે આયર્લેન્ડમાં પણ ક્રાંતિકારક વિચાર પ્રસરવા લાગ્યા અને રોમન કેથોલિક લોકોપર મુકાયેલા બંધા પ્રતિબંધો રદ કરાવવાના ઉદ્દેશથી બુલ્ક ટોન નામના એક ગૃહસ્થે ‘યુનાઈટેડ આઇરિશમેન (સંઘટિત આઇરિશ લોક)’ નામનો એક સંઘ સ્થાપ્યો (૧૭૯૧). એ સંઘ જોતજોતામાં ઘણા લોકપ્રિય થઈ પડ્યો અને તેના સભાસદોની સંખ્યા પણ જોતજોતામાં ઘણી વધી ગઈ. ત્યારે ત્યાં ક્રાંતિકારક વિચાર પ્રસરે નહિ અને ત્યાંના લોક ઇંગ્લંડના પક્ષમાં રહે એ ઉદ્દેશથી પિટની સૂચના પ્રમાણે આઇરિશ પાર્લમેન્ટે રોમન કેથોલિક પંથના લોકને પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીને માટે મતાધિકાર આપ્યો (૧૭૯૩). પણ માત્ર ચૂંટણીના મતાધિકારથી

રોમન કૅથોલિક લોકને સંતોષ થયો નહિ. તેઓ પાર્લમેન્ટના સભાસદ થઈ શકતા ન હોવાથી ઉલ્ટો અસંતોષ વધ્યો અને ‘યુનાઈટેડ આઈરિશમેન’ સંઘનું રૂપાંતર થઈ તેમાંથી એક ગુપ્ત અરાજક મંડળ ઉભું થયું. ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડનો સંબંધ તોડી નાંખી આયર્લેન્ડનું એક સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું એવો આ ગુપ્ત સંઘનો ઉદ્દેશ હતો. આગળ જતાં એ મંડળના લોકે ફ્રાન્સ સાથે કારસ્થાન કરી ૧૭૯૮ માં બંડ કર્યું. એ બંડમાં ઘણા લોક સામેલ થયા, પણ વિનેગાર હિલ આગળ બળવાખોરો હારી જવાથી બળવો પડી ભાંગ્યો.

આઈરિશ અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ ૧૮૦૦:—
ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે આયર્લેન્ડનો બળવો ખેસાડી દેવામાં આવ્યો તો ખરો, પણ પાછો બળવો થાય નહિ, અને ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે સલૂકાઈ રહે એ હેતુથી બંને દેશોની પાર્લમેન્ટને જોડી દેવી એ ઇષ્ટ છે એમ પિટને લાગતું હતું. પણ આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કૅથોલિક બંને પંથવાળાઓ એવા એકીકરણની વિરુદ્ધ હતા. ત્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી લોકોમાંના કેટલાકને લૉર્ડ (ઉમરાવ) બનાવવાની અને માનની ઉંચી જગ્યા આપવાની લાલચ આપી અને રોમન કૅથોલિક લોકને તેમના ઉપરના બધા ધાર્મિક પ્રતિબંધો દૂર કરવાની આશા આપી અને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાની છૂટ આપવાનું વચન આપી પિટે તેમણે એકીકરણ તરફના કર્યા. એટલે **બ્રિટિશ અને આઈરિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ** કરવાનો કાયદો બંને દેશોની પાર્લમેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યો (૧૮૦૦). આ કાયદાઅનુસાર એકત્ર પાર્લમેન્ટમાં આયર્લેન્ડના ૪ આઈરિશ બિશપ, અને આઈરિશ ઉમરાવોએ ચૂંટેલા ૨૮ ઉમરાવો ઉમરાવોની સભામાં અને ૧૦૦ સભાસદ આમની સભામાં ખેસવા લાગ્યા અને બંને દેશો વચ્ચે છૂટથી વેપાર થવા લાગ્યો. આઈરિશ રોમન કૅથોલિક લોક પરના ધાર્મિક પ્રતિબંધો દૂર કરી તેમને પાર્લમેન્ટના સભાસદ બનવાની છૂટ આપવાનું જે વચન પિટે આપ્યું હતું તે વચન પિટ પાળી શક્યો નહિ. કારણ કે રાજ્યા-રોહણ વખતે લીધેલા સોગંદની વિરુદ્ધની એ બાબત છે એમ કહી

રાજ્ય જ્યોર્જ પિટની સૂચનાને સંમતિ આપી નહિ. તેથી પિટે ૧૮૦૧ માં પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું. ત્યાર પછી ૨૮ વર્ષે એટલે સન ૧૮૨૯ માં રોમન કૅથોલિક લોક પરના પ્રતિબંધો કાઢી નાંખવામાં આવ્યા.

પિટના આર્થિક અને વેપારી બાબતના સુધારા :—
સમ્પ્રવાર્ષિક યુદ્ધ અને અમેરિકન સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં ઇંગ્લંડનું રાષ્ટ્રીય કરજ ઘણું વધી જઈ ૨૪ કરોડ પાઉન્ડનું થયું હતું. તેમ જ રાજ્યની ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે થતો હતો. એ ઉપજ અને ખર્ચનો મેળ મેળવવા માટે દેવું કરવું પડતું હતું અને તેથી પ્રબળકીય દેવું વધતું જતું હતું. એ સ્થિતિ સુધારવા માટે પિટે કેટલીક નકામી સરકારી જગાઓ કમી કરી અને રાજ્યકારભારના ખર્ચમાં ઘણી કાપકૂપ કરી. તેથી થોડા વર્ષમાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ ઓછો થવા લાગ્યો અને તેથી બચતી સિલક વડે રાષ્ટ્રીય દેવાંની રકમ ઓછી થઈ ગઈ.

આ સમયે આયાત અને નિકાસ માલ પર લેવાની જકાતનું પ્રમાણ ભારે હોવાને લાઘે જકાતમાંથી બચી જવા માટે દાણચેરીથી ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. તે અટકાવવા માટે અને ગરીબ લોક પર જકાતનો બોજ ઓછો પડે તે માટે પિટે ખાવાપીવાની જાણસો અને કાપડ પરની જકાત કમી કરી અને દારૂ, તંબાકુ વગેરે મોજશાખની જાણસો પરની જકાત વધારી. ૧૭૮૩ માં તેણે ફ્રાન્સ સાથે વેપાર બાબતના કરાર કરી ફ્રાન્સથી આવતી કેટલીક ચીજો પરની જકાત ઓછી કરી અને તેમ કરી ઇંગ્લંડથી ફ્રાન્સ જતી કેટલીક ચીજો માટે ફ્રાન્સ પાસેથી સવળતા મેળવી.

ઝેડમ સ્મિથ :—ઝેડમ સ્મિથનામના એક સ્કોટિશ પ્રોફેસરે “રાષ્ટ્રની સંપત્તિ” (The Wealth of Nations) નામનું અર્થશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક ૧૭૭૬ માં લખ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં રાષ્ટ્રની સંપત્તિ એટલે સોનું અને રૂપું માત્ર નહિ પણ અન્ન, કપડા અને બીજી ઉપયોગી વસ્તુઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તે વખતે દરેક રાષ્ટ્રે તે સમયની સમજ પ્રમાણે પોતાના દેશમાં બનતી વસ્તુઓ પરદેશ મોકલી તેને બદલે ફક્ત સોનું તથા

૩૫૭ લેવાનું ધોરણ ન રાખતા સર્વ પ્રકારનો માલ પોતાના દેશમાં આવવા દેવો, અને તેના વેપાર પરના પ્રતિબંધો દૂર કરવા, જેથી રાષ્ટ્રને ફાયદો થાય એવો સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો આની મોટી અસર પિટના મનપર પણ થઈ.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ :—૩. જો જ્યોર્જના વખતમાં ઘણી નવી શોધો થઈ. હાર્ટ્રેવે (૧૭૬૪) અને આર્ક્રાઈટ સૂતર કાંતવાના યંત્રો બનાવ્યા અને કાર્ટરાઈટ વરાળના બળથી ચાલતાં સુતરાઉ કાપડ વણવાના સંચા બનાવ્યા (૧૭૮૫). જેમ્સ વ્યાટે ૧૭૬૯ માં વરાળથી ચાલતાં એન્જિનો બનાવ્યાં. એ જ અરસામાં ઇંગ્લંડમાં લોખંડ અને કાલસાની ખાણો પણ હાથ લાગી. વરાળના બળથી ચાલતાં એન્જિનો અને સાંચાક્રમથી સૂતર કાંતવું અને તેનું કાપડ વણવું શરૂ થયાથી થોડા વખતમાં ઓછા ખર્ચે પુષ્કળ માલ તૈયાર થવા લાગ્યો. તેથી ઘરગથું ઉદ્યોગધંધાને બદલે મોટાં કારખાનાં અને મિલોમાં મોટા પ્રમાણમાં પાકા માલ તૈયાર થવા લાગ્યો. પાકા રસ્તા અને નહેરો થવાથી દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે માલ મોકલવું સહેલું થઈ પડ્યું. તેમ જ વળી યુરોપના જુદા જુદા દેશો સાથે અને હિંદુસ્થાન વગેરે પૂર્વના દેશો સાથે મોટા પ્રમાણમાં વેપાર ચાલવા માંડ્યાથી ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું અને તેને લીધે ઇંગ્લંડની સંપત્તિ પણ વધતી ગઈ.

જેલોમાં સુધારા :—તે વખતની તુરંગો ગલીચ, હવા ઉગ્નશ વિનાની અને નાના પ્રકારના રોગોનાં ઘર જેવી હતી. તે કાળે નજીવા ગુના માટે પણ સખત શિક્ષા કરવામાં આવતી અને ગુનેગારોને ઉપર કહ્યાં તેવાં કેદખાનાંમાં પૂરવામાં આવતા હતા. એવે ઠેકાણે રહી આવેલો ગુનેગાર સુધરવાને બદલે બગડતો અને તેને લીધે ગુનાઓમાં વધારો જ થતો. તેથી તુરંગોમાં અને તેની વ્યવસ્થામાં સુધારા કરાવવા માટે **જૉન હૅવર્ડ** નામના એક દયાળુ ગૃહસ્થે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો. તુરંગ એટલે ગુનેગારો પર વેર લેવાનું ઠેકાણું એમ નહિ, પણ તે તેમને સુધારી યોગ્ય માર્ગ પર લાવવાની સંસ્થા હોવી જોઈએ એમ તે સમજાવતો હતો. તેના પરિશ્રમનું સાફ પરિણામ આવ્યું અને ધીમેધીમે જેલોની વ્યવસ્થામાં સુધારા થતા ગયા.

ગુલામગીરી બંધ કરવાના પ્રયત્ન :—૧૬ મા સૈકામાં આફ્રિકા ખંડમાંથી હબ્સી લોકને પકડી જઈ તેમને અમેરિકામાં અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગુલામો તરીકે વેચવાનો વેપાર પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનિશ લોકોએ શરૂ કર્યો હતો. ઈલિઝાબેથના વખતથી ઇંગ્લંડના કેટલાક લોક પણ એ વેપારમાં પડ્યા હતા. ગુલામગીરીનો ધંધો ખરાબ છે એવી સમજ તે કાળના લોકોમાં નહિ હતી. પણ પછી હળવે હળવે એ ધંધો ખરાબ છે એવી ભાવના લોકોને થવા લાગી. ત્યારે એ વેપાર બંધ કરાવવા માટે **વિલિઅમ વિલ્યમરફોર્સ** નામના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે ચળવળ શરૂ કરી. એ ગૃહસ્થ પિટનો મિત્ર હતો અને તેને એ કામમાં પિટની પૂર્ણ મદદ પણ હતી. ૧૭૮૮ ની સાલમાં ગુલામોનો વેપાર બંધ કરાવવા માટે તેણે એક બિલ—કાયદાનો ખરડો પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કર્યો. પણ એ વેપારથી પૈસાદાર થયેલા ઘણા વેપારીઓના મિત્રો એ પાર્લમેન્ટમાં મોટી સંખ્યામાં હોવાથી એ બિલ તે વેળા પસાર થયું નહિ. તોપણ વિલ્યમરફોર્સે પોતાનો પ્રયત્ન છોડ્યો નહિ, અને આખરે ૧૮૦૬ માં જો કે તેનો મિત્ર પિટ મરણ પામ્યો હતો તોપણ વિલિઅમ વિલ્યમરફોર્સને ફત્તેહ મળી અને ૧૮૦૭ માં પાર્લમેન્ટે કાયદો કરી એ વેપારની બંધી કરી. આ કાયદાથી ગુલામગીરીના વેપારની બંધી કરવામાં આવી હતી, પણ ગુલામગીરીની પદ્ધતિ એ કાયદાએ બંધ કરી નહોતી. પણ પછી ૧૮૩૩ માં કાયદો કરી એ રિવાજ પણ પાર્લમેન્ટે બંધ કરાવ્યો.

પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીની પદ્ધતિમાં સુધારાની આવશ્યકતા :—તે સમયે પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીની પદ્ધતિ ઘણી ખામીભરેલી હતી. કયા કયા ડેકાણેથી પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઈ આવે તે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે ઠરાવવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો જ નહોતો. તેથી વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાને લીધે મોટાં થયેલાં પુણ્ડળ શહેરોના પાર્લમેન્ટમાં મુદ્દલ પ્રતિનિધિઓ નહોતા. તેથી એ બાબતમાં સુધારો કરવો જોઈએ એવો પિટનો અભિપ્રાય હતો, પણ એજ અરસામાં (૧૭૮૯) ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થવાથી તેને તે તરફ લક્ષ આપવું પડ્યાથી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીના સુધારાનો પ્રશ્ન મુલતવી રાખવો પડ્યો.

ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિના કારણો:—૧૭૮૯ માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ, અને પછી ઇંગ્લંડમાં પણ ક્રાંતિકારક વિચારોને પ્રચાર કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. તેથી ઇંગ્લંડને ફ્રાન્સની રાજ્ય-ક્રાંતિ તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું, એટલું જ નહિ, પણ ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધમાં પણ ઉતરવું પડ્યું. તેથી એ રાજ્યક્રાંતિ કેવા કેવા કારણોથી ઉપસ્થિત થઈ તે જોવું જોઈએ. એ રાજ્યક્રાંતિ ઉપસ્થિત થવાનાં ઘણાં કારણો હતાં:—

(૧) **સામાજિક**—તે કાળે ફ્રાન્સમાં પ્રજામાં ચાર વર્ગો હતા. (અ) ઉમરાવ, (બ) ધર્માધિકારી, (ક) વેપાર અને ઉદ્યોગ-ધંધા કરનારા લોકોનો અને (ડ) જમીનના ખાતેદારો, ખેડૂતો અને ખેતીના મજૂરોનો. એ બધા વર્ગોમાં ઉમરાવ અને ધર્માધિકારી, એ પહેલા બે વર્ગના લોકોને કેટલાક વિશેષ હકો હતા અને તેઓ કર-માંથી મુક્ત હતા. ફ્રાન્સની ઘણી ખરી જમીન આ બે વર્ગોના લોકોના જ તબામાં હતી. તેમ છતાં તેમને જમીનનો કર આપવો પડતો નહોતો, પણ એ કરનો બોળે ખાતેદારો, ખેડૂતો અને સખત કામ કરનારા મજૂરો પર જ પડતો હતો. ઉમરાવો અને ધર્માધિકારીઓ આજસ અને મોજશોખમાં વખત ગાળતા. ત્રીજો વર્ગ તે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગધંધા કરનારા મધ્યમ વર્ગના લોકોનો હતો. એ મધ્યમ વર્ગના લોકો વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાથી ઉમરાવો અને ધર્માધિકારીઓ કરતાં પૈસાવાળા થયા હતા, પણ એ વર્ગના લોકો જમીનના માલિક ન હોવાથી ખાનદાન વર્ગમાં તેઓની ગણતરી થતી નહોતી અને સમા-જમાં પણ તેમનું માન ઝાઝું નહોતું. એથી વર્ગ ખાતેદારો, ખેડૂતો અને મજૂરોનો હતો. એ વર્ગના લોકની સ્થિતિ ઘણી દુખદાયક થઈ પડેલી હતી. મોટા મોટા જમીનદારો એ વર્ગના લોક પાસેથી ભારે ગણુત લેતા. ધર્માધિકારીઓ પણ દેવળોના ખરચ બદલ એ જ લોકોપાસેથી ભારે કર લેતા, અને સરકાર પણ એ જ વર્ગના લોકોપાસેથી મોટે ભાગે કર વસૂલ કરતી. એ ઉપરાંત સરંજામી જાગીરદારીની પદ્ધતિને અનુસરીને એ વર્ગના લોકોને પોતાના જાગીરદારોને નજરાણાં વગેરે રૂપે ખીજા પુષ્કળ કર ભરવા પડતા હતા. આટલાંથી જાણે બસ ન

હોય તેમ સમાજના બીજા વર્ગો આ વર્ગનાં લોકપર તુચ્છકારથી જોતા. આ બધાં કારણોને લીધે એ વર્ગની સ્થિતિ ઘણી કષ્ટપ્રદ થયેલી હતી, અને તેમાંથી પોતાનો છુટકારો કેમ કરવો એ વિચારમાં તેઓ નિરંતર રહેતા.

(૨) રાજકીય :—પૂર્વે ફ્રાન્સમાં સરંજમથી જાગીરની પદ્ધતિ ચાલુ હતી અને એ પદ્ધતિપ્રમાણે દેશરક્ષણ અને રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં હતી. તે કામ બદલ તેમને કેટલાક વિશેષ હકો હતા. પણ પછી એ સ્થિતિમાં પલટો થવા લાગ્યો. ૧૬૪૩ થી ૧૭૧૫ સુધી ૧૪ મો લુઈ નામનો મહત્વાકાંક્ષી રાજા થઈ ગયો. તેણે રાજ્યકારભારનું તમામ સૂત્ર પોતાના હાથમાં લીધું અને તેને જવાબદાર રહેનારા અધિકારીઓ મારફત તે રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. આમ થવાથી સરંજમથી પદ્ધતિવાળા જાગીરદારોની રાજકીય સત્તા જતી રહી અને જમીનની ઉપજ ઉપર જ મોજશોખ અને ચેનઆજીમાં તેઓ જીવન ગાળવા લાગ્યા. એ વર્ગના લોકને સૈન્ય, અરમાર અને મુલકી ખાતામાં મોટા હોદ્દાની અને માનની જગા મળતી ખરી, પણ રાજ્યકારભારનું ધોરણ નક્કી કરવામાં તેમનો અધિકાર મુદ્દલ રહ્યો નહિ. ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટ પ્રમાણે ફ્રાન્સમાં પણ પૂર્વે સ્ટેટ્સ જનરલ નામની રાજસભા હતી. એ સભામાં ઉમરાવો, ધર્માધિકારી અને ત્રીજા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ આવતા અને તેઓ પોતપોતાની જુદી સભા ભરતા. પણ ૧૬૧૬ પછી એ સ્ટેટ્સ જનરલની બેઠક જ બોલાવવામાં આવી નહોતી. તેથી ફ્રાન્સમાં રાજ્યકારભારની આખતમાં પ્રજાનો મુદ્દલ હાથ નહોતો, અને તે રાજના જ તંત્રપ્રમાણે ચાલતો હોવાથી ઘણા જીલમી થયો હતો.

(૩) વિચારક્રાંતિ :—એજ અરસામાં ફ્રાન્સમાં એક નવીન લેખકવર્ગ ઉપજા થયો હતો. એ લેખકવર્ગ જીલમી રાજ્યોને હાથે થતો રાજસત્તાનો દુરુપયોગ, સરંજમથી પદ્ધતિના જાગીરદારોને મળેલા વિશેષ હકો, અને ધર્માધિકારીઓનું મોજશોખી જીવન અને ધર્મની આખતોતરફ તેમનું દુર્લક્ષ, વગેરે આખતોપર ટીકા કરવા લાગ્યો. ફ્રાન્સમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ સ્થાપન થવાં

જોધએ એવું ધ્યેય આ નવીન લેખકવર્ગે ફ્રાન્સની પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું. એ નવીન લેખકોમાં વૉલ્ટેર અને રૂસો મુખ્ય હતા. વૉલ્ટેરે ધાર્મિક બાબતમાં અને રૂસોએ સામાજિક અને રાજકીય બાબતોમાં લોકોમાં ક્રાંતિકારક વિચારો ફેલાવી દીધા.

જ્યારે ઇંગ્લંડ અને તેનાં અમેરિકામાંના સંસ્થાનો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે સંસ્થાનવાસીઓને ફ્રાન્સે મદદ કરી હતી. એ લડાઈને પરિણામે સંસ્થાનોએ સ્વતંત્રતા મેળવી પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે પ્રમાણે પોતે પણ ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું એવી ફ્રેંચ લોકને ઇચ્છા થવા લાગી.

વૉલ્ટેર

રૂસો

(૪) આર્થિક—ફ્રાન્સમાં લોકની આર્થિક સ્થિતિ પણ ઘણી ખરાબ થઈ હતી. ૧૪ માં લુઈની મહત્વાકાંક્ષાને લીધે ફ્રાન્સને ઘણી લડાઈઓ લડવી પડી હતી. અને ૧૫ માં અને ૧૬ માં લુઈની કારકિર્દીમાં પણ ફ્રાન્સને ઘણી લડાઈઓમાં ભાગ લેવો પડ્યો હતો. તેથી ફ્રાન્સનું કરજ એકસરખું વધ્યું ગયું હતું. દરબારી ખર્ચ પણ ઘણો વધી ગયો હતો. ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે હોવાને લીધે બંને પાસાંનો મેળ મેળવવા માટે વધારે દેવું કરવું પડતું હતું. એટલે લડાઈઓ માટે થયેલું દેવું કમી થવાને બદલે

કરજનો બોજો બેસુમાર વધી ગયો હતો. ફ્રાન્સની નાણાંસંબંધી આવી ખરાબ સ્થિતિ સુધારવા માટે દરબારી અને રાજ્યકારભારનો ખરચ કમી કરવાની જરૂર હતી અને સરદારો અને ધર્માધિકારીઓના સરંજામી હંકા લઈ લઈ તેમની પાસે બીજા લોકોની માફક કરો લેવાની જરૂર હતી. પણ એ વર્ગોના દુરાગ્રહને લીધે સુધારો થઈ શક્યો નહિ. એટલે વધુ કરોનો બોજો નીચલા વર્ગોપર જ પડવાથી તેમની સ્થિતિ વધારે કંકાડી થઈ પડી હતી.

ફ્રાન્સમાં રાજ્યકાંતિ:—આર્થિક સ્થિતિ આવી ખરાબ થયેલી હોવાથી તે સુધારવા માટે શું પગલાં ભરવાં જોઈએ તે ઠરાવવા સાં ૧૬ માં લુઇએ તેના પ્રધાનોની સૂચના પ્રમાણે ફ્રાન્સની પાર્લમેન્ટની (સ્ટેટ્સ જનરલ) બેઠક બોલાવી (૧૭૮૯). ૧૬૧૬ પછી છેલ્લાં ૧૭૩ વર્ષમાં આવી એકે બેઠક બોલાવવામાં આવી નહોતી. ફ્રાન્સની આ પાર્લમેન્ટના ઉમરાવોની સભા, ધર્માધિકારીઓની સભા અને નીચલા વર્ગોની સભા એવા ત્રણ વિભાગ હતા અને તેઓની બેઠક જુદા જુદા સભાગૃહોમાં થતી હતી. પરંતુ આ બેઠક વખતે પૂર્વની પ્રથા છોડી દઈને બધા ભાગોની બેઠક સામટી એક જ સભાગૃહમાં ભરી દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો એવો આગ્રહ નીચલા વર્ગોના સભાસદોએ કર્યો. સરદારો અને ધર્માધિકારીઓ આ દરખાસ્તની વિરુદ્ધ હતા. તોપણ આ વખતે બધા વર્ગોની બેઠક એક જ સભાગૃહમાં ભરવામાં આવી અને આ સંયુક્ત સભાને રાષ્ટ્રીય સભા (National Assembly) એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ સભાએ સરદારો અને ધર્માધિકારીઓના સરંજામી હંકા રદ કર્યા અને કાયદાની નજરમાં સર્વ વર્ગો સમાન છે એવું જાહેર કર્યું. તેજપ્રમાણે રાજની અનિયંત્રિત સત્તા પણ લઈ લેવામાં આવી.

રાષ્ટ્રીય સભાને હાથે ફ્રાન્સની રાજ્યઘટનામાં ઉપર પ્રમાણે સુધારા થતા જતા હતા, તોપણ તેથી પારાવાર દુઃખમાં રંગડાળાઈ રહેલા અને જોને ખાવાને અન્ન ન મળે એવા હજારો પૅરિસના દરિદ્ર લોકોનું સમાધાન થયું નહિ. સરદાર અને ધર્માધિકારી વર્ગોના લોકના

જુલમથી જ આપણી સ્થિતિ આવી કષ્ટપ્રદ થઈ છે એમ જાણી પેરિસના હજારો લોકોએ હુલ્લડો શરૂ કર્યા અને સરદારો અને 'ધર્માધિકારીઓ ઉપર અત્યાચાર' કરવા માંડ્યો. રાજાની અનિયંત્રિત અને જુલમી સત્તાની વિરુદ્ધ ચળવળ કરનારાઓને પેરિસમાં ઍસ્ટિલ નામની તુરંગમાં કેદ કરવામાં આવતા હતા. તેથી આ ક્રાંતિકારી લોકોએ ૧૭૮૯ ના જુલાઈની ૧૪ મી તારીખે ઍસ્ટિલ જલ તોડી અંદરના કેદીઓને મુક્ત કર્યા. પેરિસના લોકોનો દાખલો લઈ ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર હુલ્લડો થવા લાગ્યાં, અમીરઉમરાવ વર્ગના લોકોના ખૂન થવા લાગ્યાં અને તેમની માલમિલકતને આગ લગાડવામાં આવી. આ પ્રમાણે પોતાના જનમાલની સલામતી ન રહેવાથી અમીરઉમરાવ વર્ગના લોક ફ્રાન્સમાંથી બીજે દેશ નાસી જવા લાગ્યા. ફ્રાન્સનો રાજા સોળમો લુઈ તેના વર્સેલ્સના રાજમહેલમાં રહેતો હતો, પણ અકટોબર મહિનામાં (૧૭૮૯) પેરિસના ક્રાંતિકારી લોકોએ તેને અને તેના આખા કુટુંબને પેરિસમાં લાવી કેદખાને નાંખ્યા. આવી રીતે ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને સર્વત્ર અંધાધુંધી અને અરાજકતા પ્રસરી રહી (૧૭૮૯).

ફ્રાન્સમાં ઉથલપાથલ (૧૭૮૯-૧૮૧૫) :—ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારી લોકો તરફથી તેનો જન જોખમમાં આવી પડેલો જોઈ સોળમો લુઈએ પોતાના આખા કુટુંબ સાથે ફ્રાન્સમાંથી નાસી તેના સાકુ ઍસ્ટ્રિયાના શહેનશાહને ત્યાં નાસી જવા પ્રયત્ન કર્યો (૧૭૯૧); પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. તે પકડાઈ ગયો ને પાછો તેને કેદખાને નાંખવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થવાને લીધે ઉમરાવવર્ગના ઘણા લોકો ઍસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા દેશમાં નાસી ગયા હતા. અને તેઓના કહેવા ઉપરથી ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારી બળવાખોરો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ઍસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાએ પોતાના સૈન્યો તૈયાર કરી દીધાં. જ્યારે આ વાતની ખબર ફ્રાન્સ પહોંચી ત્યારે તે દુશ્મનોની સામે લડવા માટે ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારી લોકોએ પણ પોતાના સૈન્યો તૈયાર કરી દીધાં અને તેઓ તેને ઉત્તર સરહદ તરફ લઈ ગયા. આ ફ્રેન્ચ સૈન્યોમાં માર્સેલ્સથી એક ટુકડી આવી હતી, તે ઉત્તર

સરહદ તરફ કૂચ કરતાં જે ગીત ગાતી હતી, તેજ ગીત આગળ જતાં ફ્રાન્સનું માસેલીઝ નામનું રાષ્ટ્રગીત થઈ પહોં. ત્યારપછી ફ્રાન્સે ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયા જોડે લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રાન્સની રાષ્ટ્રીય સભા પણ ક્રાંતિકારી લોકની સત્તા નીચે આવી હતી અને એ સભાએ ફ્રાન્સના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી, ફ્રાન્સમાં લોકસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યાનું જાહેર કર્યું (૧૭૯૨). તેમજ ફ્રાન્સની એ રાજસભાએ જાહેર કર્યું કે યુરોપના બીજા કોઈ દેશના લોક ફ્રાન્સનું અનુકરણ કરી પોતાના દેશમાં લોકસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવા માંગતા હશે તો તેને ફ્રાન્સ તરફથી મદદ કરવામાં આવશે. ફ્રાન્સમાં સર્વ સત્તા ક્રાંતિકારી લોકના હાથમાં ગઈ હતી, અને તેમના તરફથી ઘણા અનિષ્ટ કામો થવા લાગ્યાં હતાં. રોયસપીઅર અને ડૉન ક્રાંતિકારોના નેતા હતા. અમીરઉમરાવ કુટુંબના લોકો અને રાજા તરફ જે લોકોની સહાનુભૂતિ છે એવી શંકા જાય એવા બધાં લોકોને તુરંગમાં નાંખવામાં આવતા અને તેમની કતલ કરવામાં આવતી. એક જ વર્ષમાં વીસ હજાર માણસોને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. ૧૭૯૩ માં ફ્રાન્સના રાજા સોળમે લુઈ અને તેની રાણી મેરી આંટવાંને ફ્રાંસી દેવામાં આવી.

ફ્રાન્સમાં ચાલી રહેલા અત્યાચાર અને બીજા દેશોમાં ક્રાંતિકારક વિચાર પ્રસારવાના તેના પ્રયત્નોને લીધે ૧૭૯૨ માં ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાએ ફ્રાન્સ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને ૧૭૯૩ માં ઇંગ્લંડે પણ ફ્રાન્સ સામે લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રાન્સ અને યુરોપના બીજા દેશો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થયા પછી ફ્રાન્સના જહાલ ક્રાંતિકારી લોકમાં જુદા જુદા પક્ષ પડવા લાગ્યા તેથી તેમનું જોર ઓછું થવા લાગ્યું. બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની કોશિશ કરવા માટે રોયસપીઅરે ડૉનને ફ્રાંસી દીધી, પણ પછી બીજા વર્ષે રોયસપીઅરને તેના શત્રુઓએ ફ્રાંસી દીધી (૧૭૯૪). ત્યારપછી મધ્યમ વિચારના ક્રાંતિકારી લોકના હાથમાં સર્વ સત્તા ગઈ અને તેમણે ફ્રાન્સના લોકસત્તાક રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા અને દુશ્મનો સાથે વિગ્રહ ચાલુ રાખવા “ડિરેક્ટરી” નામનું પાંચ સભાસદોનું એક મંડળ સ્થાપન કર્યું (૧૭૯૫).

૧૭૯૯ સુધી આ ડિરેક્ટરીના હાથમાં બધી સત્તા હતી. પણ ત્યારપછી શત્રુ સાથેની લડાઈઓમાં પોતાના પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા સેનાપતિ નેપોલીઅને ડિરેક્ટરીના હાથમાંથી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને ‘કોન્સલ’ એટલે ‘લોકપ્રતિનિધિ’ નામે તે રાજ્યકારભાર કરવા લાગ્યો. તેણે રાજ્યકારભારમાં ઘણા સુધારા કર્યા. તેણે કાયદાનો સંગ્રહ કરી તેને વ્યવસ્થિત રૂપમાં આપ્યા. શિક્ષણની વ્યાપ્તમાં પણ તેણે ઘણા સુધારા કરી નવી નવી શાળાઓ અને કોલેજો કાઢી. નેપોલીઅને ફ્રાન્સની બેંક સ્થાપી અને તેમ કરી ફ્રાન્સની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી. તેની જ રીતે તેણે રસ્તાઓ અને નહેરો બંધાવ્યાં તેથી વેપારને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. ફ્રાન્સના શહેનશાહ થવાની નેપોલીઅનને મહત્વાકાંક્ષા હતી અને એ ઇચ્છા પ્રમાણે તેણે ૧૮૦૪ માં પોપ પાસે ફ્રાન્સના શહેનશાહ તરીકે પોતાનો રાજ્યાભિષેક પણ કરાવ્યો. ફ્રાન્સના અંતસ્થ રાજ્યપ્રકરણમાં આમ ધડાધડી ચાલતી હતી તે દરમિયાન ફ્રાન્સને ઇંગ્લંડ અને યુરોપના બીજા દેશો સાથે ૧૭૯૩ થી વિગ્રહ ચાલુ રાખવો પડ્યો હતો અને નેપોલીઅને તે ૧૮૧૫ સુધી ચલાવ્યો.

ફ્રાન્સમાં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ વિષે ઇંગ્લંડનો લોકમત:—

ફ્રાન્સમાં ચાલી રહેલી આ રાજ્યક્રાંતિ તરફ ઇંગ્લિશ પ્રજાનું લક્ષ સાહજિક જ ખેંચાયું હતું અને તેમના જીલમી રાજ્યકર્તાઓ સામે ફ્રેંચ લોકોએ જે ચળવળ ચલાવી હતી તે ચળવળ તરફ પેહલ પ્રથમ તેમની સહાનુભૂતિ હતી. ફ્રાન્સના જીર્ણોદ્ધ વંશના રાજાઓની યુરોપમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની તૃષ્ણાને લીધે ઇંગ્લંડને વારંવાર લડાઈઓમાં ઉતરવું પડ્યું હતું; પણ હવે રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને ત્યાં ઇંગ્લંડની માફક લોકમત પ્રમાણે ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન થઈ ત્યારે હવે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સલૂકાર્થ રહેશે એમ ઇંગ્લિશ પ્રજાને લાગ્યું. વિહંગ પક્ષના નેતા ફ્રૉક્સે અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ રાજ્ય-ક્રાંતિ કરવા માટે ફ્રેંચ લોકોનાં યશોગાન ગાયાં. ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન અને ટોરી પક્ષનો નેતા પિટ પણ એ રાજ્યક્રાંતિની વિરુદ્ધ નહોતો. પણ જ્યારે ક્રાંતિકારી લોકોએ ફ્રાન્સમાં ચલાવેલા અત્યાચારની અને ક્રાંતિ-

કારક વિચારોનો પરદેશોમાં પ્રસાર કરવાના પ્રયત્નની હકીકત તેમનું જાણવામાં આવી, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ તરફ તેઓની સહાનુભૂતિ ઓછી થઈ ગઈ. એ રાજ્યક્રાંતિ થયાને દોઢ વર્ષ થયું નહિ એટલામાં ૧૭૯૦ ના નવેમ્બરમાં બર્ક નામના વિદ્યગ પક્ષના એક નેતાએ “ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિષે વિચાર” (Reflections on the French Revolution) નામનું એક પુસ્તક લખી, ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિરુદ્ધ પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો. પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રૂઢિને યોગ્ય માન આપી ભૂતકાળના પાયા ઉપર જ નવા સુધારા કરવામાં આવે તો તે ચિરસ્થાયી થાય છે એવો મત તેણે આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો. ઇંગ્લંડનો લોકમત ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિરુદ્ધ કરવાના કામમાં આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધની શરૂઆત (૧૭૯૩):—યુરોપના બીજા દેશોના લોકો ફ્રેંચ લોકોનું અનુકરણ કરી પોતાપોતાના દેશમાં રાજ્યક્રાંતિ કરે તો ફ્રાન્સ તરફથી તેમને મદદ મળશે એવું ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારી લોકોએ જાહેર કર્યું હતું, તેથી ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ જાહેર કરી (૧૭૯૨). ત્યારે ફ્રાન્સે ઑસ્ટ્રિયાના તાબાના નેધર્લેન્ડ (બેલજિયમ) પ્રાંત પર હુમલો કરી તે ઝીતી લીધો, હોલંડ પર સવારી કરવાની તૈયારી કરી, અને પૂર્વે થયેલા તહતે ન ગણકારતાં શેલ્ટ નદીને યુરોપના બધા દેશોના વેપાર માટે ખુલ્લી મૂકવાનું જાહેર કર્યું. આ જાહેરાતથી હોલંડ અને ઇંગ્લંડના વેપારને હરકત થવા લાગી. ઇંગ્લંડમાં ક્રાંતિકારક વિચારોનો ફેલાવો કરવા માટે ફ્રેંચ ક્રાંતિકારી લોકોના પ્રેરણાકર્તા ડેવિડ રીચ્મન્ડની સ્થાપના થયાં હતાં. તેને લીધે ઇંગ્લંડે ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, હોલંડ અને સ્પેન સાથે મળી જઈ ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ એક સંઘ સ્થાપન કર્યો. ત્યારે ફ્રાન્સે ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧૭૯૩). ૧૭૯૩ માં ફ્રાન્સ સાથે જે યુદ્ધ શરૂ થયું તે ૧૮૧૫ સુધી ચાલ્યું. વચમાં ૧૮૦૨ માં સલાહ થઈ હતી ખરી, પણ તે માત્ર હંગામી હતી અને યુદ્ધ પાછું ચાલુ થયું હતું. યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે ફ્રાન્સપાસે પાંચ લાખનું સૈન્ય હતું અને ૮૩ વહાણો હતાં અને ઇંગ્લંડ પાસે માત્ર ૩૭ હજાર જ સૈનિક હતા. પણ લડાયક વહાણો ૧૫૩ હતાં, એટલે ઇંગ્લંડ સમુદ્રઉપર બળવાન હતું ત્યારે ફ્રાન્સનું જોર

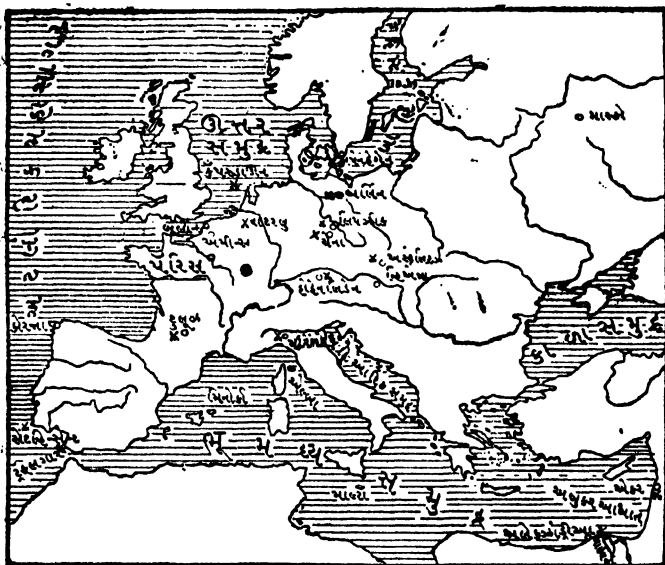
જમીનપર હતું. ઇંગ્લંડ ટાપુ હોવાને લીધે મોટી આરમાર ઉભી કર્યા વિના ઇંગ્લંડ ઉપર સવારી લઈ જવી એ ક્રાન્સ માટે અશક્ય હતું. તેમ જ વળી ક્રાન્સનું સૈન્ય મોટું હોવાને લીધે યુરોપના બીજા દેશની મદદ વિના જમીનપર ક્રાન્સને હરાવવું એ ઇંગ્લંડને માટે ઘણું કઠણ હતું. લડાઈ ચાલવા માંડી ત્યારે વિલિઅમ પિટ (નાનો) ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન હતો અને તેણે ક્રાન્સ વિરુદ્ધ મિત્રરાજ્યનો જે સંઘ સ્થાપન થયો હતો તેને સૈન્યની અને પૈસાની મદદ કરવાનું હરાવી એક ઇંગ્લિશ સૈન્ય હોલંડમાં મોકલ્યું (૧૭૯૩). તેમ જ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું બેસાડવા માટે કેટલાક ઇંગ્લિશ વહાણો પણ તેણે ત્યાં મોકલ્યાં.

મિત્રરાજ્યોની જમીનપર હાર:—૧૭૯૩ માં ઇંગ્લિશ અરમારે ક્રાન્સના દક્ષિણ કિનારે આવેલું ટૂલોન બંદર જીતી લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ નામના એક તરણુ ફ્રેંચ સરદારના પરાક્રમને લીધે તે બંદર અંગ્રેજોને લઈ શક્યા નહિ. ત્યારપછી ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિ લૉડ હાઉએ ફ્રેંચ અરમારને અશાંત નજીક હરાવી, પણ જમીનની લડાઈઓમાં મિત્રરાજ્યોના સૈન્યને હાર ખમવી પડતી હતી. ૧૭૯૫ માં ફ્રેંચ લશ્કરે ઇંગ્લિશ લશ્કરને હોલંડમાંથી હાંકી કાઢી તે દેશને પોતાના તાબામાં લઈ લીધો તેથી હોલંડે ક્રાન્સ સાથે સલાહ કરી દીધી. આમ હોલંડ સંઘમાંથી નીકળી ગયું તેથી ઇંગ્લંડે આફ્રિકામાં ડચ લોકોના તાબાનો કેપ ઓફ ગુડ હોપનો ભાગ ૧૭૯૫ માં અને હિંદુસ્થાનની દક્ષિણે આવેલો સીલોનનો ટાપુ ૧૭૯૬ માં જીતી લીધો. હોલંડની માફક પ્રશિયા અને રૉને પણ ક્રાન્સ સાથે સલાહ કરી દીધી (૧૭૯૫). ત્યારપછી ઇટલી પરની ઑસ્ટ્રિયાની સત્તા નષ્ટ કરવા માટે ડિરેક્ટરીએ નેપોલીઅન બોનાપાર્ટને સરદાર નીમી મોકલ્યો. નેપોલીઅને ઑસ્ટ્રિઅન સૈન્યોને ઇટલીના ઉત્તર ભાગમાંથી હાંકી કાઢ્યાં અને કૈંપો ફોર્મિઆ આગળ ઑસ્ટ્રિયાને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી, ૧૭૯૭. પછી નેપોલીઅન રોમ ગયો અને રોમના પોપ સાથે કરાર કરી તેણે ઇટલીના ઉત્તર ભાગ પર ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપી. ઑસ્ટ્રિયા ઉપરની યશસ્વી સવારીને લીધે નેપોલિઅન

ધણી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો અને ડિરેક્ટરીએ તેને આખા ફ્રેંચ સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ નીમ્યો.

ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યે સમુદ્રપર કરેલો વિજય :—હોલંડ, સ્પેન, પ્રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયાનો પરાજય થવાથી તેમને ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરવાની ફરજ પડ્યાથી ઇંગ્લંડે ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ સ્થાપેલો સંઘ તૂટી ગયો. ત્યાર પછી તેના તાબામાં આવેલા સ્પેન અને હોલંડ

જમીન અને સમુદ્ર ઉપરની લડાઈઓ વખતનું
નેપોલિયનના વખતનું યુરોપ.

પુના લિથો ૧૮૭૬-૭૭ સદાચિત્રપેઠે ડ્રુએ

દેશની અરમારની મદદવડે ઇંગ્લંડ ઉપર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાનો ફ્રાન્સે હરાવ કર્યો. ફ્રેંચ લોકોની ઉશ્કેરણીથી આયર્લેન્ડમાં

અળવો શરૂ થયો અને ઇંગ્લંડમાં પણ ઘણી અસ્વસ્થતા થઈ રહી. ઇંગ્લંડના આ અણીના વખતે ઇંગ્લિશ અરમારે કલ્પનામાં ન આવે એવાં પરાક્રમે કરી બતાવ્યાં. ૧૭૯૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં નૌકા-સેનાપતિ જર્વિસે અને ક્રામોડોર નેલ્સને સેન્ટ વિન્સેન્ટ નજીક સ્પેનિશ અરમારનો પરાજય કર્યો. એ જ વર્ષના અક્ટોબર મહિનામાં નૌકાસેનાપતિ ડંકને ફેમ્પર ડાઉન નજીક ડચ અરમારના પુરચોપુરચા ઉડાવી દીધા. આ જીતો મેળવ્યાથી ઇંગ્લંડને ફ્રાન્સ તરફથી દરીઆઈ હુમલો આવવાની ખીંક રહી નહિ, અને દરીઆ ઉપર ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું કાયમ રહ્યું.

ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડમાં અસ્વસ્થતા :—ઉપલી દરીઆઈ લડાઈઓ ચાલતી હતી ત્યારે સ્પિટહેડ અને નોર આગળ રાખેલી બ્રિટિશ અરમારોના ખલાસીઓએ ખરાબ ખોરાક, ઓછા પગાર અને ઉપરીઓની વાંધાભરેલી વર્તણૂકની સામે પોકાર ઉઠાવી બંડ કર્યું (૧૭૯૭). સખત ઉપાયો થોજ એ બંડ બેસાડી દેવામાં આવ્યું, પણ ખલાસીઓમાં જે અસંતોષ હતો તે દૂર કરવા માટે તેઓની ફરિયાદ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી અને નૌકાસૈન્યમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા. એ જ પ્રમાણે આયર્લેન્ડમાં પણ અળવો થયો હતો અને તેને મદદ કરવાને ફ્રાન્સે સૈન્ય અને અરમાર મોકલ્યાં હતાં (૧૭૯૭). પણ બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યના સાવધાનપણાને લીધે એ મદદગારોને પાછા જવું પડ્યું.

નેપોલિઅન બોનાપાર્ટ

નેપોલિઅનની ઇંગ્લિશ પર ચડાઈ ૧૭૯૮ :—સ્પેન અને

હોલેન્ડની અરમારોની મદદ વડે ઇંગ્લંડ ઉપર ફરીઆઈ સવારી લઈ જવાના પ્રયત્નમાં ફ્રાન્સ ફાવ્યું નહિ, ત્યારે હવે પૂર્વ તરફ ઇજિપ્ટ, સીરિઆ અને હિંદુસ્થાન દેશો જતી લઈ હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લંડનું મહત્વ નષ્ટ કરી પૂર્વમાં એક મોટું ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એવી ફ્રેંચ સેનાપતિ નેપોલિઅનને મહત્વાકાંક્ષા થઈ. એની યોજના ફ્રાન્સની ડિરેક્ટરીને પણ પસંદ પડી અને તેણે એ ચડાઈનું કામ નેપોલિઅનને સોંપ્યું. નેપોલિઅન એક જ્યેષ્ઠ નૌકાસૈન્ય લઈ ઇજિપ્ટ જવા ઉપજ્યો. માર્ગમાં તેણે માલ્ટા જતી લીધું. ત્યાંથી તે એલેક્ઝાંદ્રિઆ ગયો અને ઇજિપ્ટમાં દાખલ થયો. નેપોલિઅનના ઉપડવાની ખબર બ્રિટિશ નૌકાસેનાપતિ નેલ્સનને પડી કે તરત જ તેણે નેપોલિઅનની પૂઠ પકડી. નેપોલિઅન જ્યારે ઇજિપ્ટના અંદરના ભાગમાં હતો ત્યારે ૧૭૯૮ ના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે અબૂકર અખાતમાં નાઇલ નદીના મુખ આગળ નેલ્સને ફ્રેંચ અરમારોનો નાશ કર્યો. એ લડાઈને **નાઇલની લડાઈ** કહે છે. આમ ફ્રેંચ અરમારોનો નાશ થવાથી નેપોલિઅન અને ફ્રાન્સ વચ્ચેનો વહેવાર તૂટી ગયો. પણ તેથી હિંમત ન હારતાં તેણે ૧૭૯૮ માં **પીરેમિડની લડાઈમાં** ઇજિપ્ટના લશ્કરને હરાવીને ટર્કીના તાબાનો એ દેશ ફ્રાન્સના તાબાનો કરી દીધો. ત્યાર પછી તે સીરિઆ પ્રાંત પર સવારી લઈ ગયો. ફ્રાન્સ સાથેનો તૂટેલો વહેવાર પાછો જોડવા માટે સીરિઆનું એકર નામનું બંદર જતી લેવા નેપોલિઅને પ્રયત્ન કર્યો, પણ સર સિડની સ્મિથે એ બંદરનું રક્ષણ કર્યું, તેથી એ કામમાં નેપોલિઅન ફાવ્યો નહિ (૧૭૯૯).

જ્યારે નેપોલિઅન ઇજિપ્ટ તરફ ગયો હતો ત્યારે યુરોપમાં ઇંગ્લંડ, રશિઆ, ઓસ્ટ્રિઆ, અને ટર્કીએ ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ મિત્રરાજ્યોનો બીજો

નેલ્સન

સંઘ સ્થાપ્યો હતો (૧૭૯૯). એ સંઘે ૧૭૯૯ માં જર્મની, ઇટલી અને હોલંડમાંથી ફ્રેંચ સન્ધોને હાંકી કાઢ્યાં. આમ યુરોપમાં બધે ઠેકાણે ફ્રેંચ સૈન્યોની હારની ખબર નેપોલીઅનને પડી ત્યારે તેણે પૂર્વમાં હિંદુસ્થાન આવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને ફક્ત થોડા માણસોને સાથે લઈ ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્યની નજર ચૂકવી તે ૧૭૯૯ ના અક્ટોબરની ૯ મી તારીખે ફ્રાન્સમાં પાછો દાખલ થયો.

નેપોલીઅનની ગેરહાજરીમાં યુરોપમાં ઉપરાઉપરી ફ્રાન્સની હાર થવાથી ડિરેક્ટરી અગ્રિય થઈ પડી હતી અને યુરોપમાં ફ્રાન્સનું ઉપરીપણું પાછું સ્થાપન કરે એવો કોઈ સમર્થ માણસ હોય તો તે નેપોલીઅન જ છે એમ સર્વ સમજતા હતા. ગયા દસ વર્ષે થયાં, ફ્રાન્સમાં ચાલી રહેલી અંધાધૂંધીથી લોકો કંટાળી ગયા હતા અને અવ્યવસ્થા કરતાં એકહથ્થુ સત્તા દેશમાં પાછી સ્થાપન થાય તો ઘણું સાફ એવો હવે લોકોનો મત થયો હતો. મારાપર દેશનો વિશ્વાસ છે એમ જાણી નેપોલીઅને ડિરેક્ટરીને (પાંચ લોકનું મંડળ) વિસર્જન કરી ફ્રાન્સનાં રાજ્યકારભારનું તમામ સૂત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પોતે અધ્યક્ષ નિભાયો અને પ્રાચીન રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્યના મુખ્ય અધિકારી કૉન્સલનો ખિતાબ ધારણ કર્યો (૧૭૯૯). આ પ્રમાણે હવે નેપોલીઅન ફ્રાન્સનો મુખ્ય સેનાપતિ હોવા ઉપરાંત કૉન્સલ થયાથી રાજ્યકારભારનું તમામ સૂત્ર તેના હાથમાં આવ્યું. પણ એટલાથીજ તેને સંતોષ થયો નહિ. તેણે ૧૮૦૪ માં રોમના ષોપને પેરિસમાં બોલાવ્યો અને ફ્રેંચોના શહેનશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી તેને હાથે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. આવી રીતે ફ્રાન્સમાં લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનો નાશ થયો અને એકતંત્રી રાજ્યસત્તા પાછી સ્થાપન થઈ.

નેપોલીઅન મિત્રરાજ્યાને હુરાવે છે :—જ્યારે નેપોલીઅન ઇંગ્લેન્ડમાં હતો ત્યારે ફ્રાન્સવિરુદ્ધ ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને તુર્કસ્તાને ખીજે સંઘ સ્થાપન કર્યો હતો અને ઇટલીના ઉત્તર ભાગમાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ કરી ઑસ્ટ્રિયાની સત્તા પાછી સ્થાપી હતી

તેથી ત્યાં પાછી ફેંચ સત્તા સ્થાપવા માટે ઑસ્ટ્રિયા સાથે લડવા સૈન્ય મોકલવાનો નેપોલીઅને ઠરાવ કર્યો. તેણે મેરો નામનાં સેનાપતિને જર્મનીમાંના ઑસ્ટ્રિયાના તાબાનો મુલક જીતી લેવા માટે મોકલ્યો અને તે પોતે ઇટલીપર ચડાઈ લઈ ગયો. તેણે સન ૧૮૦૦ ના જૂનની ૧૪ મી તારીખે મેરેંગોની લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિઅન સૈન્યને હરાવી નસાડી મૂકી ઇટલીના ઉત્તર ભાગ ઉપર પાછી ફેંચ સત્તા એસાડી. પેલી તરફ જર્મની ગયેલા મેરો સેનાપતિએ હોહેન્લિંડનની લડાઈમાં (ડિસેમ્બર ૧૮૦૦) ઑસ્ટ્રિઅન સૈન્યને હરાવી હાઈન નદીની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ ફ્રાન્સના તાબામાં લઈ લીધો. આ પ્રમાણે ઑસ્ટ્રિયાની હાર થવાથી તેને ફ્રાન્સ સાથે લ્યુનેવીચની સલાહ કરવી પડી (૧૮૦૧). આ પૂર્વે રશિયા પણ ફ્રાન્સવિરુદ્ધ સ્થાપન થયેલા સંઘમાંથી નીકળી ગયું હતું અને તેણે ડેન્માર્ક અને સ્વીડન દેશો સાથે સશસ્ત્ર તટસ્થપણાના (Armed Neutrality) કોલ કરાર કર્યા હતા (૧૮૦૦). પણ એ દેશો તરફથી ફ્રાન્સને યુદ્ધસામગ્રીની મદદ મળે છે કે કેમ તે જોવા માટે એ દેશોનાં વહાણો ઇંગ્લંડે તપાસવા માંડ્યાં. ત્યારે ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને રશિયાએ તેનો વિરોધ કર્યો અને તેથી ઇંગ્લંડ અને તેમની વચ્ચે અણુબનાવ થયો. એટલે બ્રિટિશ નૌકાસેનાપતિ પાર્કર અને નેલ્સને કોપનહોગનની લડાઈમાં (૧૮૦૧) ડેન્માર્કના નૌકાસૈન્યનો નાશ કર્યો. ઇંગ્લિંડમાં જે ફેંચ સૈન્ય હતું તેનો પણ જનરલ એબરકોમ્બીએ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની લડાઈમાં પરાજય કર્યો અને ફેંચ લોકને ઇંગ્લિંડ છોડવું પડ્યું.

એમીન્સની સંધિ (૧૮૦૨):—ઉપર પ્રમાણે ફ્રાન્સવિરુદ્ધ સ્થપાયેલા સંઘમાંથી બીજાં રાજ્યોએ નીકળી જઈ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કર્યાને લીધે હવે ઇંગ્લંડને કોઈની પણ મદદ રહી નહિ. તોપણ દરીઆ ઉપર ઇંગ્લંડનું જોર વિશેષ હોવાથી મોટી અરમાર ઉભી કર્યા વિના ઇંગ્લંડને હરાવવું ફ્રાન્સ માટે અશક્ય હતું. તે જ પ્રમાણે જમીન ઉપર ફ્રાન્સનું જોર વિશેષ હોવાથી યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની મદદવિના

ફ્રાન્સને હરાવવું એ ઇંગ્લંડ માટે અશક્ય હતું. તેથી બંને દેશોને વિગ્રહ બંધ પાડવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી ૧૮૦૨ માં એમીન્સની સંધિ કરવામાં આવી. એ સંધિથી ઇંગ્લંડે ફ્રાન્સનું ખર્ચસત્તાક રાજ્ય કબૂલ કર્યું અને નેપોલીઅનને તેના અધ્યક્ષ તરીકે સ્વીકાર્યો. એ સલાહના કરારપ્રમાણે સૌસૌએ જીતેલો મુલક પાછો આપવો એમ ઇર્થ હતું.

પિટનું દેશની અંદરની બાબતો સંબંધનું ધોરણ:—
યુરોપમાં જ્યારે ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે વિલિઅમ પિટ (નાનો) ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. એ યુદ્ધ જ્યારે ચાલતું હતું ત્યારે ઇંગ્લંડ અને આયર્લંડ બંને દેશોમાં ક્રાંતિકારક વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું કામ ચાલુ હતું. તે દાખી દેવા માટે પિટને કેટલાક નાખતાના કડક કાયદા કરવા પડ્યા. તેણે ૧૭૯૩ માં પરદેશીઓ વિરુદ્ધ ‘એલિઅન એક્ટ’ નામનો કાયદો બહી ક્રાંતિકારી ફ્રેંચ લોકોને ઇંગ્લંડમાં આવવાની બંધી કરી. ત્યારપછી ‘ટ્રેડર્સ ડોરરેગ્યુલેન્સ બિલ’ (રાજદ્રોહીઓના પત્રવ્યવહાર સંબંધી કાયદો) અને સલા-બંધીનો કાયદો એમ બે કાયદા કર્યા. પછી ૧૭૯૪ માં થોડા વખત માટે ‘હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ’ની અમલખળવણી બંધ કરી. આ વખતે ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ વધારે કફોડી થાય નહિ તે માટે પણ પિટને કેટલાક કાયદા કરવા પડ્યા. ૧૭૯૭ માં ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડપર ચડી આવશે એવી બીક રહેતી હતી, તેથી તે વખતે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે સરકારી તિજોરીમાં સોનાનો જથ્થો જમા રાખવા માટે પિટે સારો બંદોબસ્ત કર્યો. એથી શરૂક બજારમાં સોનાના નાણાંની બીડ પડવા લાગી. લોકો રોકડ માગવા લાગ્યા. ઇંગ્લંડની બેંક ઉપર પણ રોકડ નાણાં માટે દરોડો પડ્યો, ત્યારે પિટે રોકડ નાણું આપવું બંધ કરવા માટે કાયદો બહો. આવી રીતે આર્થિક મુશ્કેલી પણ પિટે દૂર કરી.

તેથી જ રીતે પિટને આયર્લંડની બાબતમાં પણ લક્ષ આપવું પડ્યું હતું. આયર્લંડમાં ઉપસઉપરી બંડો થયાં કરતાં હતાં. તેનો

સમાધાનકારક નિકાલ લાવવા માટે બંને દેશોની પાર્લિમેન્ટનું એકીકરણ કરવાનો કાયદો સને ૧૮૦૦ ની સાલમાં પિટે પસાર કરાવ્યો. પણ પિટે આધરિશ લોકોને આપેલાં વચનપ્રમાણે ‘રોમન કેથોલિક પંથના લોકો ઉપરના ધાર્મિક પ્રતિબંધો દૂર કરવાની બાબતમાં ૩૦ જાન્યુઆરી સંમતિ આપવા ના પાડી, તેથી પિટે પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું (૧૮૦૧).

ફ્રાન્સ સાથે પાછી લડાઈ:—પિટ પછી ઍડિંગટન મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો, તેની કારકિર્દીમાં ૧૮૦૨ માં એમીન્સની સંધિથી ફ્રાન્સ સાથે ચાલતી લડાઈ બંધ કરવામાં આવી. તોપણ તેથી કંઈ કાયમનો નિકાલ થયો નહોતો. પાછી લડાઈ ક્યારે જંગશે એ કોઈ કહી શકે એમ ન હતું. તેથી જ્યારે લડાઈ પાછી જંગે ત્યારે કોઈપણ જાતની ન્યૂનતા રહે નહિ તે માટે બંને પક્ષોએ લડાઈ માટે સામગ્રી એકઠી કરવા પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યા હતા. ધાર્યાપ્રમાણે ૧૮૦૩ માં લડાઈ પાછી શરૂ થઈ પણ ખરી.

ઇંગ્લંડ પર સવારી લઈ જવા માટે નેપોલીઅને ફ્રાન્સના કિનારા ઉપર મોટું સૈન્ય જમા કર્યું, અને ફ્રેંચ અરમાર અંગ્રેજી ખાડી ઉપર કાબૂ મેળવે કે એ સૈન્યને ઇંગ્લંડને કિનારે ઉતારવા માટે ફ્રેંચ અરમારનો ત્યાં આગળ જમાવ પણ કર્યો. નેપોલિઅનના આ ઇરાદાની ઇંગ્લિશ પ્રજાને ખબર પડતાં જ ફ્રાન્સ સામે દેશનું રક્ષણ કરવા માટે અને નેપોલીઅનને મારી હાલવવા માટે ૩ લાખ માણસોનું સ્વયંસેવક સૈન્ય (Volunteer Army) એકઠમ ઉભું થઈ ઇંગ્લંડને આખે દક્ષિણ કિનારે ગોઠવાઈ ગયું. તેમ જ નૌકાસૈન્યમાં પણ નવાં વહાણોની ભરતી કરી સારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

આ વખતે ઍડિંગટન વડો પ્રધાન હતો પણ પિટેને મુખ્ય પ્રધાન પાછો નીમ્યાવિના ઇંગ્લંડનો પત્તો ખાવાનો નથી એમ સર્વેને લાગવાથી આ અડીઓપટીની વખતે મુખ્ય પ્રધાનપદ સ્વીકારવા પિટેને વિનંતિ કરવામાં આવી. તેથી ૧૮૦૪ માં પિટ પાછો મુખ્ય પ્રધાન થયો અને તેણે લડાઈ માટે સારો બંદોબસ્ત કરી દીધો.

નેપોલીઅને સ્પેનિશ અને ફ્રેંચ અરમાર એકત્ર કરી ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાની યુક્તિ રચી. ફ્રાન્સની આ અરમાર સામે ટક્કર ઝીલવા નેલ્સનના નેતૃત્વ નીચે ઇંગ્લિશ અરમાર તૈયાર હતી જ. એ બન્ને નૌકાસૈન્યો વચ્ચે સ્પેનના હિનારા પર ટૂકાલગર નજીક (૨૧ અક્ટોબર ૧૮૦૫) દરીઆઈ લડાઈ થઈ, તેમાં નેલ્સને ફ્રાન્સની અરમારનો નાશ કર્યો. પણ એ લડાઈમાં ગોળા લાગવાથી નેલ્સન મરણ પામ્યો. ટૂકાલગરના વિજયથી ઇંગ્લંડનું દરીઆપરનું ઉપરીપણું કાયમ રહ્યું અને ઇંગ્લંડ ઉપર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાની નેપોલીઅનની આશા નષ્ટ થઈ.

આ દરીઆઈ લડાઈમાં નેપોલીઅનની હાર થઈ, તેજપ્રમાણે જમીનપર પણ તેને હરાવવા માટે પિટ ત્રીજી વખત ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ, ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા અને સ્વીડનનો સંઘ સ્થાપન કર્યો (૧૮૦૫). તેની વિરુદ્ધ એ સંઘ સ્થાપન થયાની નેપોલીઅનને ખબર પડતાં તે એક મોટું સૈન્ય લઈ ઑસ્ટ્રિયા પર ચડી ગયો અને વિએના નજીક ઑસ્ટર્લીટ્ઝની લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિયા અને રશિયાના સંયુક્ત સૈન્યોના કુરચા ઉડાવી દીધા (ડિસેમ્બર ૧૮૦૫). આ હાર પછી રશિયા પાછું હટી ગયું અને ઑસ્ટર્લીટ્ઝની જીતથી જર્મનીનો ધણો મુલક નેપોલીઅનના તાબામાં આવ્યો. પછી નેપોલીઅન વિએના ગયો અને તેણે ઑસ્ટ્રિયાને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. આ સલાહથી ઑસ્ટ્રિયાના રાજા ૨ જા ફ્રાન્સીસે છેલ્લા હજાર વર્ષ દરમ્યાન તેના વંશે ધારણ કરેલા પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્યના શહેન-શાહુનો ખિતાબ છોડી દઈ ફક્ત ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહુનો ખિતાબ રાખવાનું કબૂલ કર્યું. ઑસ્ટર્લીટ્ઝની લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોની હાર થઈ તે સાંભળી પિટ ધણો નિરાશ થઈ ગયો અને ત્યારપછી થોડા દહાડામાં મરણ પામ્યો (નવ્યુઆરી).

ઇંગ્લંડના મુખ્ય પ્રધાનો (૧૮૦૬-૧૮૨૦):—પિટ ધણો કાર્યદક્ષ અને મોટા મુત્સદ્દી હતો. તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદેથી ધણો સહત્વના કામો કર્યા હતાં. ફ્રાન્સમાંની રાજ્યક્રાંતિને પહોંચી વળવાને

માટે તેણે જુદે જુદે વખતે યુરોપના રાજ્યો સાથે એક સંધી કરી હતી, લડાઈને દરેક મોરચે યોગ્ય માણસોને મોકલ્યાં હતાં, રાજ્ય-ક્રાંતિનો પવન ઇંગ્લંડમાં વાય નહિ તે માટે તેણે ખબરદારી રાખી હતી, અને ઇંગ્લંડની આર્થિક સ્થિતિ ટકાવી રાખી હતી. પિટ પછી ઐનવિલ (૧૮૦૬-૧૮૦૭) મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો. એના પ્રધાન-મંડળમાં બ્લિગ પક્ષનો નેતા ફ્રેંકલિસ પણ એક પ્રધાન હતો. તે પછુ ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો. ઐનવિલ પછી પોર્ટલેન્ડ (૧૮૦૭-૧૮૦૯), પર્સિવલ (૧૮૦૯-૧૮૧૨) અને લિવરપૂલ મુખ્ય પ્રધાન થયા હતા અને તેઓએ નેપોલીઅન સામે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું હતું.

યુરોપમાં નેપોલીઅનનું ઉપરીપણું:—ઓસ્ટ્રિયાનો પરાજય કર્યા પછી નેપોલીઅને પ્રશિઆ પર સવારી કરી અને જીનાની લડાઈમાં પ્રશિઅન સૈન્યને હરાવ્યું (૧૮૦૬). ત્યારપછી નેપોલીઅન બર્લિન ગયો, ત્યારે પ્રશિઆનો રાજા ફ્રેડરિક વિલિઅમ ત્યાંથી નાસ્તી, રશિઅન શહેનશાહને આશ્રયે જઈ રહ્યો. પછી બર્લિનથી નેપોલીઅન રશિઆ પર ચડી ગયો અને ફ્રીડલંડની લડાઈમાં રશિઅન શહેનશાહ એલેક્ઝાંડરને હરાવી તેને ટિલ્સિટની સંધિ કરવાની તેણે ફરજ પાડી (૧૮૦૭). આ સંધિની શરતથી એલેક્ઝાંડરે નેપોલીઅને બર્લિનમાંથી કાઢેલા ફરમાન (બર્લિન-ડિક્રી) પ્રમાણે વર્તવા કબૂલ કર્યું.

બર્લિન ડિક્રી (ફરમાન) અને ઓર્ડર્સ ઇન કાઉન્સિલ:—નેપોલીઅને ઇંગ્લંડના મિત્રરાજ્યોનો પરાજય કર્યો હતો, પણ તેની પાસે જબરી અરમાન ન હોવાને લીધે તે ઇંગ્લંડનો પરાજય કરી શક્યો નહિ. તેથી ઇંગ્લંડ સરખા સમુદ્રથી વિંટળાએલા દેશનો પરાજય કેમ કરવો તેની નેપોલીઅનને બિલકુલ સમજ પડતી નહોતી. ઇંગ્લંડનું મહત્ત્વ વેપાર પર છે અને તેનું નૌકાસૈન્ય વેપારથી જ પોષાય છે એ તે જાણતો હતો. તેથી ઇંગ્લંડનો પરદેશો સાથેનો વેપાર બંધ પાડવા નેપોલીઅને કોશિશ કરી. તેના તાબામાં આવેલા યુરોપના કોઈ પણ દેશે ઇંગ્લંડ સાથે કે ઇંગ્લંડના સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવો નહિ એવું ફરમાન બર્લિન શહેરમાંથી તેણે કાઢ્યું. એ ફરમાન બર્લિન

ડિકીના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે (૧૮૦૬). આ વખતે યુરોપના ધણાંખરાં રાજ્યો નેપોલીઅનના તાબામાં આવી ગયાં હતાં તેથી આ ફરમાનના યોગે ઇંગ્લંડના વેપારને ઘોઠા પહોંચાડી શકાશે એવી નેપોલીઅનને આશા હતી. બર્લિન ડિકીથી વેપાર સંબંધમાં જે ધોરણ અમલમાં મુકાય તેને કૉન્ટિનેન્ટલ પબ્લિક કહે છે. “ જોસેફ તેસે મીસે ” એ ન્યાયાનુસાર નેપોલીઅનની બર્લિન ડિકીની સામા ઇંગ્લંડે “ ઓર્ડર્સ ઇન કાઉન્સિલ ” નામનું એક ફરમાન કાઢ્યું, અને તેમાં જાહેર કર્યું કે દરેક તટસ્થ રાજ્યે નેપોલીઅનના તાબાના બધા રાજ્યમાં મોકલવાનો વેપારી માલ ઇંગ્લંડના બંદરમાં લાવવો જોઈએ, અને જો તેમ નહિ કરવામાં આવે તો તે માલ જપ્ત કરવામાં આવશે. ઇંગ્લંડના આ હુકમને “ ઓર્ડર્સ ઇન કાઉન્સિલ ” કહે છે.

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડે કાઢેલા આ હુકમો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એ ફરમાનોમાંના એકના ફરમાનપ્રમાણે વર્તનારનો વેપારી માલ બીજા તરફથી જપ્ત થઈ જતો હોવાથી તટસ્થ રાજ્યો માટે વેપાર કરવો એ અશક્ય થઈ પડ્યું.

ઠરીઆપર ઇંગ્લંડની ફત્તેહ :—ડેન્માર્કનું રાજ્ય નેપોલીઅનના તાબામાં હતું અને એ રાજ્યની અરમારની મદદવડે ઇંગ્લંડની નાકે-બંધી કરવાનો અને જો બની શકે તો ઇંગ્લંડપર ઠરીઆઈ સવારી લઈ જવાનો નેપોલીઅનનો ઇરિદા હતો. નેપોલીઅનના એ વિચારની જાણ થતાં તેને તોડી પાડવા માટે ઇંગ્લંડે ડેન્માર્ક તરફ પોતાની અરમાર મોકલી અને ડેન્માર્કને તેના લડાયક વહાણો ઇંગ્લંડના તાબામાં સોંપી દેવાની સૂચના કરી. પણ તેમ કરવા ડેન્માર્કે ના પાડતાં ઇંગ્લિશ અરમારે કોપનહેગન ઉપર હલ્લો કર્યો અને ડેનિશ વહાણો કબજે કરી લીધાં (૧૮૦૭).

યુરોપમાં અને પૂર્વ તરફ ફ્રાન્સના તાબાનો ધણો મુલક હતો તે પૈકી કેટલાક ઠેકાણાં ઇંગ્લંડે જતી લીધાં. ઇંગ્લંડે ૧૮૦૬ માં કેપ ઓફ ગુડ હોપ, ૧૮૦૭ માં હિંદુસ્થાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન, જવા અને યુરોપમાં હેલીગોલંડ જતી લીધાં. ૧૮૧૦ માં હિંદી મહાસાગરમાં આવેલો મેઝીશિઅસનો ટાપુ પણ અંગ્રેજોએ જતી લીધો.

યુરોપના દેશોનો નેપોલીઅન સામે અસંતોષ:—

નેપોલીઅને “બર્લિન ડિક્રી” કાઢી ઇંગ્લંડના વેપારને ઘેરો પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો ખરો, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું હોવાને લીધે ઇંગ્લંડે જ યુરોપના બધા દેશોની નાકિબંધી કરી દીધી, અને તેથી યુરોપના દેશોનો સમુદ્રમાર્ગે એક બીજાની સાથે ચાલતો વેપાર બંધ થવાથી સર્વત્ર દુકાળ પડવાના ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં અને લોકો હાલહવાલ થવા લાગ્યા. તેથી બધા દેશોને નેપોલીઅનનું ક્રમાન નહિ પાળવાનો વિચાર આવ્યો. ‘બર્લિન ડિક્રી’ નહિ માનવાની હિંમત પહેલા પ્રથમ ટ્યુકડા પોર્ટુગલે કરી અને ઇંગ્લંડ સાથે વેપાર ચાલુ કર્યો. નેપોલીઅનને આ વાતની ખબર પડતાં જ પોર્ટુગલના બંદરોનો કબજો લેવા તેણે સૈન્ય રવાના કરી દીધું અને તે દેશ તાબે કરી દીધો (૧૮૦૮).

પોર્ટુગલપ્રમાણે સ્પેન દેશને પણ તાબે કરી લેવાનો નેપોલીઅનનો વિચાર થયો. ૧૮૦૮ ના અરસામાં સ્પેનના રાજા અને તેના રાજપુત્ર વચ્ચે ટંટો ચાલતો હતો. તે ટંટો પતાવવાનું કામ નેપોલીઅનને સોંપવામાં આવ્યું હતું. નેપોલીઅને સ્પેનના રાજાને પદબ્રજ કરી પોતાના લાઈ બ્રેસ્ટ્ર બોનાપાર્ટને સ્પેનનો રાજા બનાવી દીધો. નેપોલીઅનના આ અન્યાયી કામ માટે સ્પેનિઆર્ડ લોકોને તેની વિરુદ્ધ તિરસ્કાર ઉપજા થયો અને તેઓએ બંડ કર્યું (૧૮૦૮).

પેનિન્થુલર વૉર-સ્પેન અને પોર્ટુગલના દ્વીપકલ્પની લડાઈ (૧૮૦૮-૧૮૧૪):—પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનિઆર્ડ લોકોએ પ્રાન્સ વિરુદ્ધ લડાઈ ચાલુ કરી ત્યારે તેમને મદદ કરવા માટે ઇંગ્લંડે સર આર્થર વેલેસ્લી અને સર જૉન મૂરની સરદારી નીચે લશ્કરો મોકલ્યાં. સર આર્થર વેલેસ્લીએ પોર્ટુગલમાં વીમેરીઆ આગળ ફ્રેંચ સૈન્યને હરાવ્યું. સર જોન મૂર સ્પેનમાં ચાલી ગયો હતો, પણ શત્રુનું સૈન્ય મોટું જોઈ તે પોર્ટુગલને કિનારે કોરુના બંદરે પાછો ફર્યો. પણ ફ્રેંચ લોકોએ તેની પૂઠ પકડી એટલે કોરુના આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં ઇંગ્લિશોને જય મળ્યો, પણ સર જોન મૂર માર્યો ગયો (૧૮૦૯).

સર જોન મૂરના મરણ પછી સર આર્થર વેલેસ્લીએ એ યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. વેલેસ્લી સ્પેન ગયો અને ટેલાવેરાની લડાઈમાં બહુ

ડ્યુક ઓફ વેલિંગટન

પરાક્રમ કરી તેણે ફ્રેન્ચ સૈન્યનો પરાજય કર્યો (૧૮૦૯). આ વિજય મેળવવા માટે વેલેસ્લીને ડ્યુક ઓફ વેલિંગટન બનાવવામાં આવ્યો.

ત્યારપછી ૧૮૧૦ માં વેલિંગટન પાછો ફર્યો અને પોર્ટુગલના કિનારે ટોરેસવેગ્રસ આગળ પોતાના સૈન્ય સાથે પડાવ કરી રહ્યો. ફ્રેંચ સૈન્ય તેની પાછળ પશુ જ હતું, અને તેણે ઇંગ્લિશ સૈન્યને પોર્ટુગલમાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને ફત્તેહ મળી નહિ. ત્યારપછી વેલિંગટન પાછો સ્પેન ગયો અને સાલામાંકા આગળ તેણે ફ્રેંચ સૈન્યને હરાવ્યું (૧૮૧૨). તેથી ફ્રેંચ સૈન્યને પાછા હટવું પડ્યું. ત્યારપછી વેલિંગટને સ્પેનની રાજધાની મેડ્રિડ કબજે કરી લીધી અને ફ્રેંચ લશ્કરની પૂઠ પકડી વિટોરિઆ આગળ તેના દુરચ્છેદ્રરચા ઉઘાવી દીધા (૧૮૧૩). ત્યારે જોસફ નેપોલિયન રાજ્યત્યાગ કરી સ્પેનમાંથી નાઠો. પછી દુલ્લૂઝ આગળ ૧૮૧૪ માં ફ્રેંચોને હરાવી વેલિંગટને બધા ફ્રેંચ સૈન્યોને સ્પેનમાંથી હાંકી કાઢ્યાં.

નેપોલીયનની રશિઆપર સવારી (૧૮૧૨):—

ટિલસિટની સંધિથી રશિઆના શહેનશાહ એલેક્ઝાન્ડરે નેપોલિયનને બર્લિન ડિકી પ્રમાણે ચાલવાનું કબૂલ કર્યું હતું. પણ તેથી તો વેપાર બાબતમાં રશિઆને જ ઘણી હાડમારી ભોગવવી પડતી હતી. તેથી તેણે ૧૮૧૦ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે એક જાહેરનામું કાઢ્યું, તેમાં તેણે નેપોલીયનના દુકમ વિરુદ્ધ ચાલવાનું જાહેર કર્યું. રશિઆના ઝારે કાઢેલું આ જાહેરનામું જાણી નેપોલીયન ઘણા ગુસ્સે થયો અને રશિઆની ખોડ ભૂલ્લાવવા માટે પાંચ લાખ સૈન્યનું લશ્કર લઈ તે રશિઆપર ચડી ગયો. રસ્તામાં રશિયનો પણ સ્પેનિઆડોની માફક જીવપર આવીને લજ્યા. પણ તેઓનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને નેપોલીયન મોસ્કો તરફ વધ્યો જતો હતો, પણ મોસ્કો શહેરની નજીક આવે તે પરેલાં રશિયનો શહેરમાંનો ખોરાકનો જથ્થો બાળી મૂકી આખા શહેરને આગ લગાડી શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા. નેપોલીયને આવી બળત ખંડિયેર શહેરનો કબજો લીધો. શહેરમાં ખોરાકનું નામ ન મળે, ? લશ્કરને આરામ માટે કોઈ સુરક્ષિત જગા ન મળે. ઉત્તરનો કડકડતો શિયાળો હતો. ટાઢ તો કહે કે માફક કામ. આવા સંજોગો હોવાને લીધે નેપોલીયને લાખલાઈ લશ્કરને પાછા ફરવાનો દુકમ આપ્યો. પણ

ફરતાં ટાઢ અને બરફને લીધે તેના લશ્કરના હાલહવાલ થઈ ગયા, અને લાગ ફાવતા ઠેકાણે ઠેકાણે રશિઆના સૈન્યે તેનાપર હુમલાઓ કર્યા, તેથી તેના ઘણા સૈનિકો માર્યા ગયા.

નેપોલીઅન જ્યારે રશિઆ ઉપર સવારી લઈ ગયો હતો ત્યારે ઇંગ્લંડે નેપોલીઅન વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડ, રશિઆ, પ્રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને સ્વીડન એ રાજ્યોનો એથા સંઘ ઉભો કર્યો હતો. રશિઆની સવારીમાં નેપોલીઅનના ૫ લાખના સૈન્યમાંથી ૪ લાખ સૈનિકો મરણ પામ્યા હતા. ત્યારે નેપોલીઅનપર વેર લેવાનો આ લાગ દીક છે એમ જોઈ પાછાં ફરતાં ફ્રેંચ સૈન્ય ઉપર રશિઆ, ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિઆના એકત્ર સૈન્યે લિપઝિક આગળ હુમલો કરી તેને હરાવ્યું (અક્ટોબર ૧૮૧૩) એટલે નેપોલીઅન ત્યાંથી પેરિસ તરફ નાઠો.

નેપોલીઅનનો રાજ્યત્યાગ, ૬ એપ્રિલ ૧૮૧૪:—નેપોલીઅન પેરિસ તરફ નાઠો ત્યારે રશિઅન અને પ્રશિઅન સૈન્યો તેની પૂઠે લાગ્યાં અને તેઓ સન ૧૮૧૪ માં માર્ચની ૩૧ મી તારીખે પેરિસના કોટ પાસે આવી પહોંચ્યાં. બીજી તરફથી જૂક ઑફ વોલિંગટન પણ સ્પેનમાંથી ફ્રેંચ સૈન્યોને ભગાડી મૂકી દક્ષિણ તરફથી પોતાનાં સૈન્ય સાથે પેરિસ તરફ આવતો હતો. પોતાનાં બધાં સૈન્યો ખેદાનખેદાન થઈ ગયાં છે, શત્રુસૈન્યો પેરિસના કોટની પાસે આવી પહોંચ્યાં છે અને તેમને રોકવા માટે પોતે અસમર્થ છે એમ જોઈ નેપોલીઅને તા. ૬ એપ્રિલ ૧૮૧૪ ને રાજ પોતે રાજ્યપદ છોડ્યું હોવાનું જાહેર કર્યું. એટલે મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યો લાગલાં જ પેરિસમાં દાખલ થયાં, તેઓએ નેપોલીઅનને કેદ કરી એલ્યાના ટાપુમાં મોકલાવ્યો અને ૧૬ માં લુઈનો છોકરો ૧૭ મો લુઈ મરણ પામેલો હોવાથી તેના છોકરા લુઈને ૧૮ માં લુઈ તરફિ ગાદીએ બેસાડ્યો.

ત્યારપછી મિત્રરાજ્યોએ ગયા ૨૦ વર્ષની યુરોપની ધમાચકડીમાં ખેદાનખેદાન થઈ ગયેલાં યુરોપી રાજ્યોને પાછાં સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે વિએનામાં એક પરિષદ ભરી. એ પરિષદ તો હળુ ચાલુ હતી, એટલામાં ખબર આવી કે નેપોલીઅન એલ્યામાંથી નાઠો છે અને

ફ્રાન્સને કિનારે ઉતર્યો પણ છે. એટલે એ પરિષદ બરખાસ્ત કરવામાં આવી અને મિત્રરાજ્યોને પાછું નેપોલીયન તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું.

નેપોલીયન પાછો ફ્રાન્સમાં:—નેપોલીયન ફ્રાન્સને કિનારે ઉતર્યો છે એ સાંભળતાં જ તેના હજારો વફાદાર સૈનિકો તેને આવી મળ્યા. એમ લશ્કર એકઠું થતાં નેપોલીયન પેરિસ જવા ઉપજ્યો. અહિં પેરિસમાં ફ્રાન્સના ગાદીપર બેઠેલા ૧૮ મા લુઈ પાસે નેપોલીયનને મારી હઠાવવા જેટલું સૈન્ય ન હતું. તેથી તે ફ્રાન્સમાંથી પલાયન કરી ગયો અને નેપોલીયન પેરિસ શહેરમાં દાખલ થયો. આવી રીતે નેપોલીયનને આવી પેરિસ પાછું લઈ લીધું છે એ સાંભળતાં જ મિત્રરાજ્યોએ પોતપોતાના લશ્કર યોગરદમથી ફ્રાન્સ તરફ રવાના કરી દીધાં. બેલજિઅમમાં ક્લૂક ઑફ વેલિંગટનની સરદારી નીચે ઇંગ્લિશ, ૩૨ અને હેનોવેરિઅન સૈન્યો તૈયાર થઈ ઉભાં. તેમની મદદે પ્રશિઅન લશ્કર લઈ સેનાપતિ બ્લુચર ધસ્યો આવતો હતો. ત્યારે બન્ને સૈન્યો જોડાઈ જાય તે પૂર્વ જુદે જુદે ઠેકાણે તેમને છૂટા છૂટા હરાવવાનો નેપોલીયનને વિચાર કર્યો અને એક લાખનું સૈન્ય લઈ તે બેલજિઅમમાં ધસી ગયો.

વોટરલૂની લડાઈ, ૧૮૧૫:—નેપોલીયનને તેની હંમેશની રીત પ્રમાણે ઘણી ચપળાઈથી ૧૮૧૫ ના જૂનની ૧૬ મી તારીખે બ્લુચરની સરદારી નીચેના પ્રશિઅન લશ્કર એકલાંને લિનયીની (Ligny) લડાઈમાં હરાવ્યું; અને પછી વેલિંગટનની સામે થવા નેપોલીયન નીકળી પડ્યો. વોટરલૂની પાસે એક સુરક્ષિત જગા શોધી કાઢી વેલિંગટન ફ્રેંચ સૈન્ય સામે ટકકર લેવા પડાવ નાંખી રહ્યો હતો. નેપોલીયનને વેલિંગટન ઉપર જોસથી હલ્લો કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢવાની ઘણી કોશિશ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. આખો દિવસ ખૂનખાર લડાઈ ચાલી પણ કોઈ પક્ષ નમતું આપે નહિ. પછી સાંજ પડતાં અકસ્માત રીતે ઇંગ્લિશ સૈન્યને પ્રશિઅન સૈન્યની મદદ આવી મળી. એક તરફથી પ્રશિઅન સૈન્ય અને બીજી તરફથી ઇંગ્લિશ સૈન્ય વચ્ચે નેપોલીયન સપડાઈ ગયો અને તેની પૂરેપૂરી હાર થઈ (૧૮ જૂન ૧૮૧૫). આ હાર પછી નેપોલીયન પેરિસ તરફ નાઠો.

મિત્રરાજ્યો તેની પાછળ લાગ્યાં. નેપોલીઅન કંટાળી ગયો હતો તેથી તે મિત્રરાજ્યોને સ્વાધીન થઈ ગયો. તેઓએ તેને કેદ કરી સેંટ હેલીનાના ટાપુમાં મોકલાવી દીધો (૧૮૧૫). એ ઠેકાણે નેપોલીઅન ૧૮૨૧ માં મરણ પામ્યો.

પૅરિસની સંધિ, ૧૮૧૫ :—નેપોલીઅનનો પરાલભ થયા પછી વિએના ખાતે મળેલી પરિષદનું કામ પૅરિસમાં પુરૂ થયા પછી સંધી કરવામાં આવી. આ સંધિથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી :—

ફ્રાન્સ :—ફ્રાન્સની ગાદી પર ૧૮ માં લુઈ ને બેસાડવામાં આવ્યો, અને ફ્રાન્સના ઇશાન ભાગમાં આવેલા આલસેસ અને લોરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સને આપવામાં આવ્યા.

ઇંગ્લંડ :—ઇંગ્લંડને ૩૫ લોકો પાસેથી કેપ ઑફ ગુડ હોપ, સીલોન, સિંગાપૂર, ગાયના, ફ્રાન્સ પાસેથી મોરિશિયસ અને માદાગાસ્કર અને ડેનમાર્ક પાસેથી હેલીગોલ્ડ મળ્યા. એ મળવાથી ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યમાં ઘણો વધારો થયો અને દરિયાપર ઇંગ્લંડનું સ્વામિત્વ કાયમ રહ્યું.

બીજા રાષ્ટ્રો—ઈટલીના ભાગલા પાડવામાં આવ્યા. ઈટલીની ઉત્તરે આવેલા વેનિસ અને લૉઅર્ડી ઑસ્ટ્રિયાના સ્વામિત્વ નીચે અને મધ્ય તથા દક્ષિણના ભાગો પરદેશી રાજકર્તાઓના તાબામાં રહ્યા. મધ્ય ઈટલીમાં પોપનું સંસ્થાન અને વાયવ્ય ભાગમાં આવેલું પિડમોંટનું સંસ્થાન માત્ર ઈટલીને તાબે હતા. પોલંડનો મોટો ભાગ રશિયાના સ્વામિત્વ નીચે ગયો. જર્મનીમાંના આગળના સો ઉપરાંત સંસ્થાનોમાંથી માત્ર ૩૮ સંસ્થાનો કાયમ રહ્યા, અને તેમાંના ઘણાઓએ ઑસ્ટ્રિયાના સ્વામિત્વ નીચે પોતાનો સંઘ સ્થાપ્યો. ઑસ્ટ્રિયાના તાબાનો નેધર્લંડ પ્રાંત હોલંડ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

ફ્રાન્સમાંની રાજ્યકાંતીનું યુરોપ ઉપર તથા જગતમાં ચિર-કાલ ટકનાર પરિણામ—પૅરિસની સંધિ કરનારા યુરોપીયન રાજ્યોના પ્રતિનિધીઓનું ધોરણ ફ્રાન્સમાં રાજ્યકાંતી થઈ તે પહેલાં જેવું હતું તેવુંજ સ્થાપવાનું હતું. ફ્રાન્સની રાજ્યકાંતીથી ઉપન્ન થયેલી લોકનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ (લોકશાહી), રાષ્ટ્રત્વ, સ્વાતંત્ર્ય, સમતા વગેરે દાખી દેવાના તેમજ પ્રયત્ન કર્યા,

પણ તેમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. હિપલી કબજાનાઓ પાર પાડવા સાફ યુરોપના જુદા જુદા રાજ્યોમાં ત્યારપછીના ૬૦-૭૦ વર્ષમાં ઘણી ચળવળો થઈ:—

૧ **લોકશાહી** (લોકનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ)—ઇંગ્લંડ સિવાય યુરોપના બીજા દેશના લોકોને પોતાના દેશના રાજ્યકારભારપર અંકુશ નહોતો; તેથી તે ગ્રામ કરવા સાફ ૧૮૩૦, ૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સ, ઇટલી અને જર્મનીમાં ચળવળ થઈ અને ફ્રાન્સમાં ૧૮૭૧ માં લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના થઈ. ખુદ ઇંગ્લંડમાં પણ સામાન્ય લોકોનો રાજ્યકારભારપર અંકુશ રહે તે માટે ૧૮૩૨, ૧૮૬૭ અને ૧૮૮૪ માં પાર્લમેન્ટના સુધારાના કાયદા પસાર થવાથી પાર્લમેન્ટની ચુંટણી વખતે મતાધિકાર ગરીબ લોકોને આપવામાં આવ્યો. ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના કેનડા, ન્યુઝીલંડ, ઑસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના વસાહતોને પણ સ્વરાજ્યનો હક્ક આપવામાં આવ્યો.

૨ **રાષ્ટ્રત્વ**—પરદેશી રાષ્ટ્રોની તાબેદારીમાંથી છુટવાની ચળવળ શરૂ થઈ. ઇટલીએ ઑસ્ટ્રિયાની તાબેદારીમાંથી છુટા થઈ. ૧૮૬૧ માં ઇટલીનું એકિકરણ કર્યું. ગ્રીસ અને બાલ્કનના રાષ્ટ્રો તુર્કસ્તાનની તાબેદારીમાંથી છુટા પડ્યા, પ્રશિયાના નેતૃત્વ નીચે ૧૮૭૧ માં જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને દક્ષિણ તથા મધ્ય અમેરિકામાંના સ્પેનના તાબાના વસાહતો ૧૮૨૧ માં માતૃભૂમિથી સ્વતંત્ર થયા.

૩ **સ્વાતંત્ર્ય અને સમતા**—સરંજામી પદ્ધતિ નષ્ટ થવાથી સરદાર અને ધર્માધિકારીના વિશિષ્ટ હક્ક જતા રહ્યા; ખેડુત જે જમીન સાથે જકડાયેલો અને અર્ધ ગુલામગિરીની (Serfdom) સ્થિતિમાં હતો તે મુક્ત થયો. દેશના અંતર્ય વેપાર પરનો પ્રબંધ દૂર થવાથી વેપારી વર્ગના મનમાં રહેતો ડર નાખુદ થયો એટલે તેઓ રાજ્યકારભારમાં લાગ લેવા લાગ્યા. દેશમાંના હિંચ નીચ વર્ગની વિશમતા દૂર થઈ અને કાયદાની નજરે સર્વજન સરખા છે એ ભાવના દૃઢ થવા લાગી. ગુલામગિરીની પ્રથા અમાનુષિક છે એમ લાગવાથી જુદા જુદા રાષ્ટ્રોમાં તે નાખુદ કરવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા.

- ૨ સંસ્થાનવાસીઓની સંમતિવિના તેમનાપર મૂકવામાં આવેલો સ્ટૅપ ઍક્ટનો કર (૧૭૬૫); કાગળ, ચા, કાચ વગેરે પર મૂકવામાં આવેલા કરો. પાર્લમેન્ટમાં અમારા પ્રતિનિધિ નથી માટે અમારા પર કર મૂકવાનો ઇંગ્લંડને હક નથી એમ સંસ્થાનવાસીઓનું કહેવું. સંસ્થાનો આપણી બરાબરીના નથી, પણ આપણા તાબાનાં છે અને તેમના રક્ષણને માટે આપણને ધણો ખર્ચ થાય છે માટે તેમના પર કર મૂકવાનો અમને હક છે એમ ઇંગ્લિશોનું કહેવું.
- ૩ ૧૭૭૦ માં ચા સિવાય બીજી બધી ચીજો પરના કર રદ. પણ તેથી સંસ્થાનવાસીઓનું સમાધાન થયું નહિ, અને ૧૭૭૫ માં લડાઈ શરૂ થઈ.

યુદ્ધ ૧૭૭૫-૧૭૮૩—

ઇંગ્લિશ સૈન્યના સેનાપતિ—જનરલ હાઉ, જનરલ બરગોઈન અને લૉર્ડ કોર્નવૉલિસ.

સંસ્થાનવાસીઓના સેનાપતિ—જ્યોર્જ વૉશિંગટન, ગેટ્સ.

૧૭૭૫ બંકરહિલની લડાઈ. અંગ્રેજોની કૃત્તેહ.

૧૭૭૬, ૪ જુલાઈ, અમેરિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી.

૧૭૭૭ સારાટોગા નજીક ઇંગ્લિશ સેનાપતિ જનરલ બરગોઈનને સંસ્થાની સૈન્યને શરણે જવું પડ્યું.

૧૭૭૮ માં ફ્રાન્સે અને ૧૭૭૯ માં સ્પેન અને હૉલંડે સંસ્થાનવાસીઓ સાથે સંધિ કરી ઇંગ્લંડ સામે લડાઈ જાહેર કરી.

૧૭૮૧ ઇંગ્લિશ સેનાપતિ લૉર્ડ કોર્નવૉલિસને યૉર્કટાઉન આગળ સંસ્થાની સૈન્યને શરણે જવાની ફરજ પડી.

૧૭૮૨-૮૫ બ્રિઝોલ્ટરનો કિલ્લો જીતવા સ્પેનની નિષ્ફળ કોશિશ.

૧૭૮૨ ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિ રૉડનીએ વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓ આગળ ફ્રેંચ અરમારને હરાવી.

૧૭૮૩ વર્સેલ્સની સંધિ—(૧) ઇંગ્લંડે અમેરિકાનાં સંસ્થાનોનું સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ કર્યું. (૨) સ્પેનને માર્ટિનિકા અને ફ્લોરિડા અને ફ્રાન્સને સેનિગાલ, ગોરી અને માહી પાછાં મળ્યાં. આ યુદ્ધ પછી અમેરિકામાં માત્ર કેનેડાજ અિટિશ સંસ્થાન રહ્યું.

ઇંગ્લિશ અને આઇરિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ ૧૮૦૦ :—

આઇરિશ પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાની આઇરિશ કૅથૉલિક લોકોને બંધી, તેમની માહી આર્થિક સ્થિતિ, આયર્લંડની ઘણી ખરી જમીન અંગ્રેજોના કબજામાં, આયર્લંડના વેપારપર ઇંગ્લંડ તરફથી મુકાયલા પ્રતિબંધો વગેરે કારણોને લીધે આયર્લંડમાં અસંતોષ. આઇરિશ રોમન કૅથૉલિકો ઉપરના પ્રતિબંધો દૂર કરાવવાનો હેન્રી ગ્રેટનનો પ્રયત્ન, તેથી આયર્લંડને મજેલી કેટલીક સગવડ, પણ તેથી આઇરિશ લોકને સંતોષ થયો નહિ. વુલ્ફ ટોને સંયુક્ત આઇરિશ લોક નામનો એક સંઘ સ્થાપ્યો. આયર્લંડમાં અસંતોષ. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વિગ્રહ ચાલતો હતો ત્યારે આયર્લંડમાં બળવો. આઇરિશ લોકનું સમાધાન કરવા માટે નાના વિલિઅમ પિટે ઇંગ્લિશ અને આઇરિશ પાર્લમેન્ટો જોડી દીધી (૧૮૦૦). પણ તેથી આઇરિશ રોમન કૅથૉલિક લોકપરના ધાર્મિક પ્રતિબંધો દૂર થયા નહિ, તેથી ત્યાં અસંતોષ કમી થયો નહિ.

ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિનાં કારણો :—

૧ સરદાર વર્ગ અને ધર્માંધિકારીઓના વંશપરંપરાના વિશેષ સરંજામી હકો અને તેમને કરમાંથી મુક્તિ. ખેડૂત, મજૂર વગેરે નીચલા વર્ગોપર કરોનો ભારે બોજો. તેથી તેમની થઈ પડેલી દુઃખદાયક સ્થિતિ. જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે દ્વેષ અને અવિશ્વાસ.

૨ એકતંત્રી અને જુલમી રાજસત્તા.

૩ અતિશય દરબારી ખર્ચ, વિગ્રહોથી વધી ગયેલું દેવું અને ફ્રાન્સની થઈ પડેલી દુઃખદાયી આર્થિક સ્થિતિ.

૪. મેટ્રિક પદ્ધત—વજન અને માપની વ્યાપ્તમાં દશકના પરિભાષુ પર ગોઠવેલી પદ્ધત ઇંગ્લંડસિવાય ફ્રાન્સ તથા યુરોપના બીજા દેશોમાં ચાલુ થઈ.

યુદ્ધપદ્ધતી:—ફ્રાન્સ સાથેનું યુદ્ધ પૂરું થયાથી હજારો સૈનિકો અને ખલાસીઓની રોજી જતી રહી, તેથી સર્વત્ર ખેડારી વધી પડી અને ઘણા લોકોની સ્થિતિ હાડમારીભરેલી થઈ પડી. આ લાંબા વિગ્રહથી ઇંગ્લંડનું રાષ્ટ્રીય દેવું ત્રણગણું થઈ ગયું. મજૂરોને મજૂરી મળતી બંધ થઈ ગઈ. આવી દુઃખમય સ્થિતિ થઈ પડી હતી ત્યારે કંઈ સુધારાના ઇલાજ કર્યા વગર અસંતોષ મટવાનો નથી એમ સૌ કોઈને લાગતું હતું. આ પરિસ્થિતિની અંદર ૧૮૨૦ ના જનન્યુઆરીની ૨૯ મી તારીખે ૩ જો જ્યોર્જ મરણ પામ્યો.

સારાંશ

ત્રીજો જ્યોર્જ (૧૭૬૦-૧૮૨૦)

ત્રીજો જ્યોર્જનું ધોરણ:—પોતાના હાથમાં સત્તા રાખવી અને પ્રધાનમંડળ પોતાના તંત્ર પ્રમાણે ચાલે એ ઇચ્છા. તે માટે તેની કારકિર્દીના પહેલાં દશ વર્ષમાં વ્હિગ પક્ષનું જોર કમી કર્યું અને પછી ટોરી પક્ષના જ પ્રધાનો નીમ્યા.

ત્રીજો જ્યોર્જના મુખ્ય પ્રધાન:—

૧૭૬૦-૬૧ વિલિઅમ પિટ (મોટો), વ્હિગ.

૧૭૬૧-૬૩ લોર્ડ બ્યૂટ (ટોરી). પૅરિસની સંધિથી સમ્પાર્ણિક યુદ્ધ બંધ. એ સંધિ લોકમાં અપ્રિય.

૧૭૬૩-૧૭૭૦ વ્હિગ પક્ષનો ઝેનવિલ (૧૭૬૩-૬૫); રૉકિંગ-હૅમ (૧૭૬૫-૬૬); વિલિઅમ પિટ (મોટો), એધા-મનો અર્લ (૧૭૬૬-૬૮); ઍક્ટન (૧૭૬૮-૭૦) એ મુખ્ય પ્રધાનો. એ સમયમાં વિદેકસનું પ્રકરણ. અમેરિકાના સંસ્થાનો સાથે ટંટાની શરૂઆત.

૧૭૭૦-૧૭૮૨ લૉર્ડ નૉર્થ (ટોરી)—અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો સાથે યુદ્ધ અને તેમાં ઇંગ્લંડની હાર.

૧૭૮૨-૧૭૮૩ ફૉક્સ (વિગ) અને નૉર્થ (ટોરી)નું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ.

૧૭૮૩-૧૮૦૧ અને ૧૮૦૪-૧૮૦૬ વિલિયમ પિટ (નાનો) ટોરી. પિટનું ઇડિઆ બિલ. તેના આર્થિક અને વેપાર આબતમાં સુધારા. જેલોમાં સુધારા કરાવવા પ્રયત્ન કરનાર હાવર્ડ અને ગુલામોનો વેપાર બંધ કરાવવા પ્રયત્ન કરનાર વિલ્મરફોર્સને પિટ તરફથી ઉત્તેજન. ફ્રાન્સ સાથેના વિગ્રહ સંબંધમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી અને નેપોલીઅનની આજીબગાડવી, તેમજ ક્રાંતિકારક વિચારો ઇંગ્લંડમાં પ્રસારે નહિ તે માટે એલિઅન ઍક્ટ, ટ્રેટર્સ કૉરસપૉન્ડન્સ ઍક્ટ વગેરે કાયદા ધડ્યા.

૧૮૦૧-૧૮૨૦ ઍડિંગટન (૧૮૦૧-૧૮૦૪) ટોરી, ગ્રેનવિલ (૧૮૦૬-૦૭), પોર્ટલંડ (૧૮૦૭-૦૯) ટોરી, પરસિવલ (૧૮૦૯-૧૨) ટોરી, લિવરપૂલ (૧૮૧૨-૨૭) ટોરી.

વિલ્કસની આબત (૧૭૬૩-૧૭૭૪)—વિલ્કસની આબતથી નામ ધામ લખ્યાવિનાના વૉરંટ કાઢવાં ગેરકાયદેસર છે, પોતાને ગમે તેવા ગૃહસ્થાને પોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો લોકોનો હક છે, એ પ્રશ્નો સિદ્ધ થયા. પાર્લિમેન્ટમાં થતાં ભાષણો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં અને તેપર જાહેર ટીકા કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ. તેથી પાર્લિમેન્ટના સભાસદોપર પ્રભુમતનો દાબ રહેવા લાગ્યો.

અમેરિકામાંના બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે યુદ્ધ (૧૭૭૫-૧૭૯૩):—

યુદ્ધનાં કારણો:—

૧ સંસ્થાનોના વેપારપર નાંખવામાં આવેલા પ્રતિબંધ અને તે માટે ખસાર થયેલા નૅવિગેશન કાયદાથી થયેલો અસંતોષ.

૧૮૦૫-૧૮૦૭ ત્રીજો સંઘ:—ઇંગ્લંડ, રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને સ્વીડન.

૧૮૧૨-૧૮૧૫ ચોથો સંઘ:—ઇંગ્લંડ, રશિયા, પ્રશિયા, સ્વીડન, ઑસ્ટ્રિયા, સ્પેન અને પોર્ટુગાલ.

ક્રાંતિકારક વિચાર ઇંગ્લંડમાં પ્રસારે નહિ તે માટે ઇંગ્લંડે યોજેલા ઉપાય:—

- ૧ પરદેશીઓ સંબંધે કાયદા.
- ૨ રાજ્યદ્રોહી પત્રવહેવાર સંબંધે કાયદા.
- ૩ સભાબંધીનો કાયદો.
- ૪ હુખીઅસ કોર્પસ એક્ટની અમલબજનવણી થોડા સમય માટે મુલતવી રાખી.

મિત્ર રાજ્યોની જમીનપર હુાર અને ઇંગ્લંડની દરીઆપર જીત (૧૭૯૩-૧૭૯૭).

ફ્રેંચોએ ડચ અને ઇંગ્લિશ સૈન્યોને હરાવી હોલંડ તાબે કર્યું (૧૭૯૫), એટલે હોલંડે ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી. નેપોલીઅને ઉત્તર ઇટલીમાં ઑસ્ટ્રિયાને હરાવી કંપોક્કોર્મિઓ આગળ સલાહ કરવાની ફરજ પાડી.

ઇંગ્લિશ સેનાપતિ લૉડ હાઉએ અશાંત નજીક ફ્રેંચ અર-મારને હરાવી (૧૭૯૪); ઇંગ્લંડે ડચ લોકના કેપ ઓફ ગુડ હોપ અને સીલોન ટાપુ જીતી લીધાં; ૧૭૯૭ માં જર્વિસ અને નેલ્સને સેંટ વિન્સેંટ નજીક સ્પેનિશ અરમારને અને ડંકને કૈપર ડાઉન નજીક ડચ અરમારને શિકસ્ત આપી; તેને લીધે ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સવારી આવવાની ખીક જતી રહી.

૧૭૯૮ માં નેપોલીઅને ઇજિપ્ટ પર ચડાઈ કરી, પણ નેલ્સને નાઇલની લડાઈમાં ફ્રેંચ અરમારને હરાવી (૧૭૯૮); અને ૧૮૦૧ માં એલેક્ઝાંડ્રિયાની લડાઈમાં ફ્રેંચોને હરાવ્યા.

૧૮૦૦ માં નેપોલીઅને મોરૅગો આગળ અને ફ્રેંચ સેનાપતિ

મેરોએ હોહેનહાઇનની લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યોનો પરાજય કર્યો, તેને લીધે ઑસ્ટ્રિયાએ નેપોલીઅન સાથે સલાહ કરી દીધી.

૧૮૦૨ આમીન્સની સંધિ. ઇંગ્લંડે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને સ્વીકાર કર્યો. એ સંધિથી સૌસૌએ પોતે જીતેલો મુલક પાછો આપવો એવું કર્યું હતું.

૧૮૦૩-૧૮૧૫ પાછું યુદ્ધ :—

નેપોલીઅને ઇંગ્લંડ પર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાની બાજી રચી. પણ નેલ્સને ટ્રાલ્ગરની લડાઈમાં ફ્રેંચ અરમારના પુરચા ઉડાની દીધા એટલે નેપોલીઅનની ઇચ્છા પાર પડી નહિ.

જમીન ઉપર નેપોલીઅને ઑસ્ટ્રિયનની લડાઈમાં (૧૮૦૫) ઑસ્ટ્રિયાને અને જીનાની લડાઈમાં (૧૮૦૬) પ્રશિયાને અને ફ્રીડલંડની લડાઈમાં (૧૮૦૭) રશિયાને હાર આપી તેમને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી.

૧૮૦૭ માં ઇંગ્લંડના વેપારને ઘોઠા પહોંચાડવા માટે બર્લિન ડિક્રી નામનું ફરમાન કાઢ્યું.

૧૮૦૭ બર્લિન ડિક્રીના જવાબમાં ઇંગ્લંડે ઑર્ડર્સ ઇન કાઉન્સિલ કાઢી યુરોપના વેપારની નાકેબંધી કરી.

પેનિનશુલર યુદ્ધ (૧૮૦૮-૧૪) :—

નેપોલીઅનની બર્લિન ડિક્રીની વિરુદ્ધ ચાલવાની પોર્ટુગલે હિંમત કરી. પોર્ટુગલને ઇંગ્લંડની મદદ. સ્પેનની અંતર્ય બાબતમાં હાથ ધાલી નેપોલીઅને પોતાના સગાને ગાદીપર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી સ્પેન નેપોલીઅનની સામે થયું. ઇંગ્લંડની સ્પેનને મદદ. સર જૉન મૂર અને તેના મરણ પછી સર આર્થર વેલેસ્લી (જ્યુક ઑફ વેલિંગટન) સ્પેનમાંનાં બ્રિટિશ સૈન્યોના સેનાપતિ.

૧૮૦૯ ટેલાવેરાની લડાઈમાં વેલેસ્લીએ ફ્રેંચ સૈન્યને હરાવ્યું.

- ૪ નીચલા વર્ગના લોકને રાજ્યકારભારમાં હાથ ન ધાલવા દેવાની રાજ અને ઉપલા વર્ગના લોકની રાજનીતિ, અને તે માટે રાજસત્તા સામે પ્રજાનો ગુસ્સો.
- ૫ વોલ્ટર, રસો વગેરે લેખકોએ લોકના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય વિચારોમાં આણેલી ક્રાંતિ.

ફ્રાન્સમાં ઉથલપાથલ :—

૧૭૮૯ ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ. ફ્રાન્સની પાર્લમેન્ટની (સ્ટેટ્સ જનરલ) બેઠક. તેને હાથે અમીર ઉમરાવ અને ધર્માધિકારી વર્ગોના વિશિષ્ટ સરંજામી હકો રદ. નીચલા વર્ગના લોકોએ પેરિસમાં શરૂ કરેલી ધાંધલ. બેસિટલ જલ તોડી અંદરના કેદીઓને મુક્તિ, સર્વ રાજ્યદ્વારી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા તેમના પ્રયત્ન; સરદાર વર્ગના લોકોપર અત્યાચાર, તેમનું ફ્રાન્સમાંથી પલાયન. રાજને કેદ. ક્રાંતિકારી લોકના હાથમાં સત્તા. સર્વત્ર અંધાધુંધી અને અરાજકતા.

ફ્રાન્સમાં લોકસત્તાક રાજ્ય ૧૭૯૨-૧૮૦૪ :—

૧૭૯૨-૯૫ ઝૂનની ક્રાંતિકારી લોકોના હાથમાં સત્તા. રૉબસપીઅર અને ડૅન્ટન આગેવાનો. ૧૭૯૩ માં રાજ ૧૬ માં લુઈ અને તેની રાણી મેરી આંત્વાંને ફાંસી. યુરોપના રાજ્યો સાથે લડાઈ.

૧૭૯૫-૧૭૯૯ ડિરેક્ટરીના (પાંચ સભાસદોનું મંડળ) હાથમાં સત્તા.

૧૭૯૯-૧૮૦૪ નેપોલીઅને લોકપ્રતિનિધિ (કૉન્સલ) તરીકે સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી.

ફ્રાન્સમાં રાજસત્તા સ્થાપન થઈ ૧૮૦૪-૧૮૧૫ :—

૧૮૦૪-૧૮૧૪ નેપોલીઅનનો ફ્રેંચોના શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેક. ૧૮૧૪ સુધી તેના હાથમાં સત્તા. દેશમાં તેણે કરેલા સુધારા, અને આખા યુરોપ સાથે કરેલી લડાઈઓ.

૧૮૧૪ મિત્ર રાજ્યોએ નેપોલીઅનને પકડી કેદી તરીકે એલ્યા મોકલાવ્યો.

૧૮૧૫ નેપોલીઅન એલ્યામાંથી નાસી છૂટ્યો. વૉટરલૂની લડાઈ પછી નેપોલીઅનને કેદ કરી સેંટ હેલીનાના ટાપુમાં મોકલાવ્યો. ત્યાં ૧૮૨૧ માં તે મરણ પામ્યો.

૧૮૧૫ ૧૬ મા લુઈનો છોકરો ૧૭ મો લુઈ મરણ પામેલો હોવાને લીધે ૧૮ મો લુઈ ફ્રાન્સની ગાદીપર આવ્યો.

ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિષે ઇંગ્લંડનો પ્રજામત અને તેની રાજ્યનીતિ:—

૧ જુલમી અને અનિયંત્રિત રાજ્યકર્તાઓ વિરુદ્ધ ફ્રેંચ લોકોએ ચલાવેલી ચળવળ અને તે માટે ઇંગ્લિશ પ્રજાની સહાનુભૂતિ.
૨ ક્રાંતિકારી લોકોએ કરેલા અત્યાચાર માટે તે લોકો તરફ ઇંગ્લિશ લોકોની શંકાની નજર. ૧૭૯૦ માં એડમંડ બર્ક નામના વિદ્વાન લેખકે ‘ ફ્રાન્સના રાજ્યપરિવર્તન વિષે વિચાર ’ નામનું પુસ્તક લખી ઇંગ્લિશ પ્રજામત ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિરુદ્ધ કર્યો.

૩ ૧૭૯૩ ના જાન્યુઆરીમાં ફ્રાન્સના રાજા ૧૬ મા લુઈનો વધ. યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં ક્રાંતિકારક વિચારોનો પ્રચાર કરવા અને ત્યાંની પ્રજાઓને ફ્રાન્સનું અનુકરણ કરી પોતાના દેશમાં રાજ્યક્રાંતિ કરવા ઉશ્કેરવા ફ્રાન્સના પ્રયત્નો. તેથી એ ક્રાંતિકારક વિચારો પોતાના દેશમાં પ્રસારે નહિ તે માટે ઇંગ્લંડે યુરોપના બીજા દેશો સાથે સંપ કરી ફ્રાન્સ સામે લડાઈ જાહેર કરી (ફેબ્રુ. ૧૭૯૩).

ફ્રાન્સવિરુદ્ધ મિત્રરાજ્યોના સંઘ :—

૧૭૯૩-૯૭ પહોલો સંઘ :—ઇંગ્લંડ, ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા, સ્પેન અને હોલંડ.

૧૭૯૯-૧૮૦૨ બીજો સંઘ :—ઇંગ્લંડ, રશિયા, ટર્કી અને ઑસ્ટ્રિયા.

વપરાવા લાગ્યો અને તેને લીધે ઠંડીના દિવસમાં ઢોરોને શું ખવડાવવું એ ફિક્કર જે ખેડૂતોને રહેતી હતી તે ટળી ગઈ. ઢોરની ઉછેર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી કરવાની બાબતમાં એકવેલે ધણી શોધ કરી. ધણી કસ વિનાની અને હલકા પ્રકારની જમીન ખેડાણ થવા લાગી, અને પૂર્વે ખુલ્લી રહેતી જમીનોને વાડ કરી બંદ કરી દેવામાં આવી, તેને લીધે ગરીબ ખેડૂતોને તેમનાં ઢોરો ચરાવવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી. આવી રીતે ખેતી કરવાની પદ્ધતિમાં સુધારા, ખાતરના ઉપયોગ અને સારાં ઢોરોની ઉછેરને લીધે પાક પણ વધારે થવા લાગ્યો. પણ આવા સુધરેલા પ્રકારની ખેતી કરવામાં ખર્ચ ઘણો થતો હોવાને લીધે અને ગરીબ ખેડૂત તે ખર્ચ કરવાને શક્તિમાન ન હોવાને લીધે ખેડૂતોને પોતાની જમીન વેચવી પડી, મોટા મોટા જમીનદારોએ એ જમીનો રાખી અને ગરીબ ખેડૂત પોતાની જ જમીન ઉપર મજૂર થઈ રહ્યો.

(૨) યાંત્રિક શોધો, કારખાનાં અને મિલોની સ્થાપના :—

અદ્ધરમા સૈકાની શરૂઆતથી ઇંગ્લંડનો વેપાર વધતો જતો હોવાથી દેશમાં જુદા જુદા ધંધાઓ પણ શરૂ થવા લાગ્યા હતા. પણ તે બધા નાના પ્રમાણમાં અને ધરગથ્થુ હતા. પણ આ સૈકામાં આગળ જતાં ધણી અગત્યની યાંત્રિક શોધ થવાને લીધે કાપડ વણવાના ધંધામાં ઘણું પરિવર્તન થયું. જેમ્સ હુરમીન્સ નામના ગૃહસ્થે રિપનિંગ જેની નામનું સૂતર કાંતવાનું યંત્ર શોધી કાઢ્યું (૧૭૬૪). એ યંત્રની મદદથી આઠગણું વધારે સૂતર કંતાવા લાગ્યું. ત્યારપછી આર્કરાઈટ નામના ગૃહસ્થે જોઈએ તેટલું બારીક સૂતર કાઢનારું 'વોટરક્રેમ' નામનું યંત્ર શોધી કાઢ્યું (૧૭૬૭). ૧૭૭૫ માં કોમ્પટન નામના ગૃહસ્થે મ્યૂલ નામનું યંત્ર શોધી કાઢ્યું. એ યંત્રની સહાયથી ઘણું બારીક સૂતર ધણા થોડા વખતમાં નીકળવા લાગ્યું. વોટ નામના ગૃહસ્થે વરાળના બળથી ચાલતું એન્જિન શોધી કાઢ્યું (૧૭૬૪) અને તેની મદદથી જમીનમાંથી પાણી ખેંચવું, સાંચા કામ ચલાવવાં વગેરે કામો થવા લાગ્યાં. ૧૭૮૫ માં કાર્ટરાઈટ નામના ગૃહસ્થે વરાળના બળથી ચાલતી શાળો બનાવી. એ શોધો થવાને લીધે મોટી મોટી મિલો

અને કારખાનાં ઉભાં કરવાની જરૂર માલમ પડી. એવાં કારખાનાંમાં યંત્રોની મદદથી થોડા કાળમાં અને થોડે ખર્ચે પુષ્કળ માલ નીકળવા લાગ્યો. લૅક્ષાચર પરગણાંની હવા સૂતર કાંતવાને માફક હોવાથી ત્યાં કાપડ વણવાની મોટી મોટી મિલો ઉભી થઈ.

એજ અરસામાં લોખંડના ધંધામાં પણ ઘણું પરિવર્તન થયું. પૂર્વે લોખંડ ગાળવાના કામમાં લાકડાંના કોલસાનો ઉપયોગ થતો હતો, તેને બદલે હવે જમીનમાંથી ખણી કાઢેલા કોલસાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ઇંગ્લંડના પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભાગમાં લોખંડ અને કોલસા સરખા પ્રમાણમાં મળતા હોવાને લીધે એ પદાર્થોની પુષ્કળ ખાણો એ પ્રદેશોમાં નીકળવા લાગી. આમ લોખંડ સસ્તું થવાથી યંત્ર બનાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. લોખંડના ધંધાને લીધે બર્મિંગહામ, શેરીડઝ વગેરે નાનાં નાનાં ગામો મોટાં શહેરો થઈ ગયાં. હુમ્ફ્રી ડેવિસ નામના ગૃહસ્થે કોલસાની ખાણમાં કામ કરનારાઓને ઈર્ષન ન થાય માટે સેફ્ટી લેમ્પ નામનો દીવો શોધી કાઢ્યો. (૧૮૧૫). જોસફ વેજવૂડ નામના ગૃહસ્થે ચીની માટીના વાસણની બનાવટમાં ઘણા સુધારા કર્યા.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં પરિણામ :—૧૭૬૪ પછીનાં ૫૦ વર્ષમાં કાપડ, લોખંડ વગેરે ધંધાના કારખાનાં, મિલો અને ખાણો નીકળવાને લીધે ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગ, ધંધા અને વેપારની ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. કારખાનાં અને મિલો વધવાને લીધે તેમાં કામ કરવા માટે નાનાં નાનાં ગામડાં-ઓમાંથી લોકો જવા લાગ્યા. આમ થવાથી ગામડાંઓમાં નાના પ્રમાણમાં જે ઘરગથ્થુ ધંધાઓ ચાલતા હતા તે બંધ પડ્યા. ગામડાં-ઓની વસ્તી ઓછી થઈ. કેટલાંક ગામડાં તો ઉજ્જડ થઈ ગયાં. નવા ઉદ્યોગધંધાનાં ઠેકાણાં મોટાં મોટાં શહેરો બની ગયાં. પણ એ કારખાનાં અને મિલોમાં કામ કરનારા મજૂરોની સ્થિતિ તો ખરાબ થતી ચાલી. તેમાં સ્ત્રીઓ અને નાનાં છોકરાંઓ પણ કામે લગાડવામાં આવતાં હતાં. તેઓની પાસે કેડલાક કલાક કામ કરાવવું, તેમના આરોગ્ય માટે કેવી કેવી વ્યવસ્થા કરવી વગેરે બાબતો સંબંધે સરકાર તરફથી કારખાનાંના માલિકો ઉપર કોઈપણ જતની ફરજ નાંખવામાં

આ પરાક્રમ કરવા માટે વેલેસ્લીને જૂક ઑફ વેલિંગટન બનાવવામાં આવ્યો.

૧૮૧૪ વેલિંગટને દૂલ્હાની લડાઈમાં ફ્રેંચોને હરાવી સ્પેનમાંથી હાંકી કાઢ્યા.

નેપોલીઅનની રશિઆપર ચડાઈ ૧૮૧૨—સખત હંડીને લીધે હજારો ફ્રેંચ સૈનિકો મરણ પામ્યા. તેથી નેપોલીઅનને પાછ ફરતું પ્રજ્ઞું.

૧૮૧૩ રશિઅન, પ્રશિઅન અને ઑસ્ટ્રિઅન સૈન્યોએ લિપ્ઝિકની લડાઈમાં નેપોલીઅનને હરાવ્યો.

૧૮૧૪ નેપોલીઅને રાજ્યપદ છોડ્યું. મિત્રરાજ્યોએ તેને એલ્બામાં રાખ્યો. ૧૬ મા જુનના પૌત્ર ૧૮ મા જુનને ફ્રાન્સની ગાદીપર બેસાડ્યો.

૧૮૧૫ એલ્બાથી નાસી નેપોલીઅન ફ્રાન્સ ગયો. વૉટરલૂની લડાઈમાં વેલિંગટનની સરદારી નીચે મિત્ર રાજ્યોએ નેપોલીઅનને હરાવ્યો અને તેને સેંટ હેલીનાના ટાપુમાં મોકલાવી દીધો.

તે સમયમાં પાર્લમેન્ટે પસાર કરેલા મહત્વના કાયદા:—

૧૭૯૩ એલિઅન ઍક્ટ :—પરદેશી (ફ્રેંચ) ક્રાંતિકારી લોકોને ઇંગ્લંડમાં આવવાની બંધી.

૧૭૯૩ ટ્રેટર્સ કૉરસ્પૉન્ડન્સ ઍક્ટ :—રાજદ્રોહીઓના પત્રવહેવાર સંબંધે કાયદો.

૧૮૦૦ ગ્રેટબ્રિટન (ઇંગ્લંડ અને સ્કૉટલંડ) અને આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ.

૧૮૦૭ ગુલામોનો વેપાર બંધ કરવાનો કાયદો.

૧૮૧૧ રીજેન્સી બિલ. ત્રીજા જ્યોર્જનું મગજ ખસી ગયું ત્યારે રાજપુત્ર જ્યોર્જને રાજનો અધિકાર આપનારો કાયદો.

૧૮૧૨ નાદારીનો કાયદો. નૉન કૉન્ફૉર્મિસ્ટ લોકપરના પ્રતિબંધ કાઢી નાંખવામાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું

—:૦:—

અદારમા સૈકામાં ઇંગ્લંડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ:—અદારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇંગ્લંડમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થઈ ગયું. એ પરિવર્તન થયું તે પૂર્વે ઇંગ્લંડ મુખ્યત્વે ખેતીનો પ્રદેશ હતો. પણ હવે તે ઉદ્યોગધંધાનો દેશ બન્યો અને તેનો વેપાર પણ ધણો વધ્યો. એ ફેરફાર થવામાં નીચેની આખતો કારણીભૂત હતી:—(૧) ખેતીમાં સુધારા, (૨) યાંત્રિક શોધો અને તેને લીધે કારખાનાં મિલો વગેરેની સ્થાપના. (૩) રસ્તા અને પ્રવાસના સાધનોમાં સુધારા.

(૧) ખેતીમાં સુધારા:—અદારમા સૈકાની શરૂઆત સુધી ઇંગ્લંડમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો જ હતો. તે કાળે જૂની પદ્ધતિથી ખેતી કરવામાં આવતી હતી, તેથી પાકની કિપત્ત ઘણી ઓછી થતી હતી. જમીનનો કસ જતો ન રહે માટે લાગલાગટ ખે વર્ષ ખેતી કર્યા પછી એક વર્ષ જમીન પડતર રાખવામાં આવતી હતી. આમ કરવાથી ખેડાણ જમીનનો $\frac{1}{3}$ ભાગ દર વર્ષે પડતર રહેતો તેથી ઘણું નુકસાન થતું. પણ અદારમા સૈકામાં એ આખતમાં ઘણા સુધારા થયા. પાકની હેરફેર કર્યાથી અને ગાજર, સલગમ વગેરે કંદમૂળનો પાક કરવાથી જમીનનો કસ જતો નથી એવી શોધ લોર્ડ ટાઉન્સેન્ડે કરી. તેમજ ખાતરનો ઉપયોગ કરવાથી પણ જમીનનો કસ વધે છે એમ જાણવામાં આવ્યું. આ નવીન શોધોને લીધે કંદમૂળનો પાક કિપત્ત કરવામાં આવવા લાગ્યો, અને જમીનમાં ખાતર નાંખી જમીનનો કસ વધારવામાં આવવા લાગ્યો. તેથી પાક પણ વધુ ઉતરવા લાગ્યો. કંદમૂળનો પાક દોરોના ખોરાક તરીકે

લીધે શ્રીમંત લોક મુસાફરીમાં પોતાની સાથે હથિઆરબંધ નોકરો રાખતા.

જનમાલનું રક્ષણ કરવા માટે અને શાંતિ જાળવવા માટે હાલની માફક પોલિસોની વ્યવસ્થા નહોતી. તે સમયના રખેવાળો વૃદ્ધ અને અશક્ત હતા. એવા અશક્ત માણસોના હાથમાં શાંતિ જાળવવાનું કામ સોંપવામાં આવતું હતું. કેટલીક વખત તો એ રખેવાળો જ ચોરો સાથે મળી જઈ ચોરીઓ કરાવતા હતા.

તે કાળે ગુના માટે શિક્ષા પણ ફૂર હતી અને ગુનાની ગંભીરતાના પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી નહોતી. લગભગ ૧૨૮ પ્રકારના ગુના માટે ફાંસીની શિક્ષા હતી. ફાંસી ખુલ્લી જગામાં દેવામાં આવતી અને તે જોવા માટે સેંકડો લોકો જમા થતા. ચોર અને લિકારી-ઓને કેદખાને નાંખવામાં આવતા.

જેલો:—૧૮ મા સૈકામાં જેલોમાં સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. ચોર લૂંટારા વગેરે ગુનેગારોમાફક દેવાદાર લોકને પણ બેડીઓ પહેરાવવામાં આવતી. એ તુરંગો અંધારી, અસ્વચ્છ અને રોગ ફેલાવનારી હતી. તેથી તેમાં વખતો વખત જાતજાતના રોગોની મરફી થતી અને મોટી સંખ્યામાં કેદીઓ મરણ પામતા. કેદખાનાંના જેલરો ઘણા ફૂર હતા અને વારંવાર તેઓ કેદીઓનો મારતા પણ ખરા. જેલો ગુનેગારોને સુધારવા માટેની સંસ્થાઓ છે એવી તે કાળે સમજ નહોતી. ઉલટું, જેલો ગુનેગારોપર વેર લેવા માટે જ બાંધવામાં આવે છે એવું તે કાળના લોકો સમજતા હતા.

રમત ગમત, ખાણી પીણી વગેરે:—સ્ટુઅર્ટ સમયમાં કૉર્પોરેટ ધણાં વધી ગયાં હતાં અને તેથી શરાબખાજી ઓછી થઈ ગઈ હતી. તે કાળે ચા કૉર્પોરેશન પીવાની વસ્તુ નહોતી, પણ મોજશાખની વસ્તુ ગણાતી હતી.

નાટકો જોવાનો શોખ લોકમાં ઘણો વધ્યો હતો. શેક્સપીયરના નાટકો ઘણા લોકપ્રિય હતાં. રીંછ, સાંઢ વગેરે જાનવરોની સાઈમારી જોવાનો શોખ ઘણો ઓછો થઈ ગયો હતો. લોકને જુગારનો ઇંદ ઘણો લાગ્યો હતો. એ ઇંદથી હજારો લોક તારાજ થઈ જતા હતા.

ઉપલા વર્ગના લોકોમાં ટોટો થતાં તેઓ દંદ યુદ્ધ કરવા ઉતરી પડતા. તે કાળે દંદયુદ્ધની પ્રથા ઘણી પ્રતિષ્ઠિત ગણાતી હતી.

શ્રીમંત કુટુંબની સ્ત્રીઓ મ્યાનામાં ફરતી હતી.

આગલા વખતના રંગબેરંગી પોશાકને બદલે લોકો હવે સાદો પોશાક પહેરતા થયા હતા. એ સદીની શરૂઆતમાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે લોકો કમરે તરવાર લટકાવી ફરતા હતા, પણ એ સદીની આખરે તરવારને બદલે લાડીઓ વાપરવાનો રિવાજ રૂઢ થવા લાગ્યો.

ધાર્મિક વૃત્તિ:—એ સૈકામાં સામાન્ય લોક અને ધર્માધિકારીઓમાં ધાર્મિક વૃત્તિ ઓછી થવા લાગી હતી. ગરીબ અને નિરાધાર લોકોતરફ દયા બતાવવાને બદલે લોકો તેમના તરફ તુચ્છકારથી જોતા, તેથી લોકમાં ધાર્મિક વૃત્તિ જનગૃત કરવા માટે અને સ્વાર્થત્યાગ, દયા વગેરે બાબતની લાગણી ઉત્પન્ન કરવા માટે જૉન વેલ્સ્લી નામના ગૃહસ્થે ઘણી મહેનત કરી. તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે વ્યાખ્યાનો આપી અને પ્રવચનો કરી એ બાબતમાં લોકમાં જનગૃતિ આણી. એના મતપ્રમાણે ચાલનારા લોક ‘મેથોડિસ્ટ’ કહેવાય છે.

સાહિત્ય:—એ કાળમાં સારા સારા લેખકો અને કવિઓ થઈ ગયા અને તેમણે ઉત્તમ પુસ્તકો લખી ઇંગ્લિશ સાહિત્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. ડૉ. જૉન્સને ઇંગ્લિશ ભાષાનો શબ્દકોશ તૈયાર કર્યો. ગિબ્બને (૧૭૩૭-૧૭૯૭) ‘રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ’ નામનો એક ઇતિહાસિક ગ્રંથ લખ્યો. પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર અને કવિ સર વૉલ્ટર સ્કૉટ (૧૭૭૧-૧૮૩૨), બાયરન (૧૭૮૮-૧૮૨૪), ગોલ્ડસ્મિથ (૧૭૨૮-૧૭૭૪), પોપ વગેરે કવિઓ ગલિવરની વાર્તાનો લેખક સ્વિફ્ટ વગેરે સાક્ષરો એ જ કાળમાં થઈ ગયા.

૧૮ મા સૈકામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય

સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ:—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ ૧૮ મા સૈકા અગત્યનો છે. એ સૈકાની શરૂઆતમાં સ્ટુઅર્ટ સમયમાં ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા પર ૧૩ બ્રિટિશ સંસ્થાનો સ્થાપન થયાં

આવી ન હતી. તેમજ ધરગથ્ય ઉદ્યોગધંધાનો નાશ થવાને લીધે અને યંત્રોની મદદથી થોડા માણસો મારફતે પુષ્કળ કામ થતું હોવાને લીધે ધણું લોકો કામકાજ વિનાના થઈ ગયા. બેકારી વધી હુલ્લડો થયાં અને બેકાર લોકોને એ નવીન સાંચાકામની ભાંગફોડ કરવાની જરૂર લાગવા માંડી.

(૩) વહેવારનાં સાધનોમાં સુધારા; નહેરો, ગાડીના રસ્તા, આગગાડીના રસ્તા અને આગબોટો:—૧૮ મા સૈકામાં રસ્તા ઘણા ખરાબ હતા અને તેથી વહેવારના કામમાં ઘણી અડચણ પડતી. બ્રિટલે નામના એક માણસે વુલ્સ્લીથી મેંચેસ્ટર સુધી એક નહેર ખોદી, અને ત્યારપછી એવી અનેક નહેરો ખોદવામાં આવી (૧૭૬૧). મેંકેડમ નામના એક ઇજનેરે પથર અને કાંકરાથી પાકા રસ્તા કરવાની નવી રીત દાખલ કરી અને એ રીતના ધણા નવા રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા. પાકા રસ્તા અને નહેરોથી વહેવાર ઘણો વધ્યો. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે મુસાફરો અને માલ લઈ જનારી થોડાગાડીની સંખ્યામાં પણ ઘણો વધારો થયો. પછી સ્ટીવનસને વરાળથી જમીનપર ચાલતું એંજન બનાવ્યું તેથી ૧૯ મા સૈકાની શરૂઆતથી આગગાડીના રસ્તા બંધાવા માંડ્યા; અને ૧૮૩૦ માં લિવરપૂલથી મેંચેસ્ટર સુધી પ્રથમ આગગાડી ચાલવા લાગી. એટલે હવેથી ઉતાડ અને માલ આગગાડીને રસ્તે જવા આવવા લાગ્યા. ૧૮૧૨ માં વરાળથી ચાલતી પહેલી આગબોટ બનાવવામાં આવી અને પછી એવી ઘણી આગબોટો બનવા લાગી.

વેપારની વૃદ્ધિ:—ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે ઇંગ્લંડમાં પાકા માલ પુષ્કળ બનવા લાગ્યો હતો. અદારમા સૈકામાં ઇંગ્લંડનાં સંસ્થાનો અને સામ્રાજ્યમાં પુષ્કળ વધારો થયો હોવાથી દૂરદૂરના દેશોમાં ઇંગ્લંડનો માલ ખપવા લાગ્યો. ત્યારપછી આગગાડી અને આગબોટો ચાલુ થયાને લીધે થોડા વખતમાં અને ઓછે ખર્ચે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પ્રવાસ કરવાનું અને માલ મોકલવાનું બની શક્યું અને તેથી વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન મળ્યું.

સામાજિક સ્થિતિ

જનસમાજ :—૧૮ મા સૈકામાં ઇંગ્લંડની વસ્તી પણ ઘણી વધી. સાધારણ રીતે સમાજના (૧) અમીર ઉમરાવ અને સરદાર, (૨) ધર્માધિકારી, (૩) વેપારી, કારખાનાં અને મિલના માલિક અને પરચુરણ ઉદ્યોગધંધા કરનારા અને (૪) ખેતીના અને કારખાનાંના મજૂર એવા ચાર વર્ગો હતા. રાજકીય સત્તા મુખ્યત્વે કરીને અમીર ઉમરાવ, જમીનદાર, મોટા મોટા વેપારી અને કારખાનાં-વાળાઓના હાથમાં હતી. સરદારો અને અમીર ઉમરાવો ઉમરાવની સલાના સલાસદ હતા. ઉમરાવ કુટુંબનો સૌથી મોટો છોકરો બાપના મરી ગયા પછી ઉમરાવની સલાનો સલાસદ થતો, અને નાના છોકરાઓ અને બાપની જિંદગી દરમ્યાન મોટા છોકરા આમની સલાના સલાસદ થઈ શકતા. ૧૩ મા અને ૧૪ મા સૈકામાં ચૂંટણીના જે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા તેમાં ફેરફાર થયા નહોતા, તેથી આમની સલામાં જમીનદાર વર્ગના ઘણા સલાસદ ચુંટાઈ આવતા. મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના લોકોને ચૂંટણી માટે મતાધિકાર નહોતો. અદારમાં સૈકાના પહેલા અર્ધભાગમાં ઇંગ્લંડમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થવાને લીધે ઇંગ્લંડના વેપાર ધંધામાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ અને દેશની સંપત્તિમાં ઘણો વધારો થયો. પણ ગરીબ અને શ્રીમંત વર્ગના લોકો વચ્ચે વિરુદ્ધ લાગણી ઘણી તીવ્ર થઈ.

શહેરોની વૃદ્ધિ :—ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે ઇંગ્લંડના ઉત્તર અને મધ્યભાગમાં કારખાનાં અને મિલો ઉભાં થવા લાગ્યાં અને તેથી મોટાં મોટાં શહેરો બંધાવા લાગ્યાં. ગામડાંઓની વસ્તી ઓછી થવા લાગી અને શહેરોની વસ્તી વધવા લાગી.

ધાડ, ચોરી અને તેના બંદાબસ્ત :—શહેરોના રસ્તા સાંકડા હતા અને રાત્રીને વખતે રસ્તામાં બત્તી રહેતી નહિ. મોટાં મોટાં શહેરોના રસ્તામાં ચોર, ગુંડા વગેરે મવાલી લોક તરફથી લોકોને ઘણો ઉપદ્રવ થતો હતો. દમદમટી આવી લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવવાના ધંધામાં એ ભામટા લોક ઘણા પ્રવીણ હતા. પરિસ્થિતિ આવી હોવાને

હતાં. તેમાં ૧૭૩૨ માં જ્યોર્જિઆ સંસ્થાનનો ઉમેરો થયો હતો. ત્યાં હડસન અખાતની નજીકનો મુલક પણ અંગ્રેજોના તાબામાં હતો. તેમ જ શેરડી અને તંબાકુની ખેતીને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓ પણ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા હતા. વેપારી બાબતમાં ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીએ પોર્ટુગીઝ અને ડચ લોકોને મારી હાકવી હિંદુસ્થાનમાં સુરત, મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં વેપારી વખાણે સ્થાપન કરી હતી. આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ગેબિઆ અને ગોલ્ડ કોસ્ટ અને દક્ષિણ ઍટલાંટિક મહાસાગરમાં સેંટ હેલીનાનો ટાપુ, એ ઠેકાણાં ઇંગ્લિશોએ ખોતાના તાબામાં લઈ લીધાં હતાં. ૧૭૧૩ માં થયેલી યુરોપની સંધિથી યુરોપમાં જિજ્ઞાસુ અને માર્શનૉર્ડના અગત્યના સ્થળો અંગ્રેજોને મળ્યાં હતાં. ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેંચ લોકના તાબાનાં ન્યૂ ફ્રાન્સિસ અને નોવાસ્કોશિઆ ઇંગ્લંડને મળ્યાં હતાં, અને દક્ષિણ અમેરિકામાંના સ્પેનના સંસ્થાનો સાથે ઇંગ્લંડનો વેપાર પણ શરૂ થયો હતો.

વેપાર, સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોની બાબતમાં ઇંગ્લંડ ઘણું આગળ વધવાને લીધે ૧૮ મા સૈકામાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે સ્પર્ધા શરૂ થઈ લડાઈઓ ચાલવા માંડી હતી. પણ તેમાં ફ્રાન્સનો પરાજય થયો અને સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું કાયમ થયું. અમેરિકા, આફ્રિકા અને હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લંડના તાબાના મુલકો ઘણા વધી ગયા. પણ એ કાળમાં ઇંગ્લંડના ઉત્તર અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં (૧૭૮૩), તોપણ ત્યાં ફ્રાન્સના તાબાનું કંનેડા સંસ્થાન અંગ્રેજોએ જીતી ખોતાને તાબે કરી લીધું. એ જ સૈકામાં ઑસ્ટ્રેલિઆ અને ન્યૂઝીલંડ ખેતોની શોધ થઈ (૧૭૭૦) અને ત્યાં અંગ્રેજોએ ખોતાનાં સંસ્થાનનો પાયો નાંખ્યો (૧૭૮૮). ૧૮૦૬ માં આફ્રિકાને દક્ષિણ કિનારે આવેલું ડચ લોકનું સંસ્થાન ‘કેપ કોલોની’ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું અને ત્યાં ૧૯ મા સૈકામાં બીજાં કેટલાંક બ્રિટિશ સંસ્થાનો સ્થાપન થયાં અને આગળ જતાં એ બધાં સંસ્થાનોનું એકીકરણ થઈ ‘યુનિયન ઑફ સાઉથ આફ્રિકા’ નામનું મોટું સંસ્થાન બન્યું (૧૯૧૦).

હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ સત્તાની વૃદ્ધિ:—૧૮ મા સૈકામાં ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વખારો સુરત, મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં હતી. ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મુખ્ય વખાર પૉંડિચેરીમાં હતી. પછી એ બે કંપનીઓ વચ્ચે વેપાર અને મુલકગીરી માટે લડાઈઓ થવા માંડી. ફ્રેંચ ગવર્નર ડૂપ્લે ઘણી મહેનજવાળો માણસ હતો. પોતાના હાથ નીચે હિંદીઓનું લશ્કર ઉભું કરી તેને યુરોપીઅન ઢંગ ઉપર તાલીમ આપી હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેંચ સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એવી તેની મહત્વકાંક્ષા હતી. મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબ ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યા પછી મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી થવા

ડૂપ્લે

લાગી, ઠેકાણે ઠેકાણેના નવાબો અને સૂબેદારો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા અને એક બીજા પર સરસાઈ મેળવવા માટે મોઢિમાંહે લડવા લાગ્યા. એ આંતર કલહનો લાભ લઈ ડૂપ્લેએ કર્ણાટકમાં ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પણ **રૉબર્ટ ક્લાર્ક** નામના ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એક શૂરા કારકૂને ડૂપ્લેની બધી બાજુ બરબાદ કરી નાંખી. ત્યારે ક્રાન્સની સરકારે તેને પાછો બેલાવી લીધો (૧૭૫૪). પછી યુરોપમાં સમવાર્ષિક યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં વૉંદિવોશની લડાઈમાં (૧૭૬૦) અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોને હરાવી તેમની સત્તાનો નાશ કર્યો અને કર્ણાટકમાં અને હૈદરાબાદમાં પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપી ઉત્તર સરકાર પ્રાંત પોતાના તાબામાં લીધો.

તેજ પ્રમાણે બંગાળમાં **પ્લાસી**ની લડાઈમાં (૧૭૫૭) અંગ્રેજોએ બંગાળના નવાબ સિરાજ ઉદ્દૌલાને હરાવી તેમના કબા પ્રમાણે ચાલનાર મિરજાફર નામના માણસને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો. ત્યારપછી ૧૭૬૫ માં અંગ્રેજોએ મોગલ શહેનશાહ પાસેથી બંગાળ,

અહાર અને ઓરિસાની દિવાની એટલે મહેસૂલ ઉધરાવવાનો હક મેળવ્યો.

રૉબર્ટ ક્લાઈવ

૧૭૭૩ માં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ નામનો કાયદો ઘડી બંગાળના ગવર્નરને હિંદુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ બનાવી

ધણા ખરા ભાગપર પોતાની સત્તા ખેસાડી (૧૮૧૮). આપ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ હકૂમતનો મુલક વધતો ગયો.

સારાંશ

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ

(૧) ખેતીમાં સુધારા—ટાઉન્સેન્ડની શોધ. જમીનનો કસ જાળવી રાખવા માટે પાકોની ફેરબદલી અને કંદમૂળના પાક. ખેડવેલની શોધ પ્રમાણે દોરોની ઉછેર. નવી જમીનો ખેડાણ થવાથી ખેતીની પેદાશમાં વધારો.

(૨) યાંત્રિક શોધો—હારગ્રીવનું સૂતર કાંતવાનું ‘સ્પિનિંગ જેની’ નામનું યંત્ર (૧૭૬૪); આર્ક રાઇટનું બારીક સૂતર કાઢવાનું ‘વૉટરક્રેમ’ યંત્ર (૧૭૬૭); કૉમ્પટનનું થોડા વખતમાં પુષ્કળ બારીક સૂતર કાઢવાનું ‘મ્યૂલ’ નામનું યંત્ર; વૉટનું વરાળના બળથી ચાલતું એન્જિન (૧૭૬૪); કાર્ટરાઇટની વરાળબળથી ચાલતી શાળો (૧૭૮૫); કોલસાની ખાણમાં વાપરવાલાયક ડેવિનો ‘સેફ્ટી લૅમ્પ’ (૧૮૧૫).

(૨) કારખાનાં અને મિલોની સ્થાપના. ઉપલી યાંત્રિક શોધોને લીધે સૂતર કાંતવા અને વણવાના ધંધામાં પરિવર્તન. મિલોની સ્થાપના, તેથી વધુ માલની પેદાશ. લોખંડ અને કોલસાના ધંધામાં પણ ક્રાંતિ. એ ઉદ્યોગધંધામાં ઇંગ્લંડના ઉત્તર અને મધ્યભાગ આગળ પડ્યા અને તેમાં વસ્તીની વૃદ્ધિ. ઘરગથુ ધંધા બધ પડ્યા તેને લીધે અને યાંત્રિક શક્તિથી થોડા માણસોને હાથે ઘણું કામ થવા માંડ્યાથી ખેડારી વધી.

(૩) વહેવારના સાધનોમાં સુધારા—ખ્રિડલે નામના ગૃહસ્થે નહેરો ખોદી (૧૭૬૧).

મેક્ડોમ નામના ઇજનેરે પાકા રસ્તા બનાવવાની નવી રીત શોધી કાઢી અને તે રીતથી ઘણા નવા રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા.

વરાળથી ચાલતી આગબોટ (૧૮૧૨). સ્ટીવનસનની જમીનપર ચાલતાં ઍન્જિનની શોધ અને સિવરપૂલ અને મેંચેસ્ટર વચ્ચે પહેલી રેલ્વે ચાલુ થઈ (૧૮૩૦). વહેવારના સાધનો સુધાર્યાથી વેપારની વૃદ્ધિ.

સામાજિક સ્થિતિ

જનસમાજ—વસ્તીનો સુધારો. રાજદારી સત્તા જમીનદારોના હાથમાં.

શહેરોની વૃદ્ધિ—ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે શહેરોની વૃદ્ધિ. ધાડ, ચોરી અને તે માટે બંદાબસ્ત—ચોર, લૂટારાઓનો ઉપદ્રવ. રખેવાળો નાલાયક. ગુના માટે નિર્દય શિક્ષા.

તુરંગા—જેલો અંધારી, રોગવાળી. ગુનેગારોને સુધારવાને બદલે કેદીઓપર વેર લેવા માટે જેલો છે એવી તે કાળે સમજ.

રમતગમત, વ્યસન વગેરે—નાટકો જેવાનો શોખ. જુગારની લત મોટા પ્રમાણમાં. ટંટા, લડાઈ પતાવવા માટે દંડયુદ્ધ કરવું એ માનભરેલું ગણાતું. રંગબેરંગી પોશાકને બદલે સાદા પોશાક તરફ વળણ. અદારમી સદીને અંતે તરવાર લટકાવવાને બદલે ડાંગ, લાડી રાખવાનો રિવાજ ચાલુ થયો.

ધાર્મિક વૃત્તિ—ધર્મતરફ બેદરકારી. ધાર્મિક વૃત્તિ જનગૃત કરવા માટે જૉન વેલ્સ્લીની કોશિશ. મેથોડિસ્ટ પંથની સ્થાપના.

સાહિત્ય—વિદ્વાન પંડિત જૉન્સનનો શબ્દકોશ. ઇતિહાસકાર ગિબન. નવલકથાકાર સ્કૉટ અને કવિ બાયરન અને ગોલ્ડસ્મિથ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય

ઉત્તર અમેરિકામાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં, પણ કેનેડા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ બેટા અંગ્રેજોને તાબે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેપ કોલોની સંસ્થાન મળ્યું (૧૮૦૬). ઑસ્ટ્રેલિઆ અને ન્યૂઝીલેન્ડની શોધ (૧૭૭૦). હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ તાબાના મુલકની વૃદ્ધિ.

પરિશિષ્ટ ૧

૧૮ મા સૈકાના પ્રસિદ્ધ પુરુષો

રૉબર્ટ વૉલ્પોલ (૧૬૭૬-૧૭૪૫) :—રૉબર્ટ વૉલ્પોલનો જન્મ ૧૬૭૬ માં નોર્ફોલ્ક પરગણામાં થયો હતો. તે ૨૪ મે વર્ષે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો હતો. તે વ્હિગ પક્ષનો હતો. નાણાંસંબંધી બાબતોમાં તે ઘણો હોશિયાર હતો. પ્રખ્યાત સેનાપતિ માર્લબોરોની તેના પર ઘણી મહેરબાની હતી, તેથી એનની કારકીર્દીમાં કેટલાક વર્ષ તેને પ્રધાનમંડળમાં લેવામાં આવ્યો હતો. ૧ લા જ્યોર્જના વખતમાં સાઉથ સી કંપનીની રાષ્ટ્રીય કરજ આપવાની જે યોજના હતી તેની વિરુદ્ધ વૉલ્પોલ અસલથી જ હતો. ૧૭૨૧ માં જ્યારે કંપનીએ દેવાળું કાઢ્યું અને તેથી હજારો શેર લેનારાઓને નુકસાન થયું અને ઇંગ્લેન્ડની પત પણ ગઈ, ત્યારે વૉલ્પોલે બહાર પડી ઇંગ્લેન્ડની આબરૂ બચાવી અને બન્યા તેટલા લોકોને બચાવ્યા. ૧ લા જ્યોર્જ તેને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો. જ્યોર્જ કારભારમાં માથું મારતો નહોતો તેથી વૉલ્પોલના હાથમાં સર્વ સત્તા આવી હતી. તે ઉપરથી તે ઇંગ્લેન્ડનો પહેલો વડો પ્રધાન કહેવાયો છે. અને મુખ્ય પ્રધાનના નેતૃત્વ નીચે પ્રધાનમંડળ મારફત રાજ્યકારભાર કરવાની પદ્ધતિ-કૉબિનેટ પદ્ધતિ-શરૂ થઈ. પોતાના જ હાથમાં સર્વ સત્તા રહે તે માટે તેના કરતાં વધારે હોશિયાર માણસોને તે પ્રધાનમંડળમાં નીમતો જ નહિ. ૧૭૨૧ થી ૧૭૪૨ સુધી ચાલુ ૨૧ વર્ષ તે ઇંગ્લેન્ડનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. પોતાના જ હાથમાં બધી સત્તા રાખવા માટે તે

લાંચરૂશવત પણુ આપતો હતો. ‘પૈસાથી સર્વ કાંઈ વશ થઈ શકે છે’ એમ તે વારંવાર કહેતો. ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધા અને વેપાર વધારવા માટે તેણે આયાત અને નિકાસની ધણી જાણસોપરની જગ્યાત કમી કરીને ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેથી વેપારની વૃદ્ધિ થઈ. તે શાંતતાવાદી હતો. તેથી બનતાં સુધી યુદ્ધોથી દૂર રહેતો. પણુ તેની એ શાંતિની રાજ્યનીતિને લીધે લોકમત તેની વિરુદ્ધ થયો હતો. ત્યારે તેણે ૧૭૩૯ માં સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરી. પણુ એ લડાઈમાં તેની અપકીર્તિ થઈ અને પ્રજામત તેની સામે ઘણો ઉરકરાયો, તેથી તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું (૧૭૪૨). ત્યારપછી તેને ઑક્સફર્ડનો અર્લ બનાવવામાં આવ્યો. પછી ૧૭૪૫ માં તે મરણ પામ્યો.

વિલિઅમ પિટ (મોટો) ચેંબામનો અર્લ (૧૭૦૮-૧૭૭૮):—વિલિઅમ પિટ ૧૭૦૮ માં જન્મ્યો હતો. ૧૭૩૫ માં તે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો. તે ઉત્તમ વકતા હતો. અને પોતાનાં ભાષણુ અને સમયસૂચકતાથી સર્વના ઉપર તે સારી છાપ પાડી શકતો હતો. તે વ્હિગ પક્ષનો હતો, પણુ તે વખતના વ્હિગ મુખ્ય પ્રધાન વૉલ્પોલની સર્વ સત્તા પોતાના જ હાથમાં રાખવાની નીતિ, અને લાંચરૂશવતથી રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ તેને ગમતી ન હોવાથી તે વૉલ્પોલના કારભારપર કડક ટીકા કરતો હતો. તેથી વૉલ્પોલની વિરુદ્ધ પાર્ટીના તે નેતા થઈ પડ્યો. તે ઘણો લોકપ્રિય થયો હતો. પેલ્હામ જ્યારે વડો પ્રધાન થયો ત્યારે તેણે પિટને પોતાના પ્રધાનમંડળમાં લીધો. ૧૭૫૬ માં સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેમાં ફ્રાન્સને હાથે ઇંગ્લંડ સર્વત્ર હારતું હતું ત્યારે પિટને પ્રધાનમંડળમાં લો એવી માગણી સર્વ તરફથી થઈ રહી, ત્યારે ન્યૂ કંસલે તેને પોતાના મંત્રીમંડળમાં લીધો, અને ફ્રાન્સને હરાવવા માટે લડાઈ માટેની સર્વ વ્યવસ્થા તેને સોંપી. તેણે અમેરિકા, હિંદુસ્થાન વગેરે લડાઈને ઠેકાણે યોગ્ય માણસો અને જોઈતી યુદ્ધસામગ્રી મોકલી ફ્રેંચોનો પરાજય કર્યો. ત્રીજા જ્યોર્જ રાજ્યએ તેની સૂચના પ્રમાણે સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરી નહિ ત્યારે તે પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી

થયો (૧૭૬૧), અમેરિકામાંના ઇંગ્લિશ સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે ટોટા શરૂ થયો ત્યારે સંસ્થાનવાસીઓની સંમતિ વિના તેમના પર કર મૂકવા જોઈએ નહિ એવો મત પિટે જાહેર કર્યો હતો. ત્યારપછી તેને એધામનો અર્થ બનાવવામાં આવ્યો. છેવટે ટોટા વધી યુદ્ધ શરૂ થયું અને એ યુદ્ધમાં આખરે ઇંગ્લંડની હાર થઈ, ત્યારે સંસ્થાનવાસીઓએ જાહેર કરેલી સ્વતંત્રતા કપૂલ રાખવી કે નહિ એ પ્રશ્ન પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ આવ્યો. તે વખતે પિટે (એધામે) સંસ્થાનવાસીઓ જે રાજ્યદ્વારી હોકા માગે તે આપવા, પણ તેમને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી નીકળી જવા દેવા જોઈએ નહિ એવું ભાષણ ઉમરાવોની સભામાં કર્યું. ભાષણ કરતાં કરતાં જ સભાગૃહમાં મૂર્છા પાઈ તે જમીનપર પડ્યો. પછી થોડા દિવસ રહી તે મરણ પામ્યો (૧૭૭૮).

જ્યોર્જ વૉશિંગટન (૧૭૩૨-૧૭૯૯):—જ્યોર્જ વૉશિંગટન અમેરિકામાં વર્જિનિયા સંસ્થાનમાં ૧૭૩૨ માં જન્મ્યો હતો. નાનપણમાં તેણે લશ્કરી શિક્ષણ લઈ સૈન્યમાં નોકરી કરી હતી અને ઉંચા હોદ્દાની જગાસુધી ચઢ્યો હતો. સમવાર્ષિક યુદ્ધમાં અમેરિકાના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનવાસીઓ સાથેની લડાઈમાં તેણે સારી નામના મેળવી હતી પણ પછી લશ્કરી નોકરી છોડી દઈ વર્જિનિયા સંસ્થાનની ધારાસભામાં દાખલ થઈ તેણે સાઈ કામકાજ કર્યું હતું. તે બડો મુત્સદ્દી હતો અને સર્વનો તેના પર પ્રેમ હતો. અમેરિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોએ ઇંગ્લંડવિરુદ્ધ લડાઈ શરૂ કરી ત્યારે સંસ્થાનવાસીઓએ તેને પોતાના સૈન્યનો સેનાપતિ નીમ્યો. આ લડાઈમાં તેનું યુદ્ધકૌશલ્ય સારી રીતે દેખાઈ આવ્યું. ઉત્તમ યુદ્ધકુશળતા, સારા રાજનીતિજ્ઞપણાં, નિઃસ્પૃહતા અને કાર્યદક્ષતાના ગુણોથી તે લોકમાં સાઈ માન પામ્યો હતો. સંસ્થાનવાસીઓએ જ્યારે પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ત્યારે તેઓએ વૉશિંગટનને પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો એ વાર અધ્યક્ષ નીમ્યો હતો. ૧૭૯૭ પછી રાજ્યદ્વારી નિઃશ્વેચીમાંથી વાનપ્રસ્થ થઈ ૧૭૯૯ માં તે મરણ પામ્યો.

એડમંડ બર્ક (૧૭૨૯-૧૭૯૭):—ત્રીજા જ્યોર્જની કારકિર્દીમાં

નામાંકિત વક્તા, ઉત્તમ લેખક અને રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ તરીકે એડમંડ બર્કે સારી નામના મેળવી હતી. તેનો જન્મ ૧૭૨૯ માં થયો હતો. ૧૭૬૬ માં તે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો. એ વ્હિગ પક્ષનો હતો. ઇંગ્લંડને સંસ્થાનો સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે સંસ્થાનોની સંમતિ વિના તેમના પર કર મૂકવો જોઈએ નહિ એવો મત બર્કે જાહેર કર્યો હતો. આમની સભાના જે સભાસદોએ વોરન હેસ્ટિંગ્ઝ સામે ખટલો ઉભો કર્યો હતો તેમાં એડમંડ બર્કે મુખ્ય હતો. ૧૭૮૯ માં જ્યારે ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને ક્રાંતિકારી લોકોને હાથે ધણો અત્યાચાર થવા લાગ્યો ત્યારે ક્રાંતિનો પવન ઇંગ્લંડમાં વાય નહિ તે માટે અને ફ્રાન્સની ક્રાંતિ વિરુદ્ધ ઇંગ્લિશ પ્રજામત ઉશ્કેરવા માટે તેણે ‘ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિષે વિચારો’ (Reflections on the French Revolution) નામનું પુસ્તક લખ્યું. બર્કે ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો.

વિલિઅમ પિટ (નાનો) (૧૭૫૯-૧૮૦૬) :—વિલિઅમ પિટ મોટા વિલિઅમ પિટ, એધામના અલ્લેનો છોકરો થતો હતો. તે ૨૪ વર્ષની નાની ઉંમરે ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન થયો હતો (૧૭૮૩). એ ટોરી પક્ષનો હતો. તે વાદવિવાદ કરવામાં ઘણો હોશિયાર અને કાર્યદક્ષ હોવાને લીધે તેણે સર્વપર સારી છાપ પાડી હતી. તેણે ૧૭૮૩-૧૮૦૧ અને ૧૮૦૪-૧૮૦૬, એમ વીસ વર્ષ સુધી પ્રધાનવટું કર્યું હતું. તેના પ્રધાનવટાં દરમિયાન તેણે હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભાર સંબંધમાં ‘પિટનું ઇંડિઆ બિલ’ (૧૭૮૪), આઇરિશ અને ઇંગ્લિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ બિલ (૧૮૦૦), વગેરે કાયદા કર્યા હતા. તેમ જ ગુલામોનો વેપાર બંધ કરાવવા મથન કરનાર વિલિઅમ વિલ્મરફેસેને તેણે ઘણી સહાય કરી હતી. આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોક પરના ધાર્મિક પ્રતિબંધો દૂર કરવા જોઈએ એવો તેનો મત હતો, પણ જ્યોર્જ રાજાની હઠને લીધે એ બાબતમાં તે કંઈ કરી શક્યો નહિ. એનાં પ્રધાનવટાં દરમિયાન ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. ત્યારે ક્રાંતિકારક વિચારો ઇંગ્લંડમાં પ્રસારે નહિ તે માટે તેણે ઘણી ખર્ચદારી રાખી હતી અને ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ રાખી નેપોલીયનની બાજુ ધૂળખાતી કરવા તેણે ઘણો પરિશ્રમ લીધો હતો.

તે ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો.

હુરેશિઆ નેલ્સન (૧૭૫૮-૧૮૦૫) :—ઉત્તમ નાવિક, પ્રખ્યાત નૌકાસેનાપતિ અને ઇંગ્લંડપર દરીઆઈ સવારી શાવવાની નેપોલીઅનની બાહુને તોડી પાડનારો આ નામાંકિત પુરુષ ત્રીજા જ્યોર્જની કારકિર્દીમાં થઈ ગયો. નેલ્સનનો જન્મ ૧૭૫૮ માં થયો હતો. નાનપણથી જ તેને દરીઆઈ મુસાફરી કરવાનો શોખ હતો. તે માટે તેણે નૌકાસૈન્ય ખાતામાં નોકરી લીધી હતી અને એ ખાતામાં છેક હલકી પાયરીએથી ઉંચામાં ઉંચા હોદ્દા સુધી તે ચડવા પામ્યો હતો. ૧૭૯૩ માં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ શરૂ થયા પછી તેણે ૧૭૯૭ માં સેન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ અરમારને, નાઇલની લડાઈમાં (૧૭૯૮) ફ્રેન્ચ અરમારને અને કોપનહેગન આગળ (૧૮૦૧) ડચ અરમારને હરાવી. નેપોલીઅને ઇંગ્લંડપર સવારી કરવા માટે ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ અરમાર એકઠી કરી ત્યારે નેલ્સને ટ્રફાલ્ગરની લડાઈમાં એ સંયુક્ત અરમારના ધુરવ્યા ઉડાવી દીધા હતા (૧૮૦૫). પણ એ લડાઈમાં લડતાં લડતાં જખમી થઈ તે મરણ પામ્યો. “દરેક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ પોતાની ફરજ બજાવે એવી ઇંગ્લંડ અપેક્ષા રાખે છે” એમ તે બોલ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે પોતાની ફરજ બજાવતાં બજાવતાં જ તે મરણ પામ્યો.

વિલિઅમ વિલ્મરફોર્સ (૧૭૫૯-૧૮૩૩) :—ઇંગ્લંડમાં અને આખી દુનીઆમાં ગુલામગીરીનો વેપાર અને ગુલામી નોકરી બંધ કરાવવા જે જે ગૃહસ્થોએ અહર્નિશ મહેનત કરી હતી તેઓમાં વિલિઅમ વિલ્મરફોર્સ મુખ્ય હતો. એ ૧૭૮૦ માં પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન નાનો પિટ તેનો મિત્ર થતો હતો. પાર્લિમેન્ટના સભાસદ થતાં તેણે ગુલામોનો વેપાર બંધ કરાવવા ખટખટ શરૂ કરી, પણ શરૂઆતમાં તેને ફતેહ મળી નહિ, કારણ કે એ વેપાર કરનારા વેપારીઓને એ ધંધો બંધ થવાથી ઘણું નુકસાન થાય એમ હતું અને એ વેપારીઓના લાગવગવાળા માણસો પાર્લિમેન્ટના સભ્યો હતા. પણ તેથી નિરાશ ન થતાં વિલ્મરફોર્સે પોતાનો પ્રયત્ન ચીવટાઈથી ચાલુ રાખ્યો અને આખરે તેને ફતેહ

મળી. ૧૮૦૭ માં પાર્લમેન્ટે ગુલામોનો વેપાર બંદ કરવાનો કાયદો પસાર કર્યો. આ દયાળુ કામ ઉપરાંત વિલ્મરફોર્સ બીજાં ઘણાં સામાજિક હિતનાં કામ કરતો હતો. વિલિયમ પિટ, બર્ક, ફૅક્સ વગેરે તે વખતના મુખ્ય નેતાઓ તેના મિત્ર થતા હતા. ૧૮૨૪ માં વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સાર્વજનિક કામો કરવામાંથી તે ફારગ થયો. તેમ છતાં તેણે માથે લીધેલું કામ પાર પહોં અને ૧૮૩૩ માં પાર્લમેન્ટે ગુલામગિરીનો રિવાજ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બંધ કરવાનો કાયદો ઘડ્યો. આગળ જતાં દુનીયાનાં બીજાં રાજ્યોએ પણ પોતપોતાના મુલકમાં એ ધંધો બંધ પાડ્યો. વિલિયમ વિલ્મરફોર્સ ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ (૧૭૬૯-૧૮૨૧) :—ફ્રાન્સની દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા ફ્રાન્સના તાબામાં કૉર્સિકા બેટમાં ૧૭૬૯ માં નેપોલીઅનનો જન્મ થયો હતો. લશ્કરી શિક્ષણ લેવા માટે તેને નાનપણથી જ પેરિસ લશ્કરી શાળામાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં શિક્ષણ પૂરું કરી એ લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થયો અને વીસ વર્ષની ઉંમરે તો કેપ્ટનના હોદ્દા સુધી ચડ્યો. ફ્રાન્સમાં જ્યારે રાજ્યક્રાંતિ થઈ ત્યારે શત્રુઓ સામે ટૂલોનનો બચાવ કરવામાં (૧૭૯૪), અને પેરિસમાં હુલ્લડ બેસાડી દેવામાં (૧૭૯૫) તેણે ઘણી બહાદુરી બતાવી. તેથી ડિરેક્ટરીએ તેને સેનાપતિ નીમી ઇટલીની સવારી પર મોકલ્યો. ત્યાં ઘણું પરાક્રમ કરી તેણે ઑસ્ટ્રિઅન સૈન્યનો પરાજય કર્યો (૧૭૯૭). ત્યારપછી તેણે ઇન્જિન્ટ અને સીરિઆપર સવારી કરી (૧૭૯૮). ત્યાંથી ફ્રાન્સ પાછો ફર્યો ત્યારે તેની લોકપ્રિયતા ઘણી વધી ગઈ. ત્યારપછી તેણે ડિરેક્ટરીને ઉથલાવી પાડી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી (૧૭૯૯) અને તે ફ્રાન્સમાં લોક-સત્તાક રાજ્યનો અધ્યક્ષ (કૉન્સલ) નીભાયો. પછી ૧૮૦૦ માં તે ઇટલી ગયો અને ત્યાં તેણે ઑસ્ટ્રિઅનોને હરાવ્યા. તેણે ફ્રાન્સના અંતર્ય કારભારમાં ઘણા અગત્યના સુધારા કર્યા. તેણે નહેરો ખોદાવી, નવી નવી શાળાઓ કાઢી, અને ‘કોડ નેપોલીઅન’ નામનો કાયદાનો સંગ્રહ કરાવ્યો. ૧૮૦૪ માં તેણે રોમના પોપ પાસે ‘ક્રોન્યોનો

શહેનશાહ' નામ ધારણ કરી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પછી આખા યુરોપ અને ઇંગ્લંડ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. ઇંગ્લંડ ઉપર દરીઆઈ સવારી લઈ જવાની કોશિશ કરી, પણ દુકાલગરની લડાઈમાં (૧૮૦૫) ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ અરમારને નેહસને હરાવી તેથી તેની ઇચ્છા પાર પડી નહિ. પણ જમીનપર ઑસ્ટ્રિયનની લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિયાને, જીનાની લડાઈમાં (૧૮૦૬) પ્રશિયાને, અને ક્રીડલંડની લડાઈમાં રશિયાને તેણે હાર આપી. એટલે ઇંગ્લંડ સિવાય આખા યુરોપ ઉપર તેની સત્તા બેઠી. તેણે પોતાના એક લાઈને સ્પેનનો, બીજાને હોલંડનો અને એક સગાને નેપલ્સનો રાજ્ય બનાવ્યો. ઇંગ્લંડના વેપારને ઘેરો પહોંચાડવા માટે તેણે બર્લિન શહેરમાંથી એક ફરમાન (બર્લિન ડિક્રી) કાઢ્યું, અને તેના તાબાના બધા દેશોને ઇંગ્લંડની સાથે વેપાર નહિ કરવાનું ફરમાવ્યું. પણ દરીઆ ઉપર ઇંગ્લંડની સત્તા હોવાને લીધે આ ફરમાનથી તો યુરોપના દેશોને જ વેપારની બાબતમાં નુકસાન થવા લાગ્યું. ત્યારે એ ફરમાન પ્રમાણે નહિ ચાલવાનો યુરોપના કેટલાક દેશોએ ઠરાવ કર્યો. સ્પેનમાં અને પોર્ટુગલમાં લોકો નેપોલીઅનની સત્તા વિરુદ્ધ ઉઠ્યા અને ઇંગ્લંડે સર આર્થર વેલેસ્લી (વેલિંગ્ટન) ની સરદારી નીચે એક લશ્કર તેમને મદદ કરવા મોકલ્યું. સ્પેનમાં સ્પેનિશ અને ઇંગ્લિશની સામે લડવા એક સૈન્ય મોકલી નેપોલીઅન પોતે પાંચ લાખ સૈનિકોનું સૈન્ય લઈ રશિયા ઉપર સવારી લઈ ગયો (૧૮૧૨). પણ એ સવારીમાં તેના હાલહવાલ થઈ ગયા અને તેને પાછું ફરવું પડ્યું. રસ્તામાં આવતાં તેને લિપઝિક આગળ ઑસ્ટ્રિયા, પ્રશિયા અને રશિયાએ હરાવ્યો. સ્પેન અને પોર્ટુગલમાં પણ નેપોલીઅનના લશ્કરની હાર થવાથી તેને ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું. આખરે મિત્રરાજ્યો યોગરદમથી પેરિસ સુધી આવી પહોંચ્યાં અને તેમણે નેપોલીઅનને પદબ્રષ્ટ કરી એલ્યાના ટાપુમાં કેદી કરી રાખ્યો (૧૮૧૪). પણ એક વર્ષમાં જ નેપોલીઅન ત્યાંથી નાકો, અને મોટું સૈન્ય એકઠું કરી અંગ્રેજો અને પ્રશિયાનો હરાવવા માટે બેલ્જિઅમ તરફ ગયો. વેલિંગ્ટને ઇંગ્લિશ અને પ્રશિઅન સૈન્યોની

મદદથી વોટરલૂની લડાઈમાં તેનો પરાજય કર્યો (૧૮૧૫ જુન). મિત્રરાજ્યોએ તેને કેદ કરી સેંટ હેલીનાના ટાપુમાં મોકલી દીધો. ૧૮૨૧ માં ત્યાં તે મરણ પામ્યો.

વેલિંગટન :—(સર આર્થર વેલેસ્લી ૧૭૬૯-૧૮૫૨) શરવીર યોદ્ધો, કુશળ સેનાપતિ અને મોટા મુસ્લિમોમાં વેલિંગટનની ગણના કરવામાં આવે છે. આર્થર વેલેસ્લીનો જન્મ ૧૭૬૯ માં થયો હતો. નાનપણથી જ લશ્કરી તાલીમ લઈ તે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. પહેલ-પ્રથમ તેને હિંદુસ્થાન મોકલવામાં આવ્યો અને અહીં ઘણી લડાઈ-ઓમાં તેણે અદ્ભુત પરાક્રમો કર્યા. તેણે ૧૮૦૫ માં હિંદુસ્થાન છોડ્યું. પછી ફ્રેંચ સૈન્યો સામે લડવા માટે તેને સ્પેન અને પોર્ટુગલ મોકલવામાં આવ્યો (દ્વીપકલ્પના યુદ્ધમાં), ત્યાં તેણે માર્શલ સૂટની સરદારી નીચેના ફ્રેંચ સૈન્યોને ઘણી લડાઈઓમાં હરાવ્યાં અને છેવટે સ્પેન-માંથી તેમને હાંકી કાઢ્યાં (૧૮૧૪). ૧૮૦૯ માં ટેલાવેરાની લડાઈમાં અદ્ભુત પરાક્રમ કરવા માટે તેને જૂક ઑફ વેલિંગટન બનાવવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેણે રાજ્યકારભારમાં લક્ષ આપવા માંડ્યું. ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૦ સુધી તે ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન હતો. રોમન કેથોલિક લોકોપરના પ્રતિબંધો દૂર થવાં જોઈએ નહિ અને પાર્લમેન્ટમાં સુધારાની જરૂર નથી એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તોપણ પ્રજામત તેને વિરુદ્ધ થયો ત્યારે તેને તેનો વિરોધ છોડવો પડ્યો હતો. ૧૮૪૨ થી મરણ સુધી તેને ઇંગ્લંડનો સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો હતો. તે ૧૮૫૨ માં ૮૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

પરિશિષ્ટ ૨

૧૮ મા સૈકાના અગત્યના પ્રશ્નો

- ૧ ૧ લા જ્યોર્જ અને ૨ ના જ્યોર્જ રાજાની કારકીર્દીમાં કૅબિનેટ પદ્ધતિથી કારભાર ચલાવવાની રૂઢિ કેમ રૂઢ થઈ તે કહો.
- ૨ ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાનું યુદ્ધ શા કારણથી થયું અને તેમાં ઇંગ્લંડને શું હિતસંબંધ હતો તે કહો.

- ૩ ૧૮ મી સદીમાં વેપાર, સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકો માટે ઇંગ્લંડને કયા કયા દેશો સાથે લડવું પડ્યું અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?
- ૪ સમવાયિક યુદ્ધનાં કારણો કયાં કયાં ? એ યુદ્ધમાં કઈ કઈ અગત્યની લડાઈઓ થઈ હતી અને તેમાં કોણે કોણે પરાક્રમ કર્યો હતાં ? એ યુદ્ધથી શું શું પરિણામ થયાં ?
- ૫ નીચેની બાબતો વિષે ટુંકી હકીકત આપો :—
 (૧) સાઉથ સી બબલ (૨) બાર્લિન ડિકી અને ઑડસ ઈન કાઉન્સિલ (૩) ડિરેક્ટરી (૪) ૧૭૧૫ અને ૧૭૪૫ ના જોકોબાઈટ બળવા (૫) વિલ્કસ પ્રકરણ.
- ૬ ત્રીજા જ્યોર્જનો સ્વભાવ અને ધોરણ કેવાં હતાં અને તેથી ઇંગ્લંડને શું ફાયદા ગેરફાયદા થયા ?
- ૭ નીચે લખેલા પુરુષો વિષે માહિતી આપો :—
 (૧) વૉલ્પોલ (૨) મોટા પિટ (૩) નાનો પિટ (૪) જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન (૫) નેપોલીઅન (૬) વેલિંગ્ટન (૭) વિલ્મરફોર્સ (૮) વેલ્સલી.
- ૮ ઇંગ્લંડ અને તેનાં સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ થવાનાં કારણો કયાં કયાં હતાં ? એ યુદ્ધમાં કોણે કોણે કેવાં કેવાં પરાક્રમો કર્યા હતાં ? એ યુદ્ધનું પરિણામ શું આવ્યું ?
- ૯ ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિનાં કારણો આપો. એ રાજ્યક્રાંતિથી ફ્રાન્સમાં શું શું ફેરફારો થયા ? એ ક્રાંતિ સંબંધમાં ઇંગ્લંડનું ધોરણ કેવું હતું ? એ ધોરણને અનુસરી ઇંગ્લંડે શું ઉપાયો યોજ્યા હતા ?
- ૧૦ ફ્રાન્સ સાથેના એ યુદ્ધમાં કઈ કઈ અગત્યની લડાઈઓ થઈ હતી અને તેમાં કોણે કોણે ખાસ પરાક્રમો કર્યા હતાં ?
- ૧૧ નેપોલીઅનની અંતે હાર થવાનું કારણ શું ?
- ૧૨ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ એટલે શું ? એ ક્રાંતિ શાથી થઈ અને તેના શું પરિણામ આવ્યાં ?

૧૩ ૧૮ માં સૈકામાં ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડનો સંબંધ કેવો હતો ?
એ બંને દેશની પાર્લમેન્ટ ક્યારે અને શા કારણથી જોડાઇ
ગઈ? એ એકીકરણથી શું પરિણામ થયું ?

૧૪ ૧૮ માં સૈકામાં ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ
તે કહો.

૧૫ ૧૮ માં સૈકામાં ઇંગ્લંડની સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તે કહો.

૧૬ ૧૬૮૮ ની ઇંગ્લંડની અને ૧૭૮૯ ની ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિની
સરખામણી કરો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

—:૦:—

ચોથો જ્યોર્જ

જન્મ ૧૭૬૨; રાજ્યારોહણ (૫૮ મે વર્ષે) ૧૮૨૦; મૃત્યુ ૧૮૩૦

(૧૮૨૦-૧૮૩૦)

અગત્યની સાલો—

૧૮૨૦ કેટોરટ્ટીટનું કાવતરું.	૧૮૨૯ આયર્લેન્ડમાં રોમન કેથો- લિક લોકોપરના રાજદારી પ્રતિબંધો કાઢી નાંખવામાં આવ્યા.
૧૮૨૧-૧૮૨૭ ગ્રીસ અને ટર્કી વચ્ચે યુદ્ધ.	

૪ થો જ્યોર્જ :—ત્રીજા જ્યોર્જ પછી તેનો મોટો છોકરો ચોથો જ્યોર્જ ૫૮ વર્ષની ઉંમરે ગાદીપર આવ્યો. ગાદીપર બેઠો તે પૂર્વે ત્રીજો જ્યોર્જ ગાંડો થવાને લીધે નવ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો. તે આળસુ, સ્વચ્છંદી, લહેરી અને મોજમઝાનો શાકીન હતો. ગાદીપર બેઠા પછી તેણે સ્કોટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ અને હૅનોવરની મુલાકાત લીધી ત્યારે લોકોએ ઘણા ઉત્સાહથી તેનો સ્વકાર કર્યો હતો.

૧૭૯૫ માં જ્યોર્જે કેરોલાઈન ઓફ પ્રુસિયા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પણ ઘણી ઘણીઆણીને બનતું નહિ હોવાથી તેઓ જુદાં રહેતાં હતાં. કેરોલાઈન ઇટલીમાં રહેવા ગઈ હતી. ગાદીપર આવ્યા પછી કેરોલાઈનને

૪ થો જ્યોર્જ
ફારગતી આપવાનું બિલ પાર્લિમેન્ટમાં પસાર કરાવવાનો પ્રયત્ન જ્યોર્જે

કર્યો, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. જ્યૉર્જ રાજા થયા પછી કૅરેલાઈન ઇંગ્લંડ આવી અને રાણી તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ પ્રયત્નમાં તેનું ધણું અપમાન થયું, તેથી દુઃખી થઈ માંદી પડી થોડા દિવસમાં તે મરણ પામી.

૪ થો જ્યૉર્જ અને તેના પ્રધાનો:—ત્રીજા જ્યૉર્જની કારકિર્દીમાં ૧૮૧૨ થી ટોરી પક્ષનો લૉર્ડ લિવરપૂલ મુખ્ય પ્રધાન હતો, તેને જ જ્યૉર્જ પણ પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. તેણે ૧૮૨૭ સુધી પ્રધાનવટું કર્યું. ત્યારપછી કૅનિંગ (૧૮૨૭), લૉર્ડ ગોડરિચ (૧૮૨૭) અને ઝૂક ઑફ વેલિંગટન (૧૮૩૮-૧૮૩૦), એ ટોરી પક્ષના ગૃહસ્થો એક પછી એક પ્રધાન થયા હતા. એની કારકિર્દીમાં અંતસ્થ બાબતોના પ્રધાન સર રૉબર્ટ પીલે અને વેપાર બાબતના પ્રધાન હુસ્કિંસને પોતપોતાના ખાતામાં ઘણા અગત્યના સુધારા કર્યા.

ચોથા જ્યૉર્જની કારકિર્દીમાં પાર્લિમેન્ટ સંબંધે સુધારાના, શેમન કૅથોલિક લોકપરના અતિબંધ દૂર કરવાના અને વેપારના છૂટાપણાના પ્રશ્નો પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ આવવા લાગ્યા અને એ પ્રશ્નો સંબંધે મંત્રી-મંડળમાં મતભેદ થવા લાગ્યો અને તેને લીધે આગળ જતાં ટોરી પક્ષમાં પેટા પક્ષો પડવા લાગ્યા.

કેટરિસ્ટ્રનું કાવતરું ૧૮૨૦:—૪ થો જ્યૉર્જ ગાદી પર આવ્યો તે અરસામાં વેપારની મંદી, ખેડારી અને દુકાળને લીધે ગરીબ વર્ગના લોકોની સ્થિતિ ઘણી માંદી થઈ ગઈ હતી. રાજાના પ્રધાનો સારી રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવતા નથી, તેથી જ આપણી આવી દુઃખદાયી સ્થિતિ થઈ છે એમ ઘણા લોકો માનતા હતા. એ વર્ગના લંડનના કેટલાક મગજના ફાટેલા માણસોએ એક કાવતરું રચ્યું. થિસલવૂડ નામનો એક માણસ તેમનો આગેવાન હતો. પ્રધાનમંડળના બધા પ્રધાનોનો નાશ કરવો, લંડનની બધી તુરંગો તોડી કેદીઓને છોડી મૂકવા, ઐક ઑફ ઇંગ્લંડ પર દરોડો પાડી સરકારી તિબ્બેરી હાથ કરી લેવી અને દેશમાં નવી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવી એવી આ તરકડીઆઓની ધારણા હતી. પણ એ તરકટ પકડાઈ ગયું અને થિસલવૂડ અને તેના ચાર સાથીદારોને પકડી ફાંસી દેવામાં આવી.

લંડનના કેટા સ્ટ્રીટ નામના મહોલ્લાના એક ઘરમાં આ કાવતરાંખોરો મળતા હતા તેથી એ કાવતરાંને કેટા સ્ટ્રીટનું કાવતરું કહે છે.

ઇંગ્લંડમાં અંતસ્થ સુધારા, ફેજહારી ગુનાસંબંધી કાયદા :—૧૮૨૨ માં સર રૉબર્ટ પીલ ઇંગ્લંડનો ગૃહસચિવ (Home Secretary) થયો. તેણે ફેજહારી ગુનાના સંબંધમાં જે દોષ હતા તે દૂર કરવા માટે પાર્લમેન્ટ પાસે કાયદો પસાર કરાવ્યો. એ કાયદો થયો તે પહેલાં લગભગ દોઢસો ગુના માટે ફાંસીની શિક્ષા રાખી હતી. તેમાંના કેટલાક ગુના તો ઘણા નજીવા હતા, જેવા કે કાળું મોં કરી રસ્તાપર ફરવું, કે વેસ્ટ મિન્સ્ટર પુલને ખરાબ કરવો, વગેરે. આવા ગુના માટે ફાંસીની શિક્ષા થતી. એ કાળની જ્યૂરીને પણ એ ઘણું અમાનુષી લાગતું હતું, તેથી કોઈપણ માણસપર એવો આરોપ મૂકાયો હોય ત્યારે તેણે ગુનો કર્યો હોય તોપણ નિર્દોષ ઠરાવી જ્યૂરી તેને છોડી મૂકતી. પીલને એવા કાયદામાં સુધારા કરવાની જરૂર જણાયાથી તેણે લગભગ સો જેટલા નજીવા ગુના માટેની ફાંસીની શિક્ષા રદ કરાવી (૧૮૨૪).

ત્યારપછી પીલે ગુના થાય નહિ અને થાય ત્યારે ગુનેગારો તાબડતોબ પકડાઈ જાય તે માટે અશક્ત, વૃદ્ધ અને નાલાયક રખેવાળોને કાઢી મૂકી તેમની જગ્યાએ કાર્યદક્ષ માણસોને નીમી ‘ પોલીસ પદ્ધતિ ’ દાખલ કરી (૧૮૨૯). એ પદ્ધતિ પીલે દાખલ કરી તેથી તે નવા પોલીસોને ‘ પીલર્સ ’ અને ‘ બોબીઝ ’ એવાં નામ મળ્યાં.

વેપાર અને ઉદ્યોગધંધા સંબંધે કાયદા :—વેપારવિષયક (બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ) મંત્રી હરિક્સને વેપાર અને ઉદ્યોગધંધા બાબતના કાયદામાં ઘણા સુધારા કર્યા. તેણે ઘણી ચીજો પરના કર કમી કર્યા. કામદાર વર્ગના સંઘ ‘ ટ્રેડ્ઝ યુનિયન ’ સ્થાપવાની મના હતી તે તેણે રદ કરી. તેથી કામદારો પોતપોતાના સંઘો સ્થાપી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા શક્તિવાન થયા. હરિક્સને નૌકાયાનના કાયદામાં (Navigation Act) પણ સુધારા કર્યા. કૉમ્બેલના વખતમાં પસાર થયેલા નૌકાયાનના કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા, તેને લીધે પરદેશી વહાણો ઇંગ્લંડના બંદરોમાં માલ લાવતાં થયાં. પરદેશથી

ઇંગ્લંડમાં આવનારા ધણા કાચા માલપર ભારે જકાત લેવામાં આવતી હતી તે હસ્તિકસને ઓછી કરી (૧૮૨૩). તેને લીધે ઇંગ્લંડના કારખાનાંવાળાઓને કાચો માલ સોંધો મળવા લાગ્યો, તેથી પાકા માલ બનાવવાની કિંમત ઓછી થવા લાગી, તેણે બીજા દેશો સાથે પ્રતિયોગી વેપારવિષયક સંધિ: (Reciprocity of Duties Bill) કરવાની પરવાનગી પાર્લમેન્ટ પાસે મેળવી. કામદાર વર્ગના લોકો પોતપોતાના સંઘ સ્થાપે તે તે કાળે ગેરકાયદેસર ગણાતું હતું. તેથી તેઓની ઉન્નતિ સારૂ એવા સંઘો સ્થાપી શકે તે માટે તેણે પાર્લમેન્ટ પાસે 'ટ્રેડ્ઝ યુનિયન' નામનો કાયદો પસાર કરાવ્યો (૧૮૨૪).

વેલિંગટનનું પ્રધાનમંડળ ૧૮૨૮-૧૮૩૦:—૧૮૨૮ માં વેલિંગટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. ૧૮૧૫ માં નેપોલીયનનો પરાજય કર્યા પછી વેલિંગટને લશ્કરી નોકરી છોડી દીધી અને તે રાજ્ય-કારભારમાં ધ્યાન આપવા લાગ્યો. વેલિંગટન ટોરી પક્ષનો હતો, અને તેના પ્રધાનમંડળમાં પીલ અને હસ્તિકસન મંત્રીઓ હતા.

ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા, ૧૮૨૮:—વેલિંગટન મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે આમની સલાહના કેટલાક સલાહકારોએ ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન કાયદા રદ કરનારો કાયદાનો ખરડો પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યો. એ કાયદાઓ ૨ જા ચાર્લ્સની કારકિર્દીમાં પસાર થયા હતા, અને તેમાં ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિયન પંથના નહોતા એવા નૉન કોન્ફોર્મિસ્ટ, ડિસેન્ટર, રોમન કેથોલિક વગેરે પંથના લોકોને સરકારી નોકરી કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. ત્યારે તે લોકોની સામેના પ્રતિબંધ દૂર કરવા માટે આ બિલ પાર્લમેન્ટમાં લાવવામાં આવ્યું હતું. પહેલાં વેલિંગટન ટેસ્ટ અને કૉર્પોરેશન કાયદાઓ રદ કરવાની સામે હતો, પણ છેવટે એ કાયદાઓને રદ કરવાની તેણે સંમતિ આપી (૧૮૨૮).

કેથોલિક લોકોપરના પ્રતિબંધો કાઢી નાંખવામાં આવ્યા:—આ જ ચરસામાં આયર્લેન્ડમાં ડેનિઅલ ઓકોનેલની સરદારી નીચે એક ચળવળ શરૂ થઈ હતી. આઈરિશ રોમન કેથોલિક લોકોને

પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી માટે મતાધિકાર મળ્યો હતો. તોપણ ધાર્મિક આબતમાં ઇંગ્લંડનો રાજા ઉપરી છે એવા પાર્લમેન્ટના પ્રત્યેક સભાસદને સોગંદ લેવા પડતા હતા તેથી તે લોકો* પાર્લમેન્ટના સભાસદ થઈ શકતા નહિ. તેથી રોમન કૅથોલિક પંથના લોકો પણ પાર્લમેન્ટના સભાસદ થઈ શકે તે માટે ડૅનિઅલ ઓર્કોનેલે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો, અને તેણે ‘કૅથોલિક એસોસિએશન’ નામનું એક મંડળ સ્થાપ્યું (૧૮૨૩). આ મંડળની ઝપાટાબંધ વૃદ્ધિ થતી ગઈ અને ગામેગામે તેની શાખાઓ સ્થપાઈ. આ સંઘદ્વારા આઈરિશ લોકોનું સંઘટન કરવામાં આવ્યું. ડૅનિઅલ ઓર્કોનેલ સરસ વક્તા હતો અને તેણે તેના ભાષણોથી આઈરિશ લોકોમાં ધણું જોમ પેદા કર્યું. આઈરિશ રોમન કૅથોલિકો વિરુદ્ધના સઘળા પ્રતિબંધો દૂર કરાવવા એ આ સંઘનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. પાર્લમેન્ટની સભામાં પણ આ પ્રશ્નની ચર્ચા થાય તે હેતુથી નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીમાં ડૅનિઅલ ઓર્કોનેલ ક્લેર પરગણાં તરફથી ઉમેદવાર તરીકે ઉભો થયો અને તેને લોકોનો ટેકો હોવાથી તે સહેલાઈથી ચૂંટાયો. પણ તે રોમન કૅથોલિક પંથનો હોવાથી પાર્લમેન્ટમાં સભાસદ તરીકે બેઠક લઈ શક્યો નહિ. તેથી આયર્લંડમાં ભારે ખળભળાટ થઈ રહ્યો. આ વેળા વેલિંગટન મુખ્ય પ્રધાન હતો. આઈરિશ રોમન કૅથોલિકોપરના પ્રતિબંધો દૂર ન કરવા એવો તેનો મત હતો. પણ આયર્લંડમાં તોફાની વાતાવરણ જોઈ રોમન કૅથોલિક ઉપરના પ્રતિબંધો જો દૂર કરવામાં નહિ આવે તો ત્યાં જખ્ખરો ખળવો થયા વિના રહેશે નહિ એવી ખાતરી થવાથી તેણે પાર્લમેન્ટમાં રોમન કૅથોલિકોની મુક્તિનો કાયદો (Roman Catholic Emancipation Bill) પસાર કરાવ્યો (૧૮૨૯).

ઇંગ્લંડની પરદેશી રાજનીતિ:—૧૮૧૫ માં નેપોલીઅનની હાર થયા પછી મિત્ર રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ વિએનામાં એક પરિષદ ભરી. એ પરિષદમાં ઑસ્ટ્રિયાના મુખ્ય પ્રધાન મેંટર્નિકે અને

---

* રોમન કૅથોલિક પંથના મત પ્રમાણે ધાર્મિક આબતમાં પોપ ઉપરી છે.

ઇંગ્લંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન કૅસલરેએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. એ પરિષદે ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થયા પૂર્વે યુરોપના દેશોની ને સીમા હતી તે કાયમ રાખી. ફ્રાન્સની ગાદીપર ૧૬ મા લુધના પૌત્રને ૧૮ મા લુધ તરીકે બેસાડ્યો અને એ પરિષદે કરેલી વ્યવસ્થા તોડી નાંખવાં કોઈ પ્રયત્ન કરે તો યુરોપના સઘળાં રાજ્યોએ એક થઈ જઈ તેને તોડી પાડવો અને યુરોપના જુદાં જુદાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ વખતોવખત ભરવી એવા ઠરાવ કર્યા. ત્યારપછી ૧૮૧૮ માં ઑસ્ટ્રિયાના મુખ્ય પ્રધાન મેટર્નિક, રશિયાનો ઝાર એલેક્ઝાંડર અને પ્રશિયા, ફ્રાન્સ અને સ્પેનના રાજ્યોએ એકઠા મળી તેમનો એક સંઘ સ્થાપ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉદ્ધત તત્ત્વોપ્રમાણે સર્વત્ર શાંતતા રાખી સર્વને ન્યાય આપવો એવો આ સંઘનો ઉદ્દેશ હતો, તેથી એ સંઘને **હોલી એલાયન્સ** નામ આપવામાં આવ્યું હતું. યુરોપના જુદાં જુદાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ કરેલી વ્યવસ્થાથી જુદાં જુદાં રાજ્યોના રાજ્યોના સમાધાન થયું હતું, પણ સ્પેન, ફ્રાન્સ, ગ્રીસ, બેલજિઅમ ઇટલી અને જર્મનીના લોકોના સમાધાન થયું નહોતું. એ દેશોમાંના કેટલાક લોકોએ વધારે હકો મેળવવા માટે રાજ્યો વિરુદ્ધ ચળવળ ચલાવી હુલ્લડો કર્યા. ત્યારે ઑસ્ટ્રિયા, રશિયા, પ્રશિયા અને ફ્રાન્સના રાજ્યોએ હોલી એલાયન્સ સંઘ મારફત એ હુલ્લડો શમાવી દઈ સઘને શાંતિ પાથરવાનો ઠરાવ કર્યો. પરંતુ ઇંગ્લંડનાં પરદેશખાતાના પ્રધાન કૅસલરે (૧૮૧૫-૧૮૨૨) અને કેનિંગે (૧૮૨૨-૧૮૨૭) એ ઠરાવપ્રમાણે ચાલવાની ના પાડી.

સ્પેનના સામ્રાજ્યમાં બળવા :—૧૮૨૨ માં સ્પેનમાં લોકોએ પોતાના રાજ્ય વિરુદ્ધ બળવો કર્યો. ત્યારે મેટર્નિકની સૂચના પ્રમાણે હોલી એલાયન્સ સંઘે સ્પેનનો બળવો બેસાડી દેવા ફ્રેંચ સન્ય રવાના કર્યું. તેણે સ્પેનમાંનો બળવો દબાવી દીધો. પણ સ્પેનમાં અંતસ્થ બળબળની વાત જાણી સ્પેનના અમેરિકામાંના મેક્સિકો, પેરુ અને ચિલી સંસ્થાનવાસીઓએ માતૃભૂમિ વિરુદ્ધ બળવો કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. સ્પેનનાં સંસ્થાનો યુરોપનાં રાજ્યોની મદદથી સ્પેનને પાછાં મેળવી આપવા મેટર્નિકે ઘણી કોશિશ કરી, પણ તેમાં

તે કાવ્યો નહિ. સમુદ્ર ઉપર બળવાન ઇંગ્લંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાને સંસ્થાનો વિરુદ્ધ સ્પેનને મદદ કરવાની ના પાડી. તેવી જ રીતે અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના (United States of America) પ્રેસિડન્ટ મનરોએ ૧૮૨૩ માં એવી જાહેરાત કરી કે અમેરિકા-માંનાં સંસ્થાનોની બાબતમાં અમેરિકાની બહારના કોઈપણ રાજ્યે હાથ ધાલવો નહિ, અને જે કોઈ તેમ કરી સ્પેનનાં સંસ્થાનો સ્પેનને પાછાં મેળવી આપવા પ્રયત્ન કરશે તો અમેરિકા તેનો વિરોધ કરશે. પ્રેસિડન્ટ મનરોના આ જાહેરનામાને મનરો ડૉક્ટ્રીનનું નામ મળ્યું છે. ઇંગ્લંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન કેનિંગે પ્રેસિડન્ટ મનરોના સિદ્ધાંતને ટેકા આપ્યો. આવી રીતે ફ્રેંચ સૈન્યની મદદથી સ્પેનમાં બળવો ખેસાડી દેવામાં આવ્યો, પણ સ્પેનના સામ્રાજ્યમાંથી મેક્સિકો, પેરુ અને ચિલી સંસ્થાનો નીકળી જઈ ત્યાં સ્વતંત્ર ગ્રજસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયાથી સ્પેનનું રાજ્ય ઘણું નબળું પડી ગયું.

ઇટલીનો ઉત્તર ભાગ ઑસ્ટ્રિયાના તાબામાં હતો. તેના તાબામાંથી નીકળી જવા માટે ઇટલિઅન લોકે બંડ કર્યું. પણ ઑસ્ટ્રિયાએ સખતાઈથી તે ખેસાડી દીધું (૧૮૨૧).

ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્યુદ્ધ (૧૮૨૧-૧૮૨૯):—૧૪૫૩ થી ગ્રીસનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય ઇસ્લામધર્મી ટર્કીના તાબામાં હતું. તેનાથી સ્વતંત્ર થવા માટે ૧૮૨૧ માં ગ્રીસના લોકે બંડ કર્યું. ત્યારે એ બાબતમાં કેવું ધોરણ રાખવું તે વિષે હોલી એલાયન્સના સંઘવાળાં રાજ્યો વિમાસણમાં પડ્યાં. સ્પેન અને ઇટલીના લોકે કરેલાં બંડો ખેસાડી દેવા માટે હોલી એલાયન્સવાળાં રાજ્યોએ સૈન્યો મોકલ્યાં હતાં. પણ ગ્રીસ ખ્રિસ્તી ધર્મનું હતું. અને ગ્રીસના પ્રાચીન વંશવ અને સંસ્કૃતિ માટે યુરોપના ખ્રિસ્તી રાજ્યોને માન હતું, તેથી ગ્રીક લોકોનો બળવો ખેસાડી દેવા ઇસ્લામધર્મી ટર્કીને હોલી એલાયન્સવાળા સંઘે મદદ કરી નહિ. ઇંગ્લંડને પણ ગ્રીસ તરફ સહાનુભૂતિ હતી તેથી ઇંગ્લંડે રશિયા અને ફ્રાન્સ સાથે કરાર કરી ટર્કી પાસેથી ગ્રીસને સ્વતંત્રતા મેળવી આપવાનું ઠરાવ્યું, અને જરૂર પડે તો ગ્રીસને મદદ કરવા માટે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડની સંયુક્ત અરમાર મોકલી

(૧૮૨૭). ટર્કીએ ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવાની ના પાડી ત્યારે ૧૮૨૭ ના અક્ટોબર મહિનામાં નેવારીનો આગળ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડના સંયુક્ત કાફલા અને ટર્કીના કાફલા વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં ટર્કીની હાર થઈ.

આ અરસામાં ઇંગ્લંડનો પરદેશ ખાતાંનો પ્રધાન કૅનિંગ મરણ પામ્યો. ૧૮૨૮ માં વેલિંગટન મુખ્ય પ્રધાન થયો અને તેણે કૅનિંગનું ધોરણ છોડી દઈ ટર્કી સાથે સલાહ કરી. પણ ટર્કીના મુલક પચાવી પાડવાની અનાયાસે મળેલી આ સંધિ વ્યર્થ જવા દેવી નહિ એવા વિચારથી રશિઆએ લડાઈ ચાલુ રાખી. આખરે ૧૮૨૯ માં સલાહ થઈ અને ટર્કીને ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ કરવું પડ્યું અને રશિઆને ટર્કીના તાબાનો કેટલોક મુલક મળ્યો.

૧૮૩૦ ની ક્રાંતિકારક ચળવળ :—૧૮૩૦ નું વર્ષ યુરોપના ઇતિહાસમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ સમયે યુરોપમાં ફ્રાન્સ, બેલજિઅમ, ઇટલી, જર્મની અને પોલંડમાં ક્રાંતિકારક ચળવળો ચાલવા લાગી. ફ્રાન્સનો રાજા ૧૮ મો લુઈ ૧૮૨૪ માં મરણ પામ્યા પછી તેનો ભાઈ ૧૦ મો ચાર્લ્સ ફ્રાન્સનો રાજા થયો હતો. એ રાજા જીલ્મી હોવાથી ફ્રેંચ લોકોએ તેની સામે બંડ કરી તેને ઉઘાડી મૂક્યો અને લુઈ ફિલિપીને રાજા બનાવ્યો. તેણે લોકોની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય-કારભાર કરવાનું કબૂલ કર્યું હતું. તેથી ૧૮૩૦ થી ૧૮૪૮ સુધીના ૧૮ વર્ષ તે રાજ્ય કરી શક્યો.

એ જ અરસામાં ઑસ્ટ્રિઆ અને જર્મનીના લોકોએ પણ વિશેષ રાજ્યદ્વારી હકો મેળવવા માટે બંડ કર્યા, પણ મેટર્નિકે તે બંડો બેસાડી દીધાં. પોલંડમાં પણ પ્રજાએ રશિઆ સામે બળવો કર્યો પણ તેમાં તે ફાવી નહિ. ૧૮૩૦ માં હોલંડના દક્ષિણ ભાગના બેલજિઅમ પ્રાંતના રોમન કેથોલિક લોકોએ ઉત્તર ભાગના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોથી છૂટાં પડવા માટે બંડ કર્યું. એ બંડ બેસાડી દેવા હોલંડના રાજાએ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. ઑસ્ટ્રિઆ અને રશિઆના રાજ્યોમાં પણ બંડો થતાં હોવાથી તે બેસાડી દેવામાં ત્યાંના રાજાઓ રોકાયા હતા, તેથી તેઓ હોલંડને મદદ કરી શક્યા નહિ. આ વખતે ઇંગ્લંડનો પરદેશ ખાતાંનો પ્રધાન

હોર્ડ પામરેટન હતો, તે બેલજિઅમના લોકો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો. તેણે યુરોપનાં કેટલાંક રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ લંડનમાં ભરી અને તેની પાસે બેલજિઅમની સ્વતંત્રતા સ્વીકારાવી. આવી રીતે ૧૮૩૧ માં બેલજિઅમ હોલંડથી સ્વતંત્ર થયું અને જર્મનીનો એક રાજપુત્ર ૧ લા લિઓપોલ્ડ નામે બેલજિઅમનો પહેલો રાજા થયો. ઉપર વર્ણવેલી યુરોપની ક્રાંતિકારક ચળવળ શરૂ થઈ તે અરસામાં ૧૮૩૦ ના જૂન મહિનામાં ચોથો જર્નલ મરણ પામ્યો.

સારાંશ

૪ થો જર્નલ (૧૮૨૦-૧૮૩૦)

ચોથો જર્નલ અને તેનાં પ્રધાનમંડળો

૧૮૨૦-૧૮૨૭ એપ્રિલ—લિવરપૂલનું પ્રધાનમંડળ (ટોરી).
પરદેશખાતાના પ્રધાન—કેસલરે ૧૮૨૨ પર્થત, કૅનિંગ
(૧૮૨૨-૧૮૨૭); સ્વદેશખાતાનો પ્રધાન—પીલ; વેપાર
ખાતાનો પ્રધાન—હસ્કિસન.

એપ્રિલ ૧૮૨૭ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૭—જર્નલ કૅનિંગનું પ્રધાનમંડળ
(ટોરી).

સપ્ટેં ૧૮૨૭ થી જાન્યુઆરી ૧૮૨૮—ગોડરિચનું પ્રધાનમંડળ
(ટોરી).

જાન્યુ ૧૮૨૮ થી નવેમ્બર ૧૮૩૦—વેલિંગટનનું પ્રધાનમંડળ
(ટોરી).

પાર્લમેન્ટે પસાર કરેલા કાયદા

૧૮૨૩ પરદેશ માલપર જકાત કમી કરી અને નૅવિગેશન
કાયદા રદ કર્યા.

૧૮૨૪ ફ્રેજદારી ગુનાના કાયદામાં સુધારો—પીલ.

૧૮૨૮ ટેસ્ટ અને કૅપિટેશન એક્ટ રદ થયા.

૧૮૨૯ કૅથૉલિક લોકોની મુક્તિનો કાયદો.

તે કાળના પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો

રાજકીય—લિવરપૂલ, કંસલરે, કૅનિંગ, પીલ, વેલિંગટન.

વેપારવિષયક—હસ્કિસન.

આયર્લંડ બાબતનો—ઓર્કોનેલ (આઇરિશ રોમન કેથોલિકોનો નેતા).

ગુલામગીરી અંધ કરાવનાર—વિલ્યમરકોર્સ અને ફોવેલ બકસટન.

પરદેશ બાબત

૧૮૨૦ સ્પેનમાં બળવો બેસાડી દીધો.

૧૮૨૦ અમેરિકાનાં સ્પૅનિશ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં.

૧૮૨૧-૨૯ ગ્રીસ ટર્કીવિરુદ્ધ બળવો કરી સ્વતંત્ર થયું. ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને રશિયાની ગ્રીસને મદદ. નેવારિનોની લડાઈમાં ટર્કીના કાફલાની હાર (૧૮૨૭). ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય (૧૮૨૯).

૧૮૨૧ ઇટલીના બળવાને દબાવી દીધો અને ઇટલીનો ઉત્તર ભાગ ઑસ્ટ્રિયાના તાબામાં ચાલુ રહ્યો.

૧૮૩૦ યુરોપમાં ક્રાંતિકારક ચળવળો. ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને લુઈ ફિલિપી રાજા થયો (૧૮૩૦). ઑસ્ટ્રિયા, જર્મની અને પોલંડમાં બળવાખોરી ચળવળ દબાવી દેવામાં આવી. ૧૮૩૦ માં બેલજિઅમમાં ક્રાંતિકારક ચળવળ અને ૧૮૩૧ માં બેલજિઅમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન થયું.

પ્રકરણ ૨૩ મું

—:૦:—

ચોથો વિલિયમ

જન્મ ૧૭૬૫; રાજ્યારોહણ (૬૫ મે વર્ષે) ૧૮૩૦; મૃત્યુ (૧૮૩૭)
(૧૮૩૦-૧૮૩૭)

અગત્યની સાલો—

૧૮૩૦	ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ—	૧૮૩૨	પાર્લમેન્ટના સુધારાનું બિલ.
	લુઈ ફિલિપી રાજ.	૧૮૩૩	બ્રિટિશ સાંત્રાજ્યમાં ગુલામ-
૧૮૩૧	બેલજિયમનું રાજ્ય		ગીરીનો રિવાજ અધ થયો.
	સ્થપાયું.		

ચોથો વિલિયમ:—ચોથા જ્યોર્જને કંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના પછી તેનો ભાઈ ચોથો વિલિયમ ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવ્યો. તેને નાનપણમાં નૌકાશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેથી તેની નિહંગીનાં ઘણાં વર્ષો નૌકાસૈન્ય ખાતાંની નોકરીમાં ગયાં હતાં. તે સારા સ્વભાવનો અને દયાળુ અંતઃકરણનો હતો. એકંદરે તેની વર્તણૂક સારી હતી, તેથી તે લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યો હતો. ચોથો વિલિયમ ગાદીપર આવ્યો તે અરસામાં યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવા માટે ક્રાંતિકારક ચળવળો ચાલી રહી હતી.

ચોથો વિલિયમ

ચોથો વિલિઅમ અને તેના મંત્રીઓ :—યુરોપમાં એવી ચળવળો ચાલતી હતી, ત્યારે ઇંગ્લંડમાં પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારા કરાવવાની ચળવળ ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. એ બાબતમાં સુધારા કરવાની જરૂર છે એવું પિટ સરખા ટોરી પક્ષના મુખ્ય પ્રધાનને પણ ચાળીસ વર્ષ ઉપર જણાયું હતું. પણ તે વખતે ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થવાથી ઇંગ્લંડને નેપોલીઅન સાથે લડાઈમાં રોકાવું પડ્યું હતું, તેથી ઇંગ્લંડમાં અંતરથ સુધારા કરવાનું કામ મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું. પણ એ યુદ્ધ બંધ પડ્યા પછી જ્યારે સર્વત્ર શાંતિ પથરાઈ ત્યારે પાર્લમેન્ટની રચનાના સુધારાનો પ્રશ્ન હાથ ધરવામાં આવ્યો. ચોથો વિલિઅમ ગાદીએ બેઠો ત્યારે વેલિંગટન વડો પ્રધાન હતો અને પાર્લમેન્ટની રચનામાં કંઈ પણ સુધારા કરવાની જરૂર નથી એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. વિહગ પક્ષનો મત એનાથી જુદો હતો તેથી વિહગ પક્ષમાં તે અપ્રિય થઈ પડ્યો. આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકો વિરુદ્ધના પ્રતિબંધ કાઢી નાખવાની બાબતમાં તેણે સંમતિ આપી તેથી ચુસ્ત ટોરી પક્ષના લોકોનો પણ ટેકો તેને મળતો બંધ પડ્યો. વિલિઅમ ગાદીપર આવ્યા પછી નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ તેમાં તેને બહુમતિ ન મળેલી હોવાથી તેણે વડા પ્રધાન તરીકેનું રાજીનામું આપ્યું (૧૮૩૦). ત્યારે વિલિઅમે વિહગ પક્ષના નેતા અર્લ ગ્રેને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. આ પ્રમાણે લગભગ પચાસ વર્ષ સત્તા વિહગ પક્ષના હાથમાં આવી. અર્લ ગ્રેએ પોતાના પ્રધાનમંડળમાં મેલબોર્ન, રસેલ અને પામસ્ટર્નને મંત્રી નીમ્યા, અને તેમાંનો દરેક આગળ જતાં પ્રસિદ્ધિમાં આવી વડો પ્રધાન પણ થયો. અર્લ ગ્રે ૧૮૩૦ થી ૧૮૩૪ સુધી વડો પ્રધાન હતો. તેના પછી મેલબોર્ન મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ તેને વિલિઅમે એક વર્ષમાં જ પ્રધાનપદેથી દૂર કર્યો (૧૮૩૪). તેના પછી સર રૉબર્ટ પીલ, ટોરી પક્ષનો ગૃહસ્થ વડો પ્રધાન થયો. (૧૮૩૪-૩૫). પણ પાર્લમેન્ટમાં તેની બહુમતિ ન હોવાને લીધે તેણે રાજીનામું આપ્યું. ત્યારે રાજ્યએ મેલબોર્નને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો અને તે ૧૮૪૧ સુધી પ્રધાનપદે રહ્યો.

પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારાની આવશ્યકતા:—

પાર્લમેન્ટના સભાસદોની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ, સભાસદ થવા યોગ્ય કોણ કોણ, ચૂંટણી માટે મતાધિકાર કોને કોને હોવો જોઈએ વગેરે બાબતોમાં અસલ જે પદ્ધતિ હતી તેમાં ફેરફાર કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. પાર્લમેન્ટની ઘટના ત્રણસો ચારસો વર્ષ ઉપર રચવામાં આવી હતી, અને તેમાં સમયાનુસાર ફેરફાર ન થવાથી તેમાં ઘણી ખામીઓ ઉપજી ચક્રિ હતી. ત્રણસો ચારસો વર્ષ ઉપર મોટાં ગણાતાં શહેરો હાલ ખંડિએર થઈ ગયાં હતાં, તોપણ તેમના તરફથી પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઈ આવતા હતા. પણ વેપારધંધામાં આગળ વધેલાં કેટલાંક નવા મોટાં શહેરોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક નહોતો. શહેરો પ્રમાણે જિલ્લાઓની (Counties) સ્થિતિ પણ તેવી જ હતી. છેલ્લાં ત્રણસો ચારસો વરસમાં વેપાર અને ઉદ્યોગનાં કેંદ્રસ્થાન બદલાઈ ગયાં હતાં. યૉર્કશાયર, લૅંકશાયર જેવા જિલ્લા વેપારઉદ્યોગમાં ઘણા આગળ વધી ગયા હતા, અને તેમની વસ્તી રટલંડ, વેસ્ટ મોરલંડ વગેરે જિલ્લાઓ કરતાં ઘણી વધી ગઈ હતી. તેમ છતાં તેમને આ નાના જિલ્લાઓ કરતાં અધિક પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક નહોતો. તેથી ક્યા ક્યા જિલ્લાઓ અને શહેરો તરફથી કેટલા કેટલા પ્રતિનિધિઓ આવવા જોઈએ તે હવે નક્કી કરવાની આવશ્યકતા હતી. તેમ જ ચૂંટણી માટે મતાધિકાર કોને કોને હોવો જોઈએ તે બાબતનો પણ નિશ્ચય કરવાની જરૂર હતી. પૂર્વથી પ્રચલિત પદ્ધતિથી ઘણા થોડા માણસને મતાધિકાર હતો. જિલ્લાઓમાં જમીનદારોને જ મત આપવાનો અધિકાર હતો અને શહેરોમાંથી નગરમંડળોને જ (મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ) પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક હતો.

પાર્લમેન્ટની આવી રચના હોવાથી તેમાં જિલ્લાના મોટામોટા જમીનદારોના જ અને શહેરોમાંથી શ્રીમાન્ વર્ગના લોકોના જ પ્રતિનિધિઓ મુખ્યત્વે કરીને આવતા હતા. પણ વેપારધંધામાં આગળ વધેલા મધ્યમ વર્ગના લોક અને ગરીબ મજૂર વર્ગના લોકને મત આપવાનો હક નહોતો અને તેથી તેમના તરફના

પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવતા નહિ.

ત્રેના પ્રધાન મંડળમાંના લૉર્ડ જૉન રસેલે પાર્લમેન્ટના સુધારાનું બિલ (The Reform Bill) આમની સભામાં દાખલ કર્યું (માર્ચ ૧૮૩૧). ટોરી પક્ષના સભાસદોએ એ બિલનો સખત વિરોધ કર્યો, તોપણ આમની સભામાં માત્ર એક વધુ મતથી એ બિલ પસાર થયું. ત્યારે એ સવાલ માટે લોકમત શું છે તે જાણવા સારૂ ત્રેની સૂચના ઉપરથી નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી કરવામાં આવી. આ ચૂંટણી માટે પાર્લમેન્ટના સુધારાનો જ પ્રશ્ન મતદારો આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. એજ પ્રશ્ન ઉપર નવી ચૂંટણી થઈ અને નવી પાર્લમેન્ટમાં સુધારા પક્ષનું જ મતાધિક્ય માલમ પડ્યું. એટલે એ પાર્લમેન્ટે મોટી બહુમતિથી પાર્લમેન્ટની રચનાના સુધારાનું બિલ પસાર કર્યું. પણ ઉમરાવોની સભાએ એ બિલ ઉરાડી મૂક્યું. (૧૮૩૧ અક્ટોબર). ત્યારે ઉમરાવોની સભાના આ કૃત્યને વખોડી કાઢવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે સભાઓ ભરાઈ અને હુલ્લડો થયાં. ત્યારે ઉમરાવોની સભામાં એ બિલ માટે મતાધિક્ય થાય તે સારૂ એ બિલને અનુકૂળ નવા ઉમરાવો બનાવી ઉમરાવોની સભામાં બેસાડવી એવી સૂચના અર્લ ગ્રેએ રાજીને કરી. એટલે જૂક ઑફ વેલિંગટન અને તેના અનુયાયીઓએ એ બિલનો વિરોધ નહિ કરવાનું ઠરાવ્યું. ત્યાર પછી એ સુધારાનું બિલ ત્રીજી વાર પાર્લમેન્ટમાં લાવવામાં આવ્યું. આ વેળા તે બંને સભામાંથી પસાર થયું (૧૮૩૨), તેને રાજની સંમતિ મળી અને તે કાયદો થયો. આ રીફોર્મ બિલથી નીચેના સુધારા અમલમાં આવ્યા :—

રીફોર્મ બિલથી થયેલા સુધારા:—(૧) ચૂંટણીને વખતે મત આપવાનો અધિકાર કેને હોય તે સંબંધે નીચેપ્રમાણે સુધારા થયાથી મતદારોની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો. (અ) પરગણાંમાં જે જમીનનો માલિક વર્ષે ૫૦ પાઉન્ડનું ગણોત્ત ભરતો હોય તેને મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. (બ) શહેરોમાં જે મકાનનું વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે ભાડું આવતું હોય એવા મકાનના માલિકને મતાધિકાર મળ્યો.

(૨) આ કાયદાથી ૨૦૦૦ કરતાં ઓછી વસ્તીવાળાં શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક રહેતો નહોતો. તેથી ૫૬ નાનાં શહેરો તરફથી આવતા પ્રતિનિધિઓ કમી થયા. ૨૦૦૦ થી ૪૦૦૦ ની વસ્તીવાળાં શહેરોને એક એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો હતો. તેથી ૩૧ શહેરોના પ્રતિનિધિ કમી કરવામાં આવ્યા. જે પરગણાંની વસ્તી ઓછી હતી તે તરફથી આવનારા સભાસદોની સંખ્યા પણ કમી કરવામાં આવી. આવી રીતે શુમારે ૧૪૩ જગા કમી થઈ અને વેપારધંધા અને ઉદ્યોગમાં વધી મોટાં થયેલા શહેરોમાં તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં એ ૧૪૩ બેઠકા વહેંચી આપવામાં આવી હતી.

સુધારાના કાયદાથી પસંદાયેલી સ્થિતિ:—૧૮૩૨ ના રીફોર્મ બિલથી મતદાર વર્ગ મોટો થયાથી આમની સભામાં જમીનદાર વર્ગનું જોર જે અસલથી હતું તે ઓછું થયું, અને વેપાર અને ઉદ્યોગ-ધંધામાં પડેલા મધ્યમ વર્ગના લોકોનું જોર વધવા લાગ્યું. પોતાનો પક્ષ ચૂંટાઈ આવે તે માટે દરેક પક્ષ ખટખટ કરવા લાગ્યો અને ચૂંટણી રસાકસીવાળી થવા લાગી. અમારા પક્ષને જે ચૂંટી પાર્લમેન્ટમાં મોકલવામાં આવશે તો કારખાનાં અને મિલોમાં કામ કરતાં મજૂરોને અને મધ્યમ વર્ગના લોકોને રહેવા માટે સારી ચાલો બાંધવા માટે અને તેમના લાલના યોગ્ય સુધારા કરવા માટે અમે પાર્લમેન્ટમાં બિલો લાવીશું એવાં જાહેર અલિવચન પ્રત્યેક પક્ષ આપવા લાગ્યો. પાર્લમેન્ટમાં ચાલતાં કામકાજ તરફ લોકોનું લક્ષ વિશેષ લાગવાથી વર્તમાનપત્રોમાં પાર્લમેન્ટમાં ચાલતા વાદવિવાદના રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા; અને પ્રધાનમંડળના ધોરણ ઉપર અને કામકાજ ઉપર વર્તમાન-પત્રોમાં ચર્ચા કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ.

ગુલામગીરીના રિવાજ બંધ થયો, ૧૮૩૪:—પાર્લમેન્ટના સુધારાનો કાયદો ૧૮૩૨ માં પસાર થયા પછી એ કાયદા પ્રમાણે નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી* કરવામાં આવી અને ૧૮૩૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં

* આ સુધારેલી પાર્લમેન્ટમાં ૪૮૬ વિદ્યગ પક્ષના અને ૧૭૨ ટોરી પક્ષના સભાસદો હતા.

તેની પહેલી બેઠક ભરાઈ. એ નવી પાર્લમેન્ટે કેટલાક અગત્યના કાયદા ધક્કા. તેમાંનો એક ગુલામગીરીનો રિવાજ બંધ પાડવાસંબંધનો કાયદો હતો. ગુલામોનો વેપાર અને ધંધો બંધ પાડવાની ચળવળ વિલ્યમરફોર્ડ અને બક્સ્ટને ૧૭૮૮ થી શરૂ કરી હતી. તેમના પ્રયત્નથી ૧૮૦૭ માં પાર્લમેન્ટે એક કાયદો કરી ગુલામોનો વેપાર બંધ કર્યો હતો. પણ તે વખતે ગુલામગીરીનો રિવાજ બંધ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. તે માટે એ માણસોએ પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા અને છેવટે તેમને ફત્તેહ મળી. નવી પાર્લમેન્ટે ૧૮૩૩ માં ગુલામગીરીનો રિવાજ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી કાઢી નાંખનારો કાયદો રચ્યો. ગુલામોને મુક્ત કર્યાંથી ગુલામોના શેઠોને જે નુકસાન થતું હતું તે માટે બે કરોડ પાઉન્ડની રકમ તેમને આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

કારખાનામાં કામ સંબંધનો કાયદો, ૧૮૩૩:—નવ વર્ષની અંદરનાં છોકરાંઓને કારખાનામાં કામે લગાડવાં નહિ એવી મતલબનો કાયદો ૧૮૩૩ માં પાર્લમેન્ટે પાસ કર્યો.

ગરીબો માટે કાયદો, ૧૮૩૪:—ત્યારપછી એ નવી પાર્લમેન્ટે ગરીબ વર્ગો સંબંધે એક નવો કાયદો પાસ કર્યો (૧૮૩૪). કામધંધો ન મળવાને લીધે હુષ્ટપુષ્ટ માણસોને પણ બીખ માગવાનો વખત આવ્યો હતો. તેથી એવા લોકોને કારખાનામાં (Workshop) કામ આપતું, અને લંગડા, લૂલાં અને ટૂદ માણસોને ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવેલા સ્થાનિક શહેરી સમાજો તરફથી મદદ મળે એવી વ્યવસ્થા આ નવા કાયદામાં કરવામાં આવી હતી.

મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલનો કાયદો ૧૮૩૫ અને મત-વિભાગણીની યાદીનો કાયદો ૧૮૩૬:—૧૮૩૫ માં મેલબોર્ન વડો પ્રધાન હતો ત્યારે પાર્લમેન્ટે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલનો કાયદો પાસ કર્યો (૧૮૩૫). આ કાયદા પૂર્વે મ્યુનિસિપલ ચૂંટણી માટે ઘણા થોડા માણસોને મતાધિકાર હતો તે વિસ્તૃત કરી ધરવેરો ભરનાર બધા માણસોને મ્યુનિસિપોલિટીના સભાસદ ચૂંટવાનો હક આપવામાં આવ્યો. તેમ જ ૧૮૩૬ થી પાર્લમેન્ટની સભામાં ચર્ચાતા પ્રશ્નમાં કયો સભાસદ કઈ બાજુ મત આપે છે તે જાણવા માટે

મતવિભાગણીની યાદી (Division List) બહાર પડવા લાગી.

પરદેશી રાજનીતિ:—૪ થા વિલિઅમની કારકિર્દીમાં યુરોપના ઘણા દેશોના લોકોએ પોતાના રાજ પાસેથી વિશેષ હકો મેળવવા માટે ચળવળ ચાલુ કરી હતી. તે વેળા લૉર્ડ પામરસ્ટન ઇંગ્લંડનો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. યુરોપના લોકોની એ ચળવળ માટે તેની સહાનુભૂતિ હતી.

બીજી બાબતો :—૪ થા વિલિઅમની કારકિર્દીમાં જ ૧૮૩૦ માં લિવરપૂલથી મૅચેસ્ટર સુધી પહેલી રેલ્વે શરૂ થઈ. ત્યારપછી બીજી રેલ્વેઓ થઈ તેથી મુસાફરી થોડા વખતમાં અને થોડા ખર્ચમાં કરવાનું બની શકવાથી જુદા જુદા જિલ્લાઓ વચ્ચેનો વહેવાર ઘણો વધ્યો. ૧૮૩૫ માં વિજળીના તારથી સંદેશ મોકલવાનું શરૂ થયું.

૪ થા વિલિઅમ ૧૮૩૭ ના જૂનમાં મરણ પામ્યો.

સારાંશ

ચોથો વિલિઅમ (૧૮૩૦-૧૮૩૭)

ચોથો વિલિઅમ અને તેના પ્રધાનો—

૧૮૩૦-૧૮૩૪ અર્લ ગ્રે (વ્હિગ)

૧૮૩૪ મેલબોર્ન (વ્હિગ)

૧૮૩૪-૩૫ પીલ (ટોરી)

૧૮૩૫-૧૮૪૧ મેલબોર્ન (વ્હિગ)

બીજા પ્રધાનો—રસેલ (વ્હિગ)—સ્વદેશ ખાતાનો; પામરસ્ટન (વ્હિગ)—પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન.

અન્ય પ્રખ્યાત પુરુષો—

વિલ્યમરકેસ અને ફૉવેલ બક્સટન—ગુલામોનો વેપાર અને ધંધો બંધ કરાવવાની ખટપટ કરનારા.

ડૉનિઅલ ઓક્ષનેલ—આઇરિશ રોમન કેથૉલિક લોકોનો નેતા અને ખ્રિષ્ટિય પાર્લમેન્ટનો સભાસદ.

અગત્યનો કાયદાઓ—

- ૧૮૩૨ પાર્લમેન્ટની રચનાના સુધારાનો કાયદો (Reform Bill) પાસ થયું.
- ૧૮૩૩ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામગીરી અંધ કરવામાં આવી.
- ૧૮૩૪ ગરીબ લોકો સંબંધનો કાયદો—હૃષ્ટપુષ્ટાને કામ અને લંગડાલુલાંને મદદ.
- ૧૮૩૫ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ એક્ટ; મ્યુનિસિપલ સભાસદો લોકનિયુક્ત.
- ૧૮૩૬ મતવિભાગણીની યાદી (Division List) બહાર પડવા લાગી.

પરદેશ બાબત—

- ૧૮૩૦ ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ અને લુઈ ફિલિપી રાગ્ન (૧૮૩૦-૧૮૪૮).
- ૧૮૩૧ હોલેન્ડથી છૂટું પડી બેલજિઅમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન થયું.

પ્રકરણ ૨૪ મું

વિક્ટોરિઆ

(૧૮૩૭-૧૯૦૧)

અગત્યની સાલો—

૧૮૩૭-૧૮૪૮	આર્ટિસ્ટ ચળવળ.	૧૮૬૧	ઇટલીનું એકીકરણ.
૧૮૩૮	અનાજ ઉપરનો કર રદ કરવાની ચળવળ શરૂ.	૧૮૬૧-૬૫	અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ.
૧૮૪૧-૪૬	સર રૉબર્ટ પીલ મુખ્ય પ્રધાન.	૧૮૬૫	પામર્સ્ટનનું મૃત્યુ.
૧૮૪૫	આયર્લેન્ડમાં દુકાળ.	૧૮૬૭	૨ જી રીફોર્મ બિલ.
૧૮૪૬	અનાજ પરનો કર રદ થયો. કૉઝરવેટિવ પક્ષમાં ફાટકૂટ.	૧૮૬૮-૭૪	ગ્લેસ્ટનનું પહેલું પ્રધાનવટું.
૧૮૪૮	યુરોપના કેટલાક દેશોમાં ક્રાંતિકારક ચળવળ.	૧૮૬૯	આયર્લેન્ડના ઑટોરિટ ધર્મને સરકારી મદદ બંધ કરવાનો કાયદો.
૧૮૪૯	વેપાર પરના પ્રતિબંધો રદ અને વેપારની છૂટ.	૧૮૭૦	પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો.
૧૮૫૧	લંડનમાં પહેલું ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન.	૧૮૭૦-૭૧	ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ.
૧૮૫૪-૫૬	ક્રિમિયન યુદ્ધ.	૧૮૭૧	ફ્રાન્સમાં લોક સત્તાક રાજ્યની સ્થાપના.
૧૮૫૫	પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન.	૧૮૭૧	જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના.
૧૮૫૭	હિંદુસ્તાનમાં સિપાઈ-ઓનો બળવો.	૧૮૭૧	ટ્રેડ્ઝ યુનિયન એક્ટ.
		૧૮૭૨	બેલ્ટ એક્ટ.
		૧૮૭૪	ડિઝાયલી મુખ્ય પ્રધાન.
			ટ્રેડ્ઝ યુનિયન એક્ટ.
		૧૮૭૬	ફરજીઆત પ્રાથમિક શિક્ષણ.
		૧૮૭૭-૭૮	રશિયા અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ. બર્લિનની સંધિ (૧૮૭૮).

૧૮૭૮ આઇરિશનો નેતા
પારનેલ.

૧૮૮૦-૮૫ ગ્લેડસ્ટન વડો
પ્રધાન થયો.

૧૮૮૧ આયર્લેન્ડમાં જમીન
સંબંધી કાયદો.

૧૮૮૧ ડિઝરાયલીનું મૃત્યુ.

૧૮૮૪-૮૫ ૩ જુનું રીફોર્મ
બિલ (ગ્લેડસ્ટન
મુખ્ય પ્રધાન).

૧૮૮૬ ગ્લેડસ્ટનનું હોમરૂલ

બિલ. લિમ્બરલોમાં ફાટકૂટ.

૧૮૮૭ વિક્ટોરિયા રાણીની કાર-
કિર્દીનો સુવર્ણ મહોત્સવ.

૧૮૮૮ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો
(County Council
Act).

૧૮૯૭ વિક્ટોરિયાની કારકિર્દીનો
હીરક ઉત્સવ.

૧૮૯૮ ગ્લેડસ્ટનનું મૃત્યુ.

૧૮૯૯-૧૯૦૨ ખોર લોકો સાથે
લડાઈ.

વિક્ટોરિયા રાણી :—૪ થા વિલિયમને કંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના પછી તેની લગ્નિજી વિક્ટોરિયા ઇંગ્લંડની ગાદીપર આવી. તે વેળા તેની ઉંમર માત્ર અઢાર વર્ષની જ હતી, તેમ છતાં તેણે રાજ્ય-કારભારનું જોખમભરેલું કામ પોતાને માથે લીધું અને કુશળતાથી કારભાર ચલાવી લોકપ્રિયતા મેળવી. તે ગાદીપર આવી ત્યારે મુખ્ય પ્રધાન મેલબોર્ન હતો; અને તે નાની ઉંમરની હતી તેથી મેલબોર્ન તેને કારભાર સંબંધે માહિતી આપતો હતો. ૧૮૪૦ માં રાણી વિક્ટોરિયાએ સેકસોબર્ગના રાજપુત ઍલબર્ટ સાથે લગ્ન કર્યું. ઍલબર્ટ હોશિઆર, દૂરદર્શી અને મિલનસાર સ્વભાવનો હતો તેથી સર્વને તેને માટે માન હતું અને બધાં તેને ચાહતાં હતાં. લગ્ન

મહારાણી વિક્ટોરિયા

થયા પછી ૨૧ વર્ષે ૧૮૬૧ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે સર્વને ધણું દુઃખ લાગ્યું હતું. વિક્ટોરિઆ ગાદીપર આવી તે વેળા ૧ લા જ્યોર્જના વખતથી હોનોવર અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે જે સંબંધ હતો તે તૂટ્યો; કારણ કે હોનોવરના કાયદા અન્વયે કોઈ સ્ત્રીને ગાદી મળે નહિ. એટલે વિક્ટોરિઆને હોનોવરની ગાદી મળી નહિ. ત્યારે ૪ થા વિલિઅમના મરણ પછી ત્રીજા જ્યોર્જનો સૌથી નાનો છોકરો અર્નેસ્ટ, જૂક ઓફ કંબરલંડ હોનોવરનો રાજા થયો. વિક્ટોરિઆ રાણીએ ૬૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની પહેલાં થઈ ગયેલાં કોઈપણ રાજા કે રાણીએ આટલા લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું નહોતું. એની લાંબી કારકિર્દીમાં બદલાયલી પરિસ્થિતિને લગતા ઘણા પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા હતા; એ બધા પ્રશ્નો વિષે લોકોના વિચારમાં પણ ધણું પરિવર્તન થયું હતું. તેથી આગળના રાજદ્વારી પક્ષોનાં વિહગ અને ટોરી નામ બદલાઈ લિબરલ અને કૉન્સર્વેટિવ નામ પડ્યાં હતાં. એ મુખ્ય પક્ષોમાં પણ જુદા જુદા પ્રશ્નો આબત પેટાપક્ષો પડ્યા હતા. દેશના રાજદ્વારી પક્ષો પૈકી કોઈ પણ પક્ષતરફ પક્ષપાત ન બતાવતાં બધાની સાથે એકસરખી રીતે વરતવાનું ધોરણ રાણીએ રાખ્યું હતું તેથી બધા પક્ષોને તેને માટે ધણું માન હતું. ચારે ખંડમાં પ્રસરેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના લોક એમ સમજવા લાગ્યા કે ઇંગ્લંડની રાજસત્તા આખા સામ્રાજ્યનું સંગઠન કરનારી સંસ્થા છે.

વિક્ટોરિઆ અને તેના પ્રધાનો :—રાણી વિક્ટોરિઆએ ૬૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને તેની આ લાંબી કારકિર્દીમાં ઘણા પ્રધાનો થઈ ગયા. તેમાંનાં કેટલાકનાં નામો આગળ આપવામાં આવ્યાં છે. વિહગ પક્ષનો **મેલબોર્ન** ૧૮૩૭-૧૮૪૧ સુધી મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેને ઇંગ્લંડમાંની આર્ટિસ્ટ ચળવળ અને આયર્લેન્ડમાંની ચળવળ દાખી દેવા કડક ઉપાયો યોજવા પડ્યા હતા. મેલબોર્ન પછી કૉન્સર્વેટિવ પક્ષનો નેતા **પીલ** વડે પ્રધાન થયો (૧૭૪૧-૪૬). એના વખતમાં રક્ષણવાળી વેપારની પદ્ધતિ બંધ પાડી છૂટા વેપારની પદ્ધતિ માટે ચળવળ ચાલવા માંડી હતી. પીલ પ્રથમ સંરક્ષિત વેપારની તરફેણમાં હતો, પણ પાછળથી તેણે તે મત બદલ્યો.

તેણે ઘણી વેપારની જાણસોપરની જકાત ઓછી કરી અને અનાજ ઉપરની જકાત તદ્દન કાઢી નાંખી, તેથી કૌઝરવેટિવ પક્ષના ઘણા મેમ્બરો તેની સામે પક્ષા, એટલે તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજનામું આપ્યું. ત્યાર પછી વિલ્ગ પક્ષના રસેલ (૧૮૪૬-૫૨; ૧૮૬૫-૬૬) અને પામર્ટન (૧૮૫૫-૫૮; ૧૮૫૯-૬૫) વડા પ્રધાન થયા. રસેલે ચાર્ટર્ડ ચળવળ બેસાડી દીધી, અને ‘બ્રુક્લા વેપાર’ની રાજનીતિ અખત્યાર કરી. પામર્ટને દેશની અંતરથ આખતોમાં ખાસ લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ તેણે પરદેશના સવાલોમાં લક્ષ આપી જુદા જુદા દેશોની પ્રજાએ પોતાના રાજની જીલમી વર્તણૂક વિરુદ્ધ ચલાવેલી ચળવળને ટેકા આપ્યો હતો. ઇંગ્લંડનું સમુદ્રઉપરનું ઉપરીપણું ટકાવી રાખવા માટે કિમિઆની લડાઈમાં રશિઆ વિરુદ્ધ ટર્કીને તેણે મદદ કરી હતી. ત્યારપછી કૌઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા ડિઝરાયલી (લૉર્ડ બીકન્સફીલ્ડ) અને લિબરલ પક્ષનો નેતા ગ્લેડસ્ટન વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. ડિઝરાયલી ૧૮૭૪-૮૦ સુધી વડો પ્રધાન હતો. કૌઝરવેટિવ પક્ષનો ડર્બી ૧૮૬૭ માં મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે ડિઝરાયલીએ પાર્લમેન્ટના સુધારાનું બીજું બિલ પાર્લમેન્ટમાં પસાર કરાવ્યું હતું. પછી તે જ્યારે મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે ઇંગ્લંડની સમુદ્ર ઉપરની સત્તા ટકાવી રાખવા તરફ, હિંદુસ્તાનને ઘોઠા પહોંચે નહિ તે માટે અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને તુર્કસ્તાનને રસ્તે હિંદુસ્તાન તરફ વધતા રશિઆ તરફ, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને તેમાંના સંસ્થાનોની વૃદ્ધિ કરવા તરફ તેણે ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું. લિબરલ પાર્ટીનો નેતા ગ્લેડસ્ટન ચાર વખત મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો (૧૮૬૮-૭૪; ૧૮૮૦-૮૫; ૧૮૮૬; ૧૮૯૨-૯૪). તેણે ઇંગ્લંડની અંતરથ આખતમાં ઘણા અગત્યના સુધારા કર્યા. તેણે પાર્લમેન્ટના સુધારાનું ત્રીજું રીફોર્મ બિલ પસાર કરાવ્યું, અને આયર્લેન્ડમાંનો અસંતોષ દૂર કરવા જમીન સંબંધે કેટલાક કાયદા પસાર કરાવ્યા. આયર્લેન્ડને ‘હોમરૂલ’ (સ્વરાજ્ય) અપાવવા માટે તેણે બે વાર પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. તેના એ પ્રયત્નથી લિબરલ પાર્ટીમાં ૧૮૮૬ માં ફાટ પડી અને કેટલાક

લિબરલો કૉંગ્રેસેટિવ પાર્ટીમાં ચાલી ગયા અને તેઓ યુનિયન-નિરૂપિત કહેવાયા. ડિઝરાયલી અને ગ્લેડસ્ટન પછી સૉલ્સબરી (૧૮૮૫-૮૬; ૧૮૮૬-૮૭; ૧૮૮૫-૧૯૦૨), અને રૉઝબરી (૧૮૮૪-૮૫) એમ વારા ફરતી કૉંગ્રેસેટિવ અને લિબરલ પક્ષના વડા પ્રધાન થયા હતા.

વિક્ટોરિઆ રાણીની લાંબી કારકિર્દીમાં (૧) અંતસ્થ આખત, (૨) આયર્લેન્ડ, (૩) ઇંગ્લેન્ડની પરદેશસંબંધે રાજનીતિ અને સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ, (૪) સંસ્થાનો, (૫) નવીન શોધો અને વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ, એ સંબંધમાં ઘણી અગત્યની ખીના બની અને તે સહેલાઈથી સમજવા માટે તે વિષે જુદા જુદા ભાગમાં હકીકત આપવામાં આવી છે.

(૧) અંતસ્થ આખત

નવા રાજદ્વારી પક્ષોની સ્થાપના-કૉંગ્રેસેટિવ અને લિબરલ :—૧૮૩૨ નો સુધારાનો કાયદો થયા પછી આમની સભામાં વેપાર અને ઉદ્યોગધંધા કરનારા મધ્યમ સ્થિતિના લોકોના પણ પ્રતિનિધિઓ મોટા પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા. તેને લીધે પાર્લમેન્ટમાં જમીનદાર વર્ગનું જોર કમી થવા લાગ્યું, વેપાર અને ઉદ્યોગધંધા કરનારા વર્ગનું જોર વધવા લાગ્યું. તેમ જ પાર્લમેન્ટનો સુધારો, ખુલ્લો વેપાર, આયર્લેન્ડને હોમરૂલ (સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય), બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને સંસ્થાનોની વૃદ્ધિ, વગેરે જુદા જુદા પ્રશ્નો લોકસમક્ષ આવવા લાગ્યા; અને તે વિષે વિહગ અને ટોરી પક્ષના લોકોના વિચાર પણ બદલાતા ગયા. તેથી ટોરી અને વિહગની પક્ષીય સંજ્ઞા બદલાઈ કૉંગ્રેસેટિવ અને લિબરલ સંજ્ઞા રૂઢ થવા લાગી.

(૧) કૉંગ્રેસેટિવ :—પૂર્વે ટોરી પક્ષ સુધારાની વિરુદ્ધ હતો, પણ તેમને પણ હવે કેટલીક આખતમાં સુધારાની જરૂર જણાવા લાગી. ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટનામાં ઉતાવળાપણે ફેરફાર ન કરતાં જુની પરંપરા, રૂઢિ અને સંસ્થા ચાલુ રાખી જુના પાયાપર જ જરૂરજોગા સુધારા ધીમે ધીમે કરવા જોઈએ એવો તેમનો મત હતો. તેજ પ્રમાણે વેપાર આખતમાં ‘સંરક્ષિત વેપાર’નું તત્ત્વ અંગીકાર કરી ઇંગ્લેન્ડના વેપાર અને

ઉદ્ભોગધંધાની ઉત્પત્તિ કરવી, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશો અને સંસ્થાનોને આબાદ કરવાં અને સમુદ્રઉપર ઇંગ્લંડનો કાબૂ ટકાવી રાખવો, એ બધી બાબતોને ટેકા અને ઉત્તેજન આપવાનું ટોરી પક્ષનું ધોરણ હોવાથી એ પક્ષે પોતાનું જૂનું ટોરી નામ બદલી હવેથી કૉન્સર્વેટિવ (Conservative- જૂની પરંપરા માટે અભિમાની) નામ રાખ્યું (૧૮૪૦ ના અરસામાં).

(૨) લિબરલ :—વિહગ પક્ષના લોક સુધારાવાળા હતા, તેથી પાર્લમેન્ટની રચનામાં હજી વધારે સુધારા કરવા, મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટે કારખાનાં અને મિલોમાં કામ કરવાના કલાક સંબંધે કાયદા કરવા, ઇંગ્લંડનો વેપાર વધારવા અને મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગોનું જીવન સોંધું થાય તે માટે વેપારપરના પ્રતિબંધો દૂર કરી અબાધિત વેપાર શરૂ કરવાના પ્રયત્નો તેઓએ કર્યા. તેમના આવા ધોરણને લીધે તેઓ લિબરલ (Liberal-ઉદ્ધારમતવાદી) કહેવાવા લાગ્યા (૧૮૫૦ ના અરસામાં).

કૉન્સર્વેટિવ અને લિબરલ પક્ષોના પાર્ટી તરફિનાં ધોરણ ઉપર પ્રમાણે હતાં. તોપણ જ્યારે નવા નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા ત્યારે તે પ્રશ્નો સંબંધમાં એક પાર્ટીના બધા લોકોનો એકમત ન હોવાથી નવા નવા પેટાપક્ષો પડતા અને વખતોવખત એક પક્ષના લોક વિરુદ્ધ પક્ષમાં પણ જતા.

ચાર્ટર્ડ ચળવળ (૧૮૩૭-૧૮૪૮):—રાણી વિક્ટોરિઆ ગાદીપર આવી ત્યારે દેશમાં અસ્વસ્થતા હતી. સુધારાના કાયદાથી જે ફાયદાની આશા કામદાર વર્ગે રાખી હતી તે ફળી નહોતી. તે કાળે મજૂરીનો દર પણ ઘણો થોડો હતો. પરદેશથી આવતા અનાજ પર આયાત જકાત ભારે હતી તેથી મોંઘવારી ઘણી હતી. અને દેશમાં પાકતા અનાજના ભાવ પણ જમીનદારોએ અને ખેડુતોએ ઘણા વધારી મૂક્યા હતા, તેથી ગરીબ વર્ગને ગુજરાન ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પશું હતું. મોંઘવારી અને એકારીને લીધે ગરીબ વર્ગની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ ગઈ હતી. એ સ્થિતિ સુધારવા માટે પાર્લમેન્ટમાં સુધારાની જરૂર જણાયાથી ૧૮૩૭ માં એક ચળવળ

૩૩ કરવામાં આવી. આ ચળવળમાં જોડાયેલા માણસોએ લોકના હકની એક સનદ (The People's Charter) તૈયાર કરી. તે ઉપરથી મે ચળવળ ચાર્ટર્ડ ચળવળ કહેવાઈ છે. આ સનદમાં ૬ માગણી કરી હતી અને તે પાર્લમેન્ટ પાસે સ્વીકારાવવાનો વિચાર હતો. (૧) ચૂંટણી માટે દેશના દરેક ઉંમરે આવેલા માણસને મતાધિકાર, (૨) નત આપવાની ગુપ્ત પદ્ધતિ, (૩) દર વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી, (૪) પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવા માટે અમુક જમીન કે પૈસા હોવાની જરૂર કાઢી નાંખવી જોઈએ, (૫) પાર્લમેન્ટના મેમ્બરોને પગાર અને ૬) વસ્તીના પ્રમાણમાં મતદારસંઘ હોવા જોઈએ. ચાર્ટર્ડ લોકની આ મુખ્ય માગણી હતી. જરૂર પડે તો ટંટા ફિસદ અને હુલ્લડો પણ કરી કેપલા સુધારા મેળવવા એવો ચાર્ટર્ડોમાંના કેટલાકનો વિચાર હતો. તેથી ૧૮૩૯ માં કેટલેક ઠેકાણે હુલ્લડો થયાં પણ ખરાં. એ હુલ્લડો મેસાડી દેવા માટે સરકારને ઘણી સખતીનાં પગલાં ભરવાં પડ્યાં હતાં. તોપણ તે વખતે એ ચળવળ પૂર્ણપણે દબાઈ ગઈ નહિ. ૧૮૪૮ માં યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં ક્રાંતિકારક ચળવળનો પવન ફાટ્યો ત્યારે ચાર્ટર્ડ લોકોએ પોતાની માગણીની સનદ પાર્લમેન્ટને કાથોલાથ આપવા માટે ફર્ગસ ઓકોનોર અને અર્નેસ્ટ જોન્સની સરદારી નીચે એક મોટું સરઘસ કાઢ્યું. પણ તેથી સુલેહનો ભંગ થવાનો સંભવ હોવાથી પોલીસે તે સરઘસ અટકાવ્યું (૧૮૪૮). આ હકીકત પૂર્વે ૧૮૪૬ માં અનાજખરનો કર કાઢી નાંખવામાં આવેલો હોવાથી અનાજના ભાવ ઓછા થયા હતા તેથી ચાર્ટર્ડોની ચળવળને લોકોનો ટેકા હતો નહિ. તેથી જ એ ચળવળ દાખી દેવામાં આવી, તોપણ તેઓની માગણીમાંની દર વર્ષે નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીની માગણી સિવાયની બીજી બધી પાર્લમેન્ટે પછીના ૬૦-૭૦ વર્ષમાં સ્વીકારી તે સંબંધે કાયદા ઘડ્યા.

મુખ્ય પ્રધાન મેલબોર્ન (૧૮૩૭-૧૮૪૧):—વિક્ટોરિઆ ગાદીપર આવી ત્યારે મેલબોર્ન મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે ૧૮૩૯ માં પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ રોવલંડ હિલની સૂચના ઉપરથી પેની પોસ્ટોનો કાયદો પાસ કર્યો. આ કાયદાથી ગ્રેટબ્રિટન અને

આયર્લેન્ડમાં કોઈ પણ ઠેકાણે કાગળ મોકલવો હોય તો એક પેનીનો જ ખર્ચ થાય. આ કાયદો કર્યો તે પહેલાં એવો કાગળ મોકલતાં ૨૦ પેનીનો ખર્ચ થતો હતો. તેથી આ કાયદાથી વેપારને અને વહેવારને ઘણો ફાયદો થયો.

આ જ અરસામાં અફઘાનિસ્તાન સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેમ જ કૅનેડા સંસ્થાનમાં ઇંગ્લિશ અને ફ્રેંચ સંસ્થાનવાસીઓ વચ્ચે અણુબનાવ ચાલતો હતો. તેથી મેલબોર્નને ત્યાં લક્ષ આપવું પડતું હતું. ૧૮૪૧ માં નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ, પણ તેમાં કૉંઝરવેટિવ પક્ષનું મતાધિક્ય હોવાથી મેલબોર્ન રાજીનામું આપ્યું (૧૮૪૧).

મેલબોર્ન

વડા પ્રધાન સર રૉબર્ટ પીલ (૧૮૪૧-૪૬) :—મેલબોર્ન પછી કૉંઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા સર રૉબર્ટ પીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

રૉબર્ટ પીલ

પીલ ૧૮૦૯ માં પ્રથમ પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. ૧૮૨૨-૧૮૩૦ સુધી ટોરી પ્રધાનમંડળમાં તે એક મંત્રી હતો. પીલે ટોરી પક્ષમાં નવું જોમ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. આગળ જતાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનારા મુત્સદ્દી ગ્લેડસ્ટન અને ડિઝરાયલીએ તેના જ હાથ નીચે તાલીમ લીધી હતી. પીલની સૂચનાથી ટોરી પક્ષે ટોરી સંજ્ઞા બદલી કૉંઝરવેટિવ (જુની પરંપરાના અભિમાની) નામ ધારણ કર્યું.

પીલના પ્રધાનમંડળમાં સ્ટેનલી સંસ્થાન-ખાતાનો પ્રધાન હતો. લૉર્ડ ઍબરડીન

પરદેશખાતાનો પ્રધાન હતો, જૂક ઑફ વેલિંગટન મુખ્ય સેનાપતિ હતો અને ગ્લેસ્ટન પાસે વેપાર અને ઉદ્યોગનું ખાતું હતું. પીલનાં પ્રધાનવટાં દરમ્યાન પરદેશી આખતોપર ખાસ ધ્યાન આપવું પડ્યું હતું, કારણ કે તે વખતે અફઘાનિસ્તાન સાથે અને અફ્રીણના વેપાર માટે ચીન સાથે લડાઈ ચાલતી હતી. અમેરિકામાં સંયુક્ત સંસ્થાનો અને કૅનેડા વચ્ચે સરહદને માટે ટંટો ચાલતો હતો. આમ પરદેશની આખતમાં પિલને ધ્યાન આપવું પડતું હતું તોપણ તેણે સ્વદેશખાતામાં જરૂરજોગા સુધારા કર્યા હતા.

સંરક્ષિત વેપાર અને ખુલ્લો વેપાર:—આ અરસામાં ઇંગ્લંડમાં વેપારના સવાલ બાબે ઘણી ચળવળ ચાલતી હતી. દેશમાં તૈયાર થતા માલને પરદેશી માલની હરીફાઈ નડે નહિ અને દેશી ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન અને રક્ષણ મળે તે માટે પરદેશથી આવતા માલપર ભારે જકાત નાંખવામાં આવી હતી, તેથી એ પદ્ધતિને ‘સંરક્ષિત વેપાર’ કહે છે. પણ આ વેપારની નીતિથી પરદેશથી આવતી દરરોજની જરૂરની ચીજો—અનાજ, સાકર, ચા, ઇંડાં, કાપડ વગેરે અનેક ચીજો—પર ભારે જકાત લેવામાં આવતી હોવાથી તે જણસો ઘણી મોંઘી થઈ હતી અને તેથી ગરીબ લોકોનો ગુજરાનનો ખરચ ઘણો વધી ગયો હતો, તેથી તે વર્ગની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદાયક થઈ હતી. પરદેશથી આવતી ચીજોપર ભારે જકાત લેવામાં આવતી હોવાને લીધે દેશમાંનાં કારખાનાંના માલિક અને વેપારીને દેશમાં ખનતો માલ સોંધે ભાવે આપવો પરવડે એમ હતું, છતાં તેઓ પોતાનો માલ મોંઘી કિંમતે જ વેચતા અને પુષ્કળ નફો મેળવતા હતા. તેથી ગરીબ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટે પરદેશી માલપરની જકાત કાઢી નાંખી **ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ** (Free Trade) અમલમાં આણવા ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી. ૧૮૧૫ માં પરદેશથી આવતા ઘઉં ઉપર ભારે જકાત મૂકવામાં આવી હતી અને તેનો લાભ લઈ દેશના જમીનદારોએ ઘઉંનો ભાવ ઘણો વધારી દીધો હતો. તેથી ગરીબ લોકોને પોતાનું ગુજરાન કરવું ઘણું મુશ્કેલ પડતું હતું. તેથી અનાજ પરની જકાત કઢાવી નાંખવાની ચળવળ ચલાવવા

માટે મેંચેસ્ટરમાં કોર્નલ અને આઈટ નામના ગૃહસ્થોએ ‘અનાજ ઉપરના કર વિરુદ્ધ એક મંડળ’ (Anti-Corn-Law-League) સ્થાપ્યું (૧૮૩૯). એ ગૃહસ્થો પાર્લમેન્ટના સભાસદો હતા, અને તેમણે પાર્લમેન્ટમાં અને દેશભરમાં ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ તરફ લોકમત ઉભો કરવા પ્રયત્ન ચલાવ્યા. સર રોબર્ટ પીલ પહેલાં સંરક્ષિત વેપારની નીતિ તરફ હતા, પણ તેને પણ પોતાનો મત ફેરવવાની જરૂર માલમ પડી.

પીલના સુધારા અને અનાજ પરની જકાત રદ (૧૮૪૬):—ઇંગ્લંડમાં કેટલાક અંતસ્થ સુધારા કરવાની આવશ્યકતા પીલને જણાઈ હતી. ૧૮૪૧ માં પીલે ઉપજ પર કર મૂક્યો. એ કર શ્રીમંત લોકોને આપવો પડતો હતો, અને એ કરની સારી ઉપજ થવાથી ગરીબ લોકો પરના કરનો બોજો કંઈક ઓછો કરવામાં આવ્યો, તેમ જ તેની જ સૂચનાથી ૧૮૪૨ માં પાર્લમેન્ટે એક કાયદો કર્યો અને તેમાં સ્ત્રીઓને અને નાના છોકરાંને ખાણમાં કામપર રોકવા નહિ એવું ઠરાવ્યું. ૧૮૪૪ માં પસાર કરેલા એક કાયદાએ કારખાનાં અને મિલમાં કામ કરતાં છોકરાંના કામ કરવાના કલાક કમી કર્યાં. અને દેશના વેપારઉદ્યોગને મદદ મળે અને નાણાંની લેવડવેડ સહેલી થાય એ ઉદ્દેશથી પાર્લમેન્ટે ૧૮૪૪ માં ‘**બેકનો ચાર્ટર એક્ટ**’ નામનો કાયદો કર્યો અને બેક ઓફ ઇંગ્લંડને ઠરાવેલા પ્રમાણમાં ચલણી નોટો કાઢવાની પરવાનગી આપી.

ત્યાર પછી પીલે જકાતના ધોરણ ઉપર ધ્યાન આપવા માંડ્યું. ગરીબ અને મધ્યમ સ્થિતિના લોકના ગુજરાનનો ખર્ચ ઓછો થાય એ હેતુથી તેણે દરરોજના વપરાસની અનાજ સિવાયની આસરે ૭૫૦ જણસો પરનો કર ધણો ઓછો કર્યો. આમ આયાત થતા માલ પર જકાત કમી થવાને લીધે ઇંગ્લંડના કારખાનાં અને મિલને નોંધતો કાચો માલ ધણો સોંધો મળવા લાગ્યો, અને તેથી પાકા માલ પણ સોંધો ભાવે વેચવાનું પરવડવા લાગ્યું.

પીલે દરરોજના વપરાસની ઘણી જણસો ઉપરની જકાત ઓછી કરી હતી, પણ તેના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે જમીનદારો

હોવાથી તેમને નુકસાન ન થાય તે માટે અનાજ પરની જકાત કમી કરી નહોતી; તે પણ આગળ જતાં તેને કાઢી નાંખવી પડી.

૧૮૪૫ માં આયર્લેન્ડમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને ત્યાંનો બટાટાનો પાક તદ્દન નિષ્ફળ ગયો. આયર્લેન્ડની લગભગ અર્ધી વસ્તીનો મુખ્ય ખોરાક બટાટા છે, તેથી એ દુકાળથી આયર્લેન્ડના લોકની સ્થિતિ ઘણી માડી થઈ પડી હતી. ઇંગ્લેન્ડમાં પૂરતું અનાજ ન હોવાથી ત્યાંથી અનાજ મોકલી શકાય એમ નહોતું. ત્યારે પરદેશથી આવતા અનાજ પરની જકાત જો કાઢી નાંખવામાં આવે તો અનાજ ઓછી કિંમતે મળી શકે એમ પીલને લાગ્યું. તેથી ‘અનાજ પરની જકાત રદ કરનાર બિલ’ તેણે પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કર્યું. કૉંગ્રેવેટિવ પાર્ટીના મોટા ભાગ એ બિલની વિરુદ્ધ હતા. તોપણ વ્હિગ પાર્ટીના મતની મદદથી એ બિલ પાસ થયું (૧૮૪૬). અનાજ ઉપરની જકાત નીકળી જવાથી આયર્લેન્ડમાં પરદેશથી અનાજ સારા પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યું, તેથી ત્યાં દુકાળના દુખની તીવ્રતા ઓછી થવા પામી. તેવી જ રીતે એ કાયદાથી ઇંગ્લેન્ડને પણ સરતું અનાજ મળવા લાગ્યું તેથી ત્યાંપણ ગરીબ લોકોને ખાવાપીવાનો ખરચ ઓછો થવા લાગ્યો. પણ આ બિલથી કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષમાં ફાટકૂટ થઈ. એ પક્ષના ડબ્લી અને ડિઝરાયલી પીલની વિરુદ્ધ હતા અને આગળ જતાં તેમણે તેની સામે પડવાનું ફરિયાદી. આ વખતે આયર્લેન્ડમાં ઘણી અશાંતિ હતી અને ઠેકાણે ઠેકાણે લુલ્લડો થતાં હતાં. તે લુલ્લડો દાખી દઈ ત્યાં શાંતિ સ્થાપવા માટે દમન નીતિનું એક બિલ પીલે પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યું. ત્યારે તેના જ પક્ષના પણ તેના વિરોધીઓએ વિરુદ્ધ મત આપવાથી પીલની હાર થઈ અને તેથી તેને વડા પ્રધાન પદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષના જે સભ્યોએ અનાજ ઉપરના કરને રદ કરવાની બાબતમાં પીલ તરફ મત આપ્યો હતો તેમને પીલાઈટસ કહેવામાં આવ્યા. એ પીલાઈટમાં **વ્હોર્ડસ્ટન** એક મુસદ્દા હતો એને આગળ જતાં તે ઘણો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. પીલ ૧૮૫૦ માં મરણ પામ્યો. તેના વ્હોર્ડસ્ટન વગેરે કેટલાક અનુયાયીઓનું વલણ વ્હિગ પક્ષના ધોરણ તરફ વધારે હતું, તેથી તેઓ વ્હિગ પક્ષમાં સામેલ

થયા અને તેમણે બદલાયલી સ્થિતિને અનુસરી પોતાના પક્ષનું નામ બ્રિજગને બદલે લિબરલ (Liberal = ઉદાર) રાખ્યું.

પીલે રાજીનામું આપ્યા પછી લિબરલ પક્ષનો નેતા રસેલ મુખ્ય પ્રધાન થયો અને તેણે નેવિગેશન કાયદો રદ કર્યો અને પરદેશી માલ પરની જકાત કાઢી નાંખી (૧૮૪૯), અને ઇંગ્લંડમાં ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ અમલમાં આણી.

રસેલ અને પામર્સ્ટન :—અનાજ ઉપરનો કર કાઢી નાંખવાના પ્રશ્ન માટે કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષમાં ફાટકૂટ થવાને લીધે ૧૮૪૬ થી ૧૮૬૬ સુધી વચમાં એક એ વર્ષ સિવાય રાજ્યકારભારની સત્તા લિબરલ પાર્ટીના હાથમાં હતી. એ વેળાએ રસેલ અને પામર્સ્ટન લિબરલ પક્ષના નેતા હતા. એ વર્ષોમાં અંતરથ બાબતોમાં વિશેષ મહત્ત્વના સુધારા થયા નહોતા. માત્ર ૧૮૫૧ માં રાણીના પતિ પ્રિન્સ એલ્બર્ટના પ્રોત્સાહનથી લંડનમાં એક મોટું ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. એ પ્રદર્શનમાં દુનીઆના જુદા જુદા દેશોની કળા-કૌશલ્યના નમૂનાની ચીજો મૂકવામાં આવી હતી. એ પ્રદર્શનથી દુનીઆના જુદા જુદા દેશોએ ઔદ્યોગિક બાબતમાં કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે સર્વના જાણવામાં આવ્યું, તેમજ જુદા જુદા દેશો વચ્ચે સ્નેહભાવ પણ વધવા પામ્યો. પામર્સ્ટનનું લક્ષ પરદેશો તરફ વિશેષ હતું, તેથી એ સમયમાં માત્ર પરદેશી બાબતોમાં મહત્ત્વની ઘણી બીનાઓ બની. એ બાબતો જુદા જુદા ભાગમાં આગળ આપવામાં આવી છે.

બીજું રીફોર્મ બિલ ૧૮૬૭ :—૧૮૩૨ માં થયેલા સુધારાના કાયદાથી પાર્લમેન્ટની રચનામાં જોઈએ તેટલો સુધારો થયો નહોતો, તેથી લિબરલ પાર્ટીના કેટલાક સભ્યોને હજુ વધારે સુધારાની જરૂર લાગતી હતી. પણ પામર્સ્ટનને એવી જરૂર જણાતી નહોતી અને લિબરલ પક્ષમાં એનું વજન ઘણું હોવાથી તેની હયાતીમાં એ બાબત વિષે કંઈ કરવામાં આવ્યું નહિ. પણ ૧૮૬૫ માં પામર્સ્ટન મરણ પામ્યો ત્યારપછી સુધારાની ચળવળ ઘણા જોસથી ચાલવા લાગી. ૧૮૬૬ માં કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષના લૉર્ડ ડર્બીના પ્રધાનવટાંમાં કૉંગ્રેવેટિવ

પક્ષના એક આગેવાન ડિઝરાયલીએ આમની સલામાં **સુધારાનું બીજું બિલ** દાખલ કર્યું. કૉન્ઝર્વેટિવ પાર્ટીના કેટલાક સલાસદોનો વિરોધ હતો, છતાં લિબરલ પાર્ટીના મતની મદદથી એ બિલ પાસ થયું (૧૮૬૭).

આ રીફોર્મ બિલથી પાર્લમેન્ટની બાબતમાં નીચેના સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) શહેરોમાં ઘરોના બધા માલિકાને અને વર્ષ દહાડે કમીમાં કમી ૧૦ પાઉન્ડ ભાડું ભરતા ભાડૂતોને મતાધિકાર મળ્યો.

(૨) તેવીજ રીતે જિલ્લાઓમાં વાર્ષિક ૧૨ પાઉન્ડનું ગણોત્તર ભરતા બધા ખેડૂતોને મત આપવાનો હક મળ્યો.

આ સુધારાથી શહેરોના મધ્યમ અને ગરિબ વર્ગોના લોકોને મત આપવાનો હક મળ્યાથી એ વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં આવવા લાગ્યા. એટલે એ વર્ગોના લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં ઉપયોગી થાય એવા કાયદા પાર્લમેન્ટમાં પાસ થવા લાગ્યા.

ડિઝરાયલી અને ગ્લેડસ્ટન:—કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો નેતા

ડિઝરાયલી અને લિબરલ પક્ષનો મુત્સદ્દી ગ્લેડસ્ટન ૧૮૬૫ ના ચરસામાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા અને ત્યારપછીના ૨૦-૨૫ વર્ષ દરમિયાન રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં તેઓ એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી હતા. એ બંને પહેલાં કૉન્ઝર્વેટિવ પાર્ટીમાં પીલના અનુયાયી હતા. પણ ૧૮૪૬ માં જ્યારે પીલે અનાજ ઉપરનો કર રદ કર્યો ત્યારે કૉન્ઝર્વેટિવ પાર્ટીમાં તડ પડ્યાં હતાં. ડિઝરાયલી પીલનો વિરોધી હતો અને આગળ જતાં તે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો નેતા થયો. ગ્લેડસ્ટને પીલને ટેકા આપ્યો હતો. પીલના મરણ પછી (૧૮૫૦) તે અને પીલના બીજા અનુયાયીઓ વ્હિગ પક્ષમાં જોડાયા અને આગળ જતાં એ પક્ષ લિબરલ કહેવાવા

ગ્લેડસ્ટન

લાગ્યો. પામરટનના મૃત્યુ પછી (૧૮૬૫) ગ્લેડસ્ટન લિબરલ પક્ષનો નેતા થયો. ડિઝરાયલી જ્યૂ હતો અને ૧૮૭૪ થી ૧૮૮૦ સુધી તે વડો પ્રધાન હતો. પરદેશી બાબતોમાં તે વિશેષ લક્ષ આપતો હતો. ઇંગ્લંડનું સમુદ્રઉપર સ્વામિત્વ ટકાવી રાખવા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેણે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હતા. ડિઝરાયલી ઉત્તમ વક્તા હતો, અને તેનાં ભાષણ જુરસાવાળાં હતાં અને તેમાં તે કહેવતો અને દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરતો હોવાથી તેના ભાષણની અસર લોકોપર તત્કાળ થતી, અને શ્રોતાઓને તે પોતાને અનુકૂળ કરી દેતો. ગ્લેડસ્ટન ૨૩ વર્ષની ઉંમરે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષના સભાસદ તરીકે પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. અનાજ ઉપરના કરના કાયદા વખતે તે અને પીલના બીજા અનુયાયીઓ વિહગ પક્ષને જર્ઝ મળ્યા હતા અને તેઓએ લિબરલ પાર્ટી સ્થાપી હતી. રસેલ લિબરલ પાર્ટીનો વડો પ્રધાન હતો ત્યારે તેના પ્રધાનમંડળમાં ગ્લેડસ્ટન ખજાનચી (Chancellor of the Exchequer) હતો. ખજાનચી તરીકે તેના વેપારી ધોરણ માટે અને ઉપજ ખરચના અડસટ્ટાના પત્રક તૈયાર કરી તે ઉપર મુદ્દાસર ભાષણ કરવા માટે તે ધણો પ્રસિદ્ધ થયો છે. વિષય પ્રતિપાદન કરવાની શૈલીથી અને યોગ્ય શબ્દ યોગ્ય સ્થળે વાપરવાની કુનેહથી શ્રોતાજનોનાં મન હરણ કરી તેમને તે પોતાના મતના કરી દેતો. ૧૮૬૮ માં નવી પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણી થઈ તેમાં લિબરલ પાર્ટીનું મતાધિક્ય હોવાથી ડર્બી અને ડિઝરાયલીએ રાજીનામું આપ્યું અને લિબરલ પાર્ટીનો નેતા ગ્લેડસ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો.

ડિઝરાયલી

ડિઝરાયલી તેના ભાષણની અસર લોકોપર તત્કાળ થતી, અને શ્રોતાઓને તે પોતાને અનુકૂળ કરી દેતો. ગ્લેડસ્ટન ૨૩ વર્ષની ઉંમરે કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષના સભાસદ તરીકે પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. અનાજ ઉપરના કરના કાયદા વખતે તે અને પીલના બીજા અનુયાયીઓ વિહગ પક્ષને જર્ઝ મળ્યા હતા અને તેઓએ લિબરલ પાર્ટી સ્થાપી હતી. રસેલ લિબરલ પાર્ટીનો વડો પ્રધાન હતો ત્યારે તેના પ્રધાનમંડળમાં ગ્લેડસ્ટન ખજાનચી (Chancellor of the Exchequer) હતો. ખજાનચી તરીકે તેના વેપારી ધોરણ માટે અને ઉપજ ખરચના અડસટ્ટાના પત્રક તૈયાર કરી તે ઉપર મુદ્દાસર ભાષણ કરવા માટે તે ધણો પ્રસિદ્ધ થયો છે. વિષય પ્રતિપાદન કરવાની શૈલીથી અને યોગ્ય શબ્દ યોગ્ય સ્થળે વાપરવાની કુનેહથી શ્રોતાજનોનાં મન હરણ કરી તેમને તે પોતાના મતના કરી દેતો. ૧૮૬૮ માં નવી પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણી થઈ તેમાં લિબરલ પાર્ટીનું મતાધિક્ય હોવાથી ડર્બી અને ડિઝરાયલીએ રાજીનામું આપ્યું અને લિબરલ પાર્ટીનો નેતા ગ્લેડસ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો.

ગ્લેડસ્ટનના સુધારા:—૧૮૬૮ માં ગ્લેડસ્ટન વડો પ્રધાન થયો. એકંદરે ચાર વેળા (૧૮૬૮-૧૮૭૪; ૧૮૮૦-૧૮૮૫; ૧૮૮૬; ૧૮૯૨-૯૪) તે મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો. તેણે દેશની અંદરની

આપતોપર ધ્યાન આપી ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકની ઉન્નતિ માટે ઘણા ઉપયોગી કાયદા કર્યા. તેમજ આયર્લેન્ડમાંનો અસંતોષ દૂર કરવા માટે પણ તેણે કેટલાક કાયદા ધજ્યા. તેની પરદેશસંબંધની રાજ્યનીતિ શાંતિની હતી અને પરદેશો સાથે લડાઈમાં પડવું નહિ એવો તેનો મત હતો.

ગ્લેડસ્ટનનું પહેલું પ્રધાનવડું (૧૮૬૮-૧૮૭૪) :—આ પ્રધાનવડાં દરમ્યાન ગ્લેડસ્ટને ઘણા અગત્યના સુધારા દાખલ કર્યા.

આયર્લેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને મળતી સરકારી મદદ અંધ કરી ૧૮૬૯ :—આયર્લેન્ડની વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલિક પંથનો હતો, તોપણ ત્યાંની સરકાર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની હોવાથી તેને સરકારી ગ્રંટ મળતી હતી. એ ગ્રંટ આપી શકાય તે માટે આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કેથોલિક લોકને ટાઈફ નામનો કર આપવો પડતો હતો. એ ગ્રંટ અને કરની સામે રોમન કેથોલિક લોકોએ જખરી ચળવળ ઉભી કરી હતી અને તેથી દેશમાં ઘણો અસંતોષ પ્રસરી રહ્યો હતો. તે અસંતોષ દૂર કરવા માટે ૧૮૬૯ માં ગ્લેડસ્ટને ‘આઇરિશ ચર્ચને મળતી સરકારી મદદ અંધ કરવાનો કાયદો’ (Dis-establishment of Protestant Church in Ireland) પસાર કર્યો.

આયર્લેન્ડમાં જમીન સંબંધનો કાયદો ૧૮૭૦ :—આયર્લેન્ડની ઘણીખરી જમીન ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના જમીનદાર લોકની માલિકીની હતી અને તે આઇરિશ લોક ગણોતે ખેડતા હતા. એ જમીનદારો ગણોતની રકમ વારંવાર વધારતા હતા, અને ખેતીમાં સુધારો કરવા જે કંઈ ખરચ ખેડૂતો કરતા તે તેઓ આપતા નહિ. આવી હકીકતને લીધે અને આયર્લેન્ડમાં ઉપરા ઉપરી દુકાળ પડતો હોવાને લીધે ત્યાંના ખેડૂતોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ હતી અને તેથી તે લોકોમાં ઘણો અસંતોષ પ્રસરી રહ્યો હતો. ત્યારે આયર્લેન્ડના ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ગ્લેડસ્ટને ૧૮૭૦ માં આયર્લેન્ડમાંની જમીન સંબંધનો કાયદો (Irish Land Act) પાસ કર્યો. આ કાયદામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જો જમીનદાર

ખેડૂતને કાઠી મૂકી જમીન લઈ લે તો તે વખતે ખેડૂતે જમીનના સુધારા માટે જે ખર્ચ કર્યો હોય તે જમીનદારે ખેડૂતને આપવો. પણ આ કાયદાથી આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ ઓછો થયો નહિ.

પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો (૧૮૭૦) :—ઈંગ્લેન્ડને ૧૮૭૦ માં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે એક કાયદો પસાર કર્યો. ઇંગ્લંડની બધી બાબતમાં ઉન્નતિ કરવી હોય તો દેશના દરેક માણસને વાંચતાં લખતાં આવડતું જ જોઈએ એવો લિબરલ પાર્ટીનો અભિપ્રાય હતો. આ કાયદો પસાર થયો તે પૂર્વે પ્રાથમિક શિક્ષણનું કામ ખાનગી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ કરતી હતી અને એ કામ માટે તેમને સરકાર તરફથી ગ્રંટ મળતી હતી. પણ એવી શાળાઓની સંખ્યા જોઈએ તેટલી નહિ હતી અને ગામડાં ગામમાં એવી કોઈ નિશાળો હતી જ નહિ. તેથી એ બાબતમાં લક્ષ આપવું ઘટે છે એમ જાણી આ કાયદો કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી ખાનગી શાળાઓને મળતી સરકારી ગ્રંટ કાયમ કરવામાં આવી. પણ સાથે સાથે પ્રાથમિક શિક્ષણની સારી વ્યવસ્થા કરવા માટે ઇંગ્લંડના જુદા જુદા ભાગ પાડવામાં આવ્યા અને ત્યાંના પ્રાથમિક શિક્ષણનું કામ તે તે ભાગના લોકોએ ચૂંટી સ્કૂલબોર્ડ નામની સંસ્થાને સોંપવામાં આવ્યું. એ માટે થતો ખર્ચ ઉભો કરવા માટે તે ભાગના લોકપર કર મૂકવાની સત્તા આ સ્કૂલબોર્ડોને આપવામાં આવી હતી. તેમ જ એ બોર્ડોને સરકાર તરફથી ગ્રંટ પણ મળતી હતી. વળી એ કાયદામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સ્કૂલબોર્ડોની શાળાઓમાં શિક્ષણ મફત આપવું જોઈએ. આવી રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત મળતું થયું. પછી ૧૮૭૬ માં એક કાયદો કરી પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું. આ સિવાય કેળવણીની બાબતમાં બીજો એક મહત્વનો સુધારો કરવામાં આવ્યો. તે એ કે ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના ન હોય એવા માણસોને અધિકારિની જગ્યા કે શિષ્યવૃત્તિ મળવાને પ્રતિબંધ હતો તે ૧૮૭૧ માં ઈંગ્લેન્ડને એક કાયદો કરી દૂર કર્યો.

બેલ્ટ એક્ટ ૧૮૭૨ :—ચૂંટણીમાં મતદારો પોતાના મત ઉઘાડી

રીતે આપતા હતા, તેથી ક્યો મતદાર કયા ઉમેદવારને મત આપે છે તેની બધાને ખબર પડતી. તેથી કેટલીક વાર અને કેટલેક ઠેકાણે લાંચ આપીને અથવા ધાક ધમકીથી મતદારો પાસેથી મત મેળવવામાં આવતા હતા. આ પદ્ધતિ બંધ પાડવા અને મતદાર પોતાને ગમે તે ઉમેદવારને મત આપી શકે અને તેણે કોને મત આપ્યો છે તે માલમ ન પડે તે માટે બૅલટ એક્ટ (Ballot Act) એટલે ગુપ્ત રીતે મત આપવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. એ કાયદાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે બધા ઉમેદવારોનાં નામવાળો એક કાગળ દરેક મતદારને આપવામાં આવે છે અને તે મતદાર જે ઉમેદવારને પોતાનો મત આપવા માગતો હોય તેનાં નામની સામે એક ચોક્કડી (X) કરી તે કાગળ વાળી દઈ એક પેટીમાં નાંખે છે. આ રીતથી કયા મતદારે કયા ઉમેદવારને મત આપ્યો છે તેની કોઈને ખબર પડતી નથી.

કામગાર લોકના સંઘ સંબંધે કાયદો (Trade Union Act) ૧૮૭૧:—કામગાર વર્ગના લોકોએ પોતાની ઉન્નતિ માટે સંઘો સ્થાપ્યા હતા અને નાણાં ભરી ફંડો એકઠાં કર્યા હતાં. તેને કાયદેસરનું રૂપ આપવા માટે ગ્લેડસ્ટને ૧૮૭૧ માં ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ નામનો કાયદો પસાર કર્યો.

બીજા સુધારા:—ગ્લેડસ્ટને ૧૮૭૧ માં સૈન્ય સંબંધનો કાયદો કર્યો. એ કાયદાએ લશ્કરી નોકરીની મુદ્દત ઓછી કરી અને તે મુદ્દત પૂરી થયા પછી પાંચ વર્ષ સુધી દરેક સૈનિકે ‘રીઝર્વ’ અનામત તરીકે રહેવું એટલે એ પાંચ વર્ષમાં જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે સૈન્યમાં સૈનિક તરીકે પાછા દાખલ થવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું (૧૮૭૧).

તેવીજ રીતે લશ્કરી તથા મુલકી ખાતામાં અધિકારની જગાઓ હરીફાઈની પરીક્ષાથી પૂરવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું (૧૮૭૧).

ગ્લેડસ્ટને તેની ૬ વર્ષની કારકિર્દીમાં કરેલા આ સુધારાઓ લિબરલ પાર્ટીના કેટલાક સભાસદોને પણ ધણા થયા લાગતા હતા. કોન્સર્વેટિવ પાર્ટી તો એ સુધારાની વિરુદ્ધ હતી જ. તેથી ૧૮૭૪ માં

પાર્લમેન્ટની નવી ચૂંટણી થઈ તેમાં કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષની બહુમતિ થઈ એટલે ગ્લેડસ્ટને પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું, અને ડિઝરાયલી વડે પ્રધાન થયો.

ડિઝરાયલી :—ડિઝરાયલી ૬ વર્ષ સુધી (૧૮૭૪-૧૮૮૦) મુખ્ય પ્રધાન રહ્યો અને તે દરમિયાન તેનું ધ્યાન પરદેશના રાજપ્રકરણ બાબતમાં હતું. તો પણ ઇંગ્લંડની અંતર્ય બાબતમાં કામગાર વર્ગને ઉપયોગી ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ તેણે પાસ કર્યો.

કામગાર લોકના સંઘ સંબંધી કાયદો (Trade Union Act) ૧૮૭૪ :—કામગાર વર્ગે પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સંઘ સ્થાપ્યા હતા તે ૧૮૨૪ માં થયેલા કાયદાથી કાયદેસર ગણતા હતા. પછી ૧૮૭૧ માં પાસ થયેલા કાયદામાં તેઓએ પોતાના ઉપયોગ માટે એકઠા કરેલા ફંડના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પણ કામગાર લોકના સંઘ સંપ કરી હડતાલ પાડે તો તેમનું પગલું કાયદા વિરુદ્ધનું ગણાતું હતું તેની વિરુદ્ધ મજૂર વર્ગના સંઘે જખરી ચળવળ ચલાવી. ત્યારે ૧૮૭૪ માં ડિઝરાયલીએ **કામગાર લોકના સંઘ સંબંધી કાયદો (Trade Union Act)** પાસ કર્યો અને જે કામગાર વર્ગ સંપ કરી હડતાલપર જાય તો તેમનું તે કૃત્ય કાયદાવિરુદ્ધનું ગણાય નહિ એવું એ કાયદામાં દરાવવામાં આવ્યું હતું. આ કાયદો થયા પછી હડતાલનો ધાક બતાવી કામગાર વર્ગ મિલમાલિકા પાસે કામ કરવાના કલાક કમી કરાવવા, પોતાને મળતી મજૂરીના દર વધરાવવા વગેરે પોતાની માગણીઓ સ્વીકારાવવા શક્તિમાન થયા.

પછી ૧૮૮૦ માં પાર્લમેન્ટની નવી ચૂંટણી થઈ તેમાં લિબરલ પાર્ટીનું મતાધિક્ય હોવાથી ડિઝરાયલી, જેને લૉર્ડ બીકનસ્ટ્રીટનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો તેણે પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું. એટલે ગ્લેડસ્ટન ફરીથી વડે પ્રધાન થયો (૧૮૮૦).

ગ્લેડસ્ટનનું બીજું પ્રધાનમંડળ, ૧૮૮૦-૮૫ :—ગ્લેડસ્ટન બીજી વાર વડે પ્રધાન થયો. એનું આ વખતનું પ્રધાનવડું પાંચ વર્ષ ટક્યું. તેનાં લૉર્ડ હાર્ડિંગટન, સર જોસફ ચેમ્બરલેન અને જૉન આર્લ પ્રધાનો હતા. આ વખતે ગ્લેડસ્ટનને પરદેશી બાબતોપર પણ ધ્યાન

આપવું પશું હતું. ઇંગ્લેન્ડ અને સૂદાનમાં લડાઈઓ ચાલતી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ સ્થિતિ ઘણી ખારીક થઈ પડી હતી. રશિયા અફઘાનિસ્તાન સાથે કારસ્થાન કરતું હતું. આ પરદેશી બાબતો વિષે હકીકત આગળ આપી છે. આયર્લેન્ડમાં પારનેલની સરદારી નીચે હોમરૂલની ચળવળ ચાલુ હતી; તેમ જ જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચે અણબનાવ ચાલતો હતો. તેને લીધે ઠેકાણેઠેકાણે હુલ્લડો થતાં હતાં. તેથી આયર્લેન્ડનો અસંતોષ દૂર કરવા માટે ગ્લેડસ્ટને આયર્લેન્ડની જમીન-સંબંધી બીજો કાયદો પાસ કર્યો (૧૮૮૧).

આયર્લેન્ડની જમીનસંબંધી બીજો કાયદો ૧૮૮૧:—

આ કાયદાથી જમીનદારોને ફક્ત ગણોત લેવાનો જ અધિકાર આપવામાં આવ્યો અને તે ગણોત કેટલું હોવું જોઈએ તે નક્કી કરવા માટે એક ખેતી બાબત કોર્ટ (Land Court) સ્થાપવામાં આવી. અને જ્યાંસુધી ખેડૂત ગણોત ભર્યા કરે ત્યાંસુધી જમીનદારથી તેને કાઠી મૂકાય નહિ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. એ કાયદાથી ખેડૂતોને સ્થિરતા મળી અને તેથી ખેતીમાં સુધારા કરવા તેમને મન થવા લાગ્યું. પરંતુ આ કાયદાથી પણ આઈરિશ લોકના મનનું સમાધાન થયું નહિ, અને દંગાક્રિસાદ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. ત્યારે એ હુલ્લડો ખેસાડી દેવા માટે ગ્લેડસ્ટને સખત ઉપાયો યોજવા પડ્યા.

ત્રીજું રીફોર્મ બિલ ૧૮૮૪-૮૫:—ગ્લેડસ્ટને ૧૮૮૪ માં

પાર્લમેન્ટના સુધારાનું ત્રીજું રીફોર્મ બિલ પસાર કર્યું. આ કાયદાથી શહેરોના અને ગામડાંના ઘરોમાં રહેતા ધરભાડૂતોને મતાધિકાર મળ્યો. તેમ જ આ કાયદાથી મિલોમાં કામ કરતા કામગારોપ્રમાણે ખેતીના અને શહેરોના મજૂરોને પણ મત આપવાનો હક મળ્યો. આમ થવાથી મતદારોની સંખ્યા ઘણી મોટી થઈ, તોપણ આ કાયદાથી મત આપવાનો અને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાનો હક માત્ર પુરુષોને જ મળ્યો હતો. (તેથી આ બાબતમાં સુધારો કરવા માટે આગળ જતાં ૧૯૧૮ માં ‘રેપ્રિઝન્ટેટિવ ઑફ પીપલ્સ એક્ટ’ નામનો કાયદો કરવામાં આવ્યો, અને તેમાં સ્ત્રીઓ, ખલાસીઓ અને સૈનિકોને પણ મત આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો.) વળી મતદાર મંડળોની રચના

પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં કરવામાં આવી. પંદર હજારથી ઓછી વસ્તી-વાળાં શહેરો પાસેથી પ્રતિનિધિ ચૂંટવાનો હક લઈ લેવામાં આવ્યો અને પચાસ હજારની વસ્તીવાળાં શહેરો તરફથી એક પ્રતિનિધિ ચૂંટાઈ આવે એવું આ કાયદામાં ફરાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૮૮૫ માં પ્રધાનમંડળની હાર થવાથી ગ્લેડસ્ટને રાજીનામું આપ્યું. ડિઝરાયલી ૧૮૮૧ માં મરણ પામ્યો હતો. તેના પછી લૉર્ડ સૉલ્સબરી કૉંગ્રેવેટિવ પાર્ટીના નેતા થયો હતો, તે હવે વડો પ્રધાન થયો (૧૮૮૫). પણ તે વધારે વખત પ્રધાનપદે રહી શક્યો નહિ; કારણ કે ૧૮૮૫ માં પાર્લમેન્ટની નવી ધૂટણી થઈ તેમાં લિબરલ પક્ષનું મતાધિક્ય હોવાથી ગ્લેડસ્ટન ત્રીજી વાર વડો પ્રધાન થયો (૧૮૮૬).

ગ્લેડસ્ટનનું ત્રીજું પ્રધાનપદ, ૧૮૮૬:—આ વેળા ગ્લેડસ્ટને આધરિશ પ્રશ્ન ઉપર લક્ષ આપ્યું. સન ૧૮૦૦ માં ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ સાથે થયેલું એકીકરણ ૨૬ કરાવી આયર્લેન્ડની જુદી પાર્લમેન્ટ કરાવી દેશનો રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લેવા સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય (Home Rule) મેળવવા માટે આધરિશ લોકોએ ચળવળ ચાલુ રાખી હતી. આ વખતે આધરિશોનો આગેવાન પારનેલ હતો. આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપ્યા વિના ત્યાં સંતોષ અને શાંતિ થવાનાં નથી એવી ખાતરી થવાથી આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાનું બિલ ગ્લેડસ્ટને પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યું. પણ આયર્લેન્ડ જુદી પાર્લમેન્ટ કરી ઇંગ્લંડથી છૂટું પડે તે વાત લિબરલ પાર્ટીના ચેંબરલેન, આઈટ વગેરે સો સલાસદોને પસંદ નહોતી. તેથી એ સભ્યોએ હોમરૂલ બિલનો વિરોધ કર્યો, અને પોતાને લિબરલ યુનિયનિસ્ટ (Liberal Unionist) કહેવડાવી કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષ તરફથી એ બિલની સામે મત આપ્યો. તેથી એ પ્રશ્નપર ગ્લેડસ્ટનની હાર થઈ (૧૮૮૬). આવી રીતે આધરિશ પ્રશ્નપર લિબરલ પક્ષમાં કૂટ પડી. આગળ જતાં લિબરલ યુનિયનિસ્ટો કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષમાં ભળી ગયા. આ હાર થવાથી ગ્લેડસ્ટને રાજીનામું આપ્યું અને કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષ પ્રધાનપદે આવ્યો, અને લૉર્ડ સૉલ્સબરી મુખ્ય પ્રધાન થયો. આ કૉંગ્રેવેટિવ પ્રધાનમંડળ ૬ વર્ષ ટક્યું. પછી

૧૮૯૨ માં ઝલ્ડસ્ટન ચોથી વાર મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૮૯૨-૯૪). આ વખતે પણ તેણે આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં આણ્યું. પણ ઉમરાવોની સલાએ તેનો વિરોધ કર્યો, તેથી એ બિલ પસાર થયું નહિ. એટલે ઝલ્ડસ્ટને પ્રધાનવડું છોડ્યું (૧૮૯૪) અને તે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રાજ્યદ્વારી નિંદગીમાંથી વાનપ્રસ્થ થયો. ત્યાર પછી ચોથે વર્ષે તે મરણ પામ્યો (૧૮૯૮). ઝલ્ડસ્ટન પછી લૉર્ડ રોઝબરી અને સર હેન્રી કંમ્પબેલ બેનરમેન લિબરલ પાર્ટીના નેતા થયા. લૉર્ડ રોઝબરી ૧૮૯૪-૯૫ માં વડો પ્રધાન હતા.

લૉર્ડ સૉલ્સબરીનું પહેલું અને બીજું પ્રધાનવડું,
(૧૮૮૬-૯૨; ૧૮૯૫-૧૯૦૨):—૧૮૮૬ માં કૉઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા લૉર્ડ સૉલ્સબરી વડો પ્રધાન થયો. એના પ્રધાનમંડળમાં ચર્ચિલ, બાલ્ફોર અને ચેમ્બરલેન પ્રધાનો હતા. ચર્ચિલ ખજાનચી હતા અને તેણે તેની વક્તવ્યશક્તિથી આમની સલા પર સારી પછા પાડી હતી. પણ સૈન્ય અને અરમાર માટે વધારે ખર્ચની આખતમાં તેને બીજા પ્રધાનો સાથે મતભેદ થયો તેથી તેણે ૧૮૮૭ માં પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું. આયર્લેન્ડમાં અસ્વસ્થતા હોવાને લીધે આ પ્રધાનમંડળને આઇરિશ પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપવું પડ્યું. પછી ૧૮૯૫ થી ૧૯૦૨ સુધી લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ બીજી વાર પ્રધાનવડું કર્યું. આ પ્રધાનવડાં દરમ્યાન દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડચ સંસ્થાનના બોર લોકો સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેમાં સૉલ્સબરીને લક્ષ આપવું પડ્યું હતું. તેનાં પ્રધાનવડાં દરમ્યાન અંતસ્થ આખતોમાં પણ કેટલાક અગત્યના ખતો વળ્યા હતા.

મહોત્સવ:—૧૮૮૭ માં રાણી વિક્ટોરિઆને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ થયાં તેની ખુશાલીમાં એ વર્ષે સુવર્ણ મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી દસ વર્ષે રાણીને રાજ્ય કરતાં સાડાં વર્ષ થયાં તેની ખુશાલીમાં હીરક મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. આ બંને શુભ પ્રસંગે સાંત્રાજ્યના દૂરદૂરના દેશોમાંથી રાજરજવાડા અને લોકો લંડન આવ્યા હતા.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો, ૧૮૮૮:—૧૮૮૮ માં સૉલ્સ-

બરીએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો કર્યો. એ કાયદાથી ઠેકાણે ઠેકાણે લોકનિયુક્ત કાઉન્ટી કાઉન્સિલો સ્થાપન થઈ અને તેમને સ્થાનિક બાબતોની સર્વ વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી. આ કાયદો થયો તે પૂર્વે સરકારનિયુક્ત અધિકારીઓ કાઉન્ટીઓની સર્વ વ્યવસ્થા કરતા હતા. તેવી જ રીતે સ્કૂલબોર્ડો કાઠી નાંખી પ્રાથમિક શિક્ષણની સર્વ વ્યવસ્થાનું કામ ૧૯૦૨ માં કાઉન્ટી કાઉન્સિલોને સોંપવામાં આવ્યું.

(૨) આયર્લેન્ડ

આયર્લેન્ડમાં પરિસ્થિતિ અને તેથી અસંતોષ :—૧૮૨૯ માં કૅથોલિક ઇમ્પ્રોવેમેન્ટ એક્ટ પાસ થવાથી રોમન કૅથોલિક લોકને માટે પાર્લિમેન્ટના સભાસદ બનવું શક્ય થયું તોપણ ત્યાં અસંતોષ ઓછો થયો નહિ. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) અસહનના આઘરિશો અને આવી વસેલા પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોક વચ્ચે વેરભાવ :— આયર્લેન્ડના ઉત્તર ભાગના અલ્સ્ટર પરગણાંમાં સ્કોટલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોક કેટલાક પેઢી થયાં આવી વસ્યા હતા. તેથી તેઓ આયર્લેન્ડના સ્થાયિક રહેવાસી થઈ ગયા હતા. તેમની વસ્તી થોડી હતી અને તેમનામાં અસંતોષ નહોતો. પણ આયર્લેન્ડના અસહ રોમન કૅથોલિક લોક તેમને પરદેશી ગણતા હતા અને તેમની સાથે વેર રાખતા હતા.

(૨) ટાઇથ નામના કર માટે અસંતોષ :—આયર્લેન્ડની વસ્તીનો લગભગ ૧૬ ભાગ રોમન કૅથોલિક પંથનો હતો, તો પણ ત્યાંની સરકાર પક્ષપાત કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને જ મદદ કરતી હતી. સરકાર એ મદદ આપી શકે તે માટે આઘરિશ લોકોને ટાઇથ નામના કર રૂપે પોતાની આવકનો દસમો હિસ્સો સરકારને આપવા પડતો હતો. એ દરની ઉપજમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના દેવળોનો નિભાવ થતો હતો. તેમ થવું ન જોઈએ એવી આઘરિશ રોમન કૅથોલિક લોકની ફરિયાદ હતી.

(૩) જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચે અણબનાવ :— આયર્લેન્ડની વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કૅથોલિક પંથનો હતો, છતાં

ત્યાંની ઘણીખરી જમીનના માલિક પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોક હતા. ઇલિઝાબેથ, પહેલો ચાર્લ્સ અને ફ્રેન્સિસની કારકિર્દીમાં જ્યારે આઇરિશ લોકે બંડો કર્યા હતાં ત્યારે તેમની જમીન જપ્ત કરી લઈ પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ લોકોને આપવામાં આવી હતી. તેથી આયર્લેન્ડમાં ઘણાખરા લોકોને ગણોત્તિયા, મજૂર અને ભરવાડ તરીકે ખેતરમાં કામ કરવાનું રહ્યું હતું અને તેમણે પણ તેમને જમીનદારોને ભારે ગણોત્તિ આપવું પડતું હતું. જમીન સુધારી વધારે પાક કરવા માટે ખેડૂત પોતે જ ખર્ચ કરતો તેના બદલામાં પણ જમીનદાર કંઈ આપતો નહિ. અસલ આપણી જ માલિકીની એ જમીન, તે ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ જમીનદારો પચાવી પચા છે એવી આઇરિશ રોમન કૅથોલિકોને લાવના રહેતી અને તેથી તેઓ તેમના પર દ્રેષ રાખતા.

(૪) એકીકરણ રદ કરવાની આવશ્યકતા :—૧૮૦૦ ની સાલમાં બ્રિટિશ અને આઇરિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ થયું હતું. પણ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં આઇરિશ સભાસદોની સંખ્યા નાની હોવાને લીધે પાર્લમેન્ટનું લક્ષ આયર્લેન્ડ તરફ ઝાઝું ખેંચાતું નહિ, અને આઇરિશ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને પાર્લમેન્ટ તરફથી કંઈ જ પ્રયત્ન થતા નહિ. તેથી એકીકરણ રદ કરાવી પોતાની જુદી પાર્લમેન્ટ કરાવવા આઇરિશ લોક માગતા હતા.

ઉપલા કારણોથી આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ પ્રસરતો જતો હતો, અને એ સ્થિતિ સુધારવા માટે ડેનિઅલ ઓકોનેલની સરદારી નીચે ત્યાં ચળવળ ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. આજ આઇરિશ રોમન કૅથોલિક પંથના નેતાએ આગળ ચલાવેલી ચળવળને પરિણામે આઇરિશ રોમન કૅથોલિક ઇમ્પ્રોવેમેન્ટ બિલ પાર્લમેન્ટમાં પાસ કરાવ્યું હતું અને તે કાયદાને લીધે ઓકોનેલ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થઈ શક્યો હતો. આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટ જુદી કર્યાથી આઇરિશ લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઉપયોગી કાયદા પાસ કરવાનું બની શકશે એમ વિચારી ૧૮૦૦ માં થયેલું એકીકરણ રદ કરાવવા માટે ૧૮૩૪ ના અરસામાં ઓકોનેલે ‘હોમરૂલ’ (સ્વરાજ્ય) ની ચળવળ શરૂ કરી. એ વિષય ઉપર તેણે

કેકાણે કેકાણે ભાષણો કર્યા (૧૮૪૩). એ ચળવળથી કેકાણે કેકાણે હુલ્લડો પણ થવા લાગ્યાં. ડેનિઅલ ઓર્ડનેલ સનદ્દશીર ચળવળ ચલાવનારો હતો, તેથી આવા અત્યાચારનો તે વિરોધ કરતો હતો. પણ તેનું આ મધ્યમસરનું ધોરણ ઉગ્ર સ્વભાવના આઠરિશ લોકોને પસંદ પડ્યું નહિ, તેથી તેમણે ઓર્ડનેલનો પક્ષ છોડી દઈ તરુણ આયર્લેન્ડ નામનો એક જુદો પક્ષ સ્થાપન કર્યો અને તેમાં પુષ્કળ લોકો જોડાયા. આથી ઓર્ડનેલની લોકપ્રિયતા ઓછી થવા લાગી. ત્યાર પછી ચાર વર્ષે ૧૮૪૭ માં તે મરણ પામ્યો.

આયર્લેન્ડમાં હુલ્લડો ૧૮૪૮ :—ત્યારપછી ૧૮૪૫ માં આયર્લેન્ડમાં દુકાળ પડ્યો. એ દુકાળને લીધે ઘણા ગણતિયાઓ પોતાના જમીનદારોને ગણાત ભરી શક્યા નહિ, તેથી કેટલાક જમીનદારોએ ગણતિયા પાસેથી જમીનો છોડાવી લીધી. કેટલાક જમીનદારો કરજદાર થઈ જવાથી તેમને પોતાની જમીન વેચવી પડી. જમીન વેચાતી રાખનાર નવા જમીનદારોએ ખાતેદાર પાસેથી લેવાના ગણાતની રકમ ઘણી વધારી દીધી. અને એ વધારેલું ગણાત જે ગણતિયા આપવા ના પાડતા તેમની પાસેથી જમીન લઈ લેવામાં આવતી. આવી રીતે ગરીબ સ્થિતિના ઘણા આઠરિશોને જમીન છોડવી પડ્યાથી તેઓ કામઘંઘાવિનાના થઈ ગયા અને તેમની સ્થિતિ અત્યંત દુઃખી થઈ પડી. તેથી ઘણા માણસો દેશત્યાગ કરી અમેરિકા ગયા, અને કેટલાકોએ સ્થિતિ ઓછાપણની આગેવાની નીચે હુલ્લડો કરવા માંડ્યાં. ત્યારે સરકારે જનપતાના ઉપાય લઈ એ હુલ્લડો દાખી દીધાં. પણ તેથી કંઈ આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ ઓછો થયો નહિ, પણ જેવાને તેવો જ ધૂમરાયાં કર્યો. કેટલાક ક્રાંતિકારી ચળવળીઓએ ૧૮૫૯ માં ‘ફ્રેનિઅન સોસાયટી’ નામની એક સંસ્થા કાઢી. એ મંડળવાળાઓનો વિચાર જરૂર પડતાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરી આયર્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. આ ફ્રેનિઅન સોસાયટીની ઉશ્કેરણીથી ૧૮૬૬-૬૭ માં આયર્લેન્ડમાં દંગા ફિસાદ અને અત્યાચાર ચાલી રહ્યા.

વેલ્સનના સુધારા :—સરકારે દમનનીતિના કડક ઉપાયો

લઈ એ હુલ્લડો દાખી દીધા તો ખરાં, તેથી અસંતોષ દેડે થઈ શક્યો નહિ. ત્યારે ગ્લેડસ્ટનની ખાતરી થઈ કે આઈરિશના લાલના કાયદા કર્યા વગર ત્યાં અસંતોષ દૂર થઈ શકવાનો નથી. તેથી તેણે ૧૮૬૯ માં એક કાયદો કરી આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને જે સરકારી ઍટ મળતી હતી તે બંધ કરી, અને તે પૈસાનો ઉપયોગ દુકાળ-નિવારણના કામમાં કર્યો. તેવી જ રીતે તેણે ખેડૂત ગણોત્થિઆઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૮૭૦ અને ૧૮૮૧ માં જમીન સંબંધે કાયદા (Land Acts) કર્યા. એ વિષે હકીકત પૂર્વે (પાનાં ૪૪૯, ૪૫૩) આપી ગયા છીએ. તેમ છતાં પણ આયર્લેન્ડમાં ખેદિલી કમી થઈ નહિ.

આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાનો પ્રયત્ન:—૧૮૭૫ માં ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ પારનેલ નામનો ગૃહસ્થ આઈરિશ લોકના નેતા તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો; અને તેણે હોમરૂલની ચળવળ જોસલરે ચલાવી. ૧૮૭૫ માં તે પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો. તેની આગેવાની નીચે આમની સભાના સધળા આઈરિશ સભાસદોએ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાના પ્રશ્ન સિવાયના પાર્લમેન્ટમાં ચર્ચાતા બીજા બધા પ્રશ્નોપર લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરી કાળક્ષેપ કરી પાર્લમેન્ટના કામકાજમાં હરકત નાંખી પાર્લમેન્ટનું ગાડું અટકાવવાની રાજનીતિ અખત્યાર કરી. તેમજ તેમણે આયર્લેન્ડમાં લેન્ડ લીગ (Land League) નામની

પારનેલ

એક સંસ્થા સ્થાપન કરી તે દ્વારા આયર્લેન્ડમાં ખેડૂતો અને ખાતેદારોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. હોમરૂલ લીગ અને લેન્ડ લીગની ચળવળોથી આયર્લેન્ડમાં ઘણો અત્યાચાર થવા લાગ્યો. ૧૮૮૨ માં આઈરિશ સેક્રેટરી લૉડ કંવેડિશનું ખૂન થયું. એ ખૂના-મરફી અટકાવવા માટે ગ્લેડસ્ટને સખત પગલાં લીધાં, તોપણ ત્યાં શાંતિ થઈ નહિ. આયર્લેન્ડને ‘હોમરૂલ’ (સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય) આપ્યા

સિવાય ત્યાં શાંતિ થવાની નથી એવી ઝલ્લડતનની ખાતરી થઈ હતી, તેથી આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાનું બિલ તેણે ૧૮૮૬ માં પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યું. પણ એ બાબતમાં લિબરલ પક્ષમાં ઘણો મતભેદ હતો. આયર્લેન્ડ ઇંગ્લંડની ઘણો પાસે હોવાથી આયર્લેન્ડને જો હોમરૂલ મળે તો જ્યારે પરદેશ સાથે યુદ્ધ થાય ત્યારે ઘણી મુશ્કેલ સ્થિતિ ઉભી થાય એવી બીક ઘણા લિબરલોને રહેતી હતી. તેમ જ ત્યાં જુદી પાર્લમેન્ટ સ્થાપન કરવામાં આવે તો ઉત્તર આયર્લેન્ડના અલ્ટર પરગણાના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને એવી બીક રહેતી હતી કે તેમની સંખ્યા નાની હોવાથી તેમના પર જુલમ કરવામાં આવશે. માટે તેઓએ હોમરૂલનો વિરોધ કર્યો. એ પ્રશ્નની બાબતમાં લિબરલ પક્ષના સર જોસફ ચેમ્બરલેન, હાર્ટિંગટન વગેરે ૧૦૦ લિબરલ સભાસદોએ આઇરિશ હોમરૂલના બિલની વિરુદ્ધ કૉન્ઝરવેટિવ પાર્ટી તરફ મત આપ્યો, તેથી એ બિલ પાસ થયું નહિ. એટલે ઝલ્લડતને પ્રધાનવડું છોડ્યું. ત્યારપછી જ્યારે ઝલ્લડતન પાછો પ્રધાનપદે આવ્યો ત્યારે આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાનું બિલ પાછું તેણે પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યું (૧૮૮૩). આ વખત પણ તે પાસ થયું નહિ. ત્યારપછી રૂઢાવસ્થાને લીધે ઝલ્લડતન રાજદ્વારી જીવનમાંથી ફારગ થયો.

દક્ષિણ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવામાં આવ્યું, ૧૮૨૨, અને તેને આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ કહેવામાં આવ્યું :—
આ પ્રમાણે વિક્ટોરિઆ રાણીની કારકીર્દીમાં આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાના પ્રશ્નનો નિકાલ થયો નહિ. ત્યારપછી પારનેલનો લાગવગ ઓછો થયો, અને રેડમંડ આઇરિશ પક્ષનો નેતા થયો. સનદશીર રસ્તે આયર્લેન્ડને ‘હોમરૂલ’ મળતું નથી એ જોઈ કેટલાક જહાલ આઇરિશ લોકે ‘સિનફ્રેન’ નામની એક સંસ્થા ૧૮૧૪ માં સ્થાપી. આયર્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનો આ પક્ષનો વિચાર હતો અને તેમ કરવા માટે જરૂર જણાય તો મારફાડ અને ખૂના-મરફાટી પણ પાછા ન હટવું એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે આયર્લેન્ડમાં ૧૮૧૬ માં બળવો શરૂ થયો. પણ સખત ઉપાયોથી તે બેસાડી દેવામાં આવ્યો. તોપણ ‘સિનફ્રેન’

પાર્ટીનું જોર ઓછું થયું નહિ. ડી વેલેરા આ પાર્ટીનો નેતા હતો. ૧૯૧૮ ની સાલની ચૂંટણીમાં ઘણાખરા સભાસદો આજ પક્ષના ચૂંટાયા. તેમણે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનો બહિષ્કાર કરી **ડેલ એરન** નામની પોતાની જુદી પાર્લમેન્ટની સભા ભરી અને આયર્લેન્ડનો બધો રાજ્ય-કારભાર પોતાના હાથમાં લેવા પ્રયત્ન કર્યો. આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાના પ્રશ્નની બાબતમાં અલ્ટર પ્રાંતના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોનો નેતા **સર એડવર્ડ કાર્સન** વિરુદ્ધ હતો. ત્યારે એ સવાલનો સમાધાન-કારક નિકાલ લાવવા માટે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે ૧૯૨૦ માં એક કાયદો કર્યો. આ કાયદાનુસાર આયર્લેન્ડના ઉત્તર આયર્લેન્ડ (અલ્ટર) અને દક્ષિણ આયર્લેન્ડ એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. દક્ષિણ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવામાં આવ્યું; પણ ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં અલ્ટરને હોમરૂલ ન આપતાં કેટલીક સ્થાનિક બાબતોની વ્યવસ્થા કરવા માટે ત્યાં એક પાર્લમેન્ટ સ્થાપન કરવામાં આવી. પણ આગળ પ્રમાણે જ ઉત્તર આયર્લેન્ડ (અલ્ટર) તરફથી બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિ આવવા ચાલુ રહે એવું હતું. આ કાયદાથી દક્ષિણ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ તો મળ્યું, પણ તેથી આઇરિશને સંતોષ થયો નહિ અને આગળ માફક જ ત્યાં તોફાનો થવાં ચાલુ રહ્યાં. ત્યારે વડા પ્રધાન લોઈડ જર્મોર્ ૧૯૨૧ માં આઇરિશ નેતાઓની પરિપક્વ ભરી, અને તેમાં થયેલા ઠરાવપ્રમાણે ૧૯૨૧ માં એક કાયદો કર્યો. તેમાં નીચેની મહત્ત્વની બાબતો હતી :—(૧) દક્ષિણ આયર્લેન્ડને કૅનેડા સંસ્થાન જેવો અધિકાર આપવો અને તેને આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ કહેવું, (૨) આઇરિશ પાર્લમેન્ટના સભાસદોએ ફ્રી સ્ટેટને અને ઇંગ્લેન્ડના રાજાને વફાદાર રહેવું.

આયર્લેન્ડને મળેલા આ હોમરૂલથી ડી વેલેરાનું સમાધાન થયું નહિ. આયર્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય (Republic) સ્થાપવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી, અને એ દિશામાં તેણે પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા. આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટનો પહેલો પ્રમુખ **મિકિથ** થયો અને તેનાપછી બીજો **કોસગ્રેવ** થયો. એ બંને હોમરૂલ પાર્ટીના હતા. પછી ૧૯૩૨ માં રીપબ્લિકન પાર્ટીનો નેતા ડી વેલેરા પ્રમુખ થયો. તેણે ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખી આયર્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય

સ્થાપવાની કોશિશ ચાલુ રાખી છે, અને એ દિશામાં પ્રગતિ રૂપે ઇંગ્લંડના રાજ્યને વફાદાર રહેવાના સોગંદ નહિ લેવાની બાબતમાં અને આયર્લેન્ડ દર વર્ષે ઇંગ્લંડને આપવાની ખંડણી નહિ આપવા વિષે ઇંગ્લંડ સાથે ઝઘડો ચાલુ કર્યો છે. આયર્લેન્ડે ખંડણી ભરવા ના પાડી છે તેથી ઇંગ્લંડે આઇરિશ માલપર ભારે જકાત નાંખી છે. ઇંગ્લંડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે આમ આર્થિક લડાઈ ચાલી રહી છે, ત્યારે આયર્લેન્ડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યને બદલે ડિક્ટેટર (સર્વાધિકારી) પદ્ધતિથી રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે એમ ડેક્લી નામના એક આઇરિશ નેતાએ ચળવળ શરૂ કરી છે. ત્યારે એ ચળવળને દાખી દેવા માટે શું કરવું એ વિષે હાલમાં ડી વેલેરા વિચાર ચલાવી રહ્યો છે (૧૯૩૪).

(૩) ઇંગ્લંડની પરદેશી રાજનીતિ અને સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ

પરદેશોમાં ધડાધડી :—વિક્ટોરિઆ રાણીની કારકિર્દીમાં પરદેશોમાં ઘણી ધડાધડી થઈ હતી. તે બાબતમાં ઇંગ્લંડનું પરદેશી બાબતનું રાજ્યધોરણ સમજવા માટે કેટલીક માહિતી આપવાની જરૂર છે :—

(૧) ફ્રાન્સ :—૧૮૩૦ માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને ફ્રેંચ લોકે ૧૦ મા ચાર્લ્સને હાંકી મુકીને લુઈ ફિલિપીને પોતાનો રાજા બનાવ્યો, તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પણ પછી તે અગ્રિય થયો. તેથી ફ્રાન્સમાં પાછી રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને ફ્રેંચ લોકે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કરી શહેનશાહ નેપોલીઅનના પૌત્ર લુઈ નેપોલીઅનને પ્રમુખ નીમ્યો. પણ લુઈ નેપોલીઅન ઘણો મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેથી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા માટે તેણે ૧૮૫૧ માં રાજસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું અને ત્રીજા નેપોલીઅનના ખિતાબથી પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, એણે લગભગ વીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. પછી ૧૮૭૦-૭૧ માં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં ત્રીજા નેપોલીઅનની હાર થઈ અને તેને રાજ્યત્યાગ કરવો પડ્યો. એટલે ફ્રાન્સમાં પાછું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું (૧૮૭૧).

(૨) ઇટલી :—૧૮૪૮ સુધી ઇટલીમાં એક રાજ્ય નહિ હતું, પણ ૬-૭ જુદાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. તેમાંના ઉત્તરમાં લોમ્બાર્ડી અને

વેનિસ ઑસ્ટ્રિઆના તાબામાં હતાં. વાયવ્યમાં પીડમૉન્ટ-સાર્ડિનિઆનું રાજ્ય હતું, અને ત્યાં ચાર્લ્સ એલ્બર્ટ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. મધ્યમાં રોમની આસપાસનું સંસ્થાન પોપના તાબામાં હતું. દક્ષિણમાં નેપલ્સ અને સિસિલીના રાજ્યો હતાં, અને તે પર ફ્રાન્સના બૂરબોન વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ સિવાય બીજાં પણ કેટલાક રાજ્યો હતાં. આ બધાં રાજ્યોમાં રાજાની અનિયંત્રિત સત્તા ચાલતી હતી અને તેમની પ્રજાને ક્રોધપિણુ તરેહના હક નહોતા. હવે ૧૮૪૮ માં એ બધાં રાજ્યોની પ્રજાએ પોતાના રાજા પાસેથી રાજ્યદ્રારી હકો મેળવવાની ચળવળ શરૂ કરી. તે ઉપરથી કેટલાક રાજાઓને પોતાની રૈયતને હક આપવા પડ્યા. પણ સાર્ડિનિઆ-પીડમૉન્ટના રાજા સિવાયના બીજા રાજાઓએ એ હક પાછા લઈ લીધા. તેથી તેમનાં રાજ્યમાં ઘણા અસંતોષ પ્રસર્યા. ત્યારે **મેઝિની**, સાર્ડિનિઆ-પીડમૉન્ટના પ્રધાન કુવૅર અને રાજા **વિક્ટર ઇમ્બ્ર્યુએલ** અને નેપલ્સના દેશભક્ત **ગેરિબોલ્ડી**ની સરદારી નીચે આખા ઇટલીને સંયુક્ત કરી એક રાજ્ય સ્થાપવાની ચળવળ ઘણા જોસભર ચાલવા લાગી. છેવટે એ ચળવળ ફત્તેહમંદ થઈ અને પોપના હાથ નીચેના સંસ્થાન સિવાય આખાં ઇટલીનું એક રાજ્ય સ્થપાયું અને વિક્ટર ઇમ્બ્ર્યુએલ એ સંયુક્ત ઇટલીનો રાજા થયો (૧૮૬૧). પછી ૧૮૭૦ માં પોપના તાબાનું સંસ્થાન પણ જોડાઈ ગયું એટલે આખું ઇટલી એક થયું.

(૩) **જર્મની** :—જર્મનીમાં ઑસ્ટ્રિઆ અને પ્રશિઆનાં રાજ્યો મોટાં હતાં અને તેમની વચ્ચે ઘણા વખતથી ચરસાચરસી ચાલતી હતી. એ ચરસાચરસીમાં ઘણું ખર્ચ ઑસ્ટ્રિઆનો રાજા જર્મનીનો શહેનશાહ થતો તેને લીધે જર્મનીમાં ઑસ્ટ્રિઆનું ઉપરીપણું હતું. એ ઉપરીપણું નષ્ટ કરી પ્રશિઆનું ઉપરીપણું સ્થાપવા **બિસ્માર્ક** નામના મુત્સદ્દીને અભિલાષા થઈ (૧૮૬૨). તેથી કંઈ નિમિત્ત કાઢી તેણે ૧૮૬૬ માં ઑસ્ટ્રિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી. એ લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિઆની હાર થઈ અને તેણે જર્મનીના રાજ્યકારભાર પરથી હાથ ઊંઠાવવાનું કબૂલ કર્યું. એટલે ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યોનું ઉપરીપણું પ્રશિઆ પાસે આવ્યું. ત્યાર પછી ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે લડાઈ

અર્ધ. તેમાં ક્રાન્સનો પરાજય થયો, તેથી ક્રાન્સે જર્મનીને ઍલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંતો આપ્યા અને ભારે રકમની ખંડણી આપી. ત્યાર પછી જર્મનીમાં પ્રશિઆના રાજાની સરદારી નીચે આખા જર્મનીનું એક સામ્રાજ્ય થયું, અને પ્રશિઆનો રાજા જર્મન શહેનશાહ કહેવાવા લાગ્યો (૧૮૭૧).

(૪) અમેરિકા :—ઇંગ્લંડથી છૂટાં પડેલાં ‘અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો’ની ૧૯ મી સદીમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ, અને પશ્ચિમ તરફ પેસિફિક મહાસાગર સુધીના ભાગમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો સ્થાપન થયાં હતાં. ત્યાર પછી ૧૮૬૧ ના અરસામાં ઉત્તર તરફનાં અને દક્ષિણ તરફનાં સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ થઈ. દક્ષિણનાં સંસ્થાનમાં કપાસ, તંબાકુ અને શેરડીના પાકના મોટાં મોટાં ખેતરો હતાં અને તેમાં સીધી ગુલામો મફત મજૂરી કરતા હતા. આ વખતે અમેરિકામાંથી ગુલામગીરીનો રિવાજ નાબૂદ કરાવવા ચળવળ ચાલી રહી હતી. તે વખતે અબ્રાહમ લિંકન અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોનો પ્રમુખ હતો અને તેનો મત અમેરિકામાંથી ગુલામગીરી કાઢી નાંખવા તરફ હતો. ઉત્તર તરફનાં સંસ્થાનો ગુલામગીરી રદ કરાવવા તરફ હતા. પણ ગુલામગીરી બંધ થવાથી અમને ઘણું નુકસાન થશે અને ગુલામોની મજૂરી સિવાય દક્ષિણમાં ખેતી કરવી અશક્ય છે. માટે ગુલામગીરીની પદ્ધતિ બંધ થવી જોઈએ નહિ એવું દક્ષિણ સંસ્થાનવાસીઓનું કહેવું હતું. અને જો તે બંધ કરવામાં આવશે તો અમે સંયુક્ત સંસ્થાનોમાંથી નીકળી જઈશું એવો પણ તેમણે ધાક બતાવ્યો. ત્યારે ગુલામગીરીના પ્રશ્ન ઉપર ઉત્તરના અને દક્ષિણના સંસ્થાનવાસીઓ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ (૧૮૬૧-૬૫), અને તેમાં દક્ષિણ સંસ્થાનવાળાઓની હાર થઈ. પછી અમેરિકામાં ગુલામો રાખવાનો રિવાજ બંધ પાડવામાં આવ્યો અને સઘળા ગુલામોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. જ્યારે આ યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ઇંગ્લંડની કાપડની મિલોને જોઈતું અમેરિકાનું ૩ પૂરતા જથ્થામાં મળતું બંધ થયું હતું તેથી ઘણી મિલો બંધ કરવામાં આવી હતી. પણ પાછળથી ઈજિપ્ટ અને હિંદુસ્તાનથી ૩ આવી મળવાથી મિલો પાછી ચાલુ થઈ શકી હતી.

(૫) **તુર્કસ્તાન** :—૧૦ સં ૧૪૫૩ માં તુર્ક લોકે રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કરી કૉન્સ્ટાંટિનોપલ શહેર જીતી લઈ યુરોપના અમ્બિકાણમાં તુર્કી રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. કૉન્સ્ટાંટિનોપલ તુર્કસ્તાનની રાજધાની હતું. તુર્કસ્તાનના રાજ્યમાં એશિઆ ખંડના એશિઆ માઇનોર, સીરિઆ, પેલેસ્ટાઇન, આફ્રિકાના ઈજિપ્ટ અને યુરોપ ખંડના બાલ્કન દ્વીપકલ્પના ઘણા ખરા મુલકનો સમાવેશ થતો હતો. બાલ્કન દ્વીપકલ્પના લોકો મોટે ભાગે સ્લાવ જાતિના અને ખ્રીસ્તી ધર્મના હતા. ઇસ્લામધર્મી તુર્કસ્તાનનો સુલતાન અમારા ઉપર જીલમ કરે છે એવી તેમની ફરિયાદ હતી અને તેથી તેનાંથી સ્વતંત્ર થવાની ચળવળ તેમણે શરૂ કરી હતી. પણ તુર્કસ્તાનના સુલતાને સખત પગલાં ભરી તેમની ચળવળ દાબી દીધી. ત્રીસ પણ તુર્કસ્તાનના સામ્રાજ્યમાં હતું, પણ ૧૮૨૯ માં તે સ્વતંત્ર થયું.

(૬) **રશિઆ**—યુરોપની પૂર્વમાં અને એશિઆના ઉત્તર ભાગમાં રશિઆનું વિશાળ સામ્રાજ્ય આવેલું છે. રશિઆનો ઉત્તર ભાગ સમુદ્રકિનારે આવેલો છે, પણ તે સમુદ્ર વર્ષનો મોટો ભાગ અરફથી ઢંકાયેલો રહે છે તેથી તે વેપારને માટે નિરુપયોગી છે. રશિઆના અમિખૂણામાં કાળો સમુદ્ર આવેલો છે, પણ ત્યાંથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જતાં વચમાં ઓસ્પરસની સામુદ્રધુની આવેલી છે તે તુર્કસ્તાનના તાબામાં છે, તેથી તે રશિઆની અરમારને જવા આવવા માટે બહુ ઉપયોગી નથી. તેથી કૉન્સ્ટાંટિનોપલ જીતી લઈ દક્ષિણમાં ભૂમધ્ય-સમુદ્ર સુધી પોતાનો મુલક વધારવો, અને અમિખૂણામાં હિંદુસ્તાનની સરહદ સુધી અને ઇરિનના અખાત સુધીનો મુલક પોતાના તાબામાં લેવો એવી રશિઆની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

ઇંગ્લંડની પરદેશસંબંધે રાજનીતિ :—આવી રીતે વિક્ટોરિઆની લાંબા કાળની કારકિર્દીમાં ઇટલીના જીદાં જીદાં રાજ્યોનું એકીકરણ થયું (૧૮૬૧), પ્રશિઆના નેતૃત્વ નીચે જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ (૧૮૭૧), ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું (૧૮૭૧), અને રશિઆનું સામ્રાજ્ય હિંદુસ્તાનની સરહદ સુધી અને ઇરિનના અખાત સુધી વધારવાના રશિઆના પ્રયત્નો શરૂ થયા. યુરોપના

કેટલાક દેશોમાં અંતરથ ધમાચકડી ચાલી રહી હતી. કેટલાંક રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયાં હતાં. તેમાંના ફક્ત એક ક્વિમ્બર્લેન્ડ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડે

લૉર્ડ પામર્સ્ટન

લાગ લીધો હતો. રાણી વિક્ટોરિઆની કારકિર્દીમાં યુરોપમાં એક રાજ્યને બીજા કરતાં વધારે બળવાન ન થવા દર્ઠ સત્તાનું સમતોલપણું (Balance of Power) જાળવી રાખવું, હિંદુસ્તાનને કે હિંદુસ્તાન આવવાના માર્ગને કોઈ તરફથી ઘેરો પહોંચે નહિ, સમુદ્રઉપર ઇંગ્લંડનું ઉપરીપણું ચાલુ રહે, ઇંગ્લંડનો વેપાર વધે, અને ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય આબાદ થાય, એ બાબતો તરફ ઇંગ્લંડનું ખાસ લક્ષ હતું. ઉપર કહેલા બધાં હેતુઓ માટે ઇંગ્લંડને અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, રશિયા, ઇજિપ્ટ અને ચીન સાથે યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં હતાં. એ સમયના ઇંગ્લંડના મુત્સદ્દીઓ પૈકી લૉર્ડ પામર્સ્ટન (૧૮૫૫-૫૮; ૧૮૫૯-૬૫) ડિઝરાયલી (૧૮૭૪-૧૮૮૦) અને લૉર્ડ સૉલ્સબરી (૧૮૮૫-૮૬; ૧૮૮૬-૯૨; ૧૮૯૫-૧૯૦૨) નું લક્ષ પરદેશી બાબતમાં વિશેષ હતું, અને

તેમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વૈભવ અને મોભો વધારવા ઘણો શ્રમ લીધો હતો.

રશિયાવિરુદ્ધ રાજ્યનીતિ:—રશિયાની હિલચાલથી હિંદુસ્તાનને, ઇંગ્લંડના સમુદ્રઉપરના ઉપરીપણાને અને વેપારને ઘેરિ પહોંચવાની દૃશ્ય હોવાથી ઇંગ્લંડને નીચેના યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં હતાં.

(૧) પહેલો અફઘાન વિઝાહ, ૧૮૩૯-૪૨:—અફઘાનિસ્તાનમાં રાજ્યક્રાંતિ થવાથી ત્યાંના અમીર શાહસુજનને નાસી જવું પડ્યું, અને દોસ્તમહમદ અફઘાનિસ્તાનનો અમીર થયો. રશિયાએ દોસ્તમહમદ સાથે કારસ્થાન શરૂ કર્યાં. આગલા અમીર શાહસુજનએ હિંદુસ્તાનમાં આવી પોતાની ગાદી પાછી મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી. અફઘાનિસ્તાનની ગાદીપર ઇંગ્લંડનો મિત્ર રાજા હોય એ જરૂરનું હતું અને દોસ્તમહમદ તો રશિયા સાથે કારસ્થાન કરતો હતો. તેથી તેને પદબ્રષ્ટ કરી શાહસુજનને ગાદીપર બેસાડવા માટે અંગ્રેજોએ એક સૈન્ય મોકલ્યું. આ સૈન્યની જીત થઈ અને શાહસુજનને પાછો ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો. પણ શાહસુજન લોકપ્રિય ન હોવાથી થોડા જ દિવસમાં તેનું ખૂન થયું, અને તેના રક્ષણને માટે રાખવામાં આવેલા બ્રિટિશ સૈન્યનો પણ નાશ થયો. ત્યારે જનરલ નાંટ અને જનરલ પોલોકને સૈન્યો આપી અફઘાનિસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે કાબુલ જીતી લીધું અને દોસ્તમહમદને કેદ કર્યો. પણ પછી રશિયા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સ્વતંત્ર, પણ તટસ્થ, અફઘાનિસ્તાન હોય તો વધારે સારું એમ લાગવાથી અફઘાનિસ્તાનની અંદરની લાંબગડમાં વચ્ચે નહિ પડવાનું ઠરાવી અંગ્રેજોએ દોસ્તમહમદને મુક્ત કરી અફઘાનિસ્તાનનો અમીર બનાવ્યો.

(૨) બીજો અફઘાન વિઝાહ (૧૮૭૯-૮૦):—અફઘાનિસ્તાનની અંદરની લાંબગડમાં વચ્ચે પડવું નહિ એવું ઇંગ્લંડે ઠરાવ્યું હતું, તો પણ ૧૮૭૯ માં તે વખતના અમીર શેરઅલીએ રશિયા સાથે મળી જઈ રશિયાના એલમીને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો, પણ ઇંગ્લિશ એલમીને અફઘાનિસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ. ત્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં રશિયાનો લાગવગ વધવાથી હિંદુસ્તાનને ઘેરિ પહોંચે એમ હોવાથી બીજો

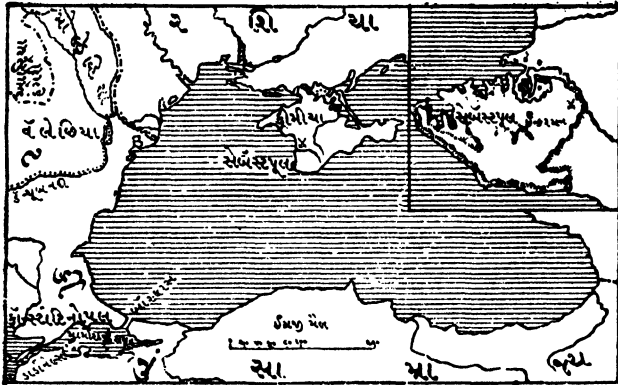
અફઘાન વિગ્રહ શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ વિગ્રહમાં પણ અફઘાનિસ્તાનની હાર થઈ. એ જ અરસામાં અમીર શેરઅલી મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના છોકરા યાકૂબખાને અંગ્રેજો સાથે દોસ્તીના કરાર કર્યાંથી તેને અફઘાનિસ્તાનનો અમીર કરવામાં આવ્યો. પણ આગળ પ્રમાણે આ વેળા પણ ઇંગ્લિશ એલચીનું ખૂન થયું અને ત્યાં રાખેલા ઇંગ્લિશ સૈન્યની કતલ થઈ. ત્યારે તેનું વેર લેવા માટે લૉર્ડ રૉબર્ટસને લશ્કર આપી ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. તેણે અફઘાન લોકોને હરાવ્યા અને શેરઅલીના પૌત્ર અબ્દુલ રહેમાનને અમીર કર્યો. ત્યારપછી અફઘાનિસ્તાનની અંતરથ બાબતમાં હાથ નહિ ધાલવાનો ઠરાવ કરી ઇંગ્લિશ સૈન્ય અફઘાનિસ્તાનમાંથી પાછું ફર્યું (૧૮૮૦).

(૩) ઇરિન સાથે વિગ્રહ :—અફઘાનિસ્તાન પ્રમાણે ઇરિનના શાહને પણ પોતાનો કરી લેવા રશિયાની કોશિશ ચાલુ હતી. ૧૮૫૫ માં કિમિઅન દ્વીપકલ્પમાં ઇંગ્લંડ અને રશિયા વચ્ચે લડાઈ થઈ, ત્યારે રશિયાને મદદ કરવા માટે ઇરિનના શાહે અફઘાનિસ્તાનપર સવારી કરી. ત્યારે તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે હિંદુસ્તાનથી ઇરિનપર ચડાઈ કરવા સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું. તેણે ઇરિની લોકોનો પરાજય કર્યો અને ઇરિની અખાતમાં અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું.

(૪) કિમિઅન યુદ્ધ (૧૮૫૪-૫૬) : યુદ્ધનાં કારણ :—કેટલાંક વર્ષો થયાં દક્ષિણ તરફ ભૂમધ્ય સમુદ્રપર્યંત પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની રશિયાની ઇચ્છા હતી. તે પાર પાડવા માટે ટર્કીની રાજધાની કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ પર રશિયાનો ડોળો હતો. પણ ટર્કીપર સવારી કરવા માટે રશિયાને એકાદ બહાનું જોઈતું હતું. ટર્કીના રાજ્યમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ખ્રિસ્તી ધર્મનો હતો, અને ઇસ્લામધર્મી સુલતાન તેમનાપર જુલમ કરે છે એવી તેમની ફરિયાદ હતી. ત્યારે એ ખ્રિસ્તી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર મને આપો એવી રશિયાના ઝારે ટર્કીના સુલતાનને માગણી કરી (૧૮૫૩). ઇંગ્લંડ તેની આ માગણીની વિરુદ્ધ જાય નહિ તે માટે ટર્કીના તાબાનું ઇન્જિન્ટ ઇંગ્લંડે લેવું એવી સૂચના રશિયાએ ઇંગ્લંડને કરી. પણ ટર્કીના રાજ્યકારભારમાં રશિયાનો હાથ હોય તો ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી રશિયાનું

રાજ્ય લંબાય અને તેથી સમુદ્રપરનું સ્વામિત્વ અને પૂર્વતરફ હિંદુસ્તાન આવવાના દરીઆઈ માર્ગને ઘેરો પહોંચે એમ હોવાથી ઇંગ્લંડે રશિય

ક્રિમિયન યુદ્ધ

પૂના ભૌતિક વસ્તી ક્ષેત્ર અભ્યાસ પેજ

વિરુદ્ધ ખટખટ શરૂ કરી. ટર્કીના રાજ્યપ્રકરણમાં રશિયાનો હાથ હોવો જોઈએ નહિ એવો ફ્રાન્સના રાજા ૩ જાનેવોલીઅનનો પણ મત હતો. એટલે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના સમજાવ્યાથી ટર્કીના સુલતાને રશિયાની માગણી સ્વીકારી નહિ. તેથી રશિયાએ ટર્કીના રાજ્યના બાલ્કન દ્વીપકલ્પવાળા ભાગપર સવારી કરી. ત્યારે ઇંગ્લંડે અને ફ્રાન્સે પોતાના દરીઆઈ કાફલા ટર્કીની મદદે કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ મોકલ્યા. આવી રીતે ક્રિમિયન યુદ્ધ શરૂ થયું.

યુદ્ધ :—રશિયન સૈન્યને બાલ્કન દ્વીપકલ્પપર સવારી કરતાં અટકાવવા માટે ટર્કીએ તે તરફ સૈન્ય રવાના કરી દીધું. તેની મદદે ઇંગ્લિશ અને ફ્રેંચ લશ્કરોપણ પહોંચી ગયાં. એટલે એ સંયુક્ત સૈન્યો સામે ટકી શકાશે નહિ એમ જોઈ રશિયન સૈન્ય પાછું ફર્યું. પણ કાળા સમુદ્રના રશિયન કાફલાએ ટર્કીના કાફલાને સિનોપ બંદર આગળ હરાવ્યો (૧૮૫૪) અને ત્યાંથી તેણે કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ તરફ

કૂચ કરી. પણ એટલામાં ફ્રેચ અને ઇંગ્લિશ કાફલાઓ ટર્કીની મદદે દોડી ગયા. ત્યારે રશિયન કાફલો પાછો ફર્યો અને રક્ષણ માટે **ક્રિમિયાના દ્વીપકલ્પમાં** સેપ્તાર્ટપોલના અખાતમાં ભરાઈ બેઠો. **સેપ્તાર્ટપોલ**નો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો અને તે સુરક્ષિત નૌકાસ્થળ પણ હતું. તે જો કબજે કરવામાં આવે તો કાળા સમુદ્રમાં રશિયાનું જોર કમી થાય એમ હોવાથી તે કિલ્લો હસ્તગત કરી લેવાનો મિત્રરાજ્યોએ ઠરાવ કર્યો. ફ્રેચ અને ઇંગ્લિશ સૈન્યો ક્રિમિયામાં ઉતર્યા અને તેમણે **આલ્માની** લડાઈમાં રશિયન સૈન્યને હરાવ્યું (સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૪). ત્યારપછી **એલાકલેવાની** લડાઈમાં એક ઇંગ્લિશ ટુકડીએ પોતાના કરતાં ઘણા મોટાં રશિયન સૈન્યને હરાવી ઘણું પરાક્રમ કર્યું (અક્ટોબર, ૧૮૫૪). તેવી જ રીતે **ઇંકરમેનની** લડાઈમાં પણ રશિયન સૈન્યની હાર થઈ. પણ સેપ્તાર્ટપોલનો કિલ્લો મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્ય લઈ શક્યા નહિ. ત્યારે તેમણે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરો નવ મહિના ટક્યો. પછી શિયાળો બેઠો અને કકડતી ટાઢ પડવા લાગી. ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળે સૈન્યને માટે શિયાળાના કપડાંલતાં અને અન્નસામગ્રીની જોઈએ તેવી વ્યવસ્થા કરી નહોતી, તેથી ઇંગ્લિશ સૈન્યને બહુ સહન કરવું પડ્યું. સૈન્યમાં તાવ અને કૉલેરા ફાટી નીકળ્યા અને સૈનિકોની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ પડી. આ વખતે લૉર્ડ ઍલ્બરટીન મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને લડાઈ સંબંધમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા નહિ કરવા માટે તેના સામે અને પ્રધાનમંડળ સામે પાર્લિમેન્ટમાં અને પાર્લિમેન્ટની બહાર ઘણો પોકાર ઉઠ્યો. યુદ્ધ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે જો કોઈ લાયક હોય તો તે પામર્સ્ટન જ છે એવું સર્વને મોંઝે બોલાવા લાગ્યું. ત્યારે લૉર્ડ ઍલ્બરટીને રાજીનામું આપ્યું અને લૉર્ડ **પામર્સ્ટન** વડો પ્રધાન થયો (૧૮૫૫). આ વખતે લૉર્ડ પામર્સ્ટન ૭૦ વર્ષનો હતો, તો પણ તેણે ઘણા ઉત્સાહથી લડાઈને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. તેને પરિણામે સપ્ટેમ્બરમાં મિત્રરાજ્યો સેપ્તાર્ટપોલનો કિલ્લો જીતી શક્યા. આ વિગ્રહમાં જખમી અને આગ્રી થયેલા સૈનિકોની સ્થિતિ ઘણી માઠી હતી, તે સાંભળી **ફ્રેંચરેન્સ નાઈટિંગેલ** નામની એક

દયાળુ બાઈ પોતાની સાથે કેટલીક સ્ત્રીઓ લઈ ત્યાં ગઈ અને ધાયલ અને માંદા માણસોની સારવાર કરવાનું કામ તેણે કરવા માંડ્યું. તેના આ દયાળુ અને લોકોપયોગી કામ તરફ બધાનું લક્ષ્ય ખેંચાયું. અને તેની જ દેખરેખ નીચે લડાઈ દરમ્યાન, સૈનિકોને દાકતરી મદદ આપનાર ખાતાંની પુનર્ઘટના કરવામાં આવી.

પૅરિસનું તહુનામું ૧૮૫૬—સેઆસ્ટપોલનો કિસ્સો પછા પછી ૧૮૫૬ માં રશિઆએ પૅરિસમાં મિત્રરાજ્યો સાથે સલાહ કરી. એ સલાહની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી:—

(૧) કાળા સમુદ્રમાં રશિઆએ લડાઈના વહાણો રાખવાં નહિ. અને

(૨) તુર્કસ્તાનના સુલતાને તેના તાબાની ખ્રિસ્તી પ્રજાસાથે સારી રીતે વરતવું.

ક્રિમીઅન યુદ્ધનું પરિણામ:—એ વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડના ૨૦૦૦૦૦ સૈનિકો માર્યા ગયા, પણ તેથી સૈન્યની પુનર્ઘટના કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ અને તે સંબંધે યોગ્ય અવસ્થા કરવામાં આવી. આ યુદ્ધમાં ખરચ ઘણો થવાથી રાષ્ટ્રીય દેવું ઘણું વધી ગયું.

(૫) ટર્કી અને રશિઆ વચ્ચે લડાઈ, ૧૮૭૭-૭૮:—ક્રિમિઆના વિગ્રહમાં રશિઆની હાર થવાથી ટર્કીના તાબાનો ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે આવેલો મુલક જીતી લેવાની રશિઆની મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ. તોપણ લાગ મળતાં તે દિશામાં પ્રયત્નો કરવાનો રશિઆનો નિશ્ચય હતો. તેથી ૧૮૭૦ ના અરસામાં જ્યારે યુરોપનાં કેટલાંક રાજ્યો લડાઈમાં રોકાયાં હતાં ત્યારે તે સંધિનો લાભ લઈ તેણે કાળા સમુદ્રમાં લડાયક વહાણો રાખવા માંડ્યાં. બાલ્કન રાજ્યોમાંની ખ્રિસ્તી પ્રજાસાથે સારી રીતે વરતવાની ટર્કીએ કબૂલાત આપી હતી, છતાં તેમનાપર જીલમ થાય છે એવો પોકાર ત્યાંની પ્રજાએ ચાલુ રાખ્યો હતો. એ જીલમને લીધે ટર્કિશ સામ્રાજ્યમાંથી નીકળી જઈ પોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા તેમના તરફથી ચળવળ ચાલી રહી હતી. આ ચળવળ તરફ રશિઆની ઉત્કેરણી હતી. બિસ્માર્કની મુત્સદ્દીગીરીને લીધે ઑસ્ટ્રિઆને જર્મનીમાંથી નીકળી જવું પડ્યું,

હતું, તેથી તેના બદલામાં બાલ્કન દ્વીપકલ્પનાં રાજ્યોમાં હાથ ધાલવાની ઑસ્ટ્રિયાને ઇચ્છા થઈ હતી. યુરોપની આવી પરિસ્થિતિમાં બાલ્કન દ્વીપકલ્પમાંના ઑસિનઆ, સર્વિઆ અને મોન્ટેનીગ્રોએ ટર્કી વિરુદ્ધ બંડ કર્યું (૧૮૭૬). ત્યાર પછી બલ્ગેરિઆએ પણ ટર્કી સામે બંડ ઉઠાવ્યું, પણ ભયંકર કતલ કરી ટર્કીએ એ બંડો દબાવી દીધાં. ત્યારે ત્યાંની ખ્રિસ્તી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું બહાનું બતાવી રશિઆએ ટર્કીસામે લડાઈ જાહેર કરી અને બલ્ગેરિઆપર સવારી કરી (૧૮૭૭). રશિઆન સૈન્યો આગળ ટર્કીશ સૈન્યોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને તેમને પાછાં હટવું પડ્યું. ત્યારે રશિઆએ તેની પૂઠ પકડી અને કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ તરફ આવી પહોંચ્યું.

રશિઆની આ હીલચાલ તરફ ઇંગ્લંડ લક્ષ આપી રહ્યું હતું. તે વખતે ડિઝરાયલી ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન હતો. ભૂમધ્ય સમુદ્રઉપર કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ સરખું મહત્વનું ઠેકાણું રશિઆના તાબામાં જાય છે એ જોતાં જ તેમ થતું અટકાવવા માટે ડિઝરાયલીએ તાબડોતોબ એક અરમાર અને સૈન્ય કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ તરફ રવાના કરી દીધાં. ટર્કીની મદદે ઇંગ્લિશ અરમાર અને સૈન્ય આવ્યાં છે એ જાણતાં જ રશિઆએ ટર્કી સાથે સલાહ કરવાની તૈયારી બતાવી, એટલે ટર્કીએ સૈન-સ્ટેફનો આગળ રશિઆ સાથે સંધિ કરી. બલ્ગેરિઆ રશિઆની દેખરેખ નીચે રહે એવું આ સંધિમાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. પણ એ સંધિથી તો બાલ્કન દ્વીપકલ્પનાં સંસ્થાનોમાં રશિઆની દબલગીરી ઘણી થઈ છે એમ ઇંગ્લંડને લાગ્યું. તેથી એ સંધિ કબૂલ ન કરતાં યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની પરિષદ બોલાવી તેમાં એ સંધિની શરતવિશે વાટાઘાટ કરવાની ઇંગ્લંડને જરૂર જણાઈ. બાલ્કન રાજ્યોમાં એકલા રશિઆનો જ પગપેસારો થાય તે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોને પણ ગમ્યું નહિ. તેથી તેમણે યુરોપી રાજ્યોની પરિષદ ભરવાની ઇંગ્લંડની દરખાસ્તને ટોકા આપ્યો. આ યોજનાને આપણે સંમત થઈશું નહિ તો આપણે યુરોપનાં અનેક રાજ્યો સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડશે, એમ રશિઆ કળી ગયું, એટલે રશિઆએ પણ એ યોજનાને સંમતિ આપી. તેથી ૧૮૭૮ ના જૂન મહિનામાં બર્લિનમાં યુરોપીઆન રાજ્યોના

પ્રતિનિધિઓની પરિપદ ભરાઈ. તેમાં થયેલા કરારથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

- (૧) બલ્ગેરિયા ટર્કીના તાબામાં જ રહે, પણ લાંબા લોકને અંતરથ આખતમાં સ્વરાજ્ય મળે.
- (૨) મોન્ટેનીગ્રો, સર્વિયા અને રૂમાનિયાને સ્વતંત્રતા મળે.
- (૩) બોસ્નિયા ઓસ્ટ્રિયાની દેખરેખ નીચે રહે.
- (૪) ઇંગ્લંડને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંનો સાઈપ્રસનો ટાપુ મળે.

આ પ્રમાણે ડિઝરાયલીએ બર્લિનના તહનામાંથી રશિયાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને રોકી રાખી અને બાલ્કન દ્વીપકલ્પમાંના કેટલાંક સંસ્થાનોને સ્વતંત્રતા અપાવી અને કેટલાંકને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું.

ઇંગ્લંડની ઇજિપ્ટ સંબંધે રાજનીતિ

ઇજિપ્ટની અગત્યતા :—આફ્રિકાખંડની ઇશાન ખૂણામાં ટર્કીના સામ્રાજ્યમાં ઇજિપ્ટ પ્રાંત આવેલો હતો. લશ્કર અને અરમારની આવજન માટે અને વેપારી દષ્ટિએ એ મુલક ઘણો અગત્યનો છે. યુરોપથી હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે પૂર્વના દેશોમાં જવા માટે આફ્રિકાખંડની પ્રદક્ષિણા કરતો જગમાર્ગ છે. પણ તે ઘણો લાંબો હોવાને લીધે એ રસ્તે જતાં ઘણો વખત લાગે છે. તેથી ૧૯ મી સદીની શરૂઆતથી ઇજિપ્ટમાં આવેલી સ્વેઝની સંયોગીભૂમિને રસ્તે યુરોપ અને એશિયા વચ્ચે વહેવાર પાછો ચાલુ થયો હતો. (૧૮૩૭). તે વખતે ત્યાં સામુદ્રધુની નહોતી. (તે ૧૮૬૯ માં ખોદવામાં આવી.) તેથી યુરોપનાં વહાણો વેપારી માલ એલેક્ઝાંદ્રિયા સુધી લઈ જતાં અને ત્યાંથી માલ જમીનને રસ્તે રાતા સમુદ્ર સુધી જતો, અને પછી પાછો વહાણમાં પૂર્વ તરફના દેશોમાં જતો. આમ વહાણમાંથી જમીન ઉપર અને પાછો જમીન ઉપરથી વહાણમાં વેપારી માલ ઉતાર ચઢાવ કરવામાં ખરચ ઘણો થતો હતો. પૂર્વમાં આવેલું હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડના તાબામાં હોવાથી સ્વેઝની નહેર તરફ ઇંગ્લંડનું ખાસ લક્ષ હતું. તેજપ્રમાણે ક્રાન્સનું લક્ષ પણ તેજ તરફ હતું.

ઇજિપ્ટની અને ટર્કી વચ્ચે યુદ્ધ (૧૮૩૯-૪૦) :—ટર્કીના

તાબાના ઇન્જિન્ટનો સૂએદાર મહંમદઅલી હતો. એ ઘણો રાજ્ય-લોભી હતો અને પોતાની સત્તા વિસ્તારવાના વિચારથી ટર્કીના તાબાનો સીરિઆ પ્રાંત તેણે હસ્તગત કરી લીધો હતો (૧૮૩૯). તે પ્રાંત પાછો જીતી લેવા માટે ટર્કીના સુલતાને એક સૈન્ય મોકલ્યું. પણ મહંમદઅલીએ એ લશ્કરને હરાવી નસાડી મૂક્યું અને પોતે તેની પૂઠ પકડી ઠેક કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ સુધી જઈ તે શહેર કબજે કરી લેવા નીકળી પડ્યો. આટલે સુધી વાત આવી ત્યારે ઇંગ્લંડના પરદેશી પ્રધાન પામરસ્ટને ટર્કીને મદદ મોકલી. આ વખતે ફ્રાન્સે ઇન્જિન્ટમાં પોતાના હિતને નુકસાન થાય નહિ એ હેતુથી મહંમદઅલી વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડને મદદ કરી નહિ. તોપણ ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્યે સીરિઆના એકર બંદરપર હુમલો કરી તે જીતી લીધું, અને તેથી મહંમદઅલીને સીરિઆ પ્રાંત છોડી દેવો પડ્યો (૧૮૪૦).

ઇંગ્લંડનો ઇન્જિન્ટ સાથે સંબંધ ૧૮૬૩-૧૮૮૯:—મહંમદઅલીની કારકિર્દીમાં ઇન્જિન્ટમાં ફ્રેંચ લોકોનો લાગવગ ઘણો વધી ગયો હતો. લેસેપ્સ નામના એક ફ્રેંચ ઇજનેરે મહંમદઅલીને એમ સૂચવ્યું કે ઇન્જિન્ટમાં આવેલી સ્વેઝની સંયોગીભૂમિ ખોદી નહેર કરવામાં આવે તો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને રાતો સમુદ્ર જોડાઈ જાય અને તેમ થવાથી યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેના વેપારને ઘણો ફાયદો થાય, અને તેથી ઇન્જિન્ટનું મહત્ત્વ ઘણું વધે. મહંમદઅલીને એ સૂચના પસંદ પડી અને તેણે લેસેપ્સને નહેર ખોદવાની પરવાનગી આપી. આ નહેર ૭૦ માઈલ લાંબી ખોદવાની હતી અને તે માટે ખર્ચ ઘણો થાય એમ હતું. તેથી એ નહેર ખોદવા માટે ફ્રેંચ લોકોએ એક કંપની કાઢી અને શેરો કાઢી મોટી મૂડી જમા કરી. મહંમદઅલીએ ૬ શેરો ખરીદ કર્યા અને બાકીના ફ્રેંચ લોકો ખરીદ કર્યા. પછી ૧૮૫૯ માં સ્વેઝની નહેર ખોદવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. એ નહેર દસ વર્ષે ખોદાઈ રહી. એટલે તેને ૧૮૬૯ માં વેપારને માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. એ નહેર ખોદવાનું કામ ચાલતું હતું તે દરમિયાન ૧૮૬૩ માં મહંમદઅલી મરણ પામ્યો; તેનાપછી તેનો પૌત્ર ઇસ્માઈલ પાશા ઇન્જિન્ટનો સૂએદાર થયો.

તેને ટર્કીના સુલતાને ખેદીવનો ઇલ્કાબ આપ્યો. ઇસ્માઈલ પાશા ઉડાઉ હતો અને ઘણાખરો વખત મોજમજમાં ગાળતો હતો. ઇન્જિનિયરી ઉપજ ઘણી હતી, પણ ઇસ્માઈલ પાશાના ઉડાઉપણને લીધે થોડા વર્ષમાં તે દેવાદાર થઈ ગયો. એ દેવું ભરવાનાં નાણાં ઉભાં કરવા માટે તેણે નાના પ્રકારના જીલમો કરવા માંડ્યા. ભારે ભારે કર મૂકવાથી પણ દેવું પતે એટલાં નાણાં ન મળવાથી તેણે સ્વેચ્છ કંનાલ કંપનીના શેરો વેચવાનો વિચાર કર્યો. ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન ડિઝરાયલી ઇન્જિનિયરી અંતસ્થ બાબતપર બારીકાઈથી ધ્યાન આપતો હતો. સ્વેચ્છ કંનાલ કંપની નિમિત્તે ઇન્જિનિયરી કારભારમાં ફ્રાન્સની દબલગીરી ઘણી થઈ હતી, તે માટે ડિઝરાયલી ફ્રેંચોની ઈર્ષા કરતો હતો. તેથી જ્યારે ઇસ્માઈલ પાશાએ તેના સ્વેચ્છ કંનાલ કંપનીના શેરો વેચવા કાઢ્યા ત્યારે ૪૦ લાખ પાઉન્ડની કિંમતે તે શેરો ડિઝરાયલીએ ઇંગ્લંડ માટે ખરીદ કરી લીધા (૧૮૭૫). આવી રીતે સ્વેચ્છની નહેરના અગત્યના જગમાર્ગમાં ઇંગ્લંડનું હિત સમાયલું હોવાથી ઇંગ્લંડને ઇન્જિનિયરી તરફ વધારે લક્ષ આપવું પડ્યું. એ શેરો વેચ્યા તોપણ ઇસ્માઈલ પાશાની સ્થિતિ સુધરી નહિ. તે દેવામાં રૂબેરો જ રહ્યો અને તેના રાજ્યમાં પણ અંધાધુંધી વધવા લાગી. ઇંગ્લિશ અને ફ્રેંચ વેપારીઓ ઇસ્માઈલના લેણદારો હતા. તેમને પોતાનાં નાણાં પાછાં મળવાની શંકા થવા લાગી તેથી ઇન્જિનિયરી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ બંનેએ ટર્કીના સુલતાન પર દબાણ કરી ઇસ્માઈલ પાશાને પદબ્રષ્ટ કરાવ્યો (૧૮૭૬). પછી ઇસ્માઈલના છોકરા ટોશીકને ઇન્જિનિયરી સૂબેદાર (ખેદીવ) નીમવામાં આવ્યો, અને રાષ્ટ્રીય દેવા સુદ્ધાં ઇન્જિનિયરી સર્વે આર્થિક વ્યવસ્થા ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના પ્રતિનિધિઓને સોંપવામાં આવી.

અરબી પાશાનું બંડ, ૧૮૮૧:—ઇન્જિનિયરી રાજ્યકારભારમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની દબલગીરી થઈ તે ઇન્જિનિયરી લોકને અણગમતી બાબત હતી. તેથી અરબી પાશા નામના એક સરદારે પરદેશીઓને ઇન્જિનિયરીમાંથી હાંકી કાઢવા માટે બંડ ઉઠાવ્યું (૧૮૮૧). તેણે

ટોરીકને પદ્મજી કર્યો અને એલેક્ઝાન્ડ્રિઆ બંદર કબ્જે કરી ત્યાંના બધા યુરોપીઅન લોકને દાર કર્યા. બ્રિટિશ અરમાર સામે ટકાવ કરવા માટે ઈન્જિન્ટના લોકોએ એલેક્ઝાન્ડ્રિઆ બંદરમાં બચાવના બાંધકામો ઉભાં કર્યાં. એ બંડ બેસાડી દેવા માટે ઇંગ્લંડે તાબડોતોબ બ્રિટિશ કાફલો એલેક્ઝાન્ડ્રિઆ રવાના કર્યો. ફ્રાન્સે કંઈ મદદ મોકલી નહિ. બ્રિટિશ અરમારે હલ્લો કરી એલેક્ઝાન્ડ્રિઆના બચાવનાં બાંધકામોને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યાં. ત્યારપછી સર ગાર્નેટ વુલ્સ્લી નામના સરદારને ઈન્જિન્ટ મોકલવામાં આવ્યો. તેણે ૧૮૮૨ માં ટેલ-એલ-કમીર આગળ અરબી પાશાના સૈન્યને હરાવી ઈન્જિન્ટની રાજધાનીનું શહર કેરો કબ્જે કરી લીધું. આવી રીતે ઇંગ્લંડે ટોરીકની સત્તા ઈન્જિન્ટમાં પાછી સ્થાપન કરી. આ બંડ દાખી દેવાના કામમાં ફ્રાન્સે કંઈ જ મદદ કરી નહોતી, તેથી હવે પછી ઈન્જિન્ટ દેશ ઇંગ્લંડના જ રક્ષણતળે આવ્યો (૧૮૮૨). ત્યાર પછી લૉર્ડ ક્રોમરને ઈન્જિન્ટનો કૉંસલ-જનરલ (ખેદીવનો મુખ્ય સલાહકાર) નીમી ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. તેની દેખરેખ નીચે ઈન્જિન્ટે કેળવણીની, ન્યાયની અને આર્થિક બાબતોમાં ઘણા સુધારા કર્યા. નાઇલ નદી-માંથી એક નહેર ખોદવામાં આવી, અને તેથી પુષ્કળ જમીન ખેડાણ થઈ, તેથી ઈન્જિન્ટ આબાદ થવા લાગ્યું.

ઈન્જિન્ટને સ્વતંત્રતા મળી, ૧૮૨૨:—ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઈન્જિન્ટ દેશ અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચે આવ્યો. પછી ૧૮૧૪ માં મહાયુદ્ધ ચાલવા માંજું તેમાં ટર્કી મિત્રરાજ્યોના દુશ્મનોના પક્ષમાં ભળ્યું. ત્યારે બ્રિટિશોએ ઈન્જિન્ટને ટર્કીથી સ્વતંત્ર દેશ તરીકે જાહેર કર્યો. પછી જ્યારે મહાયુદ્ધ બંધ પડ્યું ત્યારે સ્વેચ્છ કંનાલ અને કેપથી કેરો સુધીની રેલ્વેની બાબતમાં હરકત આવે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી ઇંગ્લંડે ઈન્જિન્ટને સ્વતંત્રતા આપી (૧૮૨૨). હાલમાં ઈન્જિન્ટમાં ઈન્જિન્ટનો રાજા તેના પ્રધાનમંડળની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કરે છે.

સૂદાનમાં ઇંગ્લિશોનું સ્વામિત્વ:—અરબી પાશાના બંડ પછી સૂદાનમાં બંડ થયું (૧૮૮૩). સૂદાન દેશ ઈન્જિન્ટની દક્ષિણે આવેલો છે અને તે ઈન્જિન્ટને તાળે હતો. મુસલમાન લોકમાં એવી

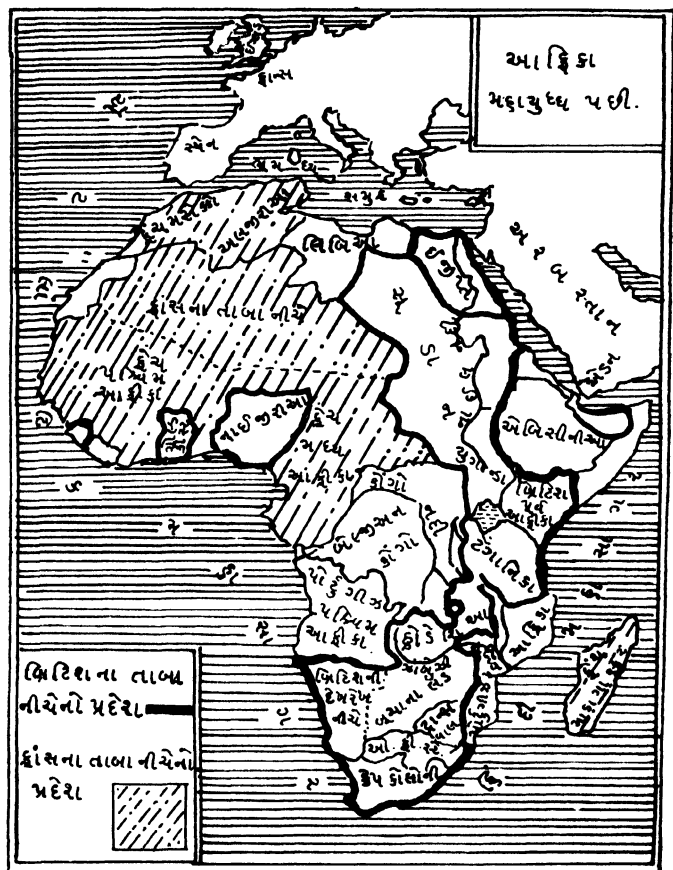
એક માન્યતા છે કે મહાદીનો અવતાર થશે ત્યારે આખી દુનીઆમાં ઇસ્લામનો પ્રસાર થશે. સૂદાનના એક માણસે આ માન્યતામાં જણાવેલો મહાદી હું જ છું એમ જાહેર કર્યું અને ઘણા માણસો તેના અનુયાયી થયા. એટલે આ માણસે બંડ ઉઠાવ્યું. એ બંડ દાખી દેવા માટે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું, પણ તે હારી જઈ નાશ પામ્યું. આ વેળા ઝલ્ડરન ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન હતો, તેની રાજનીતિ સૂદાનના અંતરથ કારભારમાં વચ્ચે નહિ પડવાની હતી. તેથી તેણે સૂદાનમાંનાં બાકી રહેલાં બ્રિટિશ લશ્કરને સહીસલામત પાછું લાવવા માટે જનરલ ગોર્ડનને મોકલ્યો. પણ તેના સૈન્ય પર મહાદીના અનુયાયીઓએ હુમલો કર્યો તેથી તેને આશ્રય માટે સૂદાનની રાજધાની ખાર્ટુમમાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું. ત્યારે સર ગાર્નેટ વુલ્સ્લીને સૈન્ય આપી ગોર્ડનની મદદે મોકલવામાં આવ્યો. પણ આ મદદ વખતસર નહિ આવી પહોંચવાથી ગોર્ડનને પોતાના સૈન્ય સાથે શત્રુને શરણે જવું પડ્યું. પણ મહાદીના અનુયાયીઓએ તે બધાને કતલ કરી દીધા. આવી રીતે સૂદાનની સવારીમાં બ્રિટનની અપકીર્તિ થઈ અને તે દેશ મહાદીની સત્તા નીચે ગયો. પછી ૧૮૯૬ માં મહાદી મરણ પામ્યો ત્યારે તેના છોકરા ખલીફના તાબામાં એ દેશ ગયો. ત્યારે પૂર્વે થયેલી અપકીર્તિ ધોઈ નાંખી સૂદાન દેશ જતી લેવા માટે લોર્ડ કિચનરને મોકલવામાં આવ્યો (૧૮૯૮). તેણે ૧૮૯૮ માં ઉમડર-માનની લડાઈમાં ખલીફને હરાવી તેની રાજધાનીનું શહેર ખાર્ટુમ જતી લીધું, એટલે સૂદાન દેશ બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યો.

આફ્રિકાખંડમાં બીજા કેટલાક પ્રદેશો પર ઇંગ્લંડનું સ્વામિત્વ :—આફ્રિકા ખંડમાં ઈજિપ્ટ અને સૂદાન પ્રમાણે બીજા કેટલાક પ્રદેશો પણ ૧૯ મા સૈકામાં બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યા. આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં સમુદ્રકિનારાને લગતો કેટલોક પ્રદેશ પૂર્વે રોમન સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો, પણ તે ૬ દ્વા અને ૭ મા સૈકામાં અરબ અને મૂર લોકે જતી લીધો હતો. પછી ૧૫ મા અને ૧૬ મા સૈકામાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ હિંદુસ્તાન આવતાં રસ્તામાં આફ્રિકાને પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારે કેટલેક ઠેકાણે પોતાનાં ચાણાં કર્યાં હતાં. તેવી જ રીતે

આફ્રિકાના નીચો (સીધી) લોકોને પકડી ગુલામ તરીકે વેચવા માટે ૧૬ મા સૈકાથી આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાપર કેટલાંક થાણાં સ્થપાયાં હતાં. પછી ૧૭ મા સૈકામાં આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડે ડચ લોકે **કેપ કોલોની** નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું, પણ તે આગળ જતાં ઇંગ્લંડે જીતી લીધું હતું. તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ ભાગમાં **નાતાલ** અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર **સીએરા લીઓન** અને **ગાલ્ડકોસ્ટ** ઇંગ્લિશના તાબામાં આવ્યાં હતાં. આવી રીતે આફ્રિકા ખંડના કિનારા ઉપર યુરોપીયન લોકે પોતાનાં થાણાં સ્થાપન કર્યાં હતાં, તો પણ ખંડનો અંદરનો ભાગ તો ઘણો ખરો અજ્ઞાન સ્થિતિમાં જ રહ્યો હતો. પણ પાછળથી **લિવિંગસ્ટોન** (અંગ્રેજ ૧૮૪૦-૭૩), સ્ટેનલી (અમેરિકન ૧૮૭૧-૧૮૯૦) વગેરે સાહસિક શોધકોએ અનેક કષ્ટ વેડી આફ્રિકા-ખંડના અંદરના દૂરના ભાગોમાં પ્રવાસ કરી તે ભાગોવિષે માહિતી દૂતીઆને મેળવી આપી. ત્યારપછી આફ્રિકા ખંડમાં જેટલો મેળવાય તેટલો મુલક પોતાના તાબામાં લેવા માટે યુરોપીયન પ્રજાઓ વચ્ચે હરીફાઈ થવા લાગી. **બેચુઆનાલંડ** અને **હોડેશિઆના** વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ અંગ્રેજોએ કબજે કરી લીધા. **સર જ્યોર્જ ગાલ્ડીની** સરદારી નીચે સ્થાપન થયેલી એક બ્રિટિશ કંપનીએ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાપર નામ્બીરીઆ નામનો વિશાળ પ્રાંત અંગ્રેજોના તાબામાં આણ્યો (૧૯૦૦). ‘પૂર્વ આફ્રિકા કંપની’ નામની બીજી એક બ્રિટિશ કંપની સ્થાપન થઈ હતી અને તેણે ‘**બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકા**’ (**કેનિયા**) અને **યુગાંડા** નામના દેશો બ્રિટિશના તાબામાં આણ્યા. એ ઉપરાંત **સોમાલી લંડ** અને **ઝાંઝીબાર** નામના દેશો પણ બ્રિટિશની દેખરેખ નીચે આવ્યા. આવી રીતે ૧૯ મા સૈકામાં આફ્રિકા ખંડનો મોટો ભાગ બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યો.

બીજાં યુરોપીયન રાજ્યોના આફ્રિકા ખંડમાં પ્રવેશો :—
 ઇંગ્લંડ સિવાય બીજાં યુરોપીયન રાજ્યોનાં સંસ્થાનો બહુ નહોતાં. તેથી તેઓના મુલકમાં વધતી જતી વસ્તી બીજા દેશોમાં લઈ જઈ્યાં તેમને વસાવી સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાની જરૂર તેઓએ લાગવા માંડી. ઓગણીસમી સદીના પાછલા અર્ધ ભાગમાં આફ્રિકા ખંડના

ઘણા ભાગોની શોધખોળ થયા પછી ફ્રાન્સ, જર્મની, પોર્ટુગલ, બેલ્જિયમ, ઈટલી વગેરે દેશોએ આફ્રિકામાં પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપી

ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યાં. ફ્રાન્સે આફ્રિકાના વાયવ્ય અને પશ્ચિમ ભાગમાં અલજીરિયા, સુદાન, સેનિગાલ, કૉંગો, વગેરે ઘણા વિશાળ પ્રદેશ (ફ્રાન્સથી ૧૫ ગણા) પોતાના તાબામાં આણ્યો. જર્મનીએ પશ્ચિમ અને પૂર્વ આફ્રિકામાંનો લગભગ ૧૦ લાખ ચોરસ માઈલ જેટલો મુલક કબજે કર્યો. ઇટલીએ સત્તા સમુદ્રને લગતા સોમાલીલેંડના મુલક પર પોતાની સત્તા બેસાડી. તેવી જ રીતે પોર્ટુગલ, સ્પેન અને બેલજિઅમ દેશોએ પણ આફ્રિકાના કેટલાક ભાગ પર પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. આ પ્રમાણે ૧૯ મા સૈકામાં આફ્રિકા ખંડના જુદા જુદા ભાગો યુરોપીઅન રાજ્યોએ વહેંચી લીધા.

એશિયા ખંડમાં ઇંગ્લંડના તાબાનો મુલક

(૧) પૂર્વ તરફના બેટા અને પ્રદેશો:—આફ્રિકા ખંડમાં કર્યું તે પ્રમાણે એશિયા ખંડમાં મુલકો પોતાના તાબામાં લેવા માટે યુરોપીઅન રાજ્યોની દોડદોડી ચાલી રહી હતી. ઇંગ્લંડના તાબામાં હિંદુસ્તાન આવ્યું હતું અને પૂર્વના દેશોમાં તેનો વેપાર વધતો જતો હતો તેથી એ તરફના દેશોની અગત્ય ઇંગ્લંડને વિશેષ લાગતી હતી. તેથી નેપોલીઅન સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ૧૮૧૦ માં ઇંગ્લંડે શેરડીના પાકને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો ફ્રેંચના તાબાનો **મારિશિઅસ** બેટ, અને ચા, કૉફી અને મસાલાના પદાર્થો માટે પ્રસિદ્ધ ડચના તાબાનો સીલોન બેટ ૧૮૦૬ માં જીતી લીધા. ત્યારપછી ચીનસાથે બહોળો વેપાર ચાલવા માંડ્યો, એટલે પેસિફિક મહાસાગરમાં બેટા અને પ્રદેશોની અગત્ય ઇંગ્લંડને જણાવા માંડી ત્યારે સિંગાપૂર (૧૮૧૯), પીનાંગ બેટ, મલાયા દ્વીપકલ્પનો દક્ષિણ ભાગ (૧૮૨૫), બોર્નીઆના ટાપુનો ઉત્તર ભાગ (૧૮૬૨) અને ફિજીનો ટાપુ (૧૮૭૪), એ બધા પ્રદેશો ઇંગ્લંડે પોતાના તાબામાં લીધા. આ બધામાં સિંગાપૂર નાકાનું અને મધ્યસ્થળ હોવાને લીધે તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું અને તેને ઇંગ્લિશોએ પૂર્વમાં પોતાનું નૌકાસ્થળ બનાવ્યું. એજ તરફ જવા, સુમાત્રા અને બોર્નીઓ ડચ લોકોનાં તાબામાં છે, ઇંડોચાચના ફ્રેંચના તાબામાં છે, અને અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના તાબામાં ફિલિપાઈન બેટ છે.

(૨) ઇંગ્લંડનો ચીનસાથે સંબંધ:—૧૯ મા સૈકામાં ઇંગ્લંડે ચીનમાં પણ એક થાણું સ્થાપ્યું. ચીન દેશ દુનીઆના જૂનામાં જૂના દેશોમાંનો એક છે, અને તેની સંસ્કૃતિ પણ ઘણી પ્રાચીન છે. ચીન સાથે ઇંગ્લંડ અને હોલંડે ૧૭ મા સૈકામાં વેપાર શરૂ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં પાકતા અરીજીનો વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં હતો અને એ વેપારથી ઇંગ્લંડને ઘણો ફાયદો થતો હતો. પણ ૧૮૪૦ માં એ વેપારના સંબંધમાં ચીનના જકાતી અમલદાર અને ઇંગ્લિશ વેપારીઓ વચ્ચે ટોળા થયો અને તે માટે ઇંગ્લંડ અને ચીન વચ્ચે લડાઈ થઈ. એ લડાઈમાં ચીનની હાર થઈ. પછી સલાહ થઈ, તે સલાહની શરતથી ઇંગ્લંડને એ લડાઈના ખર્ચ બદલ મોટી રકમ અને હૉંગકૉંગનો ટાપુ મળ્યો. અને ઇંગ્લિશ વેપારને માટે ચીનનાં પાંચ બંદરો ખુલ્લા કરવામાં આવ્યાં. પછી ૧૮૫૬-૫૭ અને ૧૮૫૯-૧૮૬૦ માં ચીન સાથે બીજી બે વાર લડાઈઓ થઈ. એ બંને લડાઈઓમાં ચીનની જ હાર થઈ, અને પછી થયેલા તહનામાથી ઇંગ્લંડને ચીનમાં બીજાં કેટલાંક થાણાં મળ્યાં અને વેપાર માટે ઘણી છૂટછાટ મળી.

બીજા દેશોનો ચીનસાથે સંબંધ:—ઇંગ્લંડ પ્રમાણે ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિઆ, અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો અને જાપાન, એ દેશોએ પણ ચીન સાથે સંબંધ બાંધ્યો. ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને હિંદુસ્તાનની ઉત્તર સરહદ તરફ રશિઆની ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ ત્યારે તેણે એશિઆની ઉત્તરમાં આવેલા સાઇબીરિઆમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વધાર્યું. એટલે ચીનની ઉત્તર સરહદ પર રશિઆનું રાજ્ય થયું. ત્યારે ચીનના રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવાની તેને ચળ થવા લાગી. ફ્રાન્સે ચીનની દક્ષિણ સરહદ ઉપર ઇંડોચાઇનાનો મુલક પોતાના તાબામાં લીધો હતો, અને તે ચીન પાસેથી વેપારના સંબંધમાં કેટલીક સગવડ મેળવવાની ખટપટ ચલાવતું હતું. બે પાદરીનાં ખૂનને બહાને જર્મનીએ ક્રિયાચાઉ પ્રાંત હસ્તગત કરી લીધો હતો (૧૮૯૮). ત્યારપછી એટ્રિટને વાઈ-હાઈ-વાઈ નામનું ડેકાણું કબજે કરી લીધું. જાપાને ૧૮૯૪-૯૫ માં ચીન સાથે લડી ચીનનો કોરીઆનો દ્વીપકલ્પ પડાવી લીધો હતો. ચીનની પૂર્વે પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલો ફિલિપાઈન

ટાપુ સ્પેનના તાબામાં હતો તે અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોએ ૧૮૯૮ માં જીતી લીધો, એટલે ચીનાઈ સમુદ્રમાં અમેરિકાનો હિત-સંબંધ થયો.

તેવી જ રીતે ૧૯ મા સૈકાના અંતમાં વેપારી બાબત પ્રમાણે ચીનમાં રેલ્વે બાંધવાની અને જુદે જુદે દેશોએ ખાણો ખોદવાની બાબતમાં પણ કેટલીક સવળતા મેળવવાના પ્રયત્નો પરદેશી રાજ્યો તરફથી થવા લાગ્યા. પોતાના દેશમાં પરદેશીઓ આવી રીતે ધૂસતા હતા તે ચીનના કેટલાક લોકોને પસંદ હતું નહિ, તેથી તેમણે પરદેશીઓને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢવા માટે એક મંડળ સ્થાપન કર્યું. એ મંડળ બૉકસર મંડળ કહેવાય છે. આ મંડળમાં સામેલ થએલા માણસોએ પેકીનમાંના પરદેશી લોકો પર છાપો મારી તેમને કેદ કરી લીધા (૧૯૦૦). ત્યારે બધાં પરદેશી રાજ્યોએ એકઠા થઈ એક સંયુક્ત સૈન્ય મોકલ્યું. બૉકસર મંડળવાળાનો નાશ થયો અને ચીનને ભારે રકમનો દંડ અને પરદેશીઓને વધુ સગવડો આપવાની ફરજ પડી. પછી ચીનમાં જંગૂતિ થઈ અને ૧૯૧૧ માં ત્યાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. ચીના લોકોએ પોતાની અનકુશિત પાદશાહતને બદલે ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૯૧૨). પણ તેથી સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય સ્થાપન થઈ શક્યું નહિ. હજુસુધી નિરનિરાળા પક્ષો એક બીજાનો વિરોધ કરે છે અને માંહોમાંહે લજ્જા કરે છે, તેથી ત્યાં આજે પણ અસ્વસ્થતા જ છે.

(૩) હિંદુસ્તાન :—હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો વિસ્તાર :—માર્કિસ ઑફ વેલેસ્લીની ‘સબસિડિયરી સિસ્ટમ’ને (સહાયકારી સૈન્યની યોજના) લીધે હિંદુસ્તાનનાં ધણાંખરાં દેશી રાજ્યો બ્રિટિશોના માંડળિક બન્યાં. વેલેસ્લી અને લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્ઝની કારકિર્દીમાં ટિપૂ અને મરાઠાસાથે લડાઈઓ થઈ હતી તેને પરિણામે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના ધણાં મુલક બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યો હતો. હેસ્ટિંગ્ઝ પછી લૉર્ડ અંબહર્સ્ટના વખતમાં બ્રહ્મદેશ સાથે વિગ્રહ થયો હતો (૧૮૨૪-૨૬); તેને પરિણામે બ્રહ્મદેશનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને મળ્યો હતો. પછી અંગ્રેજોએ સિંધમાં જીતી લીધો (૧૮૪૩),

ત્યારપછી લૉર્ડ હાર્ડિન્ગની કારકિર્દીમાં પંજાબના શીખ લોકો સાથે બે વિગ્રહ થયા (૧૮૪૬; ૧૮૪૮-૪૯); તેમાં શીખ લોકની હાર થઈ અને પંજાબ પ્રાંત બ્રિટિશ મુલક બન્યો. ત્યારપછી લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર-જનરલ થયો (૧૮૪૮-૫૬). તેની કારકિર્દીમાં ઔરસ વારસ ન હોવાથી, અથવા ગેરવ્યવસ્થાને લીધે ધણાં દેશી રાજ્યો ખાલસા થઈ બ્રિટિશ મુલક બન્યાં. તેમાં ઝાંસી, સતારા, નાગપૂર, અયોધ્યા વગેરે ખાલસા થયાં હતાં. તેની કારકિર્દીમાં બ્રહ્મદેશ સાથે બીજો વિગ્રહ થયો હતો (૧૮૫૨), તેને પરિણામે બ્રહ્મદેશનો દક્ષિણ ભાગ બ્રિટિશોને મળ્યો અને પછી કેટલેક વર્ષે ઉત્તર ભાગ પણ બ્રિટિશોના તાબામાં આવ્યો. આવી રીતે વેલેસ્લી, હેસ્ટિંગ્ઝ, હાર્ડિન્ગ અને ડેલ્હાઉસીની કારકિર્દીમાં હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ મુલકનો ધણો વિસ્તાર થયો હતો. લૉર્ડ ઍટિક અને ડેલ્હાઉસીના વખતમાં દેશમાં ધણા મહત્વના સુધારા પણ કરવામાં આવ્યા હતા. ઍટિકના વખતમાં સતી થવાનો રિવાજ બંધ પાડવામાં આવ્યો હતો; ઠગ લોકોનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને ભણેલા હિંદી લોકોને રાજ્યકારભારમાં ઉંચા હોદ્દાપર નીમવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીની કારકિર્દીમાં જૂની નહેરો સમરાવવામાં આવી અને નવી ખોદાવવામાં આવી, તેથી ખેતીને ધણો ફાયદો થયો. તાર અને રેલ્વે શરૂ થવાથી થોડે ખર્ચે અને જલદી ટપાલ લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી; અને કેળવણીને પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી પછી લૉર્ડ કૅનિંગ ગવર્નર-જનરલ થયો (૧૮૫૬). તેની કારકિર્દીમાં હિંદુસ્તાનમાં બંડ થયું. ડેલ્હાઉસીએ તાર અને રેલ્વે દાખલ કર્યા ત્યારે જૂના વિચારના હિંદી લોકો એમ સમજ્યા કે એથી આપણા ધર્મકેવળ પ્રહાર કરવામાં આવે છે. ડેલ્હાઉસીએ દેશી રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાની બંધી કરી હોવાથી દેશી રાજ્યો ધણાં બેદલ થયાં હતાં. કૅનિંગે અયોધ્યા પ્રાંતમાં જમીનના દર સંબંધમાં નવી યોજના અમલમાં આણી તેથી અયોધ્યાના જમીનદારોમાં ધણો અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. સામાન્ય

લોકપણુ બેદિલ થઈ ગયા હતા. હિંદી સૈન્યો પણ ખગભગી ઉશ્ચ્ચાં હતાં. આ વખતે લશ્કરમાં નવી કારતુસ દાખલ કરવામાં આવી, તે મોંઘડે તોડવાની હતી. એ કારતુસો માટે હિંદુઓને પવિત્ર ગાયત્રી ચરખી અને મુસલમાનોને અપવિત્ર કુકરની ચરખીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવી વાત સર્વત્ર પ્રસરી રહી. તેથી હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઈઓ એમ સમજ્યા કે તેમને વટલાવવાનો ધરદોષ રાખવામાં આવ્યો છે. આવી ગેરસમજથી સિપાઈઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને પહેલાં મીરતના સિપાઈઓએ બળવો શરૂ કર્યો; અને તે તાબડોતોબ ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરી ગયો. અયોધ્યા પ્રાંતમાં અમીર ઉમરાવોએ આગેવાની લીધી હતી તેથી બળવો ત્યાં ઘણો જોરભેર ચાલ્યો. દિલ્હી અને અયોધ્યા નજીક હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ફટલીક ઝપાઝપી થઈ અને કાનપૂરમાં એક બ્રિટિશ ટુકડીની કતલ કરવામાં આવી (૧૮૫૭). એ બળવો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ મર્યાદિત રહ્યો, મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં પ્રસર્યો નહોતો. તે વખતે સિંધિયા, હોલ્કર અને નિઝામના મોટાં મોટાં દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ સરકારને વફાદાર રહ્યાં હતાં. પંજાબનું શીખ સૈન્ય પણ વફાદાર રહ્યું હતું અને ખાસ તેની મદદથી જ ૧૮૫૮ માં બળવો એસાડી દેવામાં આવ્યો.

રાણી હિંદુસ્તાનનો કારભાર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી લઈ લે છે:—આ બળવો શમી ગયા પછી પાર્લમેન્ટે ૧૮૫૮ માં હિંદુસ્તાન વિષે એક કાયદો કર્યો. એ કાયદાથી હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાંથી રાણી વિક્ટોરિયાના હાથમાં ગયો. ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળમાં હિંદુસ્તાન માટે એક પ્રધાન—‘સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા’—નીમવામાં આવ્યો અને તેની દેખરેખ તળે હિંદુસ્તાનમાં શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઇસરોય નીમવામાં આવ્યો. લૉર્ડ કૅનિંગ પહેલો વાઇસરોય હતો. તે વખતે રાણી વિક્ટોરિયાએ એક જાહેરનામું ડાહ્યું. અને તા. ૧ નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને રોજ અલ્હાબાદમાં એક મોટો દરબાર ભરી વાઇસરોય લૉર્ડ કૅનિંગે તે જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું. “હિંદી રાજ્યરજવાડા

અને રૈયતના હક ઉપર સરકાર તરફથી યોગ્ય લક્ષ આપવામાં આવશે, હિંદી રાજ્યો સાથે થયેલા કરાર યોગ્ય રીતે પાળવામાં આવશે, હિંદી રાજ્યોને દત્તક પુત્ર લેવામાં હરકત કરવામાં આવશે નહિ, હિંદી પ્રજાના ધર્મમાં સરકાર હાથ ધાલશે નહિ અને સર્વે લોક પોત-પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તી શકશે, યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વ કારભારી હોદ્દા હિંદીઓ માટે ખુલ્લા રહેશે, હિંદુસ્તાનનો વહીવટ હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ ચલાવવામાં આવશે” વગેરે અભ્ય વચનો આ જાહેરનામાંમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૮૫૮ નો રાણીનો દંદેરો હિંદુસ્તાનનો મેંના ચાર્ટર કહેવાય છે. ત્યાર પછી ૧૮૭૭ માં દિલ્હીમાં મોટો દરબાર ભરી રાણી વિક્ટોરિઆએ ‘કૈસરે હિંદ’ (હિંદુસ્તાનની મહારાણી) એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો.

હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટનામાં સુધારા કરવા સંબંધનો કાયદો ૧૮૧૯:—૧૮૫૮ માં આપેલાં વચનોનો પૂર્ણપણે અમલ કરાવવા માટે અને હિંદી લોકોની આકાંક્ષા શું છે તે જણાવવા માટે ૧૮૮૫ માં ‘રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ (Indian National Congress) સ્થાપવામાં આવી. છેલ્લાં ૪૫ વર્ષ થયાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રજાની માગણી અને પ્રજાનાં દુઃખો સરકારને કાયદેસર રીતે જણાવતી રહી છે, અને તેની ચળવળને પરિણામે પાર્લમેન્ટે હિંદુસ્તાન સંબંધે ૧૯૦૯ માં એક કાયદો ઘડ્યો અને હિંદીઓને કેટલાક વિશેષ હકો આપ્યા. હિંદુસ્તાનના વાઈસરોય લૉર્ડ મિંટો અને સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ લૉર્ડ મોર્લીની સૂચનાથી પાર્લમેન્ટે આ સુધારાનો કાયદો કર્યો, માટે તે મોર્લી-મિંટો સુધારા કહેવાય છે. ત્યાર પછી ઇંગ્લંડના રાજા અને હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ **૫મો જ્યોર્જ** ૧૯૧૧ માં હિંદુસ્તાન આવી દિલ્હીમાં એક ભવ્ય દરબાર ભરી દિલ્હીને હિંદુસ્તાનનું પાટનગર જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધ શરૂ થયું (૧૯૧૪). તેમાં હિંદી સૈન્યોએ ભાગ લઈ બહુ બહાદુરી બતાવી ઘણાં પરાક્રમો કર્યા. તેનો બદલો વાળવા માટે અને હિંદી પ્રજાની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા માટે ૧૯૧૭ ના ઑગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે ‘હિંદુસ્તાનમાં કમેકમે

જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ' સ્થાપન કરવાનું ધોરણ જાહેર કર્યું, અને હિંદુસ્તાન વિષે પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવા સાર હિંદી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ મૉટેચ્યૂને ખાસ હિંદુસ્તાન મોકલ્યો. તેણે સૂચવેલી યોજના પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યબંધારણના સુધારાનું બિલ ૧૯૧૯ માં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે મંજૂર કર્યું. આ નવીન સુધારાથી કેટલાક સરકારી કારભારનાં ખાતામાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિની શરૂઆત થઈ. ત્યારપછી હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણમાં વધુ સુધારા સૂચવવા માટે સર જૉન સાઇમનના નેતૃત્વ નીચે પાર્લમેન્ટે એક કમિશન નીમ્યું. એ કમિશને ૧૯૩૦ ના જૂન મહિનામાં પોતાનો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યો. પછી હિંદી રાજ્યબંધારણમાં સુધારાના સંબંધમાં હિંદી નેતાઓના અભિપ્રાય જાણવા માટે હિંદી પ્રેમ, હિંદી રાજ્યો અને પાર્લમેન્ટના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ (રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ) લંડન શહેરમાં ભરવામાં આવી, અને તે પરિષદ ખુલ્લી મૂકવાનો સમારંભ શહેરનાહુ પાંચમાં જ્યોર્જને હાથે ૧૯૩૦ ના નવેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે ભારે ઠાઠમાઠથી કરવામાં આવ્યો. ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં ભરાયેલી પરિષદની બીજી બેઠકમાં મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રિય સભાના (કોંગ્રેસના) પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર હતા. ૧૯૩૨ ના નવેમ્બરમાં આ પરિષદની ત્રીજી બેઠક ભરાઈ. ત્યારપછી ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે હિંદુસ્તાન સંબંધી રાજ્યઘટનાનો કાયદો રજૂ ઑગસ્ટ ૧૯૩૫ માં પાસ કર્યો. આ નવા કાયદા પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન અને દેશી રાજ્યોનું એક સંયુક્ત રાજ (Federation) સ્થાપવા માટે પ્રાંતિક સરકારના સર્વ ખાતામાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ થઈ છે (૧ લી એપ્રિલ ૧૯૩૭).

(૪) સંસ્થાનો

સંસ્થાનો એટલે શું?—૧૬ માં સૈકા પછીના ત્રણ ચાર સૈકામાં દુનીઆના જુદા જુદા ખંડોમાં કેટલાક દેશો ઇંગ્લંડે પોતાના તાબામાં આણ્યા. તે પૈકી કેટલીક ઠેકાણે ઇંગ્લિશ લોક માત્ર વેપાર કરવા માટે કે રાજ્યકારભાર કરવા માટે ગયા હતા. પણ કેટલેક ઠેકાણે તો તેઓ કાયમનો વસવાટ કરવા ગયા હતા. જે ઠેકાણે અંગ્રેજો કાયમનો વસવાટ કરવા ગયા હતા તે સંસ્થાનો (Colonies)

કહેવાય છે. ઇંગ્લિશના તાબામાં આવેલાં સંસ્થાનો પૈકી કેટલાંક અસલ ફ્રેંચ અને ડચ લોકોનાં સંસ્થાનો હતાં, પણ તેમાં પાછળથી ઇંગ્લિશ લોકો પણ જઈ વસવા લાગ્યા. આપણા સંસ્થાનનો રાજ્યકારભાર આપણા હાથમાં હોવો જોઈએ એવી સંસ્થાનવાસીઓની ઇચ્છા હતી. ઇંગ્લેંડે તેમની ઇચ્છા તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ, ત્યારે કૅનેડાના સંસ્થાને બંડ કર્યું (૧૮૩૭). પણ એ બંડ દબાવી દીધા પછી ત્યાંનો અસંતોષ દૂર કરવા માટે કૅનેડાને સ્વરાજ્ય (Self Government) આપવામાં આવ્યું (૧૮૪૦). કૅનેડા પછી ન્યૂ ફાઉન્ડલેંડ, ઑસ્ટ્રેલિઆ, ન્યૂ ઝીલેંડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું. આમ સ્વરાજ્યનો હક મેળવેલાં સંસ્થાનો આગળ જતાં ‘ડુમિનિયન’ (Dominion) કહેવાવા લાગ્યાં.

કૅનેડા

એ સંસ્થાન ફ્રેંચ લોકે ૧૭ મા સૈકામાં ઉત્તર અમેરિકામાં સેંટ લૉરેન્સ નદીની ખીણમાં વસાવ્યું હતું. પણ સમ્પ્રવાર્ષિક યુદ્ધમાં ઇંગ્લેંડે એ સંસ્થાન જીતી લીધું (૧૭૬૩). તે વખતે તે ઘણું નાનું હતું અને તેમાં વસ્તીપણ ઘણી થોડી હતી. પણ એ સંસ્થાન ઇંગ્લિશ લોકોનાં તાબામાં આવ્યા પછી તે લોકો ત્યાં જઈ રહેવા લાગ્યા. ત્યારપછી તેની દક્ષિણમાં આવેલું બ્રિટિશ સંસ્થાન સ્વતંત્ર થયા પછી (૧૭૮૩) તે સંસ્થાનમાંના ઘણા લોક, જેઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ રહેવા માગતા હતા તેઓ, કૅનેડામાં જઈ વસ્યા. આ લોકો ત્યાં ગયા તે પહેલાં કૅનેડા સંસ્થાનની વાયવ્ય દિશામાં ઘણા વિશાળ મુલકમાં બ્રિટિશ હાડસન એ કંપનીએ પોતાનાં ઘણાં વેપારી થાણાં સ્થાપ્યાં હતાં. તે પ્રદેશમાં પણ વસ્તી વધવા લાગી. એવી રીતે કૅનેડા સંસ્થાનનો વિસ્તાર વધતો ગયો. ૧૭૯૧ માં જ્યારે નાનો પિટ વડે પ્રધાન હતો ત્યારે તેણે કૅનેડા સંસ્થાનના સંબંધમાં ‘કિવએક ઍક્ટ’ નામનો એક કાયદો કર્યો હતો. આ કાયદાથી કૅનેડાના ઑટ્ટેરિઓ (ઉત્તર કૅનેડા) અને કિવએક (દક્ષિણ કૅનેડા) એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. ઑટ્ટેરિઆમાં ઘણીખરી વસ્તી પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી બ્રિટિશ લોકોની હતી અને કિવએકમાં ઘણીખરી વસ્તી રોમન કૅથોલિક પંથના ફ્રેંચ

લોકની હતી. અને સંસ્થાનોને જુદા જુદા ગવર્નર અને ધારાસભા આપવામાં આવ્યાં હતાં. ધારાસભાના ‘કાઉન્સિલ’ અને ‘એસેમ્બલી’ એવા બે ભાગ રાખવામાં આવ્યા હતા. એસેમ્બલીના બધા સભાસદો લોક ચૂંટતા હતા, અને કાઉન્સિલના સભાસદો સરકાર નીમતી હતી. કૅનેડામાં રોમન કૅથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પંથના લોકને પોતા-પોતાના ધર્મપ્રમાણે વસ્તવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી. આગળ જતાં એ અને ભાગના લોકો વચ્ચે તકરાર થવા લાગી. ક્રિસ્તીયનમાં રહેતા ફ્રેંચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ઝઘડો થવા લાગ્યો. અમારાં હિત તરફ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી એવી ફ્રેંચ લોકોની તકરાર હતી. ઑસ્ટ્રિઆમાં ધણીખરી વસ્તી પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી ઇંગ્લિશ લોકની હતી. તેઓનું કહેવું એવું હતું કે કાઉન્સિલના સભાસદો સરકાર તરફથી નીમાવાના બદલે લોક તરફથી ચૂંટાવા નોંધાયે. આવા કારણોસર અને ભાગોમાં અસ્વસ્થતા થઈ રહી હતી. ક્રિસ્તીયનમાં પૅપિનો અને ઑસ્ટ્રિઆમાં મૅકેન્ઝીની સરદારી નીચે ૧૮૩૭ માં ઝાપાઝપી ચાલવા માંડી. ત્યારે સખત પગલાં ભરી સરકારે એ મારામારી અટકાવી. પણ કૅનેડામાં અશાંતિ હોવાનાં કારણો શું છે અને તે દૂર કરવા શું ઉપાય યોજવા નોંધાયે તે સૂચવવા માટે ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળે લૉર્ડ ડરહામને

ડરહામ

૧૮૩૮ માં કૅનેડા મોકલ્યો. તેણે ત્યાંની પરિસ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરીને એક રીપોર્ટ મોકલ્યો, અને તેમાં કૅનેડા માટે એક રાજ્ય-બંધારણની યોજના સૂચવી. સંસ્થાનોનાં બંધારણના ઇતિહાસમાં આ રીપોર્ટ બાણવા જેવો છે, કારણ કે તેમાં સૂચવેલી યોજના પ્રમાણે બીજાં સંસ્થાનોનાં રાજ્યબંધારણો ઘડવામાં આવ્યાં છે. લૉર્ડ ડરહામે કરેલી સૂચના પ્રમાણે પાર્લિમેન્ટે ૧૮૪૦ માં કૅનેડાના એકીકરણનો કાયદો

રચ્યો. એ કાયદાથી કંનેડાને સ્વરાજ્ય (Self Government) મળ્યું અને નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. (૧) કંનેડાને બંને ભાગોને જોડી દેવામાં આવ્યા, (૨) સંયુક્ત કંનેડા માટે બે સભાવાળી ચૂંટાયેલા સભાસદોની પાર્લિમેન્ટ સ્થાપન કરવામાં આવી, અને તેને કંનેડાસંબંધના કાયદા કરવાની સત્તા આપવામાં આવી, (૩) કંનેડાનું મંત્રિમંડળ પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર રાખવામાં આવ્યું, (૪) ઇંગ્લંડે મોકલેલા ગવર્નર-જનરલે કારોબારી સભાની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર કરવો.

ત્યારપછી ૧૮૬૭ માં પાર્લિમેન્ટે કંનેડાસંબંધમાં ‘**નોર્થ અમેરિકા ઍક્ટ**’ નામનો કાયદો ઘડ્યો. એ કાયદાથી નોવાસ્કોશિઆ અને ન્યૂ બ્રિસ્વિક કંનેડા સાથે જોડાઈ ગયાં. ત્યારપછી પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં સ્થાપન થયેલાં બ્રિટિશ કોલોનિઆ (૧૮૭૧), પ્રિન્સ એડવર્ડ બેટ (૧૮૭૩), ઍલબર્ટા અને ઍસ્કેટચેવાન સંસ્થાનો પણ કંનેડા સાથે જોડાઈ ગયાં. ન્યૂ ફાઉન્ડલેન્ડને ૧૮૫૫ માં સ્વરાજ્યનો હક મળ્યો હતો. પણ તે કંનેડા સાથે જોડાઈ ન જતાં જુદું જ રહ્યું.

કંનેડામાં કંનેડિયન પેસિફિક રેલ્વે ૧૮૮૬ માં બાંધવામાં આવી, તેથી દેશમાં એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવા આવવાનું સહેલું થયું અને ખેતીની અને કાચા માલના વેપારની ઘણી વૃદ્ધિ થઈ.

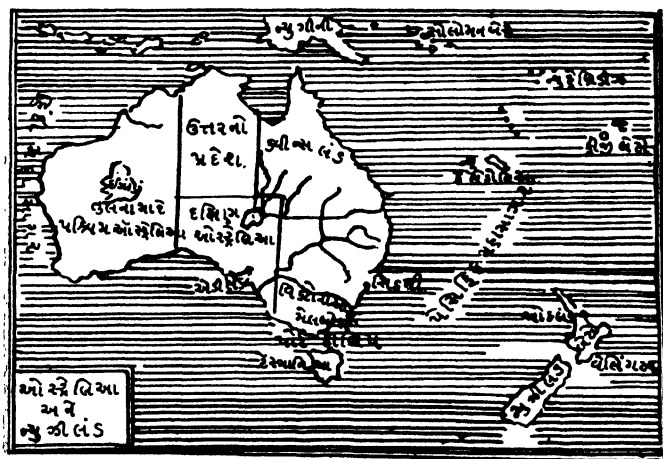
ઑસ્ટ્રેલિઆ

ઑસ્ટ્રેલિઆ અને ન્યૂ ઝીલંડના ટાપુઓ ૩૫ લોકોએ ૧૭ મા સૈકામાં શોધી કાઢ્યા હતા, પણ ત્યાં તેમણે પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં નહિ. ત્યારપછી **કુઈન કુક** નામના ઇંગ્લિશ નાવિકે ૧૭૭૦ ના અરસામાં એ ટાપુઓની મુલાકાત લીધી અને તે પ્રદેશ બ્રિટિશ તાબાનાં હોવાનું જાહેર કર્યું. પછી ૧૭૭૬ માં કુઈન કુકે એ બાબત તરફ બીજી સફર કરી અને સંડવિચ ટાપુ શોધી કાઢ્યા. પણ ત્યાંના જંગલી લોકોએ તેને ત્યાંજ ઠાર કર્યો! એ ટાપુઓ ઘણો દૂર હોવાને લીધે ત્યાં સંસ્થાન કરવા કોઈએ પ્રયત્ન કર્યા નહિ. આગળ દેશ-નિકાલની સળ પામેલા કેદીઓને ઇંગ્લંડના અમેરિકન સંસ્થાનોમાં

મોકલવામાં આવતા હતા. પણ તે સંસ્થાનો ૧૭૮૩ માં સ્વતંત્ર થયાં. ત્યારપછી દેશનિકાલની સગ્ન પામેલા કેદીઓને મોકલવાના ઠેકાણા તરીકે ઑસ્ટ્રેલિઆ ખેટને પસંદ કરવામાં આવ્યો. ૧૭૮૮ ના નન્યુઆરી મહિનામાં કેદીઓથી ભરેલું એક વહાણ ન્યૂ સાઉથ વેલ્સના (ઑસ્ટ્રેલિઆના પૂર્વ કિનારાનો પ્રદેશ) જેક્સન બંદરમાં દાખલ થયું અને ત્યાં કેદીઓનું સંસ્થાન સ્થપાયું. ઑસ્ટ્રેલિઆની જમીન ફળદ્રુપ હતી અને ત્યાંની હવા ઘેટાં ઉછેરવાના ધંધાને માફક હોવાથી પુષ્કળ લોક ત્યાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેમ જ શિક્ષાની મુદત પૂરી થતાં કેદીઓ પણ સ્વદેશ પાછા જવાને બદલે ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા, તેથી ત્યાં વસ્તી પણ વધતી ગઈ. જમીન પુષ્કળ હોવાથી વસવાટ કરવાવાળાઓને તે મફત મળતી હતી. પણ ૧૮૨૯ માં એડવર્ડ ગિબ્બન વેક્સીલ્ડ નામના એક ગૃહસ્થે નવા સંસ્થાનો કેવી રીતે સ્થાપવા જોઈ એ તે સંબંધમાં એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું તેમાં તેણે સંસ્થાનો સ્થાપવાની યોજના બતાવી હતી. તેનું કહેવું એવું હતું કે ઇંગ્લંડ જેવો જ સમાજ જો ઑસ્ટ્રેલિઆમાં સ્થાપવો હોય તો ત્યાંની જમીન મફત ન આપતાં નાના નાના ટુકડા પાડી તે વેચવી અને તેમ કરતાં જે ઉપજ થાય તે સંસ્થાનમાં જવા આવવાના સારા રસ્તા, ખેતીને ઉત્તેજન, નવા વસવાટ કરવા જનારા લોકને નાણાંની મદદ વગેરે કામમાં વાપરવી, જેથી વધુ લોકો ત્યાં વસવાટ કરવા જવા લલચાશે. આ યોજના સંસ્થાન ખાતાંના સેક્રેટરી ઑફ એડને પસંદ પડી, અને તેના ઉત્તેજનથી ૧૮૩૦ માં ‘સંસ્થાનો વસાવનારું મંડળ’ સ્થાપન થયું અને વેક્સીલ્ડની યોજના પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે સંસ્થાનો સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. અને ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ સંસ્થાન પ્રમાણે દક્ષિણ ઑસ્ટ્રેલિઆ, વિક્ટોરિઆ, કેપીન્સલેન્ડ, પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિઆ અને ટાસમાનિઆ નામના બીજાં સંસ્થાનો સ્થાપન થયાં. આ સંસ્થાનોમાં આવી વસનારા લોકો ઘેટાં પાળી ઉન ઉત્પન્ન કરતા અને ખેતીનો ધંધો કરતા. પણ પછી ૧૮૫૧ માં ઑસ્ટ્રેલિઆના ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ અને વિક્ટોરિઆ સંસ્થાનમાં સોનાની ખાણો હાથ લાગવાથી કારીગરો, ધન્યેશો વગેરે પુષ્કળ લોક ઑસ્ટ્રેલિઆમાં આવી વસવા લાગ્યા. એટલે ઑસ્ટ્રેલિઆની વસ્તી ઘણી

વધી ગઈ અને સંસ્થાન આબાદ થતું આવ્યું. ૧૮૫૦ માં ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ સંસ્થાનને સ્વરાજ્ય (Self Government) મળ્યું અને ત્યારપછીના પચાસ વર્ષમાં બીજાં સંસ્થાનોને પણ સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું.

ત્યારપછી ઑસ્ટ્રેલિયાનાં બધાં સંસ્થાનોનું એક સંયુક્ત રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર સંસ્થાનવાસીઓને થયો. ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટને પણ એ વિચાર પસંદ પડ્યો, અને ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ ને દિવસે પાર્લિમેન્ટે એ સંબંધે એક કાયદો કર્યો, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં 'કૉમનવેલ્થ ઓફ ઑસ્ટ્રેલિયા' નામનું એક સંયુક્ત રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. કુનબેરા ઑસ્ટ્રેલિયાની રાજધાની છે.

ન્યૂઝીલંડ

કૉન્ટન કુકે ૧૭૭૦ માં ન્યૂઝીલંડ (એમાં બે ટાપુ છે) શોધી કાઢ્યો હતો, પણ ઘણાં વર્ષો સુધી ત્યાં સંસ્થાન સ્થાપવામાં આવ્યું નહોતું. ૧૮૩૯ માં વેલિંગટનમાં પહેલું સંસ્થાન કરવામાં આવ્યું.

ન્યૂઝીલંડના હવા પાણી સારાં હોવાને લીધે પુષ્કળ લોક ત્યાં જઈ વસવા લાગ્યા. ત્યાંના મૂળ રહેવાસીઓ **માઓરી** કહેવાય છે. તેઓ શૂરા અને બુદ્ધિશાળી છે. તેમણે ૧૮૪૦ માં **વેટ્ટી** આગળ ઇંગ્લિશ લોક સાથે તહનામું કરી ઇંગ્લંડનું સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું. ત્યારપછી ઉત્તરના ઑકલંડ ટાપુમાં બીજું સંસ્થાન સ્થાપન થયું. પછી દક્ષિણ તરફના બેટમાં ૧૮૪૧ માં નેલ્સન, ૧૮૪૮ માં ઓર્ટગો અને ૧૮૫૦ માં કંટરબરી નામના સંસ્થાનો કરવામાં આવ્યાં. ન્યૂઝીલંડમાંનાં બધાં સંસ્થાનો વેકરીલ્ડની યોજના પ્રમાણે સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. એ યોજના પ્રમાણે સંસ્થાનવાસીઓને જમીન મફત ન આપતાં વેચાતી આપવામાં આવી હતી, અને વેચાણથી થયેલી ઉપજ રસ્તા, પૂલ વગેરે જવા આવવાના માર્ગો બનાવવામાં વાપરવામાં આવી હતી. ૧૮૫૫ માં પાર્લમેન્ટે ન્યૂઝીલંડને સ્વરાજ્ય (Self Government) આપ્યું. ૧૮૬૧-૬૮ સુધી સંસ્થાનવાસીઓને માઓરી સાથે લડાઈ કરવી પડી હતી. પણ છેવટે તેમની સાથે સલાહ થઈ. એ સલાહથી માઓરી લોકને ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓ જેટલા જ હક મળ્યા. તેથી ત્યાંની ધારાસભામાં માઓરી લોકના સભાસદો પણ હોય છે અને ત્યાંના રાજ્યકારભારમાં પણ તેઓનો હાથ છે. એ માઓરી લોકની વસ્તી ઘણી ઓછી છે. માત્ર સંસ્થાનવાસીઓની સંખ્યાની $\frac{1}{4}$ જેટલી જ છે. ૧૯૦૭ ના સપ્ટેમ્બરથી ન્યૂઝીલંડ ‘**ડુમિનિઅન ઑફ ન્યૂઝીલંડ**’ કહેવાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા

આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડે આવેલી ‘કપ ઑફ ગુડ હોપ’ની શોધ પ્રથમ ૧૫ મા સૈન્યમાં પોર્ટુગીઝ લોકે કરી હતી. પણ તેમણે એ ઠેકાણાંતરફ કંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. ત્યારપછી ડચ લોકોનું ધ્યાન તે તરફ ગયું અને તેમણે પૂર્વના દેશોતરફ જવાના રસ્તામાં મધ્યસ્થ વિશ્રામસ્થાન તરીકે ૧૬૨૫ ના અરસામાં ત્યાં પોતાનું એક થાણું સ્થાપ્યું. ધીમે ધીમે ડચ લોકો ત્યાં રહેવા પણ લાગ્યા. તેઓ ગુલામો પાળતા અને તેમની મદદથી ખેતી કરતા, તેથી તેઓ ‘બોર’

(૩૨ ખેડૂત) નામથી ઓળખાય છે. એ લોકોને આફ્રિકાના કાકર, હોર્નટૉટ, ઝુલુ, આસુટો વગેરે જંગલી લોકો સાથે વારંવાર લડાઈઓ થતી હોવાથી તેઓ સાહસિક, હિંમતવાન અને લઠ્ઠ થયા હતા. પણ દુનીઆના સુધરેલા ભાગોથી ઘણે દૂર રહેતા હોવાથી તેમની મનો-વૃત્તિ ઘણી સંકુચિત થઈ ગઈ હતી. નેપોલીઅન સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે એ ઠેકાણું ફ્રેંચોના તાબામાં હતું. તે અંગ્રેજોએ છતી લીધું. પછી ૧૮૧૪ માં તે પૂર્ણપણે અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. પછી ૧૮૨૦ માં ઇંગ્લિશ લોક પણ ત્યાં આવી વસવા લાગ્યા. પછી હળવે હળવે એ સંસ્થાનની પૂર્વે **નાતાલ** નામનું બીજું સંસ્થાન સ્થાપન થયું.

કેપ કોલોનીમાં રહેતા ખેર અને ઇંગ્લિશ લોકોનાં આચાર વિચાર અને રીતભાતમાં ઘણો ફેર હોવાથી તેઓ વચ્ચે વારંવાર ટંટા ખખડા થતા હતા. અંગ્રેજો ત્યાંના દેશીઓ સાથે સારી રીતે વર્તતા હતા તે અને ગુલામોની મુક્તિનો કાયદો, એ એ બાબત તેમને ગમતી નહોતી. તેથી ઇંગ્લંડના તાબામાં રહી એ કાયદો પાળવો તેના કરતાં બીજે જઈ ત્યાં આપણું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપવું એવો તેઓએ ઠરાવ કર્યો. ઘણા ખેર લોકો પોતાનાં બેરાં છોકરાં સાથે કેપ કોલોની છોડી ગયા. તેમણે ઓરેન્જ અને વાલ-નદીના પ્રદેશમાં ‘**ઓરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટ**’ નામનું એક સંસ્થાન અને વાલ નદીની પેલી તરફ ‘**ટ્રાન્સવાલ**’ નામનું બીજું સંસ્થાન સ્થાપન કર્યું (૧૮૩૫-૪૦); એ સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા ઇંગ્લંડે કબૂલ કરી. તેઓ સ્વતંત્ર થયા તોપણ તેમની ઉત્પત્તિ થઈ નહિ. રાજ્ય-કારભારસંબંધમાં તેમના આગેવાનો વચ્ચે મતભેદ હોવાથી ત્યાં વારંવાર ખખડા થતા હતા. તેમ જ ખેર લોકોને દેશી લોકો સાથે પણ લડાઈઓ ઘણી વાર થતી. તેથી ઉપજ કરતાં રાજ્યકારભારનો ખર્ચ વધારે હોવાથી એ સંસ્થાનોને દેવાળું કાઢવાનો વખત આવ્યો હતો. એ ઉપરાંત ખેર લોકો અને ત્યાંના દેશીઓ વચ્ચે વારંવાર કલહ થતો હતો. તેથી ખેરા લોકો સામે દેશીઓ ક્યારે ઉદ્દેશ તેનો કંઈ નિયમ નહોતો. આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે અંગ્રેજ સરકારને વિચાર થવા લાગ્યો કે ટ્રાન્સવાલના અંતર્ય કારભારમાં હાથ ન

ધાલવો એ બીજાં સંસ્થાનોપર સંકટ વ્હોરી લેવા બરાબર છે. વળી ટ્રાન્સવાલમાં કિમ્બર્લીમાં હીરાની ખાણ હાથ લાગવાથી ત્યાં ધણાં યુરોપીયન લોક આવી વસવા લાગ્યા. ત્યારે ૧૮૭૭ માં ઇંગ્લેન્ડે એ બંને સંસ્થાનો ખાલસા કર્યાં. ટ્રાન્સવાલ ખાલસા થયું એટલે તેની સરહદ પર રહેતા ઝુલુ લોકો સાથે ખ્રિટિશો વધારે સંબંધમાં આવવા લાગ્યા અને તેમની સાથે ટંટા થવા લાગ્યા. છેવટે ૧૮૭૯ માં ખ્રિટિશ અને ઝુલુ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ઝુલુ લોકોના સરદાર કૉટેવાયોએ ટ્રાન્સવાલ પર સવારી કરવાના ઇરાદાથી ૪૦૦૦૦ નું સૈન્ય એકઠું કર્યું. ઇસેન્ડલવાના આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં ખ્રિટિશોની હાર થઈ; પણ પછી ઉલુંડી આગળ બીજી લડાઈ થઈ તેમાં ઝુલુ-લોકોની હાર થઈ અને તેમનો સરદાર કૉટેવાયો પકડાઈ ગયો. બેર સંસ્થાનો ખ્રિટિશોએ ખાલસા કર્યા હતાં, તેથી બેર લોકો ખ્રિટિશ સરકાર તરફ બેદલિ રહેતા હતા. અને હવે ઝુલુ લોક તરફનો લય નષ્ટ થવાથી તેમણે ૧૮૮૧ માં ખ્રિટિશો સામે બળવો કર્યો; અને માબુખાની ટેકરી નજીક સર જ્યોર્જ કોલની સરદારી નીચેના ખ્રિટિશ સૈન્યને હરાવ્યું. ત્યારપછી સલાહ થઈ અને ગ્લેડસ્ટનના પ્રધાન-મંડળે ટ્રાન્સવાલ અને ઑરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટના બેર સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી.

ટ્રાન્સવાલ સ્વતંત્ર થયા પછી ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપના થયું અને પૉલ કૂગર નામનો બેર ગૃહસ્થ તેનો પ્રમુખ થયો. એ ધણો મહત્વાકાંક્ષી હતો. પોતાના દેશની સરહદ ચોગરદમ લંબાવી રાજ્ય મોટું અને બળવાન કરવું એવી તેની ઇચ્છા હતી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેપકોલોની સંસ્થાનનો મુખ્ય પ્રધાન સેસિલ હોડગ્ઝ નામનો સાહસિક અંગ્રેજ હતો તેની ઇચ્છા પણ આફ્રિકામાં ખ્રિટિશ રાજ્યના તાબાનો મુલક વધારવાની હતી, તેથી તે કુગરના માર્ગમાં આડખીલી જેવો થઈ પડ્યો. પશ્ચિમ દિશા તરફ સરહદ લંબાવવાનો પ્રયત્ન ટ્રાન્સવાલે શરૂ કર્યો. ત્યારે તે દિશામાં આવેલો બેચુઆના લૅન્ડ નામનો પ્રદેશ અમારી દેખરેખ નીચે છે એમ ઇંગ્લેન્ડે જાહેર કર્યું (૧૮૮૫). તેજ પ્રમાણે ટ્રાન્સવાલની પૂર્વતરફ વૃદ્ધિ થતી

અટકાવવા માટે તે દિશામાં આવેલા ઝુલુ લૅડ પર ઇંગ્લંડે પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું (૧૮૮૭). ત્યારપછી ૧૮૮૯ માં 'દક્ષિણ આફ્રિકા કંપની' નામની એક કંપની સેસિલ રોડ્ઝના ઉપરીપણાં નીચે સ્થાપવામાં આવી અને તેણે ટ્રાન્સવાલની ઉત્તર ખાલુનો વિશાળ પ્રદેશ તાબે કરી લીધો. સેસિલ રોડ્ઝના નામ ઉપરથી એ પ્રદેશ રોડેશિઆ કહેવાયો. એકંદર પરિસ્થિતિ આવી હતી તેવામાં ૧૮૮૬ ના અરસામાં ટ્રાન્સવાલમાં સોનાની ખાણ હાથ લાગી. તેથી ટ્રાન્સવાલની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. યુરોપના ઘણા ખરા દેશોમાંથી લોકનાં ધાડેધાડાં ત્યાં આવવા લાગ્યાં અને જોહાન્સબર્ગ નામનું નવું શહેર સ્થાપન થયું. ટ્રાન્સવાલમાં વસનારા યુરોપીઅન લોકની વસ્તી એટલી બધી વધતી ગઈ કે જોતજોતામાં ખોર લોકની વસ્તીની અર્ધી કરતાં વધારે થઈ. તેનો મોટો ભાગ બ્રિટિશ હતો. સોનાની ખાણોને લીધે ત્યાં આવી વસનારા યુરોપીઅનો તરફ ટ્રાન્સવાલના પ્રમુખ પૉલ કૂગરની સહાનુભૂતિ નહોતી; તે તેમને 'ચૂટલૅડ્સ' કે 'પરદેશી' કહેતો. તેણે સોનાની ખાણની પેદાશ પર ભારે જકાત નાંખી. તેમ જ ટ્રાન્સવાલના રાજ્યપ્રકરણમાં ખોર લોકો સિવાય યુરોપીઅનોનો હાથ ધુસે નહિ તે માટે તેણે તેમને ચૂટણીમાં મત આપવાનો હક, ધારાસભામાં સભાસદ થવાનો હક, વગેરે હકો આપ્યા નહિ. સોનાની ખાણો માટે આવેલા યુરોપીઅનોની સંખ્યા ખોરોની સંખ્યાના અર્ધ ભાગ કરતાં વધારે હતી અને તેઓ વેપાર, સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિની બાબતમાં ખોર લોકોના કરતાં ઘણા આગળ વધેલા હતા, તેમ છતાં રાજ્યકારભારમાં તેઓને બિલકુલ હાથ નહિ એ સ્થિતિ તેમને ઘણી ખૂંચતી હતી. તેથી એ પરદેશી લોકોમાં ઘણો અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો અને પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે શું કરવું તેનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. કેટલેક ઠેકાણે તો હુલ્લડો પણ થવા લાગ્યાં. ત્યારે એ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક રીતે નિકાલ લાવવા અને બ્રિટિશ અને ખોર વચ્ચે સલૂકાઈ રહે એવા હેતુથી સંસ્થાન ખાતાંના પ્રધાન ચેંબરલેને અને કેપ કોલોની સંસ્થાનના હાઈ કમિશનર મિંઝ મિલ્નરે ઘણી કોશિશ કરી. પણ પૉલ કૂગરના દુરાગ્રહથી તેઓ ફાળ્યા નહિ. ત્યારપછી તરતજ ૧૮૯૯ માં ખોર અને બ્રિટિશ

લોક વચ્ચે લડાઈ ચાલવા માંડી. ઑરેન્જ રિવર ક્રી સ્ટેટે ખોર લોકો તરફથી ખ્રિટિશોની સામે લડવાનો ઠરાવ કર્યો.

ખોર લોકો સાથે યુદ્ધ ૧૮૯૯-૧૯૦૨:—આજ નહિ તો કાલ આપણને ખ્રિટિશો સાથે લડાઈ થશે જ એમ કૂગર ગણતો હતો, તેથી તેણે વર્ષો થયાં લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી જ હતી. ખોર લોકો દક્ષિણ આફ્રિકાના જ વતની હોવાથી તેમને આખા પ્રદેશની સારી માહિતી હતી. તેઓ શરીરે મજબૂત અને ખડતલ અને સ્વભાવે શૂરા અને સાહસિક હતા, તેથી લડાઈની શરૂઆતમાં તેમણે ખ્રિટિશ સૈન્યોપર જીત મેળવી. ખોર લોકની એક ટોળીએ નાતાલપર હલ્લો કરી ખ્રિટિશ સેનાપતિ **સર જ્યોર્જ બ્રુક્સ**ને તેના સૈન્ય સાથે **લેડી સ્મિથ**માં ઘેરી લીધો. ખીજી એક ટોળીએ કિંબર્લીની આસપાસનો મુલક જીતી લઈ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એક ખીજી ટોળી ઑરેન્જ નદી ઓળંગી કેપ કોલોનીય પર હુમલો લઈ ગઈ. આવી રીતે ૧૮૯૯ ના ડિસેમ્બરમાં ત્રણ ઠેકાણે ખ્રિટિશ સૈન્યનો પરાજય થયો. પણ ખોર લોકના આ વિજયો ઝાઝી વાર ટક્યા નહિ. ખ્રિટન સામે લડાઈ જાહેર કરીશું તો કેપ કોલોનીના ખોર લોકો બંડ કરી આપણને મદદ કરશે એવી કૂગરની ગણતરી ખોટી પડી. તેમજ યુરોપના રાજ્યોની આપણને મદદ મળશે એ કલ્પનામાં પણ તે છેતરાયો. ઘણાં યુરોપીયન રાજ્યોએ કૂગરને સહાનુભૂતિના સંદેશ મોકલ્યા. પણ તે ઉપરાંત તેમણે વધુ કંઈ કર્યું નહિ. ખ્રિટિશ સૈન્યોની શરૂઆતની લડાઈમાં હાર થવાથી એ વિગ્રહ તરફ ખ્રિટને પૂર્ણપણે લક્ષ આપવા માંડ્યું. અને વધારે લશ્કરની મદદ મોકલી. તેમ જ આ યુદ્ધમાં માતૃભૂમિને મદદ કરવા માટે કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીયા, ન્યૂ ઝીલંડ વગેરે સ્વરાજ્ય ભાગવતાં (Self-Governing) સંસ્થાનોએ લશ્કરો મોકલ્યાં. આ પ્રમાણે ૧૯૦૦ વર્ષના આખરના ભાગમાં ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી અડી લાખ સૈનિકોના લશ્કર ખોર લોકો સાથે લડવા માટે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવી પહોંચ્યાં. **લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ** આ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો અને **લૉર્ડ ક્રિચનર** તેનો મદદનીશ હતો. ચારપછી સેનાપતિ ફ્રેંચે કિંબર્લી, અને સેનાપતિ બુલરે લેડી-

સ્થિતિ મુક્ત કર્યા. બોર સેનાપતિ કૉન્ટ્રી પાર્ટીમાં લડાઈમાં પકડાઈ ગયો. લૉર્ડ રૉબર્ટ્સે માર્ચ મહિનામાં ઑરેન્જ સંસ્થાનની રાજધાની બ્લેન્ફોર્ડમાં અને જૂન મહિનામાં ટ્રાન્સવાલની રાજધાની પ્રિટોરિઆ જતી લીધી. આ બંને રાજ્યધાની જતાઈ ગઈ તેમ છતાં બોર લોકોએ ધૈર્ય છોડ્યું નહિ, અને તેઓએ યુદ્ધ આગળ માફક ચાલુ જ રાખ્યું. ખુલ્લા મેદાનમાં બ્રિટિશ સૈન્યોની સામે ટકી શકાતું નથી એમ જોઈ કસાયેલા બોર સરદાર બોથા અને ડીવેટ નાસલાગની પદ્ધતિથી લડાઈ ચાલુ

લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ

રાખી, તોપણ છેવટે તેમની હાર થઈ અને ૧૯૦૨ ના મે મહિનાની ૩૧ મી તારીખે સલાહ થઈ એ વિગ્રહ બંધ થયો. આ સલાહથી ઑરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલના બોર સંસ્થાનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં. ત્યારપછી ૧૯૦૬ માં તેમને સ્વરાજ્ય (Self Government) આપવામાં આવ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોનું એકીકરણ ૧૯૧૦:—
દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઑરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટ, ટ્રાન્સવાલ, કેપ કૉલોની અને નાતાલ, એ ચાર સંસ્થાનોનું ૧૯૧૦ માં એકીકરણ કરવામાં આવ્યું. અને જનરલ બોથા આ દક્ષિણ આફ્રિકાના સંયુક્ત રાજ્યનો (Union of South Africa) પહેલો મુખ્ય પ્રધાન થયો.

(૫) નવી શોધો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ અને સાહિત્યવૃદ્ધિ

વિક્ટોરિઆ રાણીના કારકિર્દીમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ઘણી નવી શોધો થઈ, તેને લીધે ઘણી દિશામાં પ્રગતિ થઈ અને મનુષ્ય જાતિનું જીવન ઘણું સુખકર થવા લાગ્યું.

વહેવારના સાધનોમાં પ્રગતિ:—વરાળથી ચાલતી આગ-ગાડી અને આગબોટાની શોધ સન ૧૮૩૦ ના અરસામાં થઈ હતી. વિક્ટોરિઆ રાણીની કારકિર્દીમાં આગગાડી અને આગબોટ મારફત મુસાફરી શરૂ થવાથી જુદા જુદા દેશો વચ્ચે વહેવાર વધ્યો અને વેપારની પણ વૃદ્ધિ થઈ. હવે લડાઈના વહાણો આગળ પ્રમાણે લાકડાના ન બનાવતાં લોખંડના બનાવવામાં આવવા લાગ્યાં.

તાર અને ટેલીફોન:—વીજળીની મદદથી તાર મારફત ખબર મોકલવાની શોધ થઈ અને ૧૮૪૩ માં ઇંગ્લંડમાં પહેલવહેલા વીજળીના તારો નખાયા. ૧૮૬૭ માં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે ઍટલાન્ટિક મહાસાગરમાં તારના દોરડાં નાંખી પહેલી વાર ખબર મોકલવામાં આવી. ૧૮૭૬ માં દૂરદૂરના માણસો સાથે વાત કરવા માટે ટેલીફોનની શોધ થઈ, ત્યાર પછી મોટા મોટા શહેરો વચ્ચે ટેલીફોનના દોરડાં નાંખવામાં આવ્યાં.

બીજી શોધો:—૧૮૩૯ માં છબી પાડવાની કળાની શોધ થઈ અને તેમાં આગળ જતાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી ચાલી. પછી સીવવાના સંચાની શોધ લાગવાથી ઘેરે ઘેર સીવવાના સંચાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ૧૮૭૯ ના અરસામાં ગેસના અને તેલના દીવાને બદલે ઘણી તેજસ્વી વીજળીના દીવા બનાવવાની શોધ થઈ. ૧૮૮૯ માં ફોનોગ્રાફની શોધ થઈ. તે દ્વારા ઘણા વખત પછી પણ આગળ થયેલાં ભાષણો, ગાયન વગેરે પ્રથમ જેવા થયાં હતાં તેવાં જ સાંભળવાનું શક્ય થયું.

વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં પ્રગતિ:—જુદી જુદી જાતના રોગો સારા કરવા અને થતા અટકાવવાના ઉપાયો શોધી કાઢવાની બાબતમાં આ કાળમાં ઘણી પ્રગતિ થઈ. લુઈ પાશ્ચર નામના ફ્રેંચ દાકતરે અને લૉડ લિસ્ટર નામના ઇંગ્લિશ દાકતરે જુદા જુદા રોગોનાં કારણો શોધી કાઢ્યાં અને તે રોગો અટકાવવાના ઉપાયો સૂચવ્યા. પૂર્વે દેશને આરોગ્ય રાખવાની બાબતમાં સરકાર તરફથી કંઈ લક્ષ અપાતું નહોતું, પણ વિક્ટોરિઆની કારકિર્દીમાં એ બાબતના કાયદા કરવામાં આવ્યાં,

અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ ઉપર તેમની હદમાં આરોગ્ય રાખવાની અને રોગપ્રતિબંધક ઉપાયો ચોજવાની ફરજ નાંખવામાં આવી.

સાહિત્યમાં પ્રગતિ :—આ કાળમાં મોટા મોટા લેખકો પણ થઈ ગયા, અને તેમણે ઉત્તમ પુસ્તકો રચી ઇંગ્લિશ સાહિત્યનો ધણો વિકાસ કર્યો. એ સમયના સાહિત્યકારોમાં ટેનીસન, બ્રાઉનિંગ અને મેથ્યૂ આર્નોલ્ડ ઉત્તમ કવિ હતા. મેકોલે અને કાર્લાઈલ ઉત્તમ ઇતિહાસકારો હતા. ડિકન્સ, ઇલિઅટ અને થૅકરે પ્રથમ પંક્તીના નવલકથાકાર હતા. રસ્કિને અનેક વિષયો ઉપર અને ડાર્વિન અને હકસલીએ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર સારા ગ્રંથો રચ્યા હતા. તેમ જ એ સમયમાં વર્તમાનપત્રોનો પણ ધણો પ્રચાર થયો અને તેનો લોકશિક્ષણના કામમાં ધણો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

સારાંશ

વિક્ટોરિઆ ૧૮૩૭-૧૯૦૧

રાણી વિક્ટોરિઆનું ધોરણ —

- (૧) કોઈપણ એક પક્ષના થવું નહિ, પણ બધા પક્ષ સાથે સરખી રીતે વર્તવું. પાર્લમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકારભાર કરવો.
- (૨) ઇંગ્લંડની રાજસત્તા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશોને જોડનારી સંસ્થા છે, અને તેણે જુદા જુદા દેશોની પ્રજા વચ્ચે એકપ્રજાકીય ભાવના ઉત્પન્ન કરવી.

રાણી વિક્ટોરિઆ અને તેના પ્રધાનો—રાણી વિક્ટોરિઆની લાંબી કારકિર્દીમાં ઘણા ગૃહસ્થા મુખ્ય પ્રધાનનું કામ કરી ગયા. તે પૈકી નીચેના ગૃહસ્થા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા :—
જેઓએ સ્વદેશ ખાતામાં મહત્વના સુધારા કર્યા એવા પ્રધાનો :—

પીલ (કૉઝરવેટિવ ૧૮૪૧-૪૬); ડર્બી (કૉઝરવેટિવ ૧૮૬૬-૧૮૬૮); ગ્લૅડસ્ટન (લિબરલ ૧૮૬૮-૭૪; ૧૮૮૦-૮૫; ૧૮૮૬; ૧૮૯૨-૯૪).

જેમણે પરદેશી બાબતમાં અને સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ તરફ લક્ષ આપ્યું, અને સામ્રાજ્યનો વૈભવ અને દરજ્જો વધાર્યો એવા પ્રધાનો :—

પામર્સ્ટન (લિખરલ ૧૮૫૫-૫૮; ૧૮૫૯-૬૫); ડિઝ-રાયલી (કૉઝરવેટિવ ૧૮૭૪-૧૮૮૦); સૉલ્સબરી (કૉઝરવેટિવ ૧૮૮૫-૮૬; ૧૮૮૬-૯૨; ૧૮૯૫-૧૯૦૨).

(૧) અંતસ્થ બાબત

(૧) રાજ્યદ્વારી પદ્ધતિનાં નવાં નામ—(અ) કૉઝરવેટિવ (જૂની પરંપરાને વળગી રહેનારા) ટોરીને બદલે ૧૮૩૪ ના અરસામાં. (બ) નિહગને બદલે લિખરલ (ઉદારમતવાદી) ૧૮૪૦ ના અરસામાં.

(૨) ચાર્ટર્ડ ચળવળ (૧૮૩૭-૪૮)—ફર્ગસ ઓક્સિનેરના નેતૃત્વ નીચે ચળવળ. ચાર્ટર્ડ લોકોની માગણી ક્રાંતિકારક રૂપની લાગવાથી તેની વિરુદ્ધ પ્રધાનમંડળનું ધોરણ.

(૩) સંરક્ષિત વેપાર અને ખુલ્લા વેપાર (૧૮૩૯-૧૮૪૯)—ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન આપવા માટે રક્ષિત વેપારની રાજ્યનીતિ પ્રથમથી જ ચાલુ હતી. પણ તેથી મોંઘવારીમાં અને ગરીબ લોકોના પોષણપર્ય્યાયમાં વધારો થયો. તેથી પરદેશી માલ પરની જકાત રદ કરાવી ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ દાખલ કરાવવા માટે કોબડન અને પ્રાઈટની ચળવળ. પીલે ઘણી ચીજો પરની જકાત ઓછી કરી અને અનાજ પરની જકાત રદ કરી (૧૮૪૬); રસેલે નૅવિગેશન કાયદા રદ કર્યા અને બીજી ચીજો પરની જકાત કાઢી નાંખી (૧૮૪૯), તેથી ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ શરૂ થઈ.

(૪) સર રૉબર્ટ પીલના સુધારા—

૧૮૪૧ ઉપજ પર કર.

૧૮૪૨ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને ખાણોમાં કામે રોકવાની બંધી.

૧૮૪૪ મિલોમાં કામ કરતાં છોકરાં માટે ઓછા કલાક કામ.

૧૮૪૪ બૅંક ચાર્ટર એક્ટ.

૧૮૪૬ અનાજ પરનો કર રદ.

(૫) પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારા—

(અ) ૧૮૬૭ નું રીફોર્મ બિલ (ડર્બી અને ડિઝરાયલીની સૂચના ઉપરથી) શહેરોમાં બધા ઘરમાલિકાને, વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડનું ભાડું ભરનારા બધા ભાડૂતોને મત આપવાનો હક. ગામડામાં વાર્ષિક ૧૨ પાઉન્ડનું ગણોત્ત ભરનારા બધા ખેડૂતોને મતાધિકાર.

(બ) ૧૮૮૪-૮૫ ની સાલનું રીફોર્મ બિલ (ગ્લેડસ્ટનની સૂચના ઉપરથી). (૧) શહેરોમાં અને ગામડામાં રહેનારા બધા ઘરભાડૂતોને મતનો અધિકાર. બધા ખાતેદારોને પણ મત. (૨) વસ્તીના પ્રમાણમાં મતદારસંઘ સ્થાપવામાં આવ્યા.

(૬) ગ્લેડસ્ટને કરેલા સુધારા —

૧૮૬૯ આયર્લેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને મળતી સરકારી મદદ અંધ.

૧૮૭૦ આયર્લેન્ડની જમીન સંબંધનો કાયદો.

૧૮૭૦ પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત.

૧૮૭૧ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શિષ્યવૃત્તિ અને અધિકારની જગા માટેના પ્રતિબંધો દૂર કર્યા.

૧૮૭૨ ગુપ્ત રીતે મત આપવાની યોજના. ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ.

૧૮૮૧ આયર્લેન્ડની જમીન સંબંધનો બીજો કાયદો.

૧૮૮૪-૮૫ પાર્લમેન્ટના સુધારાનું બિલ.

૧૮૮૬ અને ૧૮૯૩ આયર્લેન્ડને ‘ હોમરૂલ ’ (સ્વરાજ્ય) આપવા પાર્લમેન્ટમાં બિલ આણ્યું, પણ તે પાસ થયું નહિ.

(૭) બીજા પ્રધાનોના સુધારા —

૧૮૭૪ ટ્રેડ યુનિયન કાયદો. કામદારોની હડતાલ કાયદેસર (ડિઝરાયલીની સૂચના ઉપરથી).

૧૮૭૬ પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત (ડિઝરાયલીની સૂચના ઉપરથી).

૧૮૮૮ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો. સ્થાનિક સંસ્થાઓને આરોગ્ય, પ્રાથમિક શિક્ષણ વગેરે બાબતોની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી (સૉલ્સબરીની સૂચનાથી).

(૨) આયર્લેંડ

આયર્લેંડમાં અસંતોષનાં કારણો — આયર્લેંડમાં અલ્ટર પ્રાંતનાં પ્રૉટેસ્ટન્ટપંથી સંસ્થાનવાળાઓ અને તળપદા આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકોવચ્ચે વેરભાવ; ટાઇધિ નામના કરની વસૂલાતથી પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથને મદદ; ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ પ્રૉટેસ્ટન્ટપંથી જમીનદારો અને આઇરિશ રોમન કેથોલિક ખેડૂતો વચ્ચે અણબનાવ; ખેતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટ સાથે થયેલું એકીકરણ રદ કરાવવાની ચળવળ.

આયર્લેંડમાં બંડો — ડૉનિઅલ ઓર્કોનેલ આઇરિશ નેતા, પણ તેનું મધ્યમસરનું ધોરણ. તે માટે તે અપ્રિય થયો, અને તરુણ આયર્લેંડ નામની નવી સંસ્થા સ્થાપન થઈ. આયર્લેંડમાં દુકાળ (૧૮૪૫), તેથી ખેડૂતોની માડી સ્થિતિ, અને વધેલી બેકારી. આયર્લેંડમાં લોકસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવા માટે સ્મિથ ઓબ્રાયનની સરદારી નીચે બંડ (૧૮૪૮); બંડ દબાઈ ગયું, પણ અત્યાચારને ઉત્તેજન દેનારી ફ્રેનિઅન સોસાયટી સ્થપાઈ અને તેથી થયેલાં હુલ્લડો.

ગ્લેંડસ્ટનના સુધારા — આયર્લેંડનો અસંતોષ નષ્ટ કરવા માટે ગ્લેંડસ્ટને ૧૮૬૯ માં ત્યાંના પ્રૉટેસ્ટન્ટપંથને મળતી સરકારી મદદ બંધ કરી. ૧૮૭૦ અને ૧૮૮૧ માં ખેતીસંબંધમાં કાયદા કર્યાં, તોપણ ત્યાં અસંતોષ ઓછો થયો નહિ અને પારનેલના નેતૃત્વ નીચે ‘ હોમરૂલ ’ (સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય) મેળવવાની ચળવળ શરૂ થઈ. તેથી ગ્લેંડસ્ટને આયર્લેંડને ‘ હોમરૂલ ’ આપવા સંબંધમાં ૧૮૮૬ અને ૧૮૯૩ માં પાર્લિમેન્ટમાં બિલ આપ્યાં, પણ તે પસાર થયાં નહિ.

દક્ષિણ આયર્લેંડને હોમરૂલ ૧૯૨૦ — ત્યારપછી ૧૯૨૦ માં દક્ષિણ આયર્લેંડને હોમરૂલ આપવામાં આવ્યું, અને ૧૯૨૨ માં દક્ષિણ આયર્લેંડનું નામ ‘ આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ ’ પડ્યું.

(૩) ઇંગ્લંડની પરદેશી રાજ્યનીતિ અને

સામ્રાજ્યવૃદ્ધિ

૧) પરદેશમાં ધમાચકડી — મેક્સિકો, કેનૂર અને ગેરિઓલોના વડપણ હેઠળ ઇટલીનાં ભૂદાં ભૂદાં રાજ્યોનું એકીકરણ અને સંયુક્ત ઇટલીનો રાજા વિક્ટર ઇમ્મન્યુઅલ (૧૮૬૧). ૧૮૭૦-૭૧ ઝૂકો જર્મન વિગ્રહ અને ક્રાન્સમાં લોકસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના (૧૮૭૧).

બિસ્માર્કના પ્રયત્નથી પ્રશિઆના વડપણ હેઠળ જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના (૧૮૭૧).

૨) ઇંગ્લંડની પરદેશી રાજ્યનીતિ—

રશિઆ વિરુદ્ધ ધોરણ — દક્ષિણ તરફ ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી અને અમેરિકામાં હિંદુસ્તાનની સરહદ અને ઇરાની અખાત સુધી પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવાની રશિઆની મહત્વાકાંક્ષા; તેથી હિંદુસ્તાન આવવાના રસ્તાને અને પૂર્વના દેશો સાથેના ઇંગ્લંડના વેપારને ધોકો પહોંચવાનો સંભવ, તેથી રશિઆને અટકાવવા માટે નીચેના યુદ્ધો થયાં :—

(૧) ૧ લો અફઘાન વિગ્રહ ૧૮૩૯-૪૧.

(૨) ક્રિમિઅન યુદ્ધ ૧૮૫૪-૫૬ (ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન પામર્સ્ટન).

(૩) ઇરાન સાથે વિગ્રહ ૧૮૫૫ (ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન પામર્સ્ટન).

(૪) રશિઆ અને ટર્કી વચ્ચે યુદ્ધ (૧૮૭૭-૭૮). બર્લિનની સંધિ કરવાની રશિઆને પડેલી ફરજ (૧૮૭૮). (ડિઝરાયલીના અમલમાં).

(૫) ૨ નો અફઘાન વિગ્રહ ૧૮૭૮-૧૮૮૦. (મુખ્ય પ્રધાન ડિઝરાયલી).

૩) ઇજિપ્ટ અને સૂદાનસંબંધી ધોરણ — હિંદુસ્તાન જતાં રસ્તામાં આવતા ઇજિપ્ટપર ઇંગ્લંડની નજર. ફ્રેંચોની પણ

તે તરફ નજર. ફ્રેંચોએ સ્વેઝની નહેર ખોદી (૧૮૫૯-૧૮૬૯). ઇંગ્લિશનો ખેદીવ (સૂબેદાર) ઇસ્માઇલ પાશા ટર્કીના સુલતાનનો માંડલિક. ઇસ્માઇલ પાશા ઉઝાઉ હતો; તેથી કરજદાર. તેણે વેચવા કહેલા તેની માલિકીના સ્વેઝ કૅનાલ કંપનીના શેર ડિઝરાયલીએ ૪૦ લાખ પાઉન્ડે ઇંગ્લંડ માટે ખરીદ્યા. તેને લીધે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સનો ઇંગ્લિશના કારભારમાં હાથ-ઇસ્માઇલે ખોતાનું વર્તન સુધાર્યું નહિ, તેથી તેને પદબ્રષ્ટ અને તોશીક ઇંગ્લિશનો ખેદીવ. ઇંગ્લિશના રાજ્યકારભારમાં પરદેશીઓનો હાથ માટે અરબી પાશાનું બંડ (૧૮૮૨), ઇંગ્લંડે તે દાખી દીધું. ઇંગ્લંડના રક્ષણતજે ઇંગ્લિશ અને ત્યાંના ખેદીવના સલાહકાર (કૉન્સલ જનરલ) તરીકે લૉર્ડ કોમરને મોકલવામાં આવ્યો. તેની દેખરેખતજે ઇંગ્લિશમાં સુધારા. ૧૯૨૨ માં ઇંગ્લિશને સ્વાતંત્ર્ય; પણ સ્વેઝની નહેર અને કેપ-કેરો રેલ્વેપર ઇંગ્લંડની માલિકી. ઇંગ્લિશના તાબાના સૂદાનમાં મહાદીનો બળવો. તે દાખી દેવા ગયેલો સરદાર ગૉર્ડન ઠાર થયો (૧૮૮૫); ૧૮૯૮ માં લૉર્ડ કિચરને સૂદાન પ્રાંત બ્રિટિશ તાબામાં આવ્યો.

(૪) આફ્રિકાખંડના બીજા દેશો—૧૯ મા સૈકામાં પૂર્વ આફ્રિકા, પશ્ચિમ આફ્રિકા, હોડેશિયા, યુગાંડા, નાઇજીરિઆ વગેરે પ્રદેશો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યા.

(૫) પૂર્વ તરફના દેશો—હિંદુસ્તાન, સીલોન, બ્રહ્મદેશ, સ્ટેટ્સ સેન્ટ્રલમેન્ટસ વગેરે પ્રદેશો ઇંગ્લંડના તાબામાં આવ્યા. ચીન-સાથે વિગ્રહ, તેથી ચીનમાની કેટલીક જગા ઇંગ્લિશના તાબામાં.

(૪) સંસ્થાનો

(૧) કૅનેડા—આ સંસ્થાનમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વેર, વધુ હકો માટે બંડ (૧૮૩૭). બંડ ખેસાડી દીધા પછી લૉર્ડ ડરહામની સૂચના પ્રમાણે ૧૮૪૦ માં કૅનેડાને સાત્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય (Self Government). ઉત્તર અમેરિકાના ન્યૂ ફાઉન્ડલૅન્ડ

સિવાયના: ખીજા સંસ્થાનોનું કંનેડા સાથે જોડાઈ જવું (૧૮૬૭).

(૨) ઑસ્ટ્રેલિયા—કેપ્ટન કુકે ૧૭૬૮ માં શોધી કાઢ્યો. દેશ-નિકાલ થયેલા કેદીઓને રાખવાની જગા. સોનાની ખાણોની શોધ. તેને લીધે ત્યાંની વસ્તીમાં વધારો. ત્યાં ૬ સંસ્થાનો, તેમને (Self Government). ૧૯૦૧ માં ‘કોમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલિયા’ નામે આખા ઑસ્ટ્રેલિયાનું એકીકરણ.

(૩) ન્યૂઝીલેન્ડ—૧૭૭૦ ના અરસામાં કેપ્ટન કુકે શોધી કાઢ્યો. ત્યાંના માઓરી લોકો સાથે ૧૮૪૦ માં તહનામું, અને ત્યાં બ્રિટિશ સંસ્થાન; તેને ૧૮૫૫ માં સ્વરાજ્ય. ૧૮૭૦ માં માઓરી લોકો સાથે લડાઈ. ૧૯૦૭ માં એ સંસ્થાનનું ‘કોમનવેલ્થ ઑફ ન્યૂઝીલેન્ડ’ નામ પાડવામાં આવ્યું.

(૪) ન્યૂ ફાઉન્ડેન્ડ—ઉત્તર અમેરિકાને લગતો ખેટ, ત્યાં સંસ્થાન, યુટ્રેચની સંધિથી ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં. તેને ૧૮૫૫ માં સ્વરાજ્ય.

(૫) દક્ષિણ આફ્રિકા—૩૨ લોકોનું કેપ કોલોની સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં (૧૮૧૪); એ સિવાય દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશોનું નાતાલ સંસ્થાન સ્થાપન થયું. બોર અને બ્રિટિશ વચ્ચે અણબનાવ અને તેથી બોર લોકો ઑરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યાં. એમાં હીરાની ખાણ નીકળી, એટલે તેમાં બ્રિટિશોની ભરતી. ઝુલુ અને બોર લોકો વચ્ચે લડાઈ, તેથી બ્રિટિશ સંસ્થાનોને જોખમ. માટે બોર સંસ્થાનો પર બ્રિટિશ ઉપરીપણું. પણ ઝુલુ લોકોના પરાજય પછી બોર સંસ્થાનો સ્વતંત્ર. ટ્રાન્સવાલમાં સોનાની ખાણ લાગી, તેથી બ્રિટિશ વસ્તીમાં વધારો અને ખીજા યુરોપિયન લોકોનું આવી વસવું. પણ બોર લોકો તેમને રાજદ્વારી હક આપ્યા નહિ, તેથી બોર અને બ્રિટિશ વચ્ચે વિગ્રહ (૧૮૯૯-૧૯૦૨); યુદ્ધમાં બોર લોકોના પરાજય અને બોર સંસ્થાનોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય. કેપ કોલોની, નાતાળ, ટ્રાન્સવાલ અને ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટનું એકીકરણ ૧૯૧૦.

(૫) નવીન શોધો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ અને સાહિત્યવૃદ્ધિ

વહેવારના સાધનો અને મોજશાખની સગવડ—આગગાડી અને આગબોટ મારફત મુસાફરી. ઇંગ્લંડમાં ૧૮૪૩ માં તારયંત્રની શરૂઆત; ૧૮૬૭ માં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે તારથી વહેવારની શરૂઆત. ૧૮૭૬ માં ટેલિફોનની શોધ. ૧૮૩૯ માં ફોટોગ્રાફીની શોધ. ૧૮૭૯ માં વીજળીના દીવા.

વૈદકશાસ્ત્ર—લુઈ પાશ્વર અને લૉડ લિસ્ટરની વૈદકમાં શોધો અને રોગનિવારણના ઉપાયો.

સાહિત્ય—ટેનીસન, બ્રાઉનિંગ અને મેથ્યૂ આર્નોલ્ડ એ કવિઓ; મેકડોલે અને કાર્લાઈલ એ ઇતિહાસકાર અને લેખક; રસ્કિન ભિન્ન ભિન્ન વિષયોપર નિબંધ લખનાર; ડિકન્સ, ઇલિઅટ અને થૅકરે નવલકથાકાર; ડાર્વિન અને હક્સલી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીય વિષયના લેખક.

પરિશિષ્ટ ૧

૧૯ મી સદીના પ્રસિદ્ધ પુરુષો

ડેનિઅલ ઓકોનેલ (૧૭૭૫-૧૮૪૭) :—એ આઇરિશ દેશ-ભક્ત અને નેતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઉત્તમ વક્તા અને હોશિયાર ઍરિસ્ટર તરીકે એની ખ્યાતિ ઘણી હતી. આઇરિશ રોમન કેથોલિક લોકોને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાની બાબતની ચળવળ એણે ઉપાડી લીધી હતી, અને એની જ ચળવળથી રોમન કેથોલિક લોકપરના પ્રતિબંધો દૂર કરવામાં આવ્યા હતા (૧૮૨૯) અને એ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થઈ શક્યો હતો. ડેનિઅલ ઓકોનેલ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ તો થયો, પણ તેથી આયર્લેન્ડની આર્થિક સ્થિતિની બાબતમાં અને આઇરિશ ખેડૂતોની દુઃખી હાલતમાં સુધારો પાર્લમેન્ટ પાસે તે કરાવી શક્યો નહિ. ત્યારે આઇરિશ અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ રદ કરાવી આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટ પાછી જુદી કરવા માટે તેણે ‘હોમરૂલ’ની ચળવળ શરૂ કરી. તેનું ધોરણ મધ્યમસરનું હતું અને કાયદેસર

ત ચલાવવી અને હુલ્લડ ફિસાદ કરવાં નહિ એવો તેનો અભિપ્રાય
 ૥. પણ જહાલ આધરિશ તરણુ મંડળને તેનું મધ્યમ ધોરણ પસંદ
 થું નહિ, તેથી તેની લોકપ્રિયતા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. તે ૧૮૪૭
 મરણ પામ્યો.

ડેનિઅલ ઓકોનેલ

સર રૉબર્ટ પીલ (૧૭૮૮-૧૮૫૦):—આ બાહુશ મુસદ્દો
 ને વડો પ્રધાન ૧૯ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયો. તે ૨૧ વર્ષની
 મરે ટોરીપક્ષ તરફથી પાર્લિમેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો હતો. ૧૮૨૨ માં
 સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. એ ખાતાના પ્રધાન તરફિ તેણે
 જદારી કાયદામાં કેટલાક સુધારા કર્યા, જેથી ગુનેગારોને ગુનાના
 માણુમાં યોગ્ય શિક્ષા થવા લાગી. આગળ ઘણાં નજવા
 ૥ માટે ફાંસીની સજા હતી. તે શિક્ષા કાઢી નાંખી તે માટે યોગ્ય

સબ્બ દરાવી. જનમાલના રક્ષણને માટે તેણે પોલીસ પદ્ધતિ દાખલ કરી અને લાયક, હોશિયાર અને કાર્યકુશળ માણસોને પોલીસ તરીકે રાખ્યા. તેથી ગુના ઓછા થવા લાગ્યા અને લોકના જનમાલને ઓછો ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો. પ્રથમ કૌંશલિક પંથના લોક ઉપરના પ્રતિબંધો દૂર કરવાની વિરુદ્ધ તે હતો, પણ પાછળથી તેનો અભિપ્રાય બદલાયો હતો, અને એ પ્રતિબંધો દૂર કરનારા કાયદાને તેણે ટેકા આપ્યો હતો. ૧૮૩૨ ના સુધારાના કાયદાથી પાર્લમેન્ટમાં મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધવા લાગી. આ જ અરસામાં ટોરી પક્ષના લોકોનેપણુ પૂર્વની પરંપરા કાયમ રાખી તેમાં જરૂર જોગા સુધારા કરવાનું યોગ્ય લાગવા માંડ્યું; એ નવીન ધ્યેયને અનુસરીને તેમણે પોતાની પક્ષસંજ્ઞા ટોરી બદલીને ‘કૉંઝરવેટિવ’ (જૂની પરંપરા માટે અભિમાની) નામ રાખ્યું. પીલ આ કૉંઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા થયો, અને ૧૮૪૧ માં તે વડો પ્રધાન થયો. આ સમયે ઇંગ્લંડમાં રક્ષિત વેપારની રાજનીતિ ચાલતી હતી. પણ તે કાઠી નાંખી ખુલ્લા વેપારની રાજનીતિ અપ્પત્યાર કરવાની ચળવળ શરૂ થઈ. એ ચળવળ માંટે પીલને સહાનુભૂતિ હતી. એ નવા ધોરણુ પ્રમાણે તેણે કેટલાક કાચા આયાત માલપરની જકાત ઓછી કરી અને તેથી ઉપજમાં જતી ખોટ પૂરવા માટે તેણે ‘ઉપજવેરો’ મૂક્યો. ૧૮૪૬ માં પીલે અનાજ ઉપરની જકાત રદ કરી. તેના આ ધોરણુને તેના જ કૉંઝરવેટિવ પક્ષનો ટેકા નહોતો, તેથી તેને વડા પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. તે ૧૮૫૦ માં ઘોડાપરથી પડી મરણ પામ્યો.

લૉર્ડ પામરસ્ટન (૧૭૮૪-૧૮૬૫):—૧૯ મી સદીમાં થઈ ગયેલા ઇંગ્લંડના પરદેશખાતાના પ્રધાનોમાં લૉર્ડ પામરસ્ટન એક પ્રસિદ્ધ પ્રધાન હતો. તે આઝરિશ ઉમરાવ હોવાથી આમની સલાનો સલાસદ હતો. તે ૨૩ વર્ષની ઉંમરે ટોરી પાર્ટી તરફથી પાર્લમેન્ટનો સલાસદ થયો, અને મરતાં સુધી ૫૮ વર્ષ આમની સલાનો જ સલાસદ રહ્યો હતો. ૧૮૦૯ થી ૧૮૨૮ સુધી તે યુદ્ધખાતાનો પ્રધાન હતો. પહેલાં પામરસ્ટન ટોરી પક્ષનો હતો પણ પાછળ મત બદલાતાં તે લિબરલ પક્ષમાં ગયો હતો. ત્યારપછી તેણે જુદા જુદા લિબરલ પ્રધાનમંડળમાં

૧૮૩૦-૩૪; ૧૮૩૫-૪૧; ૧૮૪૬-૧૮૫૧ માં પ્રદેશ ખાતાના પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું હતું. તેથી તે પરદેશની આબતમાં ઘણા ખંધા મુત્સદ્દી થયો હતો. એની મુત્સદ્દીગીરીથી પરદેશોમાં ઇંગ્લંડનો દોર અને તેનો મોભો ઘણો વધ્યો હતો. કિમિઅન વિગ્રહ વખતે તેણે યોગ્ય અને કાર્યદક્ષ અધિકારીઓ મોકલી એ લડાઈને માટે સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેથી એ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડની જીત થઈ હતી અને રશિયાની મહત્વાકાંક્ષા રોકી શકાઈ હતી. એના વખતમાં યુરોપના ઘણા દેશોની પ્રબળ ખાતાના રાજ પાસેથી વિશેષ રાજદ્વારી હેકા મેળવવાની ચળવળ ઉપાડી હતી તેને પામર્સ્ટનનો ટેકો હતો. પણ ઇંગ્લંડની અંતસ્થ આબતમાં પાર્લમેન્ટની રચનામાં વધુ સુધારા કરવાની તેને જરૂર જણાતી નહોતી. તે ૧૮૫૯ થી ૧૮૬૫ સુધી વડો પ્રધાન હતો. ૧૮૬૫ માં તે મરણ પામ્યો.

બેંજામિન ડિઝરાયલી (૧૮૦૪-૧૮૮૧)—અર્લ ઓફ બ્રિક્સફીલ્ડ:—૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ડિઝરાયલી એક પ્રસિદ્ધ કૌંઝરવેટિવ મુત્સદ્દી હતો. તેનું લક્ષ પરદેશ સંબંધની રાજનીતિ તરફ હતું અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને પરદેશમાં બ્રિટિશ મોભાને વધારવા માટે તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. તે ૧૮૩૭ માં ટોરી પક્ષ તરફથી પાર્લમેન્ટમાં આવ્યો. તે પીલનો અનુયાયી હતો, પણ પીલની રક્ષિત વેપાર વિરુદ્ધની રાજનીતિ અને અનાજ પરનો કર કાઢી નાંખવાની આબત તેને પસંદ પડી નહિ, તેથી તે આબતમાં તે પીલની સામે પડ્યો, અને ધીમે ધીમે આમની સભામાં કૌંઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા થયો. જ્યારે લૉર્ડ ડર્બી મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે ૧૮૫૨, ૧૮૫૮-૫૯ અને ૧૮૬૬-૬૮ માં તે ખજાનચી (Chancellor of the Exchequer) ની જગા પર હતો. પાર્લમેન્ટની રચનાના સુધારાનું બીજું બિલ પાસ કરાવવામાં તેણે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો (૧૮૬૭). પછી તે ૧૮૭૪-૧૮૮૦ સુધી મુખ્ય પ્રધાન હતો. પરરાજ્યો તરફ તેનું લક્ષ વિશેષ હતું. સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ કરીને ઇંગ્લંડનો દોર ફુનીઆમાં વધારવા માટે તેને ઘણું કર્યું હતું. તેણે ઈન્ડિયા ખેદીવ પાસેથી સ્વેઝ કૅનાલ કંપનીના શેર ઇંગ્લંડ માટે વેચાતા લીધા. તેથી હિંદુસ્તાન

આવવાના જળમાર્ગમાં ઇંગ્લંડનો પગપેસારો થયો અને ઈંગ્લિશ્ટમાં ઇંગ્લંડનો લાગવગ વધ્યો. ભૂમધ્ય સમુદ્ર તરફ અને પૂર્વ તરફ રશિયાની પ્રગતિ થતી તેણે અટકાવી હતી. વિક્ટોરિયા રાણીએ ૧૮૭૬ માં તેને ‘અલ્ફ ઓફ ટ્રિક-સરીટ્ઝ’ નો ખિતાબ આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. ડિઝરાયલીની જ સૂચના ઉપરથી વિક્ટોરિયાએ ૧૮૭૭ ‘કૈસરે હિંદ’ —હિંદુસ્તાનની મહારાણીનો ખિતાબ—ધારણ કર્યો હતો. તે ઉત્તમ વક્તા હતો અને શ્રોતાઓને પોતાના કરી લેવાની શક્તિ માટે તેની ખ્યાતિ ઘણી હતી. લિબરલ પાર્ટીનો નેતા ગ્લેડસ્ટન તેનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો. તે ૧૮૮૧ માં મરણ પામ્યો.

ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ પારનેલ (૧૮૪૬-૧૮૯૧) :—પારનેલ પાર્લમેન્ટમાં આઇરિશ હોમરૂલ પાર્ટીનો નેતા હતો. પાર્લમેન્ટનું લક્ષ આયર્લેન્ડ તરફ ખેંચાય અને આયર્લેન્ડને હોમરૂલ મળે એ હેતુથી તેણે પાર્લમેન્ટના કામકાજમાં હરકત કરવાની રાજનીતિ અખત્યાર કરી. દરેક પ્રશ્ન ઉપર લાંબા લાંબા ભાષણો કરી વખત ગુમાવવો, પ્રધાનમંડળ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાની બાબતમાં વિરુદ્ધ પડે ત્યારે પ્રધાનમંડળના વિરોધી પક્ષની બાજુમાં બધા આઇરિશ મતો આપી પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવું, એવી રીતો અખત્યાર કરી રાજ્યકારભારના કામમાં તેણે હરકત કરવા માંડી. આયર્લેન્ડ દેશમાં હોમરૂલની ચળવળને તેણે ઘણું જોમ આપ્યું. તેથી ત્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લો થવા લાગ્યાં, તેથી ગ્લેડસ્ટને પારનેલને તુરંગમાં પૂર્યો, પણ પાછળથી તેને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પારનેલ ૧૮૯૧ માં મરણ પામ્યો.

વિલિઅમ ઈર્વિન ગ્લેડસ્ટન (૧૮૦૯-૧૮૯૮) :—આ પ્રસિદ્ધ લિબરલ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયો. તે ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ટોરી પક્ષ તરફથી પાર્લમેન્ટમાં ચૂંટાઈ આવ્યો. તે પીલનો અનુયાયી હતો, અને તેના હાથ નીચે તેણે મુખ્ય ખજાનચી તરીકે કામ કર્યું હતું. ત્યાર પછી તેને સંસ્થાન ખાતાનો આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી નીમવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૪૧ માં જ્યારે પિલ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે ગ્લેડસ્ટન વેપારવિષયક બોર્ડનો અધ્યક્ષ થયો (૧૮૪૩).

પીલે અનાજ ઉપરનો કર ૨૬ કર્યો, તેમાં ગ્લેડસ્ટને તેને ટેકા આપ્યો હતો, પણ તેને લીધે તેને કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષ છોડવો પડ્યો. પછી તે લિબરલ પક્ષમાં ગયો, અને આગળ જતાં એ પક્ષનો નેતા થયો. ૧૮૫૨ માં એબરડીનના પ્રધાનમંડળમાં અને પછી પામરટનના પ્રધાનમંડળમાં (૧૮૫૯-૧૮૬૫) તેની પાસે ચેન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર (ફૂડનવીસ) નું કામ હતું. ગ્લેડસ્ટન ઉદાર મતનો હતો, તેથી તેણે આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ દેકે કરવા માટે આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને મળતી સરકારી મદદ બંધ કરી (૧૮૬૯) અને આયર્લેન્ડના ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૮૭૦ અને ૧૮૮૦ માં જમીન સંબંધે કાયદા કર્યા. આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવા માટે ૧૮૮૬, ૧૮૯૨ અને ૧૮૯૪ માં તેણે પાર્લમેન્ટમાં હોમરૂલ બિલ દાખલ કર્યું હતું. પણ તે પાસ થયું નહોતું. ઇંગ્લંડની અંતર્ય આબતોમાં પણ તેણે ઘણા મહત્વના સુધારા કર્યા હતા. ૧૮૭૦ માં પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો, ૧૮૭૨ માં ગુપ્ત રીતે મત આપવાની પદ્ધતિનો કાયદો, ૧૮૮૪-૮૫ માં પાર્લમેન્ટના સુધારાનો ત્રીજો કાયદો વગેરે કાયદાઓ એની સૂચના ઉપરથી પાર્લમેન્ટે પસાર કર્યા હતા. પરદેશી આબતો તરફ ખાસ એનું લક્ષ નહોતું. ઇંગ્લંડે સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરી, પોતાની જવાબદારી વધારવી જોઈ એ નહિ એવો તેનો મત હતો. તે મોટો ભાષણોદ્ધો હતો. કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષના નેતા ડિઝરાયલીનો તે પ્રતિસ્પર્ધી હતો. ગ્લેડસ્ટન ૧૮૯૮ માં મરણ પામ્યો.

પરિશિષ્ટ ૨

ઇંગ્લંડના જુદા જુદા વખતનાં રાજ્યદારી પક્ષો

રાઉન્ડ હેડ્ડ અને રૉયલિસ્ટ્સ :—૧૬૪૨ માં રાગ્ન અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે આંતર મુલાકાી વિગ્રહ ચાલ્યો ત્યારે પ્રજામાં રાગ્નની આજુના અને પાર્લમેન્ટની આજુના એવા બે પક્ષ પડ્યા હતા. રાગ્નની આજુનો પક્ષ “રૉયલિસ્ટ્સ” કહેવાયો હતો, અને પ્રજાપક્ષ “રાઉન્ડ હેડ્ડ” કહેવાયો હતો.

પિટિશનર્સ અને ઑબ્જેક્શનર્સ:—ખીજી ચાર્લ્સ રાજાનો ભાઈ જેમ્સ રોમન કેથોલિક પંથનો હોવાને લીધે ચાર્લ્સ પછી તેને ગાદી ન મળે, પણ તેને બદલે ચાર્લ્સના દાસીપુત્ર પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી મનમથને ગાદી મળે એ હેતુથી જેમ્સનો ગાદી ઉપરનો હક રદ કરવા માટે “એક્સકલૂઝન બિલ” નામનો કાયદાનો ખરડો શંક્ટ્સબરીએ ૧૬૮૧ માં પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કર્યો, પણ ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી તેથી એ ખરડો પસાર થયો નહિ. આ વખતે ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટ બોલાવવી નોંધએ એવી પિટિશન—અરજી કરનારો શંક્ટ્સબરીનો પક્ષ “પિટિશનર્સ” કહેવાયો અને રાજાના અધિકારમાં વિના કારણે હાથ ધાલો નહિ એવું કહેનારા લોકોનો પક્ષ “ઑબ્જેક્શનર્સ” કહેવાયો.

વિહગ અને ટોરી:—ચાર્લ્સ પછી જેમ્સને ગાદી આપવી કે નહિ, એ ફરાવવા માટે જ્યારે એક્સકલૂઝન બિલ પાર્લમેન્ટમાં લાવવામાં આવ્યું ત્યારે ઑબ્જેક્શનર્સ અને પિટિશનર્સ એ પક્ષવાળાઓએ એક ખીજાને ખીજાવવા માટે એક ખીજાને “વિહગ” અને “ટોરી” નામ આપ્યાં હતાં. વિહગ એ નામ પહેલ પ્રથમ સ્કૉટલંડના કેટલાક માથાના ફટેલા લોકોને આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી રાજાનો વિરોધ કરનારા પક્ષને તે નામ આપવામાં આવ્યું. ટોરી એ નામ પહેલ પ્રથમ આયર્લેન્ડમાં “ન્યાયબાહુ” (Out-law) એટલે બંડખોર લોકોને આપવામાં આવ્યું હતું, પણ પાછળથી રાજાના પક્ષના લોકને તે નામ આપવામાં આવ્યું. આગળ જતાં “વિહગ અને ટોરી” શબ્દોનો અસલ ખરાબ અર્થ નીકળી ગયો, અને ઇંગ્લંડના બે રાજ્ય-દારી પક્ષોના એ નામ પડ્યાં. ધાર્મિક બાબતમાં વિહગ પક્ષનો મત દરેકને પોતાના મત પ્રમાણે ચાલવાની છૂટ આપવી એવો હતો, અને ટોરી પક્ષનો મત ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલીઅન પંથના અનુયાયી ન હોય એવા ખીજા પંથોને ધાર્મિક સવળતા આપવી નહિ એવો હતો.

૧૬૮૮ માં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ અને તેથી સ્થાપન થયેલાં પાર્લમેન્ટના શ્રેષ્ઠત્વને માટે વિહગ પક્ષ મગફરી લેતો હતો, ત્યારે ટોરી પક્ષવાળાઓને ‘રાજાનો ઈશ્વરદત્ત હક’ (Divine Right) એ

સિદ્ધાંત કબૂલ હતો, તેથી રાજ્યઓના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા રહેવી જોઈએ એવો તેમનો મત હતો. ઇંગ્લંડના વેપાર અને સામ્રાજ્યના વિસ્તારની વૃદ્ધિ માટે જરૂર પડતાં યુદ્ધો પણ કરવાં એવું વ્હિગ પક્ષનું ધોરણ હતું, ત્યારે ઇંગ્લંડે સામ્રાજ્યના વિસ્તારની ભાંજગડમાં પડતું નહિ એવો ટોરી પક્ષવાળો મત હતો. એનના મૃત્યુ પછી ઇંગ્લંડની ગાદી હંતોવર વંશમાં જાય એવો વ્હિગ પક્ષનો અભિપ્રાય હતો, પણ ટોરી પક્ષ ૨ જ જેમ્સના છોકરાને ઇંગ્લંડની ગાદી આપવા માગતો હતો. એન રાણીની કારકિર્દીમાં વ્હિગ અને ટોરી નામ વિશેષ વપરાવા લાગ્યાં (૧૭૦૪ ના અરસામાં).

કૉંઝરવેટિવ અને લિબરલ :—૧૮૩૪ માં પીલ મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે ટોરી પક્ષે ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં ઉતાવળાપણે એકદમ ફેરફાર ન કરતાં જરૂર જેટલા જ સુધારા કરવાનું, અને આર્થિક અને વેપારની બાબતમાં ‘રક્ષિત વેપાર’નું તત્ત્વ અમલમાં મૂકી તે દ્વારા ઇંગ્લંડના વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની ઉન્નતિ કરવાનું ધોરણ ઠરાવ્યું હતું. એ ધોરણને અનુસરી એ પક્ષે પોતાનું ટોરી નામ બદલી નાંખી ‘કૉંઝરવેટિવ’ (જૂની પરંપરાને વગગી રહેનારા) નામ ધારણ કર્યું.

૧૮૪૦ માં ‘પ્રુલ્લા વેપાર’નું તત્ત્વ સ્વીકારી લોકનો ખાવા પીવાનો ખર્ચ ઓછો કરવો, પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારા કરવા, કામગાર અને મજૂર વર્ગના લોકની સ્થિતિ સુધારવા માટે કાયદા કરવા વગેરે બાબતો પોતાના રાજ્યદારી કાર્યક્રમમાં વ્હિગ પક્ષે રાખી હતી, તેથી વ્હિગ પક્ષ ‘લિબરલ’ (ઉદારમતવાદી) કહેવાવા લાગ્યો.

યુનિઅનિસ્ટ (કૉંઝરવેટિવ અને થોડા લિબરલ) અને હોમરૂલર :—૧૮૦૦ માં આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટનું ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ સાથે થયેલું ‘એકીકરણ’ (યુનિઅન) કાયમ રાખવું કે આધરિશ રોમન કેથોલિક લોકની ઇચ્છાપ્રમાણે આયર્લેન્ડને જુદી પાર્લમેન્ટ આપવી, (હોમરૂલ=સ્વરાજ્ય) એ પ્રશ્ન ૧૮૮૬ માં પાર્લમેન્ટમાં મુખ્ય

પ્રશ્ન થયો હતો. કૉંઝરવેટિવ પક્ષના ધણાખરા અને લિબરલ પક્ષ-માંના કેટલાકનો મત આધરિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ ચાલુ રાખવા તરફ હતો, તેથી તેમના એ નવીન પક્ષને ‘યુનિઅનિસ્ટ’ (એકી-કરણ ચાલુ રહે એવું કહેનારા) નામ આપવામાં આવ્યું. અને આચલંડની પાર્લમેન્ટ જુદી થાય એવું કહેનારા ‘હોમરૂલર્સ’ કહેવાવા લાગ્યા.

કૉંઝરવેટિવ, લિબરલ અને મજૂર :—મજૂર અને મૂડીદાર વર્ગોનું હિત પરસ્પર વિરોધી હોવાથી આપનો એક જુદો પક્ષ સ્થાપ્યા વિના આપણા હિત તરફ પાર્લમેન્ટનું લક્ષ ખેંચાવાનું નથી એમ લાગવાથી ૧૯૦૯ માં મજૂર વર્ગે પોતાનો જુદો ‘મજૂર’ પક્ષ કાઢ્યો. મજૂર અને કામગાર વર્ગના હિત તરફ લિબરલ પક્ષનું લક્ષ પહેલેથી જ હતું, તેથી કેટલાક લિબરલો નવા મજૂર પક્ષમાં જોડાયા, તેથી લિબરલ પક્ષ ધણો નબળો પડી ગયો. આ વખતથી મજૂર પક્ષ આગળ આવવા લાગ્યો. હાલમાં ઇંગ્લંડમાં મજૂર, કૉંઝરવેટિવ અને લિબરલ એ ત્રણ મુખ્ય રાજ્યદ્વારી પક્ષો છે.

પરિશિષ્ટ ૩

પાર્લમેન્ટ (આમની સભા) ની ચૂંટણી માટે મત આપવાનો હક જુદે જુદે વખતે કોનેકોને મળ્યો તે બતાવનારો કોડો.

જમીનદાર	} આમની સભામાં પ્રતિનિધિ
શહેરોમાં મહોલ્લાના માલિક	

ખેતી માટે વાર્ષિક ૫૦ પાઉન્ડ

ગણોત આપનાર ખેડૂત

શહેરોમાં નાનાં ઘરોના માલિક

શહેરોમાં ઘરો માટે વાર્ષિક

નિદાન ૧૦ પાઉન્ડ લાડું

૧૮૩૨ ની ભરનારા ભાડૂત
સાલ પૂર્વે ખેતી માટે વાર્ષિક નિદાન ૧૨
પાઉન્ડ ગણાત આપનારા
ગણાતિયા
શહેરોમાં ભાડાના ધરમાં
રહેનારા બધા ભાડૂતો
ગામડાંમાં ભાડાના ધરમાં
રહેનારા બધા ભાડૂતો
ગણાત ભરનારા બધા ખેડૂતો
સૈનિક, ખલાસી અને સ્ત્રીઓ
જમીનદાર
શહેરોમાં મોટા મહોલ્લાના
માલિક
ખેતી માટે વાર્ષિક નિદાન ૫૦
પાઉન્ડ ગણાત ભરનાર ખેડૂત
શહેરમાં નાના ધરનો માલિક

(આ કાયદાર્થી
દર ૧૦૦

આમની માણસે ૪
સભામાં માણસને
પ્રતિનિધિ મતાધિકાર
મળ્યો હતો.)

૧૮૩૨ ના શહેરમાં વાર્ષિક ચોખ્ખા ૧૦
રીફોર્મ પાઉન્ડ ભાડું ભરનારા ભાડૂતો
ખિલ ખેતી માટે વાર્ષિક ચોખ્ખા
૫છી ૧૨ પાઉન્ડ ગણાત ભરનારા
ખેડૂતો
શહેરોમાં ભાડાના ધરમાં
રહેનારા બધા ભાડૂતો
ગામડાં ગામમાં ભાડાના ધરમાં
રહેનારા બધા ભાડૂતો
ખેતી માટે ગણાત ભરનારા
બધા ખેડૂતો
સૈનિક, ખલાસીઓ અને સ્ત્રીઓ

૧૮૬૭ ના
રીફોર્મ
બિલ
પછી

જમીનદાર
શહેરોમાં મોટા મહોલ્લાના
માલિક
ખેતી બદલ વાર્ષિક ચોખ્ખા ૫૦
પાઉન્ડ ગણોત આપનાર ખેડૂત
શહેરોમાં નાનાં ઘરોના માલિક
શહેરોમાં વાર્ષિક નક્કી ૧૦
પાઉન્ડ ભાડું ભરનારા ભાડૂતો
ખેતી બદલ વાર્ષિક નિદાન ૧૨
પાઉન્ડ ગણોત ભરનારા ખેડૂતો
શહેરોમાં ભાડે રહેનારા બધા
ઘરભાડૂતો
ગામડાં ગામમાં ભાડે રહેનારા
બધા ઘરભાડૂતો
ખેતી માટે ગણોત ભરનારા
બધા ખેડૂતો
સૈનિકો, ખલાસીઓ અને સ્ત્રીઓ

આમની
સભામાં
પ્રતિનિધિઓ

૧૮૮૪ ના
સુધારાના
કાયદા
પછી

જમીનદાર
શહેરોમાં મોટા મહોલ્લાના માલિક
ખેતી બદલ વાર્ષિક નિદાન ૫૦
પાઉન્ડ ગણોત ભરનારા ખેડૂત
શહેરોમાં નાનાં ઘરોના માલિક
શહેરોમાં વાર્ષિક ચોખ્ખા ૧૦
પાઉન્ડ ભાડું ભરનારા ભાડૂતો
ખેતી માટે વાર્ષિક નક્કી ૧૨
પાઉન્ડ ગણોત ભરનારા ખેડૂત
શહેરોમાં ભાડાનાં ઘરમાં રહેનારા
બધા ઘરભાડૂતો
ગામડાં ગામમાં ભાડાના ઘરમાં
રહેનારા બધા ઘરભાડૂતો
ખેતી માટે ગણોત ભરનારા
બધા ગણોતિયાઓ
સૈનિકો, ખલાસીઓ અને સ્ત્રીઓ

આમની
સભામાં
પ્રતિ-
નિધિઓ

૧૯૧૮ ના
રેપ્રિઝેન્ટે-
ટિવ ઓફ
પીપલ્સ
બિલ પછી

જમીનદાર
શહેરોમાં મોટા મહોલ્લાના માલિક
ખેતી માટે વાર્ષિક નિદાન ૫૦
પાઉન્ડ ગણોત ભરનારા ખેડૂતો
શહેરોમાં નાનાં ઘરોના માલિક
શહેરોમાં વાર્ષિક નિદાન ૧૦
પાઉન્ડ ભાડું ભરનારા ભાડૂતો
ખેતી માટે વાર્ષિક નિદાન ૧૨
પાઉન્ડ ગણોત ભરનારા ખેડૂતો
શહેરોમાં ભાડાનાં ઘરમાં રહેતા
બધા ધરભાડૂતો
ગામડાં ગામમાં ભાડાના ધરમાં
રહેતા બધા ધરભાડૂતો
ખેતી માટે ગણોત ભરતા બધા
ખેડૂતો
સૈનિકો, ખલાસીઓ અને સ્ત્રીઓ

(આ કાય-
દથી દર ૧૦૦
માણસે ૫૦
માણસને
આમની મતાધિકાર
સભામાં મળ્યો, અને
પ્રતિ-તેથી આમની
નિધિઓ સભા આગળ
માફક પ્રજા-
મતનિદર્શક
સભા થઇ)

પ્રકરણ ૨૫ મું

—:૦:—

સાતમે એડવર્ડ

(૧૯૦૧-૧૯૧૦)

અગત્યની સાહો—

૧૯૦૨ બોર લોકની હાર અને તેમની સાથે સલાહ.	૧૯૦૩ રક્ષિત વેપારની ચળવળ.
૧૯૦૨ કેળવણી આપતનો કાર્યદો.	૧૯૦૪-૧૯૦૫ રસો જાપાની યુદ્ધ.
	૧૯૦૬-૧૯૧૧ લિબરલ પ્રધાન-મંડળના સુધારા.

સાતમે એડવર્ડ :—મહારાણી વિક્ટોરિઆ પછી તેનો છોકરો એલ્મર્ટ એડવર્ડ સાતમા એડવર્ડ તરીકે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદી પર આવ્યો. ગાદીપર આવતાં પહેલાં ઘણું પ્રસંગે વિક્ટોરિઆ રાણીના પ્રતિનિધિ તરીકે તેણે જુદા જુદા પ્રકારના સમારંભમાં ભાગ લીધો હતો, તેથી રાજ્ય-કારભારના કામની તેને ઘણી સારી માહિતી મળી હતી. એડવર્ડને પ્રવાસ કરવાનો ઘણો શોખ હતો. રાજ થયા પહેલાં સામ્રાજ્યના ઘણાખરા ભાગની મુલાકાત જાતે લઈ સઘળી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોઈ તેણે ઘણી માહિતી મેળવી હતી. તે જ પ્રમાણે પરદેશી રાજ્યો સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધી તેમની સાથે સલાહના કરાર કરવાના કામમાં તેણે ઘણી મદદ કરી હતી. વિક્ટોરિઆ રાણી

૭ મો એડવર્ડ

પ્રમાણે રાજ્યકારભારની બાબતમાં તેણે તટસ્થપણું રાખ્યું હતું અને કોઈ એક પક્ષ તરફ ઢળવાનું વલણ રાખ્યું નહોતું. તેથી તે બધા પક્ષોનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો હતો. તેનો સ્વભાવ મિલનસાર હતો અને તેનું હૃદય નિખાલસ હતું. તેથી તેના વખતમાં રાજ્ય-પ્રધાન વચ્ચે અને પ્રધાનમંડળમાં માહિમાહિ કલહ થવાનો પ્રસંગ બિલકુલ આવ્યો નહોતો.

એડવર્ડ અને તેના પ્રધાનો:—એડવર્ડની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં લોર્ડ સોલ્સબરી (કૉંગ્રેવેટિવ યુનિઅનિસ્ટ) મુખ્ય પ્રધાન હતો (૧૯૦૧-૧૯૦૨), પણ ૧૯૦૨ ના જુલાઈ મહિનામાં તેની પ્રકૃતિ બગડવાથી તેણે પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું. તેના પછી કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષનો જ બાલફોર મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૯૦૨-૧૯૦૫). ત્યારપછી લિબરલ પક્ષના સર હેન્રી કૉમ્પબેલ ઍનરમેન (૧૯૦૬-૧૯૦૮) અને ઍસ્કિવથ (૧૯૦૮-૧૯૧૬) વડા પ્રધાન હતા.

બાલફોરનું પ્રધાનમંડળ અને કેળવણી વિષે કાયદો, ૧૯૦૨:—બાલફોરના પ્રધાનમંડળે ૧૯૦૨ માં કેળવણીના વિષય બાબત

બાલફોર

નવો કાયદો કર્યો. આ નવા કાયદાએ ૧૮૭૦ ના કાયદાએ સ્થાપેલી સ્કૂલબોર્ડો રદ કરી જુદા જુદા જિલ્લાની કાઉન્ટી કાઉન્સિલોને તેઓના જિલ્લામાં કેળવણી વિષય સંબંધની વ્યવસ્થા કરવાની સર્વ સત્તા આપી. તે જ પ્રમાણે બાલફોરના પ્રધાનમંડળે આયર્લેન્ડના ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૯૦૩ માં એક કાયદો ઘડ્યો. એ કાયદામાં જે ખેડૂતોને પોતાના કુટુંબની વેચાઈ ગયેલી જમીન પાછી વેચાતી લેવી હોય તેને સરકાર તરફથી ઉછીના નાણા આપવાની

વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી.

ઇંગ્લેન્ડની પરદેશી રાજ્યનિતિ:—૧૯ મા સૈકાની આખરે

પરરાજ્યો સંબંધે ઇંગ્લંડે તટસ્થપણાનું ધોરણ રાખ્યું હતું, એટલે અણીને વખતે તેને પડખે ઉભું રહે એવું એક રાજ્ય નહોતું. તે વખતે જર્મની અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે એખલાસ હતો, તોપણ વેપાર, નૌકા અને સંસ્થાનોની વ્યાપ્તિમાં બંને વચ્ચે તીક્ષ્ણ હરીફાઈ ચાલતી હોવાથી એ બંને દેશો વચ્ચેનો એખલાસ ધીમે ધીમે ઘસાતો જતો હતો. રશિયાની મહત્વાકાંક્ષાનો ઇંગ્લંડે ઘણે પ્રસંગે વિરોધ કર્યો હતો. તેથી એ બે દેશો વચ્ચે વેરની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમ જ આફ્રિકામાં ઈજિપ્ટ વગેરે પ્રદેશોના સંબંધમાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે અવાર નવાર તકરાર થયા કરતી હતી. આવા સંજોગમાં ચારે ખંડમાં પથરાયેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંની એક અથવા બીજી જગ્યા પર દુશ્મનનો હાથો ક્યારે આવશે તે કંઈ કળી શકાતું નહોતું. તેથી ઐટલિટનને પોતાની અરમાનું જોર વધારવાની જરૂર લાગી અને અડીઓપટીની વેળાએ મદદ કરે એવા કોઈ મિત્રરાજ્ય કરવાની ફરજ પડી. તેથી ઇંગ્લંડે નૌકાસૈન્યમાં વધારો કર્યો અને ૧૯૦૨ માં જાપાન સાથે અરસપરસ મદદનો કરાર કર્યો. એ કરારની મુખ્ય શરત એવી હતી કે જે મિત્રરાજ્યને એક કરતાં વધારે દુશ્મન સાથે લડાઈ થાય તેને બીજાએ મદદ કરવી. ત્યારપછી ૧૯૦૪ માં ઇંગ્લંડે ફ્રાન્સ સાથે એક મોટો મહત્વનો કરાર કર્યો. એ કરારથી બંને રાજ્યના આફ્રિકામાંના હિતસંબંધનો સમાધાનકારક નિકાલ આવ્યો. પછી ૧૯૦૭ માં ઇંગ્લંડે રશિયા સાથે તહ કર્યો અને તે તહમાં ઇરિન અને અફગાનિસ્તાન સંબંધમાં પરસ્પર સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તે ઠરાવવામાં આવ્યું.

એડવર્ડ ગાદીપર આવ્યો તે વેળા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઇંગ્લંડને બોર લોકો સાથે લડાઈ ચાલતી હતી. એ લડાઈમાં બોર લોકોની હાર થઈ (૧૯૦૨), અને પછી એ લોકોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું (૧૯૦૬) અને પછી ૧૯૧૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોનું એકીકરણ થયું અને તેને 'યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા' નામ આપવામાં આવ્યું.

ફ્રાન્સ, રશિયા અને જાપાન સાથે તહનામાં કરવામાં અને બીજાં રાજ્યો સાથેનો સ્નેહસંબંધ દૃઢ કરવામાં ૭ માં એડવર્ડ રાજાનો મોટો

હાથ હતો. પરરાજ્યોમાં વારંવાર મુસાફરી કરી પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અધ્યક્ષ અને મુખ્ય રાજ્યદારી નેતાઓની મુલાકાત લઈ ઇંગ્લંડ અને પરરાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહસંબંધ બાંધવામાં ૭ મા એડવર્ડે કયાશ રાખી નહોતી, તેથી જ તેને ‘શાંતિસ્થાપક એડવર્ડ’ કહે છે.

રૂસો-જાપાની વિગ્રહ, ૧૮૦૪-૧૮૦૫:—આ વખતે પૂર્વ એશિયામાં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે એક મોટો જંગ મચી રહ્યો હતો. ચીનાઈ સામ્રાજ્યના મંચુરિયા પ્રાંતમાં રશિયાએ પોતાની હકૂમત સ્થાપી હતી અને ધીમે ધીમે કોરીઆનો દ્વીપકલ્પ પણ પચાવી પાડવાનો તેનો ઇશદો હતો. આ બાબતપરથી હાથ ઊઠાવવાનું જાપાને રશિયાને કહેણ મોકલ્યું (૧૮૦૩); પણ રશિયાએ તેની પરવા કરી નહિ. ત્યારે મંચુરિયામાં અમારા હિતને હરકત થાય છે એમ કહી જાપાને ૧૮૦૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં રશિયા સામે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. રશિયાનું સામ્રાજ્ય ઘણું મોટું હતું, પણ તેના અધિકારીઓ નાલાયક હતા. તેનાં સૈન્ય અને અરમાર અવ્યવસ્થિત હતાં. જાપાને છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષમાં કલ્પનામાં ન આવે એથલી પ્રગતિ ઝપાટાબંધ કરી દીધી હતી. અને પોતાનાં સૈન્ય અને અરમાર પશ્ચિમની આધુનિક લડાયક પદ્ધતિઉપર તૈયાર કરી દીધાં હતાં. તેથી પહેલે જ ફટકે જાપાને રશિયાનું કોરીઆમાં આવેલું પોર્ટ આર્થરનું કિલેબંદીવાળું બંદર કબજે કરી લીધું; પછી મંચુરિયામાં ઠેકાણે ઠેકાણે રશિયન સૈન્યોનો પરાજય કર્યો અને ટુશિમાની દરીઆઈ લડાઈમાં રશિયાની અરમારના ધુરંધરપુરુષા ઊડાવી દીધા, એટલે રશિયાને સલાહ કરવાની ફરજ પડી (૧૮૦૫). આ હારથી પૂર્વતરફ રશિયાની વૃદ્ધિ થતી અટકી અને તેથી પૅસિફિક મહાસાગરમાં જાપાનનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું.

ચેંબરલેનની વેપારવિષયક રાજ્યનીતિ:—બાલકરના પ્રધાનમંડળમાં જોસફ ચેંબરલેન સંસ્થાન ખાતાનો સેક્રેટરી હતો. ઇંગ્લંડે અંગિકાર કરેલું વેપારના છૂટાપણાનું ધોરણ (Free Trade) બદલી પરદેશી આવતા માલપર જકાત મૂકવી અને સંસ્થાનો

અને તાબાના મુલકોને વેપારની સવળતા આપી રક્ષિત વેપારની પદ્ધતિ ચાલુ કરવી એવો તેનો વિચાર હતો. તેનું કહેવું એવું હતું કે રક્ષિત વેપારનું ધોરણ અખત્યાર કરવાથી દેશના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન મળશે અને સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો નિકટના સંબંધમાં આવી સંગઠિત થશે. પણ તે કાળની પ્રજાની સમજૂતી એવી હતી કે ખુલ્લા વેપારના ધોરણ ઉપર ઇંગ્લંડની આબાદીનો આધાર છે, અને સંરક્ષિત વેપારની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવાથી જરૂરની ચીજો મોંઘી થશે. તેથી લિબરલ પક્ષ એ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ હતો. ચેમ્બરલેનનું ધોરણ વડા પ્રધાન બાલફર અને પ્રધાનમંડળના બીજા કેટલાક સભાસદોને પસંદ નહોતું તેથી પ્રજાસમક્ષ પોતાનો મત ભાર દર્શાવે અને જો સથી મૂકવામાટે ચેમ્બરલેને પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું (૧૯૦૩). ત્યાર પછી ચેમ્બરલેને ઠેકાણે ઠેકાણે ભાષણો આપવા માંડ્યાં અને પોતાના ધોરણને પ્રજામતનો ટેકા મળે તે માટે પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા.

લિબરલ પ્રધાનમંડળ, ૧૯૦૬-૧૯૧૬:—૧૯૦૬ માં નવી ચૂંટણી થઈ, તેમાં આમની સભામાં લિબરલ પાર્ટીનું મતાધિક્ય માલમ

ઍરિક્વથ

પણ, તેથી સર હેન્રી કૅમ્પબેલ ઝેનરમેન વડા પ્રધાન થયો. પણ બે જ વર્ષમાં તેની પ્રકૃતિ બગડવાને લીધે તેણે રાજીનામું આપ્યું (૧૯૦૮) અને પછી થોડા વખતમાં તે મરણ પામ્યો. તેના પછી ઍરિક્વથ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ઍરિક્વથના પ્રધાનમંડળમાં લોઈડ જર્જોર્જ ચેન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર હતો. સર એડવર્ડ ગ્રે પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો અને મોર્લી હિંદુસ્તાન ખાતાનો સેક્રેટરી હતો અને કૉઝરવેટિવ પક્ષ છોડી આવેલા

વિન્સ્ટન ચર્ચિલને પણ આ પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા આપવામાં આવી હતી.

આ અરસામાં ઈંગ્લંડના રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં મળૂર અને કામગાર વર્ગોનું હિત સાધવા મથન કરનાર ‘મળૂર પક્ષ’ સંઘટિત થઈ બહાર આવવા લાગ્યો. આ વખતે પાર્લિમેન્ટમાં એ પક્ષના ૫૪ સભાસદ હતા. તેજ પ્રમાણે ૮૦ સભાસદો આધરિશ પક્ષના હતા અને આયર્લેન્ડ માટે હોમરૂલ મેળવવાની એ પક્ષની ખટખટ હતી.

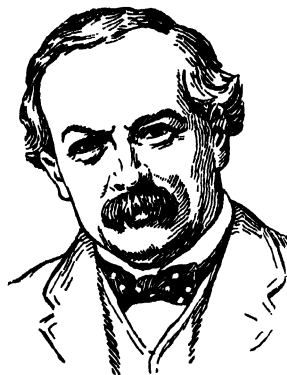
લિબરલ પ્રધાનમંડળે કરેલા સુધારા, ૧૮૦૬-૧૮૧૧ :—
સર હેન્રી કૅમ્પબેલ ઍનરમેન (૧૮૦૬-૧૮૦૮) અને ઍસ્કિવથ (૧૮૦૮-૧૮૧૬) ના વડપણ હેઠળ લિબરલ પ્રધાનમંડળે કામગાર અને મળૂર વર્ગના હિત માટે નીચેના કાયદા ધજ્યા.

(૧) શાંત પિકેટિંગ કાયદેસર :—શાંતિથી પિકેટિંગ કરવું તે કાયદા વિરુદ્ધ નથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું (૧૮૦૬). (૨) કામગાર લોકને નુકસાનભરપાઈ કરી આપવાનો કાયદા (૧૮૦૬)—મિલમાં કે કારખાનાંમાં કામ કરતા મળૂરોને નોકરી બળવતાં જો કંઈ ઈજા થાય તો તેમને નુકસાન પેટે કંઈક રકમ કારખાનાવાળાએ આપવી. (૩) વૃદ્ધાવસ્થાનું પેન્શન ૧૮૦૮—૭૦ થી વધારે વર્ષના ગરીબ વૃદ્ધ માણસને જો ગામના ‘રીલીફ ફંડ’ માંથી મદદ ન મળતી હોય તો તેમને વૃદ્ધાવસ્થાનું પેન્શન સરકારે આપવું. (૪) કોલસાની ખાણ સંબંધનો કાયદા ૧૮૦૮—કોલસાની ખાણો માટે એવો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો કે એ ખાણોમાં ૮ $\frac{૧}{૨}$ કલાક કરતાં વધારે કામ કોઈપણે લેવું નહિ, તેમ જ નાનાં છોકરાં જે કામપર આવતા હોય તેમને કેટલીક સવળતા આપવી. (૫) લેબર એક્ટ્વેજ એક્ટ ૧૮૦૮—મળૂરોને કામ મેળવી આપવા અને મિલ અને કારખાનાંવાળાઓને મળૂરો પૂરા પાડવા માટે આ ઑફિસ ઉઘાડવામાં આવી. (૬) નેશનલ ઇન્શ્યુરન્સ કાયદા ૧૮૧૧—આ કાયદાન્વયે મિલ કે કારખાનાંના માલિક, જેનો વીમો ઉતરાવવાનો હોય તે કામગાર અને સરકાર, એ ત્રણે કનેથી ઠરાવેલી રકમ લઈ એક ફંડ જમે કરવું અને તે ફંડમાંથી આગ્તરી અવસ્થામાં કે બેકાર સ્થિતિમાં જેનો વિમો ઉતરાવેલો હોય એવા ગૃહસ્થને મદદ આપવી એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

લડાઈના વહાણોમાં વધારો :—લોકહિતના ઉપલા કાયદા ઉપરાંત લૉર્ડ હૅડૈનના યુદ્ધ ખાતાંએ ઇંગ્લંડનું નૌકાસૈન્ય બળવત્તર થાય તે માટે તેમાં ‘ફ્રેડનોટ’-‘નિડર’ નામના લડાયક વહાણોની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે ઘણી રકમ મંજૂર કરી (૧૯૦૭).

૧૯૦૯ ની સાલના બજેટ સામે ઉભરાવની સલાનો વિરોધ :—૧૯૦૯ માં નાણાં ખાતાંના વડા ખજાનચી ‘ચેન્સેલર

ઓફ ધી એક્સચેકર’ લૉર્ડ જ્યૉર્જ એક મહત્વનું બજેટ પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કર્યું. વૃદ્ધાવરથાનું પેન્શન, લડાઈનાં વહાણો વધારવાનો ખર્ચ વગેરે બાબતોને લીધે સરકારી ખર્ચ ઘણો વધી ગયો હતો. તેને પહોંચી વળવા માટે નવા કર મૂકવાની જરૂર હતી. તેથી આ બજેટમાં ઉપજવેરા બાબત એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી કે અમુક ઉપજ કરતાં વધારે પેદા કરતો હોય એવા માણસે ઉપજના

લૉર્ડ જ્યૉર્જ

પ્રમાણમાં કરતો દર પણ વધારે આપવો. તે જ પ્રમાણે મોટાં મોટાં શહેરોમાં જમીનની કિંમત ઘણી વધી ગયેલી હોવાથી જમીનદારોને વગર મહેનતે જ્યાદે ઉપજ (Unearned Increment) થતી હતી તે ઉપર પહેલી જ વાર આ બજેટમાં કર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે વળી દેશમાંની સઘળી ખાણો સરકારની માલિકીની હોવાથી ખનીજ પદાર્થ બદલ કંપનીઓએ સરકારને અમુક કંઠરવો એવી યોજના પણ લૉર્ડ જ્યૉર્જના આ બજેટમાં હતી આવા પ્રકારની નવી બાબતો ૧૯૦૯ ના લૉર્ડ જ્યૉર્જના બજેટમાં હતી તે સંબંધમાં પ્રજામાં એમ બોલાતું હતું કે એ બજેટમ પૈસાદારોને લૂંટવાનો ઇશિદો રાખવામાં આવ્યો છે. પાર્લમેન્ટમાં પણ એ બજેટ પર ગરમાગરમ તકરાર થયા પછી મહામુસીબતે તે આમર્ન

સભામાં પાસ થયું, પણ ઉમરાવોની સભાએ તે ઉરાડી દીધું. ત્યારે એ બજેટ પ્રત્યે લોકમત કેવો છે તે જાણવા સાંઝ ઍરિકવથે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી ચૂંટણી કરાવી. નવી ચૂંટણીમાં લિબરલ પક્ષનું મતાધિક્ય માત્ર બે જ મતે હતું. પણ આઇરિશ અને મજૂર પક્ષના ૧૨૦ સભાસદોનો લિબરલોને ટેકા હતો, તેથી ૧૯૦૯ નું જ બજેટ પાર્લમેન્ટમાં રજૂ થયું અને આમની સભામાં તે પસાર થયું ત્યારે ઉમરાવોએ પણ તે પસાર કર્યું (૧૯૧૦).

સાતમો એડવર્ડ ૧૯૧૦ ના મેની ૬ દી તારીખે મરણ પામ્યો.

સારાંશ

સાતમો એડવર્ડ (૧૯૦૧-૧૯૧૦)

સાતમો એડવર્ડ—પ્રવાસનો શોખ. જુદા જુદા દેશના રાજા, અધ્યક્ષ અને પ્રધાનોની મુલાકાત અને તેને લીધે બીજા દેશો સાથે સલૂકાઈ. શાંતિરચાપક એડવર્ડ.

સાતમો એડવર્ડ અને તેના મુખ્ય પ્રધાનો—

૧૯૦૧-૧૯૦૨ સૉલ્સબરી (કૉઝરવેટિવ)

૧૯૦૨-૧૯૦૫ બાલફર (કૉઝરવેટિવ)

૧૯૦૬-૧૯૦૮ સર હેન્રી કૉપ્પેલ બૅનરમેન (લિબરલ)

૧૯૦૮-૧૯૧૪ ઍક્સિસવથ (લિબરલ)

પરદેશમાં ધડાધડી અને ઇંગ્લંડની પરદેશી રાજ્યનીતિ—

૧૯૦૨ ઇંગ્લંડ અને જાપાન વચ્ચે કોલકરાર.

૧૯૦૪ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે કોલકરાર.

૧૯૦૪-૫ રૂસો-જાપાની વિગ્રહ; રશિઆની હાર અને તેનું નબળા પડવું.

૧૯૦૭ ઇંગ્લંડ અને રશિઆ વચ્ચે કોલકરાર.

સામ્રાજ્યમાં ધડાધડી—

૧૮૯૯-૧૯૦૨ અગ્રેજો અને બોર લોક વચ્ચે યુદ્ધ-બોર લોકની હાર.

૧૯૦૩ ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રદેશોનું સંગઠન દૃઢ થાય એ હેતુથી સામ્રાજ્યના માલને સવળતા આપી પરદેશી માલપર જકાત મૂકવાની જોસફ ચેંબરલેનની યોજના અને તે માટે તેની ચળવળ.

૧૯૦૬ બોર સંસ્થાનોને સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય.

૧૯૧૦ દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ખ્રિટિશ સંસ્થાનોનું એકીકરણ (યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા).

અંતર્ય આખત—

(અ) ‘મજૂર’ પક્ષની સ્થાપના ૧૯૦૯ ના અરસામાં.

(બ) લિબરલ પ્રધાનમંડળના લોકોપયોગી સુધારા :—

(૧) શાંતિથી પિકેટિંગ કરવું કાયદાવિરુદ્ધ નથી ૧૯૦૬.

(૨) મજૂર વર્ગને નુકસાનનો બદલો ૧૯૦૮.

(૩) વૃદ્ધાવસ્થાનું પેન્શન ૧૯૦૯.

(૪) નેશનલ ઇન્સ્યોરન્સ ૧૯૧૧.

પ્રકરણ ૨૬ મું

—: ૦ :—

પાંચમે જયોર્જ

(૧૯૧૦ થી)

અગત્યની સાલો—

૧૯૧૧ પાર્લમેન્ટરી એક્ટ. નૅશનલ ઇન્ફોર્મેશન એક્ટ.	૧૯૧૭ મેસોપોટેમિઆ, સીરિઆ અને પેલેસ્ટાઈન એ ટર્કીના પ્રાંતો ઇંગ્લેંડે જીતી લીધા.
૧૯૧૪-૧૮ મહાયુદ્ધ. ૧૯૧૪ (સપ્ટેમ્બરથી અક્ટો- બર) ૫ શ્વિ મને મોખરે માર્ન અને ઈપ્રેની લડાઈઓ.	૧૯૧૭ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ- ઓની યુદ્ધ માટે કૅમ્પિનેટ. ૧૯૧૮ નવેમ્બર ૧૧, યુદ્ધ બંધ પડ્યું. ૧૯૧૮ રેપ્રીઝેન્ટેટિવ ઑફ પીપલ્સ એક્ટ. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર મળ્યો.
૧૯૧૫ ઍસ્કિવથનું રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ.	૧૯૧૫-૧૬ ડાઈનેલ્સ પર ચડાઈમાં હાર. ૧૯૧૬ જટલંડની દરીઆઈ લડાઈ-જર્મનીની હાર. આયર્લેન્ડમાં બંડ.
૧૯૧૬-૨૨ લોઈડ જયોર્જ મુખ્ય પ્રધાન.	૧૯૧૬ જૂન ૨૮, વરસૈલ્સની સંધિ. ૧૯૧૬ હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટનાનો કાયદો. ૧૯૨૦ જન્યુઆરી, રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના.
૧૯૧૬ ફરજિઆત લશ્કરી નોકરીનો કાયદો.	૧૯૨૨ આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટની સ્થાપના.
૧૯૧૭ અમેરિકાએ જર્મની- વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. રશિઆમાં રાજ્યક્રાંતિ.	૧૯૨૪ જન્યુઆરી, મેક્સીકોનું મજૂર પ્રધાનમંડળ. ૧૯૨૪ નવેમ્બર, ઑસ્ટ્રિયાનું કૉઝર- વેટિવ પ્રધાનમંડળ. ૧૯૨૬ સામાન્ય હડતાલ.

પાંચમો જ્યોર્જ:— ૭ મા એડવર્ડ પછી તેમના છોકરા

૫ મો જ્યોર્જ

જ્યોર્જ ૫ મા જ્યોર્જ તરીકે રાજ્ય થયા. બચપણથી તેમને નૌકાશાસ્ત્રની કૅળવણી આપવામાં આવી હતી. તે કૅળવણીને અંતે સામ્રાજ્યના ધણા ખરા ભાગની મુલાકાત તેમણે લીધી હતી. તે સારા વક્તા હતા અને પોતાનું કહેવું બીજાઓ ઉપર સારી રીતે ઠસાવી શકતા હતા. ૧૮૯૩ માં તેમનાં દૂરનાં સગાં ટેકનાં મેરી સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. રાણી મેરી જોકે જન્મથી જર્મન હતી, તોપણ તેમણે આદ્યાવરથાથી ઇંગ્લંડમાં જ

કૅળવણી લીધેલી હોવાથી ઇંગ્લંડ માટે તેમને સારો પ્રેમ હતો. તેથી જ્યારે જર્મની સાથે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે રાજ્ય અને રાણી બંનેએ બધા જર્મન ખિતાબ અને પદવિનો ત્યાગ કર્યો, અને હવે પછી પોતાના વંશનું નામ હૅનોવર વંશને બદલે ‘વિડઝર વંશ’ રાખ્યું.

ઉમરાવોની સભાની સત્તા કમી કરવાનો પ્રશ્ન:—

આમની સભામાં પસાર થયેલાં કેટલાંક બિલો ઉમરાવોની સભામાં પાસ થતાં નથી એવો અનુભવ થવાથી ઉમરાવોની સભાની સત્તા ઘણી મર્યાદિત કરવાના વિચારથી મુખ્ય પ્રધાન ઍસ્કિવથે એક યોજના ૭ મા એડવર્ડની કારકિર્દીમાં પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કરી હતી. પણ ત્યાર પછી થોડા જ દિવસમાં એડવર્ડ રાજનું મરણ થવાથી તે પ્રશ્ન મુલતવી રહ્યો હતો. પણ જ્યોર્જ રાજ ગાદી પર આવ્યા પછી તરત એ સવાલ પાછો નીકળ્યો. આ સવાલ સંબંધે મોટા રાજ્યદ્વારીઓમાં તીવ્ર મતભેદ હોવાથી એ સવાલનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવા માટે પાર્લમેન્ટના બંને વિભાગના બધા પક્ષોના નેતાઓની એક પરિષદ ભરવામાં આવી. પણ એ પરિષદનું કંઈ સંતોષકારક પરિણામ ન આવ્યાથી તે વિષે પ્રજામત શો છે તે જાણવા માટે ૧૯૧૦ ના

જનન્યુઆરીમાં ચૂંટાયેલી પાર્લમેન્ટ તે જ વર્ષના નવેમ્બરમાં અરખાસ્ત કરી ડિસેમ્બરમાં તેની નવી ચૂંટણી કરવામાં આવી. પછી ભરાયેલી પાર્લમેન્ટમાં ઉમરાવોની સભાની સત્તા કમી કરવા સંબંધનું ‘પાર્લમેન્ટ બિલ’ રજૂ કરવામાં આવ્યું. એ બિલ આમની સભામાં પાસ થયું, પણ ઉમરાવોની સભામાં તે પાસ થશે નહિ એમ લાગતું હતું. ત્યારે ઉમરાવોની સભામાં પાસ થાય તે માટે જરૂર જેટલા નવા ઉમરાવો નીમવાની પ્રધાનમંડળની સૂચનાને જયોર્જ સંમતિ આપી છે એમ જ્યારે ઉમરાવોના સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે તેમની સભામાં પણ એ બિલ પાસ થયું (૧૯૧૧). આ કાયદો ‘પાર્લમેન્ટરી એક્ટ’ કહેવાય છે. એ કાયદામાં નીચેની કલમો હતી:—

(૧) પૈસાસંબંધના કાષ્ટિષ્ણ બિલમાં સુધારો કરવાનો કે તેને રદ કરવાનો ઉમરાવોની સભાને અધિકાર નથી.

(૨) બીજાં બિલોની માફક નાણાં સંબંધી બિલ પણ જો લાગલાગટ ત્રણ બેઠકમાં આમની સભામાં પાસ થાય તો ઉમરાવોની સત્તા તેને ઊરાડી મૂકે તોપણ તે બિલ પસાર થઈ કાયદો થયો છે એમ ગણવું.

(૩) એક વાર ચૂંટાયેલી પાર્લમેન્ટ પાંચ વર્ષ કરતાં વધારે વર્ષ રહે નહિ.

આમની સભાના સભાસદોને વાર્ષિક ૪૦૦ પાઉન્ડનું લવાજમ આપવાની સૂચના પણ પસાર થઈ.

ત્યારપછી ૧૯૧૨ માં એસ્કિવથે આયર્લેન્ડને હોમરલ (સ્વરાજ્ય) આપવાનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં આવ્યું. પણ યુનિઅનિસ્ટ (ક્રાંતિવાદી) પક્ષ અને આયર્લેન્ડના અલ્ટર પ્રાંતના લોક એ બિલની વિરુદ્ધ હતા. આમની સભાએ એ બિલને લાગલાગટ ત્રણ વખત પસાર કર્યું, પણ ઉમરાવોની સભાએ તે ઊરાડી મૂક્યું (૧૯૧૪). તોપણ ૧૯૧૧ ના પાર્લમેન્ટરી એક્ટ પ્રમાણે એ બિલ કાયદો થતું હોવાથી એ બાબત આયર્લેન્ડમાં ઘણો ખળભળાટ મચી રહ્યો. અલ્ટર પ્રાંતના લોકો ગ્રેટ બ્રિટનની પાર્લમેન્ટ સાથેનું એકીકરણ કાયમ રાખવા માગતા હતા. આયર્લેન્ડમાં આ ખળભળાટ ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધ શરૂ થયું (૧૯૧૪); અને ઇંગ્લેન્ડને તેમાં ભાગ લેવો પડ્યાથી

યુદ્ધ બંધ થાય ત્યાંસુધી આયર્લેન્ડના હોમરૂલના કાયદાની અમલબજા મોકૂફ રાખવાનો કાયદો પાર્લિમેન્ટે પાસ કર્યો. પણ તેથી આયર્લેન્ડમાં બંડો થવા લાગ્યાં (૧૯૧૬).

મહાયુદ્ધ

મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) :—ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના ૬ માસમાં યુરોપમાં જે મોટું યુદ્ધ શરૂ થયું તે ૧૯૧૮ સુધી ચાલ્યું આ યુદ્ધમાં દુનિયાના નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો સામેલ થયાં તેથી એ યુદ્ધના ભડકા આખા જગતમાં પ્રસાર્યા હતા. તેથી યુદ્ધ થવાનાં કારણો ક્યાં હતાં તે આપણે જોવું જોઈએ.

એ યુદ્ધના કારણો :—ઇંગ્લંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઇટલી યુરોપનાં મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યો ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે ૧૮૭૦-૭૧ માં લડાઈ થઈ હતી અને ફ્રાન્સની હાર થઈ હતી, અને તેને તેના ઍલ્સેસ અને લોરેન અને દંડ તરીકે મોટી રકમ જર્મનીને આપવી પડી હતી. તેથી હારનું વેર લેવા અને પોતે ગુમાવેલા ઍલ્સેસ અને લોરેન પાછા જીતી લેવાના લાગ માટે ફ્રાન્સ ટાંપી રહ્યું જર્મની એ વાત જાણતું હતું અને તેને ફ્રાન્સ તરફની ખીક હતી. તેથી તેના તરફથી પોતાને ધોષા ન પહોંચે તે માટે જર્મની ૧૮૭૯ માં ઍલિટ્રા સાથે દોસ્તીના કરાર કર્યા. ૧૮૮૨ માં એ સંઘમાં સામેલ થયું. એટલે જર્મની, ઍલિટ્રા અને ઇટલી એક ત્રિપુટી સંઘ (Triple Alliance) સ્થાપન થયો (૧૮૮૨ ફ્રાન્સને આ સંઘની ખીક લાગવા માંડી. તેથી તેની સામે રક્ષણ કરવા માટે ફ્રાન્સ કોઈ મિત્ર રાજ્યની શોધમાં રહેવા લાગે રશિયાની મહત્વાકાંક્ષા ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી પોતાનો લંબાવવાની હતી. તેથી તેનો ડોળો બાલ્કન દ્વીપકલ્પ પર બાલ્કનની સલાહથી બાલ્કન દ્વીપકલ્પનો ઍલિટ્રા પ્રાંત ઍલિટ્રા તાબામાં ગયો હતો, એટલે એ દ્વીપકલ્પના રાજ્યપ્રકરણમાં ઍલિટ્રા દખલગીરી થઈ હતી. તેથી ત્યાં ઍલિટ્રા અને રશિયા સામે

આવી ગયાં હતાં. ત્યારે ત્રિપુટીસંઘ તરફથી પોતાને ઘોઠા પહેંચે નહિ એ હેતુથી રશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે ૧૮૯૫ માં અરસપરસ મદદના કોલકરાર કર્યા. ૧૯ મા સૈકાની અંતમાં જર્મનીના મહત્ત્વાકાંક્ષી શહેનશાહ કૈસર રાજા વિલિઅમની કારકિર્દીમાં પોતાનાં સામ્રાજ્ય, સંસ્થાનો અને વેપાર વધારવા માટે જર્મની ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું. તેણે ઉત્તર સમુદ્રમાં હેલિગોલંડનો ટાપુ ઇંગ્લંડપાસેથી પાછો મેળવ્યો અને તેમાં બચાવ માટે કિલેખંદા કરી દીધી હતી. તેણે ચકરાવો લીધાવિના ઑસ્ટ્રિક સમુદ્ર-માંથી ઉત્તર સમુદ્રમાં આવવા માટે કીલની નહેર ખોદાવી. તેણે નૌકાસૈન્ય અને જમીનના લશ્કરમાં ઘણો વધારો કરી તે ઘણાં જગરાં બનાવ્યાં હતાં. આફ્રિકા ખંડના

કૈસર વિલિઅમ ૨ ને પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાપરનો ઘણો પ્રદેશ તાબે કરી તેને જર્મન, પૂર્વ આફ્રિકા અને જર્મન પશ્ચિમ આફ્રિકા એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં હતાં. કૈસરે ટર્કીસાથે દોસ્તી કરી ટર્કીના મુલકમાં ઠેઠ બગદાદ સુધી રેલ્વે બાંધવાની યોજના માટે મંજૂરી મેળવી. એ યોજના પૂર્ણ થયે બર્લિનથી હિંદુસ્તાનની સરહદ સુધી રેલ્વે થવાની હતી. તેમ જ વળી જ્યારે આફ્રિકાના બોરલોકે ઇંગ્લંડ વિરુદ્ધ લડાઈ કરી હતી ત્યારે જર્મનીએ બોરલોક તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી હતી. વેપાર, સંસ્થાનો અને સામ્રાજ્યની બાબતમાં દુનિયાના બધા દેશોમાં ઇંગ્લંડ સૌથી આગળ વધેલું હતું, તેથી એ બાબતોમાં જર્મની ઇંગ્લંડ સાથે સ્પર્ધામાં ઉતર્યું હતું. યુરોપની આવી પરિસ્થિતિમાં તે સમયે ઇંગ્લંડનું કોઈ મિત્ર નહોતું. તેથી યુરોપના આવા સંનેગોમાં ઇંગ્લંડને કોઈ મિત્ર રાજ્યની જરૂર માલમ પડી. ત્યારે ૧૯૦૨ માં ઇંગ્લંડે જાપાન સાથે અરસપરસ સહાયના કરાર કર્યા. ત્યારપછી ૧૯૦૭ માં

ફ્રાન્સ અને રશિયાએ દોસ્તીના કરારે કર્યા. આ પ્રમાણે જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને ઇટલીના ત્રિપુટી સંઘ (Triple Alliance) ની સામે ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઇંગ્લંડનો ત્રિકુટ સંઘ (Triple Entente) સ્થાપન થયો અને એ બંને સંઘોના રાજ્યોએ પોતાનાં સૈન્યો અને નૌકા અજન્થ રાખવા માટે અને યુદ્ધસામગ્રી અને નાશનાં સાધનો એકઠાં કરવા માટે બેસુમાર ખર્ચ કરવા માંડ્યો. આવી સ્થિતિમાં એક નજીવું નિમિત્ત કારણ મળતાં જ એ બંધાં રાજ્યો એક બીજાપર તૂટી પડશે એમ લાગતું હતું.

બર્લિનના તહનામાંથી (૧૮૭૮) બાલ્કન સંસ્થાનનો ઑસ્ત્રિયા પ્રાંત ઑસ્ટ્રિયાના તાબામાં ગયો હતો. પછી ૧૯૦૮ માં ઑસ્ટ્રિયાએ ત્યાંની બુદી રાજ્યવ્યવસ્થા રદ કરી તેનો એક પ્રાંત બનાવી તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. આ વાત ઑસ્ત્રિયાના સ્લાવ જાતિના લોકને ગમતી નહોતી. સર્વિયાના લોકપણ સ્લાવ જાતિના હતા તેથી તેણે ઑસ્ત્રિયાને ખાલસા કરવાની બાબતમાં ઑસ્ટ્રિયા સાથે તકરાર કરી. એ તકરારપર ઑસ્ટ્રિયાએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેથી બાલ્કન દ્વીપકલ્પના રાજ્યોમાં ઑસ્ટ્રિયા વિરુદ્ધ અસંતોષ વધતો ગયો (૧૯૦૮-૧૯૧૪); આ બાબતમાં સર્વિયાને રશિયાનો ટેકો હતો.

પરિસ્થિતિ આવી હતી ત્યારે ૧૯૧૪ ના જૂનની ૨૮ મી તારીખે ઑસ્ટ્રિયાના યુવરાજ આર્ચ ડ્યૂક ફર્ડિનંડનું ઑસ્ત્રિયાની રાજ્યધાની સેરાજેવોમાં ખૂન થયું. આ ખૂનનું કાવતરું સર્વિયામાં રચવામાં આવ્યું હતું એમ માલમ પડ્યું. ત્યારે ૨૩ મી જુલાઈએ ઑસ્ટ્રિયાએ સર્વિયાપર એક ખરીતો મોકલ્યો અને તેમાં એ ખૂન-સંબંધે સર્વિયામાં તપાસ ચલાવવાની પરવાનગી ઑસ્ટ્રિયાએ માગી હતી અને એ ખરીતાનો જવાબ બે દિવસમાં માગ્યો હતો. આ બાબતમાં ઑસ્ટ્રિયાને જર્મનીનો ટેકો હતો. કાવતરાંખોરાને પકડી કાઢી તેમને શિક્ષા કરવાની ઑસ્ટ્રિયાની માગણી વાજબી હતી, તોપણ ઑસ્ટ્રિયાની એ માગણી કોઈ પણ શરતવિના કબૂલ કરી તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં પોતાની સ્વતંત્રતા કમી થતી સર્વિયાને લાગી.

સર્વિઆએ એ બાબતમાં રશિઆની સલાહ લીધી. ત્યારે રશિઆએ એવી સલાહ આપી કે સર્વિઆની હદમાં ખૂનની તપાસ ઑસ્ટ્રિઅન અધિકારી કરે એ ઠીક નહિ, સર્વિઆના રાજ્યમાં તપાસ તો સર્વિઆના જ અધિકારીઓ મારફતે થવી જોઈએ. ફ્રાન્સે અને ઇંગ્લેંડે ખરીતાના જવાબને માટે વધારે મુદત આપવાનું ઑસ્ટ્રિઆને સૂચવ્યું. પણ ઑસ્ટ્રિઆને જર્મનીનો ટેકા હતો તેથી આપેલી મુદતમાં સર્વિઆનો જવાબ આવ્યો નહિ ત્યારે ૨૮ મી જુલાઈને રોજ ઑસ્ટ્રિઆએ સર્વિઆ વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. સર્વિઆના લોક રશિઆનોના નતભાઈ હોવાથી સર્વિઆએ રશિઆની મદદ માગી અને રશિઆએ મદદ આપવા માટે ઑસ્ટ્રિઅન સરહદ ઉપર લશ્કરનો જમાવ કરવા માંડ્યા (૩૧ મી જુલાઈ). જર્મનીએ તેમ નહિ કરવાનું રશિઆને કહેણું મોકલ્યું, પણ રશિઆએ તે માન્ય રાખ્યું નહિ. ત્યારે ઑસ્ટ્રિઆ અને જર્મનીએ રશિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧ ઑગસ્ટ). ફ્રાન્સ રશિઆને મદદ કરવા કરારથી બંધાયલું હતું, તેથી તેણે પણ શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં (૨ જી ઑગસ્ટ). પહેલાં તાબડોલ જાણીને ફ્રાન્સનો પરાજય કરી પછી રશિઆની ખબર લેવી એવો જર્મનીનો વિચાર હતો. ફ્રાન્સપર હુમલો લઈ જવા માટે સહેલો અને પાસેનો રસ્તો બેલજિઅમમાં થઈ જવાનો હતો, તેથી બેલજિઅમની સંમતિ વિના જર્મનીએ પોતાનાં સૈન્યો બેલજિઅમમાંથી જ લઈ જવા માંડ્યા. આવી રીતે જર્મનીએ બેલજિઅમની સ્વતંત્રતાનો ભંગ કર્યો, ત્યારે ઇંગ્લેંડે તેમ નહિ કરવાનું જર્મનીને કહેવડાવ્યું. પણ જર્મનીએ કહેણું ગણકાર્યું નહિ. ત્યારે ઇંગ્લેંડે ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટની ૪ થી તારીખે જર્મનીવિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી, કારણ કે બેલજિઅમની સ્વતંત્રતા માટે ઇંગ્લેંડે બાંહેધરી આપી હતી.

મહાયુદ્ધના પક્ષકારો અને રણક્ષેત્રો :—આ યુદ્ધમાં શરૂઆતમાં એક તરફ જર્મની અને ઑસ્ટ્રિઆ હતાં અને બીજી તરફ રશિઆ, ફ્રાન્સ, સર્વિઆ અને ઇંગ્લેંડ હતાં. પછી શત્રુરાજ્યોના પક્ષમાં ટર્કી (નવેમ્બર ૧૯૧૪) અને બલ્ગેરિઆ (૧૯૧૫ અક્ટોબર) ભળ્યાં, અને મિત્ર રાજ્યોમાં બેલજિઅમ, ઇટલી (૧૯૧૫ મે), રમાનિઆ

(૧૯૧૬) અને અમેરિકા (૧૯૧૭ એપ્રિલ) લગ્યાં. એટલે આ યુરોપમાં મર્યાદિત ન રહેતાં આખી દુનિયામાં પ્રસર્યું અને જ્યાં જ શત્રુરાજ્યો હતાં ત્યાં ત્યાં લડાઈઓ થતી હતી. આ યુદ્ધમાં મોટી મોટી લડાઈઓ નીચેના રણક્ષેત્રોમાં થઈ હતી. શત્રુરાજ્યોની પશ્ચિમ સરહદ પર (Western Front) એટલે બેલજિઅમમાં અને ફ્રાન્સના ઉત્તર ભાગમાં જર્મન સૈન્યો વિરુદ્ધ ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ સૈન્યો લડતાં હતાં. શત્રુની રાજ્યોની પૂર્વ સરહદ પર (Eastern Front) જર્મન અને ઑસ્ટ્રિઅન સૈન્યો વિરુદ્ધ રશિઅન સૈન્યો લડતાં હતાં. દક્ષિણ સર્વિઅન અને ઇટલિઅન સૈન્યો જર્મન અને ઑસ્ટ્રિઅનો સામે લડતાં હતાં. તેજપ્રમાણે ડાઉનલ્સ, મેસોપોટોમિઆ, ઇજિપ્ટ અને પેલેસ્ટાઇન પર બ્રિટિશ અને ટર્કિશ સૈન્યો વચ્ચે લડાઈઓ થતી હતી. એ ઉપરાંત ઉત્તર સમુદ્રમાં ઇંગ્લિશ અને જર્મન નૌકાસૈન્યો લડતાં હતાં, અને આફ્રિકામાંનાં જર્મન સંસ્થાનો જીતી લેવા દક્ષિણ આફ્રિકાનું બ્રિટિશ સૈન્ય અને હિંદી લશ્કરના પ્રયત્નો ચાલુ હતા.

મહાયુદ્ધ સંબંધે ઇંગ્લંડે કરેલી વ્યવસ્થા :—આ યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે લિબરલ પાર્ટીનો **એસ્કિવથ** વડો પ્રધાન હતો, અને સ

લૉર્ડ કિચનર

એડવર્ડ એ પરદેશ ખાતાનું પ્રધાન હતો. એ પ્રધાનોએ યુદ્ધમુક્તેહ મળે તે માટે ઘણી મહેનત કરી. તેમણે **અર્લ હેગને** બ્રિટિશ સૈન્યોનો સેનાપતિ નીમ્યો અને **લૉર્ડ કિચનરને** લડાઈ ખાતાનું સેક્રેટરી નીમી નવાં લશ્કરો ઉભા કરવાનું કામ સોંપ્યું. તેજપ્રમાણે **એડમિરલ બેલીને** નૌકાસેનાપતિ નીમ્યો અને તેની મદદમાં **એડમિરલ જેલિકોને** નીમ્યો. આટલું કર્યા પછી લડાઈની બાબતમાં બધા પક્ષોનું મદદ મેળવવા માટે **એસ્કિવ**

કૉંગ્રેસેટિવ અને મજૂર પક્ષના મુખ્ય માણસોને ૧૯૧૫ માં પોતાના પ્રધાનમંડળમાં લીધા; તેથી એ પ્રધાનમંડળ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ (National Government) કહેવાયું. યુદ્ધને માટે જોઈએ તેટલા સૈનિકો મળે તે માટે આ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળે ૧૯૧૬ ના જનન્યુઆરી મહિનામાં ‘ફરજીઆત લશ્કરી નાકરીના કાયદો’ (Conscription) પાસ કર્યો. આ મહાયુદ્ધ માટે ઇંગ્લંડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા દેશોમાંથી ૮૦ લાખ સૈનિકો ઉભા થયા હતા. તે ઉપરાંત યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવામાં લાખો લોક રોકાયા હતા. એ યુદ્ધમાં ઇંગ્લંડને ઘણો ખર્ચ થયો હતો અને તેથી ઇંગ્લંડનું રાષ્ટ્રીય દેતું ૮ અબજ પાઉન્ડનું થયું હતું. તેમાં ૧ અબજ પાઉન્ડની રકમ અમેરિકા પાસેથી લીધી હતી.

એ લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન લૉર્ડ કિચનેર વ્યવસ્થા કરવા માટે રશિયા જવા નીકળ્યો. પણ રકૉટલંડનો કિનારો છોડતાંજ તેનું લડાઈનું વહાણ જર્મનીએ ઇંગ્લંડની આસપાસ ફરીઆમાં નાંખેલી દારૂગોળાની સુરંગ (Mines) સાથે અથડાઈ ડૂબી ગયું તેમાં લૉર્ડ કિચનેર પણ ડૂબી ગયો. ત્યારે લૉર્ડ જ્યોર્જને લડાઈ ખાતાનો સેક્રેટરી નીમવામાં આવ્યો (૧૯૧૬).

લડાઈ પૂર જોસમાં ચાલી રહી હતી ત્યારે તેમાં કૃતોહ પામવાને માટે કેટલીક નવી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે એવું લૉર્ડ જ્યોર્જ ઍસ્કિવથને જણાવ્યું. તેની સૂચનાને બીજા પ્રધાનોનો પણ ટેકો હતો. પણ એ બાબતમાં ઍસ્કિવથનો મત જુદો પડ્યો, એટલે ઍસ્કિવથે વડા પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું (૧૯૧૬) અને લૉર્ડ જ્યોર્જ વડો પ્રધાન થયો (૧૯૧૬).

આમ મુખ્ય પ્રધાન થયા પછી લડાઈનું કામ તડામાર ચલાવવા માટે તેણે પાંચ સભ્યોનું યુદ્ધવિષયક કૉમિનિટ નામનું એક પ્રધાનમંડળ નીમ્યું અને લડાઈ બાબતનું સઘળું કામકાજ તેને સોંપ્યું. લડાઈની જોખમદારી બીજાં ખાતાના અધિકારીઓ ઉપરથી ઉતારી નાંખી એટલે તેઓથી પોતપોતાના ખાતાં પર પૂર્ણ લક્ષ આપવાનું બની શક્યું. એ સિવાય તેણે યુદ્ધની બાબતથી વાકેફગાર ગૃહસ્થાનું એક મંડળ લંડનમાં નીમ્યું અને યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવાનું, લડાઈના મથકાએ તે વેળાસર મોકલવાનું અને સૈન્યની તમામ હાજતો સુવ્યવસ્થિત રીતે પૂરી પાડવાનું કામ તેને સોંપ્યું; અને રૉટલા, માંસ,

કોલસા, ઉન, તેલ વગેરે જરૂરની ચીજોના વેચાણ અને વપરાસ ઉપર 'કંટ્રોલ' એટલે નિયંત્રણ મૂકી.

મહાયુદ્ધમાં સ્ત્રીઓની મદદ :—આ યુદ્ધમાં ગ્રેટ બ્રિટનના ૧૦ લાખ માણસો માર્યા ગયાં, તેથી યુદ્ધ દરમિયાન હજારો સ્ત્રીઓએ દાર્દ, ટપાલી, ટ્રામના કંડકતર અને મોટરના શોકર તરીકે, તેમ જ મિલ અને કારખાનાંઓમાં યુદ્ધસામગ્રી બનાવવાના કામમાં બહુ સાફ કામ કર્યું હતું અને તેથી જ રણક્ષેત્રમાં વધારે પુરુષો જઈ શક્યા હતા.

પશ્ચિમ રણભૂમિ પર સંઘર્ષ :

માર્નની લડાઈ ૬-૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪ :—ફ્રાન્સની ઉત્તર અને વાયવ્ય દિશા મજબૂત કિલ્લાઓથી સુરક્ષિત નહોતી, તેથી બેલજિઅમમાં થઈ ફ્રાન્સ પર હલ્લો કરવાથી ફ્રેંચ સૈન્યોને હરાવી શકાશે એમ જાણી જર્મની પોતાનાં સૈન્યો બેલજિઅમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બેલજિઅમમાંથી ફ્રાન્સની સરહદ તરફ લઈ ગયું. જર્મન સૈન્યોના આ પ્રયત્ન ધસારાનો વિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન બેલજિઅમના લોકો કર્યો. પણ તેમનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને જર્મન સૈન્યો ફ્રાન્સમાં માર્ન નદી સુધી ધસી ગયાં અને પેરિસ તરફ ફરવા લાગ્યાં. આમ શત્રુનાં સૈન્ય પેરિસ નજીક આવી પહોંચ્યાં છે એ જોતાં જ ફ્રેંચ સરકાર પેરિસથી નાસી દક્ષિણમાં એટલેટિકને કિનારે બોર્ડો બંદરે જઈ રહી, અને પેરિસના રક્ષણ માટે પેરિસમાં મોટી ફોજ તૈયાર રાખી. એ અરસામાં ઇંગ્લિશ ફોજ ફ્રેંચોની મદદે આવી પહોંચી. મિત્રરાજ્યોનાં આ સંયુક્ત લશ્કરે દુરમન ઉપર જબરો હલ્લો કરી **માર્ન (Marne)** નદીની પાસે લડાઈમાં (૬-૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪) જર્મન સૈન્યને હરાવ્યું. એટલે જર્મન સૈન્યે પાછા હટી **એન (Aisne)** નદીની પાસે ખાઈઓ ખોદી પડાવ કર્યો. આમ પેરિસ શહેર જીતી લેવાની ઇચ્છા પાર પડી નહિ ત્યારે ડોવરની સામુદ્રધૂનિ નજીકનો બેલજિઅમનો સધળો પ્રદેશ અને ફ્રાન્સનું કંલે બંદર કબજે કરવાનો જર્મનીએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ મિત્રરાજ્યોએ આ ઠેકાણે પણ જર્મનીનો પ્રતિકાર કર્યો, તેથી જર્મનીને એ તરફ સમુદ્રકિનારે મળ્યો નહિ. ત્યારે કંલે જવાના રસ્તામાં બેલજિઅમમાં આવેલું ઇપ્રે (Ypre) જીતી લેવા

જર્મનીએ મહામથન કર્યું (અક્ટોબર ૧૯૧૪), તેમાં પણ તે ફાવ્યું નહિ.

આ યુદ્ધમાં સામસામા પક્ષોમાં હજારો માણસોનો સંહાર થયો હતો. ફ્રાન્સ પર એકદમ ચડાઈ કરી ફ્રેંચ સૈન્યોને હરાવી ૨-૩ મહિનામાં ફ્રાન્સનો ખુરદો કરી એ મોખરે યુદ્ધ આટોપી લઈ પૂર્વ સરહદ પર રશિયાની ખબર લેવી એવી જર્મનીની ઇચ્છા હતી. પણ મિત્રરાજ્યોનાં શૌર્ય અને ચીવટપણાને લીધે જર્મન સૈન્યો ફ્રાન્સમાં ફાવ્યાં નહિ, તેમ જ ડોવરની સામુદ્રધૂનિ નજીકનો મુલક પણ જર્મની પોતાના તાબામાં લઈ શક્યું નહિ. ત્યારે ફ્રાન્સની ઉત્તર સરહદ ઉપર ખાઈઓ ખોદી જર્મની પડાવ નાંખી રહ્યું.

ત્યાર પછી શિયાળો પૂરો થતાં ૧૯૧૫ ના એપ્રિલની ૨૨ મીથી તે મેની ૧૩ મી તારીખ દરમિયાન જર્મનીએ ઈંગ્રેજી જીતવા મહામહેનત કરી પણ તે ફાવ્યું નહિ, અને સમુદ્રકિનારો મેળવી શક્યું નહિ. આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાથી લડાઈમાં ઝેરી હવાનો ઉપયોગ કરવાની બંધી કરવામાં આવી હતી, તોપણ જર્મનીએ આ લડાઈમાં ઝેરી હવાનો ઉપયોગ કર્યો, તેને લીધે ઘણા માણસો માર્યા ગયાં. એથી મિત્રરાજ્યોને પણ જેવાની સાથે તેવા જ થવાની ફરજ પડી અને તેઓ પણ જર્મનીની માફક ઝેરી હવાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. ઈંગ્રેજી લડાઈમાં લૉડ કિચનેરની દેખરેખ નીચે તૈયાર થયેલી કેટલીક ટુકડીઓ લડી હતી, તેમ જ મુખ્ય પ્રધાન લૉઈડ જયોર્જની દેખરેખ નીચે તૈયાર થયેલી દારૂગોળાની અને બીજી બધી ચીજોની સામગ્રી મિત્રરાજ્યોના સૈન્યોને મળવા લાગી હતી. જર્મન સૈન્યોને પૅરિસ તરફ અને ડોવર તરફ જતાં અટકાવીને મિત્રરાજ્યોના સૈન્યો પણ જર્મન સૈન્યોની સામે ખાઈઓ ખોદી પડાવ કરી રહ્યાં.

વરડુન અને સોમ (Somme) ની લડાઈઓ (૧૯૧૬):—
આવી રીતે મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યો અને શત્રુઓનાં સૈન્યો પશ્ચિમના મોખરા ઉપર ઉત્તર સમુદ્રથી પૂર્વ તરફ સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ સુધીના ૪૦૦ માઈલના વિસ્તાર ઉપર ઠેકાણું ઠેકાણું મોટી મોટી ખાઈઓ ખોદી ૧૯૧૪ ના નવેમ્બરથી ૧૯૧૮ ના માર્ચ સુધી પડાવ કરી રહ્યાં હતાં. પૂર્વ તરફ ફ્રાન્સનો મજબૂત વરડુનનો કિલ્લો સર કરી તે દિશામાં ફ્રેંચ

સૈન્યોની હારે તોડી ક્રાન્સમાં ધૂસવાનો જર્મન સૈન્યોએ જખરે પ્રયત્ન કર્યો (૧૯૧૬ માચ થી જૂન); પણ ફ્રેંચના મુખ્ય સેનાપતિ માર્શલ ફ્રાંકની સરદારી નીચેના ફ્રેંચ લશ્કરે જર્મન સૈન્ય સામે બહાદુરીથી ટકાવ કર્યો, તેથી એ દિશામાંથી ક્રાન્સમાં ધૂસવાનો પ્રયત્ન જર્મનીને છોડી દેવો પડ્યો. ત્યાર પછી ઇંગ્લિશ સેનાપતિ સર ડગલાસ હેગની સરદારી નીચેના ઇંગ્લિશ સૈન્યે પશ્ચિમ બાજુ તરફ સોમ નદીની પાસે જર્મન સૈન્યોની હાર તોડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો (૧૯૧૬ જુલાઈ), પણ તેમાં તેને ફતેહ મળી નહિ. સોમની લડાઈમાં ઇંગ્લિશોએ ટંક નામની મોટરગાડીનો પહેલો ઉપયોગ કર્યો. વરહુન મોમની લડાઈઓમાં બન્ને સૈન્યોમાં ઘણો સંહાર થયો. ૧૯૧૬ ના જન્યુઆરીમાં ઇંગ્લંડે “ ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીનો કાયદો ” પસાર કર્યો તેને લીધે જોઈએ તેટલા સૈનિકો હવેથી મોકલવાનું બની શક્યું.

પૂર્વ તરફની રણભૂમિમાં સંઘામ :

વૉન હિન્ડનબર્ગ રશિયન સૈન્યોને હરાવે છે (૧૯૧૪-૧૫) :—આ મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં રશિયન સૈન્યોએ ઑસ્ટ્રિયા ઉપર હલ્લો કરી ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યોને કેકાણે કેકાણે હરાવ્યાં હતાં (૧૯૧૪). ત્યારપછી રશિયન સૈન્ય પ્રશિયાના પૂર્વ ભાગમાં ધૂસ્યું. રશિયાના આ જખરો હલ્લા સામે ન ટકી શકવાથી પ્રશિયન સૈન્યોને પાછા હટવું પડ્યું. ત્યારપછી રશિયન સૈન્ય જર્મનીની રાજધાની બર્લિન છતી લેવા આગળ વધ્યું. જર્મનીનો આ બારીક વખત આવી પહોંચ્યો છે એમ જોઈ જર્મનીના મુખ્ય સેનાપતિ **વૉન હિન્ડનબર્ગે** બર્લિનના બચાવ માટે પૂર્ણ તૈયારી કરી દીધી અને તેના લાથ નીચેનું સૈન્ય જે પશ્ચિમને મોખરે ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ સામે લડવા મોકલ્યું હતું તેમાંની

હિન્ડનબર્ગ

કેટલીક ટુકડીઓ તેણે પાછી બોલાવી લીધી. પછી બર્લિન તરફ આગળ વધતા રશિયન સૈન્ય ઉપર તે ઘણા જોસથી તૂટી પડ્યો અને ટેનનબર્ગની લડાઈમાં રશિયન સૈન્યનો તેણે ભૂકા કરી નાખ્યો (૧૯૧૪ ઑગસ્ટ). ત્યારપછી હિન્ડનબર્ગ નાસતા રશિયન સૈન્યની પૂઠે લાગ્યો, તેને પ્રશિયાના પૂર્વ ભાગમાંથી હાંકી કાઢ્યું અને રશિયાના તાઆનું પોલંડ અને ઑલિટક સમુદ્રને લગતો કેટલોએક પ્રદેશ તામે કરી લીધો (૧૯૧૫).

જનરલ મેકેનસનને હાથે ઑસ્ટ્રિયામાં રશિયન સૈન્યનો પરાજય:—બીજી તરફ ઑસ્ટ્રિયામાં રશિયન સૈન્યોએ ઑસ્ટ્રિયાનો પરાજય કર્યો હતો અને તેનો ઉત્તર ભાગ ૧૯૧૪ માં તામે કરી લીધો હતો. રશિયાએ મેળવેલી આ ફત્તેહથી સર્વિયાને શરૂ જૂથું અને સર્વિયન સૈન્યોએ ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યોને સર્વિયામાંથી હાંકી કાઢ્યાં (૧૯૧૫). આ અરસામાં ત્રિપુરી સંઘમાંનું ઇટલી એ સંઘમાંથી છૂટું પડી મિત્રરાજ્યની બાબુથી યુદ્ધમાં સામેલ થયું (૧૯૧૫ મે) એટલે ઑસ્ટ્રિયાને પોતાની દક્ષિણ સરહદ તરફ ઇટલી વિરુદ્ધ લક્ષ્યાપનું પડ્યું. ઑસ્ટ્રિયાની ત્રણ બાબુથી આવી બારીક સ્થિતિ થઈ પડી હતી ત્યારે જનરલ મેકેનસનની સરદારી નીચેનું જર્મન લશ્કર ઑસ્ટ્રિયાની મદદે ગયું (૧૯૧૫). તેણે રશિયન સૈન્ય ઉપર જોસથી હલ્લો કરી તેને હરાવ્યું અને ઑસ્ટ્રિયામાંથી હાંકી કાઢ્યું (ઓક્ટોબર ૧૯૧૫). આમ રશિયન સૈન્યની હાર થયા પછી બલ્ગેરિયા શત્રુ રાજ્યના પક્ષમાં ગયું અને તેણે સર્વિયા ઉપર સવારી કરી તે તામે કરી લીધું. ૧૯૧૪ ના નવેમ્બરમાં ટર્કી પણ શત્રુ રાજ્યોને મળી ગયું, એટલે કોનસ્ટેન્ટિનોપલ સુધીનો માર્ગ જર્મનીને માટે ખુલ્લો થયો.

ડાર્ડનેલ્સની સામુદ્રધુનીને રસ્તે રશિયાને મદદ કરવા ઇંગ્લંડે મહામહેનત કરી (૧૯૧૫ માર્ચ) અને તેમાં બ્રિટિશ સૈન્યોનો ઘણો સંહાર થયો. તોપણ એ પ્રયત્નમાં ઇંગ્લંડને જશ મળ્યો નહિ.

રશિયન સૈન્યો ઑસ્ટ્રિયામાં હારી ગયાં હતાં તોપણ તેઓએ ઑસ્ટ્રિયાના સામ્રાજ્યના હંગેરી પ્રાંતપર સવારી કરી (૧૯૧૬). એ અરસામાં રૂમાનિયા મિત્ર રાજ્યો સાથે મળી ગયું ને તેણે રશિયન

સૈન્યને મદદ કરી (ઑગસ્ટ ૧૯૧૬). તેને લીધે હંગેરી દેશ રશિયાને તાબે થઈ જશે એમ લાગ્યું. પણ જનરલ મેકેનસનનાં હાથ નીચેના જર્મન અને ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરે હલ્લો કરી રશિયન અને રૂમેનિયન સૈન્યોને સંપૂર્ણ હરાવી હંગેરીમાંથી હાંકી કાઢ્યાં.

રશિયામાં રાજ્યક્રાંતિ ૧૯૧૭ :— ૧૯૧૭ ના માર્ચ મહિનામાં રશિયામાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. રશિયાના ઝારની સત્તા અનિયંત્રિત હતી, અને રશિયન લોકને કંઈ પણ હક નહોતા, તેથી ત્યાં ઘણાં વર્ષો થયાં અસ્વસ્થતા ચાલતી હતી, અને ઝાર વિરુદ્ધ ગુપ્ત કાવતરાં થતાં હતાં. જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે ચાલતા યુદ્ધમાં રશિયન સૈન્યોની ઠેકાણે ઠેકાણે હાર થાય છે એ જોઈ રશિયાના ક્રાંતિકારી લોકોએ રાજ્યક્રાંતિ કરી અને રશિયાના ઝાર બીજા નિકોલસને પદબ્રજ કરી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી અને રશિયા “ પ્રજાસત્તાક ” રાજ્ય થયું છે એવું જાહેર કર્યું. ધીમે ધીમે સર્વ સત્તા બોલ્શેવિકોના (ઝહાલ ક્રાંતિકારી લોક) હાથમાં આવી (નવેમ્બર ૧૯૧૭). તેમણે જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે ચાલતું યુદ્ધ બંધ પાછું (ડિસેમ્બર ૧૯૧૭) અને ૧૯૧૮ ના માર્ચમાં બ્રેસ્લિટોવિસ્ક આગળ સલાહ કરી.

ઝાર નિકોલસ

ઇટલી અને શત્રુરાજ્યો (૧૯૧૫ થી ૧૯૧૮) :— ઇટલ ૧૯૧૫ ના મે મહિનાથી મિત્ર રાજ્યોની બાબુએથી લડવા લાગ્યું ત્યારપછી ઇટલીએ ઇશાન ખુણાની બાબુએથી ઑસ્ટ્રિયા ઉપર સવારી કરી. અને તે બાબુ તરફનો ઑસ્ટ્રિયાનો મુલક તાબે કર લીધો. પણ ત્યારપછી ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યોની જર્મન સૈન્યોની મદદ મળી અને એ સંયુક્ત સૈન્યોએ ઇટાલિયન સૈન્યો ઉપર જબ્બરો હલ્લો કર તેને પાછું ઇટલીમાં નસાડી મૂક્યું. પછી તેમણે ઇટલીનું વેનિસ લા

લેવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ઇટાલિઅન લશ્કરને ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ લશ્કરની મદદ આવી મળવાથી જર્મન ઑસ્ટ્રિઅન લશ્કરને પાછા હટવું પડ્યું. ત્યારપછી ૧૯૧૮ માં ઇટાલિઅન સૈન્યે ઑસ્ટ્રિઆપર ફરીથી જોશથી હલ્લો કર્યો. આમ લાગલગત ત્રણ વર્ષો સુધી ચાલી રહેલા યુદ્ધમાં લડી થાકી જવાથી છેવટે ૧૯૧૮ ના નવેંબરમાં ઑસ્ટ્રિઆને મિત્ર રાજ્યો સાથે સલાહ કરવાની ફરજ પડી.

ડોર્ડેનલ્સપર ચડાઈ (એપ્રિલ ૧૯૧૫ થી જાન્યુઆરી ૧૯૧૬):—પૂર્વમાં બીજાં રણક્ષેત્ર ડોર્ડેનલ્સ હતું. યુદ્ધમાં ટર્કી દુશ્મનો સાથે જોડાયું હતું (૧૯૧૪ નવેંબર). તેથી તેના તરફથી સ્વેચ્છની નહેર અને હિંદુસ્તાન જવા આવવાના રસ્તામાં હરકત કરવામાં આવશે એવી બીક ઇંગ્લંડને લાગતી હતી. તેથી ઇન્જિનિયરો ખેદીવ મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં રહે એ ઇંગ્લંડ માટે ઘણું જરૂરનું હતું. પણ ખેદીવ તો ટર્કી સાથે જોડાયો, ત્યારે ઇંગ્લંડે તેને પદચ્યુત કરી તેની ગાદી એક ખેદીવના વંશના પણ ઇંગ્લંડના રનેહી માણસને આપી. પછી રશિઆથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જવા આવવાનું બની શકે તે માટે ઇંગ્લંડે ડોર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનીનો કબજો મેળવવાની ભારે કોશિશ કરવા માંડી, અને તે માટે ગેલિપોલિ દ્વીપકલ્પ પર હુમલો કર્યો. પણ આ વખતે ટર્કીને બલગેરિઆ, જર્મની અને ઑસ્ટ્રિઆની મદદ મળી. તેથી ગમે તેટલી મહેનત કર્યા છતાં પણ ઇંગ્લિશોને એ કામમાં ફત્તેહ મળી નહિ (૧૯૧૫ એપ્રિલથી ૧૯૧૬ જાન્યુઆરી), અને તેમના ઘણા સૈનિકો માર્યા ગયા, તેથી એ ચડાઈ તેમને પડતી મૂકવી પડી.

મેસોપોટેમિઆ પર ચડાઈ ૧૯૧૫-૧૭:—ત્યાર પછી બ્રિટિશ સૈન્યે (હિંદી અને ઇંગ્લિશ) ટર્કીના સામ્રાજ્યમાંના મેસોપોટેમિઆ પર ચડાઈ કરી (નવેંબર ૧૯૧૫). આ સૈન્યને પ્રથમ ફત્તેહ મળી અને તે ઠેઠ અગદાદ સુધી ગયું, પણ ત્યાં આગળ ટર્કીના મોટા સૈન્ય આગળ ઇંગ્લિશોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. એ સૈન્યે ઘણી બહાદુરીથી લડી પોતાનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ છેવટે હારી જઈ એ દસ હજારના સૈન્યને દુશ્મનને શરણે જવાની ફરજ

પડી (એપ્રિલ, ૧૯૧૬). આ સવારીમાં આવી રીતે અપકીર્તિ થઈ તેથી. ઇંગ્લંડે એક મોટું સૈન્ય સેનાપતિ મોંડની સરદારી નીચે એકઠું કરી મેસોપોટેમિઆ પર પાછી સવારી કરી. આ સવારીમાં મોંડે ટર્કીના સૈન્યનો પરાજય કર્યો અને ૧૯૧૭ ના માર્ચ મહિનામાં બગદાદ શહેર કબજે કર્યું. ટર્કીની આ હારથી હિંદુસ્તાન પર સવારી આવવાની બીક દૂર થઈ.

પેલેસ્ટાઈન પર ચડાઈ (૧૯૧૬-૧૮):—૧૯૧૫ માં ટર્કીએ સ્વેઝની નહેર અને ઈજિપ્ટ તાબે કરવા કોશિશ કરી, પણ બ્રિટિશ સૈન્યોએ તેને હરાવી ત્યાંથી નસાડી મૂક્યું. પછી ફરીથી ૧૯૧૬ માં ટર્કીએ સ્વેઝ પર ચડાઈ કરી. આ વખતે પણ બ્રિટિશ લશ્કરે તેને નસાડી મૂક્યું. પછી બ્રિટિશ લશ્કર ટર્કીના પેલેસ્ટાઈન પ્રાંત પર ચડી ગયું અને ૧૯૧૭ ના ડિસેમ્બરમાં જનરલ એલેન્બીએ જેરુસલમ જીતી લીધું, અને તેણે ૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં સીરિઆ પ્રાંત પણ જીતી લીધો.

હરીઆ પર લડાઈ:

વેપાર પર હુમલો:—ઇંગ્લંડનું હરીઆઈ બળ જબરૂ હોવાને લીધે તેના નૌકાસૈન્યની સામે ઉભા રહી જર્મની લડી શકે એમ હતું નહિ, તેથી તેણે હરીઆપર ઇંગ્લંડ સાથે લડવા માટે નાસ ભાગની લડાઈની રીત કામે લગાડી. જર્મનીએ લાગ મળતાં ઇંગ્લંડના લડાયક વહાણોપર છાપા મારવા માંજા અને વેપારી માલ અને અન્નવસ્ત્ર વગેરે લડાઈની સામગ્રીથી ભરેલાં ઇંગ્લિશ વહાણો લુંટી લઈ ડૂબાડી દેવા માંજ્યાં. એમ કરતાં પકડાઈ જવાનો વખત આવે ત્યારે નાસી જવાની પદ્ધતિ અપત્યાર કરી. આ નાસભાગની લડાઈમાં પહેલ પ્રથમ તેને થોડી ઘણી ફત્તેહ મળી. તે ઉપરથી ઇંગ્લંડના વેપારને હરકત અને નુકસાન પહોંચાડી શકાશે એમ જર્મનીને લાગ્યું. પણ પછી તેના લડાઈના વહાણો બ્રિટિશ લડાઈના વહાણોને હાથે પકડાઈ જવા લાગ્યાં અને ઇંગ્લંડનું હરીઆ પર સ્વામિત્વ હોવાને લીધે જર્મનીના વેપાર અને વહેવારને હરકત થવા લાગી.

હરીઆઈ લડાઈ:—૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટમાં કેટલાંક ઇંગ્લિશ વહાણોએ હેલિગોલંડના બેટ નજીક જર્મન વહાણો પર હુમલો કર્યો અને તેમને હરાવ્યા. પછી ૧૯૧૬ ના જૂન મહિનામાં જટલંડ

(ડેનમાર્ક) નજીક ઇંગ્લિશ અને જર્મન નૌકાસૈન્યો વચ્ચે મોટાં લડાઈ થઈ. એ લડાઈમાં બ્રિટિશોનાં ઘણાં સારાં સારાં વહાણો ડૂબી ગયાં. પણ જર્મનીને વધારે નુકસાન થવાથી બ્રિટિશોની છત થઈ અને પછી જર્મનીએ સામા ઉભાં રહીને લડવાની હિમત કરી નહિ. પણ પછી ઇંગ્લંડને નુકસાન કરવા માટે તેણે ડૂબકી મારનારાં વહાણોનો ('સબમરીન') ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.

જર્મન સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકો છતી લેવામાં આવ્યા:—દરીઆ પર ઇંગ્લંડનું જોર હોવાને લીધે જર્મનીનાં સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકો છતી લેવામાં મિત્રરાજ્યોને બહુ મુશ્કેલી પડી નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોએ જર્મનીનું પશ્ચિમ આફ્રિકાનું સંસ્થાન છતી લીધું. હિંદી અને બ્રિટિશ સૈન્યે જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાનું સંસ્થાન લઈ લીધું. ફ્રેંચેએ આફ્રિકામાં જર્મન તાબાનો કેમેરૂન પ્રદેશ છતી લીધો. જાપાન મિત્રરાજ્યોનું મળતિયું હતું, તેણે ચીનના કિનારા પર આવેલું કિઆચાઉ નામનું જર્મન થાણું લઈ લીધું. તેવી જ રીતે પેસિફિક મહાસાગરમાં આવેલા કેટલાક જર્મન તાબાના ખેટો કબજે કરી લેવામાં પણ જાપાને સારી મદદ કરી. એ ઉપરાંત જાપાની નૌકાસૈન્યે પૂર્વ તરફના પ્રદેશોનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશોએ યુદ્ધમાં કરેલી મદદ:—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિઆ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યૂઝિલેન્ડ હિંદુસ્તાન વગેરે દેશોએ આ યુદ્ધમાં ગ્રેટબ્રિટનને ઘણી મદદ કરી. આયર્લેન્ડમાં ૧૯૧૬ માં સિનફિન પાર્ટીના લોકો ખંડ કર્યું હતું, પણ તેને તાબડતોબ દબાવી દેવામાં આવ્યું. કેનેડાના ફ્રેંચ દક્ષિણ આફ્રિકાના ડચ અને હિંદુસ્તાનના હિંદી લોક મદદ કરવાને બદલે બ્રિટન સામે ખંડ ઉઠાવશે એવી જર્મનીની કલ્પના હતી. પણ તે ખોટી દરી અને સામ્રાજ્યના દરેક ભાગે લશ્કર, પૈસા, અન્નસામગ્રી, કપડાંલત્તાં વગેરે બાબતની છૂટા હાથથી મદદ કરી. એ ધ્યાનમાં લઈ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોનું સંગઠન થાય અને દુશ્મન સામે અખત્યાર કરવાની રાજ્ય-નીતિમાં તેમનો પણ હાથ રહે એ હેતુથી ૧૯૧૭ માં સામ્રાજ્યની યુદ્ધવિષયક કૅબિનેટ નામની સંસ્થા ઉભી કરી તેની પરિષદ

ભરવામાં આવી. એ પરિષદમાં કેનેડા તરફથી બોર્ડન, દક્ષિણ આફ્રિકા તરફથી જનરલ સ્મટ્સ, ઑસ્ટ્રેલિયા તરફથી લૂચઝ, ન્યૂઝીલંડનો મેંસી અને હિંદુસ્તાન તરફથી સર સત્યેંદ્ર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા ઇંગ્લંડના પ્રતિનિધિઓની સાથે સરખી પંક્તિએ બેઠા હતા.

જર્મનીની ડૂબકી ભારતી આગબોટો અને ઝેપેલીન
(આકાશનૌકા અને વિમાન) ભારત ઇંગ્લંડપર હુમલા ૧૯૧૫-૧૮ :—ઇંગ્લંડના વેપારને નુકસાન કરવા માટે ૧૯૧૫ માં જર્મનીએ ઇંગ્લિશ વહાણો ઉપર ડૂબકી ભારતી બોટો વડે (Submarines) હુમલા કરવા માંડ્યા. એ બોટોએ લડાઈના અને વેપારના વહાણો માફક ઉતાડ્યોના વહાણોને પણ ડૂબાડવાં માંડ્યા અને તેમાં તટસ્થ રાજ્યોના વહાણો પણ ડૂબવાં લાગ્યાં. જર્મનીના આ કૃત્યથી તટસ્થ રાજ્યોના વેપારને ઘોંટા પહોંચવા લાગ્યો ત્યારે તેમણે જર્મની સાથે તકરાર ઉઠાવી. ૧૯૧૫ ના મે મહિનામાં આયર્લેન્ડના કિનારા નજીક ૧૨૦૦ ઉતાડ્યોથી ભરેલી **લ્યુસિટનિયા** નામની એક ઉતાડ્યોની આગબોટ ડૂબાડવામાં આવી. તેમાં તટસ્થ ‘અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્ય’ ના ૧૨૦ ઉતાડ્યો હતા. તેથી એ રાજ્યના પ્રમુખ **પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને** એ બાબતસર જર્મની આગળ ફર્યાદ કરી અને તટસ્થ રાજ્યોના વહાણોને જર્મન સબમરીન તરફથી નુકસાન થાય નહિ તેની ખબર-દારી રાખવા સૂચવ્યું. પણ જર્મનીએ એ સૂચના પર ધ્યાન આપ્યું નહિ અને પોતાની એ યુદ્ધનીતિ ચાલુ રાખી. લડવાની એ રીતથી ઇંગ્લંડના વેપારને અને વહેવારને ઘણું નુકસાન થાય છે તે જોઈ જર્મનીને ઉલટું શરૂ ચઢ્યું અને તેણે સબમરીનના હુમલા જોસભર ચાલુ રાખ્યા. જર્મનીની આ જાતની લડાઈથી અમેરિકાના વેપારી વહાણોનો નાશ થતો જોઈ અને જર્મનીની ખટપટથી ખુદ

પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન

અમેરિકામાં ગુપ્ત કાવતરું રચવામાં આવ્યું છે એ જાણી પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને ૧૯૧૭ ના એપ્રિલમાં જર્મની સામે લડાઈ જાહેર કરી.

મિત્ર રાજ્યોના લડાયક વહાણો સામે પોતાના નૌકાસૈન્યનું રક્ષણ કરવા માટે જર્મનીએ પોતાના નૌકાસ્થળના અંદરેના દરીઆમાં તરતી દાંડની સુરંગો (Mines) નાંખી દીધી હતી. જર્મનીએ ચલાવેલી સખમરીનની લડાઈથી ઇંગ્લંડને ખોરાકી પોશાકીની ચીજોની અછત માલમ પડવા માંડી, ત્યારે તે ચીજો ખૂટી ન પડે તે માટે તેના વપરાશપર નિયંત્રણ મૂકવામાં આવી; તેથી હવે પછી દરેક જણને ઠરાવેલા પ્રમાણમાં જ અનાજ વગેરે ચીજો મળવા લાગી.

સખમરીન દ્વારા હુમલા ઉપરાંત ઝેપેલીન નામના ઘણા મોટા જહાજ વિમાનોના કાફલા દ્વારા જર્મનીએ ઇંગ્લંડ પર આકાશમાંથી પણ હુમલા કરવા માંડ્યા. તેણે આકાશમાંથી ઇંગ્લંડનાં મોટાં મોટાં શહેરો ઉપર નાશકારક ઑમોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, અને તે દ્વારા ઘણી માલમત્તા અને ઘણા નિર્દોષ માણસોનો નાશ કર્યો પણ તેથી કંઈ લડાઈનો અંત આવ્યો નહિ, કે જર્મનીને કંઈ ફાયદો થયો નહિ. ઉલટું અંગ્રેજોએ તોપોનો મારો ચલાવી ઘણાં ઝેપેલીનોને નીચે તોડી પાડ્યાં. તેથી જર્મનીને ઘણું નુકસાન થયું, એટલે તેણે આકાશદ્વારા હુમલાનો છંદ છોડી દીધો.

પશ્ચિમને મોરચે જર્મનીની ચડાઈ:—પશ્ચિમને મોરચે બેલ્ગિઅમથી સ્વિટઝરલંડની સરહદ સુધી આસરે ૪૦૦ માઈલના વિસ્તારમાં ૧૯૧૬ ની સાલથી દુશ્મનોનાં સૈનો અને મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યો સામસામી ખાઈઓ ખોદીને પડાવ કરી રહ્યાં હતાં. એ સૈન્યો લાગ મળતાં એક બીજાના પર હુમલા કરતાં હતાં અને સામસામા તોપોના મારો ચલાવતાં હતાં. તેને લીધે ભયંકર મનુષ્યસંહાર અને માલમિલકતનો નાશ થતો હતો. પણ તેથી કંઈ યુદ્ધનો છેવટનો નિકાલ આવતો નહોતો. પણ એ સ્થિતિ ફેરવાઈ જવાનો સંભવ દીસવા લાગ્યો. ૧૯૧૭ માં (માર્ચ થી સપ્ટેમ્બર) રશિયામાં રાજ્યકાંતિ થઈને ત્યાં લોકસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું. આ લોકસત્તાક રાજ્યે જર્મની સાથે સલાહ કરી એટલે પોતાની પૂર્વ સરહદપર રાખેલાં સૈન્યોમાંથી ઘણી પલટણો પશ્ચિમના રણસંગ્રામમાં

જર્મની મોકલી શક્યું. આમ એ મોખરે વિશેષ લશ્કરી મદદ જર્મ સૈન્યોને મળવાથી મિત્રરાજ્યોને માટે ખારીક અણીનો વખત આ પહોંચ્યો હતો. પણ જર્મન સભ્યમરીનના ત્રાસથી કંટાળી અમેરિકા ૧૯૧૭ ના મેમાં જર્મનીવિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી, એટલે મિત્રરાજ્યોને અમેરિકન સૈન્યોની મદદ મળવાની આશા આવી. એ મિત્રરાજ્યોને મળે તે પહેલાં જ લડાઈનું તડ ને ફડ કરી દેવા જર્મની ૧૯૧૮ ના માર્ચથી મે મહિના સુધી ખૂબ ધમપજાડા માર્યા અમહા પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. માત્ર કાંઈ કે ઠેકાણે મિત્રરાજ્યોને સહેજ પાછાં હટવું પડ્યું.

માર્શલ ફ્રાંક મિત્રરાજ્યોના સૈન્યોનો મુખ્ય સેનાપતિ
૧૯૧૮ એપ્રિલ:—ઉપર પ્રમાણેની કટોકટીની સ્થિતિને પહોં

માર્શલ ફ્રાંક

વળવા માટે ફ્રેંચ સરકારનો મત એ હતો કે મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોનું વડપ એક સરદારના હાથમાં સોંપવું કે જે તે યુદ્ધને સર્વ મોરચે યથાસ્થિત ધ્ય આપી સર્વ વ્યવસ્થા કરી શકે. ખ્રિસ્તી સરકાર પણ એ મતને મળતી થ એટલે ૧૯૧૮ ના એપ્રિલમાં માર્શલ ફ્રાંકને મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોનાં મુખ્ય સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યું આ જ અરસામાં અમેરિકન સૈન્યો આગખોટા પછી આગખોટા ફ્રાન્સ ઠલવાવા લાગી અને દર અઠવા

૩૦૦૦૦ અમેરિકન સૈનિકો મિત્રરાજ્યોને મદદ કરવા ફ્રાન્સને કિન ઉતરવા લાગ્યા. એટલે મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોને બમણા જુરસો ચઢ્યારે ૧૯૧૮ ના જુલાઈ મહિનામાં માર્શલ ફ્રાંકે જર્મન લશ્કરો ઉપર બધે બધે હુમલો કરવાનો હુકમ કર્યો. સૈન્યોના હુમલા, તોપો મારા અને મોટર ટંક ગાડીએ વાળેલા ધમસાણુ આગળ જર્મની ટ શક્યું નહિ. મિત્રરાજ્યોનો આ હુમલો મારી હાલવા જર્મની

ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને તેને પાછાં હાથે પકડ્યું.

મહાયુદ્ધ તહુકૂબ, ૧૧ મી નવેમ્બર ૧૯૧૮:—આમ પશ્ચિમને મોખરે મિત્રરાજ્યોને ફત્તેહ મળતી હતી ત્યારે પૂર્વ તરફને મોરચે પણ સર્વે રણક્ષેત્રમાં મિત્રરાજ્યોની જીત થતી ચાલી હતી. મિત્રરાજ્યોએ બલગેરિઆને હરાવી સલાહ કરવાની ફરજ પાડી (સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮). ટર્કીની પણ બધાં રણક્ષેત્રમાં હાર થવાથી તેના મેસોપોટેમિઆ, સીરિઆ અને પેલેસ્ટાઇન પ્રાંતો અંગ્રેજોએ જીતી લીધા હતા. તેથી ૧૯૧૮ ના અક્ટોબરમાં ટર્કીએ લડાઈ બંધ પાડી. ઑસ્ટ્રિઆ પણ સતત ચાર વર્ષ થયાં લડી લડીને થાકી ગયું હતું અને ત્યાં પણ બંડબળવા શરૂ થયા હતા, તેથી ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરની ૩ જ તારીખે ઑસ્ટ્રિઆએ મિત્રરાજ્યોને સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. ઇંગ્લંડે વેપારી ઘેરા જેવી સ્થિતિ કરી મૂકેલી હોવાથી જર્મનીમાં દુકાળ જેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. આપણા શહેનશાહની રાજનીતિથી આપણા પર આવી આપત્તિ આવી પડી છે એમ લાગવાથી જર્મન પ્રજાએ પણ બંડો કરવા માંડ્યાં. એટલે સ્થિતિ ઘણી ખારીક જોઈ કેસર ૨ જે વિલિયમ રાજ્ય-ત્યાગ કરી હોલંડ નાસી ગયો. ત્યારે જર્મનીએ યુદ્ધ બંધ પાડવા મિત્રરાજ્યોને વિનંતિ કરી. તે વિનંતિના જવાબમાં મિત્રરાજ્યોએ ફેટલીક શરતો મૂકી; તે જર્મનીએ કબૂલ કરી એટલે ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે સવારે ૧૧ વાગે મહાયુદ્ધ બંધ પાડવામાં આવ્યું.

વર્સેલ્સનું તહુનામું, ૨૮ મી જૂન ૧૯૧૯:—આમ યુદ્ધ અટક્યા પછી ૧૯૧૯ ના જૂનની ૨૮ મી તારીખે વર્સેલ્સમાં સલાહ કરવામાં આવી. એ સલાહની શરતો નક્કી કરવામાં અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનના પ્રમુખ પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો.

વર્સેલ્સની સલાહની શરતો, ૧૯૧૯ જૂન:—એ સલાહમાં નીચેની શરતો રાખવામાં આવી હતી.

(૧) ઍલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંત જર્મનીએ ફ્રાન્સને પાછા આપવા.

(૨) ફ્રાન્સના ઉત્તર ભાગમાં જર્મનીએ ઘણું નુકસાન કર્યું હતું

તે ભરી આપવા જર્મનીએ ફ્રાન્સને દરોવેલી ભારે રકમ દંડ તરીકે આપવી. અને એ શરત પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ફ્રાલસા અને લોખંડની ખાણોને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલો જર્મનીનો સારનો (Saar) પ્રદેશ મિત્રરાજ્યોએ તેમના કબજામાં રાખવો.

(૩) જર્મનીના આફ્રિકા ખંડમાંનાં સંસ્થાનો મિત્રરાજ્યોએ રાખવાં.

(૪) જર્મનીએ તેનું નૌકાસૈન્ય મિત્રરાજ્યોના કબજામાં સોંપવું અને દેશમાં સલાહશાંતિ જાળવી રાખવા પૂરતું જ સૈન્ય રાખવું.

(૫) ટર્કીના જીતાયલા મેસોપોટેમિયા, સીરિયા અને પેલેસ્ટાઈન પ્રાંતો મિત્રરાજ્યોએ રાખવા (એમાંના મેસોપોટેમિયા અને પેલેસ્ટાઈન પ્રાંતો રાષ્ટ્રસંઘે ઇંગ્લંડની દેખરેખ નીચે રાખ્યા છે).

(૬) શત્રુરાજ્યોના તાબાના દેશોની પ્રજાને જે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા હોય તો તેમને સ્વતંત્રતા આપવી. તે માટે સ્વયંનિર્ણયના તત્ત્વનો સિદ્ધાંત (Self-determination) નિર્માણ કરવામાં આવ્યો. એ સિદ્ધાંતાનુસાર યુરોપમાં નીચેનાં નવાં રાજ્યો થયાં—

(૧) પોલંડ—જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને રશિયા એ ત્રણના તાબામાં પોલંડ દેશ વહેંચાઈ ગયો હતો તેને પાછો એક કરી પાછું આખા પોલંડનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ઉભું કરવામાં આવ્યું.

(૨) હંગેરી—ઑસ્ટ્રિયાના તાબાનો હંગેરી દેશ સ્વતંત્ર થયો.

(૩) ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્યના ઇશાન ભાગમાં ઝેકો-સ્લોવેકિયા અને અગ્નિ તરફના ભાગમાં યુગોસ્લાવિયા નામનાં એ સ્લાવ જાતિનાં નવાં રાજ્યો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં. આમ થવાથી ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્ય ધણું નાનું થઈ ગયું.

આવી રીતે આ મહાયુદ્ધને પરિણામે દુનિયાના રાજ્યદ્વારી નકશામાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો; તે ઉપરાંત જર્મની, રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને ટર્કી (૧૯૨૩) માં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થાપન થયાં.

ટર્કી સાથે લોસેનની સલાહ, ૧૯૨૩:—મિત્રરાજ્યોએ ટર્કી સાથે સેવસની સંધિ કરવાની દરખાસ્ત કરી હતી. એ સંધિની શરતથી યુરોપમાં ટર્કીનું રાજ્ય કોન્સ્ટાંટિનોપલ નજીકના થોડા પ્રદેશ અને ગેલિપોલીના દ્વીપકલ્પ પર રાખવાનું ઠેરવવામાં આવ્યું હતું. પણ

એ શરતો ટર્કીમાં નવા સ્થાપન થયેલા રાષ્ટ્રીય પક્ષને ગમી નહિ. એ પક્ષે મુસ્તફા કમાલ પાશાના નેતૃત્વ નીચે એશિયા માઈનોરમાં અંગારામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું; એટલે ટર્કીના સુલતાન ૨ જા મહંમદે રાજ્યત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી ટર્કીમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું, અને મુસ્તફા કમાલ પાશા તેનો અધ્યક્ષ થયો (૧૯૨૩). આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે મિત્રરાજ્યોએ લૉસેનની સંધિ કરી અને તેમાં એડ્રિઆનોપલ સુધીના પ્રદેશપર ટર્કીની સત્તા કબૂલ રાખવામાં આવી.

રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના, ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૯૨૦:—મહા-યુદ્ધમાં યુરોપના ઘણાંપ્રદેશો મુખ્ય રાજ્યોએ લાગ લીધા હતા, અને તેમાં ભયંકર સંહાર થયો હતો, કરોડો રૂપિયાની માલમિલકતનો નાશ થયો હતો, અને બધાં રાજ્યોને તેના અનિષ્ટ પરિણામ ભોગવવાં પડ્યાં. તેથી એવું મહાયુદ્ધ ફરી ઉત્પન્ન થાય નહિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો સામોપચારથી પતાવવામાં આવે અને મનુષ્ય જાતિનું હિત સાચવવા

પ્રયત્ન કરવામાં આવે એવા ઉદ્દેશથી અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના અધ્યક્ષ પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને સૂચવેલી યોજના પ્રમાણે તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ ને રોજ રાષ્ટ્રસંઘ (League of Nations) નામની સંસ્થા સ્થાપન થઈ. તેજ વખતે તેમાં દુનિઆના ૪૮ રાજ્યો દાખલ થયાં અને હાલમાં એ સંઘમાં દુનિઆના આસરે ૫૦ રાજ્ય સામેલ થયાં છે. ઇંગ્લંડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વયંસત્તાક (Self-Governed) સંસ્થાનો અને હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્રસંઘના સભાસદ છે. પરરાજ્યોની ભાંજગડમાં પડતું નહિ એવું અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોનું ધોરણ હોવાથી તે રાજ્ય આ રાષ્ટ્રસંઘમાં જોડાયું નથી. આ રાષ્ટ્રસંઘમાં જોડાયેલાં બધાં રાજ્યો તરફના પ્રતિનિધિ વર્ષમાં એક વાર જનીવામાં મળે છે અને તે મંડળી ઍસેમ્બલી કહેવાય છે. એ ઍસેમ્બલીએ નીમેલું કાઉન્સિલ નામનું એક નાનું મંડળ છે. તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ટટાઓનો નિકાલ કરવામાટે રાષ્ટ્રસંઘે હેગમાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ પણ સ્થાપી છે.

નૌકાસૈન્યપર અંકુશ મૂકવા વૉર્શિંગટન અને લંડનમાં ભરાયેલી પરિષદ, ૧૯૨૧ અને ૧૯૩૦ :—દુનીઆના મુખ્ય રાજ્યોએ પોતાના સંરક્ષણ માટે જરૂરનું હોય તેટલું જ નૌકાસૈન્ય રાખી બાકીનું કમી કરવું, જેથી રાજ્યોરાજ્ય વચ્ચે જે અવિશ્વાસ છે તે ઓછો થશે અને દુનીઆમાં શાંતિ સ્થાપવાનું શક્ય થશે એવું પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનનું કહેવું હતું. વિલ્સનની એ સૂચનાપર ચર્ચા ચલાવવા માટે તેના પછી થનાર પ્રેસિડન્ટ હાર્ડિંગે ૧૯૨૧ માં વૉર્શિંગટનમાં એક પરિષદ બોલાવી. તેવી જ એક બીજી પરિષદ ૧૯૩૦ માં લંડનમાં ભરવામાં આવી હતી. આ પરિષદોમાં અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, ઇટલી અને જાપાનના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો, અને તેમણે પરિષદમાં ઠરાવવામાં આવેલા પ્રમાણમાં પોતપોતાનાં નૌકાસૈન્ય કમી કરવાનું કબૂલ કર્યું હતું.

મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ જ્યૉર્જના મિશ્ર પ્રધાનમંડળે બજાવેલું કામકાજ (૧૯૧૬-૧૯૨૨) :—જ્યારે મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ૧૯૧૬ પછી લૉર્ડ જ્યૉર્જ મુખ્ય પ્રધાન થયો અને તે

૧૯૨૨ સુધી પ્રધાનપદે રહ્યો. એ લિબરલ પક્ષનો હતો. છતાં તેના પ્રધાનમંડળમાં કૉન્ઝર્વેટિવ અને મળૂર પક્ષના પણ પ્રધાનો હતા, તેથી તેનું પ્રધાનમંડળ મિશ્ર અથવા રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ કહેવાયું છે. લૉર્ડઝ જયોજ્ઞે યુદ્ધવિષે ખાસ લક્ષ દીધું અને સૈન્ય, પૈસા અને યુદ્ધસામગ્રી પુષ્કળ જથ્થામાં પૂરા પાડ્યાં, જેથી ભયંકર મહાયુદ્ધમાં ઇંગ્લંડ અને મિત્રરાજ્યો વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યાં. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી સલાહની શરતો નક્કી કરવામાં આવી, તેમાં પણ તેણે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ૧૯૧૮ માં નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ તેમાં લૉર્ડઝ જયોજ્ઞને ટેકા આપનારા સભાસદો મોટી સંખ્યામાં ચૂંટાઈ આવ્યા. તેથી ત્યારપછી ૧૯૨૨ સુધી લૉર્ડઝ જયોજ્ઞના વડપણ હેઠળ મિશ્ર પ્રધાનમંડળના હાથમાં જ રાજ્યની લગામ રહી. એ પ્રધાન-વડાં દરમ્યાન નીચેના અગત્યના સુધારા થયા હતા:—

(૧) ‘રેપ્રીઝેન્ટેટિવ ઓફ્ પીપલ્સ એક્ટ’ ૧૯૧૮:—આ કાયદાથી ૨૧ વર્ષની ઉંમરથી વધારે મોટા દરેક માણસને પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી માટે મતાધિકાર મળ્યો. તેજ પ્રમાણે ૩૦ વર્ષની ઉંમરથી વધારે મોટી દરેક સ્ત્રીને પણ મતાધિકાર તેમજ પાર્લમેન્ટના સભ્ય થવાનો હક મળ્યો. ત્યાર પછી ૧૯૨૮ માં ૨૧ વર્ષથી મોટી ઉંમરની દરેક સ્ત્રીને એ હક મળ્યો. એ કાયદાથી મતદારોની સંખ્યા ત્રણી મોટી થઈ; લગભગ અર્ધી વસ્તીને મત આપવાનો હક મળ્યો, તેથી આમની સભા પૂર્ણપણે લોકમતનિદર્શક થઈ.

સફ્રેજેટ ચળવળ:—પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી માટે સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકાર હોવો જોઈએ એમ કહી માર્સીસ પૅકહર્સ્ટ નામની એક સ્ત્રીની સરદારી નીચે ઇંગ્લંડની સ્ત્રીઓએ ૧૯૧૧ માં ચળવળ શરૂ કરી. આ ચળવળ **સફ્રેજેટ ચળવળ** (Suffrage—મત દેવાનો અધિકાર) કહેવાય છે. લિબરલ પક્ષના સભાસદોએ ઘણા સુધારા કર્યા હતા, પણ તેઓ આ સુધારાની વિરુદ્ધ હતા. ત્યારે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવા પાર્લમેન્ટ પાસે કાયદો કરાવવા સ્ત્રીઓએ જોસબેર ચળવળ ચલાવવા માંડી. તેને અંગે કેટલેક ઠેકાણે હુલ્લડો થયાં અને કેટલીક ભાંગ-ફેડ પણ થઈ આવી ધાંધલ માટે કેટલીક સ્ત્રીઓને કેદની શિક્ષા પણ

કરવામાં આવી. આ ચળવળ ચાલતી હતી, એટલામાં મહાયુદ્ધ શરૂ થયું, તેથી સ્ત્રીઓએ પોતાની ચળવળ બંધ રાખી. ઇંગ્લંડના પુરુષવર્ગના મોટા ભાગને સૈનિકો તરીકે લડવા જવું પડ્યું, ત્યારે સ્ત્રીઓએ તેમની ગેરહાજરીમાં ટપાલી, દ્રામના કંડક્ટર અને મોટર હાંકનાર તરીકે અને એવી બીજી ઘણી રીતે દેશસેવા કરી. એ દેશસેવા નકામી ગઈ નહિ. મહાયુદ્ધ બંધ પડ્યું ત્યારે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાની સામે ઝાઝો વિરોધ રહ્યો નહિ. ૧૯૧૮ અને ૧૯૨૮ ના કાયદાથી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો અને પાર્લમેન્ટમાં સભાસદ તરીકે બેસવાનો હક મળ્યો.

(૨) હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણનો કાયદો, ૧૯૧૯:— આ કાયદાથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણમાં ઘણા અગત્યના સુધારા થયા. પ્રાંતોના રાજ્યકારભારમાં કેટલાંક ખાતામાં જવાબદારીનું તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું.

૧૯૩૫ માં હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટના સંબંધી કાયદો ઘડવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી પ્રાંતિક સરકારને દરેક ખાતામાં અને હિંદુસ્તાન સરકારના થોડા ખાતામાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થઈ. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન અને દેશી રાજ્યોનું એક સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (Federation) શરૂ થવાનું છે.

(૩) આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ વિષે કાયદો, ૧૯૨૨:—આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ હતો અને ત્યાં હુલ્લડતોફાનો થયાં કરતાં હતાં. તેથી ત્યાંના લોકોને સંતુષ્ટ કરવા માટે સિનક્રિન પક્ષના નેતા, પ્રોટેસ્ટન્ટપંથી અલ્ટરવાસીઓના પ્રતિનિધિ અને ઇંગ્લંડના પ્રતિનિધિની એક પરિષદ ૧૯૨૧ માં ભરવામાં આવી. તેમાં સર્વમાન્ય થયેલી યોજના પ્રમાણે આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાનો કાયદો પાર્લમેન્ટે પાસ કર્યો (૧૯૨૨). એ કાયદાથી દક્ષિણ આયર્લેન્ડને કૅનેડાના જેવું હોમરૂલ આપવામાં આવ્યું, અને તેને ‘આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ’ નામ આપ્યું. ઉત્તર આયર્લેન્ડ (અલ્ટર) તરફથી આગળ પ્રમાણે જ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં સભાસદ મોકલવાની વ્યવસ્થા ચાલુ રહી. આ વિષે વિસ્તૃત હકીકત પાછળ (પાન ૫૦૨-૫૦૩) આવી ગઈ છે.

મુખ્ય પ્રધાનો—લૉર્ડ જયોર્જ, ઑનર લૉ, ઑલ્ડવિન અને મેંડોનલ્ડ (૧૯૧૬-૧૯૩૪):—લિબરલ પક્ષનો લૉર્ડ

જયોર્જ ૧૯૧૬ થી મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેના પ્રધાનમંડળમાં કૉંઝરવેટિવ અને મજૂર પક્ષના પ્રધાનો પણ હતા તેથી તે મિશ્ર પ્રધાનમંડળ કહેવાયું છે. મહાયુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી મિશ્ર પ્રધાનમંડળની જરૂર રહી નહિ. વળી મહાયુદ્ધ પછી વેપારની મંદી, મોંઘવારી અને ખેડારીને લીધે ઇંગ્લંડમાં ઉશ્કેરણી ધણી હતી. તે દૂર કરવા માટે કેવા ઉપાય યોજવા તે માટે પ્રધાનમંડળમાં મતભેદ ઉભો થયો હતો, પાર્લમેન્ટમાં કૉંઝરવેટિવ પક્ષની બહુમતિ હતી, તેથી લૉર્ડ જયોર્જ ૧૯૨૨ ના અક્ટોબર મહિનામાં મુખ્ય પ્રધાનપદનું

ઑનર લૉ

રાજનામું આપ્યું. ત્યારે કૉંઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા ઑનર લૉ મુખ્ય પ્રધાન થયો.

ત્યારપછી ૧૯૨૩ માં નવી પાર્ટી-મેન્ટની સૂંટણી થઈ, તેમાં કૉંઝરવેટિવ પક્ષની બહુમતિ હતી, તેથી ઑનર લૉ જ મુખ્ય પ્રધાન તરફ ચાલુ રહ્યો. પણ પછી થોડા જ મહિનામાં તે મરણ પામ્યો. તે વખતે ઑલ્ડવિન અને લૉર્ડ કર્ઝન કૉંઝરવેટિવ પક્ષના નેતા હતા. તેમાંનો ઑલ્ડવિન વડો પ્રધાન થયો (૧૯૨૩). આ પ્રધાનમંડળને વેપારની મંદી અને ખેડારીના પ્રશ્નોપર

લૉર્ડ કર્ઝન

લક્ષ આપવું પડ્યું. એ બાબત વિષે કૉંઝરવેટિવ પક્ષનો મત એવો હતો કે રક્ષિત વેપારની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશમાંથી

આવતા માલને પરદેશના માલ કરતાં વધારે સવળતા આપીશું તો ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન મળશે અને દેશમાંથી બેકારી નષ્ટ થશે. પાર્લમેન્ટના લિબરલ અને મજૂરના પક્ષોને એ ધોરણ પસંદ નહોતું. તેમનું કહેવું એવું હતું કે ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ છોડી દઈ રક્ષિત વેપારનું, ધોરણ સ્વીકારવામાં આવશે તો ઇંગ્લંડના વેપારને તુકસાન

રૅમ્સે મૅક્ટોનલ્ડ

બૉલ્ડવિન

થશે, મોંઘવારી વધશે અને ગરીબ લોકોનો ખાવા પીવાનો ખર્ચ વધશે. આ પ્રશ્ન સંબંધમાં મજૂર અને લિબરલ પક્ષો મળી ગયા એટલે પાર્લમેન્ટમાં તેમની બહુમતિ થઈ. એટલે પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું. અને એ જ પ્રશ્ન ઉપર ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થઈ. તેમાં કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષના ૨૫૯, મજૂર પક્ષના ૧૯૧, લિબરલ પક્ષના ૧૫૫ અને બીજા ૧૦ સભાસદો હતા. આમ કૉન્ઝર્વેટિવ પક્ષના બહુમત હતા, તોપણ વેપાર સંબંધના ધોરણની ખામતમાં લિબરલ અને મજૂર પક્ષ જોડાઈ જવાથી બૉલ્ડવિનની હાર થઈ, એટલે તેણે પ્રધાનવડું છોડ્યું અને મજૂર પક્ષનો નેતા રૅમ્સે મૅક્ટોનલ્ડ વડો પ્રધાન થયો (૧૯૨૪, જાન્યુઆરી).

રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડનું મજૂર પ્રધાનમંડળ (જન્યુઆરીથી અક્ટોબર ૧૯૨૪):—૧૯૦૬ થી મજૂર પક્ષના સભાસદો પાર્લમેન્ટમાં આવવા લાગ્યા હતા. અને ૧૯૨૪ માં એ પક્ષના પ્રધાનમંડળના હાથમાં સત્તા આવી. પણ પાર્લમેન્ટમાં એ પક્ષનું સંખ્યાબળ અધિક ન હોવાને લીધે લિબરલ પક્ષના ટેકાથી જ એ પક્ષ પ્રધાનપદે ટકી શકે એમ હતું. વેપારી વિપયમાં એ પક્ષને લિબરલોનો ટેકો હતો, પણ બીજી બાબતોમાં લિબરલોનો ટેકો મળે કે નહિ તેની ખાતરી નહોતી, આ વખતે રશિયામાં લોકસત્તાક રાજ્ય હતું અને ત્યાં ‘કૉમ્યુનિસ્ટ’ (Communist-સામ્યવાદી) પક્ષના હાથમાં સત્તા હતી. એ કૉમ્યુનિસ્ટ પક્ષ તરફ ઇંગ્લંડના મજૂર પક્ષની સહાનુભૂતિ હતી, અને તેથી રશિયા સાથે કાલકરાર કરવાનો મજૂર પક્ષનો વિચાર હતો. તેથી ઇંગ્લંડમાં ‘કૉમ્યુનિસ્ટ’ મતનો પ્રસાર કરવાનો મજૂર પ્રધાનમંડળનો વિચાર છે કે શું એવી શંકા લિબરલ પાર્ટીને આવવા માંડી. મજૂર પક્ષનું એ ધોરણ લિબરલ પાર્ટીને ગમ્યું નહિ, અને એ પ્રશ્ન સંબંધે લિબરલ પાર્ટીએ મજૂર પક્ષ વિરુદ્ધ કૉંઝરવેટિવ પક્ષ તરફ મત આપ્યો તેથી મજૂર પક્ષની હાર થઈ. ત્યારે એ પ્રશ્ન સંબંધે કંઈ ગેરસમજ થઈ છે, તેથી એ બાબત પ્રજામત શું છે તે જાણવા રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડની સૂચના ઉપરથી જ જ્યાંજ રાજ્યએ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી પાર્લમેન્ટ ચૂંટાવી (૧૯૨૪ અક્ટોબર).

બોલ્ડવિનનું કૉંઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ (૧૯૨૪-૨૯):— નવી પાર્લમેન્ટમાં કૉંઝરવેટિવ પક્ષના ૪૧૩, મજૂર પક્ષના ૧૫૦, લિબરલ પક્ષના ફક્ત ૪૦ અને બીજા ૧૨ સભાસદ ચૂંટાઈ આવ્યા, તેથી મેક્ડોનલ્ડે રાજીનામું આપ્યું અને **રૅડ્ડેનલી બોલ્ડવિનનું** કૉંઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ સત્તાપર આવ્યું (૧૯૨૪ અક્ટોબર). વેપારની મંદી, બેકારી અને મોંઘવારીને લીધે દેશમાં ધોંધલ મચી રહી હતી અને તેને લીધે ‘સામાન્ય હડતાલ’ (General Strike) પડી હતી તે તરફ અને જર્મની પાસેથી મળવાની ખંડણી તરફ અને મહાયુદ્ધને પરિણામે થયેલું દેવું ફિટાડવા તરફ આ પ્રધાનમંડળને ધ્યાન આપવાનું હતું.

સાર્વત્રિક હડતાલ, ૧૯૨૬ :—વેપારની મંદી અને બેકારીને લીધે દેશમાં બધે અસ્વસ્થતા થઈ રહી હતી, પણ ખાણમાં કામ કરનારા મજૂરોમાં ખજાણાટ ઘણો જણાતો હતો. તેથી ખાણમાં કામ કરનારા મજૂરની શેજ ઠરાવેલા પ્રમાણની નીચે જાય નહિ તે માટે સરકારે કેટલાક મહિનાપૂરતી ઍટ મંજૂર કરી હતી. પણ ૧૯૨૬ માં એ ઍટ બંધ કરવામાં આવી ત્યારે ખાણના મજૂરોની મજૂરીના દર કમી કરવામાં આવ્યા, તેથી ખાણમાં કામ કરનારા મજૂરોએ હડતાલ પાડી એ હડતાલ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા રેલ્વે વગેરે વહેવારના સાધનની કંપનીના મજૂરોએ પણ હડતાલ પાડી. એટલે એ હડતાલ સર્વત્ર પ્રસરી. તેથી તે **સાર્વત્રિક હડતાલ (General Strike)** કહેવાઈ છે. આ હડતાલ એક અડવાડિયા સુધી ચાલી અને તેથી પ્રજાને ઘણી અગવડ ભોગવવી પડી. પણ આ વખતે સરકાર પણ મજબૂત રહી, એટલે હડતાલ ભાંગી પડી અને મજૂરો આગળમાફક કામ પર ચડી ગયા.

રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડનું મજૂર પ્રધાનમંડળ, અને પછી રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ (National Cabinet) ૧૯૨૯-૧૯૩૧ :—૧૯૨૯ માં પાર્લિમેન્ટની નવી ચૂંટણી થઈ. તેમાં મજૂર પક્ષના ૨૯૨, કૉંગ્રેસિવ પક્ષના ૨૫૮, અને લિબરલ અને બીજા મળી ૬૫ સભાસદો ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. આમાં મજૂર પક્ષની બહુમતિ હતી અને તેને લિબરલ પાર્ટીના ટેકા હતા, તેથી બૉલ્ડવિને રાજીનામું આપ્યું અને રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડની સરદારી નીચે મજૂર પ્રધાનમંડળ સત્તાપર આવ્યું. પણ આ વખતે દેશમાં વધતી જતી બેકારી અને વેપારી મંદીને લીધે આવક ઘણી ઓછી થવા લાગી. ત્યારે એ ખોટ પૂરવા માટે નવા કર મૂકવાની જરૂર જણાઈ. પણ કેવા કર મૂકવા એ બાબતમાં વડા પ્રધાન રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડ અને ફ્રાન્કલીસ સ્ટોડન વચ્ચે ભતભેદ પડ્યો. તેથી મજૂર પ્રધાનમંડળમાંથી સ્ટોડન અને તેના ભતના બીજા પ્રધાનોએ રાજીનામું આપ્યું. ત્યારે આ આર્થિક પ્રશ્નની બાબતમાં દેશપર આકૃત આવે નહિ અને રાજ્યની પત જાય નહિ તે માટે મેક્ડોનલ્ડે કૉંગ્રેસિવ અને લિબરલ પક્ષના મુખ્ય ગૃહસ્થો સાથે વિચાર કરી

રાષ્ટ્રીય પક્ષ નામનો નવો પક્ષ કાઢ્યો અને એ પક્ષને પ્રગમતનો કેટલો ટેકો છે તે બાણવા માટે ૧૯૩૧ માં પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી અને નવી ચૂંટણી કરાવી.

રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડના નેતૃત્વનીચે રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ (National Government) (૧૯૩૧ થી):—૧૯૩૧ ના અક્ટોબરમાં નવી ચૂંટણી થઈ, તેમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને ટેકો આપનારા સભાસદો મોટી સંખ્યામાં હતા, તેથી મજૂર પક્ષનો મેક્ડોનલ્ડ જ વડો પ્રધાન થયો. એના પ્રધાનમંડળમાં કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષનો બોલ્ડવિન અને લિબરલ પક્ષનો લૉડ રીડિંગ વગેરે મંત્રીઓ છે. આમ પાર્લમેન્ટમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને ટેકો આપનારાની સંખ્યા મોટી છે તોપણ તેમાં કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષનાં જ સભ્યો અધિક છે, એટલે જ્યાં સુધી કૉંગ્રેવેટિવ પક્ષનો ટેકો છે ત્યાં સુધી જ રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડના નેતૃત્વ નીચેના રાષ્ટ્રીય પક્ષના હાથમાં સત્તા રહેશે એ સ્પષ્ટ છે.

રૌપ્ય મહોત્સવ મે ૧૯૩૫ :—પંચમ જયોર્જના રાજ્યકારભારના ૨૫ વર્ષ પૂરાં થયેલાં હોવાથી ઇંગ્લંડમાં તેમજ સામ્રાજ્યના બધા દેશોમાં સને ૧૯૩૫ ના મે મહિનામાં રૌપ્ય મહોત્સવ (Silver Jubilee) મોટા દમામથી ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

ઇટલી અને એગિપ્તિનિઆ વચ્ચે યુદ્ધ :—આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા એગિપ્તિનિઆ અને તેજ ભાગમાં આવેલા ઇટલીના સંસ્થાન વચ્ચે ટોટો કૃપ્ત થયો હતો. આ ટોટો શાંત પાડવા માટે રાષ્ટ્રસંઘ તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા, પણ ઇટલીના સરમુખત્યાર મુસોલોનીની ઈચ્છા આફ્રિકામાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની હોવાથી એનો નિકાલ શાંતિથી લાવી શકાયો નહિ. ૧૯૩૫ ના અક્ટોબરમાં ઇટલી અને એગિપ્તિનિઆ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું અને તે દેશ ઇટલીએ જીત્યો (મે ૧૯૩૬). રાષ્ટ્રસંઘમાં સામેલ થયેલા રાજ્યોએ ઇટલીની વિરુદ્ધ આર્થિક પ્રતિબંધની યોજના શરૂ કરી, પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહિ.

પંચમ જયોર્જનું મરણ, ૨૦ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ :—તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ને રોજ ૭૦ વર્ષની વયે નૉરફોલ્ક પરગણામાં આવેલા

પોતાના સૈન્યગૃહેમના રાજમહેલમાં પંચમ જ્યોર્જ મરણ પામ્યા. તેમને માટે બધાના હૃદયમાં પ્રેમ, આદર અને કૌટુંબિક લાગણી હતાં, અને તેને લીધે એમના મરણથી માત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશોમાં જ નહિ પણ જગતના બધા દેશોમાં શોકની લાગણી પ્રસરી હતી. પંચમ જ્યોર્જને યુવરાજ એડવર્ડ, રાજપુત્ર ઍલ્બર્ટ જ્યોર્જ, રાજકન્યા મેરી, રાજપુત્ર હેન્રી અને રાજપુત્ર જ્યોર્જ એમ છોકરાં છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું

—: ૦:—

આકાશ એડવર્ડ

જન્મ-૨૩ જૂન ૧૮૯૪. રાજ્યારોહણ-૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬

(૪૧ મે વર્ષ)

(તા. ૨૧ જાન્યુઆરીથી તા. ૧૦ ડીસેમ્બર ૧૯૩૬ સુધી)

આકાશ એડવર્ડ—

પંચમ જ્યારે પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર એડવર્ડ ઍલ્બર્ટ ૪૧ વર્ષની ઉંમરે ગાદીપર આવ્યા. તેમણે ન્હાનપણમાં નૌકાસૈન્યને લગતું શિક્ષણ લીધું હતું અને લશ્કરમાં પણ અનુભવ મેળવ્યો હતો. વળી તેઓ પ્રવાસના શોખીન, રમત ગમતમાં રસ લેનાર ખેલાડી, રાષ્ટ્રોત્થતિમાં ધ્યાન આપનાર, ગરીબોપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અને તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરનાર છે.

રાજા એડવર્ડે ન્હાનપણથીજ નૌકાસૈન્યમાં શિક્ષણની શરૂઆત કરી અને તે શિક્ષણ ૨૦ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પૂરું કર્યું. યુવરાજ હતા તેજ સમયે તેણે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે ફ્રાન્સમાં સેનાના અધિકારી તરીકે અને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં નૌકાસૈન્યના અધિકારી તરીકે કામ કર્યું અને યુદ્ધ શરૂ થતાંજ ઇંગ્લેન્ડ, સુડાન અને ઇટલી વગેરે દેશોમાં પોતે ફરી આવ્યા.

તેઓ પ્રવાસના ઘણા જ શોખીન છે. મહાયુદ્ધ પૂરું થયા પછી જુદા જુદા દેશોની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાના હેતુથી તેમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-માંના કેનેડા, ન્યૂઝીલેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, એડન, જાબાલ્પુર, હિંદુસ્તાન, હાંગકાંગ, દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા અને તે જ પ્રમાણે ફ્રાન્સ, જર્મની, નોર્વે, જાપાન, દક્ષિણ અમેરિકા, ઇટલી વગેરે પરદેશોમાં મુસાફરી કરીને ત્યાંની સ્થિતિ જોઈ છે. તેમાંના કેટલાક દેશોની મુસાફરી તેમણે વિમાન માર્ગે કરી છે.

બેલ્જિયમની રાજ્યધાની બ્રુસેલ્સમાં મહાયુદ્ધમાં મરણ પામેલા વીરોનું સ્મારક ઉભું કરવાનો સમારંભ પણ તેમને જ હસ્તે કરવામાં આવ્યો. તે જ

પ્રમાણે ૧૯૨૪ માં વિખલડનમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું મોટું ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન પણ તેમની જ દેખરેખ નીચે ભરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૩૨ માં બ્રિટિશ વેપારમાં વધારો થાય તે માટે તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા.

ખાણામાં કામ કરતા મજૂરો, ખેડારો અને ગરીબ વર્ગ પ્રત્યે તેમને વિશેષ સહાનુભૂતિ છે. એ વર્ગની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવા માટે તેમણે કાલસાની ખાણો અને ગરીબોના રહેઠાણોની ખાસ મુલાકાતો લીધી છે અને તેમની સાથે ચર્ચા પણ કરી છે.

રાજા એડવર્ડ સરસ વક્તા છે. ઠંકઠંકાણે ભાષણો આપી તેમણે યુવાનો આગળ ઉચ્ચ આદર્શો મુક્યા છે શિસ્ત, સહકાર અને મિત્રતા એ ત્રણ ગુણ હોય તો યુવાનોની ઉન્નતિ થશે જ એમ તેમણે એક ભાષણ પ્રસંગે કહ્યું છે. તેમને આગસ પ્રત્યે સખ્ત અણુગમો છે. તેમણે એક પ્રસંગે એવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા કે “હું શ્રીમંત હોઈશ પણ આગસુ તો નથી જ.”

રાજા એડવર્ડ રમતગમતના શોખીન છે અને તેમનામાં ખેલાડીનો જુસ્સો છે. શિકાર, પોલો, ગોલ્ફ તેમની માનીતી રમતો છે. તેઓ બધા સાથે હળી મળીને વર્તે છે, અને તેને લીધે તેમને માટે બધાને પ્રેમ અને આદરની લાગણી છે.

આઠમા એડવર્ડનો રાજ્યત્યાગ, ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ :—

આઠમા એડવર્ડ પરણેલા ન હતા. એમનો એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર હતો અને તે સંબંધી જરૂરી કાયદો પાર્લમેન્ટમાં પસાર થવો શક્ય છે કે કેમ તે બાબતમાં તેમણે મુખ્ય પ્રધાન ઑલ્ડવિનની સલાહ લીધી. ઑલ્ડવિને પોતાની કેબિનેટમાંના સહકારીઓ, વિરોધ પક્ષના નેતાઓ અને તેજ પ્રમાણે સંસ્થાનોના મુખ્ય પ્રધાનોના પણ અભિપ્રાય લીધા. પણ રાજા એડવર્ડ સુચવેલી સ્ત્રી સાથેનાં લગ્નની બાબતમાં જરૂરી કાયદો પસાર કરી શકાય નહીં એમ ઑલ્ડવિને રાજા એડવર્ડને કહ્યું. તે વખતે રાજા એડવર્ડ સમક્ષ બે માર્ગ હતા; એટલે કે કાં તો પસંદ કરેલી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું નહિ અથવા તો રાજ્યત્યાગ કરીને પછી તેની સાથે લગ્ન કરવું. આ બાબતમાં તેમણે બધા પ્રશ્નોનો શાંતિપૂર્વક વિચાર કર્યો અને રાજ્યત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ ને રોજ રાજ્યત્યાગ કર્યો અને રાજ્યકાર-ભારતા બધા સૂત્રો પોતાના નાના ભાઈ એલ્બર્ટ જ્યોર્જના હાથમાં સુપ્રત

પ્રી, અને તેમની તેમજ રાજ્યકુટુંબના માણસોની અને ખીજા નાગરિકોની મળ વિદાય લઈ ઇંગ્લંડથી ફ્રાન્સ ગયા.

રાજ્યત્યાગ કરવાનો ૮ મા એડવર્ડનો વિચાર ચાલુ હતો ત્યારે બધી ઊંજ પ્રજાએ પણ આ કઠણ પ્રસંગે ભાવનાવશ ન થતાં આદરપૂર્વક રાજ્યત્યાગના પ્રસંગને યોગ્ય વર્તન દાખવ્યું અને પોતાની શિસ્ત આખા ગતને દેખાડી.

પ્રકરણ ૨૮ મું

—:૦:—

છટ્ટા જયોર્જ

જન્મ-૧૪ જુન ૧૮૯૫, રાજ્યારોહણ (૪૨ વર્ષે)

૧૨ ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ થી

બાળપણ અને શિક્ષણ :—છટ્ટા જયોર્જનો જન્મ ૧૪ જુન

૧૮૯૫ ને રોજ થયે હતો. તેમનું આખું નામ એલ્બર્ટ ફ્રેડરિક આર્થઃ જયોર્જ છે. તેમના મોટા ભાઈ એડવર્ડ તેમને કરતાં માત્ર એક જ વર્ષ મોટા હતા અને તેમને નાની બહેન મેરી પણ માત્ર એક જ વર્ષ નાના હતી. એ ભાંડુઓ, સાધા રણ રીતે સમોવડીઅ હોવાથી તેમનું બાળપણ એકબીજાના સહવાસમાં ઘણા જ આનંદમાં ગર હતું. જયોર્જનું નાન પણથી જ ચંત્રવિદ્યાપ્રત્ન વલણ દેખાતું હતું. ૨૫

બાદશાહ છટ્ટા જયોર્જ—

ફાટો-ઝોરેથી લિલિંગ.

વાની મોટરો અને આગગાડીઓ તુટે અથવા ભાંગે તો તે પોતે જ સમારવાન ઇચ્છા તેમને થતી અને તેમાં તેમને ઉત્તેજન મળે તે માટે તેમના રહેઠાણના પાસે તેમના ઉપયોગ માટે એક નાનું કારખાનું પણ બોડી દેવામાં આવ્યું હતું.

જયોર્જ ૧૨ વર્ષના હતા ત્યારથી જ તેમને ઘોડાપર બેસવું, શિક્ષા કરવો વગેરે બાબતોનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું અને ૧૪ મે વ તેમને ઑસ્ટ્રોબોર્નની નાવિકાની શાળામાં અને ૧૬ મે વર્ષે ડાર્ટ માઉથન

નૌકાસૈન્યની કૉલેજમાં નાવિક વિદ્યાનું શિક્ષણ લેવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં હતા ત્યારે પોતાના ખીજા સહાધ્યાયાઓ સાથે સમોવડીઆ તરીકે જ વર્તવું પડતું. જ્યોર્જની તખીઅત નાનપણથી જ સારી નહોતી અને પેટમાંના વિકારને લીધે ઘણું વખત તેઓ માંદા રહેતા. આ કારણથી સને ૧૯૧૫ અને ૧૯૨૭ માં તેમના પર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી હતી અને તે પછી માત્ર તેમની તખીઅત સુધરી. પણ આગખોટપરની હવા તેમને અનુકૂળ ન આવતી હોવાથી તેમણે વૈમાનિક વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું. પછી આગળ અભ્યાસ માટે ૧૯૧૯ માં તેઓ કેમ્બ્રિજ ગયા અને ત્યાંના વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો અને ટેનિસની રમતમાં પણ પ્રવીણતા મેળવી. વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણને લીધે તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ વધારે વિશાળ બન્યું.

જ્યોર્જનું લગ્ન—૧૯૨૩ ના એપ્રિલમાં જ્યોર્જનું લગ્ન સ્કૉટલૅન્ડ-માંના સરદાર સ્ટ્રેથમોઅરની કન્યા ઇલિઝાબેથની સાથે થયું. લગ્ન વખતે ઇલિઝાબેથની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી. એ લગ્નથી તેમને ૧૯૨૬ માં ઇલિઝાબેથ અને ૧૯૩૦ માં માર્ગારેટ નામની બે પુત્રીઓ થઈ.

રાજા જ્યોર્જ કરેલી મુસાફરીઓ :—રાજા જ્યોર્જ સાંત્રાજ્ય-માંના દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં અને યુરોપમાં પ્રવાસ કરેલો હોવાથી તેમને જુદા જુદા સ્થળોની પ્રત્યક્ષ માહિતી છે. ૧૯૧૩ માં તેમણે વેસ્ટ ઇન્ડીઝ અને કૅનેડાની સફર કરી, ૧૯૧૬ માં કૉલિંગવુડ વહાણપર ખીજા દરજ્જાના અધિકારી તરીકે તેમની નીમણૂક થઈ અને તેથી તે વખતે થએલા યુદ્ધમાં તેમને ભાગ લેવો પડ્યો. ૧૯૨૪ માં તેમણે ઉત્તર આયર્લૅન્ડ, ૧૯૨૮ માં જર્મની, ૧૯૩૦-૩૧ માં સાંત્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોમાં મુસાફરી કરી છે.

સાર્વજનિક અને લોકોપયોગી કામનો શોખ :—રાજા જ્યોર્જનું નાનપણથી જ યાંત્રિક અને ઔદ્યોગિક આખતોમાં ધ્યાન હતું. ૧૯૨૧ માં ઔદ્યોગિક હિતવર્ધક મંડળના અને ૧૯૨૪-૨૫ માં વેબ્બે પ્રદર્શનના તેઓ પ્રમુખ હતા. અને ૧૯૩૬ માં પાંચમા જ્યોર્જના રૌપ્ય-મહોત્સવના મંત્રી તરીકે તેમણે કામ કર્યું હતું.

ખાણોમાંના મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ પણ તેમનું ધ્યાન છે અને તેને લીધે જ્યારે તેઓ કોઈ ખાણની મુલાકાત લેતા ત્યારે ત્યાંના

મજૂરોની સ્થિતિસંબંધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવતા. મજૂરોની જેમ નાના બાળકો તરફ પણ તેમનું ધ્યાન રહેતું. ગરીબોનાં બાળકો તેમ જ શ્રીમંત અંગે ઉપલા વર્ગના બાળકોને એકત્ર એકબીજાના સહવાસમાં લાવીને તેમને એકબીજાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય અને પરસ્પર હેતુ વધે અને તેથી રાષ્ટ્ર કાયદો થાય એમ લાગવાથી ૧૯૨૧ માં તેમણે જુદા જુદા વર્ગોના બાળકોને મેળો (કંપ) કર્યો અને તેમાં પોતે ભાગ લીધો. ત્યારપછી આવા બાળકોના મેળો અવારનવાર ભરાવ્યા. રાજ થયા પછી પણ તેમણે ઑગસ્ટ ૧૯૩૭ ન પહેલા અઠવાડીયામાં એવા મેળોવડાની મુલાકાત લીધી અને એક દિવસ તેઓ બાળકો સાથે રહ્યા.

જ્યૉર્જને રાજ્યપદ અને રાજ્યારોહણ :—જ્યૉર્જ પાંચમ જ્યૉર્જના બીજા પુત્ર હોવાથી પોતાને રાજ્યપદ મળશે એવી તેમને જરા પણ કલ્પના નહોતી. પણ ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ માં એકાએક નવી પરિસ્થિતિ ઉપત્ત થવાથી અને રાજ એડવર્ડે રાજીનામું આપવાથી ૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ ના રોજ તેમને રાજ્યપદ મળ્યું.

રાજ્યારોહણ સમારંભ માત્ર મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. સમારંભ તા. ૧૨ મી મે ૧૯૩૭ ને દિવસે લંડન શહેરમાં વેસ્ટમિનિસ્ટર એબીમાં મોટા દમામથી ઉજવવામાં આવ્યો. આ સમારંભમાં જગતના મુખ્ય રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ, ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના જુદા જુદા સ્વરાજ્ય ભોગવત સંસ્થાનોના અને હિંદના પ્રતિનિધિઓ અને ઘણા રાજ્યો હાજર હતા.

સામ્રાજ્ય પરિષદ :—૧૪ મી મે ૧૯૩૭ ને દિવસે મુખ્ય પ્રધાન બૉલ્ડવિનના પ્રમુખપણા નીચે ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરાઈ. આ પરિષદમાં આયર્લેન્ડ સિવાય ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાં સ્થાન ભોગવતાં સંસ્થાનોએ અને હિંદ પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. આ પરિષદનું કાર્ય લગભગ એક મહિના સુધી ચાલ્યું હતું. દરમિયાન બૉલ્ડવિને મુખ્ય પ્રધાન પદનું રાજીનામું આપવાથી નવા મુખ્ય પ્રધાન નેવિલ ચેમ્બરલેનના પ્રમુખપણ નીચે કાર્ય ચાલ્યું હતું. હમણા જગતના બધાં મુખ્ય રાજ્યો પોતાના લશ્કર નૌકાસૈન્ય, વૈમાનિક દળો અને યુદ્ધસામગ્રી વધારી રહ્યા છે તેથી સામ્રાજ્ય સંરક્ષણની યોજના, પરદેશી રાજ્યો સાથેની રાજનીતિ, સામ્રાજ્યના બંધ રણના પ્રશ્નો, વેપાર અને માલની લાવજી મોટેના માર્ગ વગેરે પ્રશ્નો

આ પરિષદમાં ચર્ચા થઈ અને જગતમાં શાંતિ રહે તે માટે યુદ્ધોપયોગી સાહિત્ય અને નૌકાસૈન્યના નિયમન માટે બીજા રાજ્યોને સમજાવવા અને સાત્રાજ્યના રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવા એમ હતું.

બૉલ્ડવિનનું રાજીનામું:—ઇંગ્લંડના મુખ્ય પ્રધાન બૉલ્ડવિને રાજ્યારોહણ સમારંભ પૂરો થયા પછી મુખ્ય પ્રધાનની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવાનું ધણા મહિના પહેલાં નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે ૨૮ મી મે ૧૯૩૭ ને દિવસે તેમણે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું. બૉલ્ડવિન ૧૯૩૫ થી ત્રીજી વખત મુખ્ય પ્રધાન હતા. તે પહેલાં ૧૯૨૩-૨૪ માં પહેલી વખત અને ૧૯૨૪-૨૯ સુધી બીજી વખત તેઓ મુખ્ય પ્રધાન હતા. તેઓ પહેલા ૧૯૦૮ માં કૉંગ્રેસવેટિવ પક્ષ તરફથી આમની સભાના સભાસદ થયા. લૉર્ડ ડે જ્યોર્જના રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળમાં ૧૯૧૭ માં તેમણે વેપાર-વિષયક બૉલ્ડના પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું હતું. બોનર લૉના પ્રધાનમંડળમાં તેમને ખજાનચીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બોનર લૉના મરણ પછી ૧૯૨૪ માં તેઓ મુખ્ય પ્રધાન થયા. ૧૯૨૩ માં અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોને ભરપાઈ કરવાના દેવાનો પ્રશ્ન, ૧૯૨૪ માં બ્રિટિશ સાત્રાજ્યના દેશોને વેપારી બાબતોમાં એક બીજાને સગવડો આપવાનો પ્રશ્ન, ૧૯૨૫ માં સાર્વત્રિક હડતાળ, ૧૯૩૫-૩૬ માં ઇટલી અને એથિસિનીઆનું યુદ્ધ અને રાષ્ટ્રસંઘનું તે બાબતનું ધોરણ, સ્પેનમાંનો આંતરવિગ્રહ અને તે યુદ્ધની ચિનગારી આખા યુરોપમાં ન ફેલાય તે માટે અને બીજાં રાજ્યો આ બાબતમાં તટસ્થ રહે તે માટે ઇંગ્લંડનો પ્રયત્ન, ૧૯૩૫-૩૬ ના ડિસેંબરમાં આઠમા એડવર્ડનો ગાદીત્યાગ વગેરે જુદા જુદા મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો નિકાલ તેમને કરવો પડ્યો. આ પ્રશ્નોસંબંધી અને કટોકટીને સમયે તેમણે કરેલા કામને માટે તેઓ બધા પક્ષના લોકોનાં માનને પાત્ર થયા હતા અને લોકોના મનમાં તેમને માટે પ્રેમ હતા. અને એવીજ પરિસ્થિતિમાં પોતે હોવા છતાં તેમણે તા. ૨૮ મી મે ૧૯૩૭ ને રાજ મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપી પોતે સેવાનિવૃત્ત થયા. બૉલ્ડવિને રાજીનામું આપ્યા પછી તેમને છટ્ટા જ્યોર્જ ઉમરાવપદ આપ્યું.

નેવિલ એબરલેનનું પ્રધાનમંડળ—૨૮ મી મે ૧૯૩૭ થી:—
બૉલ્ડવિને રાજીનામું આપ્યા પછી રાજા છટ્ટા જ્યોર્જ ૨૮ મી મે

૧૯૩૭ ને દિવસે તે વખતના કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષના ખજાનચી નેવિઃ ચેમ્બરલેનને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા અને તેમને પ્રધાનમંડળ બનાવવા કહ્યું. ચેમ્બરલેને પ્રધાનમંડળ રચ્યું. તેમાં ૨૧ પ્રધાનો છે—૧૧ કૉન્ઝરવેટિવ, ૪ રાષ્ટ્રીય લિબરલ અને ૨ રાષ્ટ્રીય મજૂર પક્ષના છે. આ પ્રધાનમંડળમાં બીજા પક્ષોના પણ પ્રધાનો હોવાથી આ પ્રધાનમંડળને રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રધાનમંડળમાં સર્જન સાધ્મિન ખજાનચી, સર સેમ્યુઅલ હોઅર ગૃહમંત્રી, એનથન એડન પરદેશ મંત્રી, ડૉક્ટર ફૂપર નૌકાસૈન્યના મંત્રી, હોઅર બેલીશ યુદ્ધમંત્રી, લૉર્ડ સ્વીન્ટન વિમાન મંત્રી, સર થોમસ ઇન્સ્કિપ સંરક્ષણ મંત્રી, માલકર મેક્ડોનલ્ડ સંસ્થાનમંત્રી, અને લૉર્ડ ઝેટલંડ ભારત મંત્રી વગેરે પ્રધાનો છે.

સારાંશ

પાંચમા જ્યોર્જ (૧૯૧૦ થી)

જ્યોર્જની કારકિર્દીના પ્રધાનમંડળો—

૧૯૧૦-૧૯૧૫ ઍસ્કિવથનું લિબરલ પ્રધાનમંડળ.

૧૯૧૫-૧૯૧૬ ઍસ્કિવથનું રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ (મહાયુદ્ધની શરૂઆત)

૧૯૧૬-૧૯૨૨ લૉર્ડ ઝેટલંડ જ્યોર્જનું રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ (મહાયુદ્ધ અને સલાહ)

૧૯૨૨-૧૯૨૩ બૉનર લૉનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ.

૧૯૨૩-૧૯૨૪ બૉલ્ડવિનનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ.

૧૯૨૪ (જન્યુઆરીથી અક્ટોબર) રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડનું મજૂર પ્રધાનમંડળ

૧૯૨૪-૧૯૨૬ બૉલ્ડવિનનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ.

૧૯૨૬-૧૯૩૧ રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડનું મજૂર પ્રધાનમંડળ.

૧૯૩૧ થી ચાલુ રૅમ્સે મેક્ડોનલ્ડનું રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ.

અંતસ્થ સુધારા—

પાર્લિમેન્ટ બાબતના કાયદા :—

(૧) પાર્લિમેન્ટરી એક્ટ (૧૯૧૧). પાર્લિમેન્ટની મુદત પાંચ વર્ષની. ઉમરાવોની સભાની સત્તા કમી થઈ.

- (૨) રેપ્રીઝેન્ટેટિવ ઑફ પીપલ્સ ઍક્ટ (૧૯૧૮). ગરીબ વર્ગના લોકને, સૈનિકોને, ખલાસીઓને અને ૩૦ વર્ષથી મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને મતાધિકાર. ૧૯૨૮ માં ૨૧ વર્ષની ઉંમરની સ્ત્રીઓને મતાધિકાર.

સામ્રાજ્યના બીજા દેશોસંબંધે કાયદા :—

- ૧૯૧૯ હિંદુસ્તાનની રાજ્યઘટનાનો કાયદો. પ્રાંતોમાં કેટલીક બાબતના ખાતામાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ.
૧૯૨૨ દક્ષિણ આયર્લેન્ડની રાજ્યઘટના સંબંધે કાયદો. આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટની સ્થાપના.
૧૯૨૨ ઈંગ્લેન્ડ સ્વાતંત્ર્ય.

બીજા બાબતો :—

- (૧) ૧૯૨૦ જાન્યુઆરી—રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના
(૨) સાર્વત્રિક હડતાલ (૧૯૨૬). વેપારમાં મંદી, બેકારી અને મોંઘવારીને લીધે દેશમાં ધાંધલ; ખાણના મજૂરોની હડતાલ. તેમાં બીજા ધંધાના મજૂરસંઘોની સામેલગીરી એટલે સામાન્ય હડતાલ.
(૩) નૌકાસૈન્યો ઓછાં કરવા માટે મોટાં રાજ્યોની પરિષદો—
૧૯૨૧ માં વૉશિંગ્ટનમાં અને ૧૯૩૦ માં લંડનમાં.

મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) :—

કારણો :

- (૧) યુરોપમાં બે સંઘની સ્થાપના અને તેમની વચ્ચે સ્પર્ધા.
(અ) જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને હિટલી.
(બ) ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઇંગ્લંડ.
(૨) ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે વેર.
(૩) ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્ય, નૌકાબળ અને વેપાર માટે જર્મનીની અદ્યોષાઈ.
(૪) બાલ્કન દ્વીપકલ્પને પોતાના તાબામાં લેવા માટે ઑસ્ટ્રિયા અને રશિયા વચ્ચે સ્પર્ધા. ઑસ્ટ્રિયા તરફ સર્વિઆનો વિરોધ. ઑસ્ટ્રિયાના યુવરાજનું ઑસિનિઆમાં ખૂન અને તે ખૂનમાં

- (૨) રશિયન સૈન્યોની ઑસ્ટ્રિયા-હંગરીપર સવારી. પણ જનરલ મેકેનસેને એ સૈન્યનો પરાજય કર્યો (૧૯૧૫-૧૬). રશિયામાં રાજ્યક્રાન્તિ (૧૯૧૭), અને રશિયા શત્રુ સાથે સલાહ કરી યુદ્ધમાંથી નીકળી ગયું (૧૯૧૮).
- (૩) ડાર્ડેનલ્સને રસ્તે રશિયાને મદદ કરવાનો ઇંગ્લંડનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન (૧૯૧૫-૧૬).
- (૪) સ્વેડનની નહેર અને ઇજિપ્ટપર સવારી કરવાના પ્રયત્નમાં ટર્કી ફાળ્યું નહિ (૧૯૧૫ અને ૧૬). ઇંગ્લંડે હિંદી સૈન્યની મદદથી ટર્કીનું મેસોપોટોમિયા (ઇરાક) અને પેલેસ્ટાઈન પ્રાંતો જીતી લીધા (૧૯૧૭).

બીજે ઠેકાણું:—(૧) જર્મનીના આફ્રિકામાંના સંસ્થાનો બ્રિટિશ સંસ્થાનવાસીઓએ અને ઇંગ્લંડે જીતી લીધાં. (૨) પેસિફિક સમુદ્રમાંના જર્મન થાણાં જાપાને જીતી લીધાં.

સમુદ્રઉપર અને વૈમાનિક યુદ્ધપ્રસંગ—

- (૧) ઇંગ્લંડના વેપારને નુકસાન કરવા માટે જર્મનીએ ઇંગ્લંડના વહાણોઉપર ‘ સબમરીન ’ થી હુમલા કરવા માંડ્યા (૧૯૧૫); પણ તેથી તટસ્થ રાજ્યોને ત્રાસ થવા લાગ્યો તેથી અમેરિકા જર્મનીવિરુદ્ધ મિત્રરાજ્યોની મદદે લડાઈમાં ઉતર્યું (૧૯૧૭).
- (૨) જટલંડની દરીઆઈ લડાઈમાં (૧૯૧૬) જર્મન નૌકાસૈન્યની નાસભાગ.

- (૩) જર્મન વિમાનોમાંથી ઇંગ્લંડપર બૉમ્બનો મારો, પણ બ્રિટિશ તોપોએ જર્મન વિમાનોનો નાશ કર્યો.

વર્સેલ્સની સંધિ, ૨૮ મી જૂન ૧૯૧૯—૧૧ મી નવેમ્બરને રોજ મહા-યુદ્ધ તહફૂય, અને વર્સેલ્સમાં ૨૮ મી જૂન ૧૯૧૯ ને રોજ સલાહ. સલાહથી ફ્રાન્સને જર્મની તરફથી ઍલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંતો અને ખંડણીની મોટી રકમ મળી. જર્મનીનું નૌકાસૈન્ય મિત્રરાજ્યોના કબજામાં. જર્મનીના આફ્રિકામાંનાં સંસ્થાનો અને ટર્કીના મેસોપોટોમિયા (ઇરાક) કેટલાંક વર્ષો સુધી ઇંગ્લંડના તાબામાં.

પ્રકરણ ૨૯ મું

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ :—છેલ્લા ચાર સાડાચાર સૈકામાં ઇંગ્લંડે પાંચે ખંડમાં મોટા મોટા પ્રદેશો પોતાના તાબામાં આણ્યા છે અને તેથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઘણું વિશાળ થયું છે. દુનીઆના લગભગ ચોથા ભાગપર એ સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું છે. તેમ જ દુનીઆની વસ્તીનો લગભગ $\frac{1}{4}$ ભાગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહે છે. એ સામ્રાજ્યની વસ્તી ૪૮ કરોડની છે, તેમાં શુમારે ૭ કરોડ યુરોપીઅન અને ગોરા લોકો છે. આફ્રીના ૪૧ કરોડમાં કાળા, પીળા, તપખીરિયા વગેરે રંગના લોકો છે. તેમાં એકલા હિંદુસ્તાનમાં જ ૩૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે. વળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જાત જાતના ધર્મના લોક પણ રહે છે, તેથી તેમની સંસ્કૃતિ, તેમનાં આચારવિચાર અને તેમની રહેણીકરણીમાં પણ ઘણો ફેર મલમ પડે છે. પાંચે ખંડમાં પ્રસરેલા આ મોટા સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે ઇંગ્લંડે મોટું નૌકાસૈન્ય રાખ્યું છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, સામર્થ્ય અને સંપત્તિની બાબતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય દુનીઆમાં આજપર્યંત થઈ ગયેલાં કે આજે હયાત હોય એવાં કોઈ પણ સામ્રાજ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનો અને દેશોસાથે ઇંગ્લંડનો સંબંધ :—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આવેલા જુદા જુદા દેશોની રાજ્ય-ઘટનામાં ત્યાંના રાજ્યકારભારની પદ્ધતિમાં અને તેના બ્રિટિશ સાથેના સંબંધમાં ઘણો ફેર છે. કેટલાક દેશોને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે સ્વરાજ્યનો અધિકાર (Self Government) આપ્યો છે એટલે ત્યાંની અંતર્ય બાબતની સર્વ વ્યવસ્થા ત્યાંના લોકોને સોંપવામાં આવી છે. કેટલાક દેશોને થોડો અધિકાર છે, ત્યારે કેટલાક દેશોને મુદ્દલ અધિકાર મળ્યો નથી, અને તે દેશોની વ્યવસ્થા ઇંગ્લંડ કરે છે. કેટલાક દેશો ઇંગ્લંડના રક્ષણ નીચે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોની રાજ્યપદ્ધતિમાં આવો તફાવત છે, તો પણ તે બધા દેશોપર (૧)

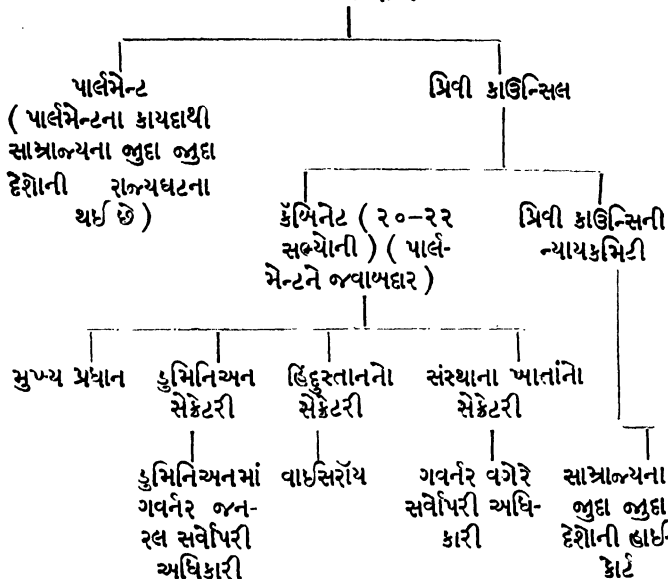
ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટ, (૨) ઇંગ્લંડની કૅબિનેટ (પ્રધાનમંડળ) અને (૩) ઇંગ્લંડની ન્યાયકોર્ટની સત્તા એક સરખી પ્રવર્તે છે. જુદા જુદા દેશોની રાજ્યકક્ષાના ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટના કાયદાથી હરાવવામાં આવી છે. ઇંગ્લંડની કૅબિનેટની સલાહ પ્રમાણે સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશો ઉપર અધિકાર ચલાવવા ગવર્નર-જનરલ, વાઈસરૉય, ગવર્નર, હાઈ કમિશનર, એજન્ટ વગેરે મોટા મોટા અધિકારીઓ ઇંગ્લંડનો રાજા નીમે છે, અને ઇંગ્લંડની કૅબિનેટના હુમિનિઅન સેક્રેટરી, સંસ્થાન ખાતાનો સેક્રેટરી અને હિંદુસ્તાન ખાતાનો સેક્રેટરી-પ્રધાનો સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોના રાજ્યકારભાર પર દેખરેખ રાખે છે. તેને જ ઇંગ્લંડની પ્રિવી કાઉન્સિલની ન્યાયકમિટી (Judicial Committee of the Privy Council) સામ્રાજ્યમાંના બધા દેશોની હાઈકોર્ટની ઉપરી છે, અને એ બધી હાઈકોર્ટના ફેસલા ઉપર એ ન્યાયકમિટીને અપીલ કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડનો રાજા સામ્રાજ્યના બધા દેશોનો રાજા કે મહારાજા છે, અને ઇંગ્લંડનો યુનિઅન જૅક સામ્રાજ્યના બધા દેશોનું નિશાન છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોપર ઇંગ્લંડના રાજાએ નીમેલા ગવર્નર-જનરલ વગેરે અધિકારીઓ ઇંગ્લંડના રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે અને દેશના સૌથી ઉપરી કારભારી અમલદાર તરીકે રાજ્યકારભાર ચલાવે છે. તે ઇંગ્લંડના રાજાનો પ્રતિનિધિ હોવાને લીધે તેને સંસ્થાનના અંતસ્થ કારભાર ઉપરાંત બીજી બાબતોમાં ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળના તંત્રપ્રમાણે ચાલવું પડે છે, અને દેશમાં સૌથી ઉપરી કારભારી અમલદાર હોવાને લીધે અંતસ્થ કારભારની બાબતમાં તે દેશની ધારાસભાએ કરેલા કાયદા અમલમાં મૂકવા પડે છે.

જે સંસ્થાનોને સ્વરાજ્યનો અધિકાર મળ્યો છે તેઓ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે પોતાનું વેપારી બાબતનું ધોરણ હરાવી શકે છે, અને પરદેશથી કે સામ્રાજ્યના બીજા કોઈ દેશમાંથી આવતા વેપારી માલ-પર પોતાની મરજીપ્રમાણે જકાત મૂકી શકે છે કે માફ કરી શકે છે. પણ સામ્રાજ્યના કોઈ પણ દેશને રાજ્યદ્વારી બાબત સંબંધમાં કોઈ પણ પરરાજ્યસાથે સીધો વહેવાર રાખવાનો અધિકાર નથી.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા

ઇંગ્લંડનો રાજ

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશો અને તેમને મળેલા અધિ-

કાર :—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના જુદા જુદા દેશોને જે જે પ્રકારના અધિકાર મળેલા છે તે પ્રકાર પ્રમાણે તેમના (૧) કુમિનિઅનો, (૨) તાબાના દેશો, (૩) કાઉન કૉલોનીઓ અને (૪) રક્ષિત રાજ્યો (Protected States) એવા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) કુમિનિઅનો.—ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટે કેટલાંક સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય (Self-Government) આપ્યું છે, તેથી ત્યાંના અંતર્ય કારભાર સંબંધે કાયદા કરવાનો અધિકાર ત્યાંની લોકનિયુક્ત ધારાસભાને છે. એ ધારાસભાને જવાબદાર કારભારીમંડળ (Cabinet) ત્યાં રાજકારભાર ચલાવે છે. એવાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો કુમિનિઅન (Dominion) કહેવાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંનાં

૧) હુમિનિઅનો રાષ્ટ્રસંઘના સભાસદ છે. તેમ જ સામ્રાજ્યના આર્થિક
૧) વેપારી પ્રશ્નોસંબંધે એક સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરવામાં આવે
અને એ પરિષદમાં હુમિનિઅનના મુખ્ય પ્રધાન બ્રિટિશ કૅબિનેટના
નિધિઓની સાથે સરખી પંક્તિએ બેસે છે. હાલ બ્રિટિશ સામ્રા-
ના (૧) કેનેડા, (૨) ઑસ્ટ્રેલિઆ, (૩) ન્યૂઝીલૅન્ડ, (૪)
જી આફ્રિકા, (૫) દક્ષિણ આયર્લૅન્ડ, અને (૬) ન્યૂ ફાઉન્ડલૅન્ડ
હુમિનિઅનો કહેવાય છે.

(૨) તાબાનો દેશ-હિંદુસ્તાન:—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં
સ્તાન વસ્તી, વિસ્તાર, વેપાર અને પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી
કૃતિની દૃષ્ટિએ જોતાં ઘણી મહત્તાવાળો છે, અને તેથી તે “ બ્રિટિશ
ટમાં સૌથી ચળકતો હીરો ” કહેવાય છે. ઉપર કહેલા દેશોની માફક
૧) સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, પણ ૧૯૧૯ ના કાયદાથી હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્યને
૧) મુકાયું છે, કેમકે પ્રાંતિક સરકારના કારભારનાં કેટલાંક ખાતાંમાં
બાબદારીનું તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના
નિઅનોની માફક પોતાને પણ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે અને સામ્રા-
માં પોતાનો દરજ્જો પણ તે દેશો જેટલો જ (Dominion
status) થાય એ હિંદુસ્તાનની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે, અને તે ધ્યાનમાં
ને જ્યારે જ્યારે સામ્રાજ્યના બધા દેશોની પરિષદ ભરાય છે ત્યારે
૧) બેઠકમાં હિંદુસ્તાનને પણ બોલાવવામાં આવે છે. તેમ જ એક
ત્ર રાજ્યવ્યક્તિ તરીકે રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થામાં પણ હિંદુસ્તાન
ભાગ લે છે.

(૩) કાઉન કૅલોનીઓ (સંસ્થાનો)—એ ઉપરાંત બ્રિટિશ
પ્રાજ્યના ઘણા નાના મોટા દેશો કાઉન કૅલોની કહેવાય છે. એવાં
થાનો પૈકી કેટલાકમાં સરકારે નીમેલા અને લોકે ચંટેલા સભાસદો-
ની ધારાસભાઓ છે અને ત્યાંના લોકને કાઈ કાઈ બાબતમાં થોડો
ધિકાર પણ આપવામાં આવ્યો છે. કેટલેક ઠેકાણે એવી ધારાસભાઓ
ન. (૧) અમેરિકામાં—બ્રિટિશ હાંકુરાસ, બ્રિટિશ ગાયાના,
પ્રમા, જમૈકા, બારબેડોઝ, લીવર્ડ બેટો, વિંડવર્ડ ટાપુઓ, ટ્રિનિદાદ,
મેગા અને ફૅકલૅન્ડ દ્વીપ; (૨) ઑસ્ટ્રેલેશિઆમાં—બ્રિટિશ ન્યૂ ગીની;

(૩) એશિયામાં—સીલોન, સ્ટ્રેટ્સ સેટલમેંટ્સ, મૉરિશિઅસ, બ્રિટિશ બોર્નીઓ, હાંગકોંગ અને ફિન્જીનો બેટ; (૪) આફ્રિકામાં—બાસુટો લાંડ, હોંડેશિઆ, ગંબિઆ, સીએરા લીઓન, ગોલ્ડ કોસ્ટ, કેનીઆ, બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકા અને સેંટ હેલીના; (૫) યુરોપમાં—જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા અને સાઇપ્રસ; એ બધાં ઠેકાણાં કાઉન કોલોનીઓ કહેવાય છે.

(૪) રક્ષિત રાજ્યો :—આ જાતના સંસ્થાનોને અંતસ્થ બાબતમાં ઘણી સ્વતંત્રતા છે, પણ તેમની પરદેશી રાજ્યનીતિ પૂર્ણપણે ઇંગ્લંડના હાથમાં છે. રક્ષિત રાજ્યો બે પ્રકારના છે. (૧) અગાઉ કેટલાક દેશોમાં અંધાધુંધી અને ગેરવ્યવસ્થા ચાલતાં હોવાને લીધે ઇંગ્લંડે તેને પોતાના રક્ષણ નીચે લીધા અને તેમને કાઉન કોલોનીઓ એવું નામ આપ્યું. એ રાજ્યોમાંના આફ્રિકામાં ઉત્તર હોંડેશિઆ, બેચૂઆના લાંડ, સ્વાઝીલાંડ, નાઇજીરિઆ, યુગાંડા, ઝાંઝીબાર, ન્યાસાલાંડ અને સોમાલીલાંડ, અને (૨) એશિયા ખંડમાં બ્રિટિશ બોર્નીઓ, વાઇ-હાઇ-વાઇ અને મલાયા સંસ્થાનોનો સંઘ છે.

ઇંગ્લંડની દેખરેખતળે મૂકાયલા દેશો (Mandated Territories) :—એ ઉપરાંત હાલમાં મહાયુદ્ધ પછી ટર્કીના મેસોપોટેમિઆ (ધરાક) અને પેલેસ્ટાઇન, અને જર્મનીના જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકા (ટંગાનિકા) અને જર્મન વેસ્ટ આફ્રિકા નામના વિશાળ પ્રદેશો રાષ્ટ્રસંઘે કેટલાક કાળ માટે ઇંગ્લંડની દેખરેખ નીચે મૂક્યા છે.

સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો સમક્ષ પ્રશ્ન :—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંનાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોને અંતસ્થ બાબતમાં પૂર્ણ અધિકાર છે, તોપણ સામ્રાજ્ય સંબંધમાં અને પરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં ઇંગ્લંડની કેબિનેટ જે ધોરણે ઠરાવે તેમાં અમારો પણ હાથ હોવો જોઈએ એવું તેમનું કહેવું છે. ૧૯૨૬ ની સાલમાં ભરાયલી સામ્રાજ્યની પરિષદનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં ‘ઇંગ્લંડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વસત્તાક સંસ્થાનોનો (ડોમિનિઅનો) દરજ્જો સરખો છે’ એવું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમને ઇંગ્લંડના રાજાના નેતૃત્વ નીચે ‘સમાન દરજ્જાના બ્રિટિશ રાજ્યોનો સંઘ’

(British Commonwealth of Nations) કહેવામાં આવ્યાં છે.

ત્યારપછી ૧૯૩૦ માં ભરાયેલી સામ્રાજ્ય પરિષદમાં સંસ્થાનો ઉપર અંકુશ મૂકનારા કેટલાક કાયદા જે આગળ પાર્લમેન્ટે પાસ કર્યા હતા તે હવે સંસ્થાનોને સ્વરાજ્યનો અધિકાર મળ્યો હોવાને લીધે નકામા થયા છે માટે તે રદ કરવા જોઈએ એવી સૂચના પાર્લમેન્ટને કરવામાં આવી. તે સૂચના પ્રમાણે બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે તે કાયદા રદ કર્યા અને તેને બદલે ‘સ્ટેટ્યૂટ ઓફ વેસ્ટમિન્સ્ટર’ નામનો કાયદો પસાર કર્યો (૧૯૩૦). એ કાયદામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ઇંગ્લંડ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોનો દરજ્જો સરખો છે. એ કાયદાથી સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનને પોતાના સંસ્થાનની અંતર્ય આબતમાં રાખીને સલાહ આપવાનો હક મળ્યો છે, અને તે સલાહ પ્રમાણે રાજ ચાલે એવું ઠર્યું છે. એ કાયદાનો લાભ લઈ ઑસ્ટ્રેલિઆએ ઑસ્ટ્રેલિઆની ફાર્ટના વડા ન્યાયાધીશ સર આર્થર્ ઝક અને અમારા સંસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ નીમો એવી સલાહ રાખીને આપી હતી અને તે સલાહ પ્રમાણે રાજ્યે તેને ગવર્નર જનરલ નીમો હોતો.

અગાઉ બ્રિટિશ કૅબિનેટના સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાનના હાથમાં સંસ્થાનોનો કારભાર હતો. પણ ૧૯૩૦ માં સ્વસત્તાક સંસ્થાનોના (Dominions) કારભાર પર દેખરેખ રાખવા માટે ‘ડુમિનિયન મંત્રી’ નામનો જુદો મંત્રી નીમવામાં આવ્યો. ૧૯૩૨ માં ઑસ્ટ્રાલિયામાં એક સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરાઈ હતી. તેમાં હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિએ પણ ભાગ લીધો હતો. એ પરિષદમાં સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોએ આર્થિક અને વેપારી બાબતમાં એક બીજાને કેવી સગવડ આપી વેપારી સંગઠન કરવું તે બાબે અગત્યનો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

સારાંશ

વિસ્તાર, વસ્તી, સામર્થ્ય અને સંપત્તિની બાબતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ સામ્રાજ્યમાંના કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલિઆ,

ન્યૂઝીલંડ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને દક્ષિણ આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે અને તેઓ સ્વસત્તાક સંસ્થાનો—કુમિનિઅન—કહેવાય છે. તેમનો દરજ્જો ઇંગ્લંડની બરોબરનો છે. સામ્રાજ્યની પરદેશી રાજ્યનીતિની બાબતમાં અમારો પણ હાથ હોવો જોઈએ એવી તેમની ઇચ્છા છે. સ્વરાજ્ય અને કુમિનિઅન દરજ્જો મેળવવાની હિંદુસ્તાનને પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા છે.

.

ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ અને હાલની

રાજ્યવ્યવસ્થા

ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના:—કોઈપણ સુવ્યવસ્થિત રાજ્યનાં મુખ્ય ત્રણ કામ હોય છે. (૧) કાયદા કરવાનું, (૨) કારભાર ચલાવવાનું, અને (૩) ન્યાય આપવાનું. એ કામો સારી રીતે થાય તે માટે જુદી જુદી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવે છે. જ્યારે એ ત્રણે કામ વંશપરંપરાના હકથી ગાદીપર આવનાર એક વ્યક્તિના (રાજ) તંત્રપ્રમાણે થાય છે ત્યારે તે રાજ્યપદ્ધતિને ‘રાજસત્તાક રાજ્ય-પદ્ધતિ’ (Monarchy) કહે છે. જ્યારે કેટલાંક થોડા માણસોના તંત્રપ્રમાણે એ કામો થાય છે ત્યારે તે પદ્ધતિને ‘મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ’ (Aristocracy) કહે છે અને જ્યારે એ કામો અહુજનસમાજ કે તેણે પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિ મારફત થાય છે ત્યારે તેને ‘લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ’ (Democracy) કહે છે. ઇંગ્લંડની હાલની રાજ્યઘટના ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની પદ્ધતિમાંની કોઈપણ એક પ્રકારની નથી, પણ તેમાં એ ત્રણે પ્રકારનું મિશ્રણ થયું છે. રાજ, ઉમરાવો અને સામાન્ય લોકના પ્રતિનિધિની બંનેલી પાર્લિમેન્ટે કરેલા અને પાર્લિમેન્ટની સંમતિવાળા કાયદાપ્રમાણે ઇંગ્લંડનો રાજ્યકારભાર ચાલે છે, માટે ઇંગ્લંડમાં **સનદશીર રાજસત્તા** (Constitutional Monarchy) અથવા **નિયંત્રિત રાજસત્તા** (Limited Monarchy) ની પદ્ધતિની રાજ્યઘટના છે એમ કહેવામાં આવે છે.

ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના કોઈ એકાદ કાયદાથી ઘડવામાં આવી નથી. અંગ્રેજ લોકની પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રૂઢિ, વખતોવખત રાજ પાસેથી મેળવેલી હકની સનદો અને જુદે જુદે વખતે પાર્લિમેન્ટે કરેલા કાયદાપર ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના ઉભી થવા પામી છે. ત્યારે

એ રાજ્યઘટના કેવી રીતે ઘડાતી ગઈ અને તેનું હાલનું સ્વરૂપ કેવું છે તે (૧) ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ અને (૨) ઇંગ્લંડની હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા, એવા બે ભાગમાં અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ

અંગ્લો સૅક્સન રાજ્યોની વિટેનગીમોટ:—પૂર્વે અંગ્લો સૅક્સન રાજ્યોના વખતમાં વિટેનગીમોટ (શાણ માણસોનું મંડળ) નામની સભા રાજ્યોને રાજ્યકારભારના કામમાં સલાહ આપતી હતી. રાજવંશના માણસો, રાજનો પ્રધાન, મોટા મોટા ઉમરાવો અને પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન ગૃહસ્થો એ સભાના સભાસદ હતા. રાજની ચૂંટણી, નવા કાયદા, પરદેશો સાથે યુદ્ધ કે સલાહ, ન્યાય મનસૂબા વગેરે કામો એ સભા મારફત થતાં હતાં.

નોર્મન રાજ્યોની ગ્રેટ કાઉન્સિલ:—ઇંગ્લંડમાં નોર્મન વંશ સ્થપાયા પછી સરંજમી જાગીરદારીની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. ઇંગ્લંડની બધી જમીન રાજની માલિકાની છે એવું ૧ લા વિલિઅમે જાહેર કર્યું અને તે તેણે તેના નોર્મન ઉમરાવોને સરંજમી જાગીરદારીની પદ્ધતિએ વહેંચી આપી. એ નોર્મન ઉમરાવોએ પોતાની કેટલીક જમીન સરંજમી જાગીરદારીને શરતે અને કેટલીક ખેતી કરવાની શરતે ઇંગ્લિશ લોકને આપી હતી. આવી રીતે ઇંગ્લિશ પ્રજાનો દરજ્જો નોર્મન લોક કરતાં નીચો હતો. ઇંગ્લંડમાં સરંજમી જાગીરદારીની પદ્ધતિ શરૂ થયા પછી રાજને રાજ્યકારભારના કામમાં સલાહ આપવા માટે આગળની વિટેનગીમોટ સભાને બદલે ગ્રેટ કાઉન્સિલ નામનું એક મંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. એ ગ્રેટ કાઉન્સિલમાં રાજના મોટા મોટા સરંજમી જાગીરદારો, આર્ય બિશપ અને બિશપો સભાસદ હતા. પણ ઘણીખરી સત્તા તો રાજના હાથમાં હોવાથી આ કાઉન્સિલનું રાજ ઉપર કંઈ ચલણ નહોતું. રાજ એ કાઉન્સિલની સલાહ લે, તેની સાથે મસલત કરે, પણ પછી પોતાની નજરમાં આવે તે કરે.

નોર્મન રાજ્યોની સત્તા:—સરંજમી જાગીરદારોનું જોર

વધે નહિ, અને પોતાના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા રહે એવું નોર્મન વંશના રાજાઓનું ધોરણ હતું. રાજ્યકારભારની આખતમાં સામાન્ય લોકની સહાનુભૂતિ અને ટેકા મેળવવા માટે ૧ લા હેન્રીએ એવું જાહેર કર્યું હતું કે “હું ઇંગ્લંડના કાયદા અને રૂઢિપ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવીશ.” આ જાહેરાતથી હેન્રી ઇંગ્લિશ પ્રજાની સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યો અને તેથી સરદારોનું જોર કમી કરી શક્યો. પણ ત્યારપછી સ્ત્રીવનની કારકિર્દીમાં પાછું સરદારોનું જોર વધ્યું, રાજસત્તા નબળી પડી અને સર્વત્ર અંધાધુંધી થઈ રહી.

૨ જા હેન્રીના સુધારા:—૨ જા હેન્રીએ ઘણા અગત્યના સુધારા કર્યા હતા. તેણે ઉમરાવોનું જોર તોડી પોતાની સત્તા સર્વત્ર સ્થાપન કરી. ઉમરાવો પ્રજાપર જુલમ કરે નહિ તે માટે તેણે દેશમાં ફરતા ન્યાયાધીશો નીમ્યા અને તે ન્યાયાધીશોએ જૂનીની મદદથી ન્યાયનિવેડા કરવા એવું ઠરાવ્યું. રાજ્યપર જ્યારે હુમલો કે આક્રમક આવે ત્યારે રાજાને મદદ કરવાની પ્રત્યેક માણસની ફરજ છે એમ કહી દરેક નાગરિકે શસ્ત્ર રાખવાં અને તેમનો ઉપયોગ શીખવો એવો નિયમ તેણે ઠરાવ્યો. આ હુકમથી સામાન્ય વર્ગના લોકનું મહત્ત્વ વધ્યું.

તે કાળમાં સરંજામી પદ્ધતિથી રાજાને ઘણી ઉપજ થતી હતી. અને રાજ્યકારભારનો ખર્ચ પણ ઓછો થયો હતો. તેથી પૈસા માટે ગ્રેટ કાઉન્સિલની બેઠક ભરવાના પ્રસંગ થોડા આવતા.

મૅગનાચાર્ટર, ૧૨૧૫:—જૅન રાજાએ તેની કારકિર્દીમાં ઘણા જુલમી કૃત્યો કર્યા. ફ્રાન્સ સાથેની લડાઈમાં તેને ઘણો ખર્ચ થઈ ગયો હતો. તે તેણે ઇંગ્લંડના અમીરઉમરાવ, ધર્માધિકારી, વેપારી અને સામાન્ય લોકોપર પોતાના જ અધિકારથી ભારે કરો મૂકી ઉભો કર્યો. જે લોકો તેની સામે પડતા તેમને તે ન્યાયકચેરીમાં તપાસ ચલાવ્યાવિના તુરંગમાં નાંખતો. આવાં આવાં કૃત્યોને લીધે બધાને તેની કારકિર્દી જુલમી લાગવા માંડી. જૅનના અન્યાયી અને જુલમી કૃત્યોને લીધે અમીરઉમરાવ, ધર્માધિકારી અને સામાન્ય લોક એકત્ર થયા અને તેમણે તેમના પૂર્વાપાર ચાલતા આવેલા હકોની એક સનદ તૈયાર કરી અને જૅનને તે પર સહી કરવાની ફરજ પાડી. આ સનદ

મંજાચાર્ટા કહેવાય છે. તેમાં ઘણી કલમો છે તેમાંની આગળ આપેલી કલમો ઘણી અગત્યની છે. (૧) રાજ્યે ગ્રેટ કાઉન્સિલની (અમીરઉમરાવમંડળ) સંમતિવિના કસેલા સરંજામી કર કરતાં વધારે કર લેવો નહિ. (૨) ન્યાયકોર્ટમાં યોગ્ય તપાસ થઈ આરોપ સાબિત થાય નહિ ત્યાંસુધી માત્ર શક ઉપરથી કોઈને તુરંગમાં નાંખવો નહિ. (૩) પૂર્વાપાર ચાલતા આવેલા કાયદાપ્રમાણે જ ન્યાય આપવો, અને ન્યાયની બાબતમાં ગરીબ અને તવંગરનો ભેદ હોવો જોઈએ નહિ. (૪) ધર્મની બાબતમાં પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી વ્યવસ્થામાં રાજ્યે વચ્ચે પડવું નહિ.

ઇંગ્લિશ લોકના પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા હોકાને ‘મંજાચાર્ટા’ની સનદથી રાજની કબૂલાત મળી, માટે એ સનદ વિશેષ મહત્વની છે.

પાર્લમેન્ટની સ્થાપના, ૧૨૯૫:—જેનના હોકરા ૩ જ હેન્રીએ ક્રાન્સથી આવેલા તેના લાગતા વળગતાઓને જમીનો, જગીરો અને વતનો આપવાનો આરંભ કર્યો, તેણે સ્કૉટલંડ અને વેલ્સ દેશો જીતી લેવાના પ્રયત્ન કર્યા, અને તેમાં તેને ખર્ચ ઘણો થઈ પુષ્કળ દેવું થયું. ત્યારે તેણે પોતાના જ અધિકારથી પ્રજાપર ભારે કરો મૂક્યા. હેન્રીનો પરદેશીઓ માટેનો પક્ષપાત અને મંજાચાર્ટાની સનદ વિરુદ્ધનું વર્તન ઉમરાવો અને બીજા લોકોને ગમ્યું નહિ. ત્યારે સાઈમન ડી મૉંટફર્ડ નામના સરદારે એ બાબતમાં હેન્રી વિરુદ્ધ આગેવાની લીધી, અને હેન્રી અને રાજપુત એડવર્ડને હરાવી કેદ કર્યા. પછી રાજ્ય-કારભાર અને પ્રજાપર કર મૂકવાની બાબતનો વિચાર કરવા માટે તેણે ગ્રેટ કાઉન્સિલની (અમીરઉમરાવમંડળ) સલાહ બોલાવી અને તે સલામાં કેટલાંક મોટાં મોટાં શહેરો અને પરગણાંના પ્રતિનિધિઓને પણ બોલાવ્યા. આવી રીતે શહેર અને પરગણાંના સામાન્ય લોકના પ્રતિનિધિઓની રાજ્યકારભાર અને કર મૂકવાના કામમાં સલાહ લેવાનો રિવાજ પહેલ પ્રથમ જ પડ્યો. આ જ સલાતું પાર્લમેન્ટ નામ પ્રચારમાં આવ્યું. પાર્લમેન્ટ શબ્દ ફ્રેંચ ભાષાના Parler=બોલવું એ મૂળમાંથી આવ્યો છે. સાઈમન ડી મૉંટફર્ડે પોતાની બાબુના જ માણસોને આ સલામાં બોલાવ્યા હતા.

૧ લા એડવર્ડ રાજ્યને વેલ્સ અને સ્કોટલેન્ડ સાથે લગાઈ આ કરવી પશ્ચાત્થી ઘણો ખર્ચ થઈ ગયો હતો. તેથી નવા કર મૂકવા માટે અને રાજ્યકારભારના કામમાં સલાહ લેવા માટે તેણે ફક્ત ગ્રેટ કાઉન્સિલના (અમીરઉમરાવમંડળ) સલાસદોને જ ન બોલાવતાં સાધ્મિન ડી મૉટફર્ડના યોજના પ્રમાણે પરગણાંના અને મોટાં શહેરોના પ્રતિનિધિઓને પણ બોલાવ્યા (૧૨૯૫). આમ આ સભામાં દેશના ધર્માધિકારી, અમીરઉમરાવ અને સામાન્ય લોક, એ બધા વર્ગોના લોક આવ્યા, માટે એ પાર્લમેન્ટ નમુનેદાર પાર્લમેન્ટ (Model Parliament) કહેવાઈ છે. એ વખતે પાર્લમેન્ટના બે ભાગ નહોતા. સર્વ સલાસદો એક જ દિવાનખાનામાં બેસી ચર્ચા કરતા. પછી ૧૩૩૦ ના અરસામાં ઉમરાવની સભા (House of Lords) અને આમની સભા (House of Commons) એવા પાર્લમેન્ટના બે ભાગ પડ્યા. મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ અને સરંજમી જગીરદારો ઉમરાવની સભામાં બેસવા લાગ્યા, અને પરગણાંના અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં બેસવા લાગ્યા.

પ્રિવી કાઉન્સિલ:—નોર્મન રાજ્યની કારકિર્દીમાં નવા કાયદા કરવા માટે અને કર મૂકવા માટે રાજ્યને સલાહ આપવા સાથે અમીર-ઉમરાવો અને જગીરદારોની ગ્રેટ કાઉન્સિલ નામની સભા હતી. પણ એ મંડળ રોજ રાજ્યની પાસે રહે એ શક્ય નહોતું. તેથી રાજ્ય પોતાના દરરોજના રાજ્યકારભારના કામમાં એ મંડળના પોતાના ખાસ માનીતા સલાસદોની સલાહ લેતા (૧૧૦૦). આ સલાહકાર મંડળ ‘રાજ્યની કાઉન્સિલ’ કહેવાતું. એ કાઉન્સિલને (૧) નવીન કાયદા સૂચવવાનું, (૨) અમલખજાનમણીનું કામ કરવાનું અને (૩) ન્યાય-નિવેડા કરવાનું, એ ત્રણે કામ કરવાં પડતાં હતાં. પણ ધીમે-ધીમે એ સલાહકારમંડળનું કામ વધતું ગયું, ત્યારે ૧૧૫૦ ના અરસામાં તેના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા. એમાંનો એક ભાગ રાજ્યને ન્યાય ચૂકવવાના કામમાં મદદ કરતો, માટે તેને ‘રાજ્યની ન્યાયકોર્ટ’ એવું નામ મળ્યું (૧૨૫૦), અને પછી આગળ જતાં આ ન્યાયકોર્ટના જ ચેન્સરી કોર્ટ, એક્સચેકર કોર્ટ, કોમન પ્લીઝ કોર્ટ અને રાજ્યની

કોર્ટ, એવા ચાર પેટાવિભાગ પડ્યા. અને બીજો વિભાગ રાજને રાજ્યકારભારના કામમાં સલાહ આપતો, તેથી ‘રાજની કાઉન્સિલ’ કે ‘સલાહકાર મંડળ’ એવું તેનું નામ પડ્યું (૧૧૫૦). આ કાઉન્સિલનું કામ પણ રફતે રફતે વધવા લાગ્યું. ત્યારે દરરોજના દરોવેલા કામ સિવાયના મહત્વનાં કામ અને રાજ્યકારભારનું ધોરણ નક્કી કરવાનું કામ રાજ પોતાની કાઉન્સિલમાંના પોતાના ખાસ માનીતા અને વિશ્વાસુ સલાહદોની સલાહથી કરવા લાગ્યા, માટે એના સલાહકાર મંડળને ‘પ્રિવી કાઉન્સિલ’ એવું નામ મળ્યું (Privy = ખાનગી) (૧૪૦૦ ના અરસામાં). ન્યાય આપવાનું કામ કરનારા અને રાજને રાજ્યકારભારના કામમાં સલાહ આપનારા બધા સલાહદોની નીમણૂક રાજ જ કરતા, અને તે તેના કામ માટે રાજને જ જવાબદાર રહેતા. તેથી એ જુદી જુદી મંડળીઓ રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કામ કરતી અને જેથી રાજની ઇજ્જતઆબરૂ અને સત્તા વધે એવું જ ધોરણ રાખતી.

૧૪ મા અને ૧૫મા સૈકામાં પાર્લિમેન્ટની સત્તા:—

૧૨૯૫ માં દેશના મુખ્ય ધર્માધિકારી, સરદાર અમીરઉમરાવ અને જિલ્લા અને શહેરના સામાન્ય લોકના પ્રતિનિધિઓની બનેલી પાર્લિમેન્ટ સ્થાપન થઈ હતી, પણ તેના હાથમાં સત્તા ઘણી થોડી જ હતી. પાર્લિમેન્ટની બેઠક ક્યારે ભરવી તે રાજ પોતે જ ઠરાવતા. રાજની સરંજામી પેદાશ ઘણી હોવાથી અને તે કાળે રાજ્યકારભારનો ખર્ચ ઘણો કમી હોવાથી પૈસા માટે પાર્લિમેન્ટની સભા બોલાવાના પ્રસંગ ઘણા થોડા આવતા. કોઈ વાર એકાદ યુદ્ધ કરવું હોય અને તે માટે ખર્ચ જેટલાં નાણાં ઉભાં કરવા માટે નવો કર મૂકવાની જરૂર હોય ત્યારે પાર્લિમેન્ટની બેઠક ભરવામાં આવતી. પરદેશથી આવતા માલપર જકાત મૂકવામાં આવતી તે પરદેશી લોકોને જ ભોગવવી પડે છે, અને ઇંગ્લંડના લોકને ભોગવવી પડતી નથી એવી તે કાળે સમજણ હતી, તેથી પાર્લિમેન્ટની સંમતિવિના જ એ જકાત મૂકવાનો અમને હક છે એમ રાજ માનતા હતા. તે જ પ્રમાણે એકાદો

નવો કાયદો ઘડવાનો હોય કે જુનો કાયદો સુધારવાનો હોય ત્યારે પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરવાની જરૂર હતી. પરંતુ એવે વખતે પણ હંગામી જાહેરનામાં (Proclamations) કાઢવાની રાજ્યને સત્તા હતી. તેથી રાજ્ય પોતાની કાઉન્સિલની સલાહથી એવાં જાહેરનામાં કાઢી કામ ચલાવતા. એ જાહેરનામાને કામચલાઉ—હંગામી—કાયદાનું સ્વરૂપ મળતું, અને ન્યાયકોર્ટ પણ તેને રીતસરનો કાયદો ગણી તે પ્રમાણે ન્યાય આપતી. રાજ્યની પ્રિવી કાઉન્સિલ (સલાહકાર મંડળ) અને ન્યાયકોર્ટ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર નહોતી, પણ તે રાજ્યને જ જવાબદાર હતી. રાજ્યના પ્રિવી કાઉન્સિલમાંના મંત્રી લોકહિતવિરુદ્ધ કંઈ બાબત કરે તો તે માટે તેને જવાબદાર કરવા માટે પાર્લમેન્ટે ૧૩૭૬ ની સાલથી તે બાબતની તપાસ કરવા માટે તેનાપર કામ ચલાવવાનો રિવાજ (Impeachment) શરૂ કર્યો. આ ઇમ્પીચમેન્ટ વખતે આમની સભાનું કામ રાજ્યના મંત્રી ઉપરનો આરોપ સિદ્ધ કરવાનું અને ઉમરાવની સભાનું કામ તે આરોપ માટે ફેસલો આપવાનું હોય છે. પણ રાજ્યના મંત્રીએ કંઈ મોટો અપરાધ કર્યો હોય, અથવા લોકહિતવિરુદ્ધનું વર્તન કર્યું હોય ત્યારે જ અને તે માટે જ ઇમ્પીચમેન્ટ નામની તપાસ ચાલે છે, એટલે દરરોજના રાજ્યકારભાર માટે તે મંત્રી કંઈ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર થતો નથી, કારણ કે એ ખટલાથી કંઈ અમલબળનમણી ખાતાંપર પાર્લમેન્ટની સત્તા ઠરતી નથી. નવા કાયદા કરવાની બાબતમાં પણ પાર્લમેન્ટના હાથમાં ઘણી થોડી જ સત્તા હતી. નવીન કાયદો કરવા માટે કે પોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે પાર્લમેન્ટને રાજ્ય આગળ અરજી (Petition) કરવી પડતી હતી. અમુક કારણોસર કાયદો કરવાની જરૂર છે એવી પાર્લમેન્ટે કરેલી અરજી જો રાજ્યને યોગ્ય માલમ પડે તો મંત્રીમંડળની સલાહપ્રમાણે અરજીમાંની બાબતને અનુસરીને કાયદાનો મુત્સદ્દો ઘડાઈ રાજ્ય તરફથી તે પાર્લમેન્ટની સભામાં રજૂ થતો. આમ કાયદાનો ખરડો રાજ્યના મંત્રીઓ જ તૈયાર કરતા હોવાથી ઘણી વાર એવું બનતું કે મુત્સદ્દો મૂળ અરજીથી જુદા જ પ્રકારનો થતો. તેથી પોતાને જોઇતો કાયદો પાસ કરવાનું પાર્લમેન્ટને ઘણું જ

કંઈ પડતું. પાર્લમેન્ટની બે સભા પૈકી ઉમરાવોની સભાનો દરજ્જો ઉંચો સમજવામાં આવતો હતો. જે કોઈ કાયદો પાસ થતો તેમાં “ રાજ્યએ આમની સભાની વિનંતિ ઉપરથી ઉમરાવની સભાની સંમતિથી આ કાયદો કર્યો છે ” એવું વાક્ય હોવાથી ઉમરાવોની સભાનો દરજ્જો ઉંચો હતો તે સહજ સમજાશે. આવી રીતે ૧૪ માં સૈકામાં કર મૂકવાની બાબતમાં, કાયદા કરવાની બાબતમાં અને રાજના મંત્રીમંડળને જવાબદાર કરવાની બાબતમાં પાર્લમેન્ટની સત્તા ઘણી મર્યાદિત હતી. પણ એ બધી બાબતમાં અધિક સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાના પાર્લમેન્ટના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા. આમની સભાના ભરોસાદાર ગૃહસ્થાને જ રાજ્યએ પોતાની પ્રિવી કાઉન્સિલમાં નીમવા, અને તેમની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવવો, કોઈ એક નવો કાયદો કરવાની પાર્લમેન્ટને જરૂર જણાય તો તે સંબંધમાં રાજને અર્જ ન કરતાં જે સ્વરૂપમાં કાયદો જોઈતો હોય તે જ સ્વરૂપમાં ‘ બિલ ’ તરીકે આમની સભામાં કે ઉમરાવની સભામાં તે તે સભાના સલાહ લાવી શકે, અને પાર્લમેન્ટની સલાહવિના રાજ્યએ કર મૂકવો નહિ, એ બાબતો માટે પાર્લમેન્ટે ૧૫ માં સૈકામાં ઘણી ખટખટ કરી હતી. ૧૪ માં સૈકાના અંતમાં પાર્લમેન્ટે રાજના મંત્રીપર કામ (Impeachment) ચલાવી તેને શિક્ષા ઠોકાવી હતી (૧૩૭૬), તેમ જ ૨ જા રિચર્ડ રાજને પદબ્રજ કરી લૅંકેસ્ટર વંશના ૪ થા હેન્રીને ઇંગ્લંડની ગાદી આપી હતી (૧૩૯૯); તેને લીધે લૅંકેસ્ટર વંશની કારકિર્દીમાં પાર્લમેન્ટની સત્તા થોડી વધી હતી, તો પણ અમલબળમણી ખાતું (પ્રિવી કાઉન્સિલ) જવાબદાર થયું નહોતું. જ્યારે કોઈ મોટો અન્યાય કે જુલમ થતો ત્યારે પાર્લમેન્ટ પોતાની સત્તા ગળવવાનો પ્રયત્ન કરતી.

ટ્યૂડર સમય:—૧૫ માં સૈકામાં પાર્લમેન્ટના હાથમાં થોડી સત્તા આવી; પણ પછી ટ્યૂડર કાળમાં તે પાછી કમી થઈ અને રાજસત્તા અનિયંત્રિત થઈ. તેમ થવામાં ઘણી બાબતો કારણભૂત હતી. (૧) ૧૫ માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ઇંગ્લંડની ગાદીને માટે ઇંગ્લંડના બે રાજકુટુંબો માંહોમાંહે લડ્યાં હતાં અને તે યુદ્ધમાં ઘણા અમીર-ઉમરાવ અને સરદાર માર્યા ગયાને લીધે ટ્યૂડર કાળમાં ઉમરાવોની

સંખ્યા જ ધણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. વળી ટ્યૂડર રાજાઓએ કેટલાક નવા ઉમરાવો બનાવ્યા હતા, તે બધા તો રાજપક્ષના જ હોય; (૨) વળી ટ્યૂડર સમયમાં થયેલી ધર્મસુધારાની ચળવળ અને ધર્મ-મંદીના નાશને લીધે ઉમરાવોની સભામાં ધર્માધિકારીઓની સંખ્યા અને તેમનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયા હતાં. એમ થવાથી ઉમરાવોની સભા નબળી થઈ ગઈ હતી અને રાજસત્તા ઉપર એ સભાનો જે ધાક હતો તે પણ ઓછો થઈ ગયો હતો; (૩) ઉમરાવોની સભાની મદદ વિના રાજસત્તાનો વિરોધ કરવાની શક્તિ આમની સભાની નહોતી. એ સભામાં યોગ્ય નેતા નહોતા. આમ ટ્યૂડર કાળમાં પાર્લમેન્ટની સત્તા નબળી પડી અને રાજસત્તા નિરંકુશ થઈ. આમ રાજસત્તા નિરંકુશ થઈ તોપણ પાર્લમેન્ટની સત્તા ધુતકારી કાઢવાના પ્રયત્નો ટ્યૂડર વંશના રાજાઓએ કર્યા નહોતા. પણ આમની સભાને પોતાની બાબત તરફ વળાવી લઈ પોતાની અનિયંત્રિત સત્તા પાર્લમેન્ટ પાસે સ્વીકારાવવાના પ્રયત્નો ટ્યૂડર વંશના રાજાઓએ કર્યા હતા. એ ઉદ્દેશથી તેમણે પોતાના માનીતા ગૃહસ્થાને ઉમરાવપદ આપી ઉમરાવોની સભાના સભાસદ કર્યા હતા. આમની સભાના સભાસદોનો પણ ટેકા મેળવવા માટે તેમણે ઘણું નવાં શહેરોને આમની સભામાં સભાસદ ચૂંટી મોકલવાનો હક આપ્યો હતો, અને તે શહેરોમાંથી પોતાને અનુકૂળ હોય એવા માણસો જ ચૂંટાઈ આવે તે માટે ભારે ખટપટ ચલાવતા હતા. આ પ્રમાણે ટ્યૂડર વંશના રાજાઓના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા હતી, તોપણ ઉમરાવોનો દોર કમી કરવાનું, વેપાર-રાજગાર, ઉદ્યોગધંધા અને વહાણવટાંને ઉત્તેજન આપવાનું તેમનું ધોરણ હોવાને લીધે તેમની અનિયંત્રિત સત્તા પણ લોકપ્રિય થઈ હતી.

સ્ટુઅર્ટ કાળ: રાજા અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે કંલહ
(૧૬૦૩-૧૬૮૮) :—સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજા ૧ લા જેમ્સને ઇંગ્લંડની ગાદી વંશપરંપરાના હકથી મળેલી તેથી ‘રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તા (Divine Right Theory)’ એ નામનો નવો સિદ્ધાંત બહાર પાડ્યો. એ સિદ્ધાંત એવો છે કે “રાજાને રાજ્ય કરવાનો જે હક પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રજાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ ઇશ્વરી યોજનાથી

મળે છે. તેથી રાજા પોતાના કૃત્યો માટે પ્રજાને જવાબદાર નથી; તે તો માત્ર ઇશ્વરને જ જવાબદાર છે, તેથી લોકોએ તેનો વિરોધ કરવો નહિ, પણ તેની આજ્ઞા મૂગે મોંએ પાળવી. પાર્લમેન્ટ સંસ્થા રાજાની ઇચ્છાથી જ અસ્તિત્વમાં આવેલી હોવાથી પાર્લમેન્ટે કરેલો કોઈ પણ કાયદો રદ કરવાની કે કોઈ એક નવો કાયદો ઘડવાની સત્તા રાજાને છે પણ કોઈપણ કાયદો રાજાને બંધનકારક નથી.” ૧ લો જેમ્સ અને ૧ લો ચાર્લ્સ ‘રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તા’ના સિદ્ધાંતથી ઉપર પ્રમાણે વર્તતા હતા. પણ લોકમત એથી તદ્દન જુદો હતો. તેઓ રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તામાં માનતા નહોતા. પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા લોકો પ્રમાણે જ રાજાને પણ બંધનકારક છે એવો પાર્લમેન્ટનો મત હતો.

આ પ્રમાણે સ્ટુઅર્ટ કાળમાં રાજસત્તા શ્રેષ્ઠ કે પાર્લમેન્ટની સત્તા શ્રેષ્ઠ એ પ્રશ્ન ઉપર રાજા અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ઝગડો ઉપજા થયો. ૧ લા ચાર્લ્સની ગેરકાયદેસર અને અનિયંત્રિત વર્તણૂક ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે પાર્લમેન્ટે ‘પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ’ નામનો કાયદો પાસ કર્યો (૧૬૨૮). તોપણ ચાર્લ્સે તેનું વર્તન સુધાર્યું નહિ, ત્યારે પાર્લમેન્ટે તેની સાથે લડાઈ કરી. એ લડાઈમાં ચાર્લ્સની હાર થઈ. તે પકડાઈ ગયો અને જુલમી, દેશદ્રોહી અને દેશનું અકલ્યાણ કરનારા તરીકે તેના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, તેને ગુનેગાર ઠેરવવામાં આવ્યો અને તેને ફાંસી દેવામાં આવી. ત્યાર પછી દેશમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ તેને બદલે લશ્કરી સત્તા સ્થાપન થવાની બીક લાગવાથી ૨ જા ચાર્લ્સને ગાદી આપી પાછી રાજસત્તા સ્થાપન કરવામાં આવી (૧૬૬૦). બાપના પર વીતેલી હકીકતથી ચાર્લ્સે કંઈ જ ધડો લીધો નહિ, અને જુલમી અને અનિયંત્રિત કૃત્યો ચાલુ રાખ્યાં. તેના પછી ગાદી પર આવનાર રાજા ૨ જા જેમ્સે પણ ઘણો જુલમ કર્યો અને કાયદાવિરુદ્ધ વર્ત્યો. તેને લીધે પ્રજામત તેની સામે થયો અને પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લંડના વિલિઅમને ઇંગ્લંડની ગાદી આપી. એટલે ૨ જા જેમ્સે ઇંગ્લંડમાંથી પલાયન કરી ગયો, અને ૩ જા વિલિઅમ ઇંગ્લંડનો રાજા થયો. આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. ત્યાર પછી

વિલિઅમે બિલ ઑફ રાઇટ્સના કાયદા પ્રમાણે ચાલવાનું કબૂલ કર્યું (૧૬૮૯). ૩ જી વિલિઅમને ઇંગ્લંડની ગાદી મળી તે વંશપરંપરાના હકથી ન મળતાં પાર્લમેન્ટના કાયદાથી મળી હતી, તેથી ‘રાજની ઇશ્વરદત્ત સત્તા’ના સિદ્ધાંતની હાર થઈ અને પાર્લમેન્ટની સત્તા રાજસત્તા કરતાં શ્રેષ્ઠ ઠરી અને ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં રાજ અને પાર્લમેન્ટ એ બંને અંગો એકબીજાના પોષક તરીકે જરૂરના છે, અને પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા પ્રજા પ્રમાણે જ રાજને પણ બંધનકારક છે એમ સિદ્ધ થયું.

બિલ ઑફ રાઇટ્સ, ૧૬૮૯:—વિલિઅમને રાજ્યપદ આપતી વખતે પાર્લમેન્ટે પ્રજાના સ્વાભાવિક હકોને એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો અને તે માટે વિલિઅમની કબૂલાત મેળવી અને તે રાજ થયો ત્યારે એ દસ્તાવેજ બિલ ઑફ રાઇટ્સ નામનો કાયદો થયો (૧૬૮૯). ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાના ઇતિહાસમાં મેંઆચાર્ટા અને બિલ ઑફ રાઇટ્સ ઘણા અગત્યનાં કાયદા છે. એ કાયદાઓમાં નીચેની કલમો મહત્ત્વની છે. (૧) પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કોઈ એક હયાત કાયદો થોડા વખત માટે અથવા હંમેશને માટે રદ કરવાનો રાજને હક નથી. (૨) પાર્લમેન્ટની બેઠક વારંવાર ભરી રાજ્યકારભાર ચલાવવો અને લોકોનાં દુઃખ ફરિયાદ દૂર કરવા માટે પાર્લમેન્ટની સલાહ લેવી એ રાજનું કર્તવ્ય છે. (૩) શાંતિની વેળાએ રાજએ કાયમનું લશ્કર રાખવું નહિ. (૪) પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના રાજએ લોકના ઉપર કર મૂકવા નહિ. (૫) પાર્લમેન્ટમાં સલાસદોના ભાષણ કરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈપણ તરેહની બંધી કરવી નહિ.

રાજ્યકારભાર પર પાર્લમેન્ટની દેખરેખ:—બિલ ઑફ રાઇટ્સના કાયદા પ્રમાણે ઇંગ્લિશ પ્રજાના સ્વાભાવિક હકો માટે રાજની કબૂલાત મેળવ્યા પછી દરરોજના કારભાર પર પાર્લમેન્ટની દેખરેખ રહે અને રાજના પ્રવાનો પાર્લમેન્ટને જવાબદાર રહે તે માટે પાર્લમેન્ટે (૧) રાજ્યકારભાર માટે રાજને થતા ખર્ચ માટે ઉપજ કરી આપવા સાડ આગળના રિવાજ પ્રમાણે રાજની હયાતિ સુધી એક વખતે જ મંજૂર ન કરતાં તે એક વર્ષ પૂરતો જ મંજૂર કરવાનો

રિવાજ પાછો, અને એ રિવાજથી રાજ્યની તિજોરી ઉપર પાર્લમેન્ટની સત્તા સ્થાપન થઈ. તે જ પ્રમાણે (૨) મ્યુટિની ઍક્ટ (લશ્કર-સંબંધી કાયદો) એક વર્ષ સુધીને માટે જ મંજૂર કરવાનો રિવાજ પાછો. આને લીધે રાજકારભારના ખર્ચ માટે અને સૈન્ય માટે પાર્લમેન્ટની મંજૂરી મેળવવા દર વર્ષે પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરવા રાજ્યને ફરજ પડવા લાગી.

કુબિનેટ મારફત રાજ્યકારભાર:—બિલ ઑફ રાઇટ્સના કાયદાથી રાજ્યકારભારના ખર્ચ માટે અને મ્યુટિની ઍક્ટથી લશ્કરના વાર્ષિક ખર્ચ માટે પાર્લમેન્ટની મંજૂરીની જરૂર હોવાથી પાર્લમેન્ટને પસંદ પડે એવો કારભાર અને તેમણે પાર્લમેન્ટનો જોનાપર વિશ્વાસ હોય એવા મંત્રીઓ મારફત ચલાવવાની રાજ્યને ફરજ પડવા લાગી. રાજ્ય રાજ્યકારભારના કામમાં જે મંત્રીઓની સલાહ લેતા તે મંત્રી-મંડળ ૧૪ મા સૈકામાં **પ્રિવી કાઉન્સિલ** કહેવાવા લાગ્યું. એ મંત્રી-મંડળના બધા સભાસદ રાજ્યના નીમેલા હોવાથી તેઓ રાજ્યને જવાબદાર રહેતા હતા. ટ્યૂડર અને સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજ્યોએ પ્રિવી કાઉન્સિલની સલાહ પ્રમાણે જ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો. એ કાઉન્સિલના સભાસદોની સંખ્યા ઘણી મોટી થઈ ત્યારે તેમાંના થોડાક વિશ્વાસપાત્ર મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે ૨ જા ચાલ્સેસ રાજ્ય-કારભાર કર્યો હતો. એ નાના મંડળને કુંબાલ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. પણ એ પ્રિવી કાઉન્સિલ કે તેમાંનું નાનું કુંબાલ મંડળ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર નહોતું.

પણ વિલિયમ ૩ જે રાજ્ય થયો ત્યારે તેણે જોઈ લીધું કે જે પ્રધાનો પર પાર્લમેન્ટનો વિશ્વાસ નથી એવા પ્રધાનો મારફત રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય છે. તેથી તેણે પાર્લમેન્ટમાંના બિલ્ડ અને ટોરી બંને પક્ષોના મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થાને પોતાના મંત્રિમંડળમાં લીધા અને તેમની મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવાની શરૂઆત કરી. પણ પરસ્પર વિરોધી ધોરણવાળા પ્રધાનો મારફત રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચાલી શક્યો નહિ. ત્યારે લૉડ સંડરલેન્ડની સૂચના ઉપરથી વિલિયમે પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષની બહુમતિ હતી તે પક્ષના મુખ્ય ગૃહસ્થાનું પ્રધાનમંડળ નીમી તેની

મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવા માંઓ. આ પ્રયોગ ફત્તેહમંદ નીવડ્યો. કેમ કે એવા પ્રધાનમંડળને પાર્લિમેન્ટનો ટેકો હતો. રાજનના પ્રમુખપણાં નીચે આ કાઉન્સિલની (પ્રધાનમંડળની) બેઠક એક ઓરડામાં (કેબિનેટ) ભરાતી, તેથી એ કાઉન્સિલ કેબિનેટ કાઉન્સિલ કહેવાવા લાગી, અને આગળ જતાં તેને માટે એકલો કેબિનેટ શબ્દ રૂઢ થયો. એનની કારકિર્દીમાં પણ તેના જ પ્રમુખપણાં નીચે પ્રધાનમંડળની (કેબિનેટ) બેઠક ભરાતી. પણ ૧ લા અને ૨ જા જયોર્જને ઇંગ્લિશ ભાષા આવડતી નહોતી, અને ઇંગ્લંડના રાજ્યકારભારમાં તેમનું વિશેષ લક્ષ નહોતું તેથી કેબિનેટની મીટિંગમાં તેઓ હાજર રહેતા નહિ, તેથી રાજની જગાએ પ્રમુખ તરીકે પ્રધાનમંડળનો નેતા બેઠક લેતો. તે મુખ્ય પ્રધાન (Prime Minister) કહેવાવા લાગ્યો. કેબિનેટની મીટિંગમાં જે ધોરણ નક્કી થાય તે મુખ્ય પ્રધાન રાજને કહી સંભળાવે. આવો પહેલો મુખ્ય પ્રધાન વૉલપોલ હતો.

મુખ્ય પ્રધાનના નેતૃત્વ નીચે પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર કેબિનેટ મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ ૧ લા જયોર્જની કારકિર્દીમાં શરૂ થઈ, અને તેથી રાજ્યકારભારના કામમાં રાજની સીધી સત્તા ઘણી ઓછી થઈ. પણ ૩ જો જયોર્જ રાજ ઘણો મહત્વાકાંક્ષી હતો. સર્વ સત્તા તે પોતાના હાથમાં રાખવા માગતો હતો, અને કારભારીઓ રાજ્યકારભાર તેના જ તંત્રપ્રમાણે ચલાવે અને તેને જ જવાબદાર રહે એવો તેનો મત હતો. એ પરિણામ લાવવા માટે તેણે વિહંગ પક્ષમાં ફાટકૂટ કરાવી અને ટોરી પક્ષને પોતાના પક્ષમાં વાળી લીધો. જો કે તે વખતે પાર્લિમેન્ટમાં રાજની બાબતનું મતાધિક્ય હતું, તો પણ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાના પ્રયત્નમાં તે ફાવ્યો નહિ. તેથી આમની સત્તાને જવાબદાર કેબિનેટ મારફત રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહી અને આજે પણ તે જ પદ્ધતિથી રાજ્યકારભાર ચાલે છે.

બીજા કાયદા :—૧૮ મા સૈકામાં રાજ્યઘટનાની દૃષ્ટિએ કેટલાક અગત્યના કાયદા પાર્લિમેન્ટે પસાર કર્યા હતા. ૧૭૦૧ માં ‘એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ’ નામનો કાયદો થયો. આ કાયદાથી ઇંગ્લંડની ગાદી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના વારસને જ મળે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આમ

થવાથી રાજ્યપદ પાર્લમેન્ટના કાયદાથી મળે છે એ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. બીજું પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના ન્યાયાધીશોને કાઢી મૂકવાની રાજ્યને સત્તા નથી એવું પણ એ કાયદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. ૧૭૦૭ માં ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ થયું, અને ઇંગ્લિશ પાર્લમેન્ટની ઉમરાવોની સભામાં સ્કોટિશ ઉમરાવોએ ચૂંટેલા કેટલાક ઉમરાવો અને આમની સભામાં સ્કોટલંડના જિલ્લા અને શહેરોના સામાન્ય લોકોએ ચૂંટેલા કેટલાક પ્રતિનિધિઓ બેસવા લાગ્યા, તેથી તે વખતથી પાર્લમેન્ટ ગ્રેટ બ્રિટનની પાર્લમેન્ટ કહેવાવા લાગી.

પછી ૧૮૦૦ ની સાલમાં ગ્રેટ બ્રિટન અને આઇરિશ પાર્લમેન્ટોનું એકીકરણ થયું, અને આયર્લેન્ડમાંથી ગ્રેટબ્રિટનની પાર્લમેન્ટમાં ઉમરાવોની સભામાં અને આમની સભામાં કેટલાક આઇરિશ સભાસદો આવી બેસવા લાગ્યા. ત્યારપછી ૧૮૨૦ માં થયેલા કાયદાથી ફક્ત ઉત્તર આયર્લેન્ડમાંથી પ્રતિનિધિઓ ગ્રેટબ્રિટનની પાર્લમેન્ટમાં બેસે છે.

મતદારસંઘ મોટો કરવામાં આવ્યો:—ઇંગ્લંડની રાજ્ય-ઘટનામાં પાર્લમેન્ટની સત્તા ઐક્ય હરી ચુકી હતી; તેમાં પણ નાણાં-સંબંધનું બિલ તો પહેલ પ્રથમ આમની સભામાં જ લાવવું જોઈએ એવો નિયમ ઈર્લેન્ડ હોવાને લીધે અને કૅબિનેટ (પ્રધાનમંડળ) આમની સભાને જવાબદાર હોવી જોઈએ એવો નિયમ ઈર્લેન્ડ હોવાને લીધે પાર્લમેન્ટની આમની સભાનું મહત્ત્વ ઘણું વધ્યું હતું. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતપર્યંત આમની સભામાં સરદાર અને જમીનદાર વર્ગોનો અને પૈસાદાર માણસોનો લાગવગ ઘણો હતો. એમ હોવામાં નીચેની આખતો કારણભૂત હતી. કયે ઠેકાણેથી કેટલા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઈ આવે તે ત્યાંની વસ્તીના પ્રમાણમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું નહોતું. ચૂંટણી માટે મત આપવાનો હક જમીનજગીર, ભાંચલાહાં અને માલમિલકત-વાળા ઉપલા વર્ગોને જ હતો. ચૂંટણીને વખતે મત ખુદલી રીતે આપવાની પ્રથા હતી, એટલે મતદારપર લાગવગ, લાંચરૂપત અને ધાકધમકી કરીને મતો મેળવવામાં આવતા. ત્યારે આવી સ્થિતિ બદલી આમની સભામાં બહુજનસમાજના પ્રતિનિધિઓ મોટી સંખ્યામાં આવી શકે એ ઉદ્દેશથી પાર્લમેન્ટે ૧૮૩૨, ૧૮૬૭ અને ૧૮૮૪ માં પાર્લમેન્ટની

ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ
વિટેનગીમોટ (શાણા લોકોનું મંડળ)
(ઍંગ્લો-સૅક્સન રાજ્યોના સમયનું)

ગ્રેટ કાઉન્સિલ (નોર્મેન રાજના સમયમાં)

ઉમરાવમંડળ
૧૧૦૦

સલાહકાર મંડળ (રાજ્યકારભારના
કામમાં રાજને રોજ સલાહ આપ-
નાર મંડળ) ૧૧૦૦

ઉમરાવ અને પ્રજાપ્રતિનિધિનું
મંડળ-પાર્લમેન્ટ ૧૨૯૫

રાજની કાઉન્સિલ
(રાજ્યકારભારના
કામમાં રાજને સલાહ
આપનાર મંડળ)
૧૧૫૦

ઇનસાફના કામમાં
રાજને સલાહ
આપનાર મંડળ.
૧૧૫૦

ઉમરાવમંડળ ૧૩૩૦ આમની સભા
(ઉમરાવોની સભા) ૧૩૩૦
(House of Lords) (House of
Commons)

પ્રેવી કાઉન્સિલ ૧૪૦૦ ના અરસામાં

ચેન્સરી એક્સચેકર કોમન રાજની
કોર્ટ કોર્ટ પ્લીઝ કોર્ટ
૧૩૫૦ ૧૨૫૦ ૧૨૫૦ ૧૨૫૦

બિનેટ ન્યાય- બીજી બોર્ડો
કમિટી ૧ વેપાર વિષયની બોર્ડ
સામ્રાજ્યની હાઇકોર્ટો ૨ કેળવણી વિષયની ,,
(ઉપર અપીલ કોર્ટ) ૩ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ,,
૪ ખેતીવાડી વિષયની ,,
૫ પરચુરણ કામોની ,,

સુપ્રીમ કોર્ટ ઑફ જ્યુડિસ્યર
(૧૮૭૩-૯૪)

ઉમરાવોની સભા અને
સુપ્રીમ કોર્ટ ઑફ અપીલ

હાઇકોર્ટ ઑફ જસ્ટિસ

કાઉન્ટી કોર્ટો (દિવાની)

પેટી શેશન્સ (ફોજદારી)

રચનામાં સુધારાના કાયદા પસાર કર્યા હતા. ૧૮૮૫ ના કાયદાથી વસ્તીના પ્રમાણમાં મતદારસંઘ બનાવવામાં આવ્યા. ૧૯૧૮ અને ૧૯૨૮ ના કાયદાએ ગરીબ વર્ગના લોકોને તેમ જ સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકાર આપ્યો. તેથી દેશની વસ્તીના અર્ધાં લોકો મતદાર થયા.

૧૯૧૧ ના કાયદાથી ઉમરાવોની સભાની સત્તા ઘણી કમી કરવામાં આવી. ૧૮૭૦ ના કાયદાથી ચૂંટણીની વેળાએ ગુપ્ત રીતે મત આપવાનો રિવાજ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

(૨) ઇંગ્લંડની હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા

ઇંગ્લંડની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે ત્રણ મુખ્ય સંસ્થા:—
ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં (૧) કાયદા ઘડનારી પાર્લમેન્ટ, (૨) અમલબજાવણી અને રાજ્યકારભારનું કામ કરનારી કૅબિનેટ (પ્રધાનમંડળ) અને (૩) ન્યાય આપવાનું કામ કરનાર ઉમરાવની સભાની સુગ્રીમ કોર્ટ ઓફ જ્યુડિસીયર એ ત્રણ મુખ્ય સંસ્થાઓ છે. એ ત્રણેમાં કાયદા ઘડનારી પાર્લમેન્ટ સૌથી મુખ્ય ગણાય છે. કારણ કે પાર્લમેન્ટે ઘડેલા કાયદા અનુસાર જ કૅબિનેટ અમલબજાવણીનું કામ કરે છે, અને ન્યાયકોર્ટો ધનિસાફ આપે છે. એ ત્રણે સંસ્થા સાથે ઇંગ્લંડના રાજનો સંબંધ હોય છે.

ઇંગ્લંડનો રાજ

ઇંગ્લંડનો રાજ:—ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને મુખ્ય પુરુષ ઇંગ્લંડનો રાજ ગણાય છે. ઇંગ્લંડમાં રાજસત્તા વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થાય છે એ ખરું, પણ જરૂર પડતાં પાર્લમેન્ટ પોતાના કાયદાથી તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે. ઇંગ્લંડના રાજ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના જ હોવા જોઈએ અને તેમણે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની જ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું જોઈએ એવું પાર્લમેન્ટે કાયદાથી ઠરાવ્યું છે. પાર્લમેન્ટના કાયદાપ્રમાણે હું રાજ્ય કરીશ એવા સોગંદ રાજને રાજ્યારોહણવખતે લેવા પડે છે. રાજને તેના ખાનગી ખર્ચમાટે વાર્ષિક ૪ લાખ ૭૦ હજાર પાઉન્ડ પાર્લમેન્ટના કાયદાથી આપવામાં આવે છે. રાણીને ૩૩૦૦૦ પાઉન્ડ અને રાજકુટુંબના બીજાં માણસોને કંઈક

રકમ દર વર્ષે આપવામાં આવે છે.

પૂર્વે રાજના હાથમાં ઘણી સત્તા હતી, પણ પછીથી પાર્લિમેન્ટે કાયદા ધડી તે ઘણી ઓછી કરી નાંખી; તોપણ રાજના મોભા અને દરજ્જાના બરની (King's Prerogatives) કેટલીક ખાસ સત્તા તેના હાથમાં છે.

રાજની ખાસ સત્તા (King's Prerogatives):—

(૧) પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણી કરાવવી, પાર્લિમેન્ટ બોલાવવી, મુલતવી રાખવી અને બરખાસ્ત કરવી. (૨) આમની અને ઉમરાવની સલાહ પસાર કરેલાં બિલ રાજની સંમતિવિના કાયદા ગણાતાં નથી. (૩) જરૂર જણાતાં પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થાને ઉમરાવપદ આપી ઉમરાવોની સલાહના સલાસદ બનાવવા. (૪) હંગામી જાહેરનામાં કાઢવાં. (૫) મુખ્ય પ્રધાન અને પ્રધાનમંડળના બીજા મંત્રીઓ, લશ્કરી, નૌકા અને વૈમાનિક ખાતાના અધિકારીઓ, ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોપર રાજ્ય કરનાર વાઈસરૉય, ગવર્નર-જનરલ, ગવર્નર, હાઈ કમિશનર, પરદેશી રાજ્યોમાં ખ્રિટિશ એલચી વગેરે મોટા મોટા અધિકારીઓ નીમવા. (૬) માનચાંદના ખિતાબો આપવા. (૭) ચલણી સિક્કા પડાવવા. (૮) વિગ્રહ અને સંધિ જાહેર કરવાં. (૯) ગુનેગારોને ન્યાયકોર્ટે કરેલી શિક્ષા જરૂર જણાતાં ઓછી કરવી અથવા માફ કરવી વગેરે ઘણી બાબતો ખાસ રાજની સત્તાની છે.

પણ ઇંગ્લંડનો રાજ રાજ્યકારભારમાં સીધો લાગ લેતો નથી, પણ બધો રાજ્યકારભાર પ્રધાનમંડળ મારફતે જ ચલાવે છે. તેથી રાજ્યકારભારના ધોરણ માટે રાજ પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર નથી, પણ તે માટે પ્રધાનમંડળ જ જવાબદાર હોય છે. ઇંગ્લંડનો રાજ પક્ષાપક્ષીથી પર છે માટે તેને માટે સર્વને માન હોય છે. રાજ ખ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોને જોડનારી સાંકળ છે, તે માટે સામ્રાજ્યના બધા દેશો તેને પોતાનો રાજ માને છે.

પાર્લિમેન્ટ

પાર્લિમેન્ટ:—ઇંગ્લંડના રાજ્યબંધારણમાં પાર્લિમેન્ટ કાયદા ધડનારી સંસ્થા છે. એ પાર્લિમેન્ટ ઘણી સત્તા ધરાવે છે. ઇંગ્લંડ માટે કે સામ્રાજ્યના

ખીજા કોઈપણ દેશ માટે નવા કાયદા ધડવા કે હયાત કાયદા રદ કરવા પાર્લમેન્ટને સત્તા છે. પાર્લમેન્ટમાં (૧) ઇંગ્લંડનો રાજા (૨) ઉમરાવોની સભા અને (૩) આમની સભા એવા ત્રણ વિભાગ છે. એ વિભાગો રાજ્યના ત્રણ સમાજ કહેવાય છે (Three Estates of the Realm). ઉમરાવો અને મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ ઉમરાવોની સભામાં (House of Lords) બેસે છે અને સામાન્ય લોક આમની સભામાં (House of Commons) બેસે છે. પાર્લમેન્ટની (આમની સભાની) મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. દરેક પાંચ પાંચ વર્ષે નવી ચૂંટણી થવી જ જોઈએ. વચમાં કોબિનેટની (પ્રધાનમંડળ) સલાહથી રાજા પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી શકે છે. એક પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત થયા પછી નવી પાર્લમેન્ટની (આમની સભાની) પાછી ચૂંટણી થાય છે. પછી નવી પાર્લમેન્ટ ઉઘાડતી વેળા ઉમરાવોના સલાહકારીમાં ઉમરાવની સભા અને આમની સભાના સલાહકારોની સંયુક્ત બેઠક ભરવામાં આવે છે અને તે બેઠકમાં રાજાનું ભાષણ થાય છે. એ ભાષણ પ્રધાનમંડળે તૈયાર કરેલું હોય છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રધાનમંડળની રાજનીતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હોય છે.

(૧) રાજા:—રાજાને પાર્લમેન્ટ સભાનો એક ભાગ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે આમની સભામાં અને ઉમરાવની સભામાં પસાર થયેલા કોઈ પણ બિલને કાયદાનું સ્વરૂપ મળવા માટે રાજાની સંમતિ મળવાની જરૂર હોય છે, એ સંમતિ આપવી કે ન આપવી (Veto) એ રાજાનો અધિકાર છે. પણ છેલ્લાં બસો વર્ષમાં કોઈ પણ રાજાએ એ અધિકારનો ઉપયોગ કરવાની હિંમત ચલાવી નથી.

ઉમરાવોની સભા

ઉમરાવોની સભાની રચના:—આ સભામાં કેટલા સલાહકારો હોવા જોઈએ તે ઠરાવવામાં આવ્યું નથી. હાલમાં એ સભાના આસરે ૭૪૦ સલાહકાર છે. એ સલાહકારોમાંના ૨૬ મોટા મોટા ધર્માધિકારી, આસરે ૬૭૦ વંશપરંપરાના હકથી બેસનાર લોર્ડો (બેરોન, અર્લ, બીશ્પ વગેરે

ઉમરાવો), કાયદાની બાબતમાં સલાહ માટે જિંદગી સુધી નીમાયેલા ૬ ધારાશાસ્ત્રી લૉર્ડો, સ્કૉટલેન્ડના સરદારોમાંથી દર નવી પાર્લિમેન્ટ માટે ચૂંટાઈ આવતા ૧૬ ઉમરાવો અને આયર્લેન્ડના સરદારોએ પોતાના વર્ગમાંથી જિંદગી સુધીને માટે ચૂંટી કાઢેલા ૨૮ ઉમરાવો હોય છે. જરૂર જણાતાં, ગમે તે ગૃહસ્થને ઉમરાવ કરવાનો રાજ્યને હક હોય છે. આવી રીતે રાજ્યએ આપેલું ઉમરાવપદ વંશપરંપરાનું હોય છે. એક લૉર્ડના મરણ પછી તેના મોટા છોકરા લૉર્ડ થાય છે, અને બાપની હયાતિમાં જો ચૂંટાઈ આવે તો તે આમની સભામાં સભાસદ પણ થઈ શકે છે.

ઉમરાવની સભાને હાથે થતાં કામો :—આ સભાને હાથે (૧) કાયદા કરવાનું, (૨) સાર્વજનિક પ્રશ્ન સંબંધે સલાહ આપવાનું અને તેપર ચર્ચા કરવાનું, (૩) ન્યાય આપવાનું કામ થાય છે.

(૧) કાયદા કરવાનું :—આ બાબતમાં ૧૮૧૧ ના કાયદાથી ઉમરાવની સભાની સત્તા ઉપર મોટો કાપ મૂકવામાં આવ્યો છે. આ સભામાં પાસ થયેલું બિલ આમની સભામાં પાસ થયા પછી જો તેને રાજ્યની સંમતિ મળે તો તે બિલને કાયદાનું સ્વરૂપ મળે છે. પણ આમની સભામાં પસાર થયેલું કોઈ એક બિલ વધારેમાં વધારે ત્રણ વર્ષ સુધી અટકાવી રાખવાની સત્તા ઉમરાવની સભાને છે. નાણાં સંબંધી બિલને માટે ઉમરાવની સભાને બિલકુલ સત્તા નથી. દરેક બિલને પસાર થવા માટે ત્રણ વખતના વાંચનમાંથી પસાર થવાનું હોય છે. ત્રીજા વાંચન વખતે તેના ઉપર મત લેવામાં આવે છે. જો વધુ મત મળે છે તો તે બિલ પસાર થયું ગણાય છે, અને ઓછા મતે છે તો તે ઉડી ગયું કહેવાય છે.

(૨) સાર્વજનિક પ્રશ્નસંબંધી ચર્ચા અને સલાહ :—સાર્વજનિક પ્રશ્નસંબંધી ચર્ચા કરવાની બાબતમાં ઉમરાવની સભાનો અધિકાર આમની સભાના અધિકાર જેટલો જ હોય છે. આ સભાના સભાસદોમાંના ઘણા સભાસદોએ મોટા મોટા અમલદાર તરીકે કામ કરી અનુભવ મેળવેલો હોય છે માટે આ સભામાં ચાલતી ચર્ચા ઉપરથી પ્રધાનમંડળ પોતાનું ધોરણ ઠેરવે છે.

(૩) ન્યાય આપવો :—ન્યાય આપવાનું કામ કરવું એ ઉમરાવની સભાનો ખાસ અધિકાર છે. તે રાજ્યભાટે સર્વથી વરિષ્ઠ અપીલ કોર્ટ છે. જ્યારે ન્યાય આપવાનું કામ ઉમરાવોની સભામાં ચાલતું હોય ત્યારે તેમાં ભાગ લેવાનો બધા સભાસદોને હક હોય છે, તો પણ કાયદાનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનારા જે કાયદાશાસ્ત્રીઓને ઉમરાવની સભામાં ખાસ નીમવામાં આવે છે, તેઓ જ મુખ્યત્વે કરીને ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે.

ઉમરાવની સભાસંબંધની બીજી બાબતો :—જે કે આ સભાની સત્તા ધણી મર્યાદિત છે તો પણ એ સભા ધણી ઉપયોગી છે. જે આમની સભા ઉતાવળપણે એકાદ બિલ પસાર કરે તો તે બિલ બે વર્ષ સુધી આ સભા થોભાવી શકે છે. એટલા વખત દરમ્યાન તે બાબત પ્રજામત શું છે તે જોવાનું બની શકે છે.

કૅબિનેટમાંનો લૉર્ડ હાઇ ચેન્સેલર નામનો પ્રધાન આ સભાનો અધ્યક્ષ હોય છે.

ઉમરાવની સભાના સભાસદોને કેટલાક ખાસ હક હોય છે : (૧) સભામાં ભાષણસ્વાતંત્ર્યનો (૨) વ્યક્તિગત રાજની મુલાકાત લેવાનો, (૩) જ્યુરર તરીકેની ફરજમાંથી મુક્તિનો.

ચૂંટણી થયા પછી નવી પાર્લિમેન્ટની જે પહેલી બેઠક ભરાય છે અને જેમાં રાજ બંને સંયુક્ત સભા સમક્ષ ભાષણ કરે છે તે બેઠક ઉમરાવોના સભાગૃહોમાં જ ભરાય છે એ પાછળ આવી ગયું છે.

આમની સભા

આમની સભાની રચના :—આ સભાના ૬૧૫ સભાસદ હોય છે. તેમાં ઇંગ્લંડના ૪૯૨, વેલ્સના ૩૬, સ્કૉટલંડના ૭૪ અને ઉત્તર આયર્લંડના ૧૩ સભાસદ હોય છે. એ સભાસદો જિલ્લા, શહેરો અને વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી આવે છે. ઉમરાવની સભાના સભાસદો અને સરકારી નોકરો આમની સભાની ચૂંટણી માટે ઉમેદવારી કરી શકતા નથી. એ સિવાય ૨૧ વર્ષથી વધારે ઉંમરના કોઈપણ સ્ત્રી પુરુષ ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર તરીકે ઉભા રહી શકે છે અને મત આપી

શકે છે. જિલ્લા અને શહેરોના વસ્તીના પ્રમાણમાં ભાગ પાડેલા હોય છે. એ ભાગોને મતદારસંઘ કહે છે (Constituency). દરેક મતદારસંઘ તરફથી એક સભાસદ ચૂંટાઈ આવે છે. આમની સભાના દરેક સભાસદને વાર્ષિક ૪૦૦ પાઉન્ડનું વેતન મળે છે. એક વખત ચૂંટાયેલી પાર્લમેન્ટ પાંચ વર્ષ સુધી રહે છે. પણ એ વખત પૂર્વેજ જો પાર્લમેન્ટને બરખાસ્ત કરવામાં આવે તો નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી તરત જ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે. ચૂંટણી માટે ગુપ્ત રીતે મત આપવાની પદ્ધતિ રાખવામાં આવી છે.

સ્પીકર :—આમની સભાનો અધ્યક્ષ ‘સ્પીકર’ કહેવાય છે. નવી પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી થયા પછી આમની સભાની પહેલી બેઠકનું પહેલું કામ અધ્યક્ષ ચૂંટવાનું હોય છે. સ્પીકર તરીકે ચૂંટાએલો માણસ કોઈપણ પાર્ટીનો ગણાતો નથી અને તે નિષ્પક્ષપાતપણે અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરે છે.

આમની સભાને હુથે થતાં કામો :—(૧) કાયદા કરવા, (૨) કર મૂકવા, (૩) સાર્વજનિક પ્રશ્ન સંબંધે ચર્ચા કરી સલાહ આપવી (૪) પ્રધાનમંડળના કારભારપર દેખરેખ રાખવી અને તેમને જવાબદાર રાખવા.

(૧) કોઈ એક નવો કાયદો કરવો કે જૂનો કાયદો રદ કરવો એ આમની સભાનું કામ છે. ઘણાખરા કાયદા કમિનિટીની સૂચનાથી આમની સભામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. દરેક બિલ ત્રણ વારના વાંચનમાંથી આમની સભામાં પસાર થાય પછી તેને ઉમરાવની સભામાં મોકલવામાં આવે છે. તે સભામાં પણ તે બિલ ત્રણ વખતનાં વાંચનમાંથી પસાર થાય પછી સંમતિ માટે રાજ્યપર મોકલવામાં આવે છે. એ બિલને રાજ્યની સંમતિ મળતાં તે કાયદો થાય છે. ૧૯૧૧ ના કાયદાથી ઉમરાવની સભાનો આ બાબતનો અધિકાર ઘણો કમી કરવામાં આવ્યો છે. આમની સભામાં પસાર થયેલું બિલ જો ઉમરાવની સભામાં ઉડી જાય તો તે બિલ આમની સભામાં પાછું આવે છે. તે સભામાં પાછું પસાર થયે તેને ઉમરાવની સભામાં પાછું મોકલવામાં આવે છે. એવી રીતે એક બિલ ત્રણ

વખત આમની સભામાં પાસ થાય પણ ઉમરાવની સભામાં ઉડી જાય, તોપણ તેને બંને સભામાં પાસ થયેલું ગણી રાજ તરફ મોકલવામાં આવે છે અને તેને રાજની સંમતિ મળતાં તે કાયદો ગણાય છે. (છેલ્લાં બસો વર્ષ થયાં કોઈપણ રાજ્યે સંમતિ નહિ આપવાની હિંમત કરી નથી)

(૨) રાજ્યકારભાર માટે ખરચની રકમ મંજૂર કરવી અને તે માટે કર મૂકવાની સત્તા ફક્ત આમની સભાને જ છે, તેથી પૈસા-સંબંધી કોઈપણ બિલ પહેલાં આમની સભામાં જ લાવવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળનો ચેન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર નામનો પ્રધાન વાર્ષિક ઉપખરચનું અંદાજપત્રક (Budget) નવું વર્ષ શરૂ થાય તે પહેલાં (નવું વર્ષ પહેલી એપ્રિલથી શરૂ થાય છે) આમની સભામાં દાખલ કરે છે. પછી તે પત્રક ઉપર આમની સભામાં ચર્ચા ચાલે છે. કોઈ પણ ખાતાં માટે વત્તામાં વત્તી કેટલી રકમ ખર્ચ માટે જોઈએ તે સંબંધી ચર્ચા ચાલ્યા પછી તે રકમ મંજૂર કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ખર્ચને માટે જોઈતી રકમ ઉત્પન્ન કરવા માટે કયા કયા નવા કરો મૂકવા અથવા જૂના કરો ચાલુ રાખવા જરૂરના છે એ ઠરાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે અંદાજપત્રક ઉપર ચર્ચા થયા પછી આમની સભામાં પસાર થયે તે બિલ ઉમરાવની સભા ઉપર મોકલવામાં આવે છે પણ તેમાં ફેરફાર કરવાનો કે તે રદ કરવાનો ઉમરાવોની સભાને અધિકાર નથી. ત્યાંથી એક મહિને નાણાંસંબંધી બિલ રાજ પર મોકલવામાં આવે છે અને તેને રાજની સંમતિ મળેથી તે કાયદો ગણાય છે.

(૩) સાર્વજનિક પ્રશ્નસંબંધે ચર્ચા કરવી અને ધોરણ ઠરાવવું :— સાર્વજનિક પ્રશ્ન સંબંધે આમની સભામાં થનારી ચર્ચા અગત્યની હોય છે. એવી ચર્ચા વખતે પ્રધાનમંડળના ધોરણને આમની સભાની સંમતિ મળવી જરૂરની છે.

(૪) ઇંગ્લંડની કૅબિનેટ એટલે પ્રધાનમંડળ આમની સભાને જવાબદાર હોય છે એટલે પ્રધાનમંડળના કારભાર ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ આમની સભા કરે છે. પ્રધાનમંડળે સૂચવેલા કોઈપણ

નાણાંસંબંધી બિલ માટે જો આમની સભા મંજૂરી આપે નહિ, અથવા જો આમની સભા પ્રધાનમંડળમાં અવિશ્વાસનો ઠરાવ પસાર કરે અથવા કોઈ એક મહત્વના સવાલ ઉપર પ્રધાનમંડળની રાજનીતિ વિરુદ્ધ આમની સભા પોતાનો મત જાહેર કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે છે; અથવા પોતાની રાજનીતિના ઉપર લોકોનો અભિપ્રાય જાણવા માટે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી પાર્લમેન્ટ ચૂંટાવવાની સલાહ રાજને આપે છે. પછી નવી પાર્લમેન્ટ ચૂંટાય છે, અથવા તે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત ન કરાવતાં પ્રધાનમંડળ જ પ્રધાનવટાનું રાજીનામું આપી દે છે. એટલે રાજ વિરોધ પક્ષના નેતાને પોતાનો વડો પ્રધાન નીમી તેનું પ્રધાનમંડળ રચવા માટે નામો સૂચવવાનું તેને કહે છે.

આ પ્રમાણે પ્રધાનમંડળ આમની સભાને જવાબદાર હોવાને લીધે એ સભાની સત્તા ઘણી મોટી છે. મુખ્ય પ્રધાન અને પ્રધાનમંડળના ઘણાંખરા પ્રધાનો ઘણુંખરું આમની સભાના સભાસદો જ હોય છે. એકાદ ખાતાનો મુખ્ય પ્રધાન આમની સભાનો કે ઉમરાવની સભાનો સભાસદ હોય તો એ ખાતાનો ઉપપ્રધાન બીજી સભાનો સભાસદ હોય છે. આમ હોવાથી બંને સભાની અંદર સરકારની બાજુ તરફનાં જવાબદાર પ્રધાન હોય છે.

આમની સભામાં પક્ષો:—ઉમરાવની સભામાં અને આમની સભામાં જુદી જુદી રાજદારી પક્ષના લોક હોય છે. હાલમાં પાર્લમેન્ટમાં અગત્યના ત્રણ પક્ષ છે. (૧) કૉંગ્રેસ, (૨) મજૂર અને (૩) લિબરલ. એ સિવાય બીજા રાજકીય પક્ષ છે, પણ તેના અનુયાયી ઘણા થોડા છે. પ્રધાનમંડળ આમની સભાને જ જવાબદાર હોવાને લીધે આમની સભામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય તે પક્ષના નેતાને રાજ પોતાનો વડો પ્રધાન નીમે છે અને તે પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે રાજ બીજા પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે. આમની સભામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય છે તેની સામેનો પક્ષ ‘વિરોધી પક્ષ’ (His Majesty’s Opposition) કહેવાય છે.

બીજી બાબતો:—આમની સભાના સભાસદોને લાખણની સ્વતંત્રતાનો, જુરર તરીકે કામ કરવાની મારીનો, સ્વીકારની મારફત

સામુદાયિક રીતે રાજની મુલાકાત લેવાનો વગેરે હકો હોય છે. આમની સલાના દરેક સલાસદને વાર્ષિક ૪૦૦ પાઉન્ડનો પગાર મળે છે.

અમલખબલણી અથવા કારોબારી

ખાતું (Executive)

દરેક સુવ્યવસ્થિત દેશમાં રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકારભાર ચલાવનાર એક Executive-કારોબારી ખાતું હોય છે. ઇંગ્લંડના રાજ્યઅધારણમાં ઇંગ્લંડના રાજની પ્રિવી કાઉન્સિલ, કૅબિનેટ અને કાયમના મુલકી વરિષ્ઠ અધિકારીઓ મારફત અમલખબલણીનું કામ થાય છે. રાજ્યકારભારનું ધોરણ નક્કી કરવાનું કામ કૅબિનેટનું હોય છે. તેથી એ મંડળ ઘણું અગત્યનું છે.

રાજ :—તાત્વિક દષ્ટિએ જોતાં ઇંગ્લંડના કારોબારી ખાતાં સંબંધીની મુખ્ય સત્તા ઇંગ્લંડના રાજની પાસે છે. આ બધાં ખાતાંના પ્રમુખ અને અધિકારીઓની નિમણૂક રાજ યા રાજના હુકમાનુસાર થાય છે અને મુખ્ય પ્રધાનથી માંડીને બધા પ્રમુખ અધિકારીઓ રાજના નોકર કહેવાય છે. તાત્વિક દષ્ટિએ આવી સ્થિતિ છે છતાં ઇંગ્લંડનો રાજ રાજ્યના કારભારમાં પ્રત્યક્ષ રીતે કંઈ પણ કરતો નથી. અને તેથી રાજ્યકારભારના ધોરણ માટે તે પાર્લમેન્ટને જવાબદાર પણ નથી. મુખ્ય પ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ (કૅબિનેટ) અને બીજા મંત્રીઓ રાજના નામે રાજ્યનું ધોરણ નક્કી કરે છે અને રાજ્યકારભાર ચલાવે છે.

પ્રિવી કાઉન્સિલ :—આ કાઉન્સિલમાં કેટલા સલાસદો જોઈએ તેની સંખ્યા નક્કી કરેલી નથી. બધું મળીને આ કાઉન્સિલમાં ૩૦૦ સલાસદ છે, અને તે બધાની નિમણૂક રાજ્યે કરેલી છે. તેમાં પહેલાના તથા હાલના કૅબિનેટના બધા પ્રધાન, પાર્લમેન્ટના બેઉ સભામાંના કેટલાક સલાસદ, કેન્ટરબરી અને ચોર્કના આર્યબીશપ, કોઈ મોટા ન્યાયાધીશ, સેનાપતિ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશમાંના કેટલાક પ્રમુખ મુત્સદ્દી, વાસ્તવ શાસ્ત્ર વગેરે બાબતોમાં જોણે કંઈ ખાસ કામ કરેલું હોય એમાંના

કેટલાક ગૃહસ્થ વગેરે, સભાસદો હોય છે. અને એ સભાસદોને પ્રિવી કાઉન્સિલર (P. C.) કહેવામાં આવે છે. આ સભાની એક ઔપચારિક સ્વરૂપની છે અને તે રાજ્યાભિષેક, પ્રધાનમંડળમાંથી પ્રધાન અને પ્રમુખ, અને ધર્મના અધિકારીને સોગંદ આપવાની ક્રિયા વગેરે ઔપચારિક સમયે ભરવામાં આવે છે. આ કાઉન્સિલની સલાહથી રાજા જાહેરનામા તથા હુકમો જાહેર કરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની જુદા જુદા દેશની અપીલોની સુનાવણીનું કામ પ્રિવી કાઉન્સિલની ન્યાય કમિટીને સોંપવામાં આવે છે. આ કાઉન્સિલના કયા સભાસદોની સલાહ કયારે લેવી તે રાજાની મરજી પર છે. રાજા હાજર ન હોય ત્યારે અધ્યક્ષ તરીકે કૅબિનેટના લૉર્ડ પ્રેસિડન્ટ ઑફ ધી કાઉન્સિલ જગ્યા લે છે. પહેલાં આ કાઉન્સિલના હાથમાં ઘણી સત્તા હતી. તે વખતે રાજા પોતાના વિશ્વાસપાત્ર આદમીને કાઉન્સિલના મંત્રી તરીકે નીમતા અને પાર્લમેન્ટની માગણી એવી હતી કે રાજ્યકારભાર માટે એની સલાહ લેવી. રાજ્યક્રાંતિ આદ પાર્લમેન્ટના કૉમન્સ સભાના વિશ્વાસના પાત્ર ગૃહસ્થોને રાજ્યે પ્રિવી કાઉન્સિલમાં નીમી તેમની સલાહ લેવાની શરૂઆત કરી અને ત્યારપછી જવાબદાર કૅબિનેટ (પ્રધાનમંડળ) હસ્તિમાં આવી એટલે કૅબિનેટ આ પ્રિવી કાઉન્સિલની એક કમિટી જ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારે જુદી જુદી આખત સંબંધમાં પ્રિવી કાઉન્સિલની જુદી જુદી કમિટી નીમવામાં આવે છે. તેમાંની મુખ્ય કમિટી એટલે (૧) કૅબિનેટ (૨) ન્યાયકમિટી, (૩) વ્યાપાર વિષયની બોર્ડ, (૪) શિક્ષણ વિષયની કમિટી. કૅબિનેટના પ્રધાનોમાંના કોઈપણ પ્રધાન આ કમિટીઓના અધ્યક્ષ થાય છે.

કૅબિનેટ

કૅબિનેટ અને મિનિસ્ટ્રી:—નવી ચૂંટણી થાય એટલે કૉમન્સની સભામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય તેના અગ્રેસર ગૃહસ્થને રાજા મુખ્ય પ્રધાન નીમે છે અને પ્રધાનમંડળમાં કોને કોને લેવા છે તેના નામની ટીપ આપવા સૂચના કરે છે. સાધારણ રીતે મુખ્ય પ્રધાન

કૉમન્સ અને લૉર્ડની સભામાંના સભાસદમાંના પોતાના પક્ષના ૫૦-૫૫ નામે સૂચવે છે. આ ૫૦-૫૫ ગૃહસ્થના મંડળને મિનિસ્ટ્રી કહેવામાં આવે છે. આમાંથી ચૂંટી કાઢેલા ૨૦-૨૨ સભાસદોની નાના મંડળને કૉબિનેટ કહેવામાં આવે છે. કૉમન્સની સભામાં કૉબિનેટની હાર થાય ત્યારે કૉબિનેટના બધા પ્રધાન તથા મિનિસ્ટ્રીના પ્રધાન મળી ૫૦-૫૫ પ્રધાન રાજીનામાં આપે છે.

કૉબિનેટને કરવાનાં કામો:—કૉબિનેટ એ બહુ અગત્યનું મંડળ છે. અમલબજામણી ખાતાં (Executive) એ સર્વથી ઉપરી મંડળ હોવાથી રાજ્યકારભારનું ધોરણ નક્કી કરવાનું તથા રાજ્ય-કારભાર ચલાવવાનું કામ કરે છે. તે પ્રમાણે કૉમન્સની સભામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય તેમાંથી જ આ બનેલી હોવાથી નવા કાયદાઓ ઘડવાના તથા જૂના સુધારવાના વગેરે બાબત સંબંધના બિલો કૉબિનેટ દ્વારા જ સૂચવવામાં આવે છે. તેજપ્રમાણે વાર્ષિક જમાખર્ચનું અંદાજપત્રક તૈયાર કરીને તે સંબંધનું બિલ કૉમન્સની સભાની મંજૂરી માટે લાવવાનું કામ પણ કૉબિનેટ જ કરે છે.

કૉબિનેટ પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા:—ઇંગ્લંડમાં કૉબિનેટ પદ્ધતિ કેવી રીતે રૂઢ થઈ તેની હકીકત “ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ” ના ભાગમાં આપેલી છે, ત્યારે આ પદ્ધતિમાં શી શી વિશિષ્ટતા છે તે અહિંયાં આપેલી છે.

(૧) કૉબિનેટની બેઠક વખતે રાજા હાજર નથી રહેતા. રાજાને રાજ્યકાભારના કામ માટે સલાહ આપવાને જ્યારથી આ મંડળ હસ્તીમાં આવ્યું ત્યારથી આ મંડળની બેઠકમાં રાજા હાજર નથી રહેતા. તેથી સર્વ પ્રધાનો ખુલાસાથી ચર્ચા કરી શકે છે.

(૨) મુખ્ય પ્રધાનનું નેતૃત્વ—કૉબિનેટની બેઠક મુખ્ય પ્રધાનના અધ્યક્ષપણા નીચે થાય છે અને એના નેતૃત્વપણા નીચે બધી ચર્ચા થાય છે. કાંઈએક સવાલ માટે જુદા જુદા પ્રધાનોમાં મતભેદ થાય ત્યારે બધી ચર્ચા થયા બાદ તે સંબંધી જે ધોરણ નક્કી થાય તે આખી કૉબિનેટનું છે એમ માનવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે બધા પ્રધાનો અમલબજામણી કરે છે. એકાદ પ્રધાનને એ ધોરણ

પસંદ ના પડે તો તે પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપે છે. મુખ્ય પ્રધાન પાસે જોકે એકાદેક ખાતું હોય છે, છતાં તે બધાં ખાતાઓપર દેખરેખ રાખે છે. તે જ પ્રમાણે પરદેશખાતાં આપતનો પત્રવ્યવહાર પરદેશ ખાતાં માટે નીમેલો પ્રધાન મુખ્ય પ્રધાનની સંમતિથી કરે છે. મુખ્ય પ્રધાન કૉમન્સ સભાનો સભાસદ હોય છે અને તે ત્યાં સરકારનું (કૅબિનેટનું) ધોરણ પાર્લિમેન્ટ આગળ રજૂ કરવાનું કામ કરે છે અથવા બીજા મંત્રી પાસે કરાવે છે. એકાદેક પ્રશ્ન માટે કૅબિનેટનું ધોરણ શું છે તેની રાજને ખબર કરવાનું તથા તે સંબંધી રાજનું શું કહેવું છે તે કૅબિનેટને જણાવવાનું વગેરે મુખ્ય વાતો મુખ્ય પ્રધાન મારફતે જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે રાજ એમની સલાહ પ્રમાણે સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશોમાં મુખ્ય અધિકારીઓની નિમણૂક કરે છે. મુખ્ય પ્રધાન તથા બીજા પ્રધાનો રાજના નામે રાજ્યકારભાર કરે છે. પારકા રાજની આપતમાં મુખ્ય પ્રધાન જ પોતાના રાજ્યનો પ્રતિનિધિ છે એમ જ લોકો જાણે છે. આજ કારણે મુખ્ય પ્રધાનનો દરજ્જો મોટો મનાય છે.

(૩) કૅબિનેટ પાર્લિમેન્ટમાંની કૉમન્સની સભાને જવાબદાર છે.

(૪) ધણું ખર્ચ કૅબિનેટમાં બધા પ્રધાનો એક જ પક્ષના હોય છે. તોપણ જરૂર પડે ત્યારે બેત્રણ પક્ષમાંથી મુખ્ય ગૃહસ્થાની “મિશ્ર” અથવા “રાષ્ટ્રીય” કૅબિનેટ સ્થાપવામાં આવે છે.

(૫) સામુદાયિક જવાબદારી—કૅબિનેટમાં જુદા જુદા પ્રધાન પાસે જુદા જુદા ખાતાં હોય છે અને તે પોતાપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે, પણ તેનાપર સામુદાયિક જવાબદારી પણ છે. એકાદ ખાતાસંબંધીના ધોરણ વિરુદ્ધ કૉમન્સની સભામાં બહુમત થાય, તે વખતે તે ખાતાનો પ્રધાન રાજનામું આપે છે એમ નહિ, પરંતુ આખી કૅબિનેટ અને મિનિસ્ટ્રીના બધા પ્રધાન રાજનામાં આપે છે.

કૅબિનેટની રચના :—સાધારણ રીતે કૅબિનેટમાં ૨૦-૨૨ પ્રધાન હોય છે. (૧) ખજાનાના પહેલા લૉડ (First Lord of the Treasury). આ વડા અધિકારીની મદદમાં બીજા અધિકારી હોય છે. તેથી તેનું કામ ધણું થોડું હોય છે. મુખ્ય પ્રધાનને પોતાના

ખાતાનું કામ સંભાળવા ઉપરાંત બીજાં ખાતાંપર દેખરેખ પણ રાખવા હોય છે એટલે મુખ્ય પ્રધાન ઘણુંખરૂં ખજાનના પહેલા લોર્ડ કામ પોતાની પાસેજ રાખે છે.

(૨) લોર્ડ હાઈ ચેન્સેલર (Lord High Chancellor) — આ કૅબિનેટમાં કાયદાની અને ન્યાયની બાબતના સંબંધનો પ્રધાન ન્યાય ખાતામાં મોટા મોટા અધિકારીઓની નિમણૂક કરવાનું કામ એની પાસે હોય છે. આ લોર્ડની સલાહો અધ્યક્ષ પણ હોય છે.

(૩) ચેન્સેલર ઓફ ધી એક્સચેકર (Chancellor of the Exchequer) — વાર્ષિક જમાખર્ચનું અંદાજપત્રક તૈયાર કરીને તે પાર્લિમેન્ટ આગળ મૂકવાનું કામ એનું છે.

(૪) સ્વદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી (Secretary of State for Home Affairs) — તુરંગ, પોલીસ વગેરે બાબત સંબંધ કામ આ પ્રધાન પાસે હોય છે.

(૫) પરરાષ્ટ્રીય બાબત સંબંધીનો સેક્રેટરી (Secretary of State for Foreign Affairs).

(૬) ડુમિનિઅન સેક્રેટરી (Secretary of State for Dominions) — જે જે સંસ્થાઓને સ્વરાજ્યનો હક મળેલો એવા સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાઓનો સેક્રેટરી.

(૭) સંસ્થાઓનો સેક્રેટરી (Secretary of State for Colonies) — બીજા સંસ્થાઓ અને હિંદુસ્તાન સિવાય બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા દેશો સંબંધીનો સેક્રેટરી.

(૮) ભારતમંત્રી (Secretary of State for India).

(૯) સ્કૉટલેન્ડ સંબંધીનો સેક્રેટરી.

(૧૦) આયર્લેન્ડનો સેક્રેટરી.

(૧૧) યુદ્ધ વિષયનો સેક્રેટરી (Secretary of State for War) — દેશના રક્ષણ માટે સૈન્યની તૈયારી કરવી અને બરાબર રાખવા વગેરે કામો માટે નીમાય છે.

(૧૨) વિમાન બાબત સંબંધીનો સેક્રેટરી (Secretary of State for Air) — દેશના સંરક્ષણ માટે વિમાની કાફલા વગેરે

વ્યવસ્થા કરવા.

(૧૩) નૌકાખાતાનો મંત્રી (First Lord of the Admiralty)—દેશના સંરક્ષણ માટે અરમાર સંબંધી વ્યવસ્થા કરવા.

(૧૪) વેપાર વિષયની બોર્ડનો અધ્યક્ષ (President of the Board of Trade).

(૧૫) શિક્ષણ વિષયની બોર્ડનો અધ્યક્ષ (President of the Board of Education).

(૧૬) ખેતીવાડી ખાતાનો પ્રમુખ.

(૧૭) આરોગ્યમંત્રી.

(૧૮) લૉર્ડ પ્રિવી સીલ—રાષ્ટ્રના સીલ-શિક્ષા આ મંત્રીના તાબામાં છે.

(૧૯) એટર્ની જનરલ (Attorney-General)—કાયદાના આગતની સલાહ આપવાનું કામ આ પ્રધાન પાસે છે.

(૨૦) પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ.

(૨૧) ચેન્સેલર ઓફ ધી ડચી ઓફ લેફ્ટર.

(૨૨) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતાનો મંત્રી.

કાયમનો ઉચ્ચ નોકરવર્ગ:—(Permanent Civil Service):—કૅબિનેટ પાર્લમેન્ટની સલાને જવાબદાર હોવાથી જ્યારે કૉમન્સની સલાતું પીઠબળ ના હોય ત્યારે તે પ્રધાનવદું છોડે છે અને કૉમન્સની સલાતો જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય તેવી નવી કૅબિનેટના હાથમાં રાજ્યકારભારનું સૂત્ર જાય છે. પણ આમ ઉપરઉપરી પ્રધાન-મંડળોની ફેરબદલીને લીધે રોજના રાજ્યકારભારમાં હરકત ના થાય એટલા માટે કાયમનો ઉચ્ચ નોકરવર્ગ નીમવામાં આવે છે. આમાં અધિકારી-ઓની નિમણૂક રાજકીય મતના આધારે યા રાજકીય પક્ષમાં તેનું ફેટલું વજન છે તેના પર થતી નથી. પણ હરિકાઈની પરીક્ષા લઈ તેમાં જે ઉચ્ચે નંબરે આવે તેવા ગૃહસ્થને જ આપવામાં આવે છે. તેને લીધે આ જગ્યાપર શુદ્ધિમાત્ર, હોશિયાર અને નિપુણ માણસોની નિમણૂક થાય છે. અને કામનો અનુભવ મળે પછી તે પોતાના કામમાં પૂર્ણ માહિતગાર થાય છે. કૅબિનેટ આંકી આપેલા

ધોરણુ યા નીતિ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર કરવાનું કામ આ વર્ગ પાસે છે. આમાંથી અનુભવને લીધે અથવા કામની તત્પરતાને લીધે, કર્તવ્યદક્ષતા અથવા પોતાની હોશિયારીથી જે લાયક ઠરે તેને એકાદ ખાતાના કાયમના બીજા સેક્રેટરીની (Permanent Under-Secretary) જગ્યા આપવામાં આવે છે. બીજા અંડર સેક્રેટરીને (Parliamentary Under-Secretary) કૅબિનેટ અને મિનિસ્ટ્રીના પ્રધાનોની સાથે પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપવું પડે છે પણ આ કાયમનો ઉંચ નોકરવર્ગ પોતાની જગ્યા પર જ રહે છે તેથી રાજ્યકારભાર વ્યવસ્થિત ચાલે છે.

ન્યાયખાતું

ન્યાયખાતું :—પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા અને પાર્લમેન્ટે કબૂલ રાખેલી રૂઢિનો વિચાર કરી ન્યાય આપવાનું કામ જે ખાતાં મારફત ચાલે છે, તેને ન્યાયખાતું (Judiciary) કહે છે. ઇંગ્લંડની રાજ્ય-ઘટનામાં રાજ, લૉર્ડોની સભા, પ્રિવી કાઉન્સિલની ન્યાયકમિટી, સુપ્રીમ કોર્ટ ઑફ જ્યુડિક્યર, એ મુખ્ય સંસ્થા મારફત ન્યાય આપવાનું કામ ચાલે છે. અને આખરની આ મુખ્ય સંસ્થાની દેખ-રેખ નીચે ન્યાય આપવાનું કામ કરનારી બીજી ઘણી કોર્ટો છે.

રાજ :—રાજ એ ન્યાયનું મૂળ છે (Fountain of Justice). તાત્વિક દષ્ટિએ રાજના હાથમાં ન્યાય આપવાની અથવા માશી આપવાની પૂર્ણ સત્તા છે. પરંતુ રાજ પ્રત્યક્ષ રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવતો નથી. એટલે ન્યાયની બાબતમાં કૅબિનેટનો લૉર્ડ હાઈ ચેન્સેલર રાજના નામથી ન્યાય આપવા સંબંધીની વ્યવસ્થા જોય છે. ન્યાય ખાતાના લૉર્ડ ચીફ જસ્ટિસ અને ઉંચા બીજા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક આ પ્રધાન જ કરે છે.

ન્યાય આપવાની મુખ્ય સંસ્થા :—ન્યાય આપવાની બધાથી વરિષ્ઠ કોર્ટ એટલે લૉર્ડોની સભા છે. એની નીચે સુપ્રીમ કોર્ટ ઑફ જ્યુડિક્યર નામની કોર્ટ છે. કોર્ટ ઑફ અપીલ અને હાઈકોર્ટ ઑફ જસ્ટિસ એવા એના બે ભાગ છે. આ કોર્ટમાં

દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટના ફેસલા વિરુદ્ધ અપીલ અને દીવાની બાબતની મોટી રકમની અથવા મહત્વની અને ફોજદારી બાબતમાં ખૂન જેવા ભયંકર સ્વરૂપના મુકદ્દમાની સુનવણી થાય છે. આ હાઈ-કોર્ટની નીચે દીવાની કામ માટે કાઉન્ટી કોર્ટ અને ફોજદારી કામ માટે જસ્ટિસ ઓફ ધી પીસની પેટી સેશન્સ કોર્ટ હોય છે.

સારાંશ.

ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટના—ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં રાજા, પાર્લમેન્ટ, કૅબિનેટ (પ્રિવી કાઉન્સિલની કમિટી) અને ન્યાયકોર્ટો (લૉર્ડોની સભા અને સુપ્રીમ કોર્ટ ઓફ જ્યુડિકિયર) એ મુખ્ય સંસ્થા છે. ઇંગ્લંડની હાલની રાજ્યઘટના એકાદ કાયદાને આધારે નક્કી થયેલી નથી. પરંતુ જુદી જુદી સંસ્થાની ઉત્ક્રાંતિથી બનેલી છે.

ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાની ઉત્ક્રાંતિ—અંગ્લો સૅક્સન રાજાઓના વખતમાં વિટનગેમોટ સલાહકાર મંડળ હતું. નોર્મન કારકિર્દી વખતે ગ્રેટ કાઉન્સિલ અને તેમાં સરંજામી સરદારો. આ સરદારોએ સાધારણ લોકોની મદદ લઈને જૉન રાજા પાસે “મેમ્બરશીપ” ની સનદ મેળવેલી (૧૨૧૫). પહેલા એડવર્ડ સાઈમન ડી મૉટફર્ડની યોજના પ્રમાણે પૈસા જમા કરવા માટે પરગણાના અને શહેરના પ્રતિનિધિઓને બોલાવીને નમૂનેદાર પાર્લમેન્ટ ભરેલી (૧૨૯૫). ૧૩૩૦ ના અરસામાં લૉર્ડોની અને કૉમન્સની એમ બે સભા થયેલી. રાજા રાજ્યકારભાર પોતાની નીમેલી કાઉન્સિલ મારફત કરતા હતા અને તેને પ્રિવી કાઉન્સિલ એવું નામ ૧૪૦૦ ના સુમારે અપાયેલું. લૅંકેસ્ટર વંશની કારકિર્દીના વખતમાં પાર્લમેન્ટની સત્તા વધેલી. પણ ટ્યૂડરોના વખતમાં ઘણી ઓછી થઈ ગયેલી અને રાજ્યસત્તા અનિયંત્રિત થઈ. પણ ટ્યૂડર રાજાઓએ એ સત્તા પાર્લમેન્ટની સંમતિથી જ લીધેલી. સ્ટુઅર્ટના વખતમાં રાજાઓની ઈશ્વરદત્ત સત્તા છે અને ત્યારબાદ કાયદો રદ કરવાનો રાજાનો હક એ પ્રશ્ન આગળ આવેલો; પણ ૧૬૮૮ માં રાજ્યક્રાંતિ થઈ તેથી તથા ત્યારપછી ૧૬૮૯ માં થયેલા બિલ ઓફ રાઈટ્સ એ કાયદાએ પાર્લમેન્ટનું શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ કર્યું. ત્યારપછી પાર્લમેન્ટની તિજોરી પર અને સૈન્ય પર હકૂમત ચાલુ થઈ અને પછી કૅબિનેટ પદ્ધતિથી રાજ્યકારભારની શરૂઆત થઈ. ૧ લો જ્યૉર્જ અને બીજો જ્યૉર્જ બંને કૅબિનેટની બેઠકમાં હાજર રહેતા નહોતા. તેથી કૅબિનેટ પદ્ધતિનો રાજ્યકારભાર મજબૂત થયો અને તેમાં મુખ્ય

પ્રધાનના નેતૃત્વની સ્થાપના થઈ. ૧૮૩૨, ૧૮૬૭, ૧૮૮૫ અને ૧૯૧૮ અને ૧૯૨૮ ના કાયદાઓથી મતદારોની સંખ્યા વધી અને ૬૦૦ માંથી ૫૦ માણસોને મત આપવાનો હક મળ્યો. પાર્લિમેન્ટની સભામાં લૉર્ડોની સભાનો અધિકાર ૧૯૧૧ ના કાયદાથી ધણો જ ઓછો થયો અને કૉમન્સની સભાને મહત્ત્વ મળ્યું.

ઇંગ્લંડની હાલની રાજ્યઘટના :—

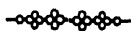
રાજા—ઇંગ્લંડના રાજાના હાથમાં તાત્વિક દષ્ટિએ, કાયદા કરવાનું, અમલબજામણી કરવાનું, તથા ન્યાય આપવાનું કામ એ બાબતોની મુખ્ય સત્તા છે પણ તે રાજ્યકારભારમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતો નથી. તેથી તેણે નીમેલા પ્રધાન અને અધિકારી તેના નામથી રાજ્યકારભાર ચલાવે છે.

પાર્લિમેન્ટ—કાયદા કરવા માટે. રાજા, લૉર્ડોની સભા (આશરે ૭૪૦ સભાસદ) અને કૉમન્સની સભા (૬૧૫ સભાસદ). ન્યાય આપવાનું કામ એ લૉર્ડોની સભાનો વિશેષ હક. કૉમિનેટને જવાબદાર ગણવી અને પૈસાની મંજૂરી આપવી એ કૉમન્સ સભાના વિશેષ હક.

કૉમિનેટ—અમલબજામણીનું કામ કરવા માટે. કૉમિનેટ, પ્રિવી કાઉન્સિલ, કાયમનો નોકર વર્ગ. કૉમિનેટમાં ૨૦-૨૨ પ્રધાન અને એ મુખ્ય પ્રધાનોના નેતૃત્વ હેઠળ; રાજ્યકારભારનું મુખ્ય ધોરણ નક્કી કરવું અને તે કૉમન્સની સભાને જવાબદાર.

ન્યાયકોર્ટ—રાજા, લૉર્ડોની સભા, સુપ્રીમ કોર્ટ ઓફ બ્યુડિકેચર (કોર્ટ ઓફ અપીલ અને હાઈ કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસ) એ મુખ્ય ન્યાયકોર્ટો. એની નીચે કાઉન્ટી કોર્ટો અને પેટી-એસાઇઝ કોર્ટો. પ્રિવી કાઉન્સિલની ન્યાયકમિટી—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશોમાંથી આવે તે અપીલની સુનવણી કરે છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું

પ્રજાસંઘ

પ્રજાસંઘની આવશ્યકતા :—છેલ્લાં સો વર્ષમાં થયેલી શાસ્ત્રીય શોધો, જુદા જુદા દરદરના રાષ્ટ્રો સાથે કલ્પનામાં ન આવે એટલો પરસ્પર વ્યવહારનો વધારો, વેપાર અને ઉદ્યોગદુનનની ખીલવણી એ બધાંને લીધે દરદરના દેશોના લોકોનો પરસ્પર સંબંધ ગાઢ થયો છે, અને જુદા જુદા દેશોનું સંઘટન વિશેષ થયું છે; તોપણ એક બીજાનાં ધોરણ, નીતિ અને હેતુના સંબંધમાં શંકાની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ નથી; આ નવી થયેલી શાસ્ત્રીય શોધો અને વહેવારના સાધનો લોકોના સુખ-સાધન વધારવાના કામમાં લેવામાં આવ્યાં છે, તે જ પ્રમાણે તે યુદ્ધને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિનાશના હથિયારો તૈયાર કરવામાં પણ કામમાં લેવામાં આવ્યાં છે; અને તેથી દેશદેશો વચ્ચે યુદ્ધો અતિશય ભયંકર સ્વરૂપ લે છે. આવા પ્રકારનું એકાદ યુદ્ધ થાય એટલે યુદ્ધમાં ઉતરેલાં જ રાજ્યોને નહિ, પરંતુ તટસ્થ રહેલાં રાજ્યોને પણ થોડે ઘણે અંશે તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ સોસવાં પડે છે. તેથી જુદા જુદા રાજ્યોના ટંકા યુદ્ધ જેવા જંગલી માર્ગે ન પતાવતાં સામોપચાર અને તડબોડથી પતાવવાને માટે એકાદ યોજના કાઢવી એવું જુદા જુદા કાળના મુત્સદ્દીઓ અને રાજ્યદ્વારી પુરુષોને લાગતું હતું. આ ધોરણ અનુસાર ૧૮૯૯ અને ૧૯૦૭ માં હોલંડના હેગ શહેરમાં રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રોના ઝગડા તડબોડ કરીને પતાવવા માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. પરંતુ આ કોર્ટ આગળ પોતાનો અધડો રબૂ કરવાનું કોઈપણ રાષ્ટ્રને બંધન કરતું નહોતું અને આ કોર્ટ ફક્ત સલાહ આપવાનું કામ કરતી હતી. પણ ગયા મહાયુદ્ધનું અનિષ્ટ પરિણામ ઘણા રાષ્ટ્રોને ભોગવવું પડ્યું, તેથી રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રોના કલહ મટાવવા-ખાતર તથા અંદર અંદર સહકાર વધારવા માટે એકાદ સંસ્થા સ્થાપવાની આવશ્યકતા બધાને લાગતી હતી.

પ્રજનસંઘની સ્થાપના, ૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨:—

ગયા મહાયુદ્ધમાં જુદા જુદા દેશના, વર્ણના, જાતિ અને ધર્મના મળી ૯૦ લાખ માણસો મૃત્યુ શરણ થયા; ૨ કરોડ માણસ જખમી અને અપંગ થયા; મોટા પ્રદેશો અને શહેરો જમીનદોસ્ત થયા; રોગો ફાટી નીકળ્યા અને બધે પ્રસાર્યા. વેપાર, ઉદ્યોગધંધો અને પેઢીઓ બંધ થઈ અને મોટા મોટા રાષ્ટ્રોની નાણાસંબંધી સ્થિતિ ખરાબ થઈ. કરોડો રૂપીઆનો ધુમાડો થયો. એકલા ઇંગ્લંડને જ આ યુદ્ધમાં ૧૦૭૫ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો હતો. આ મહાયુદ્ધમાં માણસો, માલમત્તા અને પૈસાની જે ભયંકર હાનિ થઈ તેને લીધે હારેલા દેશોની માફક જ જીતેલાં અને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યોને પણ આવું યુદ્ધ જ પાછું ન થાય તો હીક એમ લાગવા માંજું. આવા પ્રકારની એકંદર પરિસ્થિતિ હતી. તેથી ૨૮ મી જૂન ૧૯૧૯ માં વર્સેઇસની સુલેહ પછી આ મહાયુદ્ધ અટક્યું, ત્યારે “અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાન” ના અધ્યક્ષ વુડ્રો વિલ્સને ખીજા કેટલાક ગૃહસ્થાની મદદથી તૈયાર કરેલી “પ્રજનસંઘ” ની એક યોજના, સુલેહની વાટાઘાટ કરવા આવેલા જુદા જુદા રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિ સમક્ષ રજૂ કરી. આ યોજનાને જુદા જુદા ૩૨ રાષ્ટ્રોએ પોતાની સંમતિ આપી, તેથી ૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ ને રોજ સ્વિટઝરલેંડમાં આવેલા જીનેવા શહેરમાં “પ્રજનસંઘ” (League of Nations) નામની સંસ્થાની સ્થાપના થઈ.

જગતમાં મહત્વ ભોગવતા એકંદર ૬૫ રાજ્યો છે. તેમાંના ૫૪ રાજ્યો “પ્રજનસંઘ” માં જોડાયેલાં છે, તેથી આ સંઘનું બળ તથા મહત્વ ઘણું વધેલું છે. અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના પ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સને જોકે આ સંઘ સ્થાપવાની યોજના તૈયાર કરવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તોપણ “જગતની ભાંજગડમાં આપણે પડવું નહિ અને કાંઈને આપણી ભાંજગડમાં પડવા દેવા નહિ” એ ધોરણાનુસાર અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનનું રાજ્ય આ પ્રજનસંઘમાં હજી સુધી જોડાયું નથી.

પ્રજનસંઘ મારફત થનારા વિવિધ કામો:—પ્રજનસંઘ કોઈ પણ રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામાં હાથ ધાલતો નથી તેથી કોઈપણ

રાજ્ય પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્રીયત્વ અને સ્વમાનમાં જરૂરપણ કમીપણ આપ્યા વગર આ સંઘનો સભાસદ થઈ શકે છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રો વચ્ચેના ઝઘડા તડખેડથી પતાવવા, જુદા જુદા રાષ્ટ્રોના લશ્કર અને અરમાર કમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, મજૂરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવી, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓપર થતો સામાજિક અન્યાય દૂર કરવો, ગુલામગીરીનો નાશ કરવો, માદક પદાર્થોપર અંકુશ મૂકવો, પ્રવાસના માર્ગ બધા માટે સુલભ કરવા, નાની સંખ્યાવાળી પ્રજાના પ્રશ્ન છણવા, મરકી અને બીજા રોગોને નાશ કરવો, જગતના બધા વિદ્વાન લોકોને એકત્ર કરી જગતની બૌદ્ધિક ઉન્નતિ કરવા માટે પ્રયાસ કરવો, તેવી જ રીતે જગતની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્રયત્ન કરવો, વગેરે જાતજાતના કામો પ્રજનસંઘે પોતાના કાર્ય-ક્ષેત્રમાં લીધાં છે. આ સર્વ જુદા જુદા પ્રકારના કામો સુવ્યવસ્થિત રીતે અને સહેલાઈથી કરી શકાય તેને માટે પ્રજનસંઘે જુદાં જુદાં મંડળો, કમિટીઓ અને પેટાકમિટીઓ સ્થાપી છે અને જગતના મોટા ભાગના રાષ્ટ્રોમાંથી જુદા જુદા વિષય માટે વિદ્વાન તથા સુઘ માણસોનો સહકાર મેળવ્યો છે. આ રીતે પ્રજનસંઘ મારફત થતાં બધાં કામ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી, નિષ્પક્ષપાતપણે, અને જગતનું હિત અને કલ્યાણ કરવાના ઉચ્ચ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે છે, તેથીજ આ સંસ્થાનું મહત્ત્વ અને કાર્ય ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. તેટલા માટે આ પ્રજનસંઘની શી ધટના છે અને ઉપર જણાવેલા જુદા જુદા કામે કરવા માટે કઈ કઈ કમિટી સ્થપાઈ છે તેની માહિતી નીચે આપી છે.

પ્રજનસંઘનું કરારનામું (Covenant):—પ્રજનસંઘના દરેક સભાસદ થનારને સંઘના કરારનામાને પોતાની સંમતિ આપવી પડે છે. આ કરારનામાની પ્રસ્તાવનામાં જ પ્રજનસંઘનો ધ્યેય બતાવેલો છે. જગતમાં શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય સ્થાપવાં, યુદ્ધ જેવા જંગલી માર્ગે નહિ, પણ સમજાવટ અને તડખેડથી રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રો વચ્ચેના ઝઘડાનો નિકાલ કરવો, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને રૂઢિને, તેજપ્રમાણે શાંતિની વૃદ્ધિને માટે કરેલા તહનામાંને માન આપવું, અને જુદા જુદા રાષ્ટ્રોમાં પરસ્પર સંબંધ ચોખ્ખી રીતથી, ન્યાયપુરઃસર, અને એક બીજાના

સ્વમાનને કમી કર્યા વગર કરવો, એ ધ્યેય પ્રજાસંઘે પોતાને માટે રાખેલો છે.

પ્રજાસંઘના સભાસદ થવાની રીત:—કોઈપણ સ્વસત્તાક રાષ્ટ્ર * (Self Governed) અથવા સંસ્થાનો પ્રજાસંઘના હયાત સભાસદના એ તૃતીયાંશ રાષ્ટ્રની સંમતિથી પ્રજાસંઘના સભાસદ થઈ શકે છે. જે રાષ્ટ્ર સભાસદ થાય તેણે પ્રજાસંઘના ધ્યેય અને કારનામું માન્ય કરવાનું અને પ્રજાસંઘે પસાર કરેલો દરેક ઠરાવ અમલમાં મૂકવાનું વચન આપવું પડે છે. પ્રજાસંઘમાં સામેલ થયેલો કોઈ પણ દેશ એ વર્ષ અગાડીથી નોટિસ આપી પોતાનું નામ પ્રજાસંઘમાંથી કમી કરાવી શકે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રજાસંઘનું કારનામું, નિયમ કે ઠરાવ ન પાળનાર રાષ્ટ્રને પોતાના સંઘમાંથી કાઢી મૂકવાનો અધિકાર પણ પ્રજાસંઘને છે.

અંસેમ્બલી:—પ્રજાસંઘની સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને મહત્ત્વની સભા તે અંસેમ્બલી છે. પ્રજાસંઘનો દરેક સભાસદ પોતા તરફથી વધારેમાં વધારે ત્રણ સભાસદ અંસેમ્બલીમાં મોકલી શકે છે, પરંતુ તેને મત તો એક જ આપવાનો હોય છે. આ સભામાં નાના મોટા બધા રાષ્ટ્રોનો દરજ્જો સમાન છે. અંસેમ્બલીની બેઠક દર વર્ષે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં “જુનેવા” માં ભરાય છે અને આ બેઠક સાધારણ રીતે એક માસ ચાલુ રહે છે. અંસેમ્બલી પ્રજાસંઘની સર્વથી મહત્ત્વની અને શ્રેષ્ઠ સભા હોવાને લીધે પ્રજાસંઘના કારનામામાં ફેરફાર સૂચવવાનું, અથવા વધારો કરવાનું, જમાખર્ચને અને કાઉન્સિલ અને જુદી જુદી કમિટીના રીપોર્ટોને મંજૂરી આપવાનું, કાઉન્સિલમાં સભાસદોની અને આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરવાનું, પ્રજાસંઘમાં નવાં રાજ્યને સભાસદ તરીકે દાખલ થવું હોય તેને મંજૂરી આપવાનું વગેરે વિવિધ કામો આ સભાને કરવાં પડે છે. આ સભા મારફતે રજૂ થયેલા ઠરાવ થોડા અપવાદ

* ૧૯૧૮ ના વર્સેલ્સના તહનામાપર હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિની સહી છે તેથી હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર નથી છતાં એ પ્રજાસંઘનું સભાસદ છે.

શિવાયના બધા સર્વાનુમતે પસાર થાય છે. ઍસેમ્બલીના સભાસદો કાઈ પણ ભાષામાં ભાષણ કરી શકે છે, પણ ઇંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચ એ બેમાંની એક ભાષામાં તે સભાસદે પોતાના ભાષણનું ભાષાન્તર કરી આપવું પડે છે. એટલે આ બે આગળ પડતી ભાષામાં જ પ્રજ્ઞસંઘના કામકાજનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કાઉન્સિલ :—આ એક ૧૪ સભાસદોનું નાનું મંડળ છે, અને તેને ઍસેમ્બલીએ કરેલા ઠરાવો અને આંકેલા ધોરણોનો અમલ કરવો, જુદી જુદી કમિટીઓ સ્થાપી તેમને જુદું જુદું કામ સોંપવું, જગતના જુદા જુદા રાષ્ટ્રોની હાલચાલપર નજર રાખવી, પ્રજ્ઞસંઘના એકંદર વ્યવહારપર દેખરેખ રાખવી, સેક્રેટરીએટમાં માણસોની નિમણૂક થઈ હોય તેને મંજૂરી આપવી, પ્રજ્જસંઘની ખાસ વ્યવસ્થા નીચે આવેલા રાજ્યોના રાજ્યકારભારપર દેખરેખ રાખવી, અને એકાદ મોટાં રાજ્યને સોંપવામાં આવેલા દેશના કારભાર માટેનો તે રાજ્ય તરફથી આવેલો રીપોર્ટ મંજૂર કરવો, આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયની અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરવી, વગેરે વિવિધ કામો કરવાં પડે છે. એક દિશિએ જોતાં આ મંડળને ઍસેમ્બલીનું કાર્યવાહક મંડળ કહી શકાય. આમાંના ૧૪ સભાસદો પૈકી ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટલી, જાપાન અને જર્મની, આ પાંચ દેશોનો એક એક કાયમનો પ્રતિનિધિ હોય છે તથા બાકીની ૯ જગ્યાની ઍસેમ્બલી ત્રણ વર્ષ માટે ચૂંટણી કરે છે. આ કાઉન્સિલની બેઠક વર્ષમાં ચાર વખત ભરવામાં આવે છે અને દર વખત આ બેઠક સાધારણ રીતે એક અઠવાડીઆ લગી ચાલે છે. આ કાઉન્સિલને પોતાનો બધા કામોનો વાર્ષિક રીપોર્ટ ઍસેમ્બલીને આપવાનો હોય છે અને તે ઍસેમ્બલી પાસે મંજૂર કરાવવો પડે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ :—દેશ દેશ વચ્ચેના ઝઘડાનો નિવેડો લાવવા માટે અને એવા પ્રકારના પ્રશ્ન માટે સલાહ આપવા સારૂ આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ (Court of International Justice) પ્રજ્ઞસંઘે સ્થાપેલી છે. એ કોર્ટ હોલંડમાં આવેલા હેગમાં ભરવામાં આવે છે. જગતના જુદા જુદા દેશોમાં ન્યાયાધીશ તરીકે

અથવા કાયદાના કામોમાં જેણે પ્રવીણતા મેળવી નામાંકિત થયેલા હોય એવા અગીઆર ન્યાયાધીશની નિમણૂક એસેમ્બલી અને કાઉન્સિલ એ બન્નેની સંમતિથી ન્યાયકોર્ટ માટે કરવામાં આવે છે. એક વખત નિમણૂક થઈ એટલે આ ન્યાયાધીશ આ ન્યાયકોર્ટમાં ૯ વર્ષ સુધી કામ કરે છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રના ઉંચા કે નીચા દરજ્જા તરફ નજર ન કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા, સુધરેલા દેશોમાં સાધારણ રીતે પ્રચાર પામેલી રૂઢિ અને તહનામા વગેરેનો વિચાર કરી આ કોર્ટ યોગ્ય ન્યાય આપવાનું કામ કરે છે. પ્રજાસંઘમાં દાખલ થયેલા રાજ્યોમાંના એકને બીજા સાથે અણબનાવ થાય, ત્યારે પોતાના ટંટાનો નિવેડો લાવવા માટે તે ટંટો પ્રજાસંઘ આગળ તેમણે રજૂ કરવો જોઈએ એવો નિયમ છે. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટનો ચુકાદો લીધા છતાં એકાદ રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્ર સાથે યુદ્ધ શરૂ કરે, ત્યારે તે રાષ્ટ્રને ઠેકાણે લાવવા માટે સંઘમાંના બીજા રાષ્ટ્રો કાઉન્સિલની સૂચના પ્રમાણે તે રાષ્ટ્ર સામે બહિષ્કાર જાહેર કરી, બધા પ્રકારનો વ્યવહાર બંધ કરે છે અને જરૂર પડતાં તે રાષ્ટ્રને પ્રજાસંઘનો શત્રુ માની તેની સાથે યુદ્ધ જાહેર કરે છે. બહિષ્કાર અને યુદ્ધની ધમકીથી ધણુંખરું તે રાષ્ટ્ર ઠેકાણે આવી જાય છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થા (International Labour Organization):—જગતમાં શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય સદાને માટે ટકે એટલા માટે જુદા જુદા રાષ્ટ્રોના મજૂરોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારવી અત્યંત જરૂરની છે એમ પ્રજાસંઘને લાગ્યાથી આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થામાં પ્રજાસંઘના સભાસદ હોય એવા રાષ્ટ્રો પોતાના તરફથી ચાર પ્રતિનિધિ મોકલે છે. આ ચારમાંના એક પ્રતિનિધિ સરકાર તરફના, એક મજૂર વર્ગ તરફનો અને એક મૂડીદાર વર્ગ તરફનો હોય છે. મજૂરોના કામના કલાક ઓછા કરવા, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓને તેને નુકશાન ન કરે એવું કામ આપવું, મજૂરોના આરોગ્યની, સુખ અને રાહતની તથા આરામ માટે વ્યવસ્થા કરવાને ઉત્તેજન આપવું, વગેરે બાબત સંબંધી આ સંસ્થા મારફત ઠરાવ કરવામાં આવે છે તથા અમલમાં આણવા

માટે જુદા જુદા રાષ્ટ્રોને સૂચવવામાં આવે છે. ઍસેમ્બલી, કાઉન્સિલ, આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ અને આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થાને મદદ કરવા માટે અને પ્રજ્ઞસંઘે પોતાને માથે લીધેલું પ્રયંડ કાર્ય યોગ્ય રીતે થાય તે માટે જુદી જુદી બાબતો સંબંધી ૧૦-૧૨ કમિટીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ કમિટીના સલાસદા તરીકે જગતના જુદા જુદા રાષ્ટ્રોમાંના જુદા જુદા વિષયના પ્રવીણ અને નામાંકિત ગૃહસ્થાને નીમવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આને લીધે બધી કમિટીના કામો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી થાય છે અને પ્રજ્ઞસંઘને આથી ઘણી મદદ મળે છે.

તહનામા અને કાયદાસંબંધી કમિટી:—પહેલાં જુદાં જુદાં રાજ્યોવચ્ચે જે તહનામાં થતાં તે ગુપ્ત રાખવામાં આવતાં હતાં. તેથી તે તહનામાંના ઉદ્દેશ સંબંધી બીજા દેશોને સંશય રહેતો હતો; તેથી એવી સંશયવૃત્તિ દૂર કરવા માટે પ્રજ્ઞસંઘમાં જોડાયેલા કોઈ પણ રાષ્ટ્રે બીજા કોઈ પણ રાષ્ટ્ર જોડે ખાનગી તહનામું કરવું નહિ, પણ દરેક તહનામું જ્યોડ ઉઘાડી રીતિથી કરવું અને તેની એક નકલ પ્રજ્ઞસંઘની ઉપલી કમિટી આગળ નોંધાવવી જોઈએ, એવો નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તહનામું નોંધવ્યા બાદ બીજા રાષ્ટ્રોની જાણ માટે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે જે તહનામાં નોંધાયાં ન હોય તે કોઈને બંધનકારક ગણવામાં આવતાં નથી.

શસ્ત્રબંધન નિયામક કમિટી:—જગમાં શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય સ્થાપવા માટે દરેક રાજ્યને પોતાનું લશ્કર તથા શસ્ત્ર કમી કરવાની અત્યંત જરૂર છે. તેટલા માટે દરેક રાજ્યના રક્ષણ માટે જરૂર હોય તેટલાં લશ્કર અને શસ્ત્ર રાખવાં અને બાકીનાં કેટલા પ્રમાણમાં કમી કરવાં એ સંબંધી આ કમિટીના નિપુણ સલાસદો દ્વારા એક યોજના તૈયાર કરાવવામાં આવે છે; અને જુદાં જુદાં રાજ્યો એ યોજના પોતપોતાના રાજ્ય પૂરતી અમલમાં મૂકે છે. પ્રજ્ઞસંઘમાંનાં બધાં રાજ્યો આ યોજના પ્રમાણે ચાલે છે એટલે કોઈ પણ રાષ્ટ્રને બીજા રાષ્ટ્રમાટે શંકાનું કારણ રહેતું નથી. આને લીધે જગતના જુદા

જુદા રાષ્ટ્રોના લશ્કરના ખર્ચમાં પુષ્કળ ખચત થાય છે અને તે પૈસાનો ખીજ ઉપયોગી ખાતામાં ખર્ચ થાય છે.

પ્રવાસના માર્ગસંબંધી કમિટી:—જુદાં જુદાં રાજ્યોમાંથી જવાનો પ્રવાસનો માર્ગ, રેલ્વેની લાઇનો, મોટી મોટી નદીઓ, અને મુખ્ય બંદરો વગેરે બાબત સંબંધી દેશ દેશો વચ્ચે ઝઘડા ઉભા થાય છે, તેથી ઉપલી બાબતો સંબંધી કયા રાજ્યનો કેટલો હક છે વગેરે વાતો વિચારી આ કમિટી બધાને પસંદ પડે એવી એક યોજના તૈયાર કરે છે.

ચલણ, હુંડી અને આર્થિક પ્રશ્નો બાબત કમિટી:—ગયા મહાયુદ્ધને લીધે અથવા ખીજ કારણોને લીધે જે કોઈ રાજ્યની નાણાંની સ્થિતિ ખરાબ થઈ હોય અને તેના કર્જનો બોજો વધી ગયો હોય અને તે રાજ્યની પત જતી હોય તો એવા પ્રકારના રાજ્યને પ્રજ્ઞસંધને વચ્ચે રાખી લોન આપવામાં આવે છે અને તે રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા કેવા ઉપાય યોજવા જોઈએ વગેરે બાબતના આર્થિક પ્રશ્ન સંબંધે નિપુણ અર્થશાસ્ત્રીઓની સલાહ પણ મળે છે.

મૈંડેટ કમિટી:—એકાદ બાહ્ય પંડેલા કે યુદ્ધ પછી અસહાય થયેલા રાજ્યને ખીજ કોઈ એક આગળ વધેલાં રાજ્યની છાયા નીચે પ્રજ્ઞસંધ મારફત મૂકવામાં આવ્યું હોય તો તે સંબંધે પાલક રાજ્ય તરફથી આવેલા રીપોર્ટને જાણવો અને તેમાંથી જાણવા નીચે રહેલા રાષ્ટ્રના હિત માટે રાજ્યકારભાર ચાલે છે કે નહિ એ જાણવું, એ વાતો પર મૈંડેટ કમિટી લક્ષ આપે છે, અને તે સંબંધે રીપોર્ટ કાઉન્સિલને મોકલે છે.

ઉપર વર્ણવેલી કમિટીઓ ઉપરાંત ખીજ કેટલીક કમિટીઓ પ્રજ્ઞસંધે સ્થાપન કરેલી છે. **આરોગ્ય વિષયની કમિટી** ડૉક્ટર તથા નિપુણ લોકનો સહકાર મેળવી મેલેરિઆ, પ્લેગ, ઉંઘવાનો રોગ વગેરે રોગોનો ઉપચાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને માદક પદાર્થપર અંકુશ મૂકે છે. **ભૂતદયા અને પરોપકારી કમિટી** મારફત દુકાળ, શ્વરતીકંપ, રેલ વગેરે સંકટોને લીધે અનાથ અને નિરાશ્રિત થયેલા

લોકોને મદદ કરવામાં આવે છે. બૌદ્ધિક સહકાર કમિટી તરફથી જગતના જુદા જુદા દેશોના વિદ્વાન લોકોને એકત્ર કરી તે લોકોના જ્ઞાન અને અનુભવનો બધા દેશોને લાભ મળે એટલા માટે તેમને ઉપયોગી વિષયો પર જુદી જુદી ભાષામાં ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ કરવાને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. પ્રસિદ્ધ કમિટી મારફત પ્રજ્ઞસંઘના કાર્યસંબંધી જગતના બધા રાષ્ટ્રોને ખબર આપવા માટે પ્રજ્ઞસંઘે કરેલા ઠરાવો અને તેના તરફથી થવાના કામ બાબતની માહિતી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ રીતે જુદી જુદી કમિટીની સ્થાપના કરી તે મારફત ઉપયોગી કામો પ્રજ્ઞસંઘ મારફત કરવામાં આવે છે.

સેક્રેટરીએટ:—પ્રજ્ઞસંઘનાં ઉપલાં વિવિધ પ્રકારનાં અને અધરાં કામો યોગ્ય રીતે થાય અને જુદાં જુદાં મંડળો અને કમિટી બધા વચ્ચે એક સૂત્ર રહે અને તે સંબંધે બધા રાષ્ટ્રોને માહિતી મળે એટલા માટે જીનેવામાં એક મોટી સેક્રેટરીએટ કચેરી સ્થાપવામાં આવી છે. આ કચેરીમાં પ્રજ્ઞસંઘના નોકર અને પ્રજ્ઞસંઘને જવાબદાર એવા અને પોતપોતાના કામના વાકેફગાર એવા ૬૦૦ સ્ત્રીપુરુષ કામ કરે છે. આ સેક્રેટરીએટનો સૌથી મોટો અધિકારી સેક્રેટરી જનરલ કહેવાય છે. એના હાથ નીચે એક ડેપુટી સેક્રેટરી જનરલ અને ત્રણ અન્ડર સેક્રેટરી જનરલ, કહેવાતા અધિકારીઓ છે. આ મુખ્ય કમિટીના કામની સગવડ ખાતર જુદા જુદા ખાતાં રાખેલાં છે.

પ્રજ્ઞસંઘનો ખર્ચ:—જગતમાં શાંતિ જાળવી અને સ્વાસ્થ્ય સ્થાપવું અને ઉપર જણાવેલાં જુદાં જુદાં કામો કરવાં, એ માટે પ્રજ્ઞસંઘને ખર્ચ લાગે છે. એનો વાર્ષિક ખર્ચ બધું મળી ૧૦ લાખ પાઉંડ થાય છે; જગતમાં બધા રાજ્યોનો લશ્કરી વાર્ષિક ખર્ચનો અંદાજ ૩૭૫ કરોડ પાઉંડનો છે. એ હિસાબે ઉપર જણાવેલા ખર્ચની રકમ બહુ જ જુજ છે. આ ૧૦ લાખ પાઉંડની રકમ પ્રજ્ઞસંઘમાં જોડાયેલા ૫૪ રાજ્યો પાસેથી દરેક રાજ્યની વસ્તી અને ઉત્પન્નને હિસાબે ઠરાવેલા પ્રમાણમાં ભાગે પડતી લેવાય છે. એટલે દરેક રાજ્યને આ કામ માટે ઘણા થોડો ખર્ચ આપવો પડે છે. ઇંગ્લંડને પ્રજ્ઞસંઘ માટે આશરે ૧ લાખ પાઉંડ અને

હિંદુસ્તાનને ૭૫ હજાર પાઉંડ ખર્ચ આપવો પડે છે અને આ બે દેશો લશ્કરી ખર્ચ પાછળ જે રકમ ખર્ચે છે તેના પ્રમાણમાં આ રકમ બહુ જ ઓછી છે.

સારાંશ

પ્રજાસંઘની આવશ્યકતા—શાસ્ત્રીય શોધખોળ થવાને લીધે લોકોનાં સુખસાધનો વધ્યાં અને સાથે સાથે યુદ્ધસામુગ્રી અને યુદ્ધથી થતાં ભયંકર નુકશાન; યુદ્ધને ઉપયોગી વિધ્વંસક સાધનોની વૃદ્ધિ; યુદ્ધમાં લડતા અને તટસ્થ રહેલા દેશો એ બંધાને ત્રાસ, તેટલા માટે દેશદેશો વચ્ચેના ઝઘડાઓનું તડગ્નેડ કરી સમાધાન કરનારી સંસ્થાની આવશ્યકતા.

પ્રજાસંઘની સ્થાપના—ગ્રન્યુઆરી ૧૯૨૦. હાલમાં જગતના મુખ્ય ૬૫ રાષ્ટ્રોમાંથી ૫૪ રાષ્ટ્રો આ પ્રજાસંઘમાં દાખલ થયેલાં છે. પ્રજાસંઘ સ્થાપવાની કલ્પના વુડ્રો વિલ્સનને આવેલી.

પ્રજાસંઘની ઘટના—

એસેમ્બલી—મુખ્ય સભા; કાઉન્સિલ—કાર્યવાહક મંડળ; આંતર-રાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ—રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રોમાંના ઝઘડાઓનો તડગ્નેડ કરી સમાધાન કરાવનારી કોર્ટ.

કાઉન્સિલની દેખરેખ નીચે જુદા જુદા પ્રશ્ન માટે નીચે જણાવેલી કમિટીઓ.

- (૧) તહનામા અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાસંબંધી કમિટી.
- (૨) નૌકાસૈન્ય ઓછાં કરાવનારી કમિટી.
- (૩) પ્રવાસના માર્ગસંબંધી કમિટી.
- (૪) ચલણ, હુંડી અને આર્થિક પ્રશ્નસંબંધી કમિટી.
- (૫) મંડેટ કમિટી.
- (૬) આરોગ્યવિષય માટે કમિટી.
- (૭) ભૂતદયા અને પરોપકાર કમિટી.
- (૮) બૌદ્ધિક સહકાર કમિટી.

(૯) પ્રસિદ્ધ કરનારી કમિટી.

(૧૦) આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થા.

પ્રજ્ઞસંઘનું કામકાજ જીનેવામાં થાય છે; અને ત્યાં આ સંસ્થાની સેક્રેટરીએટ નામની કચેરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટનું કામકાજ હેગમાં થાય છે. પ્રજ્ઞસંઘનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૦ લાખ પાઉંડ છે.

ઓગણીસ અને વીસમી સદીનું ઇંગ્લંડ

વ્યવહાર:—ગયા દોઢસો વર્ષમાં મુસાફરીના કામમાં ઉપયોગી થાય એવી મહત્વની શાસ્ત્રીય શોધો થઈ છે, અને તેને લીધે વ્યવહારના સાધનોની ખાખતમાં ક્રાંતિ થઈ છે અને તેથી દૂરદૂરના પ્રદેશો અને ત્યાંના લોકો વચ્ચે અરસપરસ સંઘટન વધ્યું છે. જ્યોર્જ સ્ટીવનસને વરાગની શક્તિની શોધ કરી જમીન પર ચલાવવાનું ચંત્ર ૧૮૧૪ માં શોધી કાઢ્યું અને તેને લીધે ૧૮૩૦ ના અરસામાં લિવરપૂલ અને મેંચેસ્ટર વચ્ચે રેલના રસ્તા શરૂ થયા. ત્યાર બાદ રેલ્વેના રસ્તાઓ એકદમ વધી ગયા અને ઇંગ્લંડમાં તો રેલ્વે રસ્તાની જાળો પથરાઈ ગઈ. જગતના બીજા દેશોમાં મોટા મોટા રેલ્વેના રસ્તા શરૂ થયા. વરાગથી ચાલતી આગમોટો પણ શરૂ થઈ અને ૧૮૩૮ માં “ગ્રેટ વેસ્ટર્ન” નામની આગમોટે ૧૪ દિવસમાં આટલાંટિક મહાસાગર ઓગંગ્યો. આ પછી વીસમી સદીમાં વીજળીની શક્તિથી આગગાડી તથા ટ્રામવે ચાલતી થઈ, તેજ પ્રમાણે પેટ્રોલની મદદથી ચાલનારી મોટર ગાડીઓ, લૉરીઓ અને બાઇસિકલો શરૂ થઈ અને તેને લીધે જ્યાં જ્યાં રેલ્વેનું જોડાણ નહોતું તેવે ઠેકાણાંનું પણ એક બીજા સાથે જોડાણ થયું અને માલ અને માણસોને લઈ જવા લાવવાની ખાખતમાં મોટર અને મોટર લૉરીઓ રેલ્વે જેડે હરીફાઈ કરવા લાગ્યાં.

આ પછી વીસમી સદીમાં હવામાં ઉડવાના વિમાનોની પણ શોધ થઈ. ૧૯૦૯ માં બ્લેરીઅટ નામનો ફ્રેંચ વિમાની કહેલી ડોવર સુધી વિમાનમાં ગયો. આ પછી આ કળામાં પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ છે, અને એ કળા સાધ્ય કરવાને ઘણા હિમ્મતવાળા લોકોએ પોતાના જીવ જોખમમાં નાંખ્યા છે. આજે આ કળામાં પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ છે અને પહેલાં ૩૫૦ વર્ષ પૂર્વે ફ્રેંચ સાધારણ વહાણમાં પૃથ્વીપ્રદક્ષિણાએ

નીકળેલો તેને ત્રણ વર્ષ લાગેલા, ત્યારે આજે વિમાનમાં ૩ અઠવાડી-આમાં પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા થઈ શકે છે.

પોસ્ટમાં મોકલવાના પત્રો પહેલાં થ્રોડઓની બગીમાં મોકલાતા હતા. અને ત્યાર બાદ તે આગણી અને આગબોટ દ્વારા મોકલવામાં આવે છે. અને હવે તો વિમાનદ્વારા પણ પત્રો મોકલવાની વ્યવસ્થા કેટલેક ઠેકાણે થઈ છે.

તેજપ્રમાણે તાર, ટેલીફોન, વગર તારના સંદેશના યંત્રો અને વગર તારના ટેલીફોન વગેરેની મદદથી દૂર દૂરના લોકો સંદેશ મોકલે છે. અને તેની જોડે પ્રત્યક્ષ વાત કરવાનું પણ શક્ય થયું છે. ટેલીવીઝન હજી પ્રયોગ અવસ્થામાં છે. તે સાધ્ય થશે એટલે આપણે ટેલીફોનથી જેની જોડે વાત કરતા હોઈએ તે ગૃહસ્થ જ આપણાથી દેખી શકાશે એમ લાગે છે.

ઉદ્યોગધંધા અને વેપાર:—૧૮ મી સદીમાં વણાટની કળામાં શોધખોળ થઈ તેને લીધે ઉદ્યોગમાં ક્રાંતિ થઈ અને ઇંગ્લંડે બીજા રાષ્ટ્રો કરતાં વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં ઘણી વધારે પ્રગતિ કરી. ૧૯ મી સદીમાં થયેલી શોધખોળને લીધે ઇંગ્લંડે ઔદ્યોગિક બાબતમાં પોતાની પ્રગતિ કરીને પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ કાયમ રાખ્યું. ઔદ્યોગિક બાબતમાં ઇંગ્લંડ આગળ વધ્યું તેથી ૩ અને ઉનનું કાપડ વણવાના કારખાનાં, મોટી મોટી મીલો, લોખંડ કાલસા વગેરે ખનીજ પદાર્થોની ખાણો, નાની ટાંકણીથી માંડીને આગણીના ઇજ્જન જેવા મોટાં પોલાદી યંત્રો બનાવવાને જખરદસ્ત કારખાના, આગણીના ડબ્બા, પોલાદી વહાણો બાંધવાની વર્કશોપ ઠેકઠેકાણે ઇંગ્લંડમાં જેવામાં આવ્યાં અને ત્યાંથી જગતના દૂર દૂરના દેશોમાં માલ જવા માંડ્યો. એટલે જગતને પૌંકો માલ પુરું પાડવાનું કારખાનું જ ઇંગ્લંડ બન્યું. તેજ પ્રમાણે ઇંગ્લંડનો વેપાર જગતના બીજા દેશો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો.

મજૂરવર્ગ:—ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને વેપારની વૃદ્ધિને લીધે, મીલો, કારખાના, વર્કશોપ, લોખંડ અને કાલસાની ખાણો વગેરેની ઇંગ્લંડમાં એકદમ વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે. ધરગથું ઉદ્યોગધંધા અને નાના પ્રમાણની ખેતી પાછળ પડી છે, તેથી નાના પ્રકારની ખેતી કરનાર

તથા ધરગથુ નાનો ધંધો કરનારા લોકો, કારખાના અને મીલો જે શહેરમાં હોય ત્યાં જઈ મજૂર તરીકે કામ કરવા લાગ્યા છે. તેમાં ક્રાન્સ સાથે ચાલતું યુદ્ધ પુરું થયે પુષ્કળ સૈનિક અને ખલાસીઓનો મજૂર તરીકે વધારો થયો અને તેઓ પણ ઉપર જણાવેલા મિલ અને કારખાનામાં કામ કરવા લાગ્યા. નાની ઉમરનાં છોકરાં અને સ્ત્રીઓને પણ કારખાનામાં કામપર રોકવામાં આવ્યાં. તેથી મજૂરોની સંખ્યા વધી ગઈ, અને મજૂરોના દર ઓછા થયા. કારખાનું અને મિલ એ અસ્વચ્છ અને હવા ઉજસવિનાની જગ્યા હોય છે અને ત્યાં મજૂરોને ૧૨-૧૪ કલાક કામ કરવું પડે છે. વળી શહેરમાં તે લોકોની રહેવાની ઓરડીઓ પણ ગલીય અને અંધારી હોય છે. આને લીધે મજૂર વર્ગની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદાયક હતી; અને એ સ્થિતિ સુધારવાનો કંઈ પણ માર્ગ નહોતો. મજૂરો પોતાની ઉન્નતિ માટે પોતાનો સંઘ સ્થાપન કરે એ વાત તે વખતે ગેરકાયદેશીર છે એમ સમજવામાં આવતું હતું. મિલના માલીક અને મજૂર સંબંધે પાર્લમેન્ટની વૃત્તિ તટસ્થપણાંની હતી. પણ ૧૮૩૨-૧૮૬૭; ૧૮૮૪-૮૫ ની સાલમાં પાર્લમેન્ટમાં સુધારાના કાયદા પસાર થયા અને તેને લીધે મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગની માફક મજૂરવર્ગના પ્રતિનિધિઓ પણ પાર્લમેન્ટમાં જવા લાગ્યા. તેથી મજૂરોની સ્થિતિતરફ પાર્લમેન્ટનું લક્ષ જવા લાગ્યું અને મજૂર વર્ગમાટે ઉપયોગી ઘણા કાયદાઓ પસાર થવા લાગ્યા; એટલે મજૂરવર્ગની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. મજૂરો પોતાનો સંઘ સ્થાપી શકે અને જરૂર પડે સંપ કરી શકે એ વાત ગેરકાયદેસર નથી એવું ઠેરવવામાં આવ્યું. ૧૮૪૨ ના કાયદાથી નાની ઉમરના છોકરાંઓને ખાણમાં કામપર ન રોકવાં એવું ઠેરવવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે કામ કરવાના કલાકો ઓછા કરવા, કામ કરનાર મજૂરોને અકસ્માત થાય તે વખતે મિલના માલીકો તે બદલ નુકસાનભરપાઈ કરી આપે, વૃદ્ધ થાય ત્યારે પેન્શન આપે, વગેરે બાબતો માટે કાયદા કરવામાં આવ્યા. તેજપ્રમાણે આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરસંઘની મારફત જગતના જુદા જુદા દેશોમાં મજૂરની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન થયાં કરે છે.

શિક્ષણ:—૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઉચ્ચ અને માધ્યમિક

શિક્ષણ માટે ઘણી કૉલેજો અને શાળાઓ હતી તો પણ લોકવસ્તીના પ્રમાણમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ વધારે નહોતી. અને તેથી ગામડાં ગામમાં ખેડૂત વર્ગમાંના ઘણા લોકો અશિક્ષિત જ હતા. કટલીક ખાનગી સંસ્થા મારફત પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રયંધ હતો ખરો; પછી ૧૮૩૩ પછી સરકાર તરફથી ગ્રાંટ મળવા લાગી. પરંતુ એવી શાળા થોડી હતી. જનસમાજને શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી સરકારની છે એવી તે વખતના લોકોની માન્યતા નહોતી. પરંતુ પાર્લમેન્ટના સુધારાના કાયદાથી મતદારસંઘ વિસ્તૃત થયો, અને તેને લીધે બહુજનસમાજને મળેલા આ હકનો તે યોગ્ય ઉપયોગ કરે એટલા માટે તે લોકોને શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે એવો લોકમત થવા લાગ્યો. તેથી ૧૮૭૦, ૧૯૦૨, ૧૯૧૮ તથા ૧૯૨૯ માં પ્રાથમિક શિક્ષણસંબંધી કાયદા થયા, અને તેને લીધે આ શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત થયું અને રાષ્ટ્રના દરેક માણસને નાનપણમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ.

માધ્યમિક શિક્ષણ, ધંધાદારી શિક્ષણ, કલાકૌશલ્યનું શિક્ષણ, શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ, વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ વગેરે શિક્ષણ આપનારી શાળા અને કૉલેજોમાં પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ.

ઘરબાર, રમતગમતના સાધનો વગેરે:—આ વખતના ઉત્તરાર્ધમાં લોકોના ઘરબારસંબંધી પુષ્કળ સુધારણા થઈ. વિશાળતા, હવા, ઉજાસ, સ્વચ્છતા વગેરે બાબતો લક્ષમાં રાખી મકાનોની બાંધણી થવા લાગી. જ્યાં નવી વસ્તીનો વસવાટ થતો હતો ત્યાં ઘરો કેમ બાંધવાં એ સંબંધી નગરરચનાના શાસ્ત્રે સૂચવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ઘરો બંધાવાં લાગ્યાં. નવીન શોધને લીધે ઘરની જાણસો પણ સુખસગવડની થવા લાગી. ગેસ અથવા વીજળીના દીવા, ફોનોગ્રાફ, ટેલેફોન, રેડિઓ સેટ, ટાઈપ રાઈટર, સીવવાનો સંચો, બાઈસિકલ વગેરે ચીજો મધ્યમ વર્ગના લોકોના ઘરમાં પણ જોવામાં આવવા લાગી. નાટક, સીનેમા, ટોકી એ મધ્યમ વર્ગના એશઆરામની સાધારણ વાત થઈ પડી અને ક્રિકેટ, ફુટબોલ, રગબી ફુટબોલ, ટેનિસ અને બેડમિન્ટન એ સાધારણ રમતોના સાધનો થયાં.

સારાંશ

વ્યવહાર—આગગાડી, આગખોટ, મોટર, વિમાન, તાર, ટેલીફોન વગર તારના સંદેશનું યંત્ર, રેડિઓ એ બધાને લીધે દૂરદૂરના લોકો વચ્ચે વ્યવહાર વધ્યો.

ઉદ્યોગધંધા અને વેપાર—૧૮ મી સદીની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં ઇંગ્લંડ આગળ વધ્યું અને ૧૯ મી સદીમાં નવીન શોધખોળનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી ઇંગ્લંડે પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ ટકાવ્યું. મિલો, કારખાનાં અને વર્કશોપ ઇંગ્લંડમાં એકદમ વધી ગયાં, જેથી જગતના ઘણા દેશોમાં ઇંગ્લંડનો પાકો માલ જવા લાગ્યો, એટલે ઇંગ્લંડ જગતનું કારખાનું બન્યું.

મજૂર—મિલો, કારખાના વધવાને લીધે ઘરગથુ ધંધો બેસી ગયો અને મજૂરોની સંખ્યા વધી. સ્ત્રીઓ અને નાની ઉંમરના છોકરાંઓ પણ મજૂરી કરવા લાગ્યાં. મજૂરીના દર ઓછા, કામના કલાકો વધારે, અને ગંદી હવામાં કામ કરવાનું, આથી મજૂરોની સ્થિતિ બગડી. પછી પાર્લમેન્ટે આ તરફ લક્ષ આપ્યું અને તે લોકોની સ્થિતિ સુધારવા ઉપયોગી કાયદાઓ ધજા.

શિક્ષણ—પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ થોડી અને તે ખેડૂત વર્ગમાં પસરેલી નહિ તેથી મોટા ભાગનો જનસમાજ અશિક્ષિત હતો. પણ આ બાબતમાં પાર્લમેન્ટે કાયદો કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કર્યું; તેથી જનસમાજના મોટા ભાગને શિક્ષણ મળે તેવી સગવડ થઈ.

ઘરખાર, એશઆરામના સાધનો વગેરે—મોટાં, હવા-ઉજાસ-વાળાં સ્વચ્છ ઘરો જોઈએ એ બાબત લક્ષમાં રાખી નવાં ઘરોની આંધણી. નવીન શોધખોળને લીધે ઘણા એશઆરામના સાધનો જરૂરી લાગ્યાં અને મધ્યમ સ્થિતિવાળાઓના ઘરમાં પણ તે જોવામાં આવવા લાગ્યાં.

પરિશિષ્ટ ૧

ઑગણીસમી અને વીસમી સદીના

મહત્વના પ્રશ્નો

૧. ઑગણીસમી અને વીસમી સદીમાં પાર્લમેન્ટની સુધારણા માટે કયા કાયદા ઘડવામાં આવ્યા અને એ કાયદાને લીધે શું પરિણામ આવ્યાં તે કહો.
૨. ગુલામનો વેપાર ક્યારે શરૂ થયો? અને એનું શું પરિણામ આવ્યું? એ વેપાર બંધ કરાવવો જોઈએ એવું કેમ લાગવા માંડ્યું અને તે ક્યારે બંધ થયો?
૩. સંરક્ષિત વેપાર અને ખુલ્લો વેપાર એમાં શો ફરક છે? ઇંગ્લંડમાં આમાંની કઈ પદ્ધતિ ચાલતી હતી? અને તેમાં ક્યારે ફેરફાર થયો?
૪. આપણને હોમરૂલ મળે એવી ચળવળ આઘરિશ લોકોએ ક્યારે શરૂ કરી? ઇંગ્લંડ સાથેના એકીકરણથી આવલડને શી અડચણો નડી? આ ચળવળમાં કયા આઘરિશ નેતાઓએ લક્ષ આપ્યું? ઇંગ્લંડે આ ચળવળસંબંધી શી નીતિ અખત્યાર કરી?
૫. નીચેના ગૃહસ્થો વિષે શું જાણો છો? સર રૉબર્ટ પીલ, ઓક્સેલ, પામર્સ્ટન, ડિઝરાયલી, ગ્લેડસ્ટન, ફર્લૉરેન્સ નાઈટિંગેલ, બિસ્માર્ક, પારનેલ, પૉલ ક્રૂગર, લૉર્ડ રૂસેલ.
૬. ઇંગ્લંડના જુદા જુદા વખતના રાજ્યદારી પક્ષ અને તેનાં ધોરણ સંબંધી માહિતી આપો. હાલમાં ઇંગ્લંડમાં કેટલા રાજકીય પક્ષો છે?
૭. નીચેના વિષયો પર ટુંકમાં લખો:—ચાર્ટર્ડ ચળવળ, ટ્રેડ યુનિયન, છૂપી રીતે મત આપવાની રીત, કૅબિનેટ સીસ્ટમ, હુમિનિયન રોટસ, સિવિલ લિસ્ટ, ૧૯૧૧ નો પાર્લમેન્ટરી અંકટ, લિઅરલ યુનિયનિસ્ટ.

૮. 'પૂર્વ તરફનો પ્રશ્ન' એટલે શું? ઇંગ્લંડના મુત્સદ્દીઓનું આ પ્રશ્ન સંબંધી શું ધોરણ હતું?
૯. ઓગણીસમી સદીમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કેવી રીતે વધ્યું તે લખો.
૧૦. સ્વેઝ કંનાલ કંપનીના શેરો લીધા પછી ઇંગ્લંડને શો ફાયદો થયો?
૧૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સંસ્થાનો સંબંધી ઇંગ્લંડે શી રાજ્યનીતિ રાખી હતી? અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું?
૧૨. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થાની હકીકત આપો. સામ્રાજ્યના પ્રદેશ અને ઇંગ્લંડ એ બેનો સંબંધ દઢ કરવાને કઈ બાબતો મદદ કરે છે?
૧૩. ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં રાજાનો દરજ્જો શો છે? રાજાના ખાસ શા હકો છે અને તેનો શું ઉપયોગ થાય છે?
૧૪. કેબિનેટની ઉત્ક્રાંતિ કેમ થઈ? કેબિનેટ પદ્ધતિની રાજ્યવ્યવસ્થા એટલે શું અને તેની શી વિશિષ્ટતા છે?
૧૫. કૉમન્સ સભાને સર્વોપરી શા માટે ગણવામાં આવે છે?
૧૬. ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનાની ઉત્ક્રાંતિ કેવી કેવી રીતે થતી ગઈ તે જણાવો.
૧૭. ઇંગ્લંડની રાજ્યઘટનામાં મુખ્ય સંસ્થા કઈ? અને તેનો એક બીજા સાથે કેવો સંબંધ છે?
૧૮. મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં યુરોપીયન રાષ્ટ્રોનો પરસ્પર કેવો સંબંધ હતો?
૧૯. મહાયુદ્ધના કારણો આપો. મહાયુદ્ધમાં મહત્વની જે બીનાઓ બની હોય તે વિષે થોડી માહિતી આપો.
૨૦. વર્સેલ્સના તહનામાએ યુરોપમાં કેવી જાતની વ્યવસ્થા ઘડી?
૨૧. પ્રગ્નસંધ એટલે શું? એ સંસ્થા ક્યારે સ્થપાઈ? અને એની મારફત શું કામ થાય છે?
૨૨. નીચે લખેલા પુરુષો વિષે શું જાણો છો? લૉઈડ, જ્યૉર્જ, કિચનર, વુડ્રો વિલ્સન, માર્શલ ફૉક, જોસફ એમ્બરલેન.

૨૩. મજૂરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૯ અને ૨૦ મી સદીમાં કયા કયા કાયદાઓ થયા હતા ?
૨૪. ૧૯ અને ૨૦ મી સદીમાં મહત્વની શાસ્ત્રીય શોધ કઈ ? અને તે શોધથી શો ફાયદો થયો ?
૨૫. ૧૯ અને ૨૦ મી સદીમાં ઇંગ્લંડની સામાજિક સ્થિતિ, મજૂર-વર્ગ, આંતર વહેવાર, શિક્ષણ, મોજમજનાં સાધનો અને ઉદ્યોગધંધા અને વેપાર એ સંબંધી હકીકત આપો.

STUART & HANOVERIAN PERIODS

Examination Questions

STUART PERIOD

- 1 What was the attitude of James I towards the different religious parties at the time of his accession ?
- 2 What was the nature of the quarrel between James I and Charles I and their parliaments ?
- 3 Write notes on the following:—(1) Divine Right Theory, (2) Ship money, (3) Petition of Rights, (4) Gun Powder Plot, (5) Hampton Court Conference, (6) The Long Parliament, (7) Cavaliers and Roundheads?
- 4 What do you know about the following persons:—(1) Buckingham, (2) Strafford, (3) Raleigh, (4) Hampden.
- 5 Compare the attitude of Charles I and Cromwell towards their parliaments.
- 6 Discuss the statement "The Restoration was the triumph of the Church of England rather than that of the monarchy."
- 7 What do you know about (1) the Foreign Policy, (2) the Religious Policy, (3) the attitude towards Parliament, of Cromwell?
- 8 State the nature of the rivalry between England and Holland during the second half of the 17th century.
- 9 'Cromwell's greatness abroad far surpassed his greatness at home.' Discuss the statement.
- 10 Answer the following:—(1) What were the permanent results of the Civil War ? (2) Why was the Restoration popular in England ?
- 11 What were the unconstitutional actions of James II that led to the Revolution ?

- 12 Write notes on the following :—(1) The Clarendon Code, (2) The Test Act, (3) The Bill of Rights, (4) The Whigs and Tories, (5) The Darien Scheme, (6) The British Colonies.
- 13 Describe the domestic and foreign policy of Charles II.
- 14 Write notes on the following :—(1) The Union Act, (2) The Habeas Corpus Act, (3) The Act of Settlement, (4) The Navigation Acts.
- 15 What were the effects of the Revolution of 1688 ?
- 16 Discuss the statement. 'The Revolution of 1688 completed the work that the Long Parliament had begun.'
- 17 What were the causes of the Spanish Succession War ? What were the results of the War ?
- 18 What do you know about the following persons :—(1) Marlborough, (2) Clarendon, (3) Danby.
- 19 What was the state of Ireland during the Stuart Period ?
- 20 Write a note on the Social and Economic condition of England during the Stuart Period ?

HANOVERIAN PERIOD

- 21 'The power of the crown was taken, not by the Bill of Rights nor by the Act of Settlement, but by the accession of George I.' Discuss this statement.
- 22 Account for the ascendancy of the Whigs under the first two Georges.
- 23 What circumstances helped the rise of Cabinet Government in England ?
- 24 In what particulars did the Whigs and Tories differ from each other in their opinions.
- 25 Describe the character of Walpole and give your opinion of him as a statesman.
- 26 What were the causes of the Seven Years' War ? What were its results ?

- 27 What was the nature of the rivalry between England and France during the 18th Century ? What were its results ?
- 28 Write short notes on the following :—(1) The Fifteen and the Forty-five, (2) The South Sea Bubble, (c) The Balance of Power, (4) Party Government, (3) Reform of the Calendar, (6) The War of Jenkin's ear.
- 29 Describe the measures taken by George III to break the power of the Whig oligarchy. How far was he successful ?
- 30 What were the causes of the War of American Independence ? State how it affected the growth of the British Empire.
- 31 What do you know about the Industrial Revolution ? What were its effects ?
- 32 Show how the use of machinery tends to lower wages and prices ?
- 33 What were the causes of the French Revolution ? What was achieved by France by the Revolution ?
- 34 Trace the career of Napoleon Bonaparte and account for his failure against England and her allies.
- 35 Describe the domestic policy of William Pitt, the Younger, before the outbreak of the French Revolution.
- 36 Compare and contrast William Pitt, the Elder, with William Pitt, the Younger.
- 37 What was the attitude of England towards the French Revolution ? What were the effects of the French Revolution on England ?
- 38 Explain how England's command of the sea helped her in her struggle with Napoleon. Mention the achievements of Nelson.
- 39 Write short notes on the following :—(a) The Wilkes affair and its constitutional importance; (b) Berlin Decree, (c) The Corn Laws, (d) The grievances of the Irish people before the Union Act of 1800.

- 40 What do you know about the following historical personages:—(a) Wellington, (b) Wilberforce, (c) George Washington.
- 41 Describe the reforms that were brought about in the reign of George IV ?
- 42 Compare the town life and country life in England in the early 18th, 19th and 20th centuries. Show how the “ income tax ” brings relief to the poor.
- 43 What were the political, social and economic grievances of the people in England in the 19th century ? How were they remedied ?
- 44 Mention the Parliamentary Reform Acts in the 19th century and 20th century. What were the effects of each of these acts ?
- 45 Trace the growth of Parliamentary Parties in England, mentioning the principles on which they stood.
- 46 What do you know about the Eastern Question ? What attitude was taken by the British Statesmen towards that question ?
- 47 ‘ The Congress of Vienna (1814) lay seeds of future trouble in Europe. ’ Discuss the statement. Estimate the work of Sir Robert Peel.
- 48 Write short notes on the following:—(a) Protection and Free Trade, (b) The Chartist Movement, (c) Catholic Emancipation ; (d) Conservatives and Liberals ; (e) Slave Trade and Slavery ; (f) The Education Act of 1870.
- 49 ‘ Lord Palmerston was liberal abroad and conservative at home. ’ Discuss this statement.
- 50 Compare and contrast the domestic and foreign policy of Gladstone and Disraeli.
- 51 What do you know about the Home Rule Movement in Ireland ? What was the attitude of the English statesmen towards the movement ?

- 52 Mention the Acts that were passed by the British parliament in the 19th century to ameliorate the condition of the working people ?
- 53 What do you know about the Trade Union Movement ? What was achieved by the Movement ?
- 54 Show how the inventions and discoveries of the 18th century helped to solve the problem of increase in population in the 19th and 20th centuries.
- 55 Write what you know about the following:—(a) Paul Cruger, (b) Cecil Rhodes, (c) Kitchener, (d) Livingstone, (e) Durham.
- 56 Trace briefly the growth of the British Empire in the 19th century ?
- 57 In what ways are the colonies helpful to the mother country ? What advantages do the colonies get from the mother country ?
- 58 What is meant by the 'scramble for Africa' ? What European countries did take part in the scramble ?
- 59 What European countries were interested in Egypt ?
- 60 Describe the administration of the British Empire. Describe the nature of authority exercised by England on the Dominions, Dependencies, Crown Colonies in the Empire.
- 61 What kinds of Government were introduced in the colonies that form part of the British Empire.
- 62 Compare the position of women to-day with their position in the 18th century ?
- 63 State how the world is linked more closely to-day than it was in the 18th century ?
- 64 Compare and contrast the Government in a British colony in the 18th century with the Government in a British Dominion in the 20th century.
- 65 Trace briefly the rise of British power in India.

- 66 What were the reforms introduced by the Liberal Government during the reigns of Edward VII and George V.
- 67 What were the causes of the World War ? Describe the condition of the world after the World War. Account for the defeat of Germany in the World War.
- 68 Write short notes on the following:—(a) The Locarno Pact, (b) The Naval Conferences at Washington and London, (c) The Kellogg Pact (The Paris Pact), (d) Bolsheviks, (e) Fascism, (f) Nazism, (g) The Suffragettes, (h) The Labour Party, (i) Responsible Government in the Dominions, (j) Imperial Conference, (k) Statute of Westminster.
- 69 What do you know about the following persons:—(a) Woodrow Wilson, (b) Ramsey Macdonald, (c) Lloyd George, (d) Baldwin, (e) Winston Churchill, (f) Mussolini, (g) Hitler, (h) Edison.
- 70 What do you know about the League of Nations ? What are its aims and objects ? How far are they fulfilled ?
- 71 What are the causes of depression in trade after the World War ?
- 72 Mention the important mechanical and scientific inventions and discoveries of the 20th century. How are they useful to mankind ? How can they be used for destruction ?
- 73 What is the position of the Sovereign in the English Constitution ?
- 74 What are the prerogatives of the British Sovereign ?
- 75 Describe the powers and functions of the House of Lords. How far is it useful in the English Constitution.
- 76 Describe the composition of the House of Lords. What is its influence in the English Constitution ?

- 77 Describe the composition, functions and powers of the House of Commons. Compare and contrast them with those of the House of Lords.
- 78 What is meant by the Cabinet System of Government? Describe the chief features of its working.
- 79 Describe the process by which a Bill becomes a Law.
- 80 Write short notes on the following:—(a) The position of the Prime Minister in the Cabinet and in the Parliament, (b) The Budget, (c) The Civil List, (d) The Three Estates of the Realm; (e) The Judiciary.
- 81 Show how the Cabinet is responsible to the House of Commons. English Constitution is of the nature of 'Crowned Democracy' or 'Limited Monarchy'. Discuss this statement.

પરિશિષ્ટ ૩

પારિભાષિક શબ્દોની યાદી

નીચે પારિભાષિક શબ્દોની યાદી આપેલી છે. તેમાંના કંઈક પારિભાષિક ઇંગ્લીશ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ થયા છે.

Absolute Power	અનિયંત્રિત સત્તા
Adjournment	મોકુફી
Act of Settlement	વારસહક્કસંબંધીનો કાયદો
Act of Supremacy	(ધાર્મિક આબતમાં) શ્રેષ્ઠત્વનો કાયદો
Act of Uniformity	(પ્રાર્થનાપુસ્તક આબત) એકસરખા- પણાનો કાયદો
Anti-Corn Law League	અનાજપર કર વિરુદ્ધ સંઘ
Aristocracy	સરદારો અને ખાનદાન વર્ગના હાથમાં સત્તા હોય તેવી રાજ્યપદ્ધતિ
Armed Neutrality	સશસ્ત્ર તટસ્થપણું
Archbishop	મુખ્ય ધર્માધિકારી
Balance of Power	સત્તાનું સમતોલપણું
Ballot Act	ગુપ્તરીતે મત આપવાની પદ્ધતિસંબંધી કાયદો
Benevolence	સખતાઈથી લીધેલું કરજ અથવા બક્ષિસ
Bill of Attainder	રાજદ્રોહ બદલ ફાંસીની અથવા જખ્તીની શિક્ષા સંબંધી પાર્લમેન્ટનો કાયદો
Bill of Rights	લોકોના હક્કોનો કાયદો
Billeting of Soldiers	લશ્કરી સિપાઈઓને લોકોના ઘરમાં રાખ- વાની અને તેમનો ખર્ચ ચલાવવાની પદ્ધતિ
British Commonwealth of Nations	સમાન દરજ્જાનાં બ્રિટિશ રાષ્ટ્રોનો સંઘ

Budget	જમાખર્ચનું અંદાજપત્રક
Cabal	ગુપ્ત મંત્રિમંડળ
Cabinet	મંત્રિમંડળ, પ્રધાનમંડળ
Catholic Emancipation Bill	રોમન કેથોલિક લોકપરનો પ્રતિબંધ દૂર કરવા સંબંધી કાયદો
Chivalry	ક્ષત્રિયવટ
Civil List	રાજના અને રાજકુટુંબના માણસોના ખાનગી ખર્ચમાટે ઠરાવેલી રકમ
Commonwealth	લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ
Confessor	ધર્મત્તમા
Conservative	જૂની પરંપરાને વળગી રહેનારા
Constitution	રાજ્યબંધારણ
Constitutional Monarchy	સનદશીર રાજસત્તા
Curfew Bell	અગ્નિહોલવવાની સૂચના આપનારો ઘંટ
Crusades	ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન વચ્ચેના ધર્મયુદ્ધો
Declaration of Rights	પ્રજાના હકનું જાહેરનામું
Defender of the Faith	ધર્મરક્ષક
Democracy	લોકોના હાથમાં સત્તા હોય એવી રાજ્ય-પદ્ધતિ
Dispensing Power	માફીપત્રો આપવાનો અધિકાર
Division List	કયો સભાસદ કઈ બાજુ મત આપે છે તે દેખાડનારી મતવિભાગની યાદી
Divine Right	રાજાની ઇશ્વરદત્ત સત્તા
Dominion	જેમને સ્વરાજ્યનો હક મળ્યો છે તેવાં સંસ્થાનો
Episcopacy	જેમાં બિશપોના (ધર્માધિકારી) હાથે સર્વ ધાર્મિક વ્યવસ્થા હોય તેવો ધર્મપંથ
Executive	કારોબારી મંડળ

Excise	દેશમાં બનતા માલપર લેવાતી જકાત;
Feudal Lords	આબકારી ખાતું
Free Trade	સરંજામી જંગીરદાર
Habeas Corpus Act	ખુલ્લા વેપારની પદ્ધતિ
House of Commons	વ્યક્તિસ્વતંત્રતાનો કાયદો
House of Lords	આમની સભા, લોકસભા
Impeachment	અમીરઉમરાવોની સભા
	કોઈ મોટા અધિકારીપર આમની સભાએ
	મુકેલા આરોપની ઉમરાવોની સભા પાસે
	ચાલનારી તપાસ
Indulgence	પાપમાંથી મુક્ત કરનારી પત્રિકા
Invincible Armada	અજીત્ય અરમાર
Ironsides	વજ્રદેહી સૈન્ય
Knighthood	સરદાર પદવિ
League of Nations	રાષ્ટ્રસંઘ
Legate	પોપનો પ્રતિનિધિ
Liberal Party	ઉદારમતવાદી પક્ષ
Limited Monarchy	નિયંત્રિત રાજ્યસત્તા
Magna Charta	લોકોના હકોની મોટી સનદ
Maintenance	અમીરઉમરાવો પોતાના કુટુંબી કજીયામાં
	અથવા પોતાની તહેનાતમાંના સિપાઈ-
	ઓના કજીયામાં વચ્ચે પડવાનો અને
	ન્યાયકોર્ટમાં અને બહાર તેમને મદદ
	કરવાનો રિવાજ
Middle Age	મધ્યયુગ
Model Parliament	નમુનેદાર પાર્લમેન્ટ
Monarchy	રાજસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિ
Monastery	ધર્મમઠ
Monopoly	ધર્મરો

Non-Conformists	ઇંગ્લંડના સ્થાપિત ધર્મપંથને ન માનનારા
Ordinance	પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજ્યએ કાઢેલો વટહુકમ
Out-Law	બારવટીઓ
Papal Bill	પોપનો આજ્ઞાપત્ર
Parliament	પાર્લમેન્ટ, લોકસભા
Petition of Rights	લોકોના હક્કોના સંરક્ષણ માટેની અરજી
Pilgrimage of Grace	ધાર્મિક યાત્રા
Pope	પોપ, ખ્રિસ્તિ જગદ્ગુરુ
Prime Minister	મુખ્ય પ્રધાન
Proclamation	ઝાહરનામું, રાજ્યએ કાઢેલો હુકમ
Protection	સંરક્ષિત વેપારી પદ્ધતિ; દેશમાં બનતાં માલને સંરક્ષણ મળે તે માટે પરદેશી આવતા માલપર જકાત લેવાની પદ્ધતિ
Protector	રાષ્ટ્રરક્ષક
Protestants	પોતાની ધાર્મિક સત્તાનો વિરોધ કરનારા
Privy Council	રાજનું સલાહકાર મંડળ
Reciprocity of Duties Bill	પ્રતિયોગી વેપારના તહસંબંધી કાયદા
Reformation	ધર્મસુધારો
Reform Bill	પાર્લમેન્ટના સુધારાનો કાયદો
Regent	રાજ્યરક્ષક
Renaissance	પ્રાચીન કળાવિદ્યાનું પુનર્જીવન
Revolution	રાજ્યક્રાંતિ
Royal Prerogatives	રાજાના ખાસ અધિકાર
Rump Parliament	બાકી રહેલા સભાસદોની પાર્લમેન્ટ
Self-denying Ordinance	અધિકાર ત્યાગનો કાયદો
Self-determination	સ્વનિર્ણયનું તત્ત્વ
Self-governing Colonies	સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનો
Ship Money	વહાણ-વેરો

Speaker	આમની સભાનો અધ્યક્ષ
Suspending Power	કાયદો મુલતવી રાખવાનો અધિકાર
Tenants-in-chief	મુખ્ય સરંજામી જાગીરદાર
Three Estates of the Realm	રાષ્ટ્રમાના સરદાર, ધર્માધિકારી અને સામાન્ય લોકના ત્રણ વર્ગ
Tory	રાજના હાથમાં સત્તા હોવાની જરૂર છે અને ઇંગ્લંડના એપિસ્કોપેલિઅન પંથમાં કંઈ ફેરફાર થવો ન જોઈએ એમ માનનારો રાજકીય પક્ષ
Triple Alliance	ત્રિપુટી સંઘ
Triple Entente	ત્રિકુટ
Trade Union Act	મજૂર લોકોના સંઘસંઘંધી કાયદો
Veto	પાર્લમેન્ટે (કાયદામંડળે) પાસ કરેલા બીલને સંમતિ ન આપવાનો અધિકાર
Whig	લોકોના હાથમાં સત્તા હોવી જોઈએ, ધાર્મિક બાબતમાં સવડતા અને વેપારને ઉત્તેજન આપનાર રાજકીય પક્ષ
Witanagemot (Witan)	પૂર્વે રાજને રાજકારભારના કામમાં સલાહ આપનારં શાણા લોકોનું મંડળ

સૂચીપત્ર

(આંકડા પાનાના નંબર છે)

આર્ગાઈલનો જ્યૂક ૩૦૭
અજ્ય અરમાર (સ્પેનનો) ૧૩૮
એટ્ટર બિલ ૧૯૦
અમીરઉમરાવમંડળ ૨૦
અરબી પાદશાહ ૪૭૫
એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ ૨
એલેક્ઝાન્ડર રશિયાનો ૩૭૬
એસેબ્લી રાજસંઘની ૬૧૫
આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયકોર્ટ ૬૧૫
આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરસંસ્થા ૬૧૭
એક્ટ ઓફ યુનિફોર્મિટી ૧૧૨
એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી ૧૨૩
એક્ટ ઓફ સીક્યુરિટી ૨૬૮
એક્ટ ઓફ સેટલમેંટ ૨૪૮
એગ્રીકોલા ૭
એડિસન ૨૯૧
એન બુલિન ૯૧
એન રાણી ૨૬૧, ૨૬૬
એનસન ૩૨૧
એબ્રહામ લિંકન ૪૬૪
એલેક્ઝાન્ડર, જનરલ ૫૪૧
એંગ્લિકન પંથ ૯૬

ઓગસ્ટા ૩૩૮
આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટનો કાયદો ૫૫૬
આઇરિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ
૩૫૫
આયર્લેન્ડ ૨૦૩
ઓલફ્રેડ ધી ગ્રેટ ૧૨
એસ્કિવથ ૫૨૨
ઓક્સ, લોર્ડ ૯૯
ઓક્સફોર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય ૪૩
ઓગસ્ટાઇન ૧૧, ૪૮
ઓગ્ગર્ગનો સંઘ ૨૪૯
આર્થર ૯
ઓમહૂરમાનની લડાઈ ૪૭૭
ઇબ્નરો ૬૨, ૧૪૩, ૧૭૪
ઇર્સમસ ૭૧
ઇલિયટ, સર જોન ૧૬૬, ૧૮૫
ઇસ્માઇલ પાશા ૪૭૪
ઇડિપેન્ડન્ટ્સ ૧૯૭
ઇડેમિટી એક્ટ ૩૧૭
ઇલિઝાબેથ ૯૫, ૧૨૨-૧૪૮
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (ઇન્ડિશ)
૨૭૯

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની (ફ્રેચ) ૨૮૧
 એકસાઇઝ ગિલ ૩૧૮
 એક્સચેન્જ કોર્ટ ૨૫
 એફસ-લા-શાપેલની સંધિ ૩૨૩
 ધર્મર્તમા એડવર્ડ ૧૪
 એડવર્ડ (વોરવિકનો અર્લ) ૬૧
 એડવર્ડ ૧ લો ૩૩
 એડવર્ડ ૩ જો ૩૫
 એડવર્ડ ૬ ફો ૧૦૯-૧૧૬
 એડવર્ડ ૭ મો ૫૫૩-૫૬૧
 એપિસ્કોપેલિઅન પંથ ૯૬
 એપ્રની લડાઈ ૫૨૧
 એપ્પસન ૬૫, ૭૯
 ઓટાવા પરિષદ ૫૯૧
 ઓનેલ ૧૯૩
 ક્કર્યુ ઓર્ડર ૧૯
 કન્વેન્ટિકલ એક્ટ ૨૧૬
 કોન્સોલ્ડ ૩૨૫
 કલોડનમૂરની લડાઈ ૩૨૪
 કંકરટન, વિલિઅમ ૭૧
 કંટેવાથો ૪૯૪
 કંટ્રસખી ૧૭૧
 કંથરામન ૬૯, ૭૭, ૯૧, ૯૪
 કંનેડાના એકીકરણનો કાયદો ૪૮૮
 કંન્સ્ટ ૧૪
 કંબટ જોન ૭૩, ૧૩૦
 કંબટ, સેબાસ્ટિઅન ૭૩
 કંબિનેટ ૨૪૭, ૩૦૬, ૫૮૪,
 ૬૧૭-૬૨૨

કેરેક્ટેક્સ ૭
 કેલ્વિન ૭૨, ૮૯, ૯૬, ૧૨૪,
 ૧૫૪
 કેલેડરમાં સુધારો ૩૨૬
 કેવેલિઅર્સ ૧૮૭
 કેન્ટરબરીનો આર્યપિશપ ૪૮
 કંપબેલ ઍનરમેન ૫૧૯, ૫૨૨
 કેન્મર ૯૩, ૯૭, ૧૧૭, ૧૫૫
 કેલેરેન્ડન ૨૧૭, ૨૧૮
 કેલેરેન્ડન ક્રોડ ૨૧૮
 કેલેવરડેલ ૯૯
 કોર્પોરેશન એક્ટ ૨૧૮
 કામપેન્ને ૯૨
 કોન્સ્ટન્ટાઇન ૪૭
 કોર્નવૉલિસ ૩૪૮
 કોલહમ ૧૬૨
 કોમન્સની સભા ૩૫
 કોઝરવેટિવ પક્ષ ૫૧૩
 કોમ્બેલ, ઓલિવર ૧૯૫, ૨૦૩-
 ૨૧૨
 કોમ્બેલ, થોમસ ૯૩, ૯૭, ૧૫૪
 કિચનેર ૪૭૪, ૫૩૪
 ક્રીડાસત્ર ૪૪
 ક્રીમીયન યુદ્ધ ૪૬૮
 કવીબ્રેટ એક્ટ ૪૮૭
 કુક, કેપ્ટન ૪૮૯, ૪૯૧
 કૂગર પૉલ ૪૯૪
 કૂસેડ ૨૭

કેબોલ મંત્રિમંડળ ૨૨૦
 કેમાલ પાશા ૫૫૪
 કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલય ૪૩
 કોપ સર જોન ૩૨૩
 કોપર્નિકસ ૭૨
 કોલબર્ટ ૨૧૦
 કોલેટ ૭૧, ૧૪૯
 કોલંબસ ૭૨
 કોમર ૪૭૬
 કલોસટર સેવેન ૩૨૯
 કાઈરટ જસસ ૨૭, ૪૫
 કોસ ૪૬
 ક્રીસ્ટમસ ૪૬
 ખ્રીસ્તી જગદ્ગુરુ ૪૫
 ગટેનબર્ગ જોન ૭૦
 ગનપાવડર પ્લોટ ૧૭૧
 ગનહિલ્ડા ૧૩
 ગંડોમાર ૧૭૫
 ગ્રંફટન ૩૪૦
 ગ્રંટન હેન્રી ૩૫૪
 ગ્રેન્ડ રેમોન્સ્ટ્રન્સ ૧૯૧
 ગલ્ડસ્ટન ૫૧૦
 ગાય કોક્સ ૧૭૧
 ગોડિનનું બંડ ૩૫૧
 ગોડવિન ૧૪
 ગિલ્ડ ૪૨
 ગ્રીક સામ્રાજ્ય ૨
 ગ્રે એડવર્ડ ૫૫૯
 ગ્રે જેન ૧૧૨

ગ્રેગરી પોપ ૧૧, ૪૮
 ગ્રેગોરિયન પદ્ધતિ ૩૨૫
 ગ્રેટ (મોટી) કાઉન્સિલ ૫૯૪
 ગ્રેનવિલ ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૪
 ગ્રેશામ, સર થોમસ ૧૪૮
 ગ્લેનકો ૨૫૦
 ગોડોલ્ફિન ૨૬૬
 ચેન્સેલર ૧૨૯
 ચાર્લમેન ૩
 ચાર્લ્સ ૧ લો ૧૮૧-૨૦૧
 ચાર્લ્સ ૨ જો ૨૧૩-૨૩૧
 ચાર્લ્સ ૨ જો, સ્પેનનો ૨૫૫
 ચાર્લ્સ ૫ મો (બાદશાહ) ૮૨,
 ૧૧૭
 ચાર્લ્સ એડવર્ડ ૩૨૩
 ચીન સાથે સંબંધ ૪૮૧
 ચેમ્બરલેન જોસેફ ૫૨૧
 છાપખાનાની શોધ ૭૧
 જેકોબાઈટ બંડ ૩૦૬
 જેકોબાઈટ બંડ, ૨ જુ ૩૨૩
 જ્યોર્જ ૧ લો ૩૦૩-૩૧૫
 જ્યોર્જ ૨ જો ૩૧૬-૩૩૬
 જ્યોર્જ ૩ જો ૩૩૭-૩૯૩
 જ્યોર્જ ૫ મો ૫૨૭-૫૭૦
 જ્યોર્જ, સેન્ટ ૨૮
 જોન ઓફ ગાંટ ૩૭
 જૂનીવ્વસના પત્રો ૩૪૨
 જ્યુલિઅન પદ્ધતિ ૩૨૬
 જેફ્રી ૬૬

જેફ્રી ૨૩૭
 જેમ્સ ૧ લો ૧૬૫-૧૮૦
 જેમ્સ ૨ જો ૨૩૨-૨૪૨
 જેમ્સ એડવર્ડ ૨૪૦, ૨૪૬, ૩૦૭
 જેલિકો ૫૪૩
 જેકિન્સ ૩૨૦
 જોન ઓફ આર્ક ૩૭
 જિવગલી ૭૨, ૮૯
 ટનેજ અને પાઉન્ડેજ ૬૭, ૧૭૨,
 ૧૮૨
 ટર્વાઈલ ૨૫૧
 ટ્રાએનિઅલ એક્ટ ૨૪૭
 ટાઉનશૅડ ૩૪૫
 ટાઈટલ ઓટસ ૨૨૪
 ટ્રૉમ્પ ૨૦૪
 ટૉલરેશન એક્ટ ૨૪૭
 ટિકોનેલનો સરદાર ૨૫૧
 ટોફિક ૪૭૫
 ટુર્નમેન્ટ્સ ૪૪
 ટેલ-એલ કેબીરની લડાઈ ૪૭૬
 ટેસ્ટ એક્ટ ૨૨૨
 ટોરી પક્ષ ૨૨૬, ૫૧૩
 ડચ લોકોનો વેપાર ૨૭૮
 ડડલે ૬૫, ૭૯
 ડરાયનનું સંસ્થાન ૨૫૪
 ડક્લાઉસી ૪૮૩
 ડેન્ગી ૨૨૩
 ડૅમેનિક ૪૯
 ડ્રાઈડન ૧૪૨

ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ ૨૩૬
 ડેકલેરેશન ઓફ રાઈટ્સ ૨૪૦
 ડિઝરાયલી ૪૭૫
 ડિસેંટર્સ ૧૩૬, ૨૧૭
 ડી વેટ ૪૯૭
 દૂપ્લે ૩૩૨
 દુધડ લોક ૫
 દૂમ્સ ડે બુક ૧૯
 ડેટિનજનની લડાઈ ૩૨૨
 ડેન્સ લોક ૧૧
 ડ્રેક ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૫૫
 ડોવરની ગુપ્ત સંધિ ૨૨૧
 ટ્રિજેરીપર સત્તા ૨૪૫
 ટાઈથ કર ૩૫૪
 ધર્મમઠ ૪૮, ૯૭
 ધર્મયુદ્ધ ૨૭
 ધર્મરક્ષક ૯૦
 ધર્મસુધારાની ચળવળ ૮૪
 ધાર્મિક યાત્રા ૯૯
 નવીન પ્રાર્થનાનું પુસ્તક ૧૧૦
 નૅવિગેશનનો કાયદો ૨૦૪
 નૉક્સ, જૉન ૮૯, ૧૨૪
 નૉર્થ લૉડ ૩૪૦
 નૉર્થ અમેરિકા એક્ટ ૪૮૯
 નૉર્થ બ્રિટન પત્ર ૩૪૧
 નૉર્થ મેન ૧૧
 નૉન કન્ફોર્મિસ્ટ ૧૩૫, ૨૦૯
 નૉર્ફકનો સરદાર ૧૨૮
 નિકોલસ ૨ જો ઝાર ૫૫૫

નવા ઇંગ્લંડના સંસ્થાનો ૨૮૩
 ન્યૂ કંસલ ૩૨૭
 ન્યૂટન ૨૨૯, ૨૯૩
 નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ૩૬૭-૩૮૩
 પેટરસન ૨૫૫
 પેપીનો ૪૮૪
 પેરિસની સંધિ ૩૮૩
 પેકહર્સ્ટ, મિસીસ ૫૬૬
 પ્લેન્ટા જોનિસ્ટા ૨૨
 પ્લેન્ટા જોનેટ ૨૨
 પાઉન્ડેજ અને ટનેજ ૬૭
 પાર્નેલ, ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ ૫૧૦
 પામર્સ્ટન ૪૭૦
 પાર્માનો જ્યુક ૧૩૫
 પાયસ, પ મો પોપ ૧૨૭
 પાર, કંથેરાઈન ૧૦૨
 પાર્લમેન્ટ લાઈ ૧૮૯, ૨૦૮
 પાસ્ટૂર, લુઈ ૪૯૮
 પ્રાર્થનાનું પુસ્તક ૧૧૦
 પ્લાસીની લડાઈ ૩૩૨
 પોયટ્ટની લડાઈ ૩૬
 પોલ ૪૭
 પોલ, સેટ ૭૧
 પ્રાચીન યુગ ૨
 પ્રાચીન કલાવિદ્વાનું પુનરુજ્જીવન ૭૦
 પ્રોટેસ્ટન્ટ્સ ૮૯
 પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ૮૮
 પીકટિંગ કાયદા ૫૪૮

પિટ, વિલિયમ (ચેમ્બર્લેન બર્લે)
 મોટા ૩૨૧, ૩૨૬, ૩૪૬
 પિટ, વિલિયમ નાનો ૩૫૧, ૩૫૬,
 ૩૭૨, ૩૭૫
 પિટિશનર્સ ૨૨૬
 પિટિશન ઓફ રાઈટ્સ ૧૮૪
 પિમ ગ્રેન ૧૭૩, ૧૯૧
 પિલગ્રીમ ક્લાઈર્સ ૧૭૭, ૨૮૨
 પિંકીની લડાઈ ૧૧૦
 પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ૩૩
 પિટર, સાધુ ૨૭
 પીલ, સર રોબર્ટ ૫૦૭
 પ્યુરિટન્સ ૯૭, ૧૨૫, ૧૩૬
 પેટર ક્લાઈર ૨૩૫
 પેન વિલિયમ ૨૭૨
 પેપિસ્ટ ૯૫
 પેલ્ડેમ હેનરી ૩૨૫
 પ્રેસ્ટનપેનની લડાઈ ૩૨૩
 રોમનો પોપ ૪૭, ૮૪
 રૅકલીન બેન્નમિન ૩૪૬
 રાન્સિસ (રાન્સનો) ૧૧૧
 રાન્સીસ સાધુ ૪૯
 રૅકસ ૩૫૨
 રૅન્ટેન્વાની લડાઈ ૩૨૨
 રૅલોડનશીટ્સની લડાઈ ૮૦
 રિલિપ ઍન્જૂનો જ્યુક ૨૫૬,
 ૨૬૩, ૨૬૫
 રિલિપ, ૨ જો સ્પેનનો ૧૨૯,
 ૧૩૯

ફ્રેલ્ટન જૉન ૧૮૩
ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ ૩૨૨
ફ્રૉબિશર માર્ટિન ૧૩૦, ૧૪૧
એડમંડ બર્ક ૩૪૬
બાર્કિંગહામ (જર્મોર્જ વિલિઅર્સ)
૧૬૭, ૧૭૫, ૨૮૭, ૨૮૮

બનિઅન જૉન ૨૧૭
બરગોઈન ૩૪૭
બેથિંગટન ૧૨૯
બેનોકબર્નની લડાઈ ૪૪
બૅક ઓફ ઇંગ્લંડ ૨૫૩
બ્રેડશૉ ૧૯૭, ૨૦૧
બ્રેડૉક ૩૨૯
બાયપ્લોટ ૧૬૯
બાઈબલ ૮૮, ૧૬૯
બાલ્ટિમાર ૨૮૩
બોલ્ડવિન ૫૫૭
બાલ્ફર ૫૧૯
બોઈનની લડાઈ ૨૫૧, ૨૭૪
બોલિંગબ્રુક ૨૬૭
બિકાનેરના મહારાજા ૫૪૯
બિલ ઓફ રાઈટ્સ ૨૪૦, ૪૧,
૨૩૭

બિસ્માક ૪૬૩
બિગ એડ્મિરલ ૩૨૯
બ્રિટન, લોક ૪, ૭
બોરોશિઆ ૭
બ્યૂટ ૩૩૯
બ્રુકલિન ૩૫૩

બ્રુસ રોબર્ટ ૩૩
બેટી એડ્મિરલ ૫૫૯
બેકન ૧૪૫, ૧૭૬, ૨૯૪
બેકેટ થોમસ ૨૫
બેલિઅલ જૉન ૩૨
બ્રેટિશિની સંધિ ૩૬
બ્લેક ૨૦૪
બ્લેનહીમની લડાઈ ૨૬૪
બૌદ્ધિક સુધારણા ૭૧
મગ્નૂર પક્ષ ૫૧૪
મધ્યયુગ ૩
મન્મથનું બંડ ૨૩૪
મહામદઅલ્લી ૪૭૪
મહાદી ૪૭૫
મંક, જનરલ ૨૦૮, ૨૧૫
મેગનસ ઈન્ટરકરસસ ૬૦
મેક્લાચાર્ટ ૨૯
માર્ગરેટ ૬૦, ૬૯
માર્ટિન લ્યુથર ૭૨
માર, અર્ચ ૩૦૭
માર્લબરો (જૉન ચર્ચિલ) ૨૩૪,
૨૩૯, ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૯૮
માલ્પલાકેની લડાઈ ૨૬૩
માઉંટ ગોય લોર્ડ ૧૪૪
મોર્ટન, આર્ચ બિશપ ૬૫
મોંટગેલ ૧૭૨
મોંટેગ્યૂ (ફ્રાન્સિસ) ૨૫૩
મિનડેનની લડાઈ ૩૩૦
મ્યૂટિની એક્ટ ૨૪૭

મેન પ્લોટ ૧૬૯
 મેરિઆ થેરેસા ૩૨૨, ૩૨૭
 મેરી રાણી ૧૧૬
 મેરી (રાણી ૨ જા જોમ્સની પુત્રી)
 ૨૩૯
 મેરી, સ્કૉટલૅન્ડની રાણી ૨૩૮, ૨૪૫
 મેટનન્સ ૬૬
 યુટ્રેક્ટની સંધિ ૨૬૬
 યુટ્રોપિઆ ૭૨
 યુનાઇટેડ આઇરિશમેન ૩૫૪
 યુનિઅન જૅક ૨૭
 યુનિફોર્મિટી એક્ટ ૧૧૨, ૧૧૩,
 ૨૧૬
 યેસુ ખ્રિસ્ત ૨૭, ૪૬
 રસેલ એંડમિરલ ૨૫૨
 રૅમીયાની લડાઈ ૨૬૪
 રેલે, સર વૉલ્ટર ૧૩૨, ૧૬૩,
 ૧૬૯
 રાઉંડ હેડ્સ ૧૯૫
 રાજ્યક્રાંતિ ૨૪૦
 રાગની ઈશ્વરદત્ત સત્તા ૧૬૭
 રાણીનું જાહેરનામું ૪૮૪
 રાયટર, ડી ૨૦૪, ૨૨૦
 રાષ્ટ્રીય કર્જ ૨૫૩, ૩૦૯
 રાષ્ટ્રીય સંઘ ૧૮૮
 રૉકિંગહામ ૩૪૫
 રૉચેસ્ટર ૧૬૦
 રૉડની ૩૪૮
 રૉયલિસ્ટ ૧૯૪

રાઈ હાઉસ પ્લોટ ૨૨૬
 રિચર્ડ ૧ લો ૨૬
 રિચર્ડ ૨જો ૩૭
 રિઝવિફની સંધિ ૨૫૩
 રિડલે ૧૧૨, ૧૧૭
 રિડોલ્ફી ૧૨૮
 રેન ક્રિસ્ટોફર ૨૯૨
 રોમનો પોપ ૨૦
 રોમન કૅથોલિક્સ ૮૯
 રોમન કૅથોલિક પંથ ૯૫
 રોમન સામ્રાજ્ય ૩, ૬
 રોલો ૧૭
 ર્હોડ્સ સેસિલ ૪૯૫
 લટ્રેલ કર્નલ ૩૪૨
 લૅટિમર ૧૧૩, ૧૧૭
 લૅફ્ટ ૨૦
 લાયસન્સ એક્ટ ૨૪૮
 લાયોલા ઈગ્નેશિઅસ ૯૬, ૧૩૩
 લૉઈડ જ્યૉર્જ ૫૫૯
 લૉર્ડોની સભા ૩૫, ૫૯૨
 લૉસેનની સંધિ ૫૫૪
 લિઓ, પોપ ૩, ૪૭
 લિઅરલ પક્ષ ૫૧૩
 લિમરિકની સંધિ ૨૫૧
 લિવરી ૬૬
 લિવિંગસ્ટન ૪૭૮
 લીસ્ટર ૪૯૭
 લૂઈ ૧૪ મો ૨૧૮
 લૂથર માર્ટિન ૮૭, ૮૯

લેવેલિન ૩૩
 લેસલી, એલેક્ઝાંડર ૧૮૮
 લેસલી, સર ડેવિડ ૨૦૩
 લૉલર્ડસ ૩૮, ૫૦
 લોટ ટાયરલ ૩૭
 લાર્ગિનિઆ ૧૭૭
 લર્નોન, એડ્મિરલ ૩૨૧
 લસેલ્સની સંધિ (૧૭૮૩) ૩૪૮
 લસેલ્સની સંધિ (૧૯૧૯) ૫૮૫
 લાયટ ૧૧૮
 લૉસ્કો-ડી-ગામા ૭૩
 લૉર્સ ઓફ ધી રોજીસ ૩૮
 લૉરએક, પારકિન, ૬૩
 લૉરન હેરિટગ્સ ૩૫૪
 લૉલ્પોલ ૨૬૮, ૩૧૦-૩૧૪
 લૉશિંગટન, જ્યૉર્જ ૩૨૮, ૩૪૬,
 ૩૪૯
 લૉલિવૉશની લગાઈ ૩૩૨
 લિક્કિલ ૩૭, ૫૯, ૮૬
 લિહગ પક્ષ ૨૨૬, ૫૧૩
 લિટનગેમૉટ ૧૦, ૧૩,
 લિલ્કસ પ્રકરણ ૩૪૧
 લિલિઅમ ૧ લો ૧૫, ૨૦, ૨૧
 લિલઅમ, ૩ જો ૨૪૩-૨૫૭
 લીલર્સ જ્યૉર્જ (બર્કિંગહામનો
 જ્યૂક) ૧૭૪
 લુલ્સી, થૉમસ ૮૦, ૯૨, ૧૫૩
 લુલ્સલે, સર ગાર્નેટ ૪૭૩
 લેકફિલ્ડ, એડવર્ડ ગિબન ૪૮૯

લેટવર્થ, સર થૉમસ ૧૮૪
 લો વર્ષનું યુદ્ધ ૩૫-૩૭
 લાફ્ટ્સમરી ૨૨૫
 લિપમની કર ૧૮૭
 લેક્સપિઅર ૧૪૫, ૨૯૨
 લમરસેટ ૧૬૭
 લમવાર્ષિક યુદ્ધ ૩૨૭-૩૩૩
 લમુદ્રપર લગાઈ ૨૫૪, ૩૪૮
 લરદારની પદવી ૪૪
 લરંજમી પદ્ધતિ ૧૭, ૧૮
 લરંજમી જાગીરદાર ૧૮
 લંડરલંડ ૨૯૬
 લેક્સન લોક ૮, ૯
 લેરા જેનિંગ્ઝ ૨૬૨
 લેરાગોટા ૩૪૭
 લેન્કાફ્ટ ૨૩૮
 લેવેલર ૨૬૮
 લેનપ ૩૦૫
 લેટ્પ એકટ ૩૪૪
 લેટ્ટર્ડનો અર્થ ૧૮૫, ૧૮૮, ૧૯૩
 લાઉથ સી કંપની ૩૧૧-૩૧૪
 લાયમન, સર જૉન ૪૮૬
 લૉલ્જમરી ૪૫૫
 લૉલ્ડલંડનું એકીકરણ ૨૬૭-૨૬૮
 લૉટાર એમ્બર કોર્ટ ૬૫
 લિમનેલ લેબર્ટ ૬૨-૬૩
 લિડને, સર ફિલિપ ૧૩૭
 લી ડૉંગ ૧૩૧
 લીઝર જ્યુલીઅસ ૬

સ્ટીફન ૨૨
 સ્ટીફન લૅંગટન ૨૮-૨૯
 સ્ટીલ ૨૯૨
 સ્ત્રિમથ, કંપન ૨૮૩
 સુએઝની કંનાલ ૪૭૪
 સુપ્રીમરી ઍક્ટ ૯૪
 સુવર્ણવસ્ત્રભૂષિ ૮૪
 સ્કુટેજ ૨૫
 મેજમુરની લડાઈ ૨૩૪
 મેપેનિઅલ કાયદો ૩૦૭
 મેસિલ રૉબર્ટ ૧૬૭
 સ્પેન્સર ૧૪૨
 સ્પેન ૧૩
 હંમ્પડન ૧૮૪, ૧૯૫
 હંમ્પટન કોર્ટ પરિષદ ૧૬૮
 હંરોલ્ડ ૧૫
 હાઝી ૩૪૭
 હાઈ કમિશન કોર્ટ ૧૩૬
 હૉર્વડ ૧૪૧

હૉકીન્સ ૧૩૨, ૧૪૧
 હૉર્વડ કૅથેરીન ૧૦૨
 હિઅરવર્ડ ધી સૅક્સન ૧૭
 હિડેનબર્ગ ૫૩૮
 હિંદી રાષ્ટ્રીય સભા ૪૮૫
 હિંદુસ્તાનના સુધારાના કાયદા ૫૫૬
 હ્યુગેનોટસ ૯૦, ૧૨૭
 હૂપર ૧૧૯
 હેગ, સર ડગલાસ ૫૩૮
 હેનરી ૧ લો ૨૧
 હેનરી ૨ જો ૨૨-૨૩
 હેનરી ૩ જો ૩૧
 હેનરી ૭ મો ૬૦-૭૩
 હેનરી ૮ મો ૭૭-૧૦૫
 હેન્રીએટા મરાયા ૧૮૧
 હેબીઅસ કૉર્પસ ઍક્ટ ૨૨૪
 હાલી લીગ ૭૯

